

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

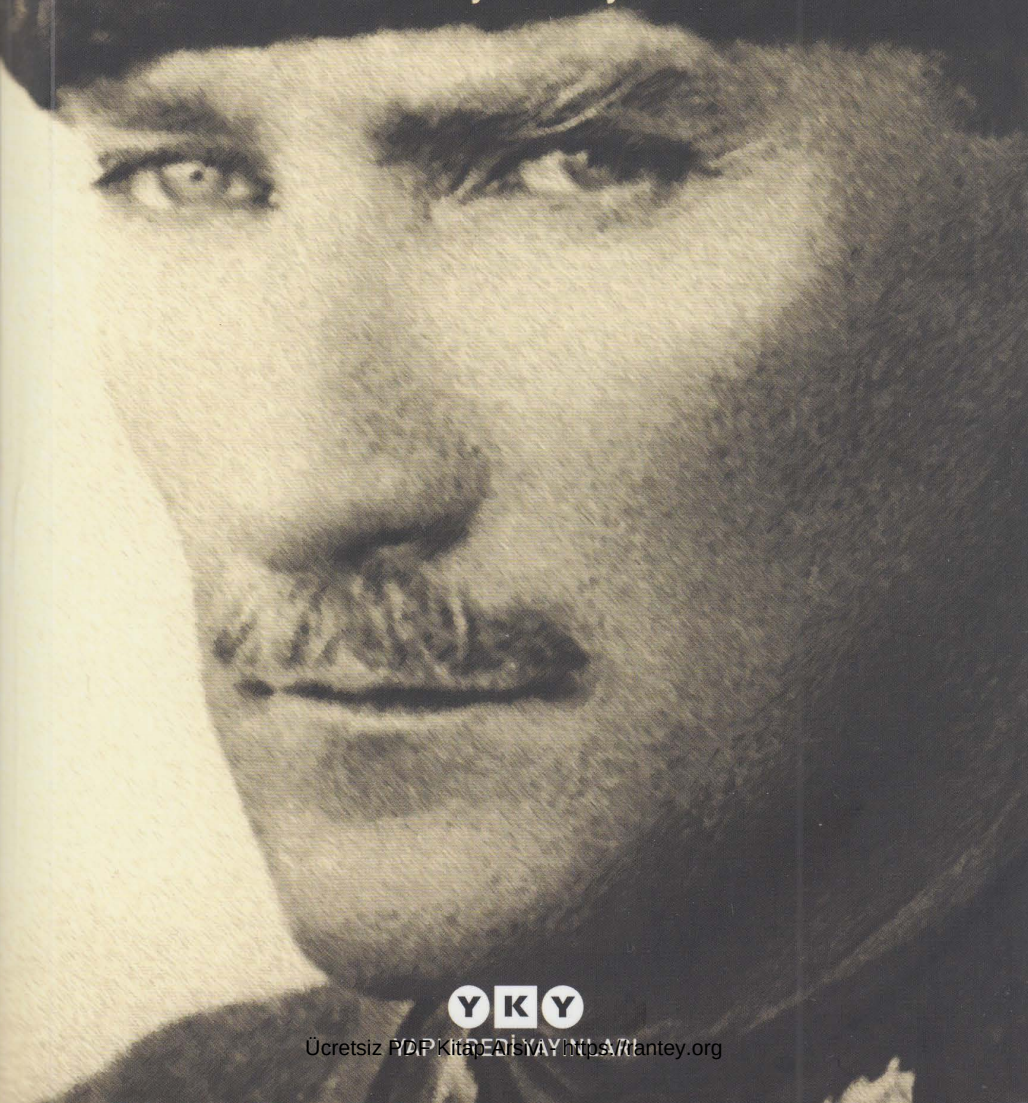
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Mustafa Kemal ATATÜRK

Mücadelesi ve Özel Hayatı

İPEK ÇALIŞLAR

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://antey.org>

Mustafa Kemal'i hiç bu kadar yakından tanımadınız.

Ali Rıza Efendi ve Zübeyde Hanım'ın oğlu,
Latife Hanım'ın eşi, bize bu güzel vatani bırakan
Mustafa Kemal ATATÜRK, gözden kaçmış
iç dünyası, mücadelesi ve özel hayatıyla...

Muhterem Valideciğim

Gerçekte vatan ve milletimizi kurtarabilmek için, askerliği bırakıp serbest olarak milletin başına geçmek ve milleti tek vücut bir hale getirmekle doğacak kudret ve ulusal gücü kullanmaktan başka çare yoktu. Ben de öyle yaptım. Elhamdülillah başarılı oluyorum. Pek yakında elle tutulur sonucu bütün dünya görecektir.

(...)

Ben, birkaç güne kadar bir kongre için Sivas'a gideceğim. Tekrar Erzurum'a döneceğim. Tekrar ediyorum: Her işittiğinize önem vermeyiniz. Pekâlâ bilirsiniz ki ben, yaptığımı bilirim. Netice görmeseydim başlamazdım.

Bu mektubumu getirecek olan (...) size benim hakkımda istediğiniz kadar bilgi verecektir. Kendisiyle bana bazı elbiselerimi gönderiniz.

Ağustos 1919, Erzurum

Latife Hanım ve **Halide Edib** kitaplarının yazarı İpek Çalışlar'ın, roman akıcılığında kaleme aldığı bu kitap; titiz, derinlikli bir araştırmaya, Mustafa Kemal'in hayatının geçtiği yerlere yapılan yolculuklara, tanıklıklara ve belgelere dayanıyor. Anlatıya eşlik eden fotoğraflar ve zengin kaynakçasıyla **Mustafa Kemal Atatürk** benzersiz bir biyografi.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Mücadelesi ve Özel Hayatı (1881-1927)

İpek Çalışlar İstanbul doğumlu, Üsküdar Amerikan Kız Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler mezunu. Gazeteciliğe TRT Haber Merkezi'nde muhabir olarak başladı, *Nokta* dergisinde beş yıl haber müdürü olarak çalıştı, patronsuz *Sokak* dergisinin kurucuları arasında yer aldı, 1990-92'de Hamburg'da cinsel kimlikler üzerine araştırma yaptı. 1993'te haber müdürü olarak *Cumhuriyet* gazetesinde çalışmaya başladı; altı ay sonra gazetenin pazar ekinin başına geçti, 10 yıl *Cumhuriyet Dergi*'yi çıkarttı. 2006 yılında çok satan biyografisi *Latife Hanım* ile edebiyat dünyasına adım attı; bu kitabıyla Pen Yazarlar Derneği'nin Duygu Asena Ödülü'nü aldı. İkinci kitabı *Halide Edib - Biyografisine Sığmayan Kadın* 2010'da yayımlandı. Kültür Bakanlığı ödüllü bir senaryosu ile edebiyat çevirileri var. Oral Çalışlar'la evli; Reşat Çalışlar'ın annesi.

İPEK ÇALIŞLAR

**Mustafa Kemal
ATATÜRK**

Mücadelesi ve Özel Hayatı (1881-1927)

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 5199
Tarih - 127

Mustafa Kemal Atatürk - Mücadelesi ve Özel Hayatı (1881-1927) / İpek Çalışlar

Kitap editörü: Tamer Erdoğan
Düzeltili: Filiz Özkan - Cennet Türker

Kapak tasarımı: Nahide Dikel
Sayfa tasarımı: Arzu Yaraş

Baskı: Promat Basım Yayımlar San. ve Tic. A.Ş.
Orhangazi Mahallesi, 1673. Sokak, No: 34 Esenyurt / İstanbul
Sertifika No: 12039

1. baskı: İstanbul, Eylül 2018
ISBN 978-975-08-4327-3

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2018
Sertifika No: 12334

Bütün yayın hakları saklıdır.

Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 7

Teşekkür • 9

I. İMPARATORLUK YILLARI

1. BÖLÜM: Selanik, Zübeyde Hanım, Ali Rıza Efendi • 15
2. BÖLÜM: Çayağzı'nda Eşkîya Gölgesinde • 26
3. BÖLÜM: Mustafa Doğuyor • 35
4. BÖLÜM: Çocuk Mustafa • 44
5. BÖLÜM: Beyaz Elbise ile Mahalle Mektebine • 51
6. BÖLÜM: Ali Rıza Efendi'nin Ölümü • 61
7. BÖLÜM: Mustafa'nın Çiftlik Günleri • 68
8. BÖLÜM: Mustafa Yeniden Selanik'te • 77
9. BÖLÜM: Üvey Baba • 83
10. BÖLÜM: Abdülhamid'le Büyümek • 89
11. BÖLÜM: Manastır • 97
12. BÖLÜM: Mustafa Kemal Harp Okulu'nda • 104
13. BÖLÜM: Sultan Deviren Şehir: Selanik • 112
14. BÖLÜM: Kendi Ağzından İç Dünyası (1903-1916) • 129
15. BÖLÜM: Gümüşî Pelerinli Paşa • 139
16. BÖLÜM: Karlsbad Günleri • 152

II. İŞGAL ve MİLLÎ MÜCADELE

17. BÖLÜM: Perişan Payitaht'ta • 161
18. BÖLÜM: Almancı İstanbul'dan, İşgal İstanbulu'na • 171
19. BÖLÜM: Sarı Gül ile Sabiha Sultan • 176
20. BÖLÜM: Pusulalı Gemi, Tecrübeli Kaptanla Samsun'a... • 182
21. BÖLÜM: Doğu'nun Kraliçesi Buhanda • 194
22. BÖLÜM: Anneye Mektup: "Milletin Başına Geçiyorum!" • 201
23. BÖLÜM: İlk Zafer: Damat Ferid Telgraf Savaşıyla Devrik • 216
24. BÖLÜM: Ankara'ya Mebus Olarak Gidiyor • 220
25. BÖLÜM: Ankara'ya Yıldız Yağıyor • 228
26. BÖLÜM: Küllerin Arasındaki Ankara, 1920 • 237
27. BÖLÜM: Sol Rüzgâr: Mustafa Kemal'den Lenin'e Mektup • 244
28. BÖLÜM: Fikriye Ankara'da • 253

29. BÖLÜM: Sarı Saçlı, Kırmızı Bıyıklı Lider • 257
30. BÖLÜM: Büyük Kürt Ayaklanması: Koçgiri • 265
31. BÖLÜM: Silah Sesleri Ankara'dan Duyuluyor • 271
32. BÖLÜM: Sakarya Zaferi • 280
33. BÖLÜM: Mustafa Kemal'i Kitaplaştıran Gazeteciler • 285
34. BÖLÜM: Enver Paşa'dan Vazgeçen Ruslar, Mustafa Kemal'de Karar Kıldı... • 291
35. BÖLÜM: 1922, Cepheden Günlük • 298
36. BÖLÜM: Ana Oğul Buluşuyor, Zübeyde Hanım Ankara'da • 305
37. BÖLÜM: Büyük Taarruz • 309
38. BÖLÜM: Latife'nin Fethi • 319
39. BÖLÜM: Saltanata Son • 330
40. BÖLÜM: İlk Aşkları • 335
41. BÖLÜM: Kendi Halkımdan Bir Kadını Seçtim • 345
42. BÖLÜM: İzmit Basın Toplantısı'ndan Gelin Turakina'ya... • 350
43. BÖLÜM: Nikâhlanıyor • 358
44. BÖLÜM: Mustafa Kemal'in Evlilik Hali • 364
45. BÖLÜM: Mebus Ali Şükrü Kayıp • 375
46. BÖLÜM: Latife Mebus Olmak İstiyor • 381
47. BÖLÜM: Marcossion: Çeliktendi Gözleri • 385

III. CUMHURİYET ve SONRASI

48. BÖLÜM: Cumhuriyet • 393
49. BÖLÜM: Hilafet Kaldırılıyor • 408
50. BÖLÜM: Kişisel Özellikleri, Alışkanlıklarıyla Cumhurreisi • 416
51. BÖLÜM: Latife ile Şantiye Hayatı • 427
52. BÖLÜM: Latife ve Fikriye • 435
53. BÖLÜM: Yeni Anayasa, Yeni Muhalefet • 443
54. BÖLÜM: Şeyh Said • 450
55. BÖLÜM: Boşanma • 462
56. BÖLÜM: Kılık Kıyafet, Şapka... • 472
57. BÖLÜM: Afet'in Geldiği Günler • 483
58. BÖLÜM: Kadınları Önemsiyordu • 491
59. BÖLÜM: İzmir Suikast Girişimi • 503
60. BÖLÜM: Çiftlik • 519
61. BÖLÜM: 1927, İstanbul'a Kavuşma • 525

Kaynakça • 532

Dizin • 545

Önsöz

Atatürk'ü, Latife Hanım'ın hayatını yazarken yakından tanımaya başladım. Eşi ile eşit ilişki kurmaya çalışan Atatürk çok ilgimi çekti. İkinci kitabım Halide Edib'i yazarken onu çalışma arkadaşı bir kadının gözüyle yeniden tanıdım. Üçüncü kitabım için beni heyecanlandıracak bir isim ararken, tek bir kişiyle ilgilediğimi fark ettim.

Anlatılması zevkli ama yazılması çok zor bir isim, dokunulmazlıkları olan bir büyük kişilikti. Ama o da çocuk olmuş, annesinin dizinin dibinde ağlamış, âşık olmuş, keyiflenmiş, kederlenmişti. Kız kardeşi Makbule'nin 1950'li yılların gazete sayfalarında kalmış anlatımlarını okuyunca kararımı verdim. Makbule Hanım, aile hikâyelerini ve ağabeyinin çocukluk ve gençlik günlerini, sapsade bir içtenlikle kâh annelerinden dinlediği gibi, kâh kendi tanıklıklarıyla anlatıyordu. Onun anlatımlarının Atatürk biyografilerinde yer bulamamış olması herkes için büyük kayıptı.

Sayırsız Atatürk kitabı varken, ben ne yazacağım diye hiç duraklamadım. 2004 yılından beri ulaştığım bilgilere kim bilir daha neler ekleyecektim. İlk biyografileri kaleme alan Falih Rıfkı Atay ile Şevket Süreyya Aydemir'den bu yana bilgiye ulaşmak, özellikle de Atatürk bilgisine ulaşmak kolaylaşmıştı.

Atatürk'e çok yakından bakmaya, klişelere mesafeli durmaya çalıştım. Önceki biyografilerden farkı ne diye sorarsanız, bu kitap gün gün onun izini sürüyor ve ona çok yakından bakıyor.

"Yoksul aile", "başarısız baba", "karga kovalayan çocuk" anlatıları doğru muydu? Tersine, aile varlıklıydı, Pembe Ev ailenin mülkiyetindeydi, bir değil altı evleri vardı, baba ileri görüşlüydü, zekiydi, azimliydi. Varlıklı bir aileden gelen anne, çevresinde sözüne değer verilen akıllı bir kadındı. Küçük Mustafa da yoksul bir yetim olduğu için değil, oyun olsun diye karga kovalıyordu. Bu tespitlerimin, Mustafa Kemal tarafından da altı çizilmiş gerçekler olduğunu anlayınca çok sevindim. Yunanistanlı tarihçi Vasilis Dimitriadis'in belgelerle dolu, Kasım 2016 tarihli kitabı bütün yazdıklarımı doğrulayınca "Selanik'teki evde doğmadı, orada kira ile oturdular, o ev üvey babası Ragıb Bey'e aitti" gibi kurmaca kuşkulara yer kalmadı. Mustafa Kemal'in çocukluk hikâyesinin özeti şuydu: Hayatın bütün hoyratlıklarına rağmen büyük bir özen ve şefkatle büyütülen zeki, yüzü başarıya dönük son derece azimli bir çocukla karşılaştım. Yitirdiği babasının yerini dolduran bir anne, fedakâr bir dayı ile birikimli, görmüş geçirmiş, anlayışlı ve uyumlu bir üvey babanın şefkat ve özeniyle büyümüştü.

Çocukluk ve delikanlılık yıllarının geçtiği Selanik ve çevresinde keyifli bir yolculuk yaptım. Selanik'teki aile evini saatlerce gezdim, babasının gömüldüğü Hortacı Camii'nin (Rotondo) bahçesinde oturdum, rıhtımda yü-

rüdüm, Selaniklilerin bol şekerli kahvelerinden içtim. Annesiyle babasının bir dönem yaşadığı Çayağzı'nı, artık yeşil tepelere dönüşmüş Langaza'yı gördüm. Langaza'daki çiftlik hayatının onun yaşamında önemli bir yer tuttuğunu anladım. Barış günleri başlayınca kurmaya giriştiği Atatürk Orman Çiftliği'nde bir gün geçirdim.

Manastır'a gittim, Askeri İdadi'yi, okuduğu sınıfları gördüm, Manastır'ın ortasındaki havuzun başında vakit geçirdim. Çanakale'deki savaş alanlarını, karargâh olarak kullandığı evi, siper yerlerini, adını ondan alan Kemalyeri'ni gördüm. Çankaya Müze Köşkünü, Birinci Meclis'i, İkinci Meclis'i, Diyarbakır, İzmir ve İstanbul'da yaşadığı evleri gezdim ve hafızama kaydettim.

Yayımlanmış not defterlerini, mektuplarını, askeri raporlarını, yaptığı konuşmaları dikkatle okudum. Benim için karanlıkta kalmış noktalar zaman içinde aydınlanmaya başladı. Örneğin Fikriye'nin ölümü... İntihar mı etmişti? Yoksa kaza kurşunuyla mı ölmüştü? Ankara'ya gelen Fikriye'nin bir kurşun yarası aldığı kesindi. Kaldırıldığı hastanede hayatını kaybetmesinin nedeni biraz da verem nedeniyle iflas eden ciğerleriydi. Fikriye'nin bilinen bir mezarı yoktu, ama ölümünün ardından Heybeliada'daki bir bina üç ay içinde verem hastanesine dönüştürülmüştü. Hem de sekiz yataklı kadın koğuşu ile birlikte.

Atatürk biyografilerinin önemli bir eksiği vardı. Bu biyografilerin yazarları da kaynak olarak kullandıkları kişiler de neredeyse hep erkekti. Kadınların ağzından pek bir şey yazmamışlardı. Erkeklerin anlattığı Atatürk'e kadınların anlattığı bir Atatürk eklemenin çok şeyi değiştireceğini fark ettim. Annesinden, kız kardeşinden, Halide'den, Latife'den, Afet'ten, Sabiha'dan onunla görüşmeler yapmış, yakınında bulunmuş kadın gazetecilerden yaptığım alıntılara öncelik verdim. Elbette erkeklerin değerli anlatımlarını da kullandım. Elinizdeki kitabın dizin sayfalarında pek çok kadın ismi göreceksiniz.

2004 yılından beri Atatürk'ün özel hayatına dair okuyup biriktirdiğim ve araştırdığım hemen her şeyi sizlerle paylaştım. Utkan Kocatürk'ün değerli kronolojisi hep masamın üzerinde açık durdu. Atatürk'ün, yazdığı mektuplar, not defterlerine kaydettiği özel yaşam sayfaları hayatının akışı ile birleştikçe araştırmamın derinleştiğini, ete kemiğe büründüğünü keyifle gördüm.

Kitabımı 1927'de, Mustafa Kemal'in sekiz yıl aradan sonra ilk kez geldiği; önderlik ettiği Milli Mücadele'yi tarihe kaydetmek üzere *Nutuk*'u kaleme aldığı günlerin hikâyesiyle noktaladım.

Atatürk'ün hayatını bir roman gibi kaleme alırken kaynaklarıyla sunmaya olağanüstü özen gösterdim.

Kitabı yazarken 1881 yılında doğmuş bir çocuğu, Atatürk diye anlatmak beni gerçeklik duygusundan uzaklaştırıyordu. Bu adı 1934 yılında soyadı kanunu ile almıştı. Bu yüzden çocukluk adı Mustafa'yı ve ortaokulda adına eklenen Kemal'i kullanmayı tercih ettim.

İyi okumalar diliyorum.

Haziran 2018, İstanbul

Teşekkür

Bu kitabın hikâyesi 2010 yılında, bir 10 Kasım anmasında başladı. Sabancı Üniversitesi'nde, Atatürk'ü anlatacaktım. Rektör Nihat Berker'le sohbetim sırasında, Latife Hanım ve Halide Edib kitaplarımın yanında duran Atatürk biyografilerine gözüm takıldı. "Okuduğum en iyi Atatürk biyografileri sizinkiler" dediğinde önce şaşırdım. Ardından, bir Atatürk biyografisi yazma fikrine kendimi yakın hissetmeye başladım. Bu nedenle teşekkürlerime onunla başlıyorum.

Bilgi-belge toplama, yazma, tartışma ve son okumalar sürecinde benimle birlikte heyecanlanan, moral kaynağım Oral Çalışlar'a; sürekli danıştığım, metinlerimi paylaştığım ilk okurum Tayfun Mater'e; çalışmama roman tadı vermem için bana zaman ayıran, ustalıklarını cömertçe paylaşan Orhan Pamuk'a; 100 yıl önceki mahalleleriyle Selanik'i kavramama yardımcı olan T.C. Selanik Başkonsolosluğu'na; Selanik, Çayağzı ve Langaza gezilerimde Oral ile bana eşlik eden, İngilizceden çevirilerde yardımlarıyla hayatımı kolaylaştıran Yahya ve Sue Akyel'e; yazdıklarımı büyük titizlikle notlayarak okuyan Atilla Aytemur'a; pratik çözüm önerileriyle yola devam etmeme destek veren, zihnimi açan Nadire Mater'e; anlatılarıyla geçmiş günleri hayalimde canlandıran Latife Uşşaki'nin yeğenleri Muammer Erboy, Mehmet Sadık Öke, Mehmet Kemal Aksel ile Halide Edib'in torunu Ömer Sayar'a; Canan Parlar, Fahri Aral, Tunç Erem, Aslı Akyavaş, Çiğdem Mater, Oya Özdoğan, Dilek Cansel, İsmet Baydur, Nursuna Memecan, Nilüfer Önen, Sertel ailesinden Tia O'Brien, Tanfer Emin Tunç, Dr. Mehmet Baltalı, Dr. Fikret Turan, Dr. Eren Akçiçek, Şevket Pamuk, Sevdâ Alankuş, Vamık Volkan, Huricihan İslamoğlu, Ali Bayramoğlu, Nazlı Doğuoğlu, Müfit Özdeş, Nerinin Mollaoğlu, Zikriye Mollaoğlu, Lütfullah Göktaş, Faruk Bayrak ve Vedat Bayrak'a teşekkürler.

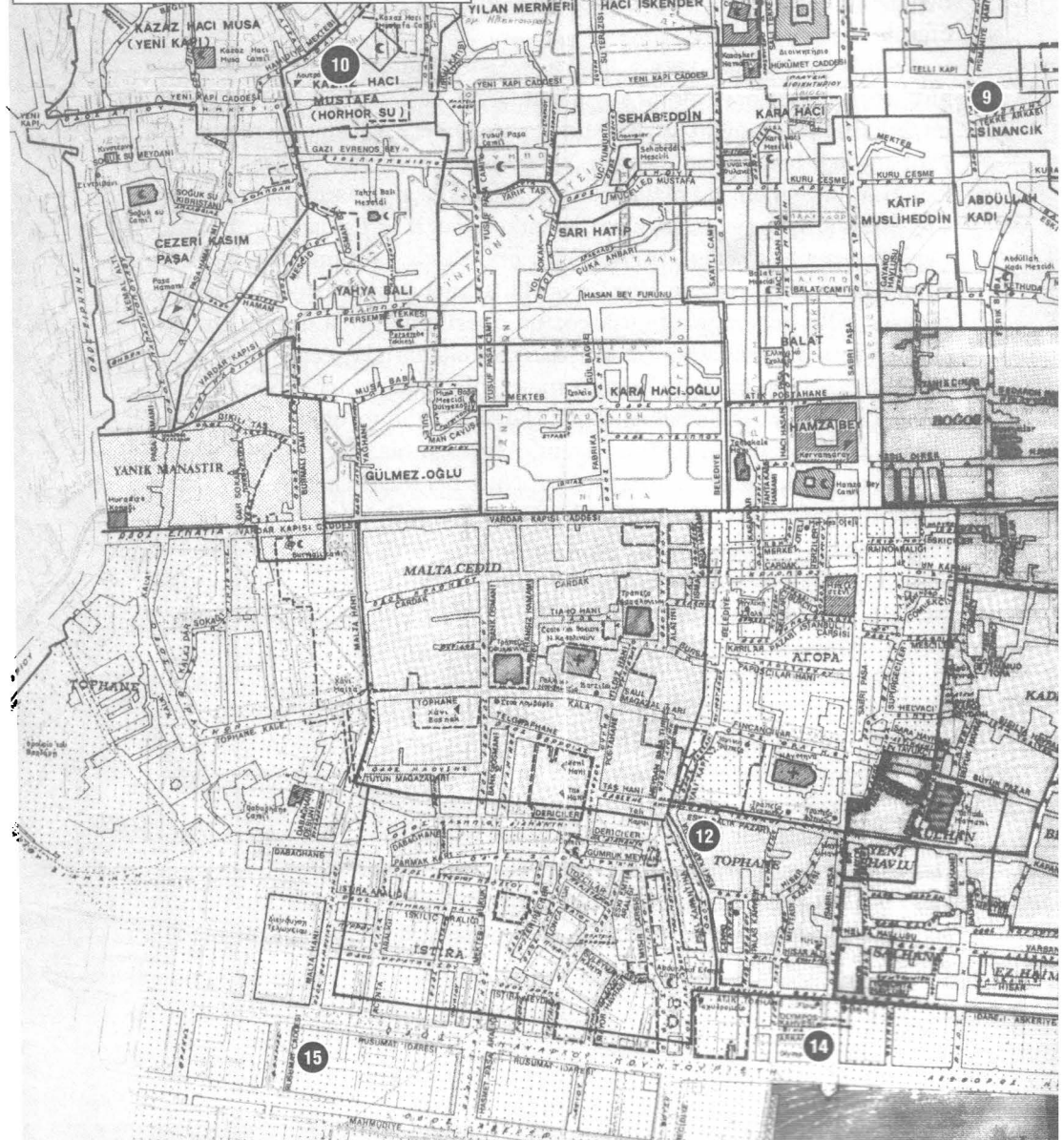
İBB Atatürk Kitaplığı, Muhtar Özkaya Halk Kütüphanesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, TBMM, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi kütüphaneleri ile Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi ve Yapı Kredi Araştırma Kütüphanesi, İnönü Vakfı kaynaklarıyla; tarih editörüm Teyfur Erdoğan'dan değerli katkılarıyla destek verdiler.

Aykırı fikirleriyle beni durmadan yerimden zıplatan oğlum Reşat Çalışlar'a; ilk günden itibaren yazdıklarımın eleştirmenliğini üstlenen kız kardeşim Feza Erkeller Yüksel'e, editörüm Tamer Erdoğan'a ve kitabı kucaklayan, sefkat ve dikkatle yayına hazırlayan, sizlere ulaştıran Yapı Kredi Yayınları'na teşekkür ediyorum.

- 1 Yaşadıkları Ahmet Subaşı Mahallesi
- 2 Mustafa Kemal'in doğduğu Pembe Ev
- 3 Ailenin yaptırttığı ikinci ev
- 4 Mustafa Kemal'in Selanik'te görevli iken satın aldığı iki ev
- 5 Günümüz TC Konsolosluk
- 6 Zübeyde Hanım'ın annesi Ayşe Hanım'ın evi
- 7 Ali Rıza Efendi'nin sohbet mekânı Kule Kahveleri
- 8 Mustafa Kemal'in sınavla girdiği ve mezun olduğu Askeri Rüşdiye

- 9 Şemsi Efendi İkkülu
- 10 Ali Rıza Efendi'nin Horhor Su Mahallesi'ndeki aile evi. Zübeyde Hanım bu eve gelin gitmişti.
- 11 Ali Rıza Efendi'nin hazinesine gömüldüğü Hortacı Camii (Rotondo)
- 12 Mustafa Kemal'in Fransızca derslerine devam ettiği Tophane Mahallesi'ndeki Collège des Frères de la Salle
- 13 Beyaz Kule
- 14 Olympos Kahvesi
- 15 Ragıp Bey'in görev yaptığı Rüsumat İdaresi

Kaynak: Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikayesi, Selanik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün Evi ve Ailesi Hakkında Türkçe ve Yunanca Belgeler*, TTK, 2016; Mert Sandalcı, *Feyyaz Mektupları*, İstanbul, 2005.

I İMPARATORLUK YILLARI

1. BÖLÜM

Selanik, Zübeyde Hanım, Ali Rıza Efendi

Selanik'te sert bir kış yaşanıyordu. Sırtını mitoloji tanrılarının dağı Olympos'a dayayan şehrin irili ufaklı evleri esen sert rüzgârda eğilip bükülen ağaçların arasında kayboluyordu. Zübeyde Hanım ve eşi Ali Rıza Efendi için önemli bir gündü. Mal taksimi için kadıya başvurmuşlardı. Karı koca, Selanik'in ünlü valilerinden Midhat Paşa'nın yaptırdığı Sanayi Mektebi'nin tam karşısındaki iki evin sahibiydi. Kulakları kapıda, kadılık makamından gelecek görevlileri bekliyorlardı. Zübeyde Hanım, sabah karanlığında kalkmış evi hazır hale getirmiş, sedirin, sandığın üzerine birbirinden güzel el işlemelerinden sermeyi ihmal etmemişti.

Sofadaki çini sobanın çıkırtısı etrafa huzur veriyordu. 1883 yılı Selanik'e kederden başka bir şey getirmemişti. Eşkiya dağdan inmiş, ortalığı haraca kesmiş, kuşpalazı kenti kasıp kavurmuştu. Azgın hastalık, Zübeyde-Ali Rıza çiftinin iki oğlunu, Ahmed ile Ömer'i götürmüş, mucize eseri Mustafa'ya dokunmamıştı. Hasta kardeşleriyle bütün gün yan yana duran küçük oğulları Mustafa'nın hayatta kalmasına her gün şükrediyorlardı. Çocukları ölümle boğuşurken Ali Rıza Efendi'nin kereste işi de altüst olmuştu.

Kapı vuruldu. Ali Rıza Efendi kapıyı açmak için aşağıya indi. Kadılık kâtibi El-hac Ebubekir ile, mimar kalfa Kostaki ve mahkemenin görevlendirdiği iki şahit merdivenleri art arda çıktılar. Zübeyde Hanım, kaç-göçün aksine odayı terk etmedi, zira, ev sahibi olarak beylerle birlikte onun da toplantıya katılması gerekiyordu.

Karı koca mal taksimi yapıyor

1883 yılının 12 Aralık günü mahkeme görevlisinin tuttuğu zabıt sayesinde Zübeyde Hanım ile Ali Rıza Efendi'nin hayatından bir kesite bizler de tanıklık ediyoruz. 1883 yılı Aralık ayına kadar iki evi ortak hissedarlar olarak kullanan karı koca, karşılıklı anlaşmayla iki taşınmazdan hisselerine düşen payı ev olarak bölüşmek istiyorlardı.

Tutulan zabıtlara göre, evlerin mülkiyet durumunu Ali Rıza Efendi şahitlerin huzurunda anlatmış, Zübeyde Hanım da onu tasdik etmişti.

Kostaki Kalfa'nın çizdiği ve bugüne ulaşan krokilere göre iki ev de geniş, bahçeli ve çok odalıydı.

Kadılık kâtibinin kayda geçirdiğine göre; iki katlı kâgir evi karı koca birlikte satın almışlar, bir yıl sonra da bahçelerinin bir bölümüne, iki katlı beş odalı ek bina ve müstemilat inşa ettirmişler; iki evi de ortak hissedar

Selanik'te doğduğu ev

olarak kullanmışlardı. Tapu kayıtlarına göre evlerin üçte birinin mülkiyeti Zübeyde'ye üçte ikisinin mülkiyeti ise Ali Rıza'ya aitti. Şimdi de evleri paylaşmak istiyorlardı. Mahkeme uygun görürse, bu beyanlarının ardından beş odalı yeni evin mülkiyeti Zübeyde'ye; dokuz odalı Pembe Ev'in mülkiyeti ise Ali Rıza'ya geçecekti.¹ Bahçedeki su kuyusu ortak mülkiyette kalacaktı.

Evler ve üzerine inşa edildikleri arsa ölçülecek, komşu evlerle sınır belirlenecek ve zabıtlara geçirilecekti. Belediyenin görevlendirdiği mimar

kalfa Kostaki, ev ve bahçeleri o günün ölçü birimi olan zirâ ile ölçtü, ortak sınırın yerini belirledi. Ali Rıza Efendi de sözlü olarak ölçümleri onayladı, isimleriyle zapta geçmesi gereken komşuları sıraladı.

Zübeyde Hanım eşinin söylediklerini tasdik etmiş, sözler şahitler önünde yazılı olarak kayda geçmiş, ardından Selanik şer'i mahkemesine gönderilerek Ali Rıza Efendi'nin mahkemede tasdiki ile hüküm tescil edilmişti.

Her biri hakkını alıyor

Kâtip Ebubekir Efendi, Ali Rıza Efendi'nin şu sözlerini de kayda geçirmişti: “Benim karım Zübeyde Hanım için ayrılan yerle, Zübeyde Hanım'ın da benim için ayrılan yerle bir alaka ve ilgimiz kalmamıştır, her birimiz hakkımızı aldık.”

Zabıta yazılı bu sözleri, zaman zaman alevlenen, “Atatürk bu evde doğmadı”, “Burası üvey babası Ragıp Bey'in eviydi”, “Ali Rıza Efendi bu evin sahibi değil, kiracısıydı” ya da “Atatürk bu evi subay çıktığında almıştı” gibi tartışmalara Ali Rıza Efendi'nin beyanını cevap olarak kabul etmeliyiz.

Pembe Ev'in Zübeyde Hanım ve Ali Rıza Efendi tarafından satın alındığını, ailenin bu evde yaşadığını, hatta yanı başına ikinci bir ev daha yaptırttığını ortaya çıkartan evrak, Ali Rıza Efendi'nin bire bir ağzından çıkan cümlelerle günümüze ulaşmış bulunuyor.

1 Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi, Selanik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün Evi ve Ailesi Hakkında Türkçe ve Yunanca Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 8-42, 373, 380. (Adı geçen belgeyi günümüz diline aktaran Dilek Cansel'e teşekkürler.) Tapu il mühaberlerinin üzerindeki tarih 1879 Ocak ve 1879 Şubat. İl mühaberlerin ikinci ev yapıldıktan sonra alındığı anlaşıyor.

Aile mal bölüşümü için tam 600 kuruş harç ödemişti. Pembe Ev'in kira değeri ayda 250 kuruştı. Bütün bu uğraş ve masraf Ali Rıza Efendi'nin almaya hazırlandığı borç için yapılmıştı. Mal taksiminden sadece yirmi gün sonrasının, 1 Ocak 1884 tarihini taşıyan bir evrak, Pembe Ev'in ipotek edildiği ortaya seriyor.

Kereste ticareti yaparken paraya sıkıştığı anlaşılan Ali Rıza Efendi, tüccar Nuri Bey'den 300 Osmanlı lirası borç almış, Pembe Ev'i rehin göstermişti.²

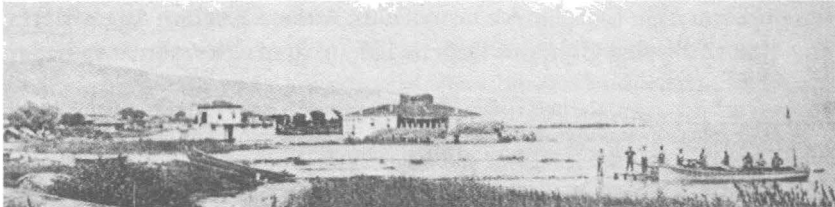
Mal taksimine gidilen aşamada aile içindeki tartışmalar konusunda bilgi sahibi değiliz. Belki Ali Rıza Efendi işlerinin kötüye gidebileceğini düşünerek oğlunun ve eşi Zübeyde'nin geleceğini garantiye almak istemişti. Belki Zübeyde Hanım, iki evi birden rehin edecek bir borçlanmaya itiraz etmiş, mal bölüşümü bu yüzden yapılmıştı. Ali Rıza Efendi'nin birkaç yıl sonra zamansız vefatıyla, mal taksiminin doğru bir karar olduğu ortaya çıkacaktı.

Zübeyde Langaza'da doğmuştu

Zübeyde Hanım, yapılan anlaşmaya şahsi mührünü basmıştı. Mühründe, "Zübeyde Gülzar-ı Cennet"* yazılıydı.

Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım, Islahat Fermanı'ndan bir yıl sonra, 1857 yılında, Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarında Selanik yakınındaki Langaza kasabasında doğmuştu.

Varlıklı bir ailenin biricik kızı olan Zübeyde dadılarla büyüye de, zamanın âdetleri uyarınca her genç kız gibi ev kadını olarak yetiştirildi. Önce ev işinde ustalaştı, arkasından nakış işlemeyi öğrendi. Yeni biçilmiş çayırın kokusuyla uyanır, üzerine düşen işi yapar yapmaz örneğini seçer, gergefini kurar, kasnağını gererdi. İbrişimleri, altın ve gül klapdanlarıyla nakışına koyulduğunda hayal dünyasına doğru bir yolculuğa çıkardı.

Zübeyde Hanım'ın çocukluğunun geçtiği Langaza...

2 Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi, Selanik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün Evi ve Ailesi Hakkında Türkçe ve Yunanca Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, 2016, s. 381, Ali Rıza Efendi'nin terekesinde borç gözüküyor.

* Cennetin gülbahçesi.

Kız çocukların okula gitmeleri yaygın bir âdet değildi. Zübeyde de Kuran dersleri almış, Kuran'ı ezberden okumayı öğrenmişti.

Zübeyde'nin ailesi

Ailenin büyüğü, servetin ve çiftliklerin sahibi Ahmed İbrahim Efendi idi. Emetullah Hanım ile evlenmiş iki erkek iki kız evladı olmuştu. Evlatlarından Feyzullah Ağa üç kez evlenmiş, üçüncü evliliğini Zübeyde'nin annesi Güzel Ayşe Hanım ile yapmıştı. Ayşe Hanım'ın annesinin adı da Emine idi. Zübeyde'nin iki ağabeyi Hasan ile Hüseyin, babasının ilk evliliğinden dünyaya gelmişlerdi.

Varyemezoğulları diye anılan aile hayvancılık yapar, ipekböceği yetiştirir, tütün ektirir, varlık içinde bir hayat sürerlerdi. Yüksek duvarlarla çevrili büyük bahçelerinde yemiş ağaçları dikiliydi. Kocaman kilerlerinde zeytinyağı, sirke, turşu küpleri sıralanır, tavana asılı çengellerden envai çeşit yiyecekler sarkardı.

Dağların kuşattığı geniş ve bereketli ovanın ortasından akan duru su Ayavasil Gölü'ne dökülür, bereketli toprakların üzerindeki çiftlikten hep iyi ürün toplanırdı.

Zübeyde'nin ayağına batan yorgan iğnesi

Evin önemli işlerinden biri de yorgan kaplamaktır. Zübeyde'nin dadısı Rabia, bir gün kaplamak için yere serdiği bembeyaz çarşafın üzerinde kocaman bir yorgan iğnesi unuttu. İşte o iğne, Zübeyde'nin ayağına battı. Bir anda gözden kaybolan iğneyi Zübeyde'nin ayağından çıkartamadılar. Aradan birkaç gün geçince genç kız yürüyemez oldu. Büyükbaba Ahmed İbrahim Ağa, yorgan iğnesine savaş açmaya kararlıydı. Henüz 13 yaşında olan kıymetli torununu Rumeli'nin en büyük hekimi Jak Paşa'ya göstermek için Selanik'e götürdü.³

Defalarca doktora gitmek gerektiği anlaşıncı aile, hayatını değiştiren bir karar aldı. Ev Selanik'e taşınacaktı. Ahmed İbrahim Ağa, sislerin arasından yükselen Olympos Dağı'na bakan, denizi, Karaburun'a kadar

3 Yeni İstanbul, Sayı 3-6; Makbule Hanım, Akın, Yeni İstanbul, Ulus ve Zafer gazetelerine dizi ya da tek günlük röportajlar verdi. Mustafa Kemal'in çocukluk günlerini anlatırken, Makbule Atadan'ın Yeni İstanbul'a verdiği yüz otuz altı gün süren söyleşiyi esas aldım (29.10.1952-22.03.1953). Söyleşi gazetede imzasız yayımlanmış. Ancak Makbule Hanım, gazetenin sahibi Habib Edib Törehan'a teşekkürlerini ısrarla iletiyor. Onun ısrarı ve ilgisiyle hazırlanmış olduğu anlaşılıyor. Dipnotlarda, bu değerli söyleşinin tefrika sayılarını kaynak olarak verdim. Derya Genç Acar'ın "Makbule Atadan, Bir Basın Taraması" başlıklı makalesi (Atatürk Araştırma Merkezi [AAM] dergisi, Sayı 63, Cilt 21, Kasım 2005). Enver Behnan Şapolyo'nun Atatürk'ün Hayatı (1954) içindeki anlatımlara, Şemsi Belli'nin Milliyet (10 Kasım-24 Kasım 1955), Rıdvan Ege'nin Ulus (10 Kasım 1962), Yaşar Yula'nın Zafer (10 Kasım 1950), Selime Seden'in Akın (13 Kasım 1947 ve 1948) gazetelerinde yaptığı görüşmelere de yer verdim.

gören büyük bir ev tuttu, dayadı, döşedi. Sonra da ailesini Langaza'dan getirdi.

Zübeyde ile annesi Ayşe Hanım bir ilkbahar günü Selanik'e geldiler. Dayalı döşeli evlerini görünce hayretler içinde kaldılar. İğneden ipliğe kadar her şey yerli yerindeydi. Uzun süren tedavinin ardından Zübeyde'nin ayağındaki yorgan iğnesi çıkarıldı. Aile, kızlarının sağlığına kavuştuğu gün sevinçten kurbanlar kesti.⁴

Pis bir şehir

Selanik, yemyeşil bir su kasabası olan Langaza'ya hiç benzemezdi. Gezinlerin anlatımlarında hep "Pis Şehir" olarak tarif edilir, evler çeşmelerden taşınan su ile temizlenir, içme suyu sakalardan sağlanırdı.

Denizden gelenlere Selanik, çok görkemli görünür, yakınlaştıkça bir kasabaya dönüşürdü. 19. yüzyıl başında en karanlık döneminden geçen bin yıllık şehir, savaş, salgın hastalık, güvensiz ortam, yangın, ekonomik çöküş sonucu pırlıltısını kaybetmiş, Tanzimat dönemi reformlarıyla birlikte yeniden canlanmıştı.

Şehre denizden bakanlar surların çerçevelediği minareler, kubbeler ve serviler arasında açık hava tiyatrosu gibi dizilmiş mahalleleri görürlerdi. Milattan önce 4. yüzyıla ait olan surlar erken Bizans döneminde yenilenmişti. Kış yaz eksilmeyen, şehri peçe gibi kuşatan nem, surlar yıkılınca hafiflemiş, herkes nefes almaya başlamıştı.

Beş asırlık bir Osmanlı geçmişiyle Selanik, imparatorluğun İstanbul, İzmir ve Beyrut'tan sonra dördüncü önemli şehriydi. Ancak, Sultan Abdülmecid 1859'da Selanik'e geldiğinde, kendisini ağırlayacak tek bir kamu binası olmadığından, şehir sakinlerini çadırda kabul etmişti. Çok hızlı gelişen Selanik, Beyrut'u geride bırakıp kısa sürede üçüncü büyük şehir olacaktı.

Zübeyde'nin görücüleri

Langazalı Feyzullah Ağa ve ailesi Selanik'e geleli bir sene geçmişti.

Kızların çocuk yaşta kocaya verildiği yıllardı. On dörtlerine bastıklarında eve görücü gelir, sonra da kısmetleriyle evlendirilirlerdi. Annesinin babasının kıymetlisi güzeller güzeli Zübeyde de bu kaderden kaçamadı. İlk talibi Langazalı zenginlerden Ahmed Paşa'nın oğluydu. Evlilik gerçekleşmedi. İkinci talip Selanik'in yerlilerinden, Ali Rıza Efendi idi.

4 Yeni İstanbul, Sayı 6.

Ali Rıza'nın ailesi

Ali Rıza'nın annesinin adı Ayşe, babasının adı Ahmed'di. Kızıl Hafız Ahmed Efendi diye anılan babası, dindarlığı ile tanınırdı. Ahmed Efendi'nin Kızıl Hafız Mehmed Efendi namıyla tanınan bir de kardeşi vardı. İki kardeş de kızıla çalar sarı saç ve sakallıydılar. Ayşe Hanım ile Ahmed Efendi'nin Ali Rıza'dan başka Mustafa ve Hatice adını verdikleri iki çocukları daha olmuş, Mustafa daha beşikteyken ölmüştü.

Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule, baba tarafını anlatırken, çok uzak dedelerinin Vidin'den ayrılarak Serez'e yerleştiklerini, Selanik'e oradan geldiklerini söylerdi. "Ben de başkaları gibi iştmişimdir bunu. Doğru mudur, yanlış mıdır, bilmiyorum. Hatta araştırmak, sormak bile aklımdan geçmedi" derdi. Kızıl Hafız Ahmed Efendi'nin, Makedonya'nın Kocacık köyünden geldiği, köylülerin yörük diye andıkları aileden "Sarı Mustafalar" diye söz ettikleri de anlatılıyor.⁵ Kocacık köyünde, Hafız Ahmed Efendi'ye ait olduğu söylenen ev 2010'lu yılların başında restore edildi.

Zübeyde'ye rüyasında sevdalanan Ali Rıza

Ali Rıza Efendi'nin Zübeyde Hanım'a rüyasında sevdalandığı dillerden düşmeyen bir aile hikâyesiydi. Anlatı şöyleydi: Ali Rıza, rüyasında büyük bir konağın bahçesinde dolaşıyor. Yüksek bir ceviz ağacının altında durmaksızın akan bir suyun yanında duran altın saçlı yeşil gözlü uzun boylu bir genç kız ona bakıyor. Ali Rıza birkaç adım ilerliyor, kız yine olduğu yerde. Tam bu sırada ak sakallı bir adam beliriyor, "Senin kısmetin bu, Ali" diyor.⁶

Ali Rıza, Zübeyde'nin ağabeyi Hüseyin'in dünya ahret kardeşiymiş. Belki de Hüseyin, Ali Rıza'ya Zübeyde'den onun güzelliğinden söz etmişti. Ali Efendi, gördüğü rüyayı ablası Hatice'ye anlattı. Hatice, Selanik Mevlevihanesi Kapu Şeyhi'nin gelini idi. Hiç vakit kaybetmeden Zübeyde'nin aile evini ziyaret etti. Rüyadaki kızın benzeri karşısındaydı.

Çevresinde sevilen akliselim sahibi bir kişi olarak tanınan Ali Efendi, kızıl bıyıklı, iri yarı, üç altın lira aylıklı bir gümrük memuruydu.⁷ Abdi Hafız Mahalle Mektebi'nde okumuştur.⁸ Ülke sorunlarına dertlenir, süregiden istibdattan rahatsızlık duyardı.

Kızımı bir memura vermem

Zübeyde'nin annesi Ayşe Hanım, damat adayını beğenmedi; işi zora sokmak için şunu isterim, bunu isterim deyip durdu. Sırmalı kaftanlar, sıra

5 Ayşe Hanım, ikinci evliliğini Halil Efendi isimli bir tüccarla yaptı, Emine isimli bir kızı oldu.

6 Yeni İstanbul, Sayı 12.

7 Yeni İstanbul, Sayı 12.

8 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 17, 19.

sıra altınlar, altın kemerlerden dem vurdu, kızını istemeye gelen Hatice Hanım'a, "Gücenmeyiniz ama, ben kızımı bir memura veremem. Yarın Ali Efendi bir başka yere tayin edilirse ben Zübeyde'siz nasıl kalırım? Olamaz, razı degilim" dedi.

Ali Efendi kötü haberi alınca, hemen dostu Hüseyin'e gitti. İki erkek o gün ne konuştuklarını yıllar boyu kimselere anlatmadılar. Ali Rıza'nın ailesi, çocuk yaşındaki Zübeyde'yi birkaç ay sonra yeniden istemeye geldi.⁹

Bu kez hayret etmek sırası Ayşe Hanım'daydı. Ne istese kabul ediliyordu. Hüseyin, damat adayına, "Üzülme Ali, sen Ayşe Hanım'ın isteklerini kabul et, güçlükleri bana bırak" diyordu. Ali Rıza Efendi, Zübeyde'nin üvey ağabeyi Hüseyin sayesinde engelleri aşmayı başarmıştı.¹⁰

Söz kesilmeden önce, yapılan soruşturmalar pürüzsüzdü. Ali Rıza'ya karşı hiç kimsenin bir diyeceği yoktu. Nikâh için engel kalmamıştı. Ali Rıza'ya müjdeyi Hüseyin verdi.¹¹

Düğün hazırlıkları Langaza'da satılan bir çiftlikle başladı. Önce nikâh ardından düğün yapıldı.

Gelin süsleniyor

Nikâh Cuma günü kıyılırdı.

Gelin olacak kız için ağda hazırlanır, yüzündeki gözle görülmeyen ayva tüylerine kadar yolunur, ardından başı tellenirdi. Türk gelininin en büyük süsü yüzünün teliydi. Telci, düğün evine geldiğinde kahveler içilir, tefler bir fasıl geçer, kadın köçekler dans ederlerdi. Telcilik o zamanlarda bir meslekti. Telcinin boy boy fırçaları, hokkaları, renk renk yaldızları olurdu. Ağdanın ardından düzgün adı verilen bir tür pudra, sonra da zambak sürülür, altın paralar, inciler, kıymetli taşlar ve pullarla süslenirdi. Bir gelini tellemek en aşağı üç saat sürer, tel işi bitip de gelin ayağa kalktı mı, herkes hayran kalırdı. Kızın yalnız ağzı, burun delikleri ve gözleri açıkta bırakılırdı. Gelinler nazara karşı altın ve gümüş tellerle süslenirdi. Ağdadan sonra pancar kırmızısı bir yüz ortaya çıkar, yanaklarda çok kere boy boy çibanlar peydah olurdu.

Zübeyde'nin yüzü de sivilceler içindeyken yolunmuş, tellemenin ardından yeşil, kırmızı, altın gümüş yaldızlarla süslenmişti.¹²

Damat ve yakınları, hafız hocalar eşliğinde gelin evine gelir, kadınlar

9 Yeni İstanbul, Sayı 11, 12.

10 Yeni İstanbul, Sayı 13.

11 Derya Genç Acar, "Makbule Atadan, Bir Basın Taraması," AAM dergisi, Sayı 63, Cilt 21, Kasım 2005.

12 Yeni İstanbul, Sayı 14, 15.

evde, erkekler sokakta beklerdi. Mahallenin imamı yüksek sesle kızın annesine seslenir, “Ayşe Hanım, kızınızı Allah’ın emri, Peygamber’in kavli ile Kızıl Hafız Ahmed Efendi’nin oğluna zevce olarak istiyoruz. Kabul eder misiniz?” diye sorardı. Kimseden ses çıkmaz, gelin zaten karışamaz, kızın annesi de sesini çıkartmazdı. İmam bir kere daha sorar, yine cevap alamayınca bir daha sorardı. Kız babası, –bu durumda Feyzullah Ağa– evet dediğinde, kapıda bekleyen okuyucu kadınlar Kuran okumaya başlarlardı.

Nikâh kıyılır kıyılmaz, kız evinden damada, sürâhiler içinde şerbetler gönderilir, damattan da kız evine üzeri kolalı kırmızı tülle süslenmiş hasır sepetlerle hediyeler gelirdi. Sepetlerde badem şekeri, altın yaldızla kaplı çikolatalar, kişniş şekeri, terlik ve kolonya olurdu.

Kına gecesinde gelin evinde yemek yenir, sabah namazına kadar eğlenilirdi.

Gelinin çeyizinin gönderileceği gün damadın evinde börekler, tatlılar açılır, şerbetler hazırlanır; okuyucu kadınlarla birlikte damat gelini almaya gider, dualar eşliğinde faytona binen gelinle damadın arkasından çalgıcılar yürürdü.

Gelin, damat evine geldiğinde gelinliğini giyer, herkes onu görmeye gelirdi. Dualar eşliğindeki ziyafetin ardından herkes dağılırken damadın gelin odasına bırakılması âdetlendi.¹³

Ali ile Zübeyde’nin ilk gecesi

Zübeyde, Ali Efendi’nin Selanik’in batısında, Kale’nin eteklerinde, Horhor Suyu’ndaki aile evine gelin gitti. 1870 ya da 1871 yılıydı. Sözlü anlatımlara göre Zübeyde on dört yaşındaydı, yani 1857 doğumluydu. Emeklilik belgesinde doğum tarihi 1841 yılı olarak görünen damat Ali Rıza da otuz yaşında olmalıydı.¹⁴ Aralarında on altı yaş fark vardı.

Günler süren bekleyişin ardından Zübeyde’ye kavuşan damat ilk gecenin sabahında durgun mu durgundu. Yüzünü sivilce basan, güzel iken birden çirkinleşen Zübeyde’yi beğenmemişti. Zübeyde Hanım, kadınlık gururunun kırılışını, eşi tarafından sebepsiz terk edilmesini kızı Makbule’ye defalarca anlatmıştı:

Annem babamın Horhor Suyu’ndaki evinde ilk gecesini geçirdikten sonra, bütün kadınlık gururunu en derinlerinden yaralayan bir durumla karşılaşmış. Aile halkının suratı bir karış.

13 Dönemin nikâh ve düğün âdetleriyle ilgili anlatım için bkz. Feriha Büyükünâl, *Manastır-İstanbul*, Avcıol Basım Yayın, İstanbul, 2009, s. 42-45.

14 Mehmet Ali Öz, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk’ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset, Sivas, 2014, s. 70.

Gözlerde ezici ve ısırtıcı bakışlar var. Annem heyecan içinde çırpınıyor. Ne olmuş? Ondan saklanan bir şey mi var acaba? Aradan bir gün geçtikten sonra babam nihayet anneme haber veriyor:

“Çayağzı’na gideceğim. Belki birkaç ay kalırım. Bir şey lazım olursa annem burada...”

Ali Rıza kız kardeşi Hatice’ye söylenmişti: “Beni yaktın Hatice. Güzel diye göklere çıkardığın Zübeyde bu mu? Baksana yüzü yara içinde. Bana öyle bir oyun oynadın ki!”

O da, “Bekleseydin biraz. Kızın yüzü iyileşince evlenirdin. Ne diye o kadar acele ettin?” diye cevap vermişti.

“Acele etmek değil bu Hatice. Bir şeye karar verildi mi yapılmalı. Sen bana her şeyden bahsettin de kızın çibanlarını sakladın. Kısmet diyor geçiyorsun. Olur mu böyle kısmet? Gözün yok mu senin? Birkaç ay dışarıda kalırım. Ondan sonra karar vermek lazım. Ben yüzü yara içinde bir kadınla yaşayamam.”¹⁵

Ali Rıza, Selanik’i terk etmiş, gümrük memurluğu yaptığı Çayağzı’na gitmişti. Kördüğümün çözülmesi zaman alacaktı.

Makbule, annesinden dinlediği sözlerle gelinlerin perişanlığını şöyle anlatmıştı:

Gelin, istisnalar bir yana bırakılırsa, kocasının evinde iğreti ve takma bir varlıktır. Kocasının evi diyorum dikkat ediniz. Gerçekten de öyledir. Kurulan yeni ailenin halk dilindeki adı, koca evidir, paylaşılan ev değil, yalnız erkeğin evi. ... Aile denilen ipin en zayıf noktası da elkızı, gelindir. ... Hatta kadın çoluk çocuk sahibi olduktan sonra bile, ailede yama gibidir... İstedğim şey, annemin hangi sosyal şartlar içinde evlilik hayatına girdiğini hiç olmazsa ana çizgileriyle belirtmektir.

Cennetimin gül bahçesi Zübeydem

Yüzü çibanlı diye, sevdalandığı Zübeydesi’nden kaçıp uzun süre Çayağzı’nda kalan Ali Rıza’yı Selanik’e dönüşünde bir mucize bekliyordu. Çibanları iyileşince Zübeyde’nin bütün güzelliği geri gelmişti. Öfkelerini geride bırakan Ali Rıza için Zübeyde artık her şeydi. Rüyalarına giren en güzel kadınla birlikte olmanın sonsuz bahtiyarlığını yaşıyor, eşine “Gülzar-ı Cennetim Zübeydem” diye sesleniyordu.

Şevket Süreyya, Zübeyde Hanım’ı şöyle tasvir ediyor:

Onu kendisine bile sormadan, sanki kaş ve göz arasında evlendirdikleri kocasıyla arasında tam yirmi yaş fark vardı.¹⁶ (...) Kumrala çalan sarışın bir

15 *Yeni İstanbul*, Sayı 18, 19.

16 Benim hesabıma göre karı kocanın arasında on altı yaş fark vardı.

güzeldi. Beyaz pembe teni, renkli yüzü, orta boylu, narin, canlı bir yapısı vardı. Asıl çekiciliğini veren gözleriydi. Biraz içerlek, biraz yumuk, hafif şehla ve mavimsi gözler.

Zübeyde, omuzları, göğüsleri kabarık, yakaları dantel işlemeli beyaz bulüzler giyerdi. Geniş etekleri topuklarına kadar inen renk renk eteklikler, yahut açık renkli ropalar giydiği de olurdu. Ama belini daima gümüş bir kemerle sıkardı. Sarışına çalan kumral saçlarının alnının üzerine gelen kısmını buklelerle kapatırdı. Arka kısmını yapma taşlarla süslenmiş taraklarla bir topuz halinde toplardı. ... evinin erkeğini beklediği akşam saatlerinde o sarışın uzun saçlarını uzun uzun tarayıp, çeşit çeşit biçimlendirdikten sonra, ya bir iki örgü halinde toplayıp arkasına bırakırdı. Yahut da daha duygulu günlerinde saçlarını omuzlarına dökerti. Düzgün, pudra, alıkk sürdüğü de bilinir. Ama bunlara hakikaten ihtiyaç yoktu.¹⁷

Mustafa Kemal'in mahalle arkadaşı Mehmed Ali [Okar], Zübeyde Hanım'ın sadokor çarşaf giydiğini hatırlıyor. Sadokorun sözlükteki karşılığı, açık saman rengi tiril tiril ipekli kumaş.¹⁸

İyi bir kaynana

Zübeyde, Ali Rıza'nın aile evinde görümcüsü ve kayınvalidesi ile yaşıyordu. Ayşe Hanım, gelinini kendi kızı gibi benimsiyor, koruyor, seviyordu. Bütün ev işlerini yapar, gelinine de "Bu işleri ben yaptım" dersin diye tembihlerdi. Zübeyde'ye ikinci anne olmuştu. Makbule kaynana sorununun yakıcı bir dert olduğunu bilirdi:

14 yaşında evlilik hayatına giren görgüsüz bir kız çocuk için seyrek rastlanır bir bahtiyarlıktı... İyi bir kaynanaya rastlamak iyi bir koca bulmak kadar büyük bir baht işidir. Hatta belki kocadan da önemli... Çünkü karısını sevmeye başlayan genç bir koca evde kaynana gürültüsü başladı mı iki ateş arasında kalmış olur. Bundan kurtulmanın biricik yolu genç karısından ayrılmaktır. Sebebi de o zamanki delikanlıların anne sevgisini mutlak bir itaat şeklinde anlamalarıdır.¹⁹

Zübeyde ilk çocuğu Fatma'yı kucağına aldığı anda bütün aile bayram yaptı. O zamanlarda her doğan çocuk, elkızının yabancılığını kaldırırdı. Babaanne, ilk torununun yanından ayrılıyordu.

17 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1969, s. 19-21.

18 Mehmet Ali Okar, *Osmanlı Balkanlarının Son Günleri*, İş Kültür, 2013, s. 269.

19 *Yeni İstanbul*, Sayı 20.

Ali Rıza, Zübeyde'yi ezdirmedi

Görümcesinin gözünde Zübeyde sağa baksa kabahat, sola baksa kabahat oluyor, azarlanıyordu.²⁰ Ali Rıza'nın kız kardeşi Hatice emretmekten, baskı yapmaktan hoşlanan bir kadındı. Bir gün Zübeyde'den tulumba tatlısı istedi. Zübeyde böyle bir tatlının adını bile duymamıştı. Kayınvalidesine sordu. O da bir tarif verdi. Mutfakta hamuru hazırlamaya çalışırken Ali Rıza geldi. “Ne yapıyorsun?” diye sordu.

“Hatice söyledi, tulumba tatlısı istiyormuşsun. Onu hazırlıyorum işte. Ömrümde yapmadım. Bakalım nasıl olacak?”

“Sen bu hamuru bana bırak da Fatma'nın yanına git!” dedi Ali Rıza.

Zübeyde yanından ayrıldıktan sonra mutfakta yalnız kalınca, Zübeyde'nin elinde top gibi duran hamuru aldı, bahçeye çıkıp toprağa gömdü, sonra da çarşıya gitti. Kadıngöbeğinden kazandibine çeşit çeşit tatlı ile geri döndü. Akşam sofrası kurulup da sıra tatlıya geldiğinde görümcesi Zübeyde'ye sinirlendi. Getirilen tepside her türlü tatlı varken tulumba tatlısı yoktu.

“Nerede tulumba tatlısı Zübeyde? Hani ya yapacaktın. Sana söyledim de... Niçin yapmadın?”

Evde huzursuzluk çıkmasından hoşlanmayan Ali Rıza hemen araya girdi:

“Siz aranızda belki öyle karar vermişsiniz. Fakat ben fikrimi değiştirdim. Canım çekti, çoktandır bu tatlıları yemedim” dedi. Zübeyde'yi Hatice'ye ezdirmeyeceğini sözle değil, küçük bir ders vererek göstermişti.

20 *Yeni İstanbul*, Sayı 21.

2. BÖLÜM

Çayağzı'nda Eşkuya Gölgesinde

Fatma biraz büyüyünce, Ali Rıza ailesini yanına almaya karar verdi. Güm-rük memuru olarak çalıştığı dağlık ve ıssız Papasköprüsü (Çayağzı) Orta Makedonya'da, deniz kıyısındaki Katerin kasabasına bağlıydı. Denizin kenarında, meşe ağaçlarıyla örtülü bir dağ yığınının eteğindeki köyün halkı kömürcülük ve kaçakçılıkla geçinirdi. Çayağzı'ndan gelecek kömürü beklerdi.¹

Denizin dalgasız olduğu bir gün, Selanik'te henüz hayat başlamadan yelkenliye bindiler. Zübeyde'nin ilk deniz yolculuğu idi. Evler, pembeye kayan açık portakal rengi bir aydınlık içinde küçüldü, uzaklaştılar. Yelkenli Küçük ve Büyük Karaburun'un yanından geçerek Olympos'a, Tanrıların dağına doğru büyük bir sükunet içinde yol almış, Zübeyde ilk deniz yolculuğunu çocuklarına hep anlatmıştı.

Ömürleri dört duvar arasında geçen insanlara, kıyıları gözle erişilmez bir denizin sunduğu duygu genişliğini kavramış, bu başıboş genişlikte, gönlünde, ilk hürriyet hasreti, bilinmeyen bir aydınlık gibi uyanmıştı.²

Bugünlerin Çayağzı

Bugün Yunanistan sınırları içindeki Çayağzı ya da Papasköprüsü, Ege Denizi kıyısında, Olympos'un gölgesinde beş yüz elli nüfuslu küçük bir sahil yerleşkesi. Selanik'e yüz otuz kilometre uzaklıktaki Çayağzı'na keyifli ağaçlık bir yoldan bir buçuk saatte ulaşıyor. 1927 öncesinde, yarı Türkçe adıyla Tsagezi diye anılan kasaba, Pineios Deresi'nin deltası üzerinde bulunması nedeniyle daha sonra Yunancada "ağız" demek olan Stomio adını almış.

Anayoldan ayrılınca ormanın içinden yarım saat devam edip kıyıya indiginizde geçmiş canlandıran birkaç terk edilmiş taş ev çıkıyor karşınıza. Ali Rıza ile Zübeyde şu evde mi yaşamışlardı diye aklınıza takılıyor. Dev meşe ağaçları sanki onların geçmiş yaşamlarına gizlice tanıklık ediyor. Minik mavi kubbeli bir kilise dışında kasabanın eski adı Papasköprüsü'nü hatırlatan pek az şey var. Dik ve yeşil bir yamaçtan aşağı inilen sahilde birkaç küçük otel, lokanta ile bir de fener var. Masmavi deniziyle oldukça davetkâr.

1 Yeni İstanbul, Sayı 21, 22.

2 Yeni İstanbul, Sayı 22.

İkinci çocuk Ahmed doğuyor

Ali Rıza'nın görevi, Olympos Dağı eteklerinden kesilip Çayağzı'na indirilen kerestelerin kaçakçıların eline düşmeden Yunanistan'a gönderilmesini sağlamaktı. Çayın üzerindeki köprü Osmanlı-Yunanistan sınırıydı. Ali Rıza, hudut gümrüğünde iş yapan kereste tüccarlarını tanır, dolambaçlı işlerine usulünce engel olmaya çalışırdı.

Zübeyde ile Ali Rıza'nın geniş bahçeli evleri Horhor Suyu'ndaki aile evine benzemiyordu. Zübeyde artık evinin hanımıydı. Görümcesi Hatice'nin hırçın sesi artık, odadan odaya yayılmıyordu. Zübeyde kararlarını kendi verebilen yepyeni bir insan olmuştu. Ailenin mutluluğu ikinci çocuk ile perçinlendi. Adını Ahmed koydular. Zübeyde'nin ve Ali Rıza'nın dedelerinin adıydı, Ahmed.

Çayağzı'nda geçen günler büsbütün gölgesiz değildi, Ahmed büyüyüp serpilirken Fatma yavaş yavaş eriyip soluyordu. Hastalık çoktu, doktor yoktu. İstiraplı ayların ardından büyük bir felaket yaşadılar. Fatma'nın küçük bedeni artık nefes almıyordu. Ali Rıza ile Zübeyde perişan ve yalnızdılar. Fatma'yı toprağa vermek için bir imam aradılar. Sonunda, para kazanmak için köyleri gezerek imamlık yapan bir Arap hocanın yaptığı dini törenle evlatlarını toprağa verdiler. Ancak Çayağzı'nda Müslüman mezarlığı yoktu. Onlar da denize yakın bir yerde kızları için bir mezar kazdılar.

Zübeyde, kızının mezarını ziyarete gittiği bir gün büyük acıyı yeniden yaşadı. Azgın dalgalar mezarın topraklarını sürüklemiş, Fatma ıslak toprağın üstünde yatıyordu. Cesedi çakallar parçalamıştı. Zübeyde çığına döndü. Ali Rıza ertesi gün eşini Selanik'e gönderdi, acısıyla tek başına Çayağzı'nda kaldı.³

Bu acı olay, Şevket Süreyya'nın kaleme aldığı *Tek Adam*

Çayağzı'nda benzeri bir taş evde oturmuşlardı.

İpek Çalışlar, Ali Rıza ile Zübeyde'nin bir dönem yaşadığı (Stomio) Çayağzı sahilinde...

3 Yeni İstanbul, Sayı 22, 23.

biyografisinin ilk baskılarında (1969) “cesedi çakallar parçaladı” cümlesiyle yer almıştı. Anlatımlar Makbule Hanım’a aitti. “Çocukluk muhayyilesinin katkıları diye” bir ön savunmayla sunulmuştu. Şevket Süreyya, bu anlatımı yeni baskılarından çıkartmak zorunda kalmıştı. Elimdeki 1981 tarihli sekizinci baskıda çakallardan söz edilmiyor. Fatma’nın ölümü dipnotta şöyle yorumlanıyor: “Enver Behnan Şapolyo eserinde bu hayal oyunlarına yer verdiği gibi, Şemsi Belli de Makbule Hanım’dan çeşitli nakilleri hiç kontrolsüz ayrı bir eserde toplamıştır.”⁴

Makbule Hanım, Atatürk’ün kardeşi olarak saygın bir kaynak kabul edilecek yerde, resmi çerçevenin dışına çıktığı için hep sansüre uğradı. Atatürk’ün çocukluğuna ait değerli anlatımları da yine aynı endişe ile Atatürk biyografilerine dahil edilmedi.

Eşkiya Zübeyde’ye göz diyor

Sevgili eşinden ayrı yaşamaya dayanamayan Ali Efendi, Zübeyde’yi, birkaç ay sonra yeniden Çayağzı’na götürdü. İkinci oğulları Ömer dünyaya geldi. Çok mutluydular. Zübeyde, bir süre sonra eşinde kaygılı bir hal sezdi, fakat nedenini sormadı. “Biliyor ki kadınlar erkeklerin işine karışmamalıdır. Ne acı bir katlanış bu. Kocasının büyük bir iç sıkıntısı ile haftalardan beri sessiz sessiz güreştiğini anlayıp da soramamak...” diyor Makbule.

Bir gün Zübeyde beyaz elbiseler giymiş, beline bir kemer takmış, uzun sarı saçlarını omuzlarına döküp bahçeye inmişti. Hava çok güzeldi. Ahmed yanındaydı, Ömer beşiğinde uyuyordu. Çalıların arkasında ufak kımıldanmalar vardı. Eşkiya onu kaçırmaya gelmişti. Zübeyde, pusu kuran haydutlar çalıların arasından kendisini izlerken bütün bir gün geçirmişti. “Güzel ve genç kadını gören eşkiyalar bakakalmışlar. Kaçırmaya kıyamamışlar. Babamın birkaç gün sonra aldığı mektup genç ailenin ortasında bir bomba gibi patlamıştır” diye anlatmıştı Makbule.

Bahçede saklanan haydutlardan birinin yazdığı imzasız mektup aşağı yukarı şöyleydi:

Ben genç karını dağa kaldırmak için arkadaşlarımla bahçene girerek çalılar arasında pusu kurdum. Ne güzel bir karın varmış. İsteyeceğim baş parasını ne eder eder bulurdun. Çocuğun annesiyle oynarken, kaç kere yanıma kadar geldi, kolundan çekmek ve okşamak istedim, bir türlü karar veremedim. Ben de çocuk babasıyım. İçim yumuşadı. Sonra sen iyi adamsın, kimseye zararın dokunmadı. Eve geldiğin zaman oğlunun sevincini gördüm. O kadar gevşedim ki... Böyle olmasaydı hepinizi dağa kaldırırdık. Geçim dünyası bu. ... İşin iyisi

4 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, 8. baskı, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1981, s. 36; *Tek Adam*, Cilt 1, 4. baskı, Remzi Kitabevi, 1969, s. 35-36.

kötüsü olmaz. Bahtın varmış, yakayı ucuz kurtardın. Fakat bize mutlaka bir şey vereceksin. Senden tam on tane cep saati isterim. Burada saat bulamazsın. Tabii Selanik'ten getireceksin.

Haydut, Ali Rıza'ya bir hafta mühlet vermişti. Sapsarı yüzüyle Ali Rıza, Zübeyde'nin altın saçlarını okşayarak yüreğini açtı:

Burada oturmak delilik artık Zübeyde. İçimi kemiren dert de bu. Sana kaç kere açmak istedim. İki kişi üzüleceğine bir kişi üzülsün bari dedim ve sustum. ... Padişahın fermanı geçmiyor buralarda. Artık bir dakika bile durmaya gelmez. Şimdi gel de eşyaları toplayalım.

Kaptan Vasilaki ile görüştüm. Yelkenlisi tanyeri ağarırken kalkacak. Selanik'e kömür götürüyor. Ondan başka giden de yok. Kaçırmaya gelmez. Hepsini denk yapacak değiliz. Geriye kalanları da ben getiririm.

“Biz sensiz nasıl gideriz. Bir arada ölmek benim için daha iyi. Olmaz! Ya sen de gelirsın veya ben buradan kımıldamam” diyen eşini, Ali Rıza Efendi zorlukla ikna etti. Eşkiyadan mektup aldıklarını kimseye anlatmayacaklar, ancak içinde ne olduğunu söylemeden Kaptan Vasilaki'ye saatleri bir zarf içinde vereceklerdi.

Eşkiya herkesi haraca kesiyordu. Kara Hüseyin ile Kaptan Niko en ünlü çetelerdi. Kaptan Niko, çocukların kulaklarını, burunlarını keser, fidyeye için gönderir, istediğini alamadığında, kafalarını kopartır, dehşet saçmak için akrabalarına yollardı. Niko, 1880 yılında kaçırdığı bir İngiliz için fidyeye olarak on beş bin lira, on beş martin tüfeği, altın zincirli on beş saat, on beş altın yüzük, on beş de borazan istemişti. Yüzüklerden birine Nikina, diğerine Niko yazılacaktı. Bu keyfine düşkün eşkiya günün birinde şık kıyafetiyle tiyatro izlerken yakalandı.⁵

Zübeyde sandık yapıyor

Zübeyde yatak çarşaflarını katlayıp sandıklara yerleştiriyor, Ali Rıza da sandıkları ipe bağlıyordu. Dışarıdaki bütün seslere kulak kabartarak sabahı ettiler. Horozlar öttüğünde ikisi de gözünü kırpmamıştı. Ali Rıza eşine, “Bahtın var Zübeyde...” dedi. “Deniz hareketsiz. Nerede ise gelirler. Çocukları hazırlayiver. Yelkenliye ilk önce siz binin.”⁶

Tam bu sırada kapı çalındı. Zübeyde ile Ali Rıza birbirlerine baktılar. Kapı ikinci defa çalındı. Ali Rıza bahçeye indi. Neyse ki gelenler Kaptan Vasilaki'nin adamlarıydı.

Zübeyde çocuklarıyla evin basamaklarını inerken Çayağzı'nda ge-

5 Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri*, Everest Yayınları, 2013, s. 344, 345.

6 *Yeni İstanbul*, Sayı 24.

çirdiği bahtiyar yılları düşünüyordu. Makbule onun duygularını dinleye dinleye ezberlemişti:

Arkasına bakıyor. Kumsalın biraz ötelerinde bir zamanlar Fatma'yı gömdükleri yere bakıyor. Vasilaki'nin yelkenlisine yürüyor. Fatma bir hayaldi, Çayağzı bir hayaldir artık. Fakat kocası burada kalıyor, bir hayal değil bu. Yelkenli Çayağzı'ndan ağır ağır ayrılırken gözleri yaş içindedir. Kıyıda yavaş yavaş eriyen hareketsiz bir gölge duruyor. Belki o da ağlıyor.⁷

Zübeyde, kaptan kamarasındaki yolculuğunu büyük bir hüznün içinde tamamladı. Beraber yolculuk ettiği kadının bütün ailesi eşkıya tarafından kaçırılmış ve kesilmişti. Kadın ona elindeki çuvalı göstermiş, “beşinin de kesik başları bu çuvalın içinde” demişti. Parayı hazırladığı halde Çayağzı'na getirecek vasıta bulamamıştı.

Ali Rıza eşkıyanın elinde

Zübeyde artık Ali Rıza'nın Horhor Suyu'ndaki aile evindeydi. Kaptan Vasilaki her gelişinde eve uğruyor, eşi Ali'den haber getiriyordu. Günün birinde haberler kesildi. Ardından Zübeyde'nin ağabeyi Hüseyin kara haberle geldi, mecalsiz bir şekilde merdivenlere oturdu. Ali önce hastalanmış sonra haydutların eline düşmüştü. Olanları dinleyince Ayşe Hanım kapının önünde bayıldı.⁸

Haftalar birbirini kovaladı, Ali geri döner, umudu giderek kaybolmuştu. Herkes öldüğüne inanıyordu. Zübeyde bir deri bir kemik kalmıştı. Gündüzleri Ahmed ve Ömer ile hayata dönüyor, geceleri ölüm sessizliği içinde kendinden geçiyordu. Kayınvalidesi de torunlara yürekten bağlanmıştı. Ali Rıza'nın onları bu derin acıyla nasıl baş başa bıraktığına inanamıyordu. Ağabeyi Hüseyin her gün, Hamza Bey Camii'ne namaza geliyor sonra da Zübeyde'nin yanına uğruyordu.

Bir gece sokaklar tenhalaşmış yatış ezanı okunduktan sonra kapı çalındı. Ayşe Hanım uyandı, Zübeyde de. Acaba ölüm haberi miydi? Ayşe Hanım, ardından Zübeyde aşağıya kapıya bakmaya indiler.

“Kim o?”

“Kim mi? Ben.”

“Kimsin sen?”

“Ali!”

“Ali mi?”

“Onun sesi değil bu ses.”

7 Yeni İstanbul, Sayı 25.

8 Yeni İstanbul, Sayı 26.

“Aç anne, benim ben, Ali.”

“Ali çoktan öldü, açmam kapıyı.”

“Aç anne korkma, hastayım, yorgunum bekletme beni.”⁹

Dadı elinde şamdan taşlıkta bekliyordu. Üstü başı yırtılmış ayakta durmaya mecali kalmamış adam girdi içeri. Gölgelelerin oynadığı yarı aydınlıkta sandığın üzerine yığıldı. Yüzünü gördüler. Ali'ydi gerçekten; açtı, susuzdu ama hayatta kalmayı başarmıştı.

Ahmed ile Ömer'i sordu. Heyecandan donmuş kadınlar hıçkırıklar içindeydi. Yavaş yavaş merdivenleri çıktılar. Zübeyde'nin sevinci sonsuzdu. Zübeyde'nin annesi Ayşe Hanım ile ağabeyi Hüseyin büyük sevinci paylaşmaya geldiler.

Ali'nin eline düştüğü çete Kaptan Orestes namıyla ünlü bir Rum'un çetesiydi. İstedikleri fidyeyi Selanik'e bildirmişler ama ailenin bundan haberi olmamıştı. Fidyeyi beklerken Ali Rıza'yı yanlarında gezdirmişlerdi. Haydutlardan biriyle odun toplamak için tırmandığı tepede bir kaçış umudu gören Ali Rıza, yuvarlanmış gibi yaparak kocaman bir taşı aşağıya itmiş, sonra da “yandım” diye bağırılmıştı. Haydutlar kendisini ararken, o dallara tutuna tutuna yardan aşağıya inmişti. Haydutlar onun paramparça olduğuna emindiler. Ali Rıza, haydutların gittiğine emin olunca bilmediği yollardan yürüye yürüye Platine köyüne ulaşmıştı. Çayağzı'na (Stomio) gidenler bugün de bu sessiz ve ağaçlık köyün önünden geçiyorlar. Ali Rıza, denize açılmak üzere olan bir kayığa binmiş, Selanik yakınlarına kadar gelmiş, canını kurtarmıştı.

Atatürk yıllar sonra bu olaydan, “Ali Rıza zenginliğinden dolayı Yunan eşkiyası tarafından dağa kaldırılmış ve fidye karşılığı kurtulmuştur” diye söz etmişti. Belki de fidye daha sonra Ali Rıza'ya bir daha ilişmesinler diye verilmişti.¹⁰

Zübeyde mutlu ama çok kaygılıydı. Eşkiyanın elinden kurtulan Ali yeniden Çayağzı'na dönecek miydi? Makbule, “Karar vermek erkeğe düşen bir haktır” diyor.

Bir gün Ali Rıza, Olympos'a bakan penceresinin önünde kahvesini içiyor, bir yelkenlinin süzülüşünü seyreliyordu. Ahmed ve Ömer oyuncaklarıyla oynuyorlardı. “Artık karar verdim Zübeyde. Selanik'te kalacağım. Ticaretle uğraşacağım. Bu delikanlılar da tüccar olur. İşim iyi giderse gül gibi geçiniriz” dedi.

Zübeyde o anın mutluluğunu hiç unutmadı.

9 Yeni İstanbul, Sayı 27.

10 Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 49.

Reform vaat eden sultan tahtta

Jön Türklere ve Midhat Paşa'ya meclis, anayasa ve reform sözü veren II. Abdülhamid 1876 yazında tahta çıktı. İmparatorluk meşrutî yönetime geçecekti. Önemli bir reform beyannamesi ile tahta oturan II. Abdülhamid, ilk yılında Midhat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi hürriyet sembolü isimlerle birlikte anıldı, altısı Hristiyan kırk sekiz kişilik bir heyet tarafından anayasa hazırlanmasına destek verdi.

İktidara geldiğinde Abdülhamid, Yeni Osmanlı önderlerinden Namık Kemal'i çok etkilemiş, o da, kurulan anayasa komisyonunda görev almıştı.

23 Aralık 1876 günü ilan edilen anayasa, sultanın meclisi fesih yetkisine karşı; eşit vatandaşlık, yargı bağımsızlığı, özel mülkiyetin ve konutun güvenliği, ibadet özgürlüğü, çalışma hayatında eşitlik gibi bireysel hak ve özgürlükler tanıdı.

Namık Kemal hapse

Abdülhamid, cana yakınlığı ve vaatleriyle insanları yanına çekmeyi başardı. Sapsade giyinir, ihtişamlı kıyafetlerini sadece büyük törenlerde kullanırdı. Sonraki yıllarda "Yıldız canavarı" diye anılacak bu sultan, gün boyu elinden sigarasını düşürmez, çok kahve içerdi. Hiçbir namazı kaçırmazdı. Canlı bir zekâsı, üstün bir aklı olduğu dönemin diplomatları tarafından not edilmişti.

Sultan, sesine kulak verdiği aydınlar ortalığı karıştırıyorlar diye huzursuzdu. Namık Kemal, Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra itibar edilen, danışılan bir bilge isimken hapse atıldı; beş ay hapis yattıktan sonra sürgüne önce Midilli'ye ardından Sakız'a gönderildi. Anayasa'nın mimarı Midhat Paşa da sadrazamlıktan uzaklaştırılıp sürgüne gönderildi. Ancak Abdülhamid meclisten vazgeçmemişti. Planlandığı şekilde seçimlerin yapılmasını istedi. Meclis, Dolmabahçe Sarayı'nda beş yüze yakın davetlinin huzurunda 1877 yılının Mart ayında büyük bir törenle açıldı. Osmanlı'nın ilk meclisine yetmiş bir Müslüman, kırk dört Hristiyan ve dört Yahudi mebus girmişti. Meclisli İmparatorluk dönemi iki yıl sürdü. Abdülhamid, iktidara gelişinde rol alanları sıra ile tasfiye etti.

Midhat Paşa sadrazamlıktan uzaklaştırılıp sürgüne gönderildiğinde, Selanik'teki taraftarları da hapse atılmıştı. Umutların kaybedildiği günlere bir de Rusya ile savaş (1877-1878) eklenince Zübeyde bunalıma girdi:

Midhat Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılması ve sürgüne gidişi annemin hatıralarında çok yer tutar. ... Midhat Paşa'nın yaratmak istediği çağ, hürriyet çağı, annemi kim bilir ne büyük ümitlere düşürmüştü. Arkadan gelen büyük felaket yıllarının sarsıntıları da onu çok yıpratmış olmalıydı. ... Annem gönlünün mirasını, geçmiş yılların tablolarını seyrettire seyrettire bırakmıştı bize.

Osmanlı-Rus Savaşı, Ali Rıza orduya gönüllü yazılıyor

Nisan 1877'de Rusya, Osmanlı'ya karşı ikinci cepheyi Balkanlar'da Eflak ve Boğdan'da açtı. Tuna boyları tehlikedeydi.

Ali Rıza, Zübeyde'ye zor haberi verdi.

“Haberin olsun. Ben gönüllü yazıldım, Hüseyin de yazıldı.”

Annemin anlattığına göre, Osmanlı-Rus harbi başlar başlamaz, Selanik'te milis teşkilatı kurulmuş ve babam da üsteğmen olmuş. Yakın hısımlarımızdan bir çoğu gönüllü yazılmış. Milise üsteğmen olarak yazıldıktan sonra babam, Tuna boyuna gönüllü olarak gitmeye çalışmış fakat, milisin göreceği işler düşünülerek müsaade verilmemiş. ...

Babam, üsteğmen üniformasıyla eve geldiği zaman yüzünün biraz daha solduğu görülürmüş. Bir gün babam anneme “Artık ümit kalmadı Zübeyde, Ruslar İstanbul'a yürüyorlar” demiş.¹¹

Ruslarla 1878 Savaşı'nda uğranan bozgun ağır sonuçlar yaratmıştı. Memlekete ezici bir durgunluk hâkimdi. Padişah kötü olsa da makama dil uzatılmaz, Ali Rıza geleceğe dair iyimserliğini hep korurdu. Trenlerle Selanik'te toplanan göçmenlerin durumu ürperticiydi. Açlık başgöstermişti. Mum bulunmuyor, ekmek kapkara çıkıyor, o da kolay bulunmuyordu. Tuz sıkıntısı başlamıştı. Yarın ne olacak bilinmiyor, akşam karanlığı evlere bir baht ağırlığıyla çöküyordu. Zübeyde, Ali Rıza'nın her gün biraz daha eridiğini, yıprandığını görüyordu. O da dermansız kalmıştı. Bir akşam mum ışığında konuştular:

Osmanlı İmparatorluğu Rus çarının merhametine sığınıyor. ... Bakalım ne olacak? Selanik kime verilecek? Çok acı bir şey bu ama hakikat. Ben düşman idaresinde yaşayamam. Zübeyde, neyimiz varsa satarız ve Selanik'ten ayrılarak İzmir'e gideriz. Çok şükür kuvvetim henüz yerinde. İlk zamanlarda belki sıkıntı çekeriz. Fakat bunlar geçici şeylerdir. Çalışmaktan yılmam ben. ... Yalnız metin ol ve ürkme. Çocuklarımız için her fedakârlığı yapacağız. Millet uyanırsa, gene hürriyete kavuşuruz. Çocuklarımızı esir bir şehirde yetiştiremeyiz.¹²

Makbule, babasının gerginliğinden şöyle söz ediyor: “Annemin anlattığına göre babamı en çok sinirlendiren şey halife ve adamlarının makam kudsilikleridir. 1878 (Osmanlı-Rus Savaşı) bozgununun büyük çöküntüleri kim bilir ne zaman dinecek. Babam gibi içkide teselli arayanlar çok.”¹³

Ayaklanmaların yaşandığı Balkanlar, sultanın da korkulu rüyasıydı.

Astarcılar kethüdası Meclis üyesi Ahmed'in huzurda kendisini hedef alan ve haddi aşan sözleri sultanı çileden çıkartmaya yetmişti. Eski düzene

11 Yeni İstanbul, Sayı 45, 46, 47.

12 Yeni İstanbul, Sayı 49.

13 Yeni İstanbul, Sayı 61, 62.

geri dönecekti. Rus Savaşı'nı ve meclis çalışmalarını aksatan düşünce ayrılıklarını gerekçe göstererek Osmanlı Mebuslar Meclisi'ni 13 Şubat 1878 günü tatil etti; anayasayı da askıya aldığını ilan etti. Hemen ardından, Mart 1878'de Ruslarla Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Abdülhamid, büyük komşusu Rus Çarı gibi mutlakiyetçi rejime yönelince meşrutî monarşi ve özgürlük günleri sona erdi. *Sultan Abdülhamid* isimli biyografisinde François Georjeon, sultanın, Meclis'i yeniden açıp açmamakta iki yıl süreyle kararsız kaldığını yazıyor.

O günlerde Selanik'te yaşayanlara umut veren tek şey, Plevne ve Tuna boylarında başarılarıyla herkesi heyecanlandıran Osman Paşa idi.

Ali Rıza arsalarını göçmenlere bağışlıyor

Savaş nedeniyle bir göçmen şehrine dönüşen Selanik'te, herkes göçmenlere yardım için ayakta idi. Ali Rıza komisyonlara gidiyor, kapı kapı dolaşarak göçmenler için para ve yiyecek topluyordu. Evlerinin birkaç odasını göçmenlere ayırmışlardı. Makbule “Çocuklar bir arada oynarken, kaç-göç olduğu için aynı mutfaktan ayrı ayrı sofralar kuruluyormuş. Evimizde yerli ve göçmen farkı yokmuş. Babam göçmen çocuklarını sevindirmek için hiçbir fedakârlıktan çekinmiyormuş” diye anlatıyor. Ali Rıza Efendi, göçmenlere yardım etmek için Islahhane mahallesindeki arsalarını da yardım komisyonuna vermişti.

3. BÖLÜM

Mustafa Doğuyor

Zübeyde Hanım, oğlu Mustafa'yı erbain soğuklarında, 23 Aralık günü dünyaya getirdiğini söyler, Ahmed Subaşı Mahallesi'ndeki evin ikinci katında, sol tarafa düşen ocaklı odada doğurduğunu anlatırdı.¹

Mustafa bebeğin doğduğu tarihi babası Ali Rıza evdeki iki Kuran-ı Kerim'den birine kaydetmişti. Ancak vefat ettiğinde çocukların doğum günlerinin kaydedildiği Kuran'ı başucunda bulamamışlardı. Zübeyde Hanım, "Belki de kayıtlı Kelam-ı Kadim'i devam ettiği camideki hocalardan birine hediye etmiş olacak. Bu yüzden Mustafa'nın hangi gün, hangi yıl doğduğunu tam da bilemiyoruz" derdi.²

Ağabeyim Mustafa doğduğu zaman babam, bir kılıç getirerek kundağının başına koymuş, annemi de tebrik etmiş. Annemin sütü az geldiğinden babam Ümmügül adında bir sütnine tutmuş. Ağabeyime ad koymak için bütün hısımlar akraba toplanmışlar. Birçok adlar söylemişler. Fakat babam bunların hiçbirini beğenmeyerek ağabeyimin adını Mustafa koymuş. Bunun sebebi ise, babam küçükken, kardeşi Mustafa'nın salıncağını sallarken onu düşürüp ölümüne sebep olmuş. Ağabeyim kundakta iken sakinmiş. Çok ağlamazmış.³

Mustafa bebeğin doğumuna ilişkin bu anlatı da Makbule Hanım'a ait. Mustafa Kemal, babasının, o doğduğunda, başucuna bir kılıç koyduğunu söyler, bu hareketini onun asker olmasını istediğine yorardı.

Mustafa'nın ebesi Hatı Molla denilen Selanikli bir kadındı.

Mustafa'nın doğumunu izleyen aylarda Ali Rıza Efendi durmadan Çayağzı'na kereste almaya gittiği için, Üftade isimli zenci bir halayık tutmuşlardı. Ana oğul evin halayığı Üftade ile yalnız kalırdı. "Mustafa bağırırda, onu ninnilerle uyutur, salıncağına yatırırdım. Bu evde ana oğul ıssız bir hayat geçirirdik" diye anlatırdı o günleri Zübeyde Hanım.⁴

Annesi Ayşe Hanım'ı yanına çağırmıştı. Mustafa'yı salıncakta sallarken söylediği ninni sanki onlar için yazılmıştı.

1 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 4.

2 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 12. Mustafa Kemal 19 Mayıs gününü kendisi için doğum günü olarak seçmişti.

3 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 11.

4 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 4.

Ninni desem gözüm süzer.
 Deste kirpiğin inci dizer.
 Senin baban gurbet gezer.
 Ninni yavrum... Hu... Hu...⁵

Belgelere göre Mustafa Kemal'in doğum tarihi

Mustafa'nın doğduğu gün, yıl ve ev yıllardan beri tartışılıyor. Elimizdeki bilgiler şöyle:

Mustafa Kemal Askeri okula kaydedildiğinde, Rumi ya da Hicri olduğu belirtilmeden doğum hanesine 1296 yazılmıştı. Hicri takvimle 1296, miladi 1879'a, Rumi takvimle miladi 1880 ya da 1881'e karşılık geliyordu. Mustafa Kemal, 1919 yılında *Tasvir-i Efkar* gazetesinin soruları için gönderdiği özgeçmişte, Rumi 1296 yılında Selanik'te doğduğunu bildirmişti. Mustafa Kemal'in doğum yılı ile ilgili takvim karmaşasının bu bilgi ile ortadan kalkması gerekir.⁶

Kullanılan farklı takvimler nedeniyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal'in 1880 doğumlu olduğu yazılır çizilirken daha sonra 1881 yılında karar kılınmıştı. 12 Eylül 1980 darbesinin ardından "Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı'nın Kutlanması ve Atatürk Kültür Merkezi Kurulması Hakkında" bir kanun çıkartıldı. 1881 yılında doğduğu kanun ile ilan edildi. (26.09.1980)⁷

Hemen ardından 100. yıl kutlamalarına girildi.

Mustafa'nın doğumuna dair 8 Ocak 1894 tarihli ikinci bir resmi evrak var. Zübeyde Hanım'ın dul maaşı için devletten aldığı bu belgede, "On altı yaşında olan Mustafa Kemal Efendi'ye, yirmi yaşını tamamladığında kesilmek şartıyla otuz kuruş maaş" ifadesi yer almış.⁸

Bu durumda, Mustafa Kemal'in 1878 ya da 1879 doğumlu olma ihtimali ortaya çıkıyor. Hicri-Rumi takvimler arasındaki bir yıllık fark her şeyi açıklıyor olabilir. Mustafa Kemal'in kendi beyanı en doğrusu olmalı.

Karga kovalayan çocuk hangi evde doğmuştu?

Mustafa'nın doğduğu ev, bugün müze olarak gezdiğimiz ev miydi? O evde doğmadığı, evin üvey babasının evi olduğu yalnız günümüzde tartışmaların değil tarihçilerin de konusu olmuş durumda. Mustafa Kemal'in çocukluğunun geçtiği, iki buçuk katlı bahçeli ev karga kovalayan

5 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 11.

6 *Nutuk*, 13.10.1919 tarihli vesika 144.

7 Mehmet Ö. Alkan, "Atatürk Ne Zaman Doğdu?", *Toplumsal Tarih*, Sayı 203, Kasım 2010.

8 BOA, ŞD 927-73-1311 Ş 28-Tekaüd 4/57. Mehmet Ali Öz, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset, Sivas, 2014, s. 70.

çocuk anlatısıyla uyuşmuyor. Belki de asıl sorulması gereken soruyu yöneltmiyoruz... Mustafa yoksul çocuğu muydu, yoksa varlıklı bir aileye mi doğmuştu? Mustafa Kemal 1921 Aralığı'nda gazeteci Ahmed Emin'e babası öldükten sonra dayısının yanına taşındıklarını, yaşadıkları çiftlikte dayısının ona vazifeler verdiğini söylemişti: "Başlıca vazife tarla bekçiliği idi. Kardeşimle beraber bakla tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovalamakla uğraştığımızı unutamam." Tarla ortasındaki kulübe kardeşi Makbule ile birlikte yaptıkları bir oyun eviydi. Yoksa onlar bakla tarlasının ortasında bir kulübede yaşamıyorlardı.

Kendi beyanı: Yoksul çocuğu değilim!

1932 yılında *Grey Wolf (Bozkurt)* İngiltere'de yayımlandığında kitabın yazarı H.C. Armstrong'un "Yoksul Mustafa" anlatısına kızmış, *Akşam* gazetesinde ona cevap vermiş, döne döne yoksul çocuğu olmadığını, annesinin varlıklı bir aileden geldiğini, babasının da kereste ticaretinden iyi para kazandığını anlatmıştı.

Mustafa Kemal'in gazeteye dikte ettirdiği cevap açıktı:

Mustafa Kemal'in babası, bir askeri kumandanın 'office superieure'nin oğlu olan Ali Rıza idi. İlk gençlik hayatında o zamanki Yunan sınırına yakın sahilde Gümrük Müdürlüğü. Ondan sonra memuriyetini terk ederek kereste ticareti yapmıştır. Kendisinin ormanları vardı ve Selanik'te birçok kereste mağazasına sahipti. Ali Rıza zenginliğinden dolayı bir defa Yunan eşkıyası tarafından dağa kaldırılmış ve fidye karşılığında kurtulmuştur.

Zekâsıyla, girişimciliğiyle azim ve cesareti ile Selanik'te ünlüydü.

Mustafa Kemal'in anası Zübeyde ise Selanikli, Selanik yakınında Langaza denilen yerde çiftlik sahibi zengin bir ailenin kızıydı. İngiliz yazarın dediği gibi köylü değildi. Selanik'in eski ailelerinden birine mensuptu. Bütün Selanik'te, asaletiyle, erdemileyle, özellikle zekâ ve akıllığıyla ünlü bir kadındı.⁹

Bu açıklamalarından sonra da, yoksul ve parasız yetim çocuk hikâyesi peşini bırakmadı. Hayattayken de öldükten sonra da biyografilerinde yoksul bir yetim çocuğu olduğu döne döne işlendi. Tuhaf olan, bu anlatının Selanik'teki aile evi ayakta dururken tekrarlanıp durmasıydı. Ev, bugün de bizlere Mustafa Kemal'in bir yoksul çocuğu olmadığını söylüyor. Orta üst gelir grubundan birilerinin yaşayabileceği ev, ailenin edindiği taşınmaz mülklerden sadece biriydi.

9 *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 48-49; H.C. Armstrong Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İstanbul'da İngiliz Gizli Servisi'nde görev almış, İstanbul'u iyi bilen bir yüzbaşı idi. Mustafa Kemal kitapta hikâyesini okuduktan sonra bazı düzeltmelere gerek gördü. Notlarını Necmettin Bey'e dikte ettirdi. Yaptığı düzeltmeler, *Akşam* gazetesinde Necmettin Sadak imzasıyla yayımlandı. *Bozkurt* kitabı Türkiye'de bir anti-kahraman biyografisi olarak kabul edildi, yasaklandı, yerildi, sansürlendi ama yetim ve parasız çocuk hikâyesinden doksan yıldır vazgeçilmedi.

Ali Rıza Efendi ve ticaret

Osmanlı Arşivlerine göre, Ali Rıza Efendi, devlet memuriyetine 1870 yılında, yirmi dokuz yaşında başlamış, Aynaroz rüsumat kâtipliğinde bir ay çalışmış, sonra Çayağzı'na rüsumat memuru tayin edilmişti. On yıl dört ay Çayağzı'nda görev yaptıktan sonra, memuriyeti 1 Ocak 1880'de bırakmıştı.¹⁰

Küçük maaşlı bir devlet memuru iken hayatının ikinci dönemine adım atan Ali Rıza, tüccardan Cafer Bey ile ortak oldu. Yine kereste işindeydi, yine Çayağzı'na gidip geliyor, bu kez kerestenin ticaretini yapıyor, ciddi para kazanıyordu.

Ormandan kesilecek keresteler için orman idaresinden ruhsat alır, sonra orman memurları ve muhafızlarıyla kesimleri düzenler, kesilen ağaçları dört köşe kütükler halinde sevke hazırlarlardı. Yunanistan'a ihraç edilecek olanların gümrükte muamelelerini tamamlardı. Selanik ya da başka merkezlere gidecekse, orman tezkereleri hazırlanır ve yelkenliye yüklenirdi. Bütün gayretler eksiksiz tamamlandığında son söz yine eşkıyanındı.¹¹

Kereste mağazaları açan Ali Rıza, çocuklarının geleceğini düşünerek arsalar, bağlar, tarlalar satın alıyor, evler yaptırıyordu. Kazandığı parayı taşınmazlara yatırıyor. Arsaların bir kısmı daha sonra göçmenlerin yerleştirildiği İslahhane Mahallesi sınırının içinde idi. Selanik'te bugün müze olarak gezilen ev, emekliliğinden üç yıl önce mülkiyetine geçmişti.

Emeklilik kayıtlarına göre, Ali Rıza Efendi ticarete emekli olmadan başlamıştı.

Nerede doğdu tartışması

Aile yerleşmek için kereste işiyle uğraşan esnafın yaşadığı Doğu Kapısı'ndaki Koca Kasım Paşa Mahallesi'ni tercih etmişti. Doğu Kapısı, Halkidiki yarımadasına ve şehrin kereste ihtiyacının karşılandığı Hortaç ve Holomontas Dağları'na açılırdı. Ali Rıza'nın ortağı Cafer Efendi'nin evi de yakındaydı. Aynı işle uğraşan esnaf genellikle aynı mahallede yaşar, vergisini ortak öder, ihtiyaç doğduğunda birbirine yardım ederdi. Genç meslektaşları denetlemek, dul ve yetimleri desteklemek de yükümlülükleri arasındaydı.

10 BOA, Tarih: 23/Ca/1313 (Hicri), Dosya No: 927, Gömlek No: 73, Fon Kodu: ŞD.

Çayağzı Rüsumat Memuru Ali Rıza Efendi'nin ailesine maaş tahsisi. (Tekâüd 4); Aktaran: Mehmet Ali Öz, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset, Sivas, 2014, s. 58.

11 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1969, s. 39.

Ev zengin Müslümanlar mahallesindeydi

Meropi Anastassiadou'nun *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik* adını taşıyan kitabı, tereke defterlerinden yola çıkarak şehirdeki yaşamı aydınlatıyor. Yazar, Mustafa ve ailesinin yaşadığı Ahmed Subaşı Mahallesi'nde varlıklı Müslüman ailelerin yaşadığını yazıyor. Selanikli Müslüman zenginlerin 1900 yılına doğru "Doğu'da Koca Kasım Paşa, Ahmed Subaşı ve Hamidiye mahallelerinde" yoğun olarak bulunduklarını vurguluyor.¹²

1932 yılında basılan ortaokul tarih kitaplarında Atatürk'ün doğduğu evin bir de fotoğrafı yer almıştı. Rumen fotoğrafçı Jean Weinberg'in imzasını taşıyan 1926 tarihli fotoğraf kuşkusuz Mustafa Kemal'in onayından geçmişti.

Mustafa Kemal, Armstrong'a cevap verirken doğduğu evden şöyle söz etmişti:

Mustafa Kemal'in doğduğu ev, yazarın iddiasının aksine Selanik'in en şerefli yerinde, büyük bahçeli, Sanayi Mektebi'nin karşısında ve Selanik'in en geniş caddesinin üzerindeydi. Bundan başka dördü bu ev civarında ve biri de Ahmed Subaşı denilen mahallede olmak üzere daha beş tane evleri vardı.¹³

Satır aralarında kalmış bu beyanlar Atatürk'ün doğduğu evi tartışmalardan koruyamadı. Ev ziyaretçi akınına uğrarken, şüpheli yaklaşımların ardı arkası tükenmedi. İşin ilginç yönü benzer tartışmaların Selanik'te de yapılıyor oluşuydu.

Kayıtlara göre Pembe Ev

Atatürk'ün, 1937 yılında babasının memuriyetine dair Selanik'te yaptırdığı araştırmada, annesine, babasına ve kendisine ait tapu kayıtlarına ulaşılmıştı.¹⁴

Doğal olarak bu belgelerin kamuoyu ile paylaşılmasına gerek görülmedi. Zaten hafızalar çok tazeydi. Atatürk'ün evini onun yakın çevresinde bilmeyen yoktu. Yıllar sonra Pembe Ev üzerine yaratılan bilgi kirliliği gerçeği gölgeledi. Yunanistanlı tarih profesörü Vasilis Dimitriadis, Selanik'teki Tarih Arşivi'nde otuz yıl müdürlük yapmış, belgeleri görmüştü. Pembe Ev ile ilgili söylentiler, Yunanistan'da da yaygınlaşınca, uzun soluklu bir çalışmaya girişti. Yalnız Pembe Ev'in değil, Atatürk'ün ailesine ait bütün evlerin tapularını, değişik defterlerden bir bir bulup bir araya getirdi ve *Bir Evin Hikâyesi* adıyla kitap olarak yayımladı.

12 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 232.

13 Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 48, 49.

14 Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, 2009, s. 51-71.

Selanik Başkonsolosluğu'nun Atatürk'e sunduğu belgeler ile Vasilis Dimitriadis'in ulaştığı belgeler farklı değildi. Bulunan evrakın bir kısmı, Atatürk'ün talep ettiği araştırma sırasında Selanik Başkonsolosluğu'nun ulaştığı belgelerdi. Profesör Cemil Koçak da, bu belgeleri Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulmuş, 2011 Temmuz ayında *Star* gazetesinde yorumlamış, daha sonra da *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir* isimli kitabında yayımlamıştı.

Evle ilgili tapu bilgileri

Bugün müze olarak kullanılan Pembe Ev, Radosi (Slovenya sınırında bir bölge) Hacı Mehmed Efendi Vakfı'nın malıydı. Evi yaptıran kişinin adı ve yaptırdığı tarih tapu kayıtlarına işlenmemişti. Ancak tapu kayıtları geriye doğru izlendiğinde, 1875 yılından önce inşa edildiği anlaşıyordu. Ev, 1876-77 yıllarında, yani Atatürk doğmadan, ailenin mülkiyetine geçmişti. Kimin tarafından yapıldığı belli olmayan ev, 1876 yılında iki hisse halinde satışa çıkartılmış, Zübeyde Hanım ile Ali Rıza Efendi hisselerini üç ay ara ile satın almışlardı. 14 Aralık 1876 tarihinde Ali Rıza Efendi 9600 kuruş ödeyerek evin üçte iki ya da 52/72 hissesini; 22 Mart 1878 tarihinde de Zübeyde Hanım 3900 kuruş ödeyerek üçte bir yani 20/72 hissesini satın almıştı.

Bir sene sonra karı koca ortak mal sahibi olarak Pembe Ev'in yanı başına bir ev daha inşa ettirmişler, bu evi de ortak mal sahibi olarak kullanmışlardı. Bu evi Ali Rıza Efendi bizzat yaptırmıştı. Müze Ev, Ali Rıza Efendi tarafından yaptırılmamış, ancak eklemelerle yenilenmişti.¹⁵ Bu eklemelerle, 13.500 kuruşa satın alınan evin değeri, 32.000 kuruşa yükselmışti.¹⁶

Evlerin ikisini birden kullanıyorlardı

Pembe Ev yüz yedi, iki katlı olan ikinci ev ise elli yedi metrekarelik bir tabana oturmakta idi. İki evin ortak bahçesi yüz altmış dört metrekare idi. Pembe Ev üç katlıydı, dokuz odası vardı, bugün artık ayakta olmayan ikinci ev taştan bir bodrum üzerine çatma tarzıyla yapılmış iki kattan oluşuyordu. Birinci kat iki oda bir sofa, ikinci kat iki oda mutfak ve bir sofadan ibaretti.

Pembe Ev'in iki kapı numarası vardı, 6 ve 8. İkinci evin ise kapı numarası 10'du. Karı koca 1883 yılında mal bölüşümüne gidince, Pembe Ev, Ali Rıza Efendi'nin, yanı başına yapılan yeni ev ise Zübeyde Hanım'ın

15 Veysi Akın, "Selanik Atatürk Evi ve Müze Haline Getirilmesi", AAM dergisi, Sayı 48, Kasım 2000.

16 Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi*, Türk Tarih Kurumu, 2016, s. 8-42.

mülkiyetine kaydedilmişti. 1883 Aralık ayında karı koca mal bölüşümü yaparken evler ölçülmüş, mülkiyet bölünmüş ve tutulan zabıt, şer'i mahkeme tarafından da onaylanıp arşive kaldırılmıştı. Mal bölüşümünden sonra Pembe Ev'e yüz yirmi bir metrekairelik bir bahçe, diğer eve kırk üç metrekairelik bir bahçe ayrılmıştı. Ortadaki su kuyusunu paylaşmışlardı.

Evin bulunduğu sokak doğudaki surlara paraleldi. Pembe Ev'in bulunduğu sokağın yarısı Koca Kasım Paşa Mahallesi'ne yarısı da Ahmed Subaşı Mahallesi'ne bağlıydı. Sokağın sol tarafı, yani Mustafa Kemal'in ailesinin sahip olduğu evlerin bulunduğu taraf, 2 no'lu evden 34 no'lu eve kadar on yedi ev Koca Kasım Paşa Mahallesi'ne aitti. Kerestecilerin dükkân ve evleri vergi tahsili sebebiyle Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde bulunmak zorundaydı. Mahalleye, büyük çoğunlukla Türkler yerleşmişti.

Oturdukları sokak sık sık isim değiştirmiş Muhtar Sokağı, Numan Paşa Caddesi, Islahane Caddesi isimleriyle anılmıştı.

Pencerelerden deniz görünürdü

Pencerelerinden denizi ve Olympos Dağı'nı gören iki buçuk katlı Pembe Ev'in arkasında, yüksek duvarlı kocaman bir bahçe vardı. Mustafa bahçedeki dut ağacına tırmanır, üst katta bahçeye bakan ayazlıkta kuş besler, kuşlarla arkadaşlık ederdi. Ayazlık, Selanik evlerinin Vardar rüzgârına açık terasına verilen addı. Bugün de Müze Ev'in ayazlığı demir bir kapı ile evin içine açılıyor.

On dokuzuncu yüzyıl sonunda Selanik evlerinin başlıca eşyası halı, kilim, minder ve sedirden ibaretti. Zübeyde-Ali Rıza evinin esas eşyası da sofanın, sokağa bakan penceresinin önündeki duvar boyunca uzanan sedirdi. Yemek yer sofrasında yenirdi. Pencerelerde korniş yerine iki çivi ile tutturulmuş kenarı dantel, patiska perdeler asılıydı. Mekânı, tavan-dan sallanan büyük bir çengele asılı üzeri muhafazalı bir petrol lambası aydınlatırdı. Selanik'e elektrik gelmiş ama evlere bağlanmamıştı. Deniz manzaralı odada tavan süsleri vardı.

Bodrum katın zemini topraktı, tavan kirişleri de açıktaydı. Mutfak on basamaklı bir merdivenle çıkılan ikinci kattaydı. Girişte her zaman bir turşu küpü dururdu.

Yaşam sofada sürer, dönemin değerli ve modern eşyası olarak kabul edilen büyük çini soba kışları sofada yakılırdı. Odalar mangalla ısıtılırdı.

Selanik evlerinde yaşam Tanzimat yıllarında daha çok yerde geçerdi. Yatak yere serilir, sofraya kurulurdu. Sandalye âdeti henüz başlamıştı. Sandıkların yerini konsollar alacak, alçak masa, ayna, kanepeler, demir karyola gibi Avrupa eşyaları evlere 1880'lerde girmeye başlayacaktı.

Zübeyde Hanım, üst katın sokağa bakan odasında yatar, üstü mermer dört gözlü konsolunun üzerinde her zaman renkli su bardakları, sürahi ve bir küçük ayna bulundurur, duvarında kadife kese içinde asılı bir Kuran-ı Kerim dururdu.

Mustafa Kemal subay çıkıp görevle Selanik'e geldiğinde, eve bir masa ve hasır sandalyeler alındı. Sandalyeler sofanın duvarına sıralanırdı. Selanik'te Üçüncü Ordu'da görev yaparken Mustafa Kemal, ayazlık katında, tavan süsleri olan deniz manzaralı odada kalıyordu. Odalarda Mustafa Kemal'in bıyıklı günlerinden fotoğrafları asılıydı.

Yine modernizm ile birlikte Selanik'e gelen ve üçüncü katın sofasında tahta muhafazası içinde duvara asılan saat, ev sakinlerinin gelişmeleri yakından izlediğini gösteriyor. Evin son yıllarını anlatanlar, yer yatağından değil, Zübeyde Hanım'ın iki kişilik karyolasından ve eteklerinden sarkan beyaz dantellerden söz ediyorlar. Yatağın üzerine tüylü bir kırmızı battaniye serdiğini, odada üzerine beyaz örtü serilmiş bir yeşil sandık olduğunu anımsıyorlar.¹⁷

Mustafa Kemal'in ve anneannesi Ayşe Hanım'ın evleri

Selanik'teki Numan Paşa Sokağı'nın neredeyse tamamı Atatürk'ün ailesine aitti. Mustafa Kemal'in söz ettiği altı evden beşinin vergi ve tapu kayıtları Dimitriadis'in kitabında yer alıyor. Islahhane ya da Numanpaşa adıyla anılan caddenin üzerindeki 6, 8, 10 numaralı evler Zübeyde Hanım'ın, 14, 16 numaralı evler ise Mustafa Kemal'in mülkü olarak tapuya işlenmişti.

Zübeyde Hanım'ın annesi Ayşe Hanım 1899 yılında vefat etti. Sahibi olduğu iki evi, kızı Zübeyde ile kız kardeşi Fatma Molla'ya bırakmıştı. Zübeyde Hanım, teyzesinin hissesini satın alarak 3000 kuruş değer biçilen Ahmed Subaşı Mahallesi Papaz Çeşmesi Sokak'taki evin tamamına sahip olmuş; şehrin diğer ucundaki Acı Çeşme Sokağı'ndaki 12.000 kuruş değerindeki ikinci evi ise teyzesi ile birlikte satmışlardı.

Mustafa Kemal, Koca Kasım Paşa Mahallesi Numan Paşa Cad. 14 ve 16 numaralı evleri 1908 Martı'nda satın aldı. Doksan sekiz metrekarelik arsa üzerinde biri iki katlı, iki ev vardı. Mustafa Kemal, bu mülkün dörtte üç hissesini annesinin teyzesi Fatma Molla'dan satın almıştı.

Aynı sokak ve mahallede bulunduğu için bu evlerin tapusu yıllar boyu Müze Ev'in tapusu ile karıştırıldı. Pembe Ev de, bu evler de bir dönem Radosi Hacı Mehmed Vakfı'nın mülkü olmuşlardı. Biraz da bu nedenle Pembe Ev'in izini sürenler her şeyi birbirine karıştırdılar.

¹⁷ Seçil Karal Akgün, ev müzeye dönüştürülürken, babası Enver Ziya Karal'ın tarih öğretmeni olan annesi Fatma Karal ile birlikte yerinde araştırma yaparak tuttukları notlardan *Selanik'teki Ev* (İş Kültür, 2005) adıyla bir kitap yaptı. Ev ve eşyaları ile ilgili bilgiler bu kitaptan alındı.

1961 yılında Faik Reşid Unat Selanik'e araştırma için gittiğinde, Tarih Arşivi'nde çalışmakta olan tercüman, Mustafa Kemal adına arama yapmış, bu tapu kaydına ulaşmıştı. Zübeyde Hanım adına arama yapmadığı için diğer tapu kayıtlarına ulaşamamıştı. Pembe Ev ile ilgili tarihçileri yanılan bilgi kirliliği belki de böyle başlamış, Mustafa Kemal doğduğu evi satın aldı şeklinde alaycı yazılar yayımlanmıştı.

Zübeyde Hanım'ın vasiyeti

Zübeyde Hanım, bir gün Selanik'in geri alınacağı rüyasıyla yaşadı. Ölmeden önce hazırladığı vasiyette de o şehirde bıraktığı evlerini kızı ve oğlu arasında paylaştırmıştı:

Selanik'te Midhat Paşa Mekteb-i Sanayi karşısında kâin ma'a selamlık bir bâb büyük hanem ile aynı hane köşesinde kâin teyzemden alınan iki bâb hanemi Mustafa Kemal Paşa'ya ve gene büyük hanem köşesinde Ayşe Molla'dan alınan bir bâb hâne ile Ahmed Subaşı mahallesinde kâin (bulunan) bir iki cem'ân iki bâb hanemi kerimem Makbule Hanım'a tefrik ve tahsis eyledim. (25 Ocak 1922)¹⁸

Mustafa Kemal'in satın aldığı iki evi de kendi evleri arasında saymış, teyzesinden alınan iki haneyi ve Pembe Ev'i Mustafa Kemal'e; annesi Ayşe Molla'dan kalan ev ile Ahmed Subaşı Mahallesi'ndeki evini de kızı Makbule'ye bırakmıştı.

Evler istimlak ediliyor

İşgalin ardından Yunan Hükümeti, Türkiye'ye gidenlerin evlerini istimlak etti. Zübeyde Hanım'ın ikinci eşi Ragıp Bey, mal ve mülkü korumak amacıyla Selanik'te kalmıştı. Tapu sahiplerinin Selanik'te yaşamadığı anlaşılınca 1917 yılında, Zübeyde Hanım'a ve Mustafa Kemal'e ait evlerin istimlakine hükmedildi. 1933 yılında Selanik Belediyesi doğduğu ve yaşadığı evi satın alıp Mustafa Kemal'e hediye etmeye karar verdi. 1936 yılında karar hayata geçti. Bu konuda ilginç bir not da şu: Ortaya yeni çıkan tapu kayıtlarına bakıldığında, Mustafa Kemal'in satın aldığı evlerin bir kısım arsasına Türk Konsoloslugu'nun inşa edildiği anlaşılıyor.

18 Niyazi Ahmet Banoğlu - Kemal Zeki Gençosman, *Atatürk Ansiklopedisi T. C. Siyasi Tarihi*, May Yayınları, 1971, Cilt 1, s. 74'ten aktaran Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, AAM, Ankara, 1998, s. 121-128.

4. BÖLÜM

Çocuk Mustafa

Mustafa'nın doğduğu yıllarda, Selanik tehlikeli bir şehirdi.

Veba ve kolera şehre limandan girer, büyük salgınlarda sayısız insan ölürdü. 19. yüzyıl sonunda difteri, grip, humma, sıtma gibi hastalıklar sık sık salgına dönüşür, aşı bilinmezdi.

Salgın patlak verdiğinde dükkânlar kapanır, çiftçiler şehre yaklaşmaz, çocuklar okula gönderilmezlerdi. Salgınların arkasından açlık baş gösterirdi. Neredeyse beş bebekten dördü büyümeden ölürdü.

Tabutsuz gömülen cesetlerin yağmurların ardından ortaya çıkması sıradan bir olaydı.

Valilerin çoğu askerdi. Savaşı ve eşkıyaya karşı mücadeleyi bilirler, ama bataklık kurutmayı kendi işleri gibi görmezlerdi.

Sokaklar dar, evler de ahşap olduğu için yangınlar büyük felaketlere dönüşür bin evin, altı yüz dükkânın bir gecede yandığı kayıtlara düşülürdü.

1840-1890 yılları arasında kırk dörtten fazla vali tanıyan Selanik, imparatorluğun belediye teşkilatına kavuşan ilk kentlerinden biriydi (1869). Belediye başkanları da her zaman Müslüman cemaatin içinden seçildi.

Kentin uluslararası ticaret için önemli bir merkez olduğu fark edilince Vali Sabri Paşa, deniz tarafındaki surları yıkmak ve bir rıhtım inşa etmek için yetki aldı. Deniz doldurulacak, kazanılan arazinin bir bölümü rıhtım ve kamu binalarının inşası için kullanılacak, diğer bölümü satılacak, ihtiyaç duyulan para elde edilecekti. On yıl içinde kentin görünümü umulmadık bir şekilde değişmiş, doğudaki surlar da yıkılmış ve yerine güzel evler yapılmıştı.¹

Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanım evliliklerinin en olgun yıllarını yaşıyorlardı. Evde artık üç oğlan çocuk büyüyordu. Ali Rıza çocuklarına düşküncü. “Yarının devletini onlar kuracak, yarının hür ülkesini onlar koruyacak” der, sonra hemen eklerdi:

Biz de hürriyet günlerini muhakkak göreceğiz. Hele Ahmed’le Ömer’e imreniyorum. Hür günlerin gençliğini yetiştirmek, ana ve baba için ne büyük bir bahtiyarlık. Fakat şimdiki okullarımız o kadar kötü ki, beni düşündürüyor. Onlar için çalışıyorum zaten. İyi bir okul bulamazsam, özel öğretmen tuta-

1 Alexandra Yerolympos - Vassilis Colonas, “Kozmopolit Bir Kentleşme”, *Selanik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 199-211.

cağım. Çocuklara yalnız kuru bilgi vermek doğru değil. Onlar bu ülkenin çocukları olmalıdırlar, fikirleri uğrunda hiçbir şeyden ürkmeyen çocukları. Memleket başka türlü yükselmez.²

Ali Efendi Kule Kahveler’de

Zübeyde Hanım ile Ali Rıza Efendi’nin evi, daha sonra serpilip güzelleşen göçmen mahallesinin sınırındaydı. Ali Rıza boş zamanlarında evinin yanı başındaki Kule kahvelerine gider, mahalleliyle memleket meselelerini tartışır. Çınarların altında kurulan masalarda kahveler içilir, tavla zarları atılır.³ Günümüz Selanîği’nde Müze Ev’in beş yüz metre kadar kuzeyi, kahvelerden ya da meydandan eser kalmasa da yine Kule Kahveler diye biliniyor. Yol kenarlarında yaşlı çınarlar uzanıyor.

Felaket kapıda

İlk çocukları Fatma’yı bir salgında kaybeden ailenin iki oğlu, Ahmed ile Ömer aynı anda kuşpalazına yakalandılar. Makbule’nin anlatımına göre Mustafa henüz iki yaşına basmıştı. Bütün gün kardeşleriyle bir aradaydı, aynı bardaktan su içerler, aynı oyuncaklarla oynarlardı. Ahmed ve Ömer hastalıktan kurtulamadılar, arka arkaya öldüler. Mustafa’nın da iki kardeşinin yakalandığı hastalıktan ölebileceği karı kocanın kâbusu olmuştu.⁴

Mustafa’nın salgından sapa sağlam çıkışı onları yeniden hayata bağlayan mucize oldu. Karı koca sürekli Mustafa’yı gözlemiş, biraz kırıklık duydu mu, yorgun göründü mü hemen hekime koşmuşlardı. Çocukların hayatları pamuk ipliğine bağlıydı. Bu kahredici tehdit hep yaşamlarına yön vermişti.

Kapının altında kalıyor

Mustafa çocukluğunda iki kez ölüm tehlikesi atlattı. İlki on sekiz aylıkken ikincisi de okula başladıktan sonra... Bir cuma günü, Mustafa evde iken oda kapılarından birinin menteşeleri bozuldu. Rendeler, burgular, keserler yere serildi. Usta metresiyle ölçtükten sonra kurşunkalemiyle işaretini koydu.

“Mustafa. Gel buraya. Rahat bırak Hasan Usta’yı.”

Ne var ki, Hasan Usta kapıyı yerinden çıkarırken ayağı kaydı ve kapı ile birlikte yere yuvarlandı. Zübeyde Hanım gürültüyü duyunca Mustafa kapının altında kaldı korkusuyla bayılmıştı. Kendine gelince oğlunun elini tutan Zübeyde, “Mustafa, benim biricik oğlum. Çok şükür. Allah

2 Yeni İstanbul, Sayı 60, 61.

3 Yeni İstanbul, Sayı 61.

4 Yeni İstanbul, Sayı 62.

seni bana tekrar bağışladı” dedi. Aynı kapı birkaç yıl sonra yeniden Mustafa'nın üzerine düşmüştü.

Sen bu kapının hikâyesini bilmezsin. Nereden bileceksin. Tam on sekiz aylıktın. Hasan Usta'nın şimdi çalıştığı oda benim yatak odamdı o zaman. Senin mini mini yatağın da kapı tarafında idi. Baban da Selanik'te değil. Evde o gece bir ben varım bir de hizmetçi. Sersem ve şaşkın bir kadın. Şu evi görüyorsun ya şu ev işte, penceremizin karşısındaki ev. Bu evin temelleri atılmıştı o zaman. İşçiler, duvarcılar, sabahın erken saatlerinde buraya geliyorlar ve akşam karanlığı başlayıncaya kadar çalışıyorlardı.

İçlerinde uzun boylu sıska bir duvarcı vardı. Sağ gözünün üst kapağı yırtık. Korkunç bakışlı bir insan. (...) Bir akşamüstü idi. Sen erken uyumuştun. Ben de yorgundum. Hizmetçi alt kattaki odasındaydı. Bu kadın bir kere uykuya daldı mı, top atılsa uyanmaz. (...) Kulağıma ayak sesleri geliyor. Kendi kendime düşünüyorum, ne oldu hizmetçiye gecenin bu saatinde ne yapıyor acaba, diyorum. Seslenmek ve sormak istiyorum. Fakat o kadar uykusu sersemiyim ki vazgeçiyorum. Aradan zaman geçtikten sonra, oda kapılarından biri açılıyor, bir şeyler devriliyor. (...) Bir korku alıyor beni. Hemen yatağımdan fırlıyorum. İlk işim sana koşmak oluyor. Şimdi, benim odamın kapısı zorlanıyor. Bir kişi değil birkaç kişi kapıyı zorluyor. Baygınlıklar geçiriyorum. Eve hırsızlar girmiş meğer.

Sesimin çıktığı kadar haykırıyorum. Fatma, Fatma! Hiçbir cevap gelmiyor. Oda kapısı tüyler ürpertici gıcırtilarla sallanıyor. Ve nihayet menteşelerinden kurtularak büyük bir gürültüyle tam senin uyuduğun yere düşüyor. Ağlıyorsun. Hemen atılıyorum. Hırsızlara baktığım yok. Tehlikeyi unutmuşum. Kapıyı kaldırmaya çalışıyorum. İlk aklıma gelen şey, senin ezilmiş ve ölmüş olman. Hırsızlar mum aydınlığında, sandıkları açıyorlar. Nihayet biraz kendime gelir gibi oluyorum. Tam dört hırsız. Yüzleri simsiyah. Uzun boylusunu yırtık gözkapagından hemen tanıyorum. Duvarcı. Sesin, üstüne düşen ağır kapının altından geliyor. İçimde ümitler doğuyor. Yaşıyorsun. Hırsızlar birçok şeyleri derleyip topladıktan, sandıktaki altınları aldıktan sonra, merdivenlerden hızla iniyorlar ve karanlıkta kayboluyorlar.⁵

Mustafa'nın sesi duyulmaz olmuştu. Zübeyde, elindeki şamdanı zorla uyandırdığı Fatma'ya verdi. Birkaç mum daha yaktilar. Mum ışığında kapı tahtalarının aralıklarından sızan aydınlıkta Mustafa'nın kabarıp inen göğsünü gördüler. Uyuyordu. Kapı iskemleye takıldığı için Mustafa kurtulmuştu.

“O zaman da gıcırdayan ve yere yuvarlanan kapı aynı kapı idi. Seni bir daha çağırdım mı gel ve inatçılık etme. Bugün oda kapısı güm diye yere düştüğü zaman Mustafa gitti dedim. Bayılmışım meğer.”

Gözü yaşlı Mustafa annesine sarıldı.

“Hırsızlar ne oldu sonra anne?”

5 Yeni İstanbul, Sayı 69-72; Bu anlatımdan Atatürk'ün Pembe Ev'de doğduğu anlaşılıyor.

Hırsızlar bulunmuş, çaldıklarını da geri getirmişlerdi. Ali Rıza, oğlu hayatta kaldığı için şikâyetçi olmamış, onları affetmişti.

Mustafa'nın kuş merakı

Ali Rıza küçük Mustafa'yı kucağına alır, güldürmeye çalışır, Zübeyde oğlunu, mavi gözleri nedeniyle “Çakırım” diye sever, bazen de “Paşa oğlum, Mustafam” derdi. Eğer istemiyorsa, ona bir bardak su içiremezlerdi.⁶

Mustafa için kışın en büyük eğlencesi evin balkonuna konan kuşlardı. Üç çocuk kaybetmiş annesi, “Dışarıda durma oğlum üşüteceksin” dediğinde hep aynı cevabı alırdı.

“Aç bu kuşlar anne. Bak nasıl yalvarıyorlar. Sen üzülme. Yem çanağını doldurduktan sonra kapıyı kapar ve nasıl karınlarını doyurduklarını camdan seyredirim. Bak bak anne. Şu altın kanatlısı ne kadar güzel.”

Mustafa çok meraklı bir çocuktur. Bilmediği görmediği ve tanımadığı her şeyi sorar, öğrenmeye çalışırdı. Bir keresinde, yolda yürürlerken annesinden ayrılıp sokak köşesinde heyecanlı bir pazarlığa girdi. İki kuşla döndü geldi.

“Kaça aldın bunları?”

“Bir kuruşa. Pahalı mı?”

“Pahalı ya.”

“İsteseydi iki kuruş da verecektim. Fakat pazarlık yaptım. Niçin biliyor musun anne? Geriye kalan kuruşla iki kuş daha alırdın da ondan.”

“Ne yapacaksın bu kuşları? Hem şimdi misafirliğe gidiyoruz, kafesimiz de yok.”

“Ben kafese koymayacağım onları. Şurası bahçelik orada salıvereceğim.”

Babası, akşam eve döndüğünde, “Sen ne yaman delikanlısın be Mustafa. Pazarlık yapmayı da öğrenmişsin. Biraz büyü de seni mağazaya alayım” demişti.

“Gitmem mağazaya ben. Direkler tahtalar arasında ne yapacağım. Canım patlar benim orada.”

“Bir şeyciğin olmaz. Müşteriler gelir pazarlık yaparsın.”

“Olmaz. Pazarlık yaptığımı annem mi söyledi sana?”

“Annen ya. Bir kuruşa kuş satın almışsın. Çok ucuz. Kuşların yeri kafes değil, göklerdir oğlum. Al sana bir çil altın! Derin duygulu bir oğlumuz var Zübeyde. Bizim her şeyimiz o, her şeyimiz. Hayat mı bu? Bizim hür göklerden zorla koparılıp kafese sokulan kuşlardan farkımız ne? Vatan parçalanıyor. Biz ise görünmeyen tellerin arasından seyrediyoruz. Bir şey

6 Nezihe Araz, *Bir Zamanlar O da Çocuktur: Adı Mustafa*, İnkılap Kitabevi, 1999, s. 13.

değil, belki, iki kuş salıvermek. Fakat çocukta bir sezîş var, belki anlamıyor... Ama duyuyor. Çok hoşuma gitti.”⁷

“Anlat baba, kuzum baba”

Zübeyde, kızı Makbule’ye o günlerin ev ortamını şöyle anlatmıştı:

Evine dönen erkek, çocuklarının yanında işittiklerini anlatır. Devlet işlerinden şikâyet eder ve sultanın hafiyesiyle birlikte işledikleri ağır vatan suçlarını birer birer sayar. Hiçbir söz şüpheli yerlere dağılmaz, tehlike duygusu o kadar kuvvetlidir. O zamanın nesilleri sanki sır saklamak için yetiştirilmişlerdir. (...) Mustafa da böyle bir çevrede yetişmiştir. Küçük yaşında, onun babasından dinledikleri şeyler de memleket dertleridir. Bir çocuk ne kadar anlayabilir, diyeceksiniz. Türk aile ocaklarının bitmez tükenmez üzüntüleri, sayısız Rumeli çocuklarını yaşlılar gibi düşünmeye ve duymaya alıştırmıştır. (...) O da, ezen, haksızlık yapan, sürgünlerine bel bağlayan bir istibdat devletinden, büyükleri gibi tiksindir.⁸

Mustafa da erken uyanmış çocuklardandı. Ali Rıza’yı, en çok sevindiren de, oğlunun ilerdeki eğitimi bakımından düşündüren şey de buydu. Mustafa’yı yanına alıyor ve onunla saatlerce konuşuyordu. Mümkün olsa mağazaya bile gitmeyecek.

Bir akşam Ali Efendi, Zübeyde Hanım’a Arabistan’daki ayaklanmalar-dan söz ettiğinde Mustafa sormuştu:

“Niçin baba, anlat baba kuzum baba?”

“İdaremi çok fena yavrum.”

“İdaremi mi? İdare! Ne yapıyoruz da sevmiyorlar ki?”

“Haksızlık yapıyoruz oğlum. Haksızlık yapanlar sevilir mi?”

“Sevilmez, ama onlar da susmasınlar.”⁹

“Ben Araplardan sık sık leblebi alıyorum. Hepsî de iyi insanlar onlar. Hem fakir insanlar. Onların nesi göze batıyor? Hem senin yanlıştın var baba. Dün Arapları gördüm, sokak başlarında leblebi, susam kesmesi satıyorlar.”

Ali Rıza ve Zübeyde kahrkaha ile güldüler. Selanik’te o sıralarda Habeşistan’dan, Sudan’dan gelmiş siyahlar vardı. Leblebi ve susam kesmesi satarlar, konaklarda hizmetçilik ederlerdi. Mustafa kahrkahalara alınmıştı.

Ali Rıza “Oğlum üzülmeye senin Arapların uslu insanlar. Söylediğim Araplar buradakiler değil, dilleri de başka” diyerek oğlunun gönlünü aldı.

“Demek Bulgarlar gibi, Rumlar gibi, Yahudiler gibi...”

7 Yeni İstanbul, Sayı 63, 64.

8 Yeni İstanbul, Sayı 65.

9 Yeni İstanbul, Sayı 65.

“Çok iyi buldun oğlum, Araplarla Yahudiler aynı soydandır, hısımdırlar.”

“Araplar, haksızlığa karşı ayaklanmış, dedin baba. Bu haksızlığı kim yapıyor?”

“Kim yapacak oğlum hükümet, idare.”

“Hükümet bizim hükümetimiz değil mi?”

“Bizim hükümetimiz ama!”

“Biz niçin ses çıkarmıyoruz da Araplar ayaklanıyorlar?”

“Araplar bizden değil oğlum. Onlar başka şey istiyorlar. Bizimle beraber yaşamak istemiyorlar.”

Mustafa uzun uzun düşündükten sonra şöyle demişti:

“Kabahat işlersem tokat atsinlar bana daha iyi. Ama haksızlık çok acı bir şey. Buna dayanmam ben.”¹⁰

Dedesi Ahmed Efendi'nin kaderi

Selanik'te “Kız Vakası” olarak anılan felaket 6 Mayıs 1876 günü yaşandı. Ali Rıza da şans eseri Selanik'teydi. Aşkı yüzünden Müslüman olmak isteyen bir Bulgar kız nedeniyle Selanik ayağa kalkınca, Ali Rıza, telaş içinde evine erkenden gelmişti.

“Çok şükür erken geldin. Ateş üstünde oturuyorum. Ne var dışarıda?”

“İdaresizlik, idaresizlik. Yoktan bir felaket çıktı, yoktan. Bu kadar beceriksiz ve donunu bağlamasını bilmeyen bir hükümet ne yapabilir? Allah sonunu hayır etsin.”

“Gelen mi var? Kim gelmiş?”

“Anlatacağım Zübeyde. Bir Bulgar kız bir de sarıklı hoca. Kız Müslüman olmak istiyormuş. Bulgarlar, Rumlar kızı, zaptiyelerin elinden zorla almışlar ve Amerikan konsolosuna teslim etmişler. Bugün de Müslüman halk haber almış ve hükümet konağını çevirmiş. Biraz geç kaldığım için aralarına giremedim. Öyle bir kalabalık ki sorma. Halk hükümetten kızın hemen teslim edilmesini, sorumlu Bulgarlarla Rumların şiddetle cezalandırılmalarını istemiş. (...)

Eve dönerken çok kötü bir haber verdiler bana. Alman konsolosu ile Fransız konsolosu, galiba valiyi görmek için halkın yanından geçiyorlarmış. Tam bu sırada olan olmuş. Halktan birkaçı bir parmaklıktan kopardıkları demir çubuklarla üzerlerine atılmışlar. İngiliz konsolosu çok soğukkanlı bir adam. Halkı yararak iki arkadaşını kurtarmaya çalışmış. Hatta halk bir ara yatışmış. Çünkü İngiliz konsolosu, Bulgar kızını Amerikalılardan alarak Türklere teslim edeceğini söylemiş. (...) Amerikan konsolosu (...) kızı çok geç gönderiyor. (...) İki konsolos verilen söz tutulmadı diye demir çubuklarla öldürülmüş.”¹¹

10 *Yeni İstanbul*, Sayı 66.

11 *Yeni İstanbul*, Sayı 36-37.

Müslümanları ayaklandıran elebaşılar olarak arananlardan biri de Ali Rıza Efendi'nin babası, Zübeyde Hanım'ın kayınpederi Kızıl Hafız Ahmed Efendi idi. Kızıl Hafız Ahmed Efendi Mustafa doğmadan bu olay nedeniyle dağa çıkmak zorunda kalmıştı.

Avrupa devletlerinin savaş gemileri Selanik limanına demir attılar. Bu gemilerden biriyle gelen denizci Julian Viand (Pierre Loti, 1850-1923) isimli asker anı defterine "Selanik, 16 Mayıs 1876" tarihini düştükten sonra şu satırları yazdı:

Güzel bir mayıs günü, güzel bir güneş, bulutsuz bir gökyüzü. Limanı ziyaret eden yabancı savaş gemilerinin filikaları kıyıya yanaştıkları sırada cellatlar rıhtım üzerinde işlerinin artık sonuna varmış bulunuyorlardı. Altı asılmış insan halkın gözleri önünde son korkunç çırpınılarıyla kıvranıyorlardı. Pencereler, damlar seyirci ile dolu idi. (...) Darağaçları o kadar kısa idi ki, asılan insanların çıplak ayakları adeta toprağa temas ediyordu. Tırnakları kum üzerinde gıcırdamakta idi.¹²

İki konsolosun katliyle suçlanan altı kişinin cesedi akşama kadar halka teşhir edilmişti.

Teslim olmayıp Makedonya dağlarına çıkan dedesi Ahmed Efendi için Makbule şu bilgiyi vermişti:

"Siyasi bir meseleden dolayı memleketten firar etmiş. Yedi sene dağlarda dolaşmış. Nihayet ölmüş. Bu sebeple kendisine 'Firari Ahmed Efendi' denilmişti. Anneme mesleğini sorduğum zaman 'askermiş' derdi."¹³

12 Pierre Loti, sonraki yıllarda İstanbul'a yerleşti ve Selanik'te gördüklerini *Aziyade* isimli romanında yazdı. Bkz. *Aziyade*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995.

13 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 5. (Enver Behnan Şapolyo Makbule Hanım'ı Çankaya'da sık sık ziyaret ettiğini, onunla yaptığı görüşmeleri not aldığını, ayrıca Makbule Hanım'ın yakın dostu Halil Nuri Yurdakul'a anlattığı bilgilerden de yararlandığını söylüyor.)

5. BÖLÜM

Beyaz Elbise ile Mahalle Mektebine

Ali Rıza, bir gün elinde güzel bir çanta ile çıkageldi, oğlunun yanağını okşadı sonra da altın rengi pullarla işli, iri bir maşaallah iştirilmiş çantayı uzattı.

“Al oğlum. Beğendin mi? İçinde Elifbe–alfabe– var. Hele bunu bir bitir de sonra sana başka kitaplar da alacağım.”

Mustafa çanta ile ilgilenmedi. Halbuki her şeye sevinen bir çocuktü.

“Mustafa benim biricik oğlum üzölme. Annen senin bayramını görmek istiyor. Benim hatırım için, annenin hatırı için, iyi mi oğlum!”

Mustafa Kemal’in çocukluk yıllarından aklında kalan ilk anısıydı anne-siyle babasının okula dair tartışmaları. Zübeyde Hanım çok heyecanlıydı. Bu pek şaşaalı törenle ilk kez bir çocuğunu okula gönderecekti.

Yarın Hafız Mehmed bütün okul arkadaşlarıyla eve gelecek. Seni aminlerle götürcekler. Allah bana bu günü gösterdi, çok şükür... Sevinmiyor musun Mustafa?

Seviniorum tabii. Okula gideceğim. İlerde sana, babama yardımım dokunacak. Sevinmez miyim buna. Ama bu hazırlıklar niçin, bu baklavalar şerbetler niçin? Sonra beni neden sokak sokak dolaştıracaklar. Yapma anne. Babama söyle de beni kendisi okula götürsün.¹

Harbiye yıllarından arkadaşı Ali Fuad’a [Cebesoy] çocukluk anılarını aktaran Mustafa Kemal, “Annemle babam arasındaki anlaşmazlık epeyce sürdü. Araya halam Emine Hanım girdi. Pek mühim bir mesele imiş gibi diğer akrabalar da işe karıştılar. Fakat benim fikrimi soran olmadı” demişti.

Hayatını anlattığı Selanikli gazeteci Ahmed Emin’e de “Babam münakaşayı uzatmamak için annemin arzularına uyar gibi yaptı” sözlerini kullanmıştı.

Okula başladığı ilk güne dair anlattığı hatıra ise şöyleydi:

Okula gidişimin sabahı annem bana beyaz bir elbise giydirdi ve başımın etrafına türban şeklinde bir sarık sardı. Elimde bir altın dal tutuyordum. Bütün öğrenciler tarafından takip edilen öğretmenimiz hoca, yeşillerle süslenmiş olan kapımızda belirdi. Bir dua okundu. Parmak uçlarımı göğsüme ve alnıma koydum; ebeveynimin önünde eğildim, sonra ellerini öptüm.

Caminin yanındaki okula gitmek için ben ve yeni arkadaşlarım büyük neşe

1 Yeni İstanbul, Sayı 67.

çığlıkları arasında şehrin dolambaçlı yollarını katettik. Bir duanın okunmasının ardından hoca beni elimden tuttu ve içinde gün boyu Kuran ayetlerinin öğretildiği, tavanı bel vermiş, çıplak bir salona götürdü.”²

Okullar başöğretmenin adıyla anılırlardı. Hafız Mehmed Efendi'nin okulu da zamanın bütün mahalle mektepleri gibi bakımsız ahşap bir binadaydı.

“Okuldan memnun musun oğlum?” diye sorduklarında Mustafa'dan cevap alamıyorlardı. Bir buçuk ay geçmişti, Mustafa'nın somurtkanlığı, suskunluğu sürüyordu. Üzüntülerini saklamasını bilen bir çocuktı.³

Okula bir türlü ısınamamıştı. Ali Rıza Efendi, Mustafa'yı, her gün okula götürüp getiriyor, akşamüstü de dersleriyle ilgileniyordu. Babasının yardımıyla harfleri arkadaşlarından önce öğrenmiş, defterine yazıyordu.

“Biraz Elifba, biraz coğrafya, biraz tarih, yarım yamalak hesap. Tarih denince yalnız padişah adlarını anlamak lazım. Öğretimin ağırlık noktası Kuran'dır. Anlamadan ezberlemek kadar Mustafa'nın canını sıkan bir şey yoktur” diyor Makbule.

Kaç yaşında okula başladı?

II. Abdülhamid eğitim kurumlarında önemli değişiklikler gerçekleştirmiş, ilk öğrenimin süresi üç yıl; okula başlama yaşı da beş yaş olarak belirlenmişti. Ancak beş yaşından küçük çocukların okula kabul edilmelerinde bir engel yoktu. Enver (Paşa) gibi okula üç yaşında gidenler olurdu.⁴

Mustafa Kemal'in okula başlama yaşına dair bir anlatı yok.

Yeni okul, Şemsi Efendi

Hafız Mehmed Efendi Mektebi'ndeki hoca, ille de yere oturup dizinizin üzerinde yazı yazacaksınız dediği gün Mustafa'nın bütün keyfi kaçmış, yere oturmak istememişti. Oğlunun okuldan soğumasını fırsat bilen Ali Rıza Efendi, onu hemen mahalle mektebinden aldı, Şemsi Efendi Mektebi'ne kayıt yaptırdı.

Zübeyde Hanım Mustafa'nın mahalle mektebinden ayrılmasına, uzun uzun ağladı. Mustafa'nın da rızasıyla eve Kuran eğitimi için okuldan bir hoca gelmeye başladı. Bir ay süren bu durum anneyi teselli etmişti.⁵

2 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 40; Willy Sperco, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2001, s. 15; Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, 1994, s. 27.

3 *Yeni İstanbul*, Sayı 68.

4 Zülfü Demirtaş, “Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlk Öğretimin Düzenlenmesi,” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, 2007, s. 173-183.

5 Der. Rifat N. Bali, *New Documents on Atatürk*, Büyükelçi Joseph Grew'un Atatürk ve İslam'da reform üzerine raporu, The ISIS Press, İstanbul, s. 170.

1880 tarihli Selanik planında şehirdeki on önemli okul arasında sayılan Şemsi Efendi Mektebi evlerine dört mahalle ötedeydi. Tellikapı Caddesi ile Tekkearkası Sokağı'nın arasında, aşağı yukarı Selanik'in tam ortasında, Sinancık Mahallesi'ndeydi. 1880'den sonra yapılan şehir planlarında Şemsi Efendi Mektebi yine aynı bölgede işaretli.⁶

Selanik Rüştîyesi'nden mezun olan Şemsi Efendi, şehirde ün salmış bir eğitimciydi. Modern eğitim hamlesine gönül vermişti.

İmparatorluk, geleneksel okulları korurken, bu okulların yanı başına modern okullar açmış,

açılmasını teşvik etmişti. Sıbyan mektepleri varlığını sürdürüyor, ancak ileri görüşlü aileler çocuklarını modern eğitim verilen okullara gönderiyorlardı. Şemsi Efendi de okulunu 1872 yılında kurmuştu. Öğrencisi General Galib Pasinler, okulu şöyle anlatmıştı:

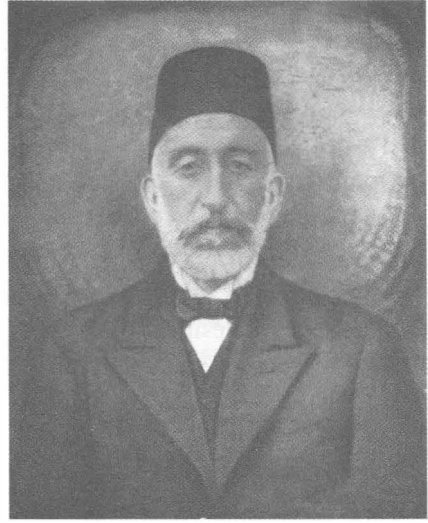
“Dershane kapısından girince karşımızda burcu burcu kokan yepyeni çam tahtasından yapılmış sıralar iki tarafa dizilmiş, ortada bir gezinti bırakılmış. ... iki ayak merdivenle çıkılır güzel bir kürsü ve duvara dayanmış bir siyah tahta, silgi, tebeşir.”

Değişen sadece rahle ve karatahta değil, aynı zamanda anlayıştı. Şemsi Efendi'nin okulda oyuna izin vermesi, jimnastik yaptırması, hatta karatahta kullanması, en muhafazakâr kesimin tepkisini çekmiş, tehdit, küfür okula saldırılar yaşanmıştı. Bir süre okulunu kapatmak zorunda kalan Şemsi Efendi, tek tek öğrencilerinin evlerine giderek görevini sürdürdü. Tehditler unutulunca da okulunu yeniden açmıştı.

Karatahtasıyla ünlüydü

Ezbere dayalı eğitim vermiyor, eleştirel düşünce biçimini teşvik ediyordu. Yeni bir karatahta modeli icat ettiği için ünlenmişti.⁷

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler Şemsi Efendi'nin teşvik

Mustafa'nın öğretmeni Şemsi Efendi.

6 Mert Sandalcı, *Fevziye Mektepleri, Fevziye Mektepleri Vakfı*, İstanbul, 2005, s. 30.

7 Özcan Mert, “Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)”, *AAM dergisi*, Sayı 20, Mart 1991. <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-20/ataturkun-ilk-ogretmeni-semisi-efendi-1852-1917>

gören bir öğretmen olduğunu ortaya koyuyor. Bu belgelere göre, okulunu 1872-73 yılında kurmuştu; 1888 yılında içinde kızların da yer aldığı iki yüzden fazla öğrencisi vardı.

1876 yılında, öğrencilerinin eğitim durumlarının rüştiyedeki (ortaokul) öğrencilere eşit olduğunu kanıtlamak istedi. Arapça ve Farsça eğitimleri sırasında *Gülistan* ve *Hafız Divanı*'nı okuyan öğrencilerinin, aynen rüştiye mezunları gibi resmî okullara ya da devlet memurluklarına kabul edilmesini istiyordu. Bir öğrencisini alıp İstanbul'a gitti. Maarif Meclisi getirdiği öğrenciyi imtihan etti. Ancak, Arapça ve Farsça bilgisinin Rüştiye öğrencileri seviyesinde olmadığına karar verdi. İstanbul'daki Numune Sıbyan Mektepleri'nin seviyesinde bulunmuştu.⁸

Mustafa'nın okul kitapları

Şemsi Efendi, okulu için payitahttan kitap isterdi. Osmanlı Arşiv kayıtlarına göre, 1878 tarihinde ücreti karşılığı altmış adet Kuran istemişti.

1888 tarihinde ısmarladığı kitaplar ise şöyle:

Yüz elli adet Elifbâ cüzü (Alfabe), otuz adet Terbiyetü'l-etfal (Çocuk Terbiyesi), otuz adet Ders-i Kimya, otuz adet Kavaid-i Osmanî (Osmanlı Dili Kuralları), onar tane de Coğrafya Risalesi (Coğrafya Dergisi), Tarih-i Osmanî (Osmanlı Tarihi), Muhtasar Münşeât (Kısaltılmış düzyazılar, divan edebiyatından nesir örnekleri seçkisi).⁹

Acaba, Şemsi Efendi'nin öğrencileri için istediği iki yüz yetmiş kitaptan birkaçı Mustafa için miydi?

Şemsi Efendi'nin madalyaları

Şemsi Efendi uyguladığı eğitim yöntemiyle, eğitime önemli katkılarda bulunmuş madalya ile ödüllendirilen bir eğitimciye dönüşmüştü. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Şemsi Efendi'nin eğitim alanındaki başarıları kayıtlı: 1876-77'de taltif edilmiş, 1880'de gayretli hizmetlerinden söz edilmiş, 1887-88'de yeniden taltif edilmiş; 1876, 1888, 1894, 1906, 1910 ve 1911 yıllarında altı kez değişik derecelerde nişanlarla onurlandırılmış, sonuncusunda da ikinci dereceden Mecidiye nişanına layık görülmüştü.

Yeni okulundan memnun

Yeni okulunu seven Mustafa değişmiş, akşamları babasına bilmediklerini soran, öğrenme çabası içinde bir çocuğa dönüşmüştü.

Ali Rıza Efendi, Şemsi Efendi ile görüşmeye gitti.

8 BOA. İ.DH. 1295/101780, BOA. MEMKT. 40/114.

9 BOA. MEMKT. 9/96.

“Mustafa’dan memnun musunuz Şemsi Efendi?”

“Hem pek çok. Çalışkan bir çocuk. Yalnız çalışkan değil anlayışlı ve kavrayışlı. Öğrenmek istediği şeyi iyi öğrenmek, anlayarak öğrenmek istiyor.”

“Mustafa’nın hevesi var mı? Affedersiniz soruyorum. Sebepsiz değil. Bildiğiniz gibi Hafız Mehmed Efendi’nin okuluna devam ediyordu. Birkaç gün sonra sıkılmaya başladı. Gene böyle bir hevesizliği varsa demek istiyorum. Belki bir tedbir düşünebiliriz. Sizin büyük tecrübeniz var Şemsi Efendi.”¹⁰

“Oğlunun hevesi yerinde. Uyanık çocukların kafaları durmadan işler. Onlar ezbercilikten hiç hoşlanmazlar. Çocuk kavrayamadığı şeye ısınmaz zaten. Sıkılır elbette. Biliyorsunuz ki çocuklar sora sora öğrenirler. Okula geldiler mi, onlarda araştırmak ve bulmak merakı uyanmalıdır. Uyanmazsa okul cehennem gibi gelir onlara... Mustafa’nın hevesli olup olmadığını size evde sorduklarından anlayabilirsiniz.”

“Teşekkür ederim, Şemsi Efendi. Mustafa öyle soruyor ki...”

“Mesele yok demek, uyanık bir çocuk. Hatta yaşıtalarının en anlayışlısı, en iyi düşüneni. Üzülmeyiniz Mustafa umduğunuzdan çok daha mükemmel yetişecek. Yalnız kendisini serbest bırakınız.”

İki yıl kadar, Mustafa’yı okula götürüp getirmek, Ali Efendi’nin en zevkli uğraşı oldu. Mustafa okulun ikinci yılında sınıfının birincisiydi. Yeni okulunda tarih, coğrafya, hesap dersleri yanı sıra jimnastik öğretiliyor, disipline de çok dikkat ediliyordu.

Ali Rıza, sık sık oğluna imtihan eder gibi sorular sorardı.

“Ha bakalım Mustafa bir buluver ne eder bu?”

Mustafa cevap verdiğinde, “Doğru” derdi. “Bak şimdi hesap da öğrendin oğlum seni mağazaya alayım. Hesaplarımı tutarsın sana bol aylık veririm.”

“Oğlunun okumasını adam olmasını istemiyor musun baba? İstemesen beni okula gönderir misin sen? Bir kere iyi yetişelim de ondan sonra düşünürüz.”¹¹

Mustafa gibi, önce mahalle mektebine ardından Şemsi Efendi Okulu’na devam eden General Galib Pasinler, derste küre kullandıklarını anlatmıştı. Mustafa da karatahtalı, tebeşirli okulda mutlu bir çocuk oldu. Haritalar ve karatahta ile derin ilişkisi bu okulda başladı.¹²

Mustafa’nın sevmediği tek şey kıyafetiydi. Şalvarının üzerine sarılan kuşağa sinirleniyordu.

Mustafa Kemal, Harp Okulu’ndan arkadaşı Ali Fuad ile birlikte Selanik’te okuduğu iki ilkokulu ziyarete gittiğinde, mahalle mektebinin kapısı-

10 *Yeni İstanbul*, Sayı 68.

11 *Yeni İstanbul*, Sayı 68, 69.

12 Özcan Mert, “Atatürk’ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917),” *AAM dergisi*, Sayı 20, Mart 1991.

na asılan kocaman kilidi isabetli bulmuştu. Ali Fuad'a babasının kendisini "Adam olmak için okumak, öğrenmek şarttır. Başka çaresi yoktur" diyerek teşvik ettiğini anlatmıştı.¹³

Nasıl bir okuldu?

Şemsi Efendi Okulu üzerine araştırma yapanlar, okulun, dini değil, laik bir eğitim kurumu olduğunu yazdılar. Mustafa Kemal'in annesiyle babasının okul yüzünden çatışmalarının, İslami ve seküler güçler arasındaki çatışmayı yansıttığı düşünüldü. Şemsi Efendi din ağırlıklı bir eğitim vermiyordu. Ancak, konu üzerine ayrıntılı bir çalışma yapan Marc David Baer şöyle diyor:

"İfade edilmese de Şemsi Efendi Mektebi'nin dini bir okul olmadığı varsayıldı. Oysa ki öyleydi."

Dini eğitim açısından Şemsi Efendi Okulu ile ilgili iki iddia öne sürülüyor. Dönme okuluydu diyenler de var, laik bir okuldu diyenler de...

Şemsi Efendi Müslüman çevrelere ait ilk özel okuldu. Varlıklı dönme aileleri tarafından finanse ediliyordu. Bağışla ayakta duruyordu. David Baer, dönme okullarının, öğrenci olarak sadece grup üyelerini kabul ettiklerini vurguluyor. Ancak, bu saptama da pek gerçekçi görünmüyor.

Dönme cemaati inancını, ibadetini gizli olarak yaşamaktaydı. Cemaatten olmayan çocukları hangi gerekçeyle, nasıl geri çevirebilirdi? Belli ki başvuruları kabul etmekteydi.¹⁴

Sabetay kökenli olmadığını vurgulayan Münevver Ayaşlı, yeğenlerinin Şemsi Efendi Okulu'nda okuduklarını, bu okula dönme cemaatinden gelmeyen çocukların da kabul edildiğini yazıyor.¹⁵

Şemsi Efendi'nin altıncı kuşak torunu Ilgaz Zorlu büyük dedesinin Sabetaycı cemaatin ileri gelen din adamlarından Şimon Zwi olduğunu, Kapancılardan geldiğini, en büyük idealinin Kapancılar ile Karakaşları birleştirmek olduğunu yazıyor. Zorlu'ya göre, politik sorumluluklar üstlenen Şemsi Efendi, Ladino'yu anadil olarak benimseyen bir topluluğa Türkçeyi benimsetmek için uğraş vermişti.¹⁶

Selanikliler, dönmeler

Sultan Murad, Selanik'i 1430 yılında Osmanlı topraklarına kattığında Hristiyanlık'ı kentten silmeye kalkışmadı. Birkaç kilise camiye dönüştürüldü, birkaçı da yağmalandı. Kiliselerin çoğu camiye çevrilmeden

13 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 13.

14 David Baer, *Selanikli Dönmeler*, Doğan Kitap, 2011, s. 70-73.

15 Münevver Ayaşlı, *Rumeli ve Muhteşem İstanbul*, Timaş, 2003, s. 101.

16 Ilgaz Zorlu, *Evet Ben Selanikliyim*, Belge Yayınları, 1998, s. 21, 50, 116.

olduğu gibi bırakıldı. Zaten camiye ihtiyaç duyacak sayıda Müslüman nüfus yoktu. Şehrin en önemli kilisesi olan Aya Dimitrios, Rotondo ve Aya Sofya neredeyse iki asır sonra, Anadolu'dan gelenler çoğaldığında camiye dönüştürüldü. Ancak şehrin tamamına egemen olacak büyük camiler hiç yapılmadı.

Türkler Selanik'i aldıktan sonra şehrin Bizans özelliklerini korudular, Türk şehri, Hristiyan çekirdeğin karakterini değiştirmeden ona eklendi. Endülüs'ten kovulan Yahudiler 1492 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na göçtüklerinde, yoğun biçimde Selanik'e yerleştirildiler. 1880'li yıllarda Rusya'dan yeni bir Yahudi göçü daha oldu.

Selanik, Avrupa kıtasında Yahudi çoğunluğa sahip tek şehirdi. 1878'de nüfusu 54 bin iken 1890'da 98 bine yükseldi. 1913 Nisanı'nda yapılan sayımda nüfus 157 bindi.¹⁷

Şehirde en büyük etnik grubu Yahudiler oluşturuyor, sonra Türkler; ardından Rumlar, Bulgarlar ve Arnavutlar geliyordu. 1900 yılı salnamesine göre, elli altı cami, otuz beş medrese, yirmi üç tekke, on altı kilise, yirmi beş sinagog vardı.

Sabetay Sevi

Yahudilerin içinden bir bölüm 17. yüzyılda Sabetay Sevi isimli genç bir din adamını Mesih ilan etti. Sevi, Selanik'e vaaz vermeye geldi ve en büyüklerinden birkaç Yahudi aileyi öğretisine kazanmayı başardı. Yahudiler sarayın olaya el koymasını istediler. Bu durumun yaratabileceği karışıklıktan kaygılanan padişah harekete geçti. Sabetay Sevi Osmanlı'nın Edirne Sarayı'nda sorguya çekildi. İslam'a dönmek ya da ölmek arasında bir seçim yapmak zorunda bırakıldı. O da dinini değiştirdi, Müslümanlık'ı kabul etti. Selanik'te Sabetay Sevi'yi takip ederek Müslüman olan Yahudiler oldukça kalabalıktı. Bu kesim, Osmanlı kayıtlarında Türklerle birlikte anılır, kanun önünde Müslüman muamelesi görürdü. Dönmeleri Müslümanlardan ayıran bir dış özellik yoktu. Türkçe konuşurlar, Türk isimleri kullanırlar, ancak Müslüman cemaatin parçası olmazlardı. Söylendiğine göre her biri ayrıca bir Yahudi adına da sahipti. Ramazan'da oruç tutarlardı, kamusal alanlarda Müslüman kimlikleri ile ibadet ederlerdi. Dönmeliklerini gizli yaşamaya fevkalade özen gösterirlerdi. Ölüm onların kimliklerini açığa vuran olaydı. Ayrı bir mezarlığa gömülürler, cenazelerini belli camilerden kaldırırldı.

Cami, mescit, tekke, hastane, kulüp ve sosyal yardım merkezlerine sahip olan dönmeler, şehirde batılılaşmanın ve modernleşmenin başını çekti.

17 Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri*, Everest Yayınları, 2013, s. 299.

Doktor, avukat, öğretmen, müderris, tüccar ya da devlet kuruluşlarında çalışan dönmelerin, Selanik'in kültürel ve siyasal yaşamında çok önemli yerleri vardı. Selanik'in en iyi okullarını onlar kurmuşlardı.¹⁸

Kendi içlerinde Kapancılar, Yakubiler ve Karakaşlar diye anılan inanç gruplarına bölünmüşlerdi.

Bir iddiaya göre, Selanik'teki Türk nüfusun üçte ikisi dönme idi.¹⁹

Şehirde, tek bir cemaatin üyelerine ayrılmış kapalı mahalleler yoktu ama yine de Müslümanların, Yahudilerin, dönmelerin ya da Hristiyanların çoğunlukta olduğu mahalleler vardı. Müslümanlar kalenin eteklerinden aşağıya doğru yayılmışlar, orta kesime Yunanlar, sahile de Yahudiler yerleşmişlerdi.

Dönmeler Türk ve Yahudi mahallelerinin arasında, yamacın eteklerinde yaşıyorlardı. Çoğu memurdu, vilayette ve belediyede çalışıyorlardı. Selanikli tarihçi Risale göre dönmeler, bölgenin en özgür, en önyargısız kesimiydi.²⁰

İsraili gazetecinin hikâyesi

Mustafa Kemal'in ailesinin dönme kökenli olduğuna dair söylenti gittiği okuldan mı kaynaklandı?

Tam da böyle olmadığı anlaşılıyor. İsraili gazeteci ve yazar Hillel Halkin 1994 yılında İsrail Cumhurbaşkanı'nın Türkiye ziyareti sırasında, ülkenin kurucusunun Yahudi kökenli bir dönme olduğunu Cumhurbaşkanı Ezer Weizman'ın özel kalemine bildirdi. Özel kalem bu bilginin Türkiye ziyareti sırasında kullanılacağına ihtimal vermediğini kendisine ilettili. O da New York'ta yayımladığı *Forward* dergisi için aynı doğrultuda bir yazı kaleme aldı.²¹ (28 Ocak 1994)

Hillel Halkin yazısında kullandığı bilgileri İbranice yazılmış bir otobiyografiden almıştı. Itamar Ben-Avi'nin hayat hikâyesinden.

Itamar Ben-Avi, anadili İbranice olan ilk Yahudi çocuğuydu, İbranice-nin yaşayan bir dil olmasına öncülük eden Eliezer Ben-Avi'nin oğluydu.

Anlattığı hikâye 1911 Sonbaharında Yafa'da geçiyordu.

Hikâye şöyleydi: Bir Osmanlı subayı, 1911 sonbaharında, Itamar Ben-Avi'nin uğradığı Kamenitz Otelinin barında rakı içiyordu. Otel sahibi, Ben-Avi'nin dostuydu ve onu hemen uyarmıştı. Barda, önemli Türk su-

18 Yıldız Sertel, *Annem*, YKY, 1994, s. 24.

19 Yıldız Sertel, *Annem*, s. 24; David Baer, *Selanikli Dönmeler*, Doğan Kitap, 2011, s. 93. (Baer, 1923 yılında nüfusun üçte birinin dönme olduğunu yazıyor.)

20 François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik," *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 133-150.

21 Hillel Halkin, "When Mustafa Kemal Atatürk recited Shema Yisrael," *Forward*, 28.02.1994.

baylarından biri vardı. Bunun üzerine Itamar, subayın karşısına oturmuş uzun uzun onunla konuşmuştu. Bu sohbetler onar günlük aralarla üç kez tekrarlanmış, söz konusu subay Itamar'ın babası Eliezer Ben-Yehuda ile de görüşmüştü.

Subay onlara inançlı bir sabetayist olduğunu anlatmış, İbranice dua okumuş, koşer yemekler için bu otele geldiğini söylemiş, İttihatçı paşalardan söz ederken, eğitimsiz ve cahil Enver Paşa'dan özellikle de "Arap kanı taşıyan Cemal Paşa"dan nefret ettiğini anlatmıştı. Yeşil gözlü, köşeli çeneli ve kalpaklıydı. İtalya'nın Trablus'u almak için savaş ilan etmek üzere olduğunu anlatmış, Beyrut'a liman komutanı tayin edildiğini söyleyerek veda etmişti. Beyrut Savaşı'nın patlamasına birkaç ay vardı.²²

Tarif edilen subayın Mustafa Kemal Atatürk ile hiçbir benzerliği yoktu.

Mustafa Kemal o tarihte Yafa'da değildi, koşer yemekle alakası yoktu, yeşil gözlü değildi, köşeli çeneli değildi. Cemal Paşa Arap değildi, Mustafa Kemal ondan nefret etmezdi, Enver Paşa eğitimsiz bir cahil değildi. Sabetayistler dinlerini Müslüman gibi yaşarlar, açıktan sabetayist olduklarını söylemezlerdi. İbranice dua okuyan bir başka Osmanlı subayı olması elbette mümkündü. Ancak anılarını kaleme alan Ben-Avi, nedense onun Atatürk olduğuna inanmıştı. Türkiye'nin kurucusu bizden diyerek övünüyordu.

24 Haziran 2007 tarihinde, Hillel Halkin, Ben-Avi'nin hatıralarını dayanak yapan yazıyı bir iki güncellemeyle yeniden yayımladı. Bu kez New Yorklulara seslenen bir Yahudi yayın organı için yazmıştı. Şöyle diyordu: "İki gün önce Türkiye'deki seçimlerde İslamcı Adalet ve Kalkınma Partisi, rakipleri karşısında öylesine ezici bir zafer kazandı ki, laik Türkiye'nin, hiç değilse Atatürk'ün öngördüğü biçimiyle, geçmişte kaldığını söyleyebiliriz."

Hillel Halkin'in ifadesine göre, 1994 tarihli makalesi ile Türkiye'den kimse ilgilenmemişti. Ancak ikinci makalesi İslami kesim yazarlarından yoğun bir ilgi gördü.²³

Bu kez makalesine Mustafa Kemal'in söylenen tarihte, Yafa'da bulunduğunu onaylayan bir Türk'ün tanıklığını eklemişti.

Adı verilmeyen bu tanık doğru bilgi vermemişti. Mustafa Kemal'in yolu iki kere Yafa'ya düşmüştü biri 1905 yılında diğeri, 1917 yılında...

Mustafa Kemal, 24 Eylül 1911 günü İstanbul'da Genelkurmay'da çalışmaya başlamış, 15 Ekim'de de İskenderiye'ye hareket eden gemiye bin-

22 Rıfat N. Bali, *A Scapegoat for all Seasons: The Dönmes or Crypto Jews of Turkey*, çev. Paul Bessemer, The ISIS Press, İstanbul, 2008, s. 229-255.

23 Hillel Halkin, "Atatürk's Turkey Overturned", *The New York Sun*, 24.06.2007, Rıfat N. Bali, *A Scapegoat for all Seasons: The Dönmes or Crypto Jews of Turkey*, çev. Paul Bessemer, The ISIS Press, İstanbul, 2008, s. 243-245.

mişti. İtalyanlarla savaşmak üzere Trablusgarp'a gidiyordu, Yafa'ya gidip geçirecek otuz günü asla yoktu. Eldeki kronolojiler ve dostlarına yazdığı mektuplardan onun nerede olduğunu izleyebiliyoruz.

Hillel Halkin'in İbranice biyografiden aktardığı bilginin yanlış olduğunu Andrew Mango ve Paul Bessemer de tespit etmişti.²⁴ Araştırmacı ve çevirmen ve Paul Bessemer anıların tamamını okuduğunda, Itamar'ın karşılaştığı müstesna adamlarla içli dışlı olma gayretinden rahatsız olmuştu.

Cazip anlatı

Itamar Ben-Avi'nin anılarından ilk söz eden Prof. Jacob M. Landau idi. Atatürk Devrimleri 1. Uluslararası Sempozyumu için Türkiye'ye gelen akademisyen İsrail'de yayımlanmış İbranice eserleri tararken anılarla da karşılaşmış, verdiği tebliğde, Itamar Ben-Avi'nin o günlerde Kudüs'te üslenmiş bir Türk subayı olan "Atatürk" ile karşılaşmasından söz etmişti. Dikkatlice yaptığı seçmeler elbette dönmelikle ilgili satırları içermiyordu. Dil reformu üzerinde durmuştu. Onun verdiği dipnottan anlaşıldığına göre, anıları Itamar Ben-Avi'nin ölümünden (1943) yıllar sonra 1961 yılında İbranice olarak yayımlanmıştı. Kitabın adı *Im Sahar Asmautenu* (*At the Dawn of our Independence: the Memoirs of the first Hebrew Child*) idi ve 213-218. sayfalarında bu karşılaşma anlatılıyordu. Anılar Ben-Avi'nin kitaplarını yayımlamak için kurulan bir komite tarafından basılmıştı. Belli ki yazılı her şeyin doğru olduğu düşünülmüş, notlara eklemeler yapılmıştı.²⁵ Türkiye ve Atatürk ile yakından ilgilenen Profesör Landau da kaynağı kullanmakta sakınca görmemişti. Bir yıl sonra da Hillel Halkin aynı bilgileri Cumhurbaşkanı'na verecek kadar sağlam bulmuştu. Anlatı Yahudi aydınlarına öylesine cazip gelmişti ki, doğru mu eğri mi araştırma gereğini duymamışlardı.

24 Bkz. Rifat N. Bali, *A Scapegoat for all Seasons: The Dönmes or Crypto Jews of Turkey*, çev. Paul Bessemer, The ISIS Press, İstanbul, 2008, s. 240-242.

25 Jacob M. Landau, "Atatürk'ün Türkiye'deki Reformları... Atatürk Devrimleri 1. Uluslararası Sempozyumu", İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü, 1973.

6. BÖLÜM

Ali Rıza Efendi'nin Ölümü

Tesalya'nın Yunanistan tarafından işgal edilmesiyle birlikte, Selanik çevresinde adam kaçıran fidye isteyen eşkıyalar ortaya çıktı. 1883 Ağustosunda çiftlikleri kentten birkaç saat yürüyüş mesafesinde olan büyük toprak sahibi Evrenoszade Mehmed Ali Bey, Martini tüfekleri ile donatılmış yirmi kadar Arnavut'a rağmen, yüz yirmi haneli çiftliğinden kaçırılmış, dağa kaldırılmıştı.¹

Yetmiş yaşındaki Evrenoszade için Selanik Valisi Galib Paşa Katerin'e gitmiş, eşkıya Katerin'de kısıtılmıştı. Çiftliği basanlardan bir kısmı öldürülmüş, Mehmed Ali Bey kurtarılmıştı.²

Mustafa Kemal, Evrenoszade Mehmed Ali Bey dağa kaldırıldığında, babası Ali Rıza'nın cesaretine müracaat edildiğini söylüyor. Ali Rıza bizzat asker ve jandarmanın başına geçerek Paşa'yı kurtarmıştı.³

Makbule'nin anlatılarına göre babaları, tam üç kez eşkıyanın elinden kurtulmuştu. Hatta, bir keresinde "Türkoglu, namazını kıl, çok yere seni keseceğiz" demişlerdi.

Eşkıya tehdidine rağmen, ticareti başarıyla yürüten Ali Rıza Efendi, arsalar, evler satın alırken kereste tüccarlarını haraca bağlayan eşkıya ondan da haraç istiyor, tomruklarına el koymakla tehdit ediyordu.

Devlet geleneginden gelen Ali Rıza Efendi vilayetin asayiş işlerine bakan Ali Paşa'ya başvurdu. Paşa ona bu işten vazgeçmesini tavsiye etti. Ancak, o "Ormanı eşkıyadan kurtar" diye ısrar ediyordu. Ali Paşa bunun üzerine, eşkıyanın barındığı ormanı yaktırdı. Eşkıya da intikam için, Ali Rıza Efendi'nin tomruk ve kereste stoklarını yakıp kül etti.

Ali Rıza Efendi bunun üzerine tuz ticaretine başladı. Bu sefer de mağazadaki tuzlar toptan eriyiverdi. Yeniden memuriyete geçmek istedi, olmayınca morali bozuldu.

Ali Rıza, vücudunda boyuna artan bir kırıklık ve yorgunluk duyuyor, Mustafa'yı okula götürdükten sonra sık sık evde kalıyordu. Hazımsızlıktan şikâyetçiydi. Rahatsızlığı nedeniyle haftalarca mağazasına uğramamış, bütün işler yazıcının eline kalmıştı. Zübeyde, eşinin yavaş yavaş eridiğini

1 François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik," *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 133-150.

2 *La Turquie* gazetesinin 15, 23, 27 Ağustos ve 9 Ekim sayılarından aktaran *Atatürk Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 53.

3 *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 49.

görüyordu. Kudretinin eridiğini hisseden Ali Rıza çok üzgündü. Bir gün iyileşir gibi oluyor sonra büsbütün dermansızlaşıyordu.⁴

O günlerde ailenin yüzünü güldüren şey yeni doğan kızları Makbule idi. 1886 yılı olmalı...

Selanik henüz hastaneye kavuşmamıştı. Salgınlarda İstanbul'dan doktorlar gelir, sonra geri dönerlerdi. Selanikli doktorların hayat kurtarmaya başlamaları için yıllar geçecek, Hamidiye isimli ilk hastane, 1900 yılında açılacaktı.

Ali Rıza ağır hasta

Mustafa artık hizmetçi ile okula gidiyordu. Okuldan dönünce, babası neler öğrendiğini sorar, oğlundan yaşama gücü alırdı. Sancıları tuttuğu zaman bile oğlu üzülmesin diye gülümseyordu. Zübeyde Hanım, "Dervişmeşrep bir hal alarak eridi gitti" diyerek anlatıyor eşinin hastalığını. Kendisini içkiye vermiş, bağırsak veremine tutulmuştu.⁵ Her gün evlerine uğrayan birkaç hekimden biri de Zübeyde'nin ayağından yorgan iğnesini çıkaran hekim Jak Paşa idi.

Ali Rıza Zübeyde ile dertleşti:

Hekimlerin verdiği ilaçlar büyük bir tesir yapmadı bana Zübeyde biraz toparlansam da mağazaya gitsem. Bir sürü mal var. Alacak verecek var. Yazıcı her gün geliyor ama beceriksiz bir adam. Kalanı kurtarırsam çok iyi olacak. Bu gidişle mağazanın kapısını bir daha göremeyeceğim galiba. Bak Mustafa büyüyor. Makbule de dört aylık. Günlerce haftalarca düşünüyorum. Hüseyin'e söylesek de bu işi temizlese. Ne varsa satın.⁶

Zübeyde boğulur gibi oldu. Kocası ümitsizdi, halbuki hekimler ümitliydi.

"O kadar ümitsiz olma. İnşallah yakında iyileşir ve tekrar mağazana gidersin. Hüseyin'e söylerim ama o da doğru bulmayacak teklifini. Her hastalığın bir zamanı var. Hiç kimse birdenbire iyileşmemiştir ki. Dur bakalım Mustafa'yı yetiştireceğiz ona bir eş bulacağız."

Zübeyde hamileydi

Ali Rıza, Mustafa'dan söz edildiğinde canlanıyordu. Mustafa onun idealiydi. Ancak başını yastığından kurtaramıyordu. Makbule bir yaşına bastığında hastalık iyice ağırlaştı. Jak Paşa, Zübeyde'ye ölümün kaçınılmaz olduğunu sezdiren, "Çocuklarını düşün, sinirlerini kaybetme" diyordu.

Zübeyde ve Ali Rıza'nın doktoru Jak Paşa.

4 *Yeni İstanbul*, Sayı 72.

5 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 14.

6 *Yeni İstanbul*, Sayı 72.

Zübeyde güçlü bir kadındı. Yine karnı burnundaydı, Naciye'ye hamileydi. Mustafa'yı okula güler yüzle uğurluyor, aynı güler yüzle karşılıyordu.

Ali Rıza'nın odasına artık çocuklar giremiyordu. Kocası her gün biraz daha ölüme yaklaşıırken Zübeyde yeniden doğum yaptı, ikinci kızı Naciye'yi doğurdu. Lohusalığı sürerken kocası Ali Rıza can çekişiyordu.

Bir gün, okul dönüşü evin merdivenlerini çıkarken evdeki olağanüstü sessizlik Mustafa'nın dikkatini çekti. Önce dayısı Hüseyin'i gördü. Sonra annesini. Gözleri kızarmış, yorgun ve bitkin yukarıdan iniyordu. İkisi de çok sessizdi. Annesinin konuşmaya mecali yoktu. Mustafa'ya eliyle işaret etti. Mustafa donmuş kalmıştı. Şaşkın şaşkın baktı.

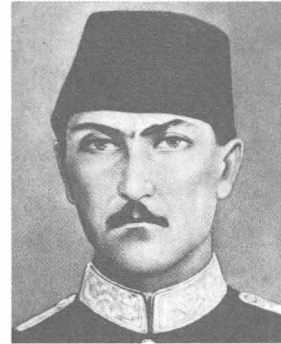
"Babam? Öldü mü?"

Zübeyde hıçkırıklarını tutamadı. Mustafa'nın rengi soldu, annesine sarıldı. Sonra, basamağın üstüne oturarak, bütün benliğiyle ağlamaya başladı. Hüseyin Zübeyde'ye işaret etti: "Sen git, ben getiririm onu yukarıya."⁷

Selanik Mülkiyesi Tekaüd (Emeklilik) Dairesi'nin tuttuğu kayıtlara göre, Ali Rıza Efendi 23 Mayıs 1886'da, Hicri takvimle 19 Şaban 1303 Pazar günü; Rumi takvime göre, 11 Mayıs 1302 günü vefat etmişti.⁸

"Fotoğraftaki, bizim peder değil"

Ali Rıza Efendi gerçekten pek çok kitapta yer alan fotoğraftaki asker miydi? Gazeteci Falih Rıfkı, öyle olmadığını ima ediyor: "Mustafa Kemal kendinden öncesine meraklı ve pek bağlı değildi. (...) Asakir-i Milli taburundaki gönüllü subaylardan biri babası olarak öne sürülmüştür. Resmi ötekilerden ayrılarak bü-yütülmüştür. (...) İnanmış mıdır, sanmıyorum. Hatta bir gün alaycı bir dille: Bu bizim peder değildir, dediği kulağıma gelirdi" demişti.⁹

Ali Rıza Efendi

Ali Efendi Hortacı Camii haziresinde

Ali Rıza Efendi'yi evlerinin yakınındaki Hortacı Camii (Hortacı Süleyman Camii) haziresinde (günümüzde Rotondo adıyla bilinen kilise) toprağa verdiler. Mustafa babasız kalan bütün çocukların yaşadığı hayal kırıklığını, isyanı, üzüntüyü yaşadı. Babasının asla bir daha hareket etmeyecek yüzüne belki son bir kere baktı. Konu komşunun koşuşturması,

7 *Yeni İstanbul*, Sayı 73.

8 BOA, Tarih: 23/Ca/1313 (Hicri), Dosya No: 927, Gömlek No: 73, Fon Kodu: ŞD. Çayağzı Rüsumat Memuru Ali Rıza Efendi'nin ailesine maaş tahsisi. (Tekâüd 4); Mehmet Ali Öz, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset, Sivas, 2014, s. 58.

9 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 17.

cenazenin toprağa verilışı en karanlık gün olarak hafızasına kilitlendi. O günleri, “Babamın vefatı bizi ayakta tutan kuvvetli bir desteğin yıkılması gibi bir şey oldu. Adeta kendimi yalnız hissettim. Dayım bize çok iyi davrandı. Acımızı unutturabilmek için gayret gösterdi Allah razı olsun” diye anlatırdı.¹⁰

Makbule yaşadıkları felaketi şöyle aktaracaktı:

Ali Rıza Efendi, Hortaçı Camii (Rotondo) haziresine gömüldü.

Babamızı, hiç beklemediğimiz bir anda kaybediyoruz. Babamın ölüm günü dadımız, Naciye’yi yere düşürüyor ve kızın ayağı kırılıyor. Çocuğu tedaviye başlıyorlar, fakat üst üste gelen bu iki üzüntü annemi çok harap ediyor.

Babam öldüğü zaman ben iki yaşında, en küçük kız kardeşim Naciye kırk günlük bir çocuktur. Evin bütün yükü bir hamlede annemin omuzlarına çöküyor. Üç çocuklu genç bir dul kadının geniş bir yalnızlık içinde karşılaştığı güçlükleri düşünebilirsiniz. Altı evimiz var fakat ölüm hayat yolumuzu birdenbire değiştirecek bir durum yaratmıştır.”¹¹

Zübeyde Hanım, biri kırk günlük üç çocuğuyla dul kalmıştı. Makbule annesinin ruh halini “Erkeğin kaybolmasıyla bir Türk ailesinin ne büyük bir felakete uğrayabileceğini ilk defa bütün dehşetiyle gözünün önüne getiriyor ve titriyor” diye özetliyor. “Çocuklarına düşkünlüğü o derecede idi ki, babamın ölümünde, o büyük acının yanı sıra ‘Artık evlat yapamayacağım’ diye ağlamıştı.

Perişan değiliz. Fakat mahzun ve mükedderiz.

Annem her sofraya oturduğunda lokmalar boğazına düğümlenirmiş.

‘Nerde benim kocam?’ diye haykırırmış.

‘Nerde benim saltanatım? Nerde saadetim, sevincim, halayıklarım?’

‘Nerede?’”¹²

Geride kalan evlilik

Zübeyde-Ali Rıza evliliği olgun ve anlayışlı bir erkekle genç karısının zorluklara göğüs geren şefkate ve sevgiye dayanan beraberliği idi. Ali Rıza’nın Zübeyde’ye tutkusu büyüktü. Zübeyde ölümün kaybettirdiği saadeti arıyordu.

Atatürk’ün hayatını kaleme alan Şevket Süreyya, Ali Rıza Efendi’nin “Güzel eşini mesut edememiş olmak üzüntüsü altında yıprandığını” yaz-

10 Mustafa Kemal, *Subay ve Kumandan ile Konuşmalar*, ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, s. 160-176; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, s. 11.

11 Rıdvan Ege, “Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk”, *Ulus*, 10.11.1962.

12 Şemsi Belli, *Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Kitaplar, 2005, s. 23.

mıştı. Kendi halinde bir kimse olan Ali Rıza Efendi, çok güzel ve kendisine göre çok genç olan Zübeyde'de bahtının beklenmeyen yıldızını bulmuş, fakat onu gönlünce mesut edememişti. Hiç denebilecek ayrılığıyla bu güzel kadına, onun hayallerini doyuracak bir hayat yaşatamamıştı. Ali Efendi, Şevket Süreyya'nın acımasız yorumuyla "beceriksiz bir eş"ti.¹³

Hüseyin, kardeşinin Ali Rıza ile evlenmesine sebep olduğu için sorumluluk duyuyordu. Kız kardeşi ile yeğenlerini Langaza'da çalıştığı çiftliğe götürmek istiyordu. Kardeşine ve yeğenlerine babalık, vazifesi idi. Gidecekleri çiftlik Abdurrahman Paşaların mülküydü. Hüseyin de onun vekiliydi. Zübeyde'yi en çok düşündüren, Mustafa'nın yetişmesiydi. Ali Rıza'nın yarıda bıraktığı süreci ağabeyi Hüseyin tamamlayabilirdi.

Zübeyde, yeni durumuna alışmaya çalışıyor, Naciye'nin yolculuktan rahatsız olmayacak kadar büyümesini bekliyordu. Hüseyin, çiftliğe taşınmaları geciktikçe kahroluyordu. "Naciye de biraz büyüdü. Karar ver artık. Bu ömürsüz adamla seni evlendiren ben oldum, bundan sonra ben bakacağım, bu çocukları ben büyüteceğim" diyordu.¹⁴

Selanik'te kaldıkları süre içinde Mustafa okuluna devam etmiş olmalı. Mustafa Kemal, bir anlatısında, Şemsi Efendi Okulu'nu bitirdiğini söylüyor.¹⁵

Ali Rıza Efendi'nin mirası

Ali Rıza Efendi'den kalan malların tesbiti şer'i mahkeme tarafından 13 Nisan 1887 günü gerçekleştirildi. Zübeyde Hanım, 25 Nisan 1888 günü eşinden miras kalan paradan harcama yapmak için şer'i mahkemedен izin istedi. Eşinin serveti şöyle sıralanmıştı: Keçi yününden bir ceket, yelek, bir pantolon, palto, bir sandık, iki kitap ile 35.015 kuruş değerinde bir ev.¹⁶

Ancak borçları vardı. Belgelere göre, Ali Rıza Efendi, Pembe Ev'i ipotek ederek Nuri Efendi'den aldığı 30.000 kuruş borç için sadece 12 mecidiye altını, yani 1200 kuruş ödemişti. Geri kalan borcunu ödemeye fırsatı olmamıştı.

Eşi Ali Rıza'nın vekili İbrahim Edhem Efendi, Zübeyde Hanım'ın vekilliğini de üstlenmişti. Öncelikle tüccar Nuri'ye olan 28.800 kuruş borç ödendi. Onun ev üzerindeki mülkiyet iddiası sonlandırıldı. Evin değeri 35.000 kuruştı. Gayrimenkulleri karşılığında Zübeyde Hanım tüccar Nuri'ye ödenecek parayı borç almış olmalı. Defin için harcanan 500 kuruş ile 550 kuruşluk delaliye (bilirkişi) masrafı, vergi ve Zübeyde Hanım'ın 751 kuruşluk mehir bedeli (evlilik sırasında erkeğin ölüm ya da ayrılık

13 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, 1969, s. 41.

14 *Yeni İstanbul*, Sayı 74.

15 *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 50.

16 Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 381.

halinde kadına ödemeyi taahhüt ettiği para) ödenince mirastan geriye 4.410 kuruş kaldı.

Ancak aksilikler bir türlü bitmiyordu. Nuri Efendi, Ali Rıza Efendi'nin vefatından altı ay sonra borcunun ödenmediğini söyleyerek Zübeyde Hanım'ı dava etti. Zübeyde Hanım, avukatı İbrahim Efendi vasıtasıyla borcu olmadığını bildirdi. Şahitlerin önünde sorun çözüldü. 12 mecdiye altını Ali Rıza Efendi hayattayken makbuz karşılığı ödemiş, geri kalan 288 altını da Zübeyde Hanım'ı temsil eden İbrahim Edhem Efendi, Nuri Efendi'nin avukatı Şükrü Efendi'ye tam olarak ödemişti.

Evin durumu bir yıl süreyle sallantıda kaldı, Nuri Efendi 17 Ocak 1888 günü davayı kaybetti. Evin tapusu 18 Ocak 1888 tarihinde Zübeyde Hanım adına kaydedildi.¹⁷

Zübeyde Hanım, mahkemeyi kazandığı gün, Pembe Ev'i, vekili İbrahim Edhem Efendi'ye 11.500 kuruş karşılığında bir yıllığına sattı. Evi bir yıl sonra geri alacaktı.

Zübeyde Hanım 18 Ocak 1888 günü, kendi mülkiyetindeki ikinci evi de Abbas Ağa kızı Zehra'ya¹⁸ 20.000 kuruşa sattı.

Zübeyde Hanım'ın mehir bedeli

Vasilis Dimitriadis, kitabında, "Zübeyde Hanım tapu kayıtlarında neden baba ismi ile anılıyordu, eşinin adı ile anılmıyordu?" sorusunu soruyor. "O tarihte nikâhları kıyılmamış mıydı?" Sorusunu da ekliyor. Aslında, kitabının girişinde bu sorunun yanıtı var... "Belgelerde ev sahiplerinin ve komşuların yalnızca isimleri ve baba adları kaydedilirdi."

Nikâhlı olduklarına kuşku yoktu. Zübeyde Hanım'ın evrakında şu ifade yer almıştı: Sözü edilen kişinin nikâhlı eşine; Ömer Ağa ibn Ali ibn Mustafa ve Aydın bin Mehmed bin Yesar'ın güvenilir ve yeminli şahitlikleriyle ve açıkça tespit edilen mehr-i müeccel bedeli 751 kuruş. Ali Rıza Efendi'nin miras mahkemesi kayıtları bize pek çok şey anlatıyor. Nikâhları kıyılırken, Ali Rıza Efendi, boşanma ya da vefatı halinde nikâhlı eşine ödenmesi gereken parayı, şahitler huzurunda 751 kuruş olarak belirtmiş, onlar da kabul etmişti. Nikâh aktine, nikâhta ve ölüm ya da ayrılma halinde ödenecek mehir bedelinin miktarı yazılırdı. Nikâh sırasında zevceye ödenmesi gereken para mehr-i muaccel; ölüm ya da ayrılma halinde ödenecek paraya ise mehr-i müeccel denilirdi.

Tanzimat yıllarında saptanan en yüksek mehir, bin kuruştur. Meropi Anastassiaodou'nun tereke defterleri üzerine yaptığı araştırmaya göre,

17 Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 21, 381.

18 Bir kayıta Abbas Ağa kerimesi Zehra, bir başka kayıta da Abbas Ağa kızı Züleyha olarak geçiyor. Zübeyde Hanım'ın ikinci eşinin baba adı da Abbas.

Selanik'te, 1900 yılına doğru, 500 kuruşun üzerindeki mehr-i müecceller önemli bir artış göstermişti. Bir örnek vermek gerekirse, Selanik'in eski valisi Galib Paşa eşine 5000 kuruşluk bir mehr-i müeccel vaat etmişti. Yüzyılın sonuna doğru, incelenen tereke defterlerinin yüzde altmışında kadına ödenen mehir bedeli 500 kuruşun üzerindeydi.¹⁹

Zübeyde Hanım ve çocuklar, parasız pulsuz kalmamışlardı. Mustafa Kemal, babası öldükten sonra yoksul kalmadıklarını şöyle vurgulamıştı: "Ali Rıza öldükten sonra, yalnız zevcesi Zübeyde'ye değil, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in şahsına ve kız kardeşlerine yeterince servet bırakmıştı."²⁰

Miras kalan iki kitap

Ali Rıza Efendi'den iki kitap miras kaldığını tereke listesinden öğreniyoruz. Zamanın âdetine göre muhakkak kitaplar da miras olarak yazılırdı. Kitaplardan biri Osmanlıca lügat, diğeri ise *Miftahü'l-Kulûb* (Kalplerin Anahtarı) isimli popüler bir kitaptı. Yazarının adı Mehmed Nuri Şemseddin Nakşibendi (1801-1866) idi.²¹

Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'nın türbedarı olan yazar 11. yüzyılda yaşamış İranlı bir İslam âlimi olan Abdülkadir Geylani'nin on beşinci göbekten torunuydu.

Tarikat yoluna girenlerin okuduğu kitapta, yozlaşmış tarikat mensuplarını eleştiren satırlar da vardı: "... bir alay kimseler vardır ki; ehlullah kisvesini giymiş, kemer bağlamış, başına taç giymiş, şeriatıma da itibar etmemiş durumdadır. Geçen hâlimden ve tecellisinden söz ederek; ehlullahın yazdıkları risalelerden ve şiirlerden ezberleyip meclis meclis gezip o hâllerden dem vururlar." Bugün kitapçılarda kitabın Latin alfabesi ile basılmış halini bulmak mümkün.

Ailenin kökeni

Mustafa Kemal'in doğduğu şehir ve devam ettiği okul, şehrin yoğun dönme nüfusu nedeniyle ailesinin kökeni üzerine tartışmalara yol açtı. Ancak bu tartışmanın bir dayanağı yoktu. Zübeyde Hanım ile Ali Rıza Efendi'nin yaşadığı mahalle Müslüman mahallesiydi. Evde konuşulan dil Türkçe idi. Ali Rıza Efendi, vefat ettiğinde Hortacı Camii haziresine gömülmüştü. Dönmelerin mezarlıkları ayrıydı. Bütün veriler, Ali Rıza Efendi-Zübeyde Hanım ailesinin, Türk ve Müslüman bir gelenekten geldiğini gösteriyordu.

19 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 232-233.

20 Atatürk'ün *Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 49.

21 Yahya Efendi Dergâhı'nın türbedarı oldu, vefatında da oraya defnedildi. Zübeyde Hanım da, Yahya Efendi Dergâhı'na gömülmeyi vasiyet etmişti.

7. BÖLÜM

Mustafa'nın Çiftlik Günleri

Bugünün Langaza'sı Selanik'ten araba ile yarın saatte gidilen, yeşil ovalar üzerine kurulu, gelenleri kaplıcalarıyla karşılayan güzel bir kasaba. Mustafa Kemal'in çocukluğunun geçtiği çiftlik arazisini görmek için Selanik'in yirmi kilometre kuzeydoğusundaki Langadas'a gitmeniz gerekiyor. Geçmişte üç saatlik araba yolculuğuyla gidilen kasabaya yirmi yirmi beş dakikada ulaşıyor. Sizi yolda önce kaplıcalar karşılıyor. Eski kaplıcalar artık kullanılmıyor, yenileri kurulmuş. Langadas, 2011 yılında yedi küçük belediyenin birleşmesiyle kurulmuş, yirmi bin nüfuslu bir yerleşim yeri. Langaza (Langadas) bunlardan biri. Wikipedia'da, ünlü kişisi olarak Zübeyde Hanım görünüyor. Köylüler ziyaretçilerle çok ilgili. Türk olduğunuzu tahmin ediyorlar ve "Kemal, Kemal" diye seslendikten sonra size parmaklarıyla küçük bir tepeyi gösteriyorlar, sonra da size yardımcı olup oraya götürmeye çalışıyorlar. Çiftlikten bugün geriye kalan uçsuz bucaksız hafif tepelik yemyeşil bir kırık alan. Atatürk'ün kaplıcalara ilgisinin çocukluğunun geçtiği Langaza kasabasından geldiğini söyleyebiliriz.

Langaza'ya mavi, yeşil gözlü sarışın köylüler her hafta pazara gelir, getirdiklerini satar, gün batarken de heybelerini doldurup dönerlerdi. Yılda bir kere kurulan Paşa Panayırı büyük ilgi görür; pehlivanlar güreştirilir, hediyeler dağıtılırdı.

Zübeyde, üç evladı ile birlikte Rapla Çiftliği'ne taşınırken çocuklarının dadısı Rabia'yı da yanında getirdi. Büyükanne Ayşe Hanım onları bağrına bastı.

Zübeyde ve çocuklara ayrılan güzel çiftlik evinin pencereleri ucu bucağı görünmeyen kırlara, yeşilliklere bakar, şehirde ev yığınları arasında kaybolan toprak burada yeşillığe, güneşe ve hürriyete kavuşurdu. Kaldıkları bina dört köşeli bir kule idi. Zemin katında bir oda, merdivenle çıkılan üst katta da karşılıklı iki oda ve dört gözlü ambar vardı. Yüklüğü olan büyük odada yatarlardı. Dadıları da küçük odada. Mutfak yanında avlunun sonuna kadar uzanan büyük bir mahzen vardı. Zübeyde, eşinin bıraktığı altınlardan her ay Hüseyin'e birkaç lira verir, o da bu para ile evin bütün ihtiyaçlarını görürdü. Selanik'teki evlerin kiralarını da Hüseyin toplar getirirdi. Makbule, "Mutlu günlerdi" diyor.¹

1 Yeni İstanbul, Sayı 74.

Zübeyde, çocuklarını sabahın erken saatlerinde kaldırır, yataktan çıkmak istemeyenlerin yüzüne su serperdi. Mustafa, yataktan fırlar fırlamaz giyinir, merdivenleri hızla iner, çiftlik evinin yüz metre kadar ötesinden fışkıran kaynağa koşardı. En sevdiği şey sabahleyin bu duru kaynak suyu ile yıkanmaktır. Kaynak başında çok uzun kalırsa annesi, arkasından uşağı gönderirdi. Kahvaltı hazırlandığında çocukların sofrada olmalarını isterdi. Her şeyin yolunda gitmesini sever, gecikmelerden hiç hoşlanmazdı. Midelerini bozacak kadar fazla yemelerine engel olur, reçel çanağından paylarını kendisi dağıtırdı. Kahvaltı aylara göre değişir, yazın süt, kışın da sütlü salep, tereyağı, peynir, reçel tercih edilirdi. Mustafa, Makbule ve Naciye çiftlik havasında serpilip boy atıyorlardı.

Langaza'da köylüler İpek Çalışlar'a Rapla çiftliğinin yerini gösteriyor.

Anlat anne!

Makbule ile Mustafa'nın en zevkli anları annelerinin dizinin dibine oturup geçmiş güzel günleri, masal gibi soluksuz dinlemektir.

"Anlat anne!" diye yalvarırlardı. Annesini dinlerken Mustafa'nın gözleri mavi bir alevle yanardı. Olimp'in yalçın sırtlarında nar rengi gökyüzünde batıp gözden kaybolan Selanik güneşini unuttuklarında sorarlardı: "Söyle anne, Langaza çok daha güzel mi?"

Makbule'nin aklında kalan bir sahne şöyle: "Annem o zamandan kalma el işlerini, arkada kalmış bir dünyayı kısa bir zaman için diriltmek ister gibi bizlere gösterirken büyük kardeşimle birlikte hayranlık duyardık. Ne nefis şeylerdi onlar yarabbi. Bir gün büyük kardeşime, 'Mustafa bunları senin için saklıyorum, bir büyü de' demişti."²

Rum Okulu'nda

Türk köylerinde okul yoktu. Zübeyde, "Mustafa haylazlaşacak" diye huzursuzdu.

Bitişik çiftlikte bir Rum okulu vardı. Zübeyde, ağabeyi Hüseyin ile "Dil değişmekle ilim değişmez ki" demişlerdi. Hem Mustafa yeni bir

dil de öğrenmiş olacaktı. Hüseyin, Mustafa'yı kilisenin yüksek okuldan diplomalı, birkaç yabancı dil bilen papazına götürecekti. Onu kucaklayıp atına atlamış, Beyazıd Bey'in çiftliğine götürüp okula yazdırmıştı.

Mustafa'nın hiç anlamadığı ve bilmediği bir dil. Yabancı bir çevre. Kimseyle konuşmıyor. İsa'nın karşısında saatlerce susuyor. Eve dönüşte, kestane ağaçları altında dinlenirken dayısına, okuldan hiç söz etmemişti. "Burası çok güzel dayı öğret bana ata binmeyi" demişti. Yeni şeyler öğrenmeyi seviyordu. Yerden havalanan kuşların adını da sormuştu. "Sarıasma" demişti dayısı.³

Akşam yemeğinde Zübeyde, "Sana da iş çıktı Hüseyin, çocuğu her gün okula getirip götürmek kolay değil" deyince Mustafa'nın ne düşündüğü anlaşıldı.

"Kendini üzme anne, dayıma yük olmam. Kiliseye gitmeye niyetim yok benim." Anlamadığı bir dilin konuşulduğu kilisedeki okula gitmeyecekti.

Sünnette: "Ah babacığım"

Makbule, ağabeyinin sünnetini Enver Behnan Şapolyo'ya anlatmıştı:

"Onu, çiftlikte sünnet ettirmeğe karar verdiler. O gün ayrıca on altı fakir çocuk da sünnet edildi. Çiftlik ağaları da süslü koçlar hediye ettiler. Ağabeyim sünnet olurken 'Ah babacığım' diye bağırmıştı."

Zübeyde, oğlunun babacığım diye bağırmasından çok müteessir olmuş, gelecek günlerin zorluklarını düşünüp ürpermiş, sünnet düğününde oynatılan karagöz ve hokkabaz ortadaki hüznü havayı bir anda dağıtmıştı.⁴

"Öldürdün kardeşini Mustafa"

Hüseyin dayıları, çocuklara baba şefkati gösterir, çocuklar da onu çok severdi. Mustafa'ya "Paşam!", Makbule'ye "Makbuş!", Naciye'ye "Bülbül!" diye seslenirdi. Mustafa da kardeşine dayısı gibi "Makbuş" derdi.

Çiftlikte kurulan sofralar bolluk içindeydi. Kış günlerinde adam başına üçer kestane hakları vardı. Bu kestaneleri iki kardeş kebab yapar güzelce yerlerdi. Hüseyin dayı babasız olduklarını unutturmak için, atına atlar, hayal edemeyecekleri hediyelerle dönerdi.

Bir gün, Mustafa'ya bir cep tabancası, Makbule'ye de altın saçlı gözleri yerinde dönen iri bir kukla hediye getirdi.

Mustafa, "Söyle dayı nasıl doldurulur bu tabanca?" diye tutturdu. Hüseyin, dikkat kesilen Mustafa'ya tabancayı nasıl kullanacağını anlatmış, o

3 Yeni İstanbul, Sayı 75.

4 Enver Behnan Şapolyo, Atatürk'ün Hayatı, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 16.

da her şeyi bülbül gibi tekrarlamıştı. Zübeyde, bir yandan oğlunun silah kullanacak kadar büyüdüğüne seviniyor, öte yandan da yüreği sıkışıyordu.

"Allah vere de bir şey olmasın. Mustafa biraz büyüdükten sonra tabancayı hediye etseydin daha iyi olurdu. Tabancayı gördükçe içim hopluyor. Ya bir kaza çıkarsa."

"Mustafa çok akıllı başında bir çocuk Zübeyde. Üzülme. Atışlarda yanında bulunuyorum zaten. İyi nişan almasını öğrendi. Sen yoktan iş çıkartıyorsun kendine. Bir erkeğin iyi silah kullanması lazım. Meraklanma Zübeyde ben çocuğu başı boş bırakır mıyım?"⁵

Mustafa atışlardan döndükten sonra, üst kattaki odaya çekilir, tabancasını temizler, koşturmak, yağ ve paçavra getirmek Makbule'ye düşerdi.

"Gel Makbuş gel!

Yardım et bana. Nerede fırça, ara bakalım" derdi. Büyük kardeşimi gücendirmek de hiç işime gelmezdi. Onun bildiği öyle oyunlar vardı ki. Hiçbiri kaçırılmaya gelmezdi. Merdiven basamaklarını turmanırken bile, 'Ne Vursa Başıma' oynardık. Hele tabanca temizlemesi bittikten sonra mutlaka uzun süren bir oyun gelirdi.

Bir gün gene büyük kardeşimle üst kattaydık. Fırçaları, paçavraları, yağ kutusunu önüne yığmıştım. Fişeklerin nasıl çıkarıldığını biraz öteden seyrediyordum. Büyük kardeşim yanlışlıkla tetiğe basmış olmalı ki, oda yakılan fişek gürültüsüyle ürperdi ve dumanla doldu. Ne büyük kardeşim beni görebiliyordu, ne de ben büyük kardeşimi. Ağabeyimin çılgınlığını duydum.

"Eyvah Makbuş öldü!"

Ben de şaşkın şaşkın haykırdım, "Koş anne ağabeyim öldü". Duman biraz dağılınca, annemin kapıda heyecandan donmuş, heykel gibi durduğunu gördüm. Büyük kardeşime seslendi. "Gördün mü yaptığını. Kız kardeşini öldürdün işte."

Makbule annesine koşmuş, "Yaşıyorum ben anne, bir şeycik olmadı bana" demişti. Zübeyde Hanım, Mustafa'ya çok kızmış, bir daha fişekleri boşaltmadan tabancayı ellemesini yasaklamıştı.⁶

Mustafa karga avında

Hüseyin av meraklısıydı, bu merak Mustafa'yı da sarmış, Hüseyin dayısı ona av tüfeğini nasıl kullanacağını öğretmişti. Serin bir güz sabahıydı. Çiftlik sessiz bir karanlık içindeydi.

"Al şunu da oğlum. İyi sarın. Bugün hava sert. Terlersen sakın hemen soyunma. Hastalanırsın... Sonra hemen su içme, dokunur sana."

5 Yeni İstanbul, Sayı 76.

6 Yeni İstanbul, Sayı 76, 77.

“Merak etme anne. Dayım bir çanta getirecekti. Burada mı o?”

“Şurada oğlum. Koltuğun yanında.”

“Teşekkür ederim. Ha şöyle... Nasıl? Çanta yakışıyor mu bana anne? Doğru söyle anne.”

“Yakışmaz olur mu? Her şey yakışıyor sana. Her şeyin tam şimdi. Yalnız tüfeğin eksik.”

“Hazır mısın Mustafa? Oooo. Amma sarınmışsın ha. Dışarı kış kıyamet sanki. Yürüyemezsin sonra.”

“Sarı nacağım ya. Fazla gelirse çıkarırım. Senin gibi tık nefes mi olayım dayı? Nerde benim tüfeğim?”

“Osman Çavuş'ta. O da beraber geliyor. Sen her şeyi taşıyamazsın Mustafa.”

Avcılar yemek zamanı döndüklerinde Mustafa toz içindeydi.

“Vah vah oğlum. Üstün başın toz içinde. Ne getirdin bakalım. Hani çantan?”

“Ne sandın ya anne? Avcı elbette toz içinde olur. Yatacağın, kalkacağın, nişan alacağın, yürüyeceğın, siperleneceğın. Bir şeyim kalmaz. Çantam Ömer Çavuş'ta. Taşırken yorulmayayım diye dayım ona verdi. Çanta bir gelsin de görürsün, içinde ne var, ne yok. Şaşacağın anne. İtiği çektim mi yapıştırıyorum ben.”

Mustafa temizlendikten sonra yorgunluğunu belli etmemek için sofraya bile yardım etmişti. Av çantası karga doluydu.

Hüseyin, “Bak Zübeyde bak... İçinde tam altı karga var!”

Zübeyde Hanım kakhahalarını salıvermişti.⁷

“Vuracak başka bir şey bulamadın mı oğlum. Ne yapalım bu kargalarla? Yenmez ki... Sen de Hüseyin, ne diye buraya kadar taşıdın bunları?”

Mustafa sinirlenmişti. Dudaklarını sıkı, durgunlaştı, ne söyleyeceğini düşündü. Başını biraz salladıktan sonra cevap verdi.

“Siz bir karga gördünüz mü hemen zararından bahsedersiniz. Tohumları yerler bunlar. Cevizleri aşırırlar bunlar. Bir sabun parçası gördüler mi kapar, giderler. Fena mı ettim? Altı karga eksik oldu.”

“Bu kargaların sabunlarımızı çaldığını nereden biliyorsun? Belki başkaları çalmıştır.”

Düşüncelerinden sıyrılarak bir hükme vardığı zaman Mustafa'nın gözleri parlar, bir şey söylemek istediğini anlarılardı.

“Bir şey yemeden yaşamaz ki bu kuşlar... Büyük zararlar verdikleri için öldürdüm onları. Sonra da acımadım değil. Acıdım. Ne yapşınlar açlık bu.”

7 Yeni İstanbul, Sayı 80.

“Haydi tut beni Makbuş... Koş biraz..”

Mustafa ile Makbule birlikte koşarlardı. Mustafa küçük kız kardeşine yaklaşıp, sonra da “Ha bir kere daha dene Makbuş, yanındayım şimdi işte. Kolunu uzatsan, yakalarsın beni” derdi.

Ağabeyi yakalanacak gibi olduğunda, gene bir fırlayışla kız kardeşini arkada bırakırdı. Sonra adımlarını tavsatarak kendini yakalatırdı. Makbule sevinçten çılgına döner, gülmekten koşmayı unuturdu. Mustafa, Makbule'nin yorulduğunu fark ettiği an oyunu bitirir, “Ben yenildim” derdi.⁸

Mustafa tambura yapıyor

Haşarılıktan, gevezelikten hoşlanmayan Mustafa eski kitaplarını karıştırır, bir şeyler yazar, kurşunkalemle resimler yapardı. Bir keresinde de bir tambura yapmaya girişti.

Boy boy testere, rende, burguların durduğu doğrama odasına girdi, aletlerle tahtaları kesip, biçip, birkaç haftanın sonunda, az da olsa tamburaya benzer bir alet yaptı. Burgu ile delerken sapını çatlatınca yeni bir tambura yaptı. Hüseyin Selanik'ten tambura teli getirtmiş, Zübeyde de aletin içine, telleri gizlice yerleştirmişti.

Mustafa yaptığı tamburayı pek beğenmemişti. İçinde bulduğu telleri tamburaya takarken fazla germiş, ilk tel kopmuş, ikinci, üçüncü tel ise yerine oturmamıştı. Sonunda tamburadan birtakım sesler çıkartmayı başarmıştı.

Zübeyde, “Benzetmişsin oğlum!” dedi.

Hüseyin, “Mustafa, ne çalmak istiyorsun?” diye sordu.

“Osman Paşa marşı. Onun için yaptım bu tamburayı, babam da o zaman üniformalıymış.”

Zübeyde Hanım ile Hüseyin'in gözleri doldu. Dayısı, Mustafa'yı göğsüne bastırdı sonra da, “Tamburan hazır Mustafa, git odamdan al” dedi. Mustafa için Selanik'ten getirdiği tambura içeride, odada duruyordu.⁹

Mustafa'nın becerilerini geliştirmek için Zübeyde ile Hüseyin kusursuz bir yol izliyorlardı. Ev içi diplomasi mükemmeldi.

Kulübe-Koliba

Mustafa ev, kulübe benzeri mekânlar yapmaya bayılıyordu. Kulübeye de “koliba” derdi. Bakla tarlasında zemini bir metre kadar kazmış, Makbule ile kendisini alacak kadar bir evcik yapmış, içine de mini mini bir ocak kondurmuştu. Makbule'ye, “Bekle kardeşim, sana yemek getireyim!” der,

8 Yeni İstanbul, Sayı 88.

9 Yeni İstanbul, Sayı 82.

sonra da ağzı lüleli küçücük bir testi içinde ayran, peynir-ekmek getirirdi. Birlikte kır kahvaltısı ederlerdi.

Çiftlik evine yakın bir yere de, çadırı andıran bir kulübe yapmışlardı. Her zaman açık kapısından birkaç basamakla girilen bu kulübe hasırdandı. İçinde oturacak yer, öteberi konacak rafları, önünde de minik bir bahçesi vardı. Zübeyde Hanım ile annesi Ayşe Hanım, Mustafa ile Makbule'nin kulübesine misafirliğe gelirlerdi.

Mustafa'nın kulübe bahçesine diktiği çiçekler bir türlü büyümüyordu. Bir gün güneş tepedeyken elinde su dolu tenekelerle geldi. Hüseyin, "Sulamanın da zamanı var. Hele bu zamanda hiç sulanmaz" diye onu uyardı. Çiçekler güneş tepede iken sulandığı zaman toprak kerpiceleşirdi. Mustafa, "Sıcakta biz nasıl susarsak, çiçekler de öyle susar ve serinlemek isterler sanıyordum. Demek ki hiç öyle değil!" demişti.

Kısa bir süre sonra çiçekler serpilmeye başladı. Hüseyin Selanik'ten yeni çiçek tohumları getirdi.

"Böyle bir bahçe yapacağını umar mıydın, Zübeyde? Zevk var oğlanda. Bütün çiçekler yerli yerinde. Kendi buluşu bu. Hiç kimse göstermedi ona. Artık hayırlısıyla bir okula göndersek de..."¹⁰

Çamura bulanana Mustafa

Yağmurdan sonra havanın açtığı bir gün, Makbule, dışarıda hareket eden sııklı süpürgeyi pencereden gördü. Yalınayak, her tarafı çamur içindeki ağabeyi parmağıyla, ona sus işareti yaptı. Bir çuval istiyordu.

Ağabeyine yardım etmek için kıvranırken, anneleri Mustafa'yı kolundan yakalayıverdi.

"Biliyor musun kaç saatten beri dışarda olduğunu? İki saati çoktan geçti. Nerede ayakkabıların?"

"Kapının önünde... Kulübeye kestirme gideyim diye sürülmüş tarlanın yanından geçtim. Battım çamura. Bir bacağıma çıkardım ama öteki battı bu sefer. Her batışta ayakkabıları çamurdan çekmek lazım. Ayakkabılarımı yola doğru fırlattım ve bata çıka dönebildim."

Çamur macerasından sonra Zübeyde Hanım, bir yere gitmek istediklerinde, çocuklarını sorguya çekmeye başladı.

Yangın

Bir keresinde, Mustafa ve Makbule ile oynamaya gelen İsmail adlı çocuk kulübede ısınmak için çalı çırpı yakınca yangın çıktı. Neyse ki alevler büyümeden kulübe kül olmuş, çocuklar bir zarar görmemişlerdi.

10 *Yeni İstanbul*, Sayı 85.

Kulübeleri için yastaydılar. Mustafa, “Üzülme sen Makbuş, kış geçsin de yeniden yaparım” diyordu.

Mustafa, sözünü tuttu ve kulübeyi yeniden yaptı. Bu kez dayıları onlara bir de bekçi bulmuştu. Bir köpek! Mustafa, hem gece, hem gündüz aynı köpek kulübeyi bekleyemez diyor, iki köpek bekçilik yapsın istiyordu. Köpekler henüz yavruydular. Önce büyüyecekler, sonra bekçiliğe başlayacaklardı. Birinin adını Herkül koyacakken Kül sözcüğünü beğenmeyen Mustafa, “Alev” olsun dedi. Diğerinin adını da “Cin” koydular. “Alev” peynire, “Cin” de sucuğa düşkündü.

Kuzgun adlı kedi de yavrulanmış, tam beş yavru kedi katılmıştı aralarına. Kediler dayılarının odasında büyüyorlardı.

Makbule, “Çiftlik hayatı büyük kardeşimde büyük bir hayvan sevgisi uyandırmıştı, kuzular, danalar, malaklar, taylar, civcivler, her şey onu çekiyordu” diyor.

Hacı Karga

Mustafa, kanadı kırık bir yavru karga bulmuş, samanlığın yanındaki boş odalardan birinde ona bakıyordu. Kargaya bir de isim vermişti: Hacı. Hacı iyileşince, onunla gezmeye başladı. Yavru kargayı kiraz ağacına fırlatıyor, sonra ‘Gel Hacı’ diye çağırıyor, karga da gelip onun koluna konuyordu. Çiftlik çalışanlarından birinin de adı Hacı idi. Ona seslendiklerinde, karga pencerenin yanına gelir çırpınmaya başlardı. Sonunda, çiftlik çalışanına senin adın Hafız olsun, dediler. Zaten hiç hacca gitmeden, okuma yazma bilmeden Hacı adını almıştı. Karganın adı Hacı olarak kaldı.”

Mustafa'nın kır hayatı ile bu denli bütünleşmesi Zübeyde Hanım'ı ürkütüyordu; tahsilsiz kalmasından korkuyordu.

“Oğlum yetişmen lazım artık. Yakında halanın yanına göndereceğim seni. Kırlarda yaşamaktan bir hayır gelmez. Beni kırmak istemezsen çalışırsın” diyordu.

Mustafa birdenbire sessizleşmişti.

“Selanik'e hiçbir şey götüremezdi. Her şey ister istemez çiftlikte kalacaktı, hatta annem de, ben de” diyor Makbule. Büyük halasının yanına, okumaya gidecekti.

Çiftlikten ayrılmasından iki gün önce, Makbule'ye “Hadi Hacı'ya bir uğrayalım” dedi.

Samanlığa bitişik odaya yaklaştıklarında pencere camının kırılmış olduğunu gördüler. Oda bomboştu. Kiraz ağaçlarına doğru yürüdüler,

11 Yeni İstanbul, Sayı 92-94.

dallara baktılar yoktu. “Hacı, Hacı” diye seslendiler. Kulübelerine doğru yürüdüler. Rüzgârla savrulan simsiyah kuş tüyleri önlerine kadar geldi.

Hacı kulübenin önünde yatıyordu. İki kardeş kulübelerinin kül olduğu gün bile böyle bir acı duymamışlardı. Hacı'yı buldukları yere gömdüler.

Çiftliğin azgın tosunu ipini kopartmış, Hacı'nın penceresinin camlarını paramparça etmişti. Kulübeye doğru uçan Hacı'ya daha sonra köpeklerden biri saldırmış olmalıydı.

Mustafa çiftlikten ayrılmadan önce, dayısından Hacı'yı gömdükleri yere bir ağaç dikmesini istedi. Oraya dikilen ağacın adı Hacı Dutu olarak kaldı.¹²

12 *Yeni İstanbul*, Sayı 95, 96.

8. BÖLÜM

Mustafa Yeniden Selanik'te

Ali Rıza Efendi'nin iki kız kardeşi vardı. İlkine büyük hala diyorlardı, ikinciye de küçük hala. Küçük hala, Ayşe Hanım'ın ikinci evliliğindendi. Ali Rıza Efendi'nin ölümünden sonra huysuzluğuyla ünlü büyük hala değişir gibi olmuş, Mustafa ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Mustafa'nın Selanik'te kalmasını istiyor, onu kardeşinin yüksek bir armağanı sayarak yetiştirmeyi vaat ediyordu.

Küçük hala Emine ile Zübeyde'nin arası çok iyiydi. Ancak kız kardeşler arasında huzursuzluk çıkmasın diye, Mustafa, Hatice halasının yanına gönderilmişti.¹

Mustafa'nın Selanik'e gidişyle çiftlikte hayat durdu. Zübeyde sık sık düşüncelere dalıyor, kederli oturuyor, sinirlendiğini çocuklara belli etmeye çalışıyordu. Makbule ile Naciye ağabeylerini özlüyordu.

Hüseyin Mustafa'yı görmeye, bal, peynir, yumurta götürmeye gidecekti.

"İçim rahat değil Hüseyin. Hatice oğlumun halası ama, bir türlü ıstınamadım bu kadına. Aramızdaki zırlıtları sen biliyorsun. Mustafa'ya da aynı şeyleri yapıyorsa?"

Hüseyin kötü haberlerle döndü. Zübeyde haklı çıkmıştı.

"Ben bu kadarını ummazdım. Ne de olsa kardeşinin oğlu" diyordu Hüseyin.

"Ben Hatice'yi tanırım. Mustafa'yı göndermeyecektim, ama o kadar dayattı ki!"²

Anneanne Ayşe Hanım merak içindeydi.

"Mustafa'nın evden ayrıldığı yokmuş, Hüseyin anlatsın da bir dinle" dedi Zübeyde.

"Evet anne, Mustafa'nın durumu iyi değil. Mustafa'nın büyük halası çok tuhaf bir kadın, çocuğu onun yanında bırakamayız biz. Okula gittiği yok Mustafa'nın."

"Gitmek mi istemiyor, neden?"

"Dinle anne: Mustafa'da öğrenmek merakı var. Var ama çocuk ne yap-sın. Okula da yazdırdık. Mustafa halasının yanında hevesini kaybetmiş. Rahat bırakılmıyor ki. Hatice'nin aklından sıcak simit mi geçti, hemen Mustafa'yı para vererek sokağa gönderiyor. Fırtına varmış, sağanak var-

1 Yeni İstanbul, Sayı 96.

2 Yeni İstanbul, Sayı 97.

mış, yatsı zamanıymış düşündüğü yok. Bu yetmiyormuş gibi getirdiğini beğenmiyor ve yeniden gönderiyormuş. Mustafa çok duygulu bir çocuk beni görünce sonsuz bir çekingenlikle konuştu. İçim parçalandı benim. Ağzından bir şeyler koparmaya çalıştım, söylemedi. ‘Siz beni halama uşak mı verdiniz? Beni gece yarıları çarşılar gönderiyor. ... Ben böyle bir halanın yanında kalamam dayı’ dedi.”

Ayşe Hanım’ın gözleri yaşarmıştı. “Mustafa kalamaz artık Hatice’nin yanında. Ya sen Selanik’e taşınırsın Zübeyde, ya ben. Mustafa yanımızda olmalı. Sıtkım sıyrıldı benim artık” dedi.

Zübeyde, o gün çiftlikten ayrılmaya karar verdi.

“Selanik’te büyük kardeşimin doğduğu ev kiradaydı. Annem de onun yanı başındaki eve taşındı. Biz, büyükannemle birlikte çiftlikte kaldık” diyor Makbule.

Hüseyin, her hafta Mustafa’yı atla çiftliğe, kardeşlerine getiriyordu.

Öğretmenleri reddediyordu

Anlatılar bir araya geldiğinde ailenin çiftlikte en az iki kış geçirdiği anlaşılıyor. Sonunda bütün aile Selanik’e döndü, yeni bir düzen kuruldu. Evde Mustafa’ya özel bir oda ayrılmıştı. Artık onun bir masası, üstünde de mavi kâğıt sarı bir lambası vardı. Oğluna “Benim küçük paşam!” diye seslenen Zübeyde, onun gece yarısına kadar çalıştığını görünce gözleri zayıf düşmesin diye lambanın şişesine mavi kâğıt sarardı. Düzene düşkün bir çocuktu. Çok konuşmaz, kimseyi lafa tutmaz, kahvaltısını odasında eder, kimseyi içeri sokmazdı. Yalnız yatarı.”³

Mustafa’ya Hatice Hanım isimli bir öğretmen tutuldu. Onu geri kaldığı derslere hazırlayacaktı. Zübeyde, artık oğlunun iyi yetişmesi ile uğraşacaktı. “Fakat” diyor Makbule, “Büyük kardeşim birkaç ders aldıktan sonra ayak gerdi. ‘Hatice Hanım çok bilgisiz bir kadın. Kaybettiğim zamana yazık. Ondan ders almayacağım artık anne’ dedi.”⁴

Oğlu, öğretmenleri gelişigüzel reddediyordu. Ya hiçbir şey öğrenemezse endişesi Zübeyde’yi huzursuz ediyordu.

Çocuk Mustafa alay ve latifeyi severdi...

Çocukluk arkadaşı Asaf İlbay mahalle oyunlarını anlatmıştı:

Evlerinin önü genişçeydi. Ekseriyet çocuklar burada toplanır ve oynardık. O daima elinde bir kitap ile vaktini geçirir, arada sırada çıkan çocuk kavgalarının da penceresinden hakem vazifesi görür, gürültücülerini yatıştırır, barıştırır.

3 Rıdvan Ege, “Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk”, *Ulus*, 10.11.1962.

4 *Yeni İstanbul*, Sayı 97.

Her çocuğun kendisini men edemediği oyunlara onun girdiğini görmedim. Ya seyirci kalırdı ya da elindeki çubukla yere birtakım çizgiler çizer resimler yapardı. Güreşi çok severdi. Kendi güreşmezdi fakat çocukları güreşe teşvik eder, tatlı tatlı seyredirdi. Kuvvetli çocuklara kıymet verirdi.

Genellikle ağırbaşlıydı. Ancak alay ve latifeyi de severdi. “Mancık ile bir Kavas” adlı sırttan atlamaca oyununa girmezdi. O yalnız düşen kalkanlarla eğlenir, alay ederdi. Nasılsa bizim kafamız kızmış olacak ki, sözbirliği ederek, onu karga tulumba etmeye teşebbüs ettik. Nihayet oyuna girmeye razı oldu ve sonuncu olarak sırayla eğilmiş çocukların üzerinden atladı, sona gelince, dimdik ayakta durdu. Ne yaptıysak olmadı, eğilmem dedi ve eğilmedi.⁵

Kaymak Hafız dayağı

Mustafa, Selanik'teki Mülkiye Rüştıyesi'ne başladı. Şeftali Hoca, Pandispanya İmam, Kiraz Müezzın, Kaymak Hafız lakaplı hocalar vardı. Okuldan şikâyeti yoktu ama Şemsi Efendi'ye gittiği günlerdeki gibi hevesli de değildi. Öğrencileri kasıp kavuran Kaymak Hafız küçük tahta kutusunu çıkarır, sakalına misk sürer, aynasını çıkarır sürmelerini tazelerdi.⁶ En büyük merakı Arapça nasara fiilinin çekimiydi. Bir gün, Mustafa'yı derse kaldırıp nasara fiilini çekmesini istedi. O da fiili çekerken, Nasarun yerine Sansarun deyince çok öfkeleni, “Günah işledin tövbe getir!” dedi. Kulağını iyice çekip kanattıktan sonra Mustafa'yı sopasıyla dövdü. Eve döndüğü zaman vücudu mosmordu. Her okul dönüşü oğlunun iç çamaşırını değiştiren Zübeyde hemen fark etti.

“Ne olmuş sana böyle? Kiminle boğuştu?”

“Kimseyle anne.”

“Bu yol yol mavi lekeler ne?”

“Kaymak Hafız dövdü.”

“Niçin?”

“Nasara çekerken bir sözü yanlış söyledim de kızdı. Güven bana anne. Ben bu okula bir daha ayak basmayacağım.”

“Başka hiçbir suçun yok mu senin?”

“Yok anne.”⁷

Oğlu haklıydı. Kendisinin fiske vurmadığı bir çocuğa Kaymak Hafız nasıl sopa atabilirdi?

Acaba, babasız bir çocuk bulduğu için mi ölçüyü kaybetmişti?

Mustafa odasına çekilmiş, kapıyı içerden kapatmıştı. Annesinin ısrarı üzerine kapıyı açtığında rengi solmuştu.

“Okula gitmeyecek misin oğlum?”

“Söyledim ya anne... Bir daha uğramam ben oraya.”

5 Asaf İlbyay, *Çocukluk Arkadaşım Atatürk*, Kaynak Yayınları, 2014, s. 25-26.

6 *Yeni İstanbul*, Sayı 99.

7 *Yeni İstanbul*, Sayı 100.

“Bir şey öğrenmen lazım. Mademki okumak istemiyorsun, seni bir mağazaya çıracak yapalım. Öğrenir ve ileride tüccar olursun.”

“Ben sırtımda kumaş topları taşıyamam, bezzaz olamam anne... Kararımı verdim ben anne. Askeri Rüstiye'ye gideceğim, asker olacağım.”

Zübeyde buna izin veremezdi. Askeri Rüstiye, biricik oğlu onun yanında yaşamayacak, uzaklara gidecek anlamına geliyordu. Üstelik de pek tehlikeli bir gelecek demektir.

“Olmaz oğlum Askeri Rüstiye okumana müsaade edemem ben” dedi.

Mustafa o gün hiç sesini çıkartmadı. Ama ertesi gün sırta kadem basmıştı. Gece boyunca bir haber çıkmadı. Sabah erkenden küçük hala geldi. Mustafa akşam karanlığı çökünce ona gitmiş, annesiyle arasının açıldığını, onda misafir kalmak istediğini söylemişti.⁸

“Aman dikkat et yine kaçmasın!”

Birkaç saat sonra kapı çalındı. Ali Rıza Efendi'nin en yakın dostu Mehmed Efendi Zübeyde'ye imzalasın diye birkaç evrak göndermişti. Mustafa'nın Askeri Rüstiye'ye yazılması için gerekli belgelerdi.

Zübeyde o gece korkunç bir kâbus gördü. Bir uçurumun başındaydı. Dev bir çağlayan akıyor ve yakınlardan, Mustafa'nın “Anne, anne buradayım ben, merak etme” diyen sesi geliyordu. Mustafa avuç içi kadar bir kayanın üzerindeydi. Zübeyde önündeki çalıya tutunup onun yanına gidecek olmuş, toprak ayağının altından kaymıştı. Neredesin oğlum, diye haykırmak istiyor, sesi çıkmıyordu. Mustafa, yeniden ortaya çıkmış, annesini kucağına alıp “Kurtuldun anne” diye bağırıyordu.⁹

Askeri okula gitmek istediğini tekrarladıktan sonra sıçrayıp gözden kaybolmuştu. Evine dönen Zübeyde, minarenin tepesinde pırl pırl parlayan bir tepsi üzerinde bir çocuk gördü. Çocuk Mustafa'nın ta kendisiydi. Minarenin şerefesinden gelen ses “Oğlunun dileğini yapacak mısın?” diye haykırmıyordu. Korku içinde uyandı. Rüya olduğunu anlayınca da kararını verdi. Mustafa istediği okulu seçebilirdi.

Mustafa, Mülkiye Rüstiyesi'nin ikinci sınıfından Askeri Rüstiye üçüncü Sınıf'a kabul edildi. Mektebin jimnastik muallimi Hasip Bey, “Oğlum seni tebrik ederim. İmtihanda muvaffak oldun. Mektebin üçüncü sınıfına kabul edildin. İnşallah iyi bir zabıt olursun” demişti. Mustafa çok heyecanlıydı. Koşarak eve geldi, annesine Askeri Rüstiye'den geldiğini ondan habersiz girdiği imtihanı kazandığını anlattı.¹⁰

8 *Yeni İstanbul*, Sayı 101.

9 *Yeni İstanbul*, Sayı 102.

10 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944, s. 24-25.

Üzüntüler görünmez yelle süpürülmüştü

Mustafa evine döndü, Zübeyde'nin üzüntüleri görünmez bir yelle süpürülmüştü. Üniformalı sarışın genç, sabahları Kule Kahvelerini limana bağlayan yoldan yürüyerek Askeri Rüstiye'ye gidiyordu. Ön tarafındaki geniş tabelada adı yazılı olan okulun açık portakal rengi bir sıvası vardı. İsteğine kavuşan Mustafa birdenbire değişmişti. Eve dönünce odasına çekilip kitaplarına gömülüyor, saatlerce yorulmaksızın çalışıyordu. Cuma tatillerinde bile kitaplarından ayrılmıyordu.¹¹

Mustafa, eşraftan Evranoszade Muhsin Bey'in oğlu ile Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın kızı Emine'ye ders vermeye başladı. Derslerden çok memnun kalan Evranoszade Bey Mustafa'yı adeta evlat edinmişti. Zübeyde, oğlunun, ortaokul günlerinde, konu komşu tarafından çok sevilen sıkılgan bir çocuk olduğunu söylerdi. Mustafası ders verdiği Emine'ye de âşık olmuştu.¹²

Mustafa, parlak, çift sıra düğmeli yepyeni okul üniformasını giydiği gün, komşuları Kadri Binbaşı'yı bir asker gibi selamladı.

“Dersten mi geliyorsun oğlum?”

“Evet binbaşım.”

“Ne zaman Askeri Rüstiye'ye girdin?”

“On gün oluyor, binbaşım.”¹³

Üniformasına hep imrendiği, Kadri Binbaşı'nın oğlu Ahmed de Askeri Rüstiye'de okuyordu.

Resme merak salıyor

Mustafa'da yeni bir merak başlamıştı. Boy boy suluboya fırçaları, boya kutuları, kurşunkalem çeşitleri, kocaman resim kâğıtları aldı. Eve gelince, çantasını bırakır, kalemlerini, fırçalarını, kâğıtlarını mukavvadan yapmış olduğu geniş muhafazaya yerleştirir, sonra resim yapmak üzere yeni göçmen mahallesine giderdi. Bu mahalle surlar boyunca uzanırdı. Selanik'in en yüksek yeri de burasıydı. Boş saatlerinde Olympos'u seyreder, resim yapardı. Selanik'teki gün batışını dile getiren bir suluboyasını Makbule'nin yatak odasına asmışlardı.¹⁴

Peki ağabeyciğim

Makbule'ye göre ağabeyi, delikanlılık günlerinde zamanın himayeci tavırlarını benimsemeye başlamıştı.

11 *Yeni İstanbul*, Sayı 103.

12 *Kılıç Ali'nin Anıları*, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 509.

13 *Yeni İstanbul*, Sayı 104.

14 *Yeni İstanbul*, Sayı 105.

Kız kardeşi Makbule.

Ben sakın olduğum için pek kavga etmezdi benimle. Ne dese mutlaka kendisine itaat ederim. Çok uysaldım.

“Mendil işleme!” derdi.

“Peki” derdim.

“Kitap okuma!”

“Peki.”

“Sokağa çıkma!”

“Peki!”

“Komşu kızı ile görüşme!”

“Peki ağabeyciğim!”

İpekli mendil işlerdim. Mendilin köşesine bir beyit yazardım. Gelirdi baş ucuma. Mendili elimden kaptığı gibi yırtardı. Bana, takılmaktan, beni kızdırmaktan, benimle şakalaşmaktan zevk duyardı. Evin esiri ben. Ama

Naciye öyle değildi. Acar bir kızdı. Onunla kavga ederdi. Bakardım ki, horoz gibi kapışmışlar.

Makbule kız kardeşi Naciye’yi anlatırken, uzun boylu, iri yapılı, çok güzel bir kızdı, diyor. Bir gece çiftlikten bir tepsi yoğurt gelmiş, Naciye ile Makbule yoğurdu parmaklarıyla yemeğe başlamışlardı. Mustafa, Naciye’ye, “Sen ablana söyle de diliyle yalasın yoğurdu!” demiş, sonra da Naciye ile bir olup Makbule’nin yüzünü yoğurt tepsisine batırmışlardı. Makbule maskaraya döndüğünde, Mustafa köşede kahkahalar atıyordu.

9. BÖLÜM

Üvey Baba

Mustafa'nın göçmen çocukları arasında arkadaşları vardı. Bu cılız ve sıska çocuklardan hayatın zorluklarını öğrenirdi.

Altı yaşındaki Nişli Yaşar'dan, cami bahçesine girdiklerinde sarıklı hocanın onları uğursuzlar diye kovaladığını dinlemişti. Cami hocası lanetliler diye Yaşar'ın üzerine saldırdığı gün, Mustafa onu korumuştü.

Yaşar ona, "Yalnız hoca değil, yerli çocuklar da bizi dövüyorlar. Muhacirlere circir diyorlar. Sen de muhacir misin?" diye sormuştu.

Mustafa annesinden yardım istemeye, acılarını paylaşmaya gelen kadınların farkındaydı. Kadınların yaşadıkları dramı çocukları da yaşamaktaydı. Askeri Rüştüye'den arkadaşı Mürteza teyzesi Şehnaz'ın yanında kalırken sokağa atılmışlardı. Mustafa'nın yaşında sarışın bir çocuk olan Ahmedovalı Mürteza'nın babası hapisteydi.

Mustafa, Mürteza için dertlendikçe dertleniyordu.

Bir gün annesine onun başına gelenleri anlattı:

"Eniştesi teyzesini boşamış. Hem bir hiç yüzünden. Eline nikâhını vermiş. Tam dört altın. Kadını da kapı dışarı atmış. İki tane de çocuğu var kadının. Eniştesi ben bakamam bunlara demiş."

"Kısmet" demişti, Zübeyde.

Yalnız biz erkekler mi haklıyız?

"Kısmet değil bu anne. Haksızlık bu. Çoluklu çocuklu bir kadın. Kim bakacak çocuklara? Tek bir adamın sözüyle her şey birden yıkılıveriyor. Yalnız biz erkekler mi haklıyız?"¹

Şehnaz Hanım kocası tarafından kapının önüne atıldığında, çocuklarıyla hizmetçisinin yanına taşınmıştı. Konu komşu sevaba girmek için ona yeni bir koca arıyordu.

Kısa bir süre sonra, Şehnaz'ın kendisini öldürdüğünü öğrendiler. Bahçesinde dolaşan bir delikanlı gören komşular, namuslarını kurtarmak için hükümete dilekçe üzerine dilekçe vermişlerdi. Sonunda, namussuz ilan edilmiş, evi basılsın diye emir çıkınca büyük bir kalabalık evini kuşatmış; "Çık dışarı orospu" diye bağırarak an o da kendisini kuyuya atmıştı.²

Makbule duyularını şöyle anlatıyor:

1 *Yeni İstanbul*, Sayı 108.

2 *Yeni İstanbul*, Sayı 115.

Türk kadınının hayatı erkeğin elinde. İki çocuklu yapayalnız bir kadının varlık güreşindeki durumu gerçekten çok acıklıdır. Genç kızlar dururken iki çocuklu bir dulla nasıl evlenilir? Her erkeğin gözü on dört yaşındaki kızlarda. Erkek her şeyin temelidir. Büyük kardeşimin bu haksızlık karşısında duyduğu acı gerçekten kuvvetli. Sokakta oynayan küçük kız çocuklar ikinci üçüncü derecede birer insandır sanki. Erkek çocuklar onların yanından geçerken aşağılık yaratılışlara bakıyorlarmış gibi bakarlar. Kötü kötü takılırlar. Hepsinin de saçları uzun akılları kısa. Kim bu hikmetleri bulmuş ve uydurmuş. Büyük kardeşimin benliğinde fırtınalar uyandıran haksızlık duygusu Mürteza'nın başından geçen felaketle şiddetlenmiş oluyor.³

Bir gece geç saatte sokak kapısı hızlı hızlı vuruldu. Zübeyde cumbadan baktı. Bir kadın. Mustafa kapıyı açtı.

Salih Bey'in eşi Gülsüm Hanım'dı. Divan şairlerinin serviye benzettikleri boyda bir esmer güzeli. Fakat o akşam yüzü bütün kanı çekilmiş gibi beyazdı. Hizmetçinin getirdiği bardaktan birkaç yudum su içtikten sonra anlatmaya başladı.

Planlı bir komplo nedeniyle kocasıyla ayrılmak zorunda kalmıştı. Bahçesinde dolaşan bir adam gören komşular, namuslarının korunması için hükümete dilekçe üstüne dilekçe vermişlerdi.

"Kocamın bir düşmanı var. Yalancı şahitler tutmuş. Bunlar kadiya gitmişler. Uydurdukları yalanları söylemişler, müftüden fetva getirmişler. Kadı dinledikten sonra Salih Bey, gavur sayılır, nikâhı hükümsüzdür ve bir Müslüman kadını ile bir arada yaşayamaz demiş."⁴

Gülsüm Hanım büyük bir sinir buhranı geçiriyordu. Zübeyde, ona, mutfaktan getirdiği limonu koklattı.

"Salih eve uğrar diye kapımıza gözcü koymuşlar. Böyle bir şey olursa evimiz basılacakmış. Ve beni eve yabancı bir erkek kabul etti diye Selanik'ten süreceklermiş. Çünkü ben Salih'in nikâhlısı değilmişim artık. Ya iki çocuğumuz ne olacak? Ne olacak bunlar? Kim bakacak bunlara?"⁵

Zübeyde kadını teselli etmeye çalıştı. Sonra da onu, ailenin düzeni yeniden kurulana kadar evinde misafir kalmaya ikna etti.

Ben evlenmeyeceğim anne!

Gülsüm Hanım'ın çok kısa süren misafirliği Mustafa'nın benliğinde derin bir heyecan yaratmıştı. Dersine hazırlanırken birdenbire duruyor ve düşüncelere dalıyordu. O da Gülsüm Hanım hikâyesini öğrenmiş, fırsat buldukça sözü Gülsüm Hanım'a getiriyordu.

3 *Yeni İstanbul*, Sayı 108.

4 *Yeni İstanbul*, Sayı 112.

5 *Yeni İstanbul*, Sayı 113.

“Ben evlenmeyeceğim anne. Bak, Gülsüm Hanım’ın başına gelenlere. Ne güzel bir kadın ve sonra ne büyük bir felaket.”

“Gör bir kere kadınlar ne çekiyor. Evlenirsen karını üzme. Haksızlık etme. Niçin evlenmeyecekmişsin. Evlen, fakat ibret alarak evlen.”⁶

Çocuk denecek yaşlarda ellilik, altmışlık ihtiyarlarla evlendirilen kim-sesiz kızlardan söz ederler, kahvelerdeki satılık şahitleri konuşurlardı. Bunlar çocukların yaşları büyütülsün diye bir kuruşa şahitlik ederlerdi. Mustafa, bir gün böyle bir genç kızın hikâyesini dinlerken sormuştu:

“Bir insan bir kuruş için nasıl erkekliğinden utanmadan böyle kuyruklu bir yalan söyleyebilir. Ne ayıp şey anne, ne ayıp şey.”

“Elbette erkekliğe yakışmaz bu. Oluyor işte. Buna bir kulp takmışlar. Yalancı şahit, köpeklere ekmek dağıtır, günahı kurtulurmuş.”

Mustafa isyan etmişti: “Köpeğe ekmek yedirmekle hiçbir insan suçundan kurtulamaz anne. Kötü bir iş yaparsam kendimi köpeğe mi beğendir-meliyim ben? Olur mu böyle şey?”⁷

Annesine dert yanmaya gelen kadınları Makbule de dinlerdi.

“Bahtsız kadınlar, lamba alevine tutulan pervaneler gibi ölüyor ve geride bir suret bile bırakmıyorlar. Yaşlanmış Türkler, annelerini ölen kız kardeşlerini yalnız hafızalarıyla hatırlarlar. Elllerinde onların ufak birer resmi bile yoktur. Bu kadar sevilen insanlar, bizim için uykusuz geceler geçiren kahraman kadınlar, bu kadar izsiz akıp geçmişlerdir. Ne acıklı bir şeydir bu.

Tolstoy der ki, ‘Zenginliğin çeşitleri olmayabilir, ama hiçbir felaket, öteki-ninkine benzemez.’ Türk kadınlarının bahtsızlıkları da böyledir. Annem dul bir kadın. Bütün kaygısı ağabeyimi, Naciye’yi, beni yetiştirmek. Gülsüm Hanım ise mahallemizin en bahtiyar kadınlarından biri. Fakat şimdi annemle yan yana.”⁸

Mustafa kadınlara duyarlı bir çocuk olarak iki kız kardeşine kol kanat gererek büyüyordu.

Zübeyde’ye talip var

“Eşim Ali Rıza vefat ettiğinde, ‘27 yaşında bir taze’ idim” derdi Zübeyde Hanım.⁹

Dul kaldıktan sonra kaç talibi oldu bilmiyoruz. Ragıp Bey’in onunla evlenmek istemesi ana oğul ikisinin de hayatını değiştirdi.

Ağabeyi Hüseyin, kendisine Ragıp Bey’den ilk söz ettiğinde Zübeyde Hanım:

6 *Yeni İstanbul*, Sayı 118.

7 *Yeni İstanbul*, Sayı 5.

8 *Yeni İstanbul*, Sayı 116.

9 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk’ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 15.

“Benim fikrimi biliyorsun Hüseyin” demişti.

“Biliyorum, evlenmek istemiyorsun. Fakat, yapayalnız bir kadın ne yapabilir? Mustafa çok uyanık bir delikanlı artık. Tecrübesi yok, görgüsü yok. İleri düşüncelerinden, politikaya kapılmasından korktuğunu sık sık söylüyorsun bana. Ya korktuğun gibi çıkarsa?”

Zübeyde sustu. Ağabeyi konuşmasını sürdürdü.

“Aylar çabuk geçiyor. Mustafa son sınıfta. Tahsilini tamamlamak için Manastır’a arkadan da İstanbul’a gidecek. Sen burada yapayalnız kalacaksın Zübeyde. Ragıp Bey seni istiyor. Karar ver bu iş bitiversin.”

“Allah göstermesin Mustafamı kaybedersem nasıl yaşarım ben?”

“Kaybolmaz ama okuldan kapı dışarı edilirse, bütün geleceği mahvolur. Böyle durumlarda Mustafa’yı güdecek kuvvetli bir el lazım. Sen yapamazsın bunu Zübeyde.”

“Ben de bunu düşünerek uykusuz geceler geçirdim Hüseyin.”

“Öyleyse düşün taşın da kararını ver. Aylardan beri sorup soruşturuyorum. Ragıp Bey’in hiçbir yerden en ufak bir kötülüğünü işitmedim. Tertemiz ciddi bir adam.”

Zübeyde ağabeyi Hüseyin’e sormuştu: “Mustafa ne der ben evlenirsem?”

“Ben görüştüm onunla.”

“Eeee Mustafa ne dedi? Öfkeleni mi? Benim tanıdığım çocuklu dullar var. Annelerinin evleneceklerini haber aldıkları zaman çocuklar çılgına dönmüşler. Bağırışlar, çağırışlar ve evlenme anne diye ayak germişler.”

“Mustafa hiç de öyle değil. Ben bunu da düşünerek doğrudan doğruya açılmadım. Fakat gördüm ki Mustafa’nın fikri çok başka. O zaman her şeyi anlattım ona. Verdiği cevap şu: ‘Annemin evlenmesi kadar doğru bir şey olamaz. Benim karışmaya hiç hakkım yok dayı. Onun bileceği bir şey bu. Hem niçin evlenmesin. Her insanın erkek olsun, kadın olsun hakkı bu.’”¹⁰

Üvey babasına saldırmak istiyor

Dayısına kuzu gibi davranan Mustafa, annesinin evliliğine isyan etmiş, duvarda asılı palayı alıp Ragıp Bey’e saldırmak istemişti:

Annem, babamı kaybettiği zaman genç bir kadındı. Onun ölümünden sonra asil oturduğumuz Pembe Ev’den çıkmış, küçük eve girmiştik. Ben bir müddet için dayılarımın yanında kalıyordum. Fakat babamın yerine bir başkasının geleceğini bana belli ediyorlar ve beni duygu olarak hazırlıyorlardı. Bir gün dayımla o küçük eve gittik. Annem yeni bir elbise giymiş, beni güler yüzlü karşıladı. İçeride yabancı bir bey oturuyordu. Annem de onun yanında eskiden adet olduğu gibi kapanmadan geziyordu. Durumu anladım.

10 Yeni İstanbul, Sayı 122.

Fakat babamın yerine gördüğüm bu adama tahammül edemeyecektim. Baktım duvarda babamın palası asılı. İçimden gelen bir hisle ona sarılmak ve hiç kabahati, kusuru olmayan bu beye saldırmak istedim. Fakat derhal bir şeyler söylemeden oradan koşarcasına kaçtım. Bundan sonra aylarca anamı görmedim.

Fakat sonradan o asil beyle dost oldum. Bana iyi bir eğitici oldu. Anamın da genç yaşında böyle bir aile bağı yapmış olmasını takdir ettim. Ancak çocukluk duyugum benim babamı kaybetmiş olmama karşı bir isyandan ibaretti.¹¹

Üvey baba nedeniyle, kâbus dolu günler yaşayan Mustafa, Manastır Askeri Lisesi'ne başlayana kadar evinde kalmadı. Anneanesi Ayşe Hanım da o sıralarda vefat ettiği için Emine halasında kalıyor, annesine arada bir uğruyordu. Zübeyde, Ragıb Bey ile oğlunun arasındaki buzları eritmek için çok çaba harcadı. Akıllı bir kadındı. Mustafa'nın neden hoşlandığını, neye sinirlendiğini iyi bilirdi.

Oğlu her gelişinde, Ragıb Bey'den onu ayağa kalkarak karşılamasını rica eder, o da bu isteğini yerine getirirdi.¹²

Üvey Baba Ragıb Bey

Mustafa Kemal yıllar sonra annesinin ikinci eşi Ragıb Bey'i *Bozkurt* yazarı Armstrong'a verdiği cevapta anlatmıştı:

Ali Rıza'nın ölümünden sonra Zübeyde henüz hayatta olan anası ve kardeşi ile bir süre birlikte yaşadı. Fakat bu yazarın dediği gibi parasızlıktan değildi. Henüz çok genç olduğu içindi ve çocuğu Mustafa Kemal'i uygun bir yaşa yetiştirinceye kadar başka bir adamla evlenmemeye karar verdiği içindi. Ali Rıza öldükten sonra yalnız zevcesi Zübeyde'ye değil, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in şahsına ve kız kardeşlerine yeterince servet bırakmıştı.

Mustafa Kemal daha Selanik Askeri Rüstiye'de iken Zübeyde, Moralı Ragıb Bey isminde biriyle evlenmişti. Bu kişi, gerçi serveti ve asaleti ile ünlü bir adamın oğluydu. Fakat Mora'dan Selanik'e gelinceye kadar birçok göçten sonra bütün servetinden yoksun bulunuyordu. Zübeyde onunla zengin bir adam olduğu için değil asil bir aileden olduğu için evlenmişti.¹³

Ragıb Hayri Bey, Lalotlar (Cömertler) diye anılan varlıklı, köklü bir Moralı aileden geliyordu. Yunanlar ayaklanmaya başlayınca Mora Yenişehir'den Teselya Yenişehir'e (Larissa) göçmüşlerdi. Büyük bir çiftliğin sahibiydiler. Yunanistan bağımsızlığını ilan edince, çeteciler Türk ailelere göz açtırmaz

11 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, AAM, Ankara, 1998, s. 44-45. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* (1959) kitabının Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından 1984 yılında yapılan basımında böyle bir anlatı yer almıyor.

12 Vamık Volkan - Norman Itzkowitz, *Immortal Atatürk*, The University of Chicago Press, 1986, s. 41.

13 *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 48, 49, 51.

olmuştu. Topraklarına el konan iki erkek kardeş Ragıb Hayri Bey ile Memduh Hayri Bey mallarını mülklerini satmış, eşleri ve çocuklarıyla birlikte göçmen kafilesine katılmışlardı. Yanlarında on altı öküz arabası, iki at arabası, binek atları, koyun ve davar sürüleri ile değerli eşyalar vardı. Niyetleri Selanik'e yerleşip tarım ve hayvancılık yapmaktı. Ancak yolda çetelerin baskınına uğrayınca, paraları, altınları ve hayvanları çalındı, servetlerini kaybettiler. Kadınlar ve çocuklar ağlarken, Memduh Hayri Bey onları şöyle teselli ediyordu: "Ahmak odur ki dünya malı için gam yiye, kim bilir kim kazana kim yiye..."¹⁴

Üçüncü kardeşleri Mehmet Hayri Bey, Hicaz'da defterdardı. Ondan yardım isteyeceklerdi.

Evli ve dört çocuklu Ragıb Bey, Reji İdaresi'ne muhafaza memuru olarak girdi, bir süre sonra da Hafiye Yenge diye anılan eşini kaybetti ve Zübeyde Hanım'a talip oldu.

Falih Rıfki'nin anlatımına göre dört çocuk babası olduğu söylenen Ragıb Bey Zübeyde Hanım ile evlendiğinde otuz iki, otuz üç yaşlarındaydı. 1894 yılı Ocak ayında Zübeyde Hanım'ın dul maaşı aldığını gösteren belge, evliliğin bu tarihten sonra gerçekleştiğine bir kanıt.¹⁵

Ragıp Bey'in oğlu Süreyya subay çıkacak, Mustafa Kemal'e de ağabeylik edecekti. Diğer çocuk Reji'de memur olarak çalışmaya başlayacak Hakkı, kızının adı ise Rukiye idi.¹⁶

Gaz bayiliğinde karar kılan kardeşi Memduh Hayri, Selanik'te bulunca, eşi Vasfiye ile İstanbul'a göçtü. Oğlu Ali Enver ile kızları Emine Melahat ve Zeynep Fikriye Mora Yenişehir'de dünyaya gelmişlerdi. Sultanahmet'in Akbıyık semtinde tarihi bir konağa yerleştiler. Jülide 1900 yılında İstanbul'da doğdu.

Memduh Hayri Bey'in eşi ve Fikriye'nin annesi Vasfiye Hanım, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Fuat Bulca'nın annesi Hatice Hanım ile kardeşti. Fikriye ona Dayı diye hitap ederdi.¹⁷

14 Hıfzı Topuz, *Gazi ve Fikriye*, Remzi Kitabevi, 2001, s. 7-8; Fatih Bayhan, *Fikriye Hanım*, Pegasus, İstanbul, 2008, s. 332-333, Fikriye'nin nüfus kâğıdı ve ailesinin soyağacı.

15 1894 yılı Ocak ayında Zübeyde'ye ve çocuklara devletten otuzar kuruş dul ve yetim maaşı ödenmişti. Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal Manastır'a gitmeden evlenmişti. 1894 yılı içinde ya da 1895 yılı başında evlenmiş olmalılar. Bkz. Mehmet Ali Öz, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset, Sivas, 2014, s. 58-59.

16 Figen Yanık, *Sabah*, 17.10.2004; Rukiye'nin torunu Ferhat Babür, Ragıb Bey'in evlat sayısından bir yerde üç bir yerde de dört olarak söz ediyor.

17 Fikriye'nin nüfus kâğıdı ve ailesinin soyağacı için bkz. Fatih Bayhan, *Fikriye Hanım*, Pegasus, İstanbul, 2008, s. 332-333.

10. BÖLÜM

Abdülhamid'le Büyümek

Mustafa'nın doğduğu yıl Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar ve Ege adalarından, Kuzey Afrika'ya, Libya ve Mısır'dan, Ortadoğu'da Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen'e uzanan dev bir haritaya sahipti. Mustafa Saraybosna, Selanik, Trablus, Bingazi, İskenderiye, Kahire, Hayfa, Beyrut, Ürdün, Şam, Musul, Kudüs, Mekke, Medine'de dünyaya gelen çocuklarla aynı ülkenin kimliğini taşıyordu.

11. Abdülhamid iktidara geldiğinde, imparatorluğu ayakta tutmak için köklü reformlara girişti. Eğitimde son derece iddialı adımlar attı. Rüştiye sayısı on yılda ikiye katlandı; idadi (lise) sayısı da altıdan elli beşe, askeri rüştiyelerin sayısı on beş yıl içinde dokuzdan yirmi bire yükseldi. Fen derslerine ağırlık veren askeri idadiler açıldı. Birbirinden güzel taş okullar inşa edildi. François Georgeon “‘Maarifperver’ diye övgülere boğulan Abdülhamid'in, camiden çok okul yaptırdığına kuşku yoktur” diyor.

Mustafa'nın okuduğu Selanik Askeri Rüştiyesi ile Manastır Askeri İdadisi yeni eğitim anlayışı ile eğitim veren, pırıl pırıl okullardı.

Selanik Askeri Rüştiyesi (1893-1895)

Mektep iki katlıydı. Her katta iki büyük dersane ile çok geniş birer sofa vardı. Odaların köşelerine karatahtalar yerleştirilmişti. Müzakere grupları bu tahtaların etrafında toplanır, sınıfta okunan dersleri gözden geçirirlerdi.

Öğrencilere birer sicil defteri verilir, aferinler ve cezalar bu defterlere yazılır, aferini fazla olan öğrenciye sıрма şerit takılırdı. Üniforma zorunlu değildi. Mektebin idare odasında ders kitaplarının yanı sıra, öğrencilerin doldurduğu yazısız haritalar satılırdı.

Mustafa Kemal'den birkaç yıl sonra Askeri Rüştiye'de okuyan Ahmed Emin (Yalman) günde altı saat ders gördüklerini, ilk üç saatte hocayla birlikte, ikinci üç saat ise sınıf çavuşlarından birinin gözetiminde müzakere ve münakaşa yaptıklarını yazıyor. Her sınıfın birincisi başçavuş, sonraki altı öğrenci ise çavuş seçiliyordu.

Başlangıçta müzakereci olmak için heves göstermeyen Mustafa Kemal müzakerecileri beğenmeyince, kendisi müzakereci ve çavuş olmuştu. Yazı hocası Ahmed Emin'in babası Osman Bey, Fransızca hocası ise sonradan

TBMM'de mebus olan Nakiyüddün Efendi (Ahmed Naki Yücekök'ün dedesi) idi.¹

Mustafa, Askeri Rüştiye'de okurken, adına bir Kemal eklendi ve Mustafa Kemal adıyla anılmaya başladı. Yaygın anlatıya göre, Matematik hocaı Mustafa Bey adının öğrencisiyle karışmaması için, Namık Kemal'den esinlendiği Kemal ismini, öğrencisine vermişti. Makbule, isim anlatısını farklı aktarıyor: "Bir gün öğretmeni, 'Mustafa sen çok kabiliyetlisin, sende bu yaşta kemal var. Onun için bugünden itibaren senin adın Mustafa Kemal'dir!'" demişti.² O tarihten sonra okulda hep Mustafa Kemal olarak anıldı.

Mustafa, sınıfını geçtiği gün Hüseyin dayısını asker selamıyla karşıladı. "Sen yaman bir asker olacaksın Mustafa!"

"Asker değil, dayı, komutan!"

"Tanrı seni bahtiyar günlerin komutanı yapsın."

"Kuzum dayı, bu olmadı işte. Bahtiyar günlerin komutanı olmak çok kolay. Böyle günlerde komutana lüzum olmaz zaten. Komutan vatanın en güç günlerinde Hızır gibi yetişmelidir. Anladın mı dayı?"³

Mustafa Kemal'e dair ilk kayıtlı bilgilerden biri, Selanik Askeri Rüştiyesi'nden. Okula, üçüncü sınıftan başlamış, dördüncü sınıfta on bir dersin onundan tam numara almış, sınıf dördüncüsü olarak 1895 yılında mezun olmuştu.⁴

Mustafa Kemal'in, Askeri Rüştiye'den sonra Selanik'te devam edeceği okul yoktu. Aklından geçen İstanbul'a gidip Kuleli Askeri Lisesi'ne devam etmekte. İmtihanlarına gelen Hasan Bey isimli erkân-ı harp, soruları güzel cevaplandıran Mustafa'ya hangi okula devam edeceğini sordu. "İstanbul'a, Kuleli'ye" cevabını alınca, "Beni dinlersen Manastır İdadisi'ne git. Orada daha iyi yetişirsin" demiş, Mustafa Kemal bu sözü dinlemişti.

Manastır Askeri İdadisi'ne gidiyor

Mustafa'yı Manastır'daki okuluna uğurlamak için bütün aile hep birlikle faytonla istasyona gittiler, Mustafa eşyalarını kompartımana yerleştirdi, sonra yanlarına geldi.

Üçüncü çan çalana kadar beklediler. Tren hareket ettiğinde hepsinin gözlerinde yaş vardı. Manastır'a tren seferleri başlayalı bir yıl olmuştu.

1 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 1, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1997, s. 24-31.

2 Rıdvan Ege, "Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk", *Ulus*, 10.11.1962.

3 *Yeni İstanbul*, Sayı 104.

4 Ali Güler, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*, AAM, 2001, s. 10-11.

Askeri okullarda eğitim yılı, Mart-Aralık ayları arasındaydı. Ramazanda okullar tatile girerdi. Mustafa ikinci sınıfa geçtiği gün annesine geleceğini haber veren bir mektup gönderdi. Evde büyük temizlik yapıldı, halılar silkildi, tahtalar fırçalandı.⁵

Oğlu kapıyı çaldığında Zübeyde sevinçten ağlıyordu. Kucaklaştılar. Okul üniforması içinde ince uzun bir delikanlı içeri girdi. Çok boy atmıştı. Hizmetçi bavulları birer birer üst kata çıkarttı.

“Nedir bu anne? Giderken gözyaşı, gelirken gözyaşı. Olmaz bu anne. Bizim sevinçlerimiz de gözyaşları arasında geçiyor. Kederlerimiz de. Söyle anne bu üniforma yakışıyor mu bana?”

“Sana her şey yakışıyor oğlum. Kim bilir paşa üniforması nasıl yakışacak. Allahım göster bana o günü.”

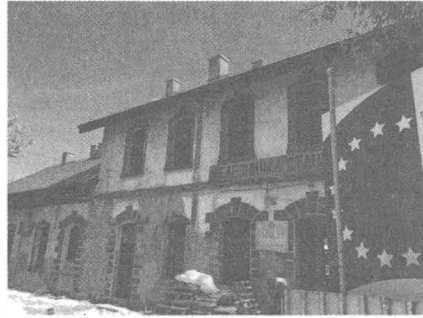
“Sen kocaman bir kız olmuştun Makbuş. Sen de öyle Naciye. Size neler getirdim neler. Anneme bir kutu Pirlepe helvası getirdim. Mis gibi anne. Bavuldan bir çıkarayım da yemeye başlayalım. Sen Makbuş Pirlepe helvasını sever misin?”

Pirlepe'nin helvası kos helvasına benzer, ama bıçakla rahat rahat kesilecek kadar yumuşaktı. Üstelik cevizi de boldu.

Hediyeler açılıyor

Naciye ile Makbule dikkat kesilmişlerdi. Mustafa ilk bavulu açtı, renkli kâğıtlara sarılı üç paketi bir yana ayırdı, sonra en büyüğünü annesine uzattı. Makbule ile Naciye kendi paketlerini hemen açtılar. Cilalı ve işlemeli birer vağan (tahta çanak) çıktı paketlerin içinden.

İkinci bavuldan, hakaniyeler – tereyağlı lokum – şekerlemeler ile küçük hediye paketleri çıktı. Ağabeyleri hediyeleri küme küme ayırdıktan sonra “Bu senin Makbuş, bu senin Naciye” diyordu. Naciye'nin hediyesi ince gümüş tellerle işlenmiş dantela gibi Manastır işi iki bilezikti.

Manastır tren istasyonu, 2017

Ağabeyim içimizde yaşıyormuş gibi ne istediğimizi, neyi sevdiğimizi o kadar iyi bulmuş ki. Bu hediyeleri seçerken aylarca düşündüğü belli. Hediyelerimizin arasında kenarları oyalı bürümcük mendiller, masa örtüleri var. Hediyelerimizi aldıktan sonra ağabeyimizin yanına sokuluyoruz. İçimizde sevinçten çok daha

5 Yeni İstanbul, Sayı 126.

Manastır'da okurken türküsünü söylediği havuz.

başka bir duygu var. Gözlerimiz ağabeyimde. Üniformasına bakıyorum. Gözümüzde her şey büyüyor.”⁶

Mustafa, “Manastır’ın ortasında var bir havuz / Canım havuz” diye başlayan bir türkü mırıldanıyordu.

Onun çok sevdiği türküdeki havuz bugün de yerinde duruyor.

Siyasi bir Mustafa Kemal

“Manastır bana yaradı anne. Şehrin havası güzel. Kışın soğuk fakat kuru soğuk. Bir kerecik hastalanmadım. İmtihanları çok iyi atlattım. Yalnız Fransızcam zayıf. Tatillerde Fransız okuluna devam edersem olur biter. Karar verdim mi yaparım anne. Arkadaşlarım arasında çok değerli gençler var. Sonra Manastır hür bir şehir. Hafiye filana kimse aldırıyor orada. Manastır Selanik’ten küçük Makbuş. Ürkme anne, Sultan’ın korkusu Selanik gibi şehirlerde. Buraya yabancılar girip çıkıyor yasak kitap gazete getirebilirler, dünyada olup biteni anlatabilirler. Manastır’da böyle bir şey yok ne gelen yabancı var ne de giden. İnsanları susturmak kolay, birkaç kişi sürüldü mü her şey yatışır gibi olur. Fakat gel de bir insanın kafasından düşüncelerini söküp atıver. Fikir kül altında barınan bir kıvılcım gibidir. Bütün ümit bu kıvılcımlarda. Onlara hiçbir el dokunamıyor. Bizim mesleğimiz tehlike mesleği.”

“Görüyorum oğlum sen bu işlere adamakıllı dalmışsın. Allah korusun seni. Öteki arkadaşların da böyle mi düşünüyorlar?”

“Düşünenler de var düşünmeyenler de, bence düşünmek daha doğru. Bugün düşünemeyenler yarın ister istemez düşüneceklerdir.”

Mustafa siyasi fikirlerle gelmiş, annesinin de huzurunu kaçırmıştı. Zübeyde Hanım, lafı değiştirdi.

“Fransızcan zayıflmış senin. Bunu bir kere iyi öğren. Bana böyle şeylerden bahset öteki işlere karışma oğlum.”

“Fransızca öğrenmek şart. Benim Manastır’da iki arkadaşım var çok güzel Fransızca biliyorlar, Fransa’dan kitaplar getirtiyorlar. Hem ne güzel kitaplar. İmreniyorum onlara.”

“Sen de Fransızca öğrenirsen ben getirtirim o kitapları sana.”

Mustafa kahkaha ile gülüyor, annesini kucaklıyordu.

“İnanmıyor musun Fransızca öğren de görürsün.”

6 *Yeni İstanbul*, Sayı 127.

7 *Yeni İstanbul*, Sayı 128.

“İnanıyorum anne, her sözüne inanıyorum anne. Yalnız bu kitapları getirtemezsin sen. Bu kitapların hiçbiri doğrudan doğruya getirilemez buraya. Fransa’dan gelen her kitap ilk önce okunuyor, ondan sonra girmesine müsaade olunuyor. Daha kestirmesi hemen hemen hiçbir yabancı kitap bırakılmıyor.”

“Fransa’da basılan bir kitap niçin getirtilmesin. Zararlı olsa Fransızlara yasak ederler.”

“Öyle tabii fakat bizde her şey yasak. Düşünmek, öğrenmek, fikir sahibi olmak yasak. Burada yasak olmayan şey dalkavukluk. İki yüzlülük. Onun için sen getirtemezsin bu kitapları.”

Zübeyde heyecanla sordu.

“Açık söyle bana oğlum, bu yasak kitapları memlekete nasıl sokuyorlar. Yasak bir kitap memlekete nasıl girebilir?”

“Çok kolay anne. En kestirme yolu yabancı kitabevleri. Selanik’te çok kolay, burada bir sürü yabancı kitabevi var. Bunlardan birine gidip ısmarlandı mı istenen kitap hemen gelir.”

“Manastır’da iki yabancı kitabevi var, biri Bulgar öteki de Sırp.”

“Niçin bizim kitapçılara ısmarlamıyorsun?”

“Bizimkiler getirtemez de ondan. Bizimkiler için yasak... Böyle bir gazete ya da kitap bir Türk’ün elinde görüldü mü yandı. Biz onun için bu kitapları gizli gizli okuyoruz, gizli getirtiyoruz.”⁸

Reformlar ve sansür el ele...

Abdülhamid, yazılan ve basılan her şeyi denetleyecek bir sistem kurmuştu. Günlük gazeteler çok sıkı takip edilirken, basılı eserlerin yayını bir komisyonun iznine bağlanmıştı. 1880’lerde sansür ılımlıydı. Fransız Devrimi’ne dair anlatımlar kitaplarda yer alabilmişti. 1890’a gelindiğinde, basına karşı jurnaller çoğalmış, dergiler kapatılmaya başlanmıştı. Korkutulmuş gazete sahipleri, gazeteciler ve yazarlar otosansüre başlayıp tehlikeli konuları yazmaz olmuşlardı. Abdülhamid, halkın fikrini zehirleyecek her şeyi halktan uzak tutmak gerektiğini söylerdi. İmparatorluğun bütün vilayetleri baskı altında değildi. Selanik’in de aralarında olduğu bazı şehirler ifade özgürlüğü açısından rahattı.

Tevfik Fikret’in, İstanbul’da asla basılamayacak yasak şiirlerini 1896 tarihinde Selanik’te yayın hayatına başlayan *Mütalaa* dergisi yayımlamıştı.

Sansürün en sıkı olduğu dönemlerde Avrupa gazeteleri Selanik’in büyük otellerinde bulunabilirdi. Padişaha ve çevresine sert bir dille saldıran yabancı gazeteler ve Jön Türk yayınları kentteki yabancı postalar

8 *Yeni İstanbul*, Sayı 129.

aracılığıyla okurlarına ulaşabilirdi. Selanik basını, daha özgürdü. Sirkeci Garı çevresinde Selanik gazetesi *Asır*, İstanbul gazetelerinin iki katına, kırk paraya satılır, içinde de dişe dokunur haberler yer alırdı. Birkaç Selanik edebiyat dergisi de İstanbul'da yayımlanamayacak makaleleri okurlarıyla paylaşmaya devam ediyordu.

Padişah'ın Selanik'te daha az casusu vardı, baskı daha hafifti. Selanik, muhalif öğrencilerin, sürgünlerin, liberallerin akın ettiği özgürlük solunan bir şehre dönüşmüştü.⁹

Savaşlara uzak duran bir politika benimseyen Abdülhamid'in hayali, imparatorluğun modernleşmesiydi. 1881 nüfus sayımının ardından istatistik önem kazandı. Ordu modernleşti, mektepli subayların sayısı yüzde ondan, yirmi beşe yükseldi. Askeri öğrenciler eğitimleri mükemmelleşsin diye yurtdışına yollandı.¹⁰

Adli reform ele alındığında hâkim yetiştirecek okul olmadığı ortaya çıktı, İstanbul'da Hukuk Mektebi açıldı. Selanik Hukuk Mektebi ise 1891'de eğitime başladı. Yargı yürütmeden ayrıldı; hâkimler seçimle gelecek, görevlerinden alınamayacaktı. Mülkiye Mektebi, Maliye Mektebi kuruldu. Her vilayette bir Sanayi Mektebi hedefleniyordu. Mustafa Kemal ve ailesinin yaşadığı evin karşısındaki kimsesiz çocuklar okulu (İslahhane) Hamidiye Sanayi Mektebi'ne dönüştürüldü. İmparatorluk çapında kız okulları çoğaldı.

Değişen Selanik

II. Abdülhamid, özel elçisi mimar Vitaliano Poselli'yi mamur bir görünüm sağlaması için Selanik'e gönderdi.

Poselli, öncelikli olarak kamu binalarını planladı. Vilayet binası ile III. Kolordu Karargâhı 1891 tarihinde yapıldı. İlk büyük mağazalar ile pasajlar hep Poselli'nin eserleriydi; Güneydoğu'ya sur dışına yeni bir hastane inşa etti, ünlü Alatini villası ile fabrikasını, Ermeni ve Katolik kiliselerini, Dönme camii olarak bilinen Ulu Cami'yi planladı. 20. yüzyıla girildiğinde Osmanlı Bankası ile Selanik Bankası şehirdeki yerlerini almıştı. Burjuvaziden de müşteriler edinen Mimar Poselli bu süreçte evlenmiş, şehre yerleşmeye karar vermişti.

Selanik üzerine çalışmalarıyla tanınan Meropi Anastassiadou, Batılılaşma çabası içindeki şehirde Poselli'nin yerel zevklerle uyum içinde çalıştığını, bu nedenle başarılı olduğunu yazıyor.

Kentin silüetine artık kilise çan kuleleri ile cami minareleri hâkim

9 François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selânik," *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 133-150.

10 Ayrıntılı bilgi için bkz. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yayınları, 2012.

değildi, yeni açılmış ya da genişletilmiş caddelerin sonunda yükselen yeni binaların etkileyici silüetleri eklenmişti.¹¹

1880'li yılların ortalarında imparatorluğun sanayide birinci, liman şehirleri sıralamasında da üçüncü önemli şehriydi.

Demiryolu ile Paris ve İstanbul

İthalat ve ihracatın yürütüldüğü üç demiryolu hattının başlangıcındaki Selanik zenginleşmekteydi. Demiryolu ile 1881'de Üsküp'e, 1888 Mayıs'ında da Belgrad, Viyana ve Paris'e, 1894'te Manastır'a, 1896'da Dedeağaç'a bağlanmıştı. Üç günlük bir yolculukla Avrupa'ya ulaşılacaktı.

Şehrin su ihtiyacı artezyen kuyularından karşılanırken, özel bir şirket nehir yatağında yaptığı araştırmalar sayesinde büyük miktarda içme suyu buldu. Önce işyerlerine, okullara ardından da abone olan evlere su verildi. Şehir merkezindeki konutlar 1893 yılında su şebekesine bağlandı. Akar su kullanımı artık mirasçılara devredilen bir haktı. Zübeyde, temizliğe önem verir, çocuklarını çok temiz giydirir, yıkanmak için evlerine yüz metre uzaklıktaki Yeni Hamam'a giderlerdi.

Sağlık sorunları ile baş etmek için hijyen kuralları ilan edildi, evlerde kullanılan sular, sokağa değil belediyenin gösterdiği yere dökülüyor, çöpler de çöp arabalarına veriliyordu. Medrese, cami, hamam ve okullardaki tuvaletler daha sık temizleniyor, tahta küvetlerin yerini taş küvetler alıyordu.¹²

Şehir planı hayata geçerken, alt yapı ve yollar yapılmış, kanalizasyon şebekesinin ilk parçası kullanıma açılmıştı.

Gaz fabrikası 1890, elektrik fabrikası 1908, yeni gümrük binası 1911 yılında yapılacaktı.

İlk gazlı sokak lambaları 1890 Martı'nda rıhtımda yakıldı. Şehir içme suyundan önce ışığa kavuştu. Küçük vapurlarla kenar semtlerin merkeze ulaşması sağlandı. Atlı tramvay gelmiş, küçük meydanlar ve parklar yapılmış, sokaklara akasya ağaçları dikilmişti. En işlek geçitlere çeşmeler ve büfeler açılıyordu.

Alatini Ailesi

Selanik'in zenginleşmesinde Alatini ailesinin rolü büyüktü. Tıp tahsilini Floransa ve Piza'da tamamlayan Moiz Alatini babasının ölümünün ardından Selanik'e yerleşmiş, bütün varlığını, Yahudi cemaatini yeniden örgütlemeye adanmıştı. Moiz Alatini, iki erkek kardeşinin de yardımı ile

11 Meropi Anastassiadou, "Yörenin Batılıları", *Selanik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 183-196.

12 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 97-98.

yerel sanayi tesisleri kurmaya girişti. Selanik Bankası'nın yanı sıra kurdukları damıtımevi, sabun, tuğla ve gıda maddeleri fabrikaları, sandalye imalat atölyeleri, değirmenler, pamuk ipliği fabrikaları ile şehre ekonomik özerklik sağladılar. 20. yüzyıl başında pıtırak gibi çoğalan dokuma atölyelerinde yüzlerce kadın çalışmaktaydı.¹³

Açılmasına Moiz Alatinî'nin öncülük ettiği, dini ve laik öğrenimi birleştiren Fransa merkezli Alliance Israelite Universelle okulları giderek çoğalmış, altı bin öğrenci mezun etmişlerdi. Bu okulların öğrencileri Voltaire, Rousseau, Hugo ile günün modası olan Jules Verne okumaktaydılar. Diplomalari ile Avrupa üniversitelerine kabul edilen bu öğrenciler Selanik'in meslek sahibi kişileri olarak şehri kalkındırmaya hazırdılar.¹⁴

Varlıklı Selanikliler sık sık Avrupa'nın büyük başkentlerindeki havayı solumaya giderdi. White Star Cycling Kulübü'nde maskeli balo verilir, şarkıcılar Torino'dan gelirdi. Türkiye adını taşıyan birahaneye Münih'ten fiçı birası getirilirdi.¹⁵

Osmanlı feministlerinden Fatma Aliye Hanım'ın kız kardeşi Emine Semiye 1896 yılında Selanik'i gezdikten sonra İstanbul'a şair Nigar Hanım'a iklimi ve şehri anlatmıştı:

Memleketin sıcakını nasıl tarif edeyim! Mayıs ayında herkes deniz banyosuna başlıyor. Sular adeta hamam suyu gibi kaynıyor. Dondurma ve buz gibi sair yerlerde muzir addolunan şeyler burada bir ilaç makamında telakki olunduğundan bizler de korkusuzca yemekteyiz. Garip değil midir ki hiç de dokunmuyor. Daha önce de arzetmiş olduğum gibi içilecek sular fena olup midede şişkinlik ve hararet hasıl ediyordu. Buna yavaş yavaş alıştığımı ve hastalık esnasında gözlemin önünden gitmeyen Kayışdağı suyuyla dolu sürahiye artık arzu etmemekte olduğumu tam bir şaşkınlıkla görmekteyim. Meğer dünyada herşeye alışır imiş.

Şimdi de şehrin hoş a giden yerlerinden biraz daha bahsedeyim.

Memleket Bahçesi panoramalarda temaşa ettiğimiz Avrupa suni bahçeleri gibi pek muntazam bir halde olup sık ve gölgeli ağaçların altındaki mevkiler hele akşamüstü pek hazin ve latif olur. Bahçe içlerinde kadınlar için de bir mahal ayrılarak önüne kafes çekilmiştir. Bahçeye girilirken yaklaşıldıkça Sarıyer'den Sular'a gidilecek yolları içine dahil olup da sahil cihetine inilince Ada'daki Yorgulî'yi (Yürükali) hatırlamamak kabil değildir. Bu güzel memleketin ahalisi de eğitimi ve ilerlemeyi seven, hilkaten (yaradılıştan) nazik ve terbiyeli olup pek kıymet bilir.¹⁶

13 Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar", *Selanik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 223-245.

14 Gilles Veinstein, "Seküler Bir Paradoks", *Selanik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 51-78.

15 Paul Dumont, "Önce Fransızca", *Selanik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 263-284.

16 Emine Semiye'den Şair Nigar Hanım'a mektup, *Hanımlara Mahsus Gazete*, (1895-1908), der. Mustafa Çiçekler - Fatih Andu, Kadın Eserleri Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 299-304.

11. BÖLÜM

Manastır

Selanik'in yüz seksen kilometre kuzeybatısındaki Manastır otuz bin nüfuslu bir şehirdi. Üçüncü Ordu Karargâhı ve iki büyük askeri kışlasıyla, askeri bir karaktere sahipti. Nüfusun üçte ikisi Türk ve Arnavut, geri kalanı Sırp, Bulgar, Ulah, Rum ve Musevi'ydi. Selanik'teki gazlı aydınlatma burada yoktu. Petrol lambaları karanlık sokakları aydınlatmaya yetmiyordu. Eğlence yerleri de yoktu. Ancak zaman zaman yabancı trupların geldiği bir tiyatrosu vardı.

Şiirle tanışma

Manastır Askeri İdadisi'nde (1895-1898), öğretim programında matematik, fen bilimleri ve Fransızca dersleri ağırlıktaydı. En sevdiği ders Mehmed Tefvik Bey'in verdiği Türk Tarihi'ydi. Mustafa'ya matematik dersleri kolay, Fransızca dersleri ise zor gelmişti.

Sonraki yıllarda yaşamında önemli rol oynayacak iki isim, Enver ve Fethi aynı yıllarda Manastır'da öğrenciydi. Enver, iki sınıf, Fethi bir sınıf üstündeydi. Çocukluk arkadaşları Nuri [Conker], Salih [Bozok] ve Fuad [Bulca] da Manastır'daydı.

Yeni okulunda Mustafa Kemal'i, en çok Bursa'dan gelen Ömer Naci isimli öğrenci etkilemişti. Bu çocuk ondan okuyacak kitap istemiş, verdiği kitapların hiçbirini beğenmemişti. Mustafa Kemal, "Şiir ve edebiyat olduğuna ben o zaman muttali oldum" diyecekti. Edebiyat alanını keşfe çıkınca şiir, çok cazip görünmüş, güzel konuşan, güzel yazı yazan Ömer Naci fena halde Mustafa Kemal'in aklını çelmişti. "Kitabet hocamız Mehmed Asım imdadıma yetişmeseydi ben de şair olup çıkacaktım" diye anlatırdı.

Hocası ona "Bak oğlum Mustafa," demişti, "şiiri filan bırak, bu iş senin iyi bir asker olmana mani olur!" Seçkin ve heyecanlı bir hatip olarak ün salan Ömer Naci gerçekten askerlik mesleğinde yükselememişti.

Mustafa Kemal'den bir yıl sonra Manastır İdadisi'ne giden Kâzım [Özalp], yan yana sınıflarda okuduklarını söylüyor:

Kendi sınıfında sevilen ve tanınan Mustafa Kemal, bizim sınıfımızca da sevilen bir kişiliğe sahipti. Sınıflarımız farklı olduğundan, beraber çalışmıyor, ancak tatil günleri birkaç arkadaşla gezmeye çıkıyorduk. Genellikle Kavaklaraltı ve Hanlarönü kahvehanelerine giderdik. Bütün genç arkadaşlar gibi sohbet eder, bazen bir lokumuna (5 para) tavla oynardık. Mustafa Kemal'in kaybetmekten

memnun kalmadığı kolaylıkla anlaşılırdı. Koşmak, atlamak gibi oyunlardan da fazla hoşlanmazdı. Etrafına bakınarak dolaşmaktan çok, hızlı yürümeyi tercih ederdi.¹

Mustafa ağır hasta

Zübeyde'nin gözkapakları ağlamaktan kıpkırmızıydı. Mustafa, okulda nöbet tutarken hastalanmış, askerî hastaneye yatırılmıştı.²

Selanik Askeri Hastanesi'nin başhekimî Muhsin Bey, Ali Rıza Efendi'nin yakın dostuydu. Zübeyde, eşi aracılığıyla ricada bulunmuş, "Oğlum ağır hastaymış. Oğlumu getiriniz ben burada tedavi ettireceğim" demişti. "Oğlunuz, yarın geliyor, gidiniz karşılayınız. Kendisine üç aylık izin verilmiştir" cevabı aileyi çok sevindirmişti.

Mustafa, ateşler içinde geldi, ev hekim kayınıyordu.

İyileşmeye başladığı zaman Mustafa'nın okul hastanesinde haftalarca yattığı anlaşıldı. Makbule'nin "Annem onu, sümüklüböcek, anne sütü ve öteki ev ilaçlarıyla tedavi etti" diyor.³

"Fakat hayret ediyorum anne, sen benim hastalığımı nasıl haber aldın? Senin heyecanlanacağını bildiğim için bir şey yazmasınlar diye arkadaşlarıma yalvarmıştım. Yazık ki ben ateşler içinde kıvranıırken saatimi çalmışlar. Babamın taşıdığı saatti o."

"Büyüdün zannıyla saati sana vermiştim, fakat sen hâlâ Küçük Mustafa imişsin!"⁴

Mustafa'nın babası ile ilgili hatıraları giderek hafızasından silindiği için, annesi artık büyüdüğünü düşünerek ona babasının saatini vermiş, asla kaybetmemesini tembih etmişti. Ana oğul çalınan baba yadigarı saat için çok üzüldüler.

Mustafa iyileşince, Fransızca kurslarına devam etti. Okula gidermiş gibi çalışıyordu. Zübeyde oğlunun durmadan çalışmasına bir mana veremiyordu.

"Dinlendiğin yok senin, ne öğreniyorsun şimdi? Okul derslerin mi bunlar?"

"Hayır anne okul derslerim değil. Fransızca öğreniyorum. Daha doğrusu Fransızcamı kuvvetlendiriyorum."

1 Kazım Özalp - Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, İş Kültür, 1992, s. 1.

2 Makbule Hanım bu hastalığı, *Akın* gazetesinden Selime Seden'e ve Dr. Rıdvan Ege'ye verem diye anlatmış, o da 1962 yılında *Ulus* gazetesinde yayımlamıştı. Şemsi Belli ile yaptığı görüşmede ise sıtma diye geçiyor. Mustafa Kemal'in doktorları onun verem geçirdiğine ilişkin bir bilgi aktarmıyorlar.

3 Rıdvan Ege, "Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk", *Ulus*, 10.11.1962.

4 *Yeni İstanbul*, Sayı 130.

“Kendi kendine olmaz bu oğlum, birini bul da ondan ders al. Daha kolay olmaz mı?”

“Ben de ders alıyorum ya anne.”

“Kimden?”

“Fransızlardan. Seni heyecana getiren kitapları onun için satın aldım. Fransız Okulu’na gidiyorum anne. Kışlanın ilerisinde bir okul var, biliyorsun ya, orası işte. Frerler.”

Mustafa, Tophane Mahallesi’ndeki Collège des Frères de la Salle’in özel kurslarına devam ediyordu.⁵ Kısa hikâyeleri Türkçeye çeviriyor, keyfi yerinde olduğunda annesine okuyor, kızlar da dinliyordu. O kadar hoşlarına gidiyordu ki, “Ne olur yine ağabey bize bir masal anlatırsan” diye yakasına yapışıyorlardı. Anlattıkları karga, tilki, kurbağa, karınca, güvercin masallarıydı. Ağabeyleri Fransızca öğreniyor diye seviniyorlardı. O öğrendikçe kendilerine de yeni masallar çıkıyordu.⁶

Fransızca

Selanik, Avrupalılaştırmanın çarklarına kapılmış, gözle görülür bir hızla dönüşüyordu. Parisli gibi giyinen, kravat takıp çizgili ceket ve cilalı ayakkabılarla Selanik’in tozlu sokaklarında gezen ve Fransızca öğrenen öğrenciler çoğalıyordu. Kızlar hışırtılı giysileriyle balodan baloya koşarken, oğlanlar dükkânlarda babalarına yardımcı olmak yerine kafelerin aynalarında kendilerini seyreliyorlardı.

Kırk sekiz Musevi, otuz iki Türk, yirmi Ortodoks Yunan ve yedi Fransız okulu yanı sıra İtalyan, Bulgar ve Sırp, Romen okulu vardı. Çoğunun ders programına Fransızca dersi konmuş, altı bin kadar kız-oğlan öğrenci Fransızca öğrenmekteydi. Mustafa’nın tatillerde kurslarına devam ettiği Saint Baptiste de-la-Salle Frerler Koleji’nde iki yüz yirmi yedi öğrenci vardı.⁷

Hafiyeler Mustafa’nın peşinde

Mustafa’nın nekahat günlerinde hiç tanımadıkları bir adam kapılarını çaldı, Ragıb Bey’le bir odaya çekilip iki saat konuştular. Gelen bir hafiye idi. Mustafa Kemal’in Fransız Okulu’na gittiğini tespit etmişlerdi.

“Yukardan gelen emirleri yerine getirmek lazım. Mustafa Kemal Bey tatil sırasında Fransız Okulu’na devam etmiş. Bundan şüphelenmişler. Saçma bir şey elbette. Mustafa Kemal Bey’e Allah uzun ömürler versin Fransız Okulu’na ne maksatla geçiyor?”

5 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 18.

6 *Yeni İstanbul*, Sayı 130.

7 Paul Dumont, “Önce Fransızca”, *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, 2014, s. 263-284.

Hafiye çok çetin bir konuya dokunmuştu. Fransız Okulu'nda araştırma yapması imkânsızdı.

Ragıp Bey ona şu cevabı verdi:

“Bu okullar herkese açık. Kuşkulananmak gerekirse yalnız Mustafa Kemal'den değil hepsinden işkillenmek lazım. Bu okullar zaten hükümetin müsadesi ile açılmıştır.”

Reji İdaresi'nin hatırı sayılan memurlarından olan Ragıp Bey Fransız memurlarla arkadaştı. Reji Fransızların elindeydi. Ziyaretçi bu durumu çok iyi bildiği için elinden geldiği kadar temkinli hareket ediyordu. Hafiye gittikten sonra Ragıp Bey eşini teselli etmişti:

“Alçak herifler, öğrenmek isteyen bir gencin hareketinden şüphelenmek. Ortada korkulacak bir şey yok. Yarın bizim müdürle görüşürüm, mesele kapanır gider.”

Birkaç gün sonra Ragıp Bey müjde ile geldi.

“Bütün muamele durduruldu hiçbir tehlike yok artık!”

Gölge gibi silinip giden hafiyeden Mustafa'ya hiç söz etmediler.

Olayı öğrendiğinde, “Senin kahramanlığına imreniyorum anne. Sen bir ananın yapabileceği en büyük fedakârlığı gösterdin ve bana hiçbir şey sezdirmedin. Senin oğlun olmak büyük bir şeref bana” demişti.⁸

Abdülhamid'in ünlü hafiyelik teşkilatı Mustafa Kemal ile yaşıttı. Kimin ne dediğini, kimin evinde ne söylendiğini bilirdi. Dönemin söz dağarcığında gazete anlamına gelen jurnal, Abdülhamid döneminde istihbarat raporu anlamında kullanıldı. 1880'lerde Yıldız'da kurulan gizli polis teşkilatında çalışanlara “hafiye” denirdi. Şehzade sarayları, askeri okullar, medrese ve tekkeler özel takipteydi. Hafiyelik ve muhbirlik ruhu orduya da nüfuz etmişti. Subaylar hakkındaki jurnaller sultanın masasının üzerine yığılırdı.

Hafiyeler kendi içlerinde dörde ayrılırdı: Saray erkânı, profesyonel elemanlar, jurnal karşılığı ödül alanlar, önemli şahsiyetlerin hizmetindeki “avane”. Bunlar, muhbirliğin ötesinde önemli şahsiyetlere müdahale edebilen fedailer olarak çalışır, her an herkes bir hafiyeye dönüşebilirdi. Sultana istihbarat sağlayan bu sistemin bir işlevi de halkı kaygı içinde tutmaktı.⁹

Tanıklık ettiği ilk savaş

1897 Nisanı'nda Yunanlarla savaş patlak verdi. Manastır Askeri Lisesi ikinci sınıf öğrencisi Mustafa Kemal'in tanıklık ettiği ilk savaşı.

Seferberlik ilan edilmiş, delikanlılar, davul zurna, şenlikler içinde ellerinde bayraklar, cepheye gidiyorlardı. Manastır'dan akın akın geçen ta-

8 Yeni İstanbul, Sayı 131.

9 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yayınları, 2014, s. 217-220.

burları heyecan içinde seyredenlerden biri de Mustafa Kemal'di. "Gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşıyordum. Yaşımın küçük olmasına rağmen, bu savaşa katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim" diyecekti.

Mustafa Kemal, arkadaşı Ömer Naci ile gönüllüleri uğurlamak için Cuma tatilinde istasyona gitmişlerdi. Farklı farklı külahlarıyla tarikat şeyhlerinin yerde tepinimleri, bedenlerine şiş batırmaları, kulakları tırmalayan naralar attıktan sonra yere düşüp bayılmaları ve sergiledikleri sayısız tarikat hüneri iki genci çok rahatsız etmiş, "Ayılanlar, bayılanlar ordusu" diye dalga geçmişlerdi. "Mustafa Kemal, insanın askerlik şerefine dokunuyor. Nasıl göz yumuluyor buna anlaşılmaz" diyordu.¹⁰

Cephe Manastır'a üç yüz, Selanik'e iki yüz kilometre uzaklıktaydı. Osmanlı ordusu başarılıydı. Zafer haberleri gelmeye başlayınca fener alayları yaygınlaştı. "Padişahım çok yaşa" avazelerine Mustafa Kemal de katılıyordu.

Savaş bir ay sürdü. Avrupa devletleri aralarında anlaşınca, Rus Çarı II. Nikolay Sultan Abdülhamid'den savaşın durdurulmasını talep etti. İmparatorluk Ordusu Atina'yı zapt edebilecek durumdaydı.

Mustafa isyan ediyordu

Mustafa, izinli olarak Selanik'e gelmişti. Ragıp Bey memleketi Yenişehir geri alınacak diye sevinirken, bir Fransız arkadaşından Türk ordusunun girdiği yerlerden geri çekileceğini duymuştu. "Demek ki Yenişehir kurtarılamayacak, kahroldum" diyordu, Mustafa haberde bir yanlışlık olmasından şüphelendi. Ama haberin kaynağı Fransız Konsolosluğu idi.

Mustafa "İçim isyan ediyor" dediğinde, Ragıp Bey, "Çok fena bir yolda yürüdüğümüz muhakkak. Fakat bu yolu sabırla aşmak lazım, sabırla ve büyük dikkatle. Uluorta atılmak çok yanlış bir şey" diye cevap verdi. Mustafa'ya Fransız arkadaşlarının tavsiyelerini anlatmaya başladı. Abdülhamid'in gizli teşkilatı vardı, hürriyet için çalışanları yakalıyordu. Sürgüne gönderiyordu. Gizli ve sistemli çalışmak gerekiyordu. Ayrıca bir sultanı devirip yerine diğer sultanı tahta çıkartmakla hürriyete kavuşulmuyordu.

Mustafa, üvey babasının Fransız arkadaşıyla tanışmak istedi.

"Vatan davalarına bağlılığını anlıyorum. Gönüllerimiz birdir bu noktada. Başarılacak çok işler var. İlk önce yetişmen lazım. Düşüneceğin şey bu olmalı senin. Memleketin istediği şey düşüncesiz adımlar değil. Onun için annen de ben de senden çok dikkatli ve tedbirli olmanı istiyoruz. Yarınki hürriyet yapısını hep birlikte kuracağız, Fakat sabırla."

O gece sabaha kadar konuştular.¹¹

10 Yeni İstanbul, Sayı 133.

11 Yeni İstanbul, Sayı 134-136.

Padişahın iradesi uyarınca 19 Mayıs'ta Osmanlı ordusu fiilen savaşı kesti, mütareke imzalandı. Büyük devletler ağırlıklarını Yunanistan'dan yana kullanmışlardı.

Savaş sırasında Yunanların Girit'e çıkarttığı iki bin asker de onların hanesine yazılacaktı. Yunanistan Girit'ten çekilmek zorunda bırakılsa da adada muhtariyet ilan edilmiş, Osmanlı'nın Girit'i kaybetme süreci başlamıştı.

Zafer kazanılmış fakat nimetlerinden faydalanılamamıştı. Mustafa Kemal, "Hocalarımız bize bütün Yunanistan'ın işgalinin mümkün olduğunu söylemişlerdi. Mütareke haberi gelince, aydın fikirli okul zabitlerimiz büyük teessür duydular. Biz onların yüzlerinden bunu anlıyorduk. Fakat bir şey soramıyorduk. Yalnız arkadaşım Nuri [Conker], genç bir zabitan, böyle olmamalıydı, yazık çok yazık diye ağladığını anlattı. Manastır sokaklarında yine şenlikler yapılıyor, yine padişahım çok yaşa avazeleri yükseliyordu. Ben ilk defa bu temenniye katılmadım" demişti.¹²

Falih Rıfki, Mustafa Kemal'in üvey babası ile ilişkisini tarif ederken, "Yeni bir baba edinmek gururunun almayacağı bir şeydi" diyor. Ancak Ragıp Bey'le kötü bir hatırası yoktu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar hayatta kalan üvey babasına hep yardım etmişti.

Üvey ağabeyi Süreyya için pek iyi konuştuğunu hatırlarım. Bilindiği üzere Türk kadınının o kapalılık devirlerinde Türkler arasında cinsi ahlak pek bozuktu. Delikanlı için güzellik bir tehlike idi. Mustafa Kemal de altın yeleleri, henüz terleyen bıyıkları, pembe beyaz teni, mavi gözleri ile bir erkek güzeli idi. Bir gün kendisini Süreyya ağabey çağırmış, sustalı bir çakı vermiş. 'Ne olur olmaz, ırzını bununla koruyacaksın' demiş. Yüzbaşı Süreyya, Selanik yakınlarında Doynan'da intihar etmiştir. İkinci üvey kardeşi reji memuru Hakkı Bey idi.¹³

Makbule de annesinin Ragıp Bey ile birlikteliği için "İkinci evlilik hayatı tam manasıyla bahtiyarlık içinde geçmiştir. Ragıp Bey sağlam karakterli bir insandır. Büyük kardeşime karşı derin bir baba sevgisi göstermiş ve hiçbir fedakârlıktan çekinmemiştir" diyor.¹⁴

Ragıp Bey Manastır'da

Ragıp Bey görevli olarak Manastır'a gittiği bir gün Mustafa'yı da ziyaret etti, bir cuma gününü birlikte geçirdiler. Dönüşünde Zübeyde'ye şöyle dedi:

"Mustafa biraz değişmiş gibi geldi bana. Daha olgunlaşmış, çok ölçülü konuşuyor. Sözlerini tartıyor. Arkadaşı Ömer Naci'yi de tanıdım. Değerli

12 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 22.

13 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 20.

14 *Yeni İstanbul*, Sayı 122.

bir genç. Fakat Mustafa'dan daha ateşli. Güzel yazı yazıyormuş. Mustafa iyi yetişiyor. Öğretmenleri memnun kendisinden.”

Mustafa her tatilde Selanik'teydi. Geldiğinde, zamanın büyük bir kısmını eve geçirir, saatlerce odasında oturur, kitaplarını karıştırır bir şeyler yazardı. Makbule dikkatle onu izliyordu:

Ne kadar değişmiş ağabeyim. Öteden beri ciddiymi ama şimdi çok daha ciddileşmiş gibi geliyor bana. Benden bir şey getirmemi rica ettiği zaman bile emreder gibi bir hali var. Belki de yanlış düşünüyorum. Annem de bunun farkına varmış olmalı ki bir gün üvey babamla görüşürken “Mustafa bütünü ağırlaşmış, tam bir asker” demişti. Ragıp Bey de aynı fikirdeydi.

Ragıp Bey işinden ancak akşama doğru kurtulur, Mustafa da odasından çıkar, bütün aile birlikte olurlardı. Hoşlandığı konu oldu mu Mustafa hemen değişirdi. Akşam yemeğinden sonra gündeme politika otururdu. Yine Girit meselesi açılmıştı. Ragıp Bey, “Girit dolayısıyla Abdülhamid'in son otoritesi de sarsılır ve milletimiz bundan faydalanırsa kurtuluruz” dedi.

Mustafa Kemal çetelere de dur denilmesini gerekli buluyordu. Ragıp Bey öğretmenlerinin ne dediğini merak ediyordu.

“Her tehlikeyi göze alarak aydınlatıyorlar bizi. Yakalanırlarsa sürüleceklerini biliyorlar. Hele tarih öğretmenleri. Bizim tarih öğretmenimiz ders verirken tüylerimiz diken diken oluyor. Bir gün bize Büyük Fransız İhtilali'nden bahsetti. Yasakmış. Biz iyi yetişiyoruz.”¹⁵

Üç yıllık Manastır Askeri İdadisi'nde son sınıfa geçerken sınıfının üçüncüsüydü. Fransızcası tam nottu. 1898'de ikincilikle mezun oldu.

Naciye'nin ölümü

Mustafa Kemal Selanik'e tatil için gelişlerinden birinde Naciye'nin öldüğünü öğrendi. Acı haber kendisine duyurulmamıştı. “Bir ramazan gelişinde, kapıyı açan hizmetçi kıza kardeşlerini sormuş, hizmetçi kız, eve geleli bir hafta olduğunu, fakat Naciye adlı birini tanımadığını söylemişti. Zübeyde, Naciye'nin dört gündür halasında olduğunu söylese de, o yaşanan felaketi anlamış, çok üzülmüştü. Makbule, Naciye'yi on yaşında kaybettiklerini söylüyor.”¹⁶

¹⁵ Yeni İstanbul, Sayı 140.

¹⁶ On yaşında öldü ise, Naciye, Mustafa Kemal'in Harbiye yıllarına kadar yaşamış olmalı.

12. BÖLÜM

Mustafa Kemal Harp Okulu'nda

Mustafa Kemal'in Harp Okulu'na girişı 1 Mart 1315/13 Mart 1899, apolet Numarası 1283'tü. "1315 Duhullülere Mahsus [Girişilere Özel] Künye Defteri"ne "Selanik'te Koca Kasım Paşa mahalleli gümrük memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi Selanik"¹ olarak kaydedildi.

Mustafa Kemal, artık Selanik'e de, Manastır'a da benzemeyen İstanbul'daydı. Zübeyde Hanım, İstanbul'un istibdadın merkezi olduğunu düşünerek tedirgin bir ruh haline bürünmüştü.

Aldığımız ilk mektuplar, imparatorluğun en büyük şehrini tanımış olmaktan doğan heyecanlarla doludur. Anlattığı şeyler birer hayal gibi geliyor bize. Büyük kardeşimin gönderdiği mektuplar sudan. Minarelerden, kubbelerden, adalardan, şehrin eşsiz güzelliklerinden söz ediyor. Bu mektuplar içimizi serinletiyor bizim. Ağabeyimin tedbirli olduğunu seziyoruz. Öyle olduğu halde, annem heyecan içindedir. Fakat en kudretli bir istibdat bile, uyanan millet iradesinin önüne geçememiştir.²

Bütün okulları sıkı denetim altında tutan sultan, Harp Okulu'nda kuş uçurtmuyordu. Ali Fuad [Cebesoy] anılarında Mustafa Kemal ile tanışmasını anlatmıştı:

Nöbetçi subay, hademelerden birine, Mustafa Efendi'yi çağırmasını söyledi. Az sonra içeriye sarı saçlı, parlak mavi gözlü, sarı bıyıklı, pembe yanaklı zayıfca bir çocuk girdi. Şık harbiyeli elbisesini vücuduna çok yakıştırmıştı. Nöbetçi subayını selamladı. Omuzunda biri kırmızı, üçü sarı dört şerit vardı. Sarı şerit Fransızca sınavını geçtiğini gösteriyordu. Sarı saçlı, sarı burma bıyıklı delikanlı, ayaklarını birbirine vurarak selam verdi.

Ali Fuad rütbeye saygı göstermek için Mustafa Kemal'in arkasından yürüdü. Önce yatakhaneye sonra da dershanelere gittiler. Okulun birinci kattaki cephesi Nişantaşı'na, yatakhaneler Boğaz'a bakardı. Nişantaşı'na bakan camlardan az ışık girdiği için bu taraftaki sınıflar, karanlık dershaneler diye anılırdı. O da sözlerine, "Dershanelerimiz karanlık fakat bizim yüreklerimiz aydınlıktır" sözleriyle başlamıştı.

1 Ali Güler, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*, AAM, 2001, s. 26-36.

2 *Yeni İstanbul*, Sayı 141.

Ali Fuad, sınıf çavuşu Mustafa Kemal'i, Salacak'taki aile evine davet etti, annesi Zekiye Hanım ve babası İsmail Fazıl Paşa ile tanıştırdı. Fazıl Paşa'nın yeğeni Ayşe Cebesoy, Paşa'nın Mustafa Kemal'in okuldaki velisi olduğunu, hafta sonu çıkışları için gereken iznin ondan alındığını söylüyor.

İsmail Fazıl Paşa, "mahcup bir genç" olarak tanıdığı Mustafa Kemal'i çok sevdi, çok da akıllı buldu. O da Harp Akademisi'ni bitirmiş; Osmanlı-Karadağ Savaşı'nda savaşmış, II. Abdülhamid'in yaverliğinde bulunmuş, hakkındaki jurnaller nedeniyle on yedi senesini Elazığ'da Dördüncü Ordu emrinde geçirmişti. Ermeniler ve Kürtler üzerine gözlemlerini kitap olarak yayımlamıştı. Mustafa Kemal'e hamilikten onur duyan paşa, onu yakın arkadaşlarıyla tanıştıracak, ömrünün sonuna kadar dostluk gösterecekti.

Erkân-ı Harp Yüzbaşısı

İki arkadaş, Mustafa Kemal ile Ali Fuad tiyatro, otel, sinema ve moda mağazalarının sıralandığı Beyoğlu'nda gezer, çoğunlukla Zeuve Birahanesi'ne gider, Avrupa gazetelerini okur, Alman birası içerlerdi. Mahzen gibi bir yerdi ama yaz günleri serin olurdu. Çok da temizdi. Seçkin müşterileri olan bu birahaneye hafiyeler gelmezdi. Zeuve'den sonra en çok gittikleri yer bir Ermeni yurttaşın çalıştırdığı Karaköy'deki Con Paşa Lokantası'ydı. Burada âdet viski soda içmekti. Giriş katı bakkal olduğu için dikkat çekmez, inizatlar uğramazdı. Mustafa Kemal viski ile Con Paşa'da tanışmıştı. Büyük sefaret binaları, tiyatrolar, oteller, moda mağazaları, fotoğraf stüdyoları, sinemalar bu çevrede sıralanmıştı.

Fazıl Paşa'nın gençlere bir tavsiyesi de İstanbul'un tam bir haritasını çıkartmalarıydı. Bu öğüt onları öylesine harekete geçirmişti ki, Boğaz'ı sandalla dolaşıyor, Marmara kıyılarını geziyor, hatta adalara uzanıyorlardı.

Mehtapta okunan şiirler

Büyükada'ya gittikleri gün yanlarına ateş yakmak için tahta parçası, yiyecek ve en önemlisi içki almak istemişlerdi. Mustafa bir kasa bira alalım demişti. Ali Fuad, çok ağır olur deyince bir şişe rakı alıp gitmişlerdi. Mehtaplı bir geceydi. Rakıları içince romantizme bürünüp ağaçların

kokusu, gökyüzü ve ışıldayan denize bakarak birbirlerine şiir okumaya başlamışlar, aşka dair rüyalarını paylaşmışlardı.

Mustafa Kemal şöyle demişti: “Fuad, şiire ve resme, matematiğe verdiğim dikkati verebilseydim, emin ol, beni şimdi Harbiye’nin dört duvarı arasında göremezdin. Mehtaplı gecelerde okuldan kaçır buraya gelir, şiir yazardım. Şafakta, gün ağarırken kalker resim yapmaya başlardım.”³

Ali Fuad, paşa olan babasından iftiharla söz ederken Mustafa ona yüreğini açmış, bir babanın ne anlama geldiğini hiç bilmediğini söylemişti. Ali Fuad, Patrick Kinross’a Mustafa Kemal’le arkadaş oldukları günleri anlatırken onun yabancı bir şehirdeki yalnızlığından söz etmişti.

Manastır İdadisi’nden ve Rumeli’den gelenler tatil günlerinde ya Sirkeci’deki Yani’nin kahvesinde ya da Babıâli’deki Stefan’ın kıraathanesinde bir araya gelirler anlamlı sohbetlere girerler, bilardo oynamaya çalışırlardı.⁴

II. Abdülhamid dönemindeki yaygın okullaşma Harbiye’nin yapısını değiştirmişti. Örneğin 1885’te Harbiye’deki kurmay mektebini bitiren on yedi subaydan sadece üçü İstanbul’dandı.

Birinci Sınıf

Harp Okulu’nda birinci sınıfların toplamı 736-900, öğrencilerin tamamı ise iki bini aşkındı.

Ali Fethi, Enver [Paşa], Kâzım [Karabekir], Cafer Tayyar [Eğilmez], Selahaddin [Adil], Fahreddin [Altay], Enver’in amcası Halil [Kut], Müfid [Özdeş], Ali Fuad’ın ağabeyi Mehmed Ali [Cebesoy], Asım [Gündüz], Ali İhsan [Sabis], Arif [Adana] ve Selanik’ten gelen Fuad [Bulca] ile Nuri [Conker] o günlerin harbiye öğrencileriydi.

Mustafa Kemal, “Birinci sınıfta gençlik hayallerine tutuldum. Derslerimi ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım” derdi.

İlk sömestr tatilinde Selanik’e gitmiş, çok güzel vals öğrenip dönmüştü. Işıklı valsler çalıyor, teneffüslerde sınıf arkadaşlarına vals öğretiyordu. Kurmaylıkta dans önemliydi. Kendisine ikiz kardeş kadar benzeyen, Ayıcı sıfatıyla anılacak Arif [Adana] ilk dans adımlarını Harbiye’de, Mustafa Kemal’den öğrenmişti.

Mustafa Kemal’in yakın arkadaşı Müfid [Özdeş] daha önce Deniz Harp Okulu’na devam etmiş, oradan Kara Harp Okulu’na gelmişti, 1876 doğumluydu. Torunu Müfid Özdeş’in anlattığına göre, dedesi sınıfın en kısa boylu talebesiydi. Mustafa Kemal de boyunu kısa bulur, dert ederdi.

3 Patrick Kinross, *Atatürk, The Rebirth of A Nation*, Phoenix, Londra, 1996, s. 16-17.

4 Cemalettin Taşkıran, *Yüzyıllardır Harbiye*, Doğan Kitap, 2009, s. 68.

Müfid ile yan yana yürüdüklerinde bu derdini unutuyor, kendisini daha rahat hissediyordu. Birlikte çapkınlığa çıkacak yakınlıktaki arkadaşlıkları böyle başlamıştı.⁵

Sultan Hamid subayların, üniformalı olarak herkesin uğradığı yerlerde içki içmesini bir irade ile yasaklamıştı.⁶ Okulda sık sık arama yapılır, zararlı bulunan yayınlar saraya da ihbar edilirdi. Harp Okulu'nda, içkili yerlerde sarhoş yakalanmak dayak ile cezalandırılırdı.

O yıllarda disiplinsiz davranan Harbiyeli askeri öğrenciler için ağır cezalar söz konusuydu:

Gazinoda sarhoş yakalanmak yirmi değnek, okulda kumar oynamak on değnek, sarhoş olup nöbetçi subaya karşı gelmek kırk değnek ve bir ay izinsizlik anlamına gelirdi. Okula sarhoş gelmek, tütün ya da rakı şişesi bulundurmak, kahvede iskambil oynamak, kadınlara sarkıntılık etmek, müstehcen resim çizmek, dolabında bıçak bulundurmak, derste gülmek iki ya da üç hafta hapis cezası; gazinoda Hristiyan kadınlarla oturmak bir hafta hapis cezası demektir. Sabah namazına kalkmamak, Cuma namazına gitmemek, helalarda şarkı söylemek, derste gülmek ise iki hafta izinsizlikle sonuçlanırdı. Ancak, yedi yüz elli öğrenci için, topu topu yedi sekiz su musluğu vardı. Bu nedenle namaza aptestsiz gitmek zorunda kalırlardı.⁷

Notları iyiydi

İkinci sınıfa, piyade sınıflarından toplam altı yüz on kişi arasından dokuzuncu olarak, üçüncü sınıfa da dört yüz kırk beş öğrenci arasında on birinci olarak geçti. Mezunlara üç yılın ortalamasına göre derece veriliyordu. Harbiye'yi sekizinci olarak bitirdi. Bu üç sene içinde en düşük notu Hendese-i Resmiye (Geometri) dersinden aldı. (Kırk beş üzerinden yirmi dokuz). Fransızcası hep yüksek, kırk üç kırk dört idi. Üçüncü sınıfta ikinci dil dersi Rusça ya da Almanca notu otuz altıya düşmüştü.

Bir dönem okutulan Japonca derslerine de girmişti. Sultan'ın isteği üzerine Harp Okulu öğrencilerine Japonca dersi veren Yamada Torajirō 1930 yılında Türkiye'ye geldiğinde, Atatürk'ün Harbiye'de Japonca öğrenen gençlerden biri olduğunu söylemişti.⁸

Mustafa Kemal bir Makedonyalı olarak Rumca ve Bulgarcaya aşinaydı. Yabancı dillere merakı ve doğal ortamı nedeniyle ikisini de az çok anlıyor, hatta konuşabiliyordu.

5 Müfit Özdeş ile görüşme, Ekim 2016, Heybeliada.

6 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cilt 2, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 22-67, 81.

7 Cemalettin Taşkıran, *Yüzyıllardır Harbiye*, Doğan Kitap, 2009, s. 77-78.

8 Selçuk Esenbel, *Hilal ve Güneş*, Suna ve İnan Kırac Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 57.

Günlük gazete yaygındı

Beyoğlu'nda bir Fransız kadına pansiyoner olmuş, ondan Fransızca dersi alıyor, Fransız sefaretindeki kuryeler aracılığıyla Paris'ten getirttiği yayınları takip ediyordu. Sayıları az olmakla birlikte günlük gazetelerin hatırı sayılır tirajları vardı. *İkdam* on beş bin, *Sabah* ise on iki bin basıyordu. Seçkinler arasında günlük gazete okuma alışkanlığı yaygındı. İmparatorlukta basılan kitap sayısı yarım yüzyılda yedi katına çıkmıştı. Çok sayıda kitap tercüme ediliyordu. Abdülhamid devrinde okuma yazma oranının üçe katlandığı tahmin ediliyor.

Kürsüdeki delikanlı

Harp Akademisi'nde tatil günü olan cuma akşamları bir sınıfta toplanırlar, sonra Mustafa Kemal kürsüye çıkardı. Türkçe ve Fransızca gazetelerden okuduklarını, Fransız madamdan dinlediklerini, bir konferansçı gibi arkadaşlarına anlatır, "Bizlere büyük görevler düşüyor, yarın görev alıp gittiğimiz her yerde milletimizi yetiştirmek için subaylarımızın öğretmeni olacağız" diyerek ülkeyi bekleyen tehlikeleri sıralardı.

Nöbetçi subayı gelirse gözcü haber verir, o da kürsüden inerdi. Selanik'ten bir dönüşünde, imparatorluk temellerinin Avrupa yakasında sarsıldığını anlatmıştı.

Mustafa Kemal'in Harbiye yıllarını okul arkadaşı Asım [Gündüz] de anlatırdı:

Doğup büyüdüğü Selanik'in Batı'yla daha çok bağlantılı bulunması sebebiyle olacak, dikkati çeken fikirleri vardı. Etrafına topladığı arkadaşlarla cesaretle konuşuyor, güzel konuşmasıyla onları kısa zamanda tesiri altına alıyordu. Bizlerin okumadığımız birçok vatan şiirlerini sık sık tekrarlıyordu. Namık Kemal'in bütün şiirlerini bir defterde toplamıştı. Bu şiirleri kısa zamanda bütün arkadaşlar defterlerimize yazmış ve ezberlemiştik. Bizler Vatan, Millet ve Türklük fikirlerini ilk defa Harp Akademisi sıralarında ondan duymuştuk.⁹

Ali Fuad [Cebesoy] "Büyük vatan şairi Namık Kemal'i okul idaresinin aldığı bütün tedbirlere rağmen, yatakhane gizli gizli okuduğumuzu nasıl unutabilirim? Mustafa Kemal'in bir gece vakti yanıma gelerek Kemal'in 'Vatan Kasidesi'nin teksir edilmiş bir nüshasını, 'Fuad Kardeşim bunu ezberleyelim' diye bana verirken, yavaş bir sesle fakat büyük bir heyecanla okuduğu, 'Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten' mısralarını nasıl unutabilirim?" demişti.¹⁰

Namık Kemal'in yapıtları, 1892 yılında yasaklanmıştı.

9 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, 1973, s. 13-16.

10 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 44.

Mustafa Kemal'in Harbiye yıllarında Namık Kemal okumak, düzene isyanın bir ifadesiydi. Mustafa Kemal'in 1904 Mart ayında tuttuğu not defteri bu isyana tanıklık ediyor. Kurşunkalemle içini döktüğü sayfalarda şu dörtlük yazılı:

“Musırrım, sābitim tā can verince halka hizmette / Fedākārın kalır ezkārı dāim kalb-i millette / Denir bir gün gelir de saye-i feyz-i hamiiyyette / Kemal'in seng-i kabri kalmadıysa nāmı kalmıştır.”

Müfid'in nikāh günü ikisi de cezalı

Müfid [Özdeş], nikāhlanacağı gün, şahidi Mustafa Kemal ile birlikte nezarete düştü.

Müfid, Şayeste ile evlenecek Kasımpaşa'daki eve iç güveysi girecek. Hocaefendi ve bütün misafirler gelmiş, herkes hazır. Damat yok. Şahidi Mustafa Kemal de yok. Bekliyorlar bekliyorlar, sonunda hoca gidiyor, davetliler dağılıyor. Gecenin bir yarısı, gelinin babası Hamit Naci, faytona binip Harp Okulu kumandanına gidiyor. “Talebelerinizden Müfid kızım ile evlenecekti, kaçtı” diyor.

“Kaçmadı nezarete” cevabını alıyor. Abdülhamid'e karşı bildiri basmışlar, disiplin suçu işledikleri için nezarete atılmışlar. Cezayı dallandırıp budaklandırmadan okul içinde halletmişler. Ancak, dedem kendi nikāhını kaçırmış. Dedem ve Mustafa Kemal iki üç gün nezarete kalmışlar. Bir hafta sonra nikāh yeniden yapılmış.¹¹

Mezuniyeti

Mustafa Kemal okul arkadaşlarının hafızasında çok güzel giyinen, çok güzel konuşan, kimseyi kırmayan, terbiyeli bir delikanlı olarak yer etmişti. Asım Gündüz Mustafa Kemal'in imtihanlarda hep sorulara kısa cevaplar verdiğini bu yüzden eksik not aldığını, okul birincisi olamadığını yazıyor. Onu “biraz uzun yaz” diye her uyarışında, bunun talebelik ve askerlik anlayışı ile ters düşüğünü söylerdi.¹²

Mustafa Kemal, Harp Akademisi'nde kırk iki kişilik birinci sınıfta sekizinci idi. Akademi'nin kırk kişilik ikinci ve son sınıfından ilk on öğrenci arasında mezun oldu. Sıralamada altıncıydı.¹³

Altın Makas'ta

Mezuniyetin tadını çıkartmak için arkadaşı Ali Fuad ile birlikte Mercan Yokuşu'nda zamanın en iyi askeri terzi olan Altın Makas'a elbise ısmarladılar.

11 Görüşme Müfit Özdeş, Ekim 2016, Heybeliada.

12 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, 1973, s. 19.

13 Ali Güler, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları*, AAM, 2001, s. 26-36; Hayrullah Gök-Mesut Uyar, “Mustafa Kemal'in Harp Okulu Öğrencilik Dönemine Katkı”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 78, 2000.

İki provanın ardından, Ali Fuad, elbisesini almaya gitti. Makastar, "Mustafa Kemal Bey uğramadı" dedi. Ali Fuad hayret etti ve kılıcını şakırdatarak Mercan Yokuşu'ndan indi. Tam köprüye geldiğinde önünde bir araba durdu. İçinde aile dostları olan bir baş hafiye, saray eczacıbaşı Ahmed Refik Paşa vardı. Ali Fuad'ı arabasına aldı ve Mustafa Kemal'in arkadaşlarıyla birlikte padişaha suikast iddiasıyla tevkif edildiklerini anlattı.

Ali Fuad çok hüzünlendi, arkadaşını savundu, onun böyle bir komploya asla karışmayacağını anlattı. Araba ürkütücü bir adreste, Yıldız Sarayı'nın önünde durdu. Ali Fuad da sorguya alındı ve yirmi gün hapiste tutuldu. Neyse ki şansları yaver gitti, serbest bırakıldılar. Ali Fuad'ın Patrick Kinross'a anlattığına göre, Mustafa Kemal'e tutuklu iken kötü muamele edip hırpalamışlardı. Ali Fuad ise sultanın üniformasını giyen bir subaya sultandan daha aşağı rütbedeki bir kişinin el kaldıramayacağını söyleyerek kendisini kurtarmıştı.

Serasker Rıza Paşa (Süreyya [İlmen] Paşa'nın babası) değerli bulduğu bu iki gencin askerlikten atılmalarına engel olmuş, ancak, Şam'daki Beşinci Ordu'ya tayinlerine engel olamamıştı. Serbest kalan iki delikanlı, bir şişe İskoç viski ile soda alıp Ali Fuadların aile evine gittiler. Selanik hayali suya düşen Mustafa Kemal, "Zavallı anneciğim beni çok bekleyecek" derken gözleri yaşarmıştı.¹⁴

Asım [Gündüz] toplanıp okul komutanına çıktıklarını, iftiraya uğrayan Mustafa Kemal'i kurtarmaya çalıştıklarını anlatıyor: "Kendisini hocalarımız da çok severdi. Onlar da okul komutanına ısrar ettiler. Hapisten çıktı ama, komutan onun Makedonya'ya tayini için yardım edemedi."¹⁵

Ağabeyi o günleri Makbule'ye de anlatmıştı:

Yedi arkadaş bir bekâr odası tutmuşlar, hep orada toplanır, Sultan Hamid aleyhine konuşurlarmış. Bir gün yine Sultan Abdülhamid aleyhine konuşmuşlar, bu memlekette çalışanların hakkının verilmediğinden, idarenin adaletsiz olduğundan bahsetmişler. Bu konuşmayı sultana duyuruyorlar. Gece yarısı ağabeyimin odasına bir zaptiye gelerek, kendisini sultanın istediğini söylüyor. Ağabeyim, "Tam okulu bitirdiğimde mükâfat beklerken, ceza mı alacağım?" diye söylenecek gidiyor. Yolda kendi kendine "Aman dayak atmasalar!" diye düşünürmüş.

Saraya geliyorlar... O arada Mustafa Kemal bir de bakıyor ki, Ohri'li Kemal hariç, aynı odada kalan öteki altı arkadaşı da orada ve hepsi sorguya çekilmekte. İsrara rağmen, hiçbirisi hiçbir şey söylemiyor. Bunun üzerine alusını da, altı ayrı odaya hapsediyorlar. Orada her gün sorguya çekerlermiş. Fakat ağzı çok sıkı olan Mustafa hiçbir şey söylemezmiş.

Hepsini bol ışık altında uyumağa mecbur ederlermiş. Bir gün nöbetçi subaya, ışığın çok olduğunu, bu yüzden uyuyamadığını söylemiş, "Söndüreceğim!"

14 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 93-103.

15 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, 1973, s. 23.

demiş. Nöbetçi subay “Hayır, olmaz!” demiş. “Siz söndürürseniz, biz yakarız. Işık altında uyuyun ki sayıklayasınız. Biz de sizin sayıklamanızı dinleyip, not tutacağız!” Bu subay, Manastır’dan ağabeyimin arkadaşımı üstelik. Ağabeyim bunu hatırlatmış, nöbetçi subay da “Sen bizim üstümüzdeki sınıftaydın. Bana bir gün yüz sopa vuracaklardı, sen on sopa vurdurttun!” demiş. Ağabeyim “İyi ya, ben söylemeseydim yüz sopa vuracaklardı!” cevabını vermiş. Ağabeyim bu tartışmadan sonra ışığı söndürmüş, subay yakmış.

Hepsi, kırk gün kadar orada alıkonmuşlar. Fakat bakmışlar ki, bunlardan ses seda çıkmıyor, sürgün edeceklerini söylemişler.¹⁶

Mustafa Kemal 5 Şubat 1905 günü, erkân-ı harbiye yüzbaşısı olarak Beşinci Ordu’ya tayin edildi.

Makbule ağabeyine özeniyor

Erkân-ı harb zabiti çıktığı sene eve gelen ağabeyini parlak üniforması içinde genç ve şık bir asker olarak gördüğünde çok imrenen Makbule, “Ağabey”, demişti, “beni niçin okutmadınız? Ben sizin gibi mektebe devam etsem, hiç olmazsa bir muallime olsam ne olurdu?”

“Maaşa mı ihtiyacın var Makbuş?” dedi. “Paraya ihtiyacın varsa al istediğin kadar.”

Ben de gülüyordum. Elimi uzattım. Pırıl pırıl bir mecidiye aldım kesesinin içinden... O da hayretler içinde yüzüme bakıyordu.

“Bu kadar mı bütün alacağın?” dedi. Güldüm, kaçtım yanından. O benim latife olarak yaptığım bu hareketi ciddiye almış. Halbuki ben parayı ne yapacağım. Annemin koltuğunda yaşıyorum. Kardeşimin bütün kazancı bizim. Her ay maaşını getirir kendi eliyle annemin avucuna koyar. Paraya ne ihtiyacım var?

O sırada kapı çalınmış, bize Hacı Mehmed Bey gelmişti, Hacı Mehmed [Somer]. Ağabeyimle Mehmed Bey bir odada konuşuyorlardı. Biraz sonra Mehmed Bey yanıma geldi. Elime bir mühür uzattı.

Mustafa Kemal ağabeyin iki evini sana bağışladı dedi. O zaman bütün işler mühürle görülürdü.

Gene bir başka gün... Evde oturmuş sohbet ediyorduk Ben yine Atatürk’e beni mektebe göndermediğinden serzenişte bulunuyordum. Saçlarımı çekti:

“Makbuş” dedi, “Sen okursan mevkiimi elimden alırsın, okumadığın halde bu kadar zekisin, hele bir de mekteplere, darülfünunlara gitseydin neler yapmazdın?” Annem hayıflandı.

“Kızım yine okumuş sayılır” dedi. “Cahil kalmadı ya!”¹⁷

16 Rıdvan Ege, “Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk”, *Ulus*, 10.11.1962.

17 Şemsi Belli, *Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Kitaplar, 2005, s. 75-76.

13. BÖLÜM

Sultan Deviren Şehir: Selanik

20. yüzyıla imparatorluğun en Avrupalı şehri olarak giren Selanik, 19. yüzyıl sonunda Osmanlı'nın siyaseten en hareketli merkeziydi. Gizli cemiyetler, dağa çıkmaya hazır askerler, özgürlük özlemi içindeki siviller yeni bir düzen hayaliyle kıpır kıpırdı.

Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra Selanik'te görev almayı bekleyen Mustafa Kemal, sürgün olarak Şam'a Beşinci Ordu emrine verildi. 5 Şubat 1905 günü Otuzuncu Süvari Alayı'nda göreve başladı. Alay komutanı tarafından gayet soğuk karşılanmış, askerlik kariyeri açısından kendisini pırıltısız görevlerin beklediğine kuşkusu kalmamıştı.

Şam'a üç arkadaş gelmişlerdi. Ali Fuad, Mustafa Kemal ve Müfid. Ali Fuad iyi bir göreve kavuşurken, Mustafa Kemal ile Müfid, Dürzi ayaklanmasını bastırarak birliklere verilmişlerdi. İkisine de stajyer muamelesi yapılıyor, askeri harekâtlara dahil edilmiyorlardı. Haraç ve yağma geleneğine yabancı oldukları için dışarıda tutuluyorlardı.

Müfid Özdeş, haraç olayını şöyle anlatıyor:

"Beşinci Ordu'da kumpas kurulmuş. Köylerden haraç toplanıyor, ganimet, yağma, bunlar karşı çıkıyorlar. Diğerleri ikisini suç ortağı etmek istiyorlar. Size de payınızı verelim diyorlar. Yaşadıkları eve, 'Müfid Bey ile Mustafa Kemal Bey'e ait' diye para ve ganimet bırakıyorlar.

Mustafa Kemal, 'Hemen geri verelim' diyor, dedem Müfid Bey biraz daha gerçekçi. 'Bunları geri vereceğiz, yağmaladıkları yerlere mi geri verecekler? İşimize de yarardı' diyor.

Mustafa Kemal 'Onlara bir faydası olmaz ama, biz bunu kabul edersek kuyruğumuzu veririz ellerine' diye dedemi ikna ediyor."

Ali Fuad yakın bir arkadaşı sayesinde paşalardan birinin mükemmel konağına yerleşirken, Mustafa Kemal, Müfid ile birlikte Şam'ın basit bir köşesinde iki odalı sıradan bir ev kiraladı. Şam'daki hayat hayallerine dar geliyordu.¹

Bunaldığında, Şam kütüphanelerine gidiyor, eski Türk eserlerindeki askeri yönetmelikleri inceliyordu.²

Daracık eğri bğr  sokakları, kızartmalardan yükselen asitli zeytinyağı

1 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, s. 87-95.

2 A. Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 3.

kokusu ile Şam'ı sevememişti. Gece insanlar teraslarda yatıyor, damlardan eski püskü eşyalar sarkıyordu. Balkonlardaki ipe dizili çocuk bezleri saymakla bitmezdi. Bunaldığında, tıklım tıklım dolu çalgılı bir bahçede şerbet içip nargile fokurdatanları izlemek onu rahatlatmıyor, Arap muğanniyelerle (kadın şarkıcılar) avunamıyordu.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti

Mustafa Kemal bir çıkış yolu arıyordu. Şam çarşısına yaptığı bir gezide minik bir dükkân dikkatini çekmişti. Raflar boş denecek kadar hafifken, tıbbı, felsefeye, inkılabı, hatta sosyalizme dair eserler masanın üstünü kaplıyordu. Dükkân sahibi Mustafa [Cantekin], ihtilalci fikirleri nede-niyle Askeri Tıbbiye öğrencisi iken Şam'a sürülmüştü. Mustafa Kemal'in "Vatan ve Hürriyet" isimli gizli cemiyeti de onun evinde kuruldu. Kuruculardan biri de Müfid idi. Utkan Kocatürk'ün kronolojisine göre tarih 1905 Ekimi'di.

Mustafa Kemal, devrimi gerçekleştirmek, gerekirse ölmekten söz edince şöyle demişti: "Mesele ölmek değil, ölmekten idealizmi yaratmak, yaymak ve yerleştirmektir."

Mustafa Kemal'in Suriyeli arkadaşlarından anılar dinleyen Şevket Süreyya şöyle anlatıyor:

"Bir bataklıkta düşmüş. Bir batağa yakalanmış gibidir. Her şey sefil, her şey ümit kırıcı. Kırmızı zırlı siyah pantolonu, yakalarında kurmay armaları parılayan beyaz, sıрма apoletli ceketle yaz kıyafeti içinde, bir eliyle kılıcını taşıyarak gelişi güzel yürür. Etrafını çeviren aşağılıklar, ümitsizlikler, boğulacak gibidir. (...) Bir gün mutlaka başaracaktır. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti var ya."

Mustafa Kemal gönülden bağlandığı cemiyet için, görev bahane ederek Kudüs'e, Yafa'ya, Hayfa'ya gitti, şubeler kurdu ama sonuçtan memnun değildi.

Ali Fuad'a, "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Beşinci Ordu mıntıkasında gelişmesine imkân yok. Makedonya'da ise sürekli bir gelişme olacağı muhakkak!" demişti.

Müfid'in kimliğiyle Selanik'e gidiyor

Şam, ihtilal rüyaları için elverişli bir şehir değildi. Mustafa Kemal, orada kendisini hür ve serbest hissetmiyordu. Sürgündü. Hep izleniyordu. Kaçmalı, Selanik'e gitmeliydi. Ancak Şam'dan Selanik'e gitmek için izin ve pasaport gerekiyordu. Müfid'in kimliği ile Selanik'e gitmeye karar verdi. Yola çıkmadan Selanik'te yakın bildiği kişilere mektuplar yazdı, yardımlarını istedi.

1906 Nisanı'nın bilinmeyen bir gününde Ali Fuad ve Müfid onu

Yafa'dan yabancı bandıralı bir vapura bindirdiler. Müfid'in kimliği ve pasaportu da cebindeydi. Günler süren yolculuk heyecanlı geçti.³

Yafa'dan Mısır'a, oradan vapurla Pire'ye geldi. Sonra da Selanik'e giden Yunan bandıralı bir gemiye bindi. İki telgraf çekti, Pire yoluyla geliyorum, diye. Biri evine, diğeri de sınıf arkadaşı yüzbaşı Ahmed Tevfik'e. Tevfik'e gönderdiği telgrafa sadece üç sözcük yazmıştı: "Partie bateau Grec" (Yunan vapurundayım). Ahmed Tevfik her gün kayıkla Selanik limanına giren Yunan vapurlarını bir bir ziyaret ediyor, eli boş geri dönüyordu. Nihayet Mustafa Kemal'in bindiği vapur ufukta görünmüştü. Ahmed Tevfik, asker kimliğini gizleyen muşamba bir yağmurlukla kayığa bindi, vapura yanaştı. Az sonra iki arkadaş aynı kayıkla gümrüğün rıhtımına çıktılar. Sorguyu atlattılar. Pire'den gelen yüzbaşının serbest bırakılması için inzibatlara talimat veren Selanik merkez kumandan muavini yüzbaşı Cemil [Uybadın] sayesinde tehlikeyi atlattı. Mustafa Kemal o günleri Afet İnan'a anlatmıştı.⁴

Sevinçten çengi oynattık

Mustafa Kemal, üzerinde dikkat çekmeyecek bir kıyafetle evinin kapısını çaldı. Anasının yüreği hoptu. Hem sevinmiş hem de üzölmüştü. "Ne cesaretle buraya geldin? Hem nasıl geldin? Padişahımızın emrine karşı koymuş olmaz mısın?"

"Üzölme anne benim buraya gelmem lazımdı" dedi.

Zübeyde Hanım, sevinçten çengi oynatmak istemiş, çengi geldiğinde Mustafa Kemal pencereleri kapattırmıştı.⁵

Üvey babası nazik, iyi niyetli ve babacan haliyle eşine ve oğluna cesaret verse de herkesi kaygı dolu bir hava sarıp sarmalamıştı. Mustafa Kemal sessiz ve neşesizdi. Birkaç gün evinde saklandı. Askeri kanunları, Ceza Kanunu'nu okuyor, askerlikten kaçan ne ceza alır, göreve gitmeyenin başına neler gelir, anlamaya çalışıyordu.

Sonunda, yardım isteyebileceği kişilerin tek tek kapısını çaldı, kendisini tanıyan ve seven Kurmay Albay Hasan Bey, rapor almak için hastaneye başvurmasını söyledi. Askeri Hastane'de yapılan uzun muayenelerin ardından dört aylık bir hava değişikliği raporu ile son anda askerlikten kovulmaktan kurtulmuştu. Yeniden eski neşesine, enerjisine kavuşmuş, sahilde özgürce dolaşüyor, kahvelerde oturuyor, gaziolarda rakısını yudumluyordu.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ne yeni bir şube kurmak için harekete geçti. Hakkı Baha'nın [Pars] Kule Kahvelerine giden yol üzerindeki evinde, güzel

3 Görüşme Müfit Özdeş, Ekim 2016, Heybeliada.

4 Afet (İnan), "Mukaddes Tabanca", *Belleten*, Cilt 1, Sayı 3-4, İlkteşrin 1937.

5 Rıdvan Ege, "Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk", *Ulus*, 10.11.1962.

döşenmiş bir gelin odasında toplandılar. Kahveler içildi, Mustafa Kemal oturduğu koltuktan kalktı, ağır ve vakur bir sada ile “Arkadaşlar” dedi. “Bu gece burada sizleri toplamaktaki maksadım şudur. (...) Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilal ile cevap vermek ve köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hâkim kılmak hülâsa vatani kurtarmak için sizi vazifeye davet ediyorum.”⁶

Mustafa Kemal silah üzerine yemin edilmesini isteyince Hüsrev’in Browning marka tabancası üzerine yemin ettiler. Manastır’dan arkadaşı Ömer Naci, sınıf arkadaşı ve Askeri Rüstiye öğretmeni Hakkı Baha, Selanik Muallim Mektebi Müdürü Hoca Mahir, Topçu zabiti Hüsrev, Piyade mülazımı Mustafa Necib ile birlikte cemiyetin Makedonya ayağını oluşturdular.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra, 1906 Eylülünde çoğunluğunu Üçüncü Ordu subaylarının oluşturduğu on ihtilalci Selanik’te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ni kurdular. İlk üyeler Talat Bey, İsmail Canbolat (yüzbaşı), Ömer Naci (yüzbaşı) ve Hakkı Baha [Pars] idi. Mustafa Kemal dört aylık raporu bitince zorunlu olarak Şam’a geri dönmüştü. Ama onun kurduğu cemiyetin iki önemli ismi, Ömer Naci ile Hakkı Baha yeni oluşumun ilk on üyesi arasındaydı.

İttihat ve Terakki

Cemiyet, 1889 yılında “İttihad-ı Osmani” adıyla İstanbul’da Askeri Tıbbiye Mektebi’nde kuruldu.

Aynı yıl Jön Türklerin Paris’teki lideri Ahmet Rıza Bey’le ilişkiye geçildi ve “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti” adı benimsendi. Çok sayıda muhalif İstanbul’u terk etmiş, Paris, Cenevre, Kahire ve Makedonya’da pek çok şehir, muhalif faaliyetlere ev sahipliği yapıyordu.

Başlangıçta cemiyet duygusal yönü ağır basan bir “öğrenci kuruluşu”ydü ve felsefe tartışmalarının oluşturduğu bir ortamın ürünüydü. Hızla muhalif kişi ve çevrelerle ilişki kuruldu, kısa sürede çok tanındı, ülke içinde ve dışında örgütlendi.

İstanbul’dakiler Abdühamid’i tahttan indirmek istiyorlardı, Paris’teki Jön Türkler bunu benimsemediler. Tahttan indirme düşüncesi, yapılan ihbarlar sonucunda pek çok öğrencinin Trablusgarp ve Fizan’a sürgün edilmesine neden oldu.

Örgütün merkezi etkinlikleri Paris’e taşındı, orada çıkarılan Türkçe *Meşveret* gazetesi gençlik içinde etkili oldu.

1902 yılında Paris’teki kongre İttihatçıları ikiye böldü. Ahmet Rıza Bey grubu “Terakki ve İttihad Cemiyeti”ni Prens Sabahaddin grubu “Te-

6 Hüsrev Sami Kızıldoğan, “Vatan ve Hürriyet Eşittir İttihat ve Terakki”, *Belleten*, Cilt 1, Sayı 3-4, 1937. Afet (İnan), “Mukaddes Tabanca”, *Belleten*, Cilt 1, Sayı 3-4, 1937.

şebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurdu. Bu ayrılık ülke içinde de sürdü.

Örgütün, 1906 yılında Rumeli'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı altında yeniden doğmasıyla birlikte subaylar içindeki örgütlenme de hız kazandı. Selanik'te oluşan çekirdek, Meşrutiyet'in ilanında etkili bir rol oynadı. Cumhuriyet'in kuruluş döneminin birçok önde gelen ismi de bu örgütün kurucu üyeleri arasındaydı.⁷

Şükrü Hanioglu'nun deyişiyle içinden üç cumhurbaşkanı çıkaracak örgüt iş başındaydı.

Selanik'teki cemiyet, Eylül 1907'de Paris'teki Ahmed Rıza grubuyla birleşti. İmparatorluğun önemli merkezlerinde kurulan farklı cemiyetler İttihad ve Terakki adı altında buluştular. Hedef, 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymaktı.

Talat, Enver ve Cemal

İmparatorluğu uzun süre yönetecek kadro Talat, Enver ve Cemal Selanik'te örgütlendiler.

Talat (d. 1874), Selanik'e 1898 yılında siyasi sürgün olarak geldi. Gezici posta memuru olarak çalıştı ve Hukuk Mektebi'ne devam etti. Selanik Posta Müdürlüğü'nde kâtip iken Abdülhamid'i devirmek için başarılı bir örgütlenme yürütüyordu.

Enver –ileriki yılların Harbiye Nazırı Enver Paşası– Mustafa Kemal ile yaşitti. Manastır Askeri İdadisi'nde okumuş, 1902 yılında Harp Akademisi'nden derece ile mezun olarak Selanik'teki Üçüncü Ordu'ya tayin edilmişti. Ailesi Selanik'te yaşıyordu. Kendisine teşkilatın Manastır şubesi için örgütlenme görevi verilmişti.

Cemiyetin üçüncü ismi Cemal, yaş olarak en büyükleriydi (d. 1872). Üçüncü Ordu'ya Binbaşı rütbesiyle Redif Fırkası Kurmay Başkanı olarak atanmış, Selanikli Semiha Hanım ile hayatını birleştirmişti. Görevi, askeri yolları teftiş idi. Dev bir ihtilal örgütüne dönüşecek oluşumun sivrilmiş bir lideri yoktu. Talat'ın inisiyatifi elde tuttuğu gözleniyordu.

Yeni görev yeri Selanik

Mustafa Kemal, 1907 Ekimi'nde, Kurmay Kolağası rütbesiyle doğduğu topraklara geri döndü; Üçüncü Ordu'nun emrinde, ayaklanmanın merkezindeydi. 1908 Haziranı'nda Üsküp-Selanik demiryolu müfettişiydi. İttihatçıların önde gelen örgütçüsü Cemal gibi birkaç vilayeti serbestçe dolaşabiliyordu.

7 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1988, s. 19-22.

Cemiyetin Manastır örgütlenmesini Talat Paşa ile birlikte yürüten Kâzım Karabekir *İttihat ve Terakki Cemiyeti* isimli kitabında, İsmail Yörüköglü'dan aldığı belge ve bilgilere dayanarak Mustafa Kemal'in Cemiyet'e 1908 Şubatı'nda üye kaydedildiğini aktarıyor. İlk kuruculardan Kâzım Nami Duru ise farklı bir tarih veriyor ve Mustafa Kemal'in cemiyete 29 Ekim 1907 tarihinde üye olduğunu söylüyor.

Üyeler silah, Kuran ve bayrağa yemin ediyorlardı. Mustafa Kemal'in cemiyete Fethi'nin tavsiyesiyle girdiği, onunla aynı fraksiyonda yer aldığı söylenirdi.⁸

Genelkurmay'ın 1939 yılında yayımladığı *Atatürk* kitabında, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki'nin birleştiği, Mustafa Kemal'in de böylece İttihat ve Terakki'ye katıldığı anlatılıyor. Ancak, cemiyeti 1906 yılında kuranlar, Mustafa Kemal'in kuruculuk iddiasına itiraz etmişlerdi.

Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta teşkilat ile ilişkisini şöyle anlatmıştı:

Hürriyeti getirmeye çalışan gizli cemiyetle pek yakından ilgim vardı. Yanyalı Esad Paşa Üçüncü Ordu komutanıydı. ... O zaman binbaşı bulunan Cemal Paşa ve yine binbaşı olan Fethi Bey ve ben Mareşallık Kurmay Heyetini oluşturuyorduk. Her üçümüz de cemiyetin üyesi idi. Cemiyetin başarıya ulaşması için çalışıyorduk.⁹

Halil Berktaş, cemiyeti şöyle tarif ediyor: "İttihat ve Terakki, 19. yüzyıl Avrupası'nın 'demokratik devrim' bekleyen ülkelerinde ortaya çıkmış gizli ihtilalcı örgütlerin bir devamıydı. Gizli toplantılarda, maskeli heyetler önünde bayrak ve tabanca üzerine yeminler ediliyor, emir kumanda zinciri içinde, yasadışılığı esas alan bir otoritarizme yelken açılıyordu. Hukuk tanımıyorlardı. En hızlı şekilde çağ atlamak isteğiyle davranıyorlardı. 'Halk için halka rağmen' şiarını benimsiyorlardı."

Peki felsefeleri neydi? Halil Berktaş, Jön Türk felsefesini şu cümleyle özetliyor: "O kadar bilimci, o kadar pozitivistler ki, bir çeşit bilim fetişizmi söz konusuydu. Batı bilimini derinlemesine özümlemiş değillerdi. Doğruyu yanlış süzebilecek kapasiteden yoksundular. Söz konusu bilim fetişizmi, onları sahte-bilim olan şeyleri, örneğin ırkçılığı ve Sosyal Darwinizm'i benimsemeye de götürüyordu."¹⁰

8 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, YKY, 2009, s. 106; Erik Jan Zürcher, "Atatürk as a Young Turk", *Lecture*, 27.02.2009.

9 Kemal Atatürk, *Nutuk*, AAM, Ankara, 2004, s. 495.

10 Perihan Özcan, "Mustafa Kemal de İttihatçı Milliyetçiliğine Tosladı", Halil Berktaş ile söyleşi, *Yeni Aktüel* dergisi, Sayı 131, 26.09.2005.

Bilimcilik neydi?

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, “modernlik”i “din karşıtlığı” üzerinden tanımlama pek çok toplum gibi Osmanlı’da da yaygındı. Asrın sonunda Batı düşüncesine egemen olan “dinlerin yakın gelecekte ortadan kalkacağı” varsayımı imparatorluk entelektüelleri arasında itibar gören bir düşünceydi.

O günlerin genç aydınları, bilimin, imparatorluğun hastalıklarına ilaç gibi geleceğine inanıyordu.

Dönemin mottosu “bilim her şeye hükmeder” diye özetlenebilirdi. Bilimcilik o denli etkili idi ki, bilim karşıtı karakteri nedeniyle şiirin yok edilmesini savunan bile vardı.

Jön Türkler 19. yüzyılda vulgermateryalizm olarak adlandırılan Alman felsefesinden etkilenmişlerdi. Almanya’da pek bir takipçi bulamayan Alman fizyolog Ludwig Büchner Jön Türklerden ilgi görüyor, *Kraft und Stoff (Madde ve Kuvvet)* isimli kitabı kutsal bir kitapmış gibi el üstünde tutuluyordu.

An Intellectual Biography, Atatürk isimli kitabın yazarı tarihçi Şükrü Hanioglu Mustafa Kemal’in ikinci nesil Jön Türk olduğunu, laik bir eğitim aldığını, pek çok akranı gibi popüler dergi ve el kitaplarını izlediğini, Ludwig Büchner’in kitabından bölümler okuduğunu yazıyor.

Şükrü Hanioglu Mustafa Kemal’in düşüncelerinin Genç Türkler hareketi içindeki aktivistlik yıllarında şekillendiğine dikkat çekiyor ve modern Türk ulus devletinin kuruluşunda da bu doktrinin etkili olduğunu vurguluyor.¹¹

Enver ve Mustafa Kemal

Enver ile Mustafa Kemal, iki yıl ara ile aynı okullarda okumuş parlak, yetenekli, önderlikte usta iki subaydı. Ancak karakterleri hiç benzemezdi.

Enver dünya zevklerine karşı mutaassıptı. Şevket Süreyya’ya göre, “İçki içmez, eğlencelere katılmaz, umumi eğlence yerlerine uğramazdı. Hemen her genç bekârın yaşadığı kadın ve şehvete iltifatı yoktu. İbadet ederdi. Mektep çağında iken yüzüne biraz dikkatli bakıldığında kızarırdı. Zevk ve taşkınlık yollarına kapalı bir adamdı. Mustafa Kemal ise, eğlenen, dünya zevklerine önem veren, içkili toplantılardan hoşlanan bir gençti. İçki ve eğlence bahislerinde aşırılıklara kayabilirdi. Mutaassıp hiç değildi.”¹²

Bu özellikleri Enver tarafından hoş görülmezdi.

11 Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Hanioglu, *Atatürk, An Intellectual Biography*, Princeton University Press, 2010.

12 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1969, s. 110-111.

Mustafa Kemal'in aykırılıklarında gözettiği bir sınır vardı. Denizi çok sevdiği halde Selanik kıyılarında hiç yüzmemişti. Yıllar sonra Falih Rıfkı'nın "Paşam Selanik'te hiç denize girmez miydiniz?" sorusuna "Aman çocuğum, o zaman soyunup denize girmek ne demekti, nasıl bakarlardı insana" cevabını vermişti.

Mustafa Kemal'i yakından tanıyan İzzeddin Çalışlar, Mustafa Kemal'in Selanik günlerini şöyle anlatmıştı:

Onun arkadaşlığı çok samimi idi. Kalayani (manasız ve faydasız) lakırdılar söylemez, memleket ve millet için faydalı fikirler ortaya atardı. Cevval bir zekânın, selim bir aklın, mantıki, pürüzsüz bir natıkanın mahsulü sözlerle konuşurdu, günlük çalışmalarının sonunda Selanik'in lüks ve temiz yerlerinde O'nu çok seven arkadaşlarıyla kurduğu samimiyet toplantıları, Çankaya sofrasındaki fikir ve hayatiyet meclislerini andırırdı. Her defasında etrafında başka başka arkadaşlar yer alırdı. Arkadaşlarına karşı mükrim, cömert ve civanmert idi. Bu hayat her ayın ancak iki haftasında devam edebiliyordu. Ondan sonra Mustafa Kemal görünmez olurdu. O, bir hafta içinde sevdiği arkadaşlarıyla memleketin yükselmesine dair yaptığı temaslarda, muhabbet ve münakaşalarda zaten az olan kolağalık ödeneğini bitirmiş olurdu. Paraya hiç ehemmiyet vermezdi. Ayın ilk haftasından sonra evine gider, mütalaa (okumak) ile kitap yazmakla meşgul olur ve çalışırdı. Kolağası Mustafa Kemal'in, birçok kitapları ve askeri yazıları vardır. Onların hepsini vazife haricinde, evinde geçirdiği zamanlarda yazmıştır.¹³

Gizli örgütün mekânları

Kentte egemen olan özgürlük havası, Jön Türk hareketinin Selanik'te kök salmasının başlıca nedeni oldu. İttihat ve Terakki'nin Selanik kolu, devrimin vurucu gücünü oluşturacak olan Üçüncü Ordu subaylarının arasına sızdı, Jön Türk devriminde hayati bir rol oynadı. Üçüncü Ordu İttihat ve Terakki'nin genel karargâhı oldu.¹⁴

Selanik sahilindeki otel ve kahveler gizli örgüt mensuplarının ideal buluşma mekânlarıydı. Ordövr, pasta, peynir, alkollü içki servis edilen bu kahvelere sevgili, aile ya da arkadaşlarla gidilirdi. Viyana tipi sandalyeler ve büyük aynalarla döşeli kahvelerde küçük orkestralar minik konserler verir, dileyen bılardo oynar, dileyen sigara dumanları arasında ihtilal provalarına ilişkin son derece gizli konuşmalara katılırdı.

Kabare, bira bahçeleri ve müzikhollerden Rum melodileri ve müstehcen Fransız şarkıları yükselirdi.

Sabri Paşa Sokağı'nın rıhtıma doğru genişlemiş hali, toplumsal yaşamın

13 İzzettin Çalışlar, "31 Mart ve Mustafa Kemal", *Ulus*, 13.04.1940.

14 François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selânik: 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, 2014, s. 133-150.

merkezi ve sosyetenin uğrak yeri oldu. En gözde iki kahve Floka ile Kristal buradaydı. Büyük İngiltere, Olympos Palas, Royal ve Roma gibi modern oteller de. Splendid Palas 1908'de inşa edilecekti.

Yeni rıhtım, akşamları otel, eğlence salonları ve müzikal kafeleriyle en önemli çekim merkeziydi. Jupiter, Elhamra, Egnatia'daki Eden, Frenk mahallesindeki İtalyan tiyatrosu –en eski tiyatro– İtalyan opera trupları, turnedeki Fransız komedyenleri, Atina'nın en iyi tiyatro kumpanyaları gelirdi. Beyaz Kule çok işlevli ve kent belediyesince yönetilen bir kuruluştur. Büyük bir bahçeyle çevrili tesisin içinde kafe restoran, bir tiyatro salonu, bir açık hava sineması ve gazino vardı.¹⁵

İlk feministler Selanik'ten

Selanik'te herkes, hürriyeti daha rahat soluyor, kentin hukuk mektebinde özgürlükler konusu ders olarak okutuluyordu. Osmanlı devletinin ilk anayasa ders kitabı da Selanik matbaalarında basıldı. Birinci Meşrutiyet'in ardından ilk kadın örgütleri Selanik'te kuruldu, feminizm üzerine derinliği olan ilk metinler yine Selanik'te yayımlandı. İlk kadın yayın organı, *Hanımlara Mahsus Gazete* adıyla Selanik'te çıkmıştı.¹⁶

Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?

İran'daki hürriyet mücadelesi Mustafa Kemal'in çok ilgisini çekiyordu. "Bizde neden böyle adamlar çıkmaz?" diye sormuştu bir gece Ali Fethi ile Ali Fuad'a. İçlerinden biri, "Ben senin ne düşündüğünü biliyorum" demişti. "Muhakkak neden ben çıkmayayım diyorsun."

"Evet. Öyle düşünüyorum. Neden? Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?"

Masa kalabalıktı, sohbetin ardından kalkanlar olmuş, kalanlar da sohbe Yonyo Gazinosu'nda devam etmişlerdi.

Mustafa Kemal konuşmak, mütemadiyen konuşmak istiyordu. "Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?" diye tekrarlayınca Fethi dayanamamıştı.

"Çok iyi, çok güzel söylüyorsun ama artık politikayı bir tarafa bırakalım da biraz eğlenelim."

Mustafa Kemal, "Bir başa hasret çektiğimizi söylüyoruz. Ben baş olabilirim diye ortaya atıldığım zaman herkes susuyor. Sonra da ihtilalin silah yetli kimseleri olduklarını söyleyenler bir korku içinde çekip gidiyorlar" dedi.

Mustafa Kemal o gece Ali Fuad'ı kendi evine götürdü. Yolda aynı şeyi tekrarlıyordu:

"Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?"¹⁷

15 Meropi Anastasiadou, "Yörenin Batılıları", *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, s. 183-196.

16 Zafer Toprak, *Türkiye'de Popülizm*, Doğan Kitap, 2013, s. 244-245.

17 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 162-163.

Dağa çıkanlar

Abdülhamid gizli örgütleri izlettiriyordu. 1908'in ilk aylarında tutuklamalar başladı. Bunun üzerine, cemiyet gücünü göstermeye karar verdi.

Dağa çıkmak üzere hazırlığını yapan Enver, nişanlarını çıkarıp atmış, Doyranlı Ahmed Ağa olarak cemiyetin Manastır-Selanik ilişkilerini yürütüyordu. Umumi Müfettişliğe tayinini bildiren evrakı kendisine Hat Müfettişi sıfatıyla Mustafa Kemal getirmişti. “Öpüştük. Bir gece beraber kaldıktan sonra avdet etti. Selanik’te her şeyin iyi gitmekte olduğu anlaşıyordu” diye not etmişti defterine. Anne babasının mektubunu okuduktan sonra rahatlamıştı.¹⁸

Resn’e de eşkıya çetelerini izleme bahanesiyle sekiz yüz kişilik silahlı bir grupla dağa çıkan Kolağası Niyazi Bey ilk fitili ateşledi. İsyancılar Temmuz başında hükümete Kanuni Esasi’yi geri getirmesi için muhtıra verdiler. Binbaşı Enver’in direnişçilere katılmasıyla mücadelenin seyri değişmişti.

Mustafa Kemal ne yapıyordu?

1907 Eylülünde Selanik’e geri dönen Mustafa Kemal, imparatorluğun yıkılacağından Türklerin bu enkaz altında ezileceğinden korkuyordu. Ali Fuad da artık Selanik’teydi. İttihatçı örgüte dair endişelerini sık sık onunla paylaşır, “Meşrutiyet ilanı yeter çare olamaz” derdi. Cemiyetin bir siyasi parti haline gelmesini önemsiyor, ihtilal idaresinin Türk çoğunluğun yaşadığı bölgede bir Türk devleti kurması gerektiğini söylüyordu. Selanik kurulacak devletin sınırları içindeydi. Ali Fuad [Cebesoy] onun kafasında gelecekteki Türkiye sınırlarını büyük ölçüde 1907 yılında çizdiğini söylüyor.¹⁹

İttihat ve Terakki üyesi olan Üsküp Jandarma Komutanı Galib Pasiner, Mustafa Kemal’in 1908 yılı başında ihtilal için çalıştığını anlatıyor:

Selanik-Zibefçe şimendifer hattı üzerinde bulunan askeri muhafız teşkilatının müfettişiydi. Bu, resmi ve zahiri vazifesiydi. İşin içyüzü ise büsbütün başka idi. Genç erkân-ı harp zabiti bu şimendifer hattı üzerindeki askeri kıtaları teftiş ederken bu hat üzerindeki cemiyet mensupları arasındaki irtibatı temin etmek (...) vazifesiyle meşgul oluyordu. İnkılap yolundaki bu mühim vazifesi çok tehlikeliydi. Çünkü daima üzerinde (...) hürriyete ait mühim vesikalar bulunurdu. (...) Bu cesur ve genç inkılapçı zabıt hattı teftiş ederken üzerinde bulunan evrak-ı müfside ile tutulaydı hayatı tehlikeye girecekti.²⁰

Ali Fuad Cebesoy, cemiyetle aralarında anlaşmazlık çıktığını da anlatmıştı.

18 Haz. Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa’nın Anıları*, İletişim Yayınları, 1991, s. 104.

19 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 152-157.

20 Galip Pasiner, “Atatürk’ün 1908 inkılabında da büyük hizmeti vardır”, *Akşam*, 16 Teşrinisani 1938.

“Ben Selanik’le Manastır, Mustafa Kemal de Selanik’le Üsküp arasında rehberlik işlerimizi yapıyorduk. Fakat hürriyetin ilanından sonra aramızdaki ihtilaf da arttı. Mustafa Kemal, cemiyetle meşgul olan subayların ya orduyu bırakmalarını ya da cemiyetten büsbütün ayrılmalarını istiyordu.”²¹

Mustafa Kemal karakter olarak kendi kendisinin efendisi olmakta ısrarlıydı. Kendisi dışında kolektif bir irade tarafından oluşturulmuş İttihat Terakki’nin ön planında rol almak için çaba göstermemiştir.

İhtilal

23 Temmuz 1908 sabahı şafak sökerken Manastır’da bildiriler dağıtılıyor, kitleler Selanik vilayet konağının önünde toplanıyordu. Sabah saat onda, Rum başpiskopos, müftü ve Bulgar komitesinin başkanı balkona çıkıp birbirlerine sarıldılar. Seyredenlere de kardeşlik adına aynı şeyi yapmalarını söylediler. Sevinç nidaları içinde Türkçe “Çok Yaşa Kanun-i Esası” ve “Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet” sözleri yazan kocaman bir flama asıldı.

Mustafa Kemal 22 Temmuz’da, Üsküp’teydi. Galib Pasiner, Mustafa Kemal’in iştirakiyle Üsküp’te Meşrutiyet ilanına karar verdiklerini, Mustafa Kemal’in daha sonra Selanik’e hareket ettiğini anlatıyor.²²

Selanik’te İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, “tüm milletlerden oluşan kalabalıkların coşkulu sevinç gösterileri arasında” kamu binalarının basamaklarında, kahve masalarının üstünde ve otel balkonlarında nutuklar atmaya başladılar. Sokaklar gece geç saatlere kadar Osmanlı bayrağı ile cemiyetin kırmızı ve beyaz şeritlerini sallayan insanlarla doldu taşı.

İstanbul’da Meclis’in yeniden toplanacağı ilan edildi. Ayaklanma başarıya ulaşmıştı.

Bütün kent bayraklarla kaplandı. Halk hiç alışmadığı bir özgürlük ortamındaydı. Selanik’e dönen Enver, istasyonda Talat ve Cemal tarafından karşılandı. Enver birkaç gün sonra adı “Hürriyet Meydanı” olarak değiştirilen alandan kitlelere seslendi, “Bugün keyfi idare sona erdi, hepimiz kardeşiz, Müslüm, gayri müslim vatandaşlar elbirliğiyle çalışacağız” dedi.²³

23 Temmuz gecesi, Mustafa Kemal, çocukluk arkadaşı Asaf’ın [İlbay] düğünündeydi. Asaf’ın amcası Üzeyirbeyzade Hüsnü Bey, o gece Mustafa Kemal’e babasından söz etmiş, Ali Rıza Efendi’nin kumral, mavi gözlü, iyi kalpli, vefakâr bir arkadaş olduğunu anlatmıştı. Dinlediklerinden duyulan Mustafa Kemal bu anlatıyı not defterine kaydetmişti.²⁴

21 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1969, s. 129.

22 Galip Pasiner, “Atatürk’ün 1908 inkılabında da büyük hizmeti vardır”, *Akşam*, 16 Teşrinisani 1938.

23 Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri*, Everest Yayınları, 2013, s. 357-366.

24 Asaf İlbay, *Çocukluk Arkadaşım Atatürk*, Kaynak Yayınları, 2014, s. 22.

Mustafa Kemal, ihtilal faaliyetinin starlarından değildi. Karakter olarak da kendi kendisinin efendisiydi. Başkalarının örgütlenen bu faaliyeti kenardan izlemeyi tercih etmişti. Örgütleyen, planlayan kendisi değildi. Hazırlıksız girilen bu harekette önemli bir rol üstlenmek istememişti.

Gazetelerde resimleri basılan, posta kartlarında görünen “Hürriyet kahramanları” arasında adı yoktu.²⁵

1930’lu yılların tarih ders kitabında o günler şöyle anlatılmıştı:

İlan olunan meşrutiyet Mustafa Kemal’i tatmin etmiyordu. O, memlekette büyük ve radikal bir tebeddülün (değişim) lüzumuna kaildi. Varmak istediği gayeyi, daha o zaman tayin etmişti, fakat Mustafa Kemal’in fikir ve kanaatleri, cemiyetin başka reislerinin fikir ve kanaatlerine uymuyordu. (...) Anlaşmazlık çıkınca Mustafa Kemal Bey politika ile alakasını keserek kendini askerliğe, askerin talim ve terbiyesine verdi.²⁶

Genelkurmay’ın ilk *Atatürk* kitabında da şu ifadeye yer verilmişti:

1908 Meşrutiyet İnkılabı’nı yapan bu cemiyette Mustafa Kemal mücadeleci bir vaziyette çatıştı. Bu mücadelenin mevzuu, inkılabın daha zecri (köklü) olması ve ordunun siyasetle iştigal etmemesi (uğraşmaması) esaslarına dayanıyordu. Fakat bu meselelerde arkadaşları ile anlaşamadı. Siyasi faaliyetten çekildi.²⁷

Meclis açılıyor

Meclis 1908 Aralık ayında açıldı. İttihatçılar sahip oldukları büyük nüfuza rağmen iktidara uzak durmuşlardı. İhtilal sonrasına dair planları belirsizdi.

Hürriyetin ilanından sonra, Mustafa Kemal, “Ordu, muhakkak ve derhal siyasetten çekilmelidir. Aksi takdirde bir kudret olmak vafını kaybedecektir. Bu ise memleket için bir felaket olacaktır” görüşünü ısrarla savunuyordu. Aksi halde ordunun güç kaybedeceğini düşünüyordu.

Çocukluk arkadaşı Asaf [İlbay], “Mustafa Kemal’in acı tenkitlerine tahammül edemiyorlardı. Bu yüzden, Mustafa Kemal Bey, cemiyetin umumi merkezinde faal vazife almadı, cemiyet de onun nüfuzundan çekindiği için zaten böyle bir yükselişe meydan vermedi, Mustafa Kemal’in ihtiras yoluna saptığını, benlik davası içinde bulunduğunu yayıyorlardı” diyor.

Ali Fuad, hürriyetten sonra yıldızı parlayan Enver’in, bu tenkitlerden hiç memnun kalmadığına tanıktı. Bir gün “Mustafa Kemal fazla ileri gidiyor” demiş ve buna bir çare düşünülmesini istemişti.²⁸ Emel Akal, “Milli

25 Erik Jan Zürcher, *Atatürk as a Young Turk*, Şubat 2009 tarihli konferansı, <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/ContemporaryTurkishStudies/Zurcher.pdf>

26 Tarih IV, TC TTT Cemiyeti, İstanbul Devlet Matbaası, 1934, s. 19.

27 *Atatürk*, Genelkurmay Harp Tarih Encümeni Başkanlığı, İstanbul, 1939, s. 5.

28 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 180.

Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal" isimli doktora çalışmasında Mustafa Kemal'in Enver Paşa'yı eleştirdiği için İttihat ve Terakki içinde öldürülmesine karar verildiği yolunda bir anlatıya yer veriyor.²⁹

Enver'in dostlarına, "Mustafa Kemal haristir, ne verseniz az görür, daha fazlasını ister, kolordu kumandanı yaparsınız, ordu kumandanlığı ister, ordu kumandanı yaparsınız, harbiye nazırlığına talip olur" dediğini aktaran Ali Fuad Cebesoy, "Yalnız aralarındaki geçimsizlik ve rekabete rağmen Mustafa Kemal'in istikbaliyle oynamamıştır" diyor.³⁰

31 Mart Vakası'nda İstanbul'da

Mustafa Kemal'in barış cephesindeki günleri, 1908 Sonbaharı'nda son buldu; İmparatorluk nereden çatırıyorsa artık o da oradaydı.

31 Mart 1909 günü (13 Nisan 1909) İstanbul'da bir askeri ayaklanma patlak verdi. Ayaklanmayı başlatanlar Meşrutiyet'in korunması amacıyla Selanik'ten gönderilmiş avcı taburlarıydı. O günlerin jandarma yüzbaşısı İsmail Canbulat, can havliyle Selanik'e durumu haber verdi, "Meşrutiyet mahvoldu" diyen bir telgraf gönderdi.

Aynı saatlerde, Selanik On birinci Redif Tümeni Komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa'ya da bir telgraf gelmişti. Hüseyin Hüsnü Paşa, "Ada'dayız ve cümlemiz sıhhatteyiz" diyen telgrafı yanı başındaki kurmay yüzbaşı Mustafa Kemal'e uzattı. Mustafa Kemal o gün İstanbul'dan gelen bütün telgrafları inceledi. Yakın çevresiyle görüşmeler yaptı. Yusuf Hikmet Bayur'un anlatımına göre Üçüncü Ordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa'ya durumun vahametini anlatan da oydu.

İstanbul'da hükümet istifa etmiş, dini sloganlarla ayaklanan isyancılar İstanbul'u ele geçirmişlerdi. Meclis ve Saray tehdit altındaydı. Selanik'ten bir kuvvet gönderilmesi kararlaştırıldı. Başına Mustafa Kemal'i çok seven Hüseyin Hüsnü Paşa getirilmiş, o da, kurmay başkanı olarak Mustafa Kemal'i seçmişti. 14 Nisan günü Selanik'te düzenlenen mitingin ardından İkinci Ordu'ya bağlı birlikler ve gönüllülerin trenlerle İstanbul'a nakli başlatıldı. Yüzbaşı İzzeddin [Çalışlar], isyanı bastırmak için Rumeli'den gelen gönüllüler içinde Bulgar, Rum, Sırp ve Arnavutların da yer aldığını söylüyor.³¹

1908 İhtilali'nin öncü ismi Resneli Niyazi de Resne taburunun başına geçmiş, Edirne'deki İkinci Ordu da, Şevket Turgut Paşa komutasında İstanbul'a doğru yola koyulmuştu.

29 Emel Akal, "Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2001, s. 14, 48.

30 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 195.

31 İzzettin Çalışlar, *Ulus Gazetesi 13.04.1940'tan aktaran Sadi Borak*, "31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine...", *AAM dergisi*, Cilt 8, Sayı 23, 1992, s. 357-371.

Önde gelen İttihatçı subaylar dört bir koldan harekete geçmişlerdi. Cemal Bey Anadolu'dan; askeri ataşe olarak görev yapan Binbaşı Enver Berlin'den, Binbaşı Fethi de Paris'ten yola çıktılar. Kâzım Karabekir ile İsmet Bey İkinci Ordu ile birlikte geliyorlardı. Zekeriya Türkmen, Ali Fuad [Cebesoy], Refet [Bele], Yüzbaşı Hüseyin Rauf [Orbay], Yarbay Fevzi [Çakmak], ile Yüzbaşı Ali İhsan'ın [Sabis] da İkinci Ordu ile gelen subaylar arasında olduğunu yazıyor.³² On yıl sonrasının ünlü subayları, İstanbul'daki isyanı bastırmak üzere görev başındaydılar. İsyân çıkınca İstanbul'u terk eden Talat Bey siyasetin merkezini Yeşilköy'e taşımıştı.

Rumeli'den gelen ordu için karargâh Hadımköy'de kurulacaktı.

17 Nisan 1909

O günlerin Erkân-ı Harp yüzbaşısı genç Mustafa Kemal, küçük boy defterine notlar alıyordu.

Ekmekçi kolunda görev alacaklar, çekilecek telgraflar, yapılacak nasihatler, yayımlanacak beyanname ve harp düzeninin incelenmesi göze çarpan ilk satırlarıydı. Altı bin kişi için on günlük erzak gerekli, diyordu.

Olaylar üzerine düşündüklerini de yazmıştı:

Sarı saran hafiyelerin din perdesi altındaki icraatı menfaatten başka bir şey değildir. Din, şeriat, vatan ve millet onurunun hakiki gerekleri, Kuran-ı Kerim'in hükümlerini ve onun hükümlerinin uygulanması olan anayasayı muhafaza etmektir. İşte bizim hareketimiz gibi.

... bütün Rumeli tek bir vücut olarak ayağa kalkmıştır. Şehirler İstanbul'a doğru boşalıyor. Ferik (tümgeneral) Hüsnü Paşa kumandasıyla beş bin kişilik bir ordu yürümektedir. Paşa kurmayıyla yarın Çatalca'da bulunacaktır. Bu şekilde ayağa kalkan bir milli onur karşısında ne söz ne tedbir kâr eder. Trenlerin alamadığı kahramanlar yürüyerek gitme hazırlığı yapıyor. Üç tren topçu levazımıyla gidiyor.

Padişaha arz ediniz. Milletin isteği artık reddedilemez.³³

İsyanı bastırmak üzere gelen birliklere bir isim vermek gerekiyordu. Mustafa Kemal, Hareket Ordusu'nu önerdi, kabul edildi.

19 Nisan günü halka hitaben Hareket Ordusu Komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından yayımlanan bildiriye de Mustafa Kemal kaleme aldı.

Kazanılan başarının üzerine oturmakla yaftalanan Üçüncü Ordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa 21 Nisan günü Halkalı'daydı.³⁴ 22 Nisan günü de Mustafa Kemal'e gerekli emirleri yazdırıyordu.

32 Zekeriya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s. 25'ten aktaran İzzettin Çopur, "31 Mart Ayaklanması". www.izzettincopur.com

33 ABE, Cilt 1, (10 Numaralı Not Defterinden), Kaynak Yayınları, 1998, s. 37-45.

34 Tarihler Atatürk'ün ATASE'nin yayımladığı 1 Numaralı not defterinden alınmıştır.

31 Mart'ta 1909'da ayaklanmayı bastırın Hareket Ordusu ile İstanbul'da (sağda).

İstanbul'da neler oldu?

Hareket Ordusu dört koldan İstanbul'a girdi, gelen İttihatçı subaylardan Enver, Karabekir ve Fethi Beyler sıcak çatışma noktalarında isyancılarla çarpıştılar. Enver Taşkıışla'da, Karabekir ise Yıldız'ın kuşatmasında görev aldı. Binbaşı rütbesindeki Enver, Harbiye'nin bahçesine yerleştirilen toplarla Taşkıışla'yı bombalamış, sonunda kışlayı yıkarak teslim almıştı. Mustafa Kemal karargâhtaki kurmay olarak görevine devam etmiş, yirmi beş yaşındaki Yüzbaşı İsmet de İkinci Ordu Karargâhı'nda kendisinden istenen mütevazı görevleri yerine getirmişti.

İsyan iki üç gün içinde bastırılmış, II. Abdülhamid 27 Nisan günü tahttan indirilmişti.

Olaylara neden olduğu iddiasıyla yetmiş kişi idam edilirken dört yüz kişi de müebbet hapse mahkûm edilmişti. Ölümle birkaç yüz kişi diye ifade edilmiş, 31 Mart için hazırlanan Abide-i Hürriyet anıtının altına ikisi subay, kırk dokuz asker şehit olarak gömülmüştü.

31 Mart'ta yaşananları, muhafazakâr kesim nasıl yorumluyor?

Ali Birinci şöyle diyor:

31 Mart Vakası'nın mühim bir tarafı hâlâ çok mübalağalı bir şekilde ortaya konulması ve ancak Hareket Ordusu'yla söndürülebilmiş gibi büyük bir isyan olarak takdim edilmesidir. Halbuki Hareket Ordusu İstanbul'a yürüdüğü zaman

asker çoktan kışlasına dönmüş ve Meclis-i Mebusan mesaisine başlamıştı. İttihat ve Terakki bu isyanı, iktidarını tam ve rakipsiz şekilde kurmak için kullanmıştır. Bu kullanma günümüzde de devam etmemelidir. (...) "Vak'a-i Hayriye'den beri İstanbul'da ilk defa bu kadar çok kan dökülüyordu. Bunun bir siyaseten katl dışında gerekçesi de yoktur."³⁵

Şevket Süreyya, Enver Paşa biyografisinde şöyle diyor: "Enver Bey Yeşilköy'e gelir, Selanik'te kararlaştırılmış bir tertiple Mustafa Kemal'in yerini alır. Mustafa Kemal elbette kırgındır. Arka plana itilmiş demektir. Hatta pek oralarda eğlenmez. Selanik'e döner. Ön planda parlayacağı bir fırsatı kaybetmiş demektir."³⁶

Gerçekler, yaygın anlatıdan farklıydı. Mustafa Kemal sinirlenip geri dönmemişti. Enver de onun yerini almamıştı. Mustafa Kemal, karargâh-taki kurmay subay olarak bütün harekâtı planlamış, görevini mükemmel yapmış, isyanın bastırılmasından sonra da Rumeli'den gelen birliklerin geri dönüşünü planlamıştı. Atatürk'ün 1909 tarihli Not Defteri dikkatle okunduğunda, onun başarılı olduğu, elinden bir şey alınmadığı anlaşılıyor.

Enver Bey ile aralarındaki ilişkinin gerginliği tarih yazımı sırasında gerçeklere üstün geliyor.

Yusuf Hikmet Bayur'un anlatımına göre Mustafa Kemal yıllar sonra yakın çevresine şöyle demişti:

Durum karanlıkken bir redif tümeni komutanı için İstanbul'u kurtarmak işinin fazla olduğunu kimse ortaya atmadı. Ancak, İstanbul'a yaklaşıp... karşı tarafta ayaklanma elebaşlarının hiçbir hareketi görülmeyince, (...) işin yalnızca birkaç bin ayaklanmış eri yakalamaktan ibaret olacağı anlaşılır. Bunun üzerine Mahmud Şevket Paşa Selanik'ten gelip ordunun başına geçer ve bilinen çalımla İstanbul'a girer. Enver ve daha birkaç İttihat ve Terakki'nin ileri gelen subayı, ataşemiliter ve saire İstanbul surları önünde Hareket Ordusu'na katılırlar, gazetelerde de hep onların adı geçer.³⁷

Mustafa Kemal'in not defterinin son sayfalarında şu notu okuyoruz:

15 Mayıs 1909: Gülhane Hastahanesi'ne yattım. 18 Mayıs 1909: Çıktım.

22 Mayıs günü Selanik'e dönen Mustafa Kemal, 1910 yılı Mayıs ayında Mahmud Şevket Paşa ile birlikte Arnavutluk'ta çıkan isyanı bastırmakla görevlendirildi.

İtalya Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarını işgal edince, Mustafa

35 Prof. Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", 2013 (Polis Akademisi), <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/399116/31-mart-vak-asi-nin-bir-yorumu>.

36 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, 2006, s. 169.

37 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, AAM, 1997, s. 39.

Kemal Trablusgarp cephesinde bir yıl Derne Komutanı sıfatıyla savaştı. Doğduğu şehir Selanik düşerken o Trablusgarp'tan dönüyordu. Selanik'in yardımına koşamamıştı.

1913 yılı 23 Ocak'ta Babıâli Baskını adıyla tarihe geçen hükümet darbesi yaşandı. İttihat ve Terakki'nin silahşorları Babıâli'ye yürüyüşe geçti. Talat ve Enver onlara katıldı, kabine toplantısı basıldı, Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile iki yaver öldürüldü. Mahmut Şevket Paşa sadrazamlığa getirildi.

Mustafa Kemal ve Fethi (Okyar) Bolayır'a ilerleyen Bulgarlara karşı başlatılan harekâta görevlendirilmişlerdi. 17-18 Şubat'ta sadrazamlığa bir mektup gönderdiler. Bulgarlara karşı hemen saldırıya geçilmesi gerektiğini bildirdiler. Mektupta, 23 Ocak hükümet darbesini yapanların cezalandırılmadıkları gibi önemli görevlere getirilmelerini de sorguluyorlardı.³⁸

26 Mart'ta düşen Edirne 22 Temmuz'da geri alındı, ancak siyaset kan döküyordu. Darbe ile sadrazamlığa getirilen Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran'da İttihat ve Terakki muhaliflerinin düzenlediği suikastta hayatını kaybetti.

Babıâli darbesine karşı çıkan iki arkadaş Mustafa Kemal ile Fethi'nin yeni görev yerleri imparatorluk sınırlarının dışında bir başşehir, Sofya'da idi. Fethi Büyükelçi olarak tayin edildi, Mustafa Kemal de askeri атаşe.

İmparatorluk Birinci Dünya Savaşı'na girince (Kasım 1914) Mustafa Kemal yerinde duramaz oldu, cepheye gitmek için yaptığı ısrarlı başvurular üzerine 20 Ocak 1915'te Tekirdağ'da teşkil edilecek on dokuzuncu tümene atandı. 19 Şubat'ta Çanakkale işgal kuvvetleri tarafından topçu ateşine tutulduğunda o da Maydos bölgesi komutanı olarak göreve başlamıştı. Sıra dışı komuta yeteneğiyle imparatorluğun moralini yükseltti, Anafartalar cephesinde kahraman payesini kazandı.

Bitlis, Muş ve Erzurum'un Ruslar tarafından işgali üzerine Nisan 1916'da bölgeye gitti, paşa rütbesiyle Rus ordusuyla savaştı; Muş'u, Bitlis'i geri aldı, Kürtlerin gönlünü kazandı.

38 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 117.

14. BÖLÜM

Kendi Ağzından İç Dünyası (1903-1916)

Küçük boy defterlere not tutar, bu notları alırken, o an aklından, kalbinden geçenleri de yazardı. Yaveri Şükrü Tezer 1916 tarihli defterini *Atatürk'ün Hatıra Defteri* adıyla 1972 yılında; Afet İnan ise 1918 tarihli defterini *Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları* adıyla 1983 yılında yayımlamıştı. Atatürk'ün not defterlerinden ikisi okurlara böylece ulaşabilmişti.

Acaba gün yüzüne çıkarılmayan defterlere ne olmuştu?

2003 yılında ATASE (Askerî Tarih ve Stratejik Etüt) adına bir açıklama yapan Dr. Zekeriya Türkmen, Atatürk'ün otuz iki not defterinden yirmi üçünün ATASE Arşivi'nde, sekizinin Anıtkabir Arşivi'nde, birinin de Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde korunduğunu söyledi. Defterleri sıra ile yayımlayacaklarını müjdeledi. Ancak, ATASE 2003-2009 yılları arasında mevcut defterlerden sadece on ikisini yayımladı, sonra yayına ara verdi.

Mustafa Kemal, defterlerinde, savaşa, kumandanlara, kumanyalara ve yolculuklarına dair tuttuğu notların arasına kalp acısını anlattığı satırlar serpiştirmişti. Elimizde yüzlerce satır yok ama onun kendisiyle baş başa kaldığında yazdıklarını okuduğumuzda karşımıza tanımadığımız bir Atatürk çıkıyor. İçini dökmede, kendisi ile yüzleşmede gayet usta idi. Özel mektuplarında yakınları için muhabbet dolu sözcükler kullanmakta cömertti. Defterlerine yer yer aktardığı şarkı sözleri o an içinden geçen duyguları mı anlatıyordu? Belki. Belki de melodisini seviyordu. Tuttuğu günlüklere ve yazdığı mektuplara hep M. Kemal imzasını atmıştı. Yazı üslubu mükemmeldi. Falih Rıfkı, "Dili Namık Kemal Okulu idi. Koyu Osmanlıca idi" diyor.

Mustafa Kemal'in özel mektupları ve not defterlerinden onun duygusal kişiliğinin izini sürmek mümkün.

Not defterlerinden

1903-1904 Tarihli 2 Numaralı Not Defteri'nden

Aşk acısını da dillendirdiği defterin ilk sayfasında bir şarkıdan şu üç satır yazılı.

"Cevher-i ruhumsun sen ey melek/ Hüs'nünün meclubuyum şah-ı felek
/ Çok değil, bir kalbi büyülenmiş eylemek"¹

1 Zekeriya Türkmen'in 5. Uluslararası Atatürk Kongresi için ATASE adına hazırladığı sunumda, okuduğunuz satır da var. Ancak basılan defterde bu satır yer almıyor. Bildiri için bkz. *Hürriyet*, 11.12.2003.

Sözleri Fuzuli'ye bestesi Asdik Ağa'ya ait olan "Zülfüne dil-besteler zülf-i perîşânın kadar" şarkısını da defterine yazmış. Şarkının son satırları ise o günkü ruh halinin ifadesi olmalı.

Diğer notlarda ise özel hayat ile okul bilgileri iç içe.

18 Ocak 1904 günü yazdığı "Kumandanlık çare bulmaktan ibarettir. Bunu da harp tarihi öğretir" cümlesi, onun hayat çizgisine de şekil veren öğretiydi.²

11 Mart 1904 tarihinde kalp ağrısını tasvir etmişti:

"Selanik'ten geleli üç ay kadar oldu. Gelişimin ilk günlerinde düzenli bir hayata bir çığır buldum zannındaydım. Manen ve maddeten beni güçten düşüren ıstırabımı sona ermiş gibi görüyordum. Lakin heyhat! Bugün bilmem kaç yüzüncü defa olmak üzere yine kalbimin bütün şikâyet iniltilerini dinliyorum ve gözyaşı döküyorum. Her vakitki gibi bu dakika dahi..."

15 Mart 1904 günü yine karanlıklarda geziniyordu:

"Üç gün evvel eksik kalan güzel duygularımın hangi alın yazılarıyla tamamlanması lazım geldiğini düşünüyorum. Bütün varlığımı yokluyorum. Anlıyorum ki hayatımda teyakkuz gerektirecek hiçbir hal yoktur. Lakin yine anlıyorum ki, kalbimde her gün, her dakika yeni bir acı hissi ortaya çıkıyor.

Bu zıt fikirlerin tek sebebi, duygularımın müphem içeriğidir.

Müphem... o kadar müphem ki..."

Bu cümlelerin devamında da Selanikli udi ve bestekâr Ahmed Efendi'nin mısrasına yer vermişti.

"Sağ iken oldum harab helak oldum yeter

Bu dakika zihnimde hiçbir acının karanlığı olduğunu kabul etmek istemiyorum. İşte şen ve keyifli bir haldeyim.

Şimdi takdir etmek isterim ki hayatın saadeti ve sevincin zamanı, anlayış tarzına bağlıdır.

Bu teori genel olmasa bile, benim için takibi lazımdır. Çünkü bu felsefi bakış olmadıkça hayatımın son nefesine kadar bir an sevinç görmek anlamsız olur."

16 Mart 1904

"Uzun bir zamandan beri kendisiyle haberleşirken teselli bulduğum bir kişinin sessizliğe bürünmesinden, haberleşmedeki kayıtsızlığından azap duyuyordum. Bugün o uzun süren sessizliği bozan bir mektubun gelişi, vicdanımdaki azabı dindirdi.

2 Rumi takvim ile Miladi takvim arasında on üç gün fark vardı. ... Bu fark 1917 yılında ortadan kalktı. Tarihler Miladi takvime uygun olarak yazıldı.

Bir mektup... Evet; birkaç satırlık kâğıt parçası... Fakat sevilen bir kalbin, kader yansımalarına adeta tapılan bir ruhun manalarının doğduğu sahne... Bunun için sonsuz bir değere sahiptir. Bir muhitte yaşadığım ve his ve fikirde tam uygunluğun varlığı sebebiyle haklarında kalpten muhabbetler beslediğim arkadaşlarımla mümkün olduğu kadar sevgi alışverişinde bulunmayı arzu ettiğim gibi, araya uzaklığın girmesiyle yüzlerini göremediğim ve sözlerini işitmek hazzından mahrum bulunduğum kardeşlerimle de her türlü engele göğüs gererek haberleşmeyi son emelim bilirim. Zira bence kardeşlik bağı kutsal bir altın bağdır. M. Kemal”

21 Mart 1904

“Bugün para durumumu inceledim. Harcamaları gelirin pek ziyade üzerinde buldum. Şimdiye kadar para çantama girip çıkan parayı hesap etmek hatırıma bile gelmemişti. Bu hesapsızlığın vahim sonuçlarıyla, pek büyük ıstıraplar altında manen ve maddeten ezildim. Şimdi sarf olunan paranın harcadığı yerin ve bunu gösteren defterime baktığım zaman, hareketimdeki düzensizlik nazarı dikkatimde tezahür ediyor. Her zaman bu defterimin gözden geçirilmesiyle hissettiğim pişmanlıklar, ihtimal hareket tarzını düzeltmeye yardım eder. Fakat ben henüz bunun tesirini idrak etmiyorum. Sebebi, masrafların fazlalığından ziyade, gelirlerin azlığıdır.”

Ve Napolyon

“Napolyon, yıldırımlardan oluşan bir rahimden dünya sahasına düşmüş bir savaş dâhisidir. (...) Lakin heyhat, dünyada en kısa süren şey saadettir. Bu parlak cihanın parlak güneşi olan o koca kumandanın, çevresindeki denizin kara dalgalarının müthiş darbeleri altında inleyen bir kara parçasında, nefesini tükettiğini görmek ne matemi bir durumdur.”

1905 tarihli Şam’da tuttuğu kitaplaşmamış not defterinden³

16 Ağustos 1905

“(…) Kafileye ne benim ve ne de o iki subayın katılmasından fayda sağlanmıştı.

İş yine sersem neferlerin, budala çavuşların fikriyle, onların istedikleri gibi oluyordu. Hareketten önce verdiğim emir ne subay, ne çavuşlar ve ne de erler tarafından anlaşılmıştı. Tabiatıyla böyle olacaktı. Çünkü subaylar emir ne demektedir anlamıyorlar ve anlamadıklarını da anlamıyorlardı.

Bizzat kolun sonunda ve ortalarında birer müddet yürüyerek doğrudan doğruya neferlere uyarılarda bulunmaya mecbur oldum. İşin benim dü-

3 Aktaran Can Dündar, *Milliyet*, 01.11.2008, yayımlanmamış Şam defterlerinden...

şündüğüm gibi olması şöyle dursun, uyarılarım onları büsbütün şaşırttı. Çünkü herkes kendi düşündüğünü yapıyor, yapılan işte asla uyum, birlik bulunmuyordu.

Kuneytira'ya varışımızda konaklama yeri tespiti için kola öncülük ettik. Her alayın subayı, 'Ben daha iyi yeri kapayım!' diye atını ileri sürüyordu. Kendilerine yettiğim zaman, 'İşte efendim, biz her vakit buraya konarız, bizim yerimiz burasıdır!' sözleriyle daha iyi bir yer var mı yok mu, bu yerin uzaklığı yeterli midir, değil midir diye asla düşünmedikleri, 'Sen ne istersen düşün. Bize göre iş bitti' demek istedikleri anlaşılıyordu. Buna razı olduk. Kendileriyle beraber, konaklama yeri ayrıntılarının diziliş şeklini, işaretler koyarak gösterdim.

Yazık ki maksadım anlaşılmamıştı. (...)

'Yahu! Söylediğimi anlamadınız mı?'

'Anladık efendim, işte öyle yapıyoruz!' diyorlar.

Bence, Osmanlı Ordusu dünyanın en talihsiz ordusudur.

Bu ordu ile kaz sürüsüne karşı konulamaz."⁴

29 Eylül 1905

"Elim kalem tutmaya, beynim fikir yürütmeye başladığı günden daha lise sıralarında bulunduğum zamandan beridir ki gönlümde hayatımın akışını kaydetmesi için bir arzu duyarım.

Birçok defalar, cep defterimin boş yapraklarını hayatımın bölümlerinin bazılarıyla doldurdum. Asıl maksadım, ömrümün gerçek akışını yazmak iken, her nedense o yapraklarda, fazlaca duygusallık ve hayallere kapılmış-tım. Bunun için o karışık yapraklara rağbet etmedim. Onları karışıklıktan kurtarıp saklamak istemedim. Çünkü çok abartılı idiler...

(...) çeşitli tabakalardan insanlar, çeşitli rütbelerden üstler, astlar ve askerler de temasta, değişik birkaç görevde bulunmak yüzünden ufacık bir tecrübe edindim.

Bu tecrübemi sürekli araştırmalar ile takviye etmemekle beraber insanlar ve hayat hakkındaki fikirlerim, eski fikirlerimden az çok ayrıldı. Eski düşüncelerim ileride karşılaştıklarım ile bağdaşmadı.

Bu yazılarımın benden başka hiç kimse tarafından okunmayacağına, bu defterin ben ölünceye kadar benden başka hiç kimsenin eline geçmeyeceğine emin olamadığım için duygularımı tam bir açıklıkla ortaya koymaktan korkarım.

Korkarım ki, o hiç sevmediğim insanlar beni ayıplamak için bu yazıla-

4 Aktaran Can Dündar, "Osmanlı Ordusuyla Kaz Sürüsüne Karşı Konulamaz", *Milliyet*, 1.11.2008.

rımı araç olarak kullanırlar. Burada okulu, İstanbul'u terk ettiğim günden başlamayacağım. Çünkü benim için aşılması zor bir buhran idi. Onun yazılmasını zamana bırakacağım.”

4 Numaralı Defter'den

Atatürk'ün not defterleri üzerine doktora çalışması yapan Ali Mithat İnan, 12 sayfa olan 4 Numaralı Defter'den Fransız alfabesine uygun olarak yazılmış Rumca bir halk şarkısı sözü aktarıyor.

“Köpükten yaratılmış Pepinam, sevgilim

İçimde bir volkan misali alev yaktın.

Pepina,

Ah Pepina,

Ah Pepina,

Sana tapıyorum.

İçelim, şimdi gel, şimdi gel, kollarıma”⁵

Arkadaşlarına mektuplar

Fuad Bulca'ya 17 Ekim 1911

Mısır'a giden Rus vapurundan

“(…) Benim nerede olduğumu duyurmayın. Daha bir müddet için valide mi de haberdar etmeyin. Ara sıra benim tarafımdan İstanbul'dan gelmiş gibi kendisine mektup gösterin. (...) maaş ve ödeneklerimden borçlarım düşüldükten sonra kalanının valideme verilmesi lazımdır...

Vatani kurtarmak için şimdiye kadar olduğundan fazla gayret ve fedakârlık elzemdir. Endülüs tarihinin son sayfalarını okuyunuz. Faydalı sohbetlerinizde bulunamadığım için üzgünüm. Beni unutmayın.”

Salih Bozok'a 15 Kasım 1911 İskenderiye'den

“Hazret-i Salih,

Ben, seyahatin bir noktasında hayvandan vurularak tedavi için İskenderiye'ye geldim. İyileşmek üzereyim. Gözlerinden operim. Valideyi hastalığımdan haberdar etme.”

Salih Bozok'a 8-9 Mayıs 1912, Derne - Ayn-ı Mansur karargâhından Kardeşim Salih'e

“... Bilirsin, ben askerliğin her şeyinden çok sanatkârlığını severim. Burada sanatın bütün icaplarını tatbik edecek kadar zamana ve bu zamanın

5 Ali Mithat İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, Gündoğan Yayınları, 1998, s. 51. Dört numaralı defter yayımlandığı için orijinal yazıya yer vermedim.

doğuracağı vasıta ve vesilelere sahip olunursa, işte o zaman milletin arzusuna uygun bir askeri manzara bütün cihanın gözlerini kamaştıracaktır.

Ah Salih, Allah bilir, hayatımın bugününe kadar orduya faydalı bir uzuv olabilmekten başka bir vicdani emel edinmedim. Çünkü vatanın muhafazası, milletin saadeti için her şeyden evvel ordumuzun o eski Türk ordusu olduğunu dünyaya bir daha ispat lüzumuna çoktan inanmıştım. Bu kanaate ait emellerimin şiddeti, ihtimal beni çok fazla aşırı (ifratperver) göstermişti. Fakat zaman, saf ve nezih dimağlardan doğan fikri hakikatleri –kabulünden çekinilse de– tatbik ettirir.

Bu gece Derne kuvvetlerimizin bütün kumandanları, subayları ile bir müsamere yapmıştık. Bu satırları çadırıma dönüşümde yazıyorum. Bu güzel kalpli, kahraman bakışlı arkadaşlarımla, bu küçük rütbeli fakat düşmanı titreten büyük kumandanların samimi bakışlarında vatan için ölmek özlemini okuyordum.

(...) Kalbimde büyük bir sevinç ve gurur hissi ortaya çıktı. Ve arkadaşlarıma dedim. Vatan mutlaka selamet bulacak, millet mutlaka mesut olacaktır. Çünkü kendi selametini, memleketin ve milletin selamet ve saadeti için feda edebilen vatan evladı çoktur.”

31 Ekim 1914 Sofya

“Güzel Gözlü Burma Bıyıklı Salih'im,

Yeni evlenen bir kişinin gönlü hayat, aşk ve saadet duygularıyla doludur. Bu, en değerli bir zamandır. İnsanlar, hayatında bu parlak ve sevinçli dakikaları, ölünceye kadar hep aynı şekilde duygulanarak pek mühim ve hayatı için tarihi bir hadise olarak hatırlar. Sen bunu kendinden bilirsin. Ben, bunu tecrübe etmedim; fakat, az çok hayatı ve insanları tahlil ettiğim için bu neticeyi buldum. Hayatın çeşitli yönlerinden birkaçını görenler, evlendikten sonra keşfedilmemiş yönlerini de ister istemez görürler. Bu, pek tatlı olabildiği gibi pek acı da olabilir.”⁶

31 Ekim 1914 Fuad Bulca'ya evlilik kutlaması

Kardeşim Fuad,

Hayat kısadır. Bunu kutlamak ve taçlandırmak için, insanların umumiyet itibarıyla makul gördükleri vasıta evliliktir. Bu genel kurala uymayanlar, pek sınırlı ve benzerleri azdır. Bu kural dışını oluşturanlar da, esas kuralın fenalığından değil ve fakat tersine bu güzel kurala inanmadan kendilerini alıkoyan sebeplerin etkisinde kaldıklarından, belki evlenmiş olmaktan korktuklarından fazla mutsuz olanlardır. İnkâr edilmez bir

6 ABE (Atatürk'ün Bütün Eserleri), Cilt 1, Kaynak Yayınları, 1998, s. 202.

gerçektir ki insanlar, yaşam, kadınsız olamaz. Evli olanlar, yaşamın vazgeçilmezini temin etmiş ve bütün düşünce ve isteklerini bir maksat, bir meslek, bir amaca yöneltmiş olur. Ancak talih, eşlerin ruh ve kalplerini iyi geçindirsin!⁷

7 Kasım 1914 Sofya

Güzel Salih'im,

Latifelerle dolu mektuplarını açık olarak alıyorum. Her defasında sizi bütün har ve samimi muhabbetlerimle gözümün önüne getirir, vicdan hazı duyarım. Artık Fuad'ın evlenmiş olması ve senin zaten evli bulunmuş olman itibariyle biraz ciddileşeceğiz değil mi? Bir müddet de kalemini ciddi zeminlerde gezdirmeye alıştıralım, nasıl olacak! Nuri'den benim hiç haber aldığım yoktur. Çünkü ne halde olduğunu tahmin ediyorum.

Bakalım ben ne olacağım? Burada oturmakla olmayacak tabii. Kısa leblebi demekle leblebi anlaşılan muciz mektuplarınızı eksik etmeyin. Gözlerinizden öperim. M. Kemal.⁸

İç dünyasını paylaştığı Madam Corinne

Madam Corinne, Mustafa Kemal'in Harbiye'den yakın arkadaşı Ömer Lütfü'nün dul eşi, İtalyan kökenli Osmanlı ailesi Tergimanların 1883 Ceno-va doğumlu kızıydı. Büyük dedesi Osmanlı sarayına tercüman olarak gelmişti. Corinne Paris'te müzik eğitimini tamamlamış yetenekli bir mezzosopranoydu. Ruhbilim ve ispiritizma ile ilgilenirdi. Okumaya düşküncü. Kültür amaçlı faaliyet yürüten Osmanlı Kadınlar Cemiyeti'nde yöneticiydi. Harp okulunun tam karşısında 112 numaralı evde ailesi ile yaşar, evlerinde müzik ve şiir geceleri düzenlenirdi. Balkan Savaşı'nda Ömer Lütfü şehit düşünce, Mustafa Kemal, Corinne ile oğlu Reşad'ı yalnız bırakmadı, zaman içinde, dostlukları gönül ilişkisine dönüştü.

İç dünyasını paylaştığı Madam Corinne.

7 ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, 1998, s. 203.

8 ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, 1998, s. 206.

İşgal günlerinde İngiliz askerleri ailenin Beyoğlu Bursa Sokağı'ndaki evini bastılar, duvardaki imzalı Mustafa Kemal fotoğrafı nedeniyle Tergimanlar Sansaryan Han'da sorguya çekildi. Malta'ya sürgüne gideceklerini öğrenince Madam Corinne ve ailesi, otuz altı odalı evlerini, değerli eşyalarını terk edip İtalya'ya gittiler. Anne ve baba Tergimanlar 1922 Kasımı'nda geri döndü, Corinne ve Reşad Roma'da yaşamaya devam etti. Beyaz Rusların yerleştiği evlerinde Corinne'in kuyruklu piyanosu dışında bir şey kalmamıştı.

Roma konservatuvarında ders veren mezzosoprano Corinne Lütü'nün başarıları yıllarca Roma gazetelerine yansdı. Oğlu Reşad Türkiye'ye dönünce, Corinne de döndü (1941).

Mutlu günlerde düzenlediği müzik gecelerinden birinde Madam Corinne, konuklarına şöyle demişti:

“Çıkan zatı, Mustafa Kemal Paşa'yı tanıyor musunuz? Emin olunuz ki, bu büyük insan, bir gün yalnız Türkiye'nin değil, bütün dünyanın en meşhur adamı olacaktır.”

Yıllar sonra Bursa'da Mustafa Kemal'in katıldığı bir akşam yemeğinde ailenin yakın dostu Ali Özdeniz, Madam Corinne'in bu kehanetinden söz ettiğinde, Mustafa Kemal, “Arkadaşlar, bu Corinne Hanım, memleketin en zeki kadınlarından biridir. Kendisinden ve ailesinden birçok konuda esinlendim. Batılı yaşam tarzını, Fransızca'yı, Batı'nın müzik zevkini bu aileden öğrendim” diyecekti.⁹

Corinne 1946 yılında vefat etti. Oğlu Reşad Ersü'nün gazeteci Peyami Safa'ya verdiği mektuplar 1954 yılında *Milliyet* gazetesinde yayımlandı.

Mustafa Kemal'in Sofya'dan, Çanakkale'den ve Doğu cephesinden Madam Corinne'e yazdığı Fransızca mektuplar o yılların Mustafa Kemal'ini tanımamıza yardımcı oluyor.

Madam Corinne'e mektuplar, (1913-1914)

21 Kasım 1913 Sofya

Sevgili Corinne,

Çarşamba akşamı İstanbul'dan, kollarında geçirdiğim günün anısıyla ayrıldım. Beni senden uzaklaştıran tren zannettiğim gibi 16:30'da değil, 15:20'de hareket etti. (...) hiçbir arkadaşşıma veda edemeden ayrıldım. ... Hotel Bulgarie'deyim... nazik mektubunuzu bu satırların sonuna gelirken aldım. (...) Ne kadar zekisin ve nazıksın Corinne.

Yolculuğumda beni yalnız bırakmak istemedin, mektubunla bana refakat ettin. İşte bu yüzden yolculuğum süresince zihnim sadece seninle

9 Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütü*, Milliyet Yayınları, 1998.

meşguldü. (...) Sana Sofya hakkın-
da ilginç haberler veremeyeceğim,
fakat açıkça kendimi cehennemde
gibi hissettiğimi söyleyebilirim.
(...) Seni bütün kalbimle öper, bu-
rada tek tesellim olacak mektup-
larını beklerim sevgili Corinne.¹⁰

20 Aralık 1913 Sofya

Son mektupların bana büyük
bir memnuniyet verdi. Beni dai-
ma, hatırladığını öğrendiğime çok
bahtıyım. Ben de her an seni
düşünüyorum ve senin sevimli
refakatinde geçirdiğim güzel an-
ları zevkle hatırlıyorum. Sofya, boş
zaman doldurabilecek hiçbir eğ-
lencesi olmayan tatsız bir şehirdir.

Burada çok meşgulüm günde en az sekiz saat çalışıyorum.

...

Güzel ellerini öper, çok muhabbetle senin çok halis dostun olduğumu
tekrar ederim.

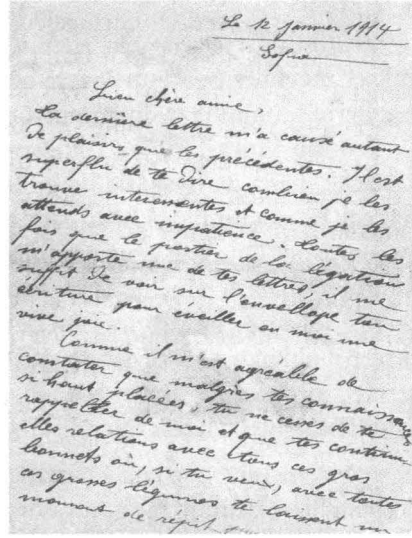
27 Aralık 1913 Sofya

Fransızcam üzerine hiçbir hayal kuramıyorum, bu dili Türkçe kadar
iyi bilseydim, size yalnız daha iyi mektup yazmakla kalmaz, size karşı
samimi bağlılığımı daha zarif ve daha seçme bir şekil altında ifade etme-
ye muvaffak olurdum. (...) Buradaki hayatım yeknesak cereyanını takip
ediyor. Bugüne kadar onu hiçbir hadise neşelendirmedi. Allah kerim. (...)

25 Ocak 1914 Sofya

Çok Aziz Dostum,

Son mektubunuz da ondan evvelkiler gibi beni çok sevindirdi. Onları
ne kadar dikkate layık bulduğumu ve ne kadar sabırsızlıkla beklediğimi
söylemek lüzumsuzdur. Elçiliğin kapıcısı, bana senin mektuplarından
birini getirdiği zaman, içimde büyük bir sevincin uyanması için zarfın
üzerinde senin yazını görmek kâfi idi.

Madam Corinne'e yazdığı bir mektup.

10 Mektupların kısaltılmamış halleri için bkz. Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütü*, Milliyyet Yayınları; ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, 1998.

(...)

“Benim ihtiraslarım var, hem de pek büyükleri, fakat bu ihtiraslar, yüksek mevkiler işgal etmek veya büyük meblağlar elde etmek gibi maddi emellerin tatminine taalluk etmiyor.

Ben, bu ihtirasların gerçekleşmesini vatanıma büyük faydaları dokunacak, bana da liyakatle ifa edilmiş bir vazifenin canlı iç rahatlığını verecek büyük bir fikrin başarısında arıyorum. Bütün hayatımın prensibi bu olmuştur. Ona çok genç yaşında sahip oldum ve son nefesime kadar da onu muhafaza etmekten geri kalmayacağım.

Kış Sofya’da çok çetindir. Bu beni, yaya olarak gezintiler yapmaktan ekseriya alıkoyuyor. Mevsimin yegâne eğlenceleri, elçiliklerde geçirilen geceler, meslektaşlar arasında küçük toplantılar, bazen de küçük iskambil oyunlarıdır. Bu beni çok eğlendirmeyen ve hiç hoşuma gitmeyen bir hayat.

13 Mart 1914 Sofya

Kaymakamlığa [yarbaylığa] terfiim münasebetiyle yolladığınız çok sevimli tebrikler beni derinden derine mütehassis etti ve bu vesile ile bana yazdığınız güzel sözler dosdoğru kalbimde yer aldı. (...)

Büyük meşgalelerimden biri de bana birçok sıkıntı ve rahatsızlık veren bu otellerdeki hayatımdan kurtulmak için bir ev aramaktır. (...) modern hayata ait vazifeler zamanımızın büyük kısmını alıyor. (...) Senin benim nazarımda çok büyük bir mevkiin var ve öyle bir mizaca sahipsin ki müdaheneci [dalkavuklukla gönül alan] bir ağzın sözlerine kulak asmazsın ve benden kalbimin dikte etmediği kelimeler almayı elbette ki istemezsin.

15. BÖLÜM

Gümüşî Pelerinli Paşa

İmparatorluğun parlak ve iddialı paşası Mustafa Kemal, ısıldayan necef tespihi elinde, hafif bir baş selamıyla konukların doldurduğu salona girdi. Veliâht Vahideddin'e eşlik ettiği Almanya ziyaretinden henüz dönmüştü (5 Ocak 1918), on yıllık dostu Dr. Rasim Ferid'in Harbiye'deki dairesinde bir akşam yemeğine davetliydi. Sivil giyimliydi. Az gerisinde üniformalı, kordonlu, rugan çizmeli yaveri yürüyordu. Harp Akademisi'nden mezun oluşunun üzerinden tam on üç yıl geçmişti.

Davete, Mustafa Kemal ile tanışmak için gelen genç muharrir Ruşen Eşref bir hafta önce Tokatlıyan Otel'i'nin köşesinde kimdir diye merakla süzdüğü, zarif endamlı, gümüşî pelerinli göz alıcı paşayı hemen tanıdı.

Mustafa Kemal, "Edebi mülakatlarını okuduğumuz mu?" diye sorduktan sonra Ruşen Eşref'e elini uzattı:

"Tanıştığımıza çok memnun oldum beyefendi."

Çevresini saran ahbablarıyla sohbeti koyulttu, üzeri çeşitli mezelikle kaplı sofraya uğramıyor, ısrara karşın içmiyordu.

Saz takımında Kemani Reşad, Kanuni Nazım, Neyzen İhsan gibi ünlüler vardı. Dr. Rasim Ferid de ara ara saza katılıp ud çalıyordu.

İttihat ve Terakki'nin yayın organı *Yeni Mecmua*, Çanakkale özel sayısı hazırlayacaktı. Ruşen Eşref'ten özel sayı için röportajlar istemişlerdi. O da Mustafa Kemal Paşa ile görüşme önermiş, bu toplantıya da onu görmek için gelmişti.

Mustafa Kemal Ruşen Eşref'e doğru yürüdü:

"Sırf yazarlıkla mı meşgulsünüz? Başka mesleğiniz var mı?"

Ruşen Eşref fırsat bulur bulmaz sözü Çanakkale'ye getirdi ve aklındaki röportajdan söz açtı:

"Çanakkale'de millete ve memlekete çok büyük hizmet ettiniz. Şahsınıza karşı derin bir saygı beslemekteyim, değerli şahsınızı tanımayı çok dilemekteyim."

"Takdîrkârlığınıza teşekkür ederim beyefendi. Yalnız, korkarım ki size zarar gelmesin. Bilmem, bugün beni pek sevmediklerini bilir misiniz?"

"Size minnettar değiller mi Paşa Hazretleri?"

Keskin gözleriyle Ruşen Eşref'in yüzüne sessizce baktı.

Ruşen Eşref'in röportaj yapma isteği kamçılanmıştı.

“Yeni Mecmua, bu yakınlarda Çanakkale için ‘Fevkalade Nüsha’ çıkaracak” diye söze başladı.

“Eğer müsaade buyurursanız ben söyleyeceklerinizi yazarım. Bastırmaya çalışırım. Neşredilmezse şimdilik muhafaza ederim.”

Mustafa Kemal düşünecek, sonucu kendisine bildirecekti.

* * *

Ruşen Eşref’in er ve subay röportajlarını dergi sorumlusu (Küçük) Talat Bey çok beğenmişti.

Ruşen Eşref de ona uzun süredir röportaj yapmak istediği Mustafa Kemal’den söz etti.

“Muhakkak iyi olur. Fakat söz aramızda bu mülakat belki de bazı yerlerde pek hoş görülmez. Mustafa Kemal Paşa benim sınıf arkadaşımıdır. Oldum olası muktedir bir zekâdır. Ben şahsen kendisini takdir ederim. Ona hürmet beslerim. Yüksek bir kahraman olduğunu bu kere de Çanakkale’de bihakkın ispat etmiştir. Gerçi biraz hırçındır, tenkitçidir, biraz da içer. İşte bu tavırları bir yüksek makamı azıcık kızdırmaktadır.”¹

Küçük Talat Bey, Ruşen Eşref’e mülakatı yapıp getirmesini söyledi. Sorumluluğu üzerine alacak, sansüre de göndermeyecekti.

Rasim Ferid, Ruşen Eşref’e beklediği haberi verdi. Mustafa Kemal ertesi gün saat üçte Akaretler 76 numaralı evinde onu bekliyordu.

Onu millete tanıtan ilk röportaj

Genç gazeteci, Akaretler’deki kira evini kahraman olarak anılan, anlı şanlı Osmanlı paşasına pek yakıştıramamıştı. Çingırağın ipini birkaç kez çekti, bir neferin açtığı kapıdan orta halli eve buyur edildi. Hafif rutubet ve havasızlık kokusu olan loş, malta taşı döşeli dehlizden geçti, iki mavzerin asılı durduğu taşlıktan, merdivene yönelirken açık kalmış bir kapıdan içeri baktı. Birkaç asker karyolası ile duvarlarda asılı tüfekleri gördü. İçi rahatladı. Tırabzanları hafifçe sallanan, bazı basamakları gıcırdayan tahta merdivenden nefer önde, o arkada yukarı çıktılar.

Dar ve karanlık sofa, sokak üstünde aydınlık genişçe bir salona açıliyordu.

Cumbalı odanın sol köşesinde bir masanın önünde paşa bekliyordu.²

1 Sadi Borak, *Ata ve İstanbul*, Turing, İstanbul, 1983, s. 68-72; Ruşen Eşref Ünaydın, “Mustafa Kemal Paşa’yı Nasıl Tanıdım?”, *Türk Dili*, Cilt 5, 01.11.1955.

2 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, Cilt 2, TDK, Ankara, 2002; Mehmet Kaplan, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal* içinde R.E. Ünaydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981; <http://alatrakya.blogspot.com/2009/09/rusen-esref-unaydn-anafartalar-kahraman.html>; ABE, Cilt 2, Kaynak Yayınları, s. 141-167.

Ziyaretçisine yer gösterdi, masanın üzerinde duran Bafra Maden sigarasından ikram etti. Kahveler geldi.

Genç komutan kendisini bekliyordu. Lacivert takım elbisesinin düğmeleri ilikliydi. Koyu renkli çini sobadan etrafa tatlı bir sıcaklık yayılıyordu. İngilizlerden ele geçirilmiş kocaman bir makineli tüfek Çanakkale Savaşı'nın cansız tanığı olarak sobanın tam önünde duruyordu. Yazı masasının üzerinde, buzlu camlı koyu renk dolapta çok sayıda defter, müsvedde ve temize çekilmiş kâğıt göze çarpıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'yı kitlelere tanıtacak ilk röportaj için Akaretler'deki eve giden Ruşen Eşref konuştukları odayı ince tasvir etmişti.

Halısı eşyasından bol salona, şehre yerleşmiş bir sivilinden ziyade, gezginci bir asker zevki hâkimdi. Alafranga mobilya, seçiliş ve konuş bakımından alaturka bir düzen içindeydi. Doğu eseri kıymetli seccadelerle kilimler, batılı bir üslupla serilmişti. Belli ki ev göçten sonra satın alınmış hazır eşya ile döşenmişti; çiçek desenleri oyulmuş cevaz aynalı konsol, üstleri ipek kumaş, kenarları kırmızı kadife, etekleri püskül saçaklı koltuklar ve kanepeler çarşı işiydi. Maun cilalı, kapakları buzlu camlı bir kitap ve evrak dolabını benzer bir yazı masası ile koyu kahverengi bir çini soba tamamlıyordu. Koltuk ve kanepeler üstlerinden pencere kenarlarına ve cumba içlerine kadar değerli halı, kilimler serili salon şahsi bir zevkle zenginleşmişti.

Odanın içini gölgelendiren koyu renk halılarla pencerelerden içeri vuran ışıklar arasında Ruşen Eşref, paşanın sarışın yüzünün Rembrandt'ın "Altın Miğferli Cengâver"ini hatırlatır bir heybette olduğunu fark etti.

Genç bir simada bu kadar engin bir mana gördüğümü hatırlamıyorum: Işıklarla gölgelerin dalgaları arasında sebat, tevekkül, tevazu, vakar, mülâyemet [yumuşaklık], huşunet [sertlik], saffet [temizlik], zekâ... Bütün bu zıt şeylerin toplandığı sarışın ve gayet sevimli bir yüz...³

Üç gün konuştular

Üç gün boyunca, on iki saat süren görüşmeler yaptılar. Çanakkale'nin gerçek hikâyesi, defterlerden, müsveddelerden ve temize çekilmiş kâğıtlardan, koca makineli tüfekten süzülüp tarihe geçiyordu. Mustafa Kemal, bir ara Ruşen Eşref'i odadaki resimler ve kitaplarla baş başa bırakıp harita aramaya gitti.

Duvarlarda hep asker resimleri, Balkan Muharebesi'nin, Trablus Muharebesi'nin, Hareket Ordusu yürüyüşünün, Harbiye günlerinin hatıraları asılı idi. Yine duvarda, kelebek kanatları gibi açılmış bir şal çevrenin (örtü)

3 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, Cilt 2, TDK, Ankara, 2002, s. 8.

altında paşanın genç Kazak zabitlerini hatırlatan kalpaklı, haşin bakışlı büyükçe bir fotoğrafı vardı... Kendi mi isterdi, evinden ve etrafından mı asarlardı? Hayatının bütün safhalarını açık tutan bir albüm gibi her tarafta resimleri duruyordu.

Yeniçeri kılığındaki Mustafa Kemal

Büyük bir aynanın yanı başında asılı duran yeniçeri kılığındaki Mustafa Kemal fotoğrafına bakıyordu ki paşa, elinde haritalar, içeri girdi. Baktığı fotoğrafı görünce gülümsedi.

Kalın ve azimkâr sesiyle, “Evet Sofya’da bir bal kostüme (kostümlü balo) hatırası” dedi.

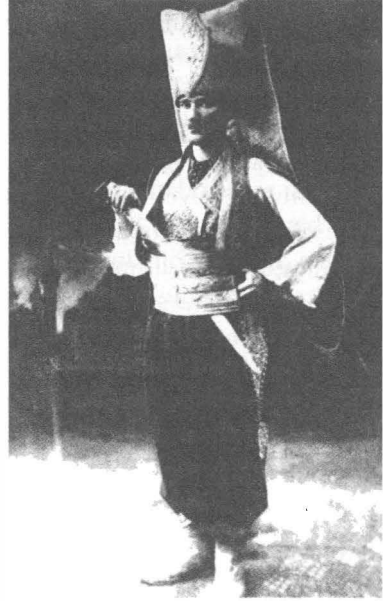
Bugün Harbiye’de bulunan Askeri Müze Mustafa Kemal’in gençlik yıllarında Topkapı Sarayı’nın bahçesi içindeki Aya İrini Kilisesi’nde idi. Bu müzenin esas sergi malzemesi yeniçeri kıyafetleriydi. Mustafa Kemal Sofya Orduevi’nde verilecek kostümlü baloda çevresini etkilemek için arkadaşı Kâzım’dan [Özalp] bu kıyafetlerden birini göndermesini istemişti. O da Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın müsaadesiyle müzeden çok gösterişli bir elbiseyi bütün takımıyla kendisine yolladı. Baloda büyük sükse yapmış, jüri onun kıyafetine birincilik vermişti. Ünlü fotoğrafı ise İspanyol askeri ataşesi İspanya Büyükelçiliği’ndeki şark odasında çekmişti.

Ruşen Eşref, röportajı için şu notu aldı:

... harp sahasında kalın paltolarla kaba çizmelerin içinde uykusuz üç dört gece geçiren bu zat salonlarda pek mahirane vals edermiş; tanıyanlar Mustafa Kemal Paşa’yı yalnız gözü yılmaz bir kumandan diye değil aynı zamanda salonlarda pek lezzetle aranan nazik, terbiyeli ve zeki bir kavalie diye anıyorlar.⁴

Sigara tablaları izmarit doldukça emir eri boşaltıyordu.

“Çocuğum bize iki kahve, sobanın da ateşine bakın!”

Sofya’da bir baloda yeniçeri kıyafetiyle.

4 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Ankara, 2002, s. 13.

* * *

İmparatorluk, Mustafa Kemal Sofya'da askeri ataşe iken Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Mustafa Kemal, muhakkak cephede bulunmak istiyordu. Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan görev istedi. Dostu Salih'e yazdığı mektupta "Ben Almanların bu harpte muzaffer olacaklarına katiyen emin değilim. ... ben bu harbin neticesinden emin olamıyorum. (...) Bir vazife-ye tayinim için Harp Nazırına yazdım. (...) herhangi bir kıtanın başında bulunmak istediğimi bildirdim" demişti.

Cevap alamayınca Enver Paşa'ya ikinci mektubunu yazdı: "Arkadaşlarım muharebe cephelerinde, ateş hatlarında bulunurken ben, Sofya'da ataşemiliterlik yapamam! Eğer birinci sınıf subay olmak liyakatinden mahrumsam, kanaatiniz bu ise lütfen açık söyleyiniz."⁵

Mustafa Kemal sonunda Tekirdağ'da kurulacak on dokuzuncu tümen komutanlığına atandı. 2 Şubat 1915 günü görevinin başındaydı. Esad Paşa'nın Üçüncü Ordusu'na bağlı olarak savaşacaktı. Daha önce Bolayır'da savaştığı için bölgeyi iyi tanıyordu.

18 Mart günü, İngiliz-Fransız ortak filosunun Boğaz'ı denizden geçme girişimi Kilitbahir önünde hezimete uğratıldı. Bombardımanlar İstanbul'u tehdit ediyordu. Payitahtı taşıma planları gündemdeydi.

Mustafa Kemal'in anlatımından Çanakale

Savaştan üç yıl sonra cephede yaşananları gazeteci Ruşen Eşref'e anlatırken her şey hafızasındaydı.

Zaman zaman raporlarına göz atarak konuşuyordu. Çekmekte olduğu doksan dokuzlu necef tespihini masasının üzerine bırakmış, başındaki fesi çıkarmıştı. Konuşmanın en can alıcı anına gelmişlerdi.

İtilaf güçleri 25 Nisan günü karaya çıkmışlardı. O da 25 Nisan - 16 Mayıs 1915'te Arıburnu Kuvvetleri Komutanı olarak yaşadıklarını anlatıyordu. Eline aldığı defterden birkaç yaprak çevirdi. Conkbayırı'ndaki 261 no'lu tepenin hikâyesini raporundan aynen okudu.

Kendim erlerin önüne çıkarak, "Niçin kaçıyorsunuz?" dedim.

"Efendim düşman" dediler.

"Nerede?"

"İşte" diye 261 rakımlı tepeyi gösterdiler.

... Demek ki düşman, bana benim askerlerimden daha yakın! Ve düşman benim bulunduğum yere gelse kuvvetlerim çok kötü duruma düşecekti. O zaman, artık bilmiyorum, bir mantık muhasebesi midir, yoksa içgüdüyle midir, bilmiyorum; Kaçan erlere, "Düşmandan kaçılmaz" dedim.

5 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AAM, Ankara, 1999, s. 34.

Çanakkale savaşında siperde, 1915.

“Cephanemiz kalmadı” dediler.

“Cephanemiz yoksa, süngünüz var” dedim ve bağırarak bunlara süngü taktırdım. Yere yatırdım. Bu erler süngü takıp yere yatınca düşman erleri de yere yattı. Kazandığımız an bu andır.

Ruşen Eşref’in soruları üzerine, “Bu öyle alelade bir taarruz değildi” diye devam etti.

“Emirlere şunu ilave etmişimdir: Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler

ve kumandanlar kaim olabilir!”

Sonra da ekledi: “Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini biliyor, hiç ufak bir fütür bile göstermiyor; sarsılmak yok. Okumak bilenler ellerinde Kuran-ı Kerim Cennet’e gitmeye hazırlanıyorlar. Bilmeyenler kelime-i şehadet getirerek yürüyorlar. Çanakkale muharebesini kazandıran bu yüksek ruhtur.”

Mustafa Kemal, Ruşen Eşref ile konuşması sırasında sık sık çingırağı çalıyor, mahmuz şıkırtısı duyulduğunda, “Çocuk bize iki kahve daha yapın” diyordu.

Çanakkale’ye Alman komutan olmaz!

Çanakkale’yi koruyacak ordunun başına Alman General Liman von Sanders getirilmişti. Mustafa Kemal, bir Alman’ın Çanakkale’ye komuta etmesine öfkelenmişti. Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya 3 Mayıs’ta Arıburnu Muharebelerinde yanlış giden noktaları vurgulayan bir mektup gönderdi. Onu cepheye davet etti.

... Maydos mıntıkası kuvvetlerine komuta ettiğim zaman aldığım tertibat ile, düşmanın karaya çıkmasına imkân verilmeyebilirdi. Von Sanders Paşa, bizi, bizim orduları, bizim memleketimizi tanımadığı ve layıkıyla araştırmada bulunacak kadar da bir zamana sahip olmadığından, sahilde çıkarma noktalarını, tamamıyla açık bırakacak tertibat almış ve bugün düşmanın karaya asker çıkarmasını kolaylaştırmıştır. Ben, Arıburnu arazisine, düşmanın dört tugayı çıktığı zaman (...) haberdar edildim. Bu kuvvetin sol kanadına taarruz ettim ve hepsini denize döktüm. Fakat düşman aynı derecede kuvveti aynı mıntıkaya tekrar çıkardı ve karşı taarruz yaptı. Bunu def ettim. Tümenime katılan kuvvetlerle, tekrar üstün kuvvetle taarruz etmekten başka bir çare bulamadım.

Ve yine düşman kuvveti mahvedildi. (...)

Arazinin engelleri, maiyet kumandanlarının sevk ve idaredeki beceriksizlikleri yüzünden kati netice elde edilemiyor. (...)

Vatanımızın müdaafasında kalp ve vicdanları bizim kadar çarpmayacağına şüphe olmayan başta Liman von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikirlerinin üstünlüğüne itimat etmemenizi kati surette temin ederim. Bizzat buraya teşrif etmeniz ve umumi vaziyetimizin icaplarına göre bizzat sevk ve idare etmeniz münasip olur kardeşim.⁶

Enver Paşa bir hafta sonra cephede idi. Liman von Sanders ile Mustafa Kemal'in karargâhını da ziyaret ettiler.

22 Mayıs 1915 Cesaret Tepesi'nden (Maydos)

Arkadaşları İbrahim, Fuad ve Salih'e

Buralarda bugüne kadar kumanda ettiğim kuvvetlerle yaptığım vazifelere karşı kolordu, ordu ve başkumandanlar tarafından gösterilen yüksek takdirler cidden beni mahcup etmiştir.

Layık gördükleri mükâfatlar bence pek kıymetlidir. Mesela:

Muharebeyi sevk ve idare ettiğim yere "Kemal Yeri", tümenin düşmandan zapt ettiği ve bu defa da bulunduğu yere "Cesaret Tepesi" ismini verdikleri gibi, Gümüş Muharebe İmtiyaz Madalyası'ndan sonra Altın Liyakat Muharebe Madalyası da verdiler. "Büyük Kordon" ile taltifim için Almanya İmparatoru Hazretlerine de bildirdiler.

Terfim de söz konusu oldu. Ordu Kurmay Başkanı özel olarak karargâhıma gelerek:

"Terfiniz kararlaştırılmıştır. Sizin arzunuzu kalmıştır. Arzu ederseniz şimdi, arzu ederseniz daha sonra. Her durumda arzunuzu öğrenmek üzere geldim", demiştir.

Tabii ben, terfi için çalışmadığımı söyledim, sıram geldiği zaman cevabını verdim.⁷

M. Kemal

Yeni cephesi Anafartalar'daydı. Arıburnu'nun kuzeyindeki tüm güçlerin kendisine verilmesini istiyordu. Yarbay Kâzım [İnanç] "çok fazla olmaz mı" diye sorduğunda, "Tam tersine az gelir" diyecekti. Sözlerine yazdığı raporda da yer vermişti. Sonunda Anafartalar Ordu grubuna komuta etmesi öngörüldü. Karşı saldırıyı bizzat yönetecekti. Conkbayırı Savaşları Ağustos sıcaklığında yaşandı.

6 ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, 1998, s. 218.

7 ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, 1998, s. 218.

Çanakkale'de göğüs cebindeki saate şarapnelin isabet ettiği yer.

Paşa'nın göğsünü okşayan şarapnel misketi

Ruşen Eşref ile röportaj sırasında, yaveri Cevad Abbas suskunluğunu bozdu, kalın sesiyle araya gidi: “Conkbayırı semalarının cehenneme döndüğü günlerden birinde bu şarapnel misketlerinden bir tanesi paşanın göğsünü okşamıştır” dedi.

“Nasıl?” diye sordu Ruşen Eşref.

“Evet sağ tarafta ceketimde bir kurşun yeri gördüm. Yanımda bu-

lunan subay (Nuri Conker) ‘Efendim vuruldunuz’ dedi. Ben böyle bir söz yayılırsa askerimizin manevi kuvveti üzerinde yapacağı tesiri düşündüm. Elimle subayın ağzını kapadım. ‘Sus’ dedim.” Hücum aralıksız devam etmişti.⁸

Söze Cevad Bey devam etti: “Bir şarapnel misketi göğsünün sağ tarafında tam saatinin bulunduğu cebe isabet etmiştir. Saat parça parça oldu. Fakat o darbe paşanın göğsünde hafif bir leke bırakmaktan ileri geçememiştir.”

Parçalanmış saati Liman Paşa diye anılan Alman komutan Liman von Sanders hatıra olarak almış, Mustafa Kemal’e de kendi saatini vermişti. Mustafa Kemal’in saati Harbiye günlerinden kalma Omega marka bir talebe saatiydi.

Mustafa Kemal, Ruşen Eşref’e Çanakkale Savaşı’ndaki ruh halini, “Ben, vatanım mahvolduktan sonra yaşamamaya karar verdiğim için” cümlesiyle özetlemişti.

Yazıhanenin üzerinde bir Çerkes kamasının yanında sıralanmış romanlar Ruşen Eşref’in gözünden kaçmadı. “Balzac’ın Kolonel Şaber’i (*Colonel Chabert*), Mopasan’ın (Maupassant) Bul dö Süif’i (*Boule de suif*), Lavedan’ın *Servir*’i duruyordu şüphe yok ki paşa, sükûnetli dakikalarının boşluğunu edebiyatla dolduruyor”du.

Yemek saatinde mızıka

Mustafa Kemal, savaşın en tehlikeli anlarında kendisini sakınmaz, kurşunlara, bombalara meydan okurcasına rahat hareket eder; romantik mektuplar yazardı.

8 ABE, Cilt 1, (Anafartalar Muharebeleri Raporu), Kaynak Yayınları, 1998.

1915 Haziranı'nda İstanbul'dan bir grup aydın savaşınlara moral vermek üzere cepheye gitti. Gazeteci Ali Canib [Yöntem] Mustafa Kemal'in yemek saatinde askerlerine mızıkça çaldırdığını, bir başka gazeteci Hüseyin Cahid ise, Mustafa Kemal'in ayrılan ikramı sırasında, nerede olduğu görünmeyen bir müzik takımının Carmen operetinden bir parça ile ortalığı neşelendirdiğini aktaracaktı.⁹

Siperlerin üzerinden atılan bombalarla cehennemi yaşıyorlardı. Temiz hava solumadan ceset kokuları arasında geçirdiği günlerde yaveri şehit olmuş, kendisi de hastalanmıştı. Çok değer verdiği bir kadın dostuna, Madam Corinne'e ve Sofya'da Almanca dersi aldığı Hilda Christianus'a cepheden duygusal mektuplar yazmıştı.

Madam Hildegard (Hilda) Christianus'a

Hilda Christianus, Splendid Palas'tan sıkıldığı günlerde pansiyon kaldığı villa sahibinin kızıydı. Ondan Almanca dersleri almıştı.

Maydos'tan, 13 Nisan 1915

Muhterem Hanımefendi.

İki buçuk aydan beri Türkiye'deyim. Size iki defa yazdım. Birincisini İstanbul'dan ikincisini Maydos'tan. Şimdi Çanakkale Boğazı üzerinde Maydos'tayım. Her zaman Almanca dersinizi düşünüyorum.

(...)

Türk dostunuzdan pek çok selamlar. Allahaismarladık.

Maydos'tan, 6 Haziran 1915

Pek Muhterem Hilda Christianus Hanımefendi,

Sizin bana verdiğiniz Almanca derslerini unutmadım. Sizi temin ederim ki top gürültüleri ve mermi yağmuru altındaki mühim muharebe günlerinde dahi hayatımın en güzel hatıraları bu güzel ve dostane saatlerdi. Beni unutmayacağınızdan şüphe etmiyordum. (...)

Sizin arzunuza uyarak beş günden beri albayım. Bundan başka zati şahaneleri beni gümüş ve altın harp madalyaları ile taltif ettiği gibi, Bulgaristan Kralı Ferdinand da Sen Aleksandr nişanı Komander payesiyle mükâfatlandırdı.

Benim için kıymeti büyük olan İmparator Wilhelm (zamanımızın en büyük kumandanı) Demir Salip nişanı ile taltif etti. Bütün bu kazançlarımı sizin asil ilhamlarınıza borçluyum.

Düşmanlarımızı yere serdikten ve sevgili vatanımızı sükûnete kavuş-

9 Beşir Ayvazoglu, *Edebiyatın Çanakkale ile İmtihanı*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 67.

turduktan sonra hemen sizi ziyarete koşacağım. Bana yazmak lütfuna devam ediniz.

İçten gelen mutiane selamlarla.¹⁰

Çanakkale'den Corinne'e

Corinne'e Maydos'tan 30 Mayıs 1915

Maydos Karargâhı (Çanakkale)

Aziz dostum,

(...) İki aydır buradayım ve Çanakkale Boğazı'nı müttefiklerin ihraç teşebbüsünde bulunan donanmalarına ve kuvvetlerine karşı müdafaa ediyorum. Bu ana kadar aziz Corinne, hep muvaffak oldum ve aynı yerde kalırsam, kuvvetle ümit ediyorum ki daima da muvaffak olacağım.

Burada benim ismimin duyulmamasına hayret etmemeli, çünkü ben mühim bir muharebenin kahramanı olarak Mehmed Çavuş'a şeref kazandırmayı tercih ettim. Tabii şüphe etmezsiniz ki muharebeyi idare eden sizin dostunuzdu ve savaş gecesi muharebelerin saflarında Mehmed Çavuş'u bulan da o idi.

Corinne, Sofya'dan ayrıldığımı ve burada bulunduğumu size niçin haber veremediğimi bana sormayınız. Anlayamazsınız ki çok ciddi bir şekilde meşgulüm ve şüphe etmemelisiniz ki hafızalarımızda silinmez çizgilerini çizdiğimiz güzel anları asla unutamam.

Zaman geçer, fakat dostlar arasındaki bağları daima kuvvetlendirir. Mektubumu elinize vermesi için size fırkamdan bir zabıt gönderiyorum.

(...)

Geçmiş zaman ve geçmiş zamanın hatıraları ebedi bir hayata sahiptir.

Beni unutmayınız Corinne, hatta bu harpte ölsem bile.

Tümen (Fırka) Kumandanı Kemal

Corinne'e Maydos'tan 3 Temmuz 1915

Aziz Madam,

Burada hayat o kadar sakin değil. Gece gündüz, her gün çeşitli toplardan atılan şarapnaller ve diğer mermiler başlarımızın üstünde patlamaktan hali kalmıyor. Kurşunlar vızıldıyor ve bomba gürültüleri toplarinkine karışıyor. Gerçekten bir cehennem hayatı yaşıyoruz. Çok şükür askerlerim pek cesur ve düşmandan daha mukavemetlidirler.

Bundan başka, hususi inançları, ölüme sevk eden emirlerimi yerine getirmelerini çok kolaylaştırıyor. Filhakika onlara göre iki semai netice mümkün. Ya gazi ya da şehit olmak.

10 Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kırmızı Beyaz, 2004, s. 86-96.

Görüyorsunuz ya Madam, benim insanlarım şehit olmayı ararken de budalaca davranmıyorlar.

Peygamberimiz ne kadar bilgeymiş. İnsanların gerçek arzularını ne kadar iyi biliyormuş.

Bana gelince, çok yazık ki, bu inanmış insanların, Allah vergisi nitelikleri bende yok, ama bu nitelikleri desteklemeyi de hiç ihmal etmiyorum.

...

Gördüğünüz gibi Madam, dağdağalı ve kanlı bir yaşama alıştıktan sonra da insan, Cennet ve Cehennem'den söz etmek ve hatta yüce Tanrı'yı bile eleştirmek için zaman bulabiliyor.

Madam, eğer Tanrımızı eleştirerek günaha girmemi önlemek isterse-
niz, çarpışmalar dışında kalan zamanımı, hangi meşgaleyle geçirebile-
ceğim konusunda lütfen bana yol gösteriniz.'

...

Sizin mantığı nasihatlerinizi beklerken şimdiki hadiseler yüzün-
den kazandığım sert karakteri yumuşatacak romanları etüt etmeye
ve böylece ümit ederim ki, hayatın hoş ve iyi taraflarını hissedecek
hale gelmeye karar verdim. ... kısa bir müddet içinde bitecek gibi gö-
rünmeyen hadiseler beni ... birkaç roman ismi vermenizi rica etmek
zorunda bırakıyor.¹¹

Erdal İnönü'nün mektup ile ilgili yorumu şöyle:

Gece gündüz ölüm karşısındayken bile genç Mustafa Kemal'in duygularını
aklının ötesine geçirmedişini ve bu tutumunu şakacı bir üslupla belirtirken
kutsal inançlara saygılı olmaya da dikkat ettiğini gösteriyor.

Enver Paşa'ya öfkeleniyor

Mustafa Kemal, 20 Eylül'de sıtmaya yenik düştü. Tam da o günlerde,
karargâha gelen Enver Paşa'nın onu ziyaret etmemesine sinirlendi ve
komutanlıktan affını istedi.

Araya giren Liman von Sanders 30.9.1915 tarihli mektubuyla Enver
Paşa'dan Mustafa Kemal'in gönlünü almasını talep etti.

Mustafa Kemal'i, "Vatanın muhakkak surette muhtaç olduğu çok
müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir subay olarak tanımayı ve
takdir etmeyi öğrendim" diyen Liman von Sanders, mektubuna şöyle
devam etmişti:

11 Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler*, Cilt 3, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s. 332-334.

Albay Mustafa Kemal Bey, beş ay önceki ilk karaya çıkış hareketinden beri: XIX. Tümenin başında parlak bir şekilde savaşmış ve İngilizlerin Anafarta kanadında son büyük çıkarma hareketleri esnasında müşkül bir anda kumandayı üzerine almak zorunda kalmıştır; çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI. Kolordu Komutanı, VII. ve XII. tümenlerle hücumu geçmesi yolunda verilen mükerrer emri yerine getirmemiştir.

Albay Mustafa Kemal Bey burada da görevini büyük bir cesaretle ve iyi ve açık tertibat alarak ifa etmiştir. Öyle ki, kendisine –vazifem icabı olarak– takdirimi ve şükranımı tekrar tekrar ifade etmek isterim.¹²

Enver Paşa'dan, ayrılma dilekçesini kabul etmemesini rica ediyordu.

Enver Paşa, bu isteği itirazsız yerine getirdi. 4 Ekim günü Enver Paşa'nın telgrafı Mustafa Kemal'e ulaşmıştı. Ekim ayı sonunda da Enver Paşa Mustafa Kemal'i karargâhında ziyaret etti.

Bu ziyareti Sadrazam Talat Paşa'nın ziyareti izleyecekti.

Mustafa Kemal ile Liman von Sanders arasında gerginlik eksik olmuyordu. Alman subaylardan şikâyet eden Mustafa Kemal, Almanların emirlerine itaat etmeyen bir subayın yargılanmasına itiraz etmişti.

5 Aralık günü Liman von Sanders, Mustafa Kemal'e sağlık nedeniyle izin verdi. Miralay Mustafa Kemal, Tevfik Rüştü, Ali Fethi ve Bahaaddin Şakir ile birlikte birlikte 10 Aralık'ta İstanbul'a doğru yola çıktı.

Mustafa Kemal dergilerde

Mustafa Kemal ismi Çanakkale Savaşı ile birlikte duyulmuş, yayımlanan fotoğraflarla siması tanıtılmıştı. Enver Paşa ile anlaşmazlığının dergilerde ve gazetelerde görünmesine engel olduğuna ilişkin anlatılar yaygın. Ancak basılı yayınlar bu bilgilerle örtüşmüyor.

1915 Aralık ve Ocak aylarında yarı resmi *Donanma Mecmuası* ile Harbiye Nezareti'nin yayımladığı *Harp Tarihi* mecmuaları, Mustafa Kemal'den sitayişle söz ettiler, fotoğraflarını bastılar. Günlük *Tasvir-i Efkâr* gazetesi 29 Ekim 1915, *Servet-i Fünun* mecmuası 6 Ocak 1916 tarihli sayılarında bu fotoğraflardan bir kısmını okurlarıyla paylaştı.

Tasvir-i Efkâr'da, Çanakkale kara savaşlarında olağanüstü yararlılıkları görülen, maharetiyle Boğazlar'ı ve hilafeti kurtaran kumandanlarımızdan Miralay Mustafa Kemal Beyefendi olarak yer aldı.

Harp Tarihi'nin ikinci sayısında sayfanın üçte birini kaplayacak büyüklükte bir Mustafa Kemal fotoğrafı adıyla, *Harp Tarihi*'nin dördüncü

12 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1969, s. 256.

sayısının kapağında da isimsiz bir Mustafa Kemal fotoğrafı yer almıştı. Aynı derginin üçüncü sayısında, Mustafa Kemal o günlerde elde ettiği Miralay (Albay) rütbesiyle anılıyordu.¹³

Ruşen Eşref'in Mustafa Kemal ile yapılmış uzun röportajının yer aldığı *Yeni Mecmua* özel sayısı Çağaloğlu'ndaki İttihat Terakki binasının alt katındaki matbaada basıldı. Baş sayfalarda Sultan Reşad'ın kaleme aldığı bir şiir vardı, Mustafa Kemal'in röportajı son sayfalara konmuştu. Küçük Talat Bey, sorumluluğu üzerine almış, röportajı sansüre göndermemişti.

Ruşen Eşref, idarehaneye gittiği gün, kitap kalınlığındaki dergiden iki adet alıp doğru Akaretler'deki eve gitti, paşa yoktu. Çanakkale Savaşı'nı belgeleyen dergiyi, kapıyı açan nefere bıraktı. Ancak özel sayı, piyasadan toplatılmış, birkaç gün sonra Alman komutan Liman von Sanders'in bir fotoğrafı eklenerek yeniden piyasaya sürülmüştü. Mustafa Kemal röportajı yerli yerinde duruyordu.¹⁴

13 Mustafa Kemal'in Çanakkale fotoğraflarına ilişkin kaynak için bkz. Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Savaşları Sırasında Basında Mustafa Kemal", <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/canakkale1915.pdf>

14 Ruşen Eşref 1956 yılında önem verdiği bu röportajı yeniden yazdı; o gün önemsiz gördüğü ayrıntıları ve duygularını ve röportajın ardından Mustafa Kemal Paşa ile yaptıkları sohbetten notlar ekleyerek yayımladı.

16. BÖLÜM Karlsbad Günleri

1918 yazında Mustafa Kemal Viyana'ya gitti. Cottage Sanatorium isimli hastanede piyelit (böbrek enfeksiyonu) tedavisi görecekti, içmeleriyle ünlü sağlık kasabası Karlsbad'da şifalı sular, perhiz ve çamur banyosu kürü yapacaktı. Tahlil sonuçlarını İstanbul'daki doktor dostuna gönderirken, eşyalarının kaybolduğunu, çıplak kaldığını da yazmıştı.

Viyana 5 Haziran 1918

Doktor Râsim Ferid Beyefendiye

Azizim Doktor;

İstanbul'a avdet etmiş olduğunuzu kabul ederek bu mektubu yazıyorum.

Sizce bilinen rahatsızlığım, burada doktor Buyes'nin tavsiyesiyle müracaat ettiğim Profesör Zuckerkandl tarafından da aynen kabul edildi. Kolibasıl'den başka bir sey bulunmadı. Cottage Sanatoryumu'na girdim. Profesör bizzat tedavi ediyor. Üç hafta burada kaldıktan sonra üç hafta kadar da "cure" için bir hamama gitmeyi tavsiye ediyor. Rahatım çok iyidir. İstirabım yoktur.

Eşyalarımın hepsi kayboldu. Çıplak kaldım. (...).

Gözlerimden operim kardeşim.

Üç hafta zarfında "Cottage Sanatorium - Vien" adresiyle yazınız.¹

Mustafa Kemal Viyana'dan "öz kardeşim" dediği çocukluk arkadaşı Lahay ataşemiliteri Nuri Conker'le de mektuplaştı. Ordudaki durumunu, gördüğü tedaviyi anlattı.

... Ben Almanya seyahatinden döndüğümde üşüttüm, bunun neticesi olarak böbreklerimde bir 'Piyelit' hasıl oldu. İstanbul'da bir buçuk ay yattım iyi olduğumu zannederek kalktım. Üç ay zarfında daha iki defa nüksetti, en sonunda bera-yı tedavi Viyana'ya gelmeye mecbur oldum. On iki gündür burada Cottage Sanatorium'da müteahhas bir profesör tarafından tedavi oluyorum. Bir hafta sonra cure yatmak üzere Karlsbad'a gideceğim. İyileşmeye başladım.

Kendisine Liman von Sanders'in yerine Beşinci Ordu Kumandanlığı'nı teklif ettiklerini, hastalığı nedeniyle gidemediğini de yazmıştı.

Benim sizin yanınıza gelmekliğim bilmem mümkün olur mu? İstanbul'dan uzak kalmak istemiyorum. İstanbul'dan hareketimde bütün sahip olduğum

1 ABE, Cilt 2, Kaynak Yayınları, s. 175-204.

Karlsbad günlerinde şapkasıyla (1918).

her şey, sivil askeri elbisem, nişanlarım, tekmiil çamaşırlarım hûlâsa her şeyim üç bagaj teslim edildi. Bütün bu eşyalar bugüne kadar kayıp. Pek çıplak ve mustarip bir haldeyim. Henüz araştırmalar devam ediyor.²

29 Haziran mektubunda, Karlsbad'da üç dört hafta tedavi gördükten sonra, hasret kaldığı tatlı sohbeti için Lahey'e gideceğini bildirmişti. "Bütün birikmiş dertleri dökeriz" diyordu.³

Doktorun önerisiyle başladığı sıcak çamur banyosunda zor anlar yaşadığını bu defterden öğreniyoruz. Evde kaldığı saatlerde altını çize çize *Revolte* isimli kitabı okuyor, Almanca çalışıyordu. Yanında emir eri Şevki vardı. Kaybolan bavulları bulunmuştu.

3 Temmuz Çarşamba

Saat 6'da kalkmayı düşünürken, 7'de kalktım. Şevki beni kaldıracaktı. Halbuki ben onu kaldırdım, hiddetlendim. Şevki'ye çıkmaya başladım. Şevki tıraş ediyordu. Mahmurluktan, benim çıkışmamdan büsbütün şaşırıldı. Usturayı sol

bıyığımın yanında yanağıma bastırdı. Kan başladı, dindirmek mümkün değil, asabiyetim arttıkça arttı. Çabuk gideyim derken şimdi kanı dindirememek yüzünden tamamen gecikiyordum. Nihayet, şap, pudra, kolonya. Kan durur gibi oldu. Acele acele Şevki ile beraber Maksbrun'a gittim. Şevki kadehi dolu olarak alacak yerde, boş olarak bırakmak istiyor. Kızlar, alay ederek, gülerек gideceği yeri gösteriyor. Nihayet dolu kadehle geldi, kadehi aldım, suyu orada yavaş yavaş içtim. Bugün geciktiğim zamanı adeta her şeyde kullanarak telafi etmek istiyordum. Bugün o kadar asabi bulunuyordum ki, Şevki'nin yanımda yürümesine hiddetleniyordum. Şevki, yeni bir azara yer bırakmamak için kaynağın önünde, kalabalığın içinde, ayak burunları üzerinde yükselerek beni gözetliyordu. Benim yaklaşmam üzerine, hemen kadehi doldurdu ve tam zamanında elime verdi.

2 Yaşar Gürsoy, *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker*, Alfa, 2011, s. 82-88.

3 Yaşar Gürsoy, *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker*, Alfa, 2011, s. 89.

4 Temmuz 1918 Perşembe

Bugün banyo günüydü. İhtiyar hamamcı çamuru kaç derece hazırlayacağını bilmek istiyordu. Bana sormadan kendisi otuz derece değil mi! dedi ve uzaklaştı. Halbuki 28-29 olacaktı. Düzeltmeye imkân kalmadı. 30 derecelik çamurun içine girdim. Yirmi dakika sonra hamamcının gelmesi için zile bas-tım. Gelen yok! Bir daha, bir daha, bir daha... On dakika oldu gelen, giden yok. İhtimal dedim, numaralarda bir karışıklık var. Artık tahammülüm de kalmadı. Çamur teknesinin içinde ayağa kalktım, çamurdan bir adam... Kan ter içinde kaldıktan sonra ihtiyar gözüktü... Diğer su teknesi içinde temizlen-dikten sonra şezlonga uzandım, dehşetli ter başladı. Saat 11 olmuştu. İhtiyar tekrar görüldü. Efendim uzun zamandır, bir madam bekliyor dedi. Madamı bekletmemek için acele terli terli çıktım. Rutubetli ve soğuk havanın temasıyla hemen başım ağrımaya başladı.

Vahideddin tahta çıkıyor

5 Temmuz 1918 Cuma

... Ufak bir tuvaletten sonra saat 7:30'da dünkü hatıratları kaydetmek üzere bu masanın başına geçtim. Cemal Bey ve arkadaşı geldiler.

Bürodan çıktım. Onlardan özür diledikten sonra onları, pijamalı olarak salonda kabul ettim.

Cemal Bey, "Cümleye, yeni padişaha ömür versin" dedi!

Birdenbire şaşırdım. "Ne var, ne oldu?" dedim.

"Malumatınız yok mu? Padişah vefat etti!"

"Teessür ve teessüf ederim" dedim.

Bu kişiler bu sözlerimin ne anlama geldiğini anlayamadılar.

Hakları vardı. Çünkü ben, ne ölen padişaha acıdığım dan ve ne de yeni padişahın ömrünün uzun veya kısa olacağından etkilenmiş değildim. Esef ettiğim durum İstanbul'da bulunmayışımı. Fakat bunun için de neden esef ettiğimi kendim de bilemiyordum.

Gerçekte padişahın değişmesi bir memleket ve millet için pek büyük bir hadisedir. Ben, veliaht hazretlerini Almanya gezisi sırasında pek iyi tanıdım. Aramızda bir dereceye kadar hususiyet ve samimiyet de oluşmuştu. Gön-lüm onu tahta çıkmasından sonra bizzat tebrik etmek mi istiyordu? Acaba bunun için mi teessüf ediyordum! Hayır zannederim bu da değil! Kendisiyle başla-mış olan münasebeti ilerletmek fırsatı elimde iken, gönlü tok davrandım. Bir defadan başka ziyaretine gitmedim. Hatta bu defa İstanbul'dan ayrılırken veda dahi etmedim. İşte teessür bundan ileri geliyor...

Mustafa Kemal, padişaha bir kutlama telgrafı gönderdi. Telgraf padişaha teslim edilmez endişesiyle, Almanya seyahatinde birlikte olduğu yeni mabeyinci Lütfi Simavi'ye ikinci bir telgraf daha gönderdi.

Yeni padişahın Osmanlı tahtına çıkmış olması bende, vatanımızın ve mil-le-timizin selamete ve saadete ulaşması bakımından çok büyük ümitler doğur-muş bulunmaktadır. Rahmetli Sultan Reşad hazretlerinin ölümünden üzüntü duymakla beraber, vatanın milletin ordunun ehilsiz ellerde oyuncak olmaktan

kurtulacağı kanaati bu üzüntüyü oldukça hafifletmektedir. (18 Temmuz 1918 Karlsbad)⁴

Vahideddin 57 yaşındaydı

Tahtın arka sıralardaki vârisi iken, beklenmedik bir anda tahta çıkan Vahideddin, annesiz babasız büyümüş, çokça kitap okumuş, el sanatları ve musikiyle ilgilenmiş bir şehzadeydi. Gelenek uyarınca siyasetin, savaşın, günlük yaşamın dışında eşleri ve çocuklarıyla kafes içinde bir yaşam sürmüştü. Elli yedi yaşındaydı, iki yetişkin kız babasıydı; altı yaşında bir de oğlu vardı. Sultan Mehmed Reşad'ı temsilen çıktığı iki yurtdışı seyahati dışında oldukça kapalı bir ömür sürmüştü. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in davetine giderken, Mustafa Kemal Paşayı yanında götürmüştü. Aralarında güvenli bir ilişki kurulmuş, dönüşlerinde, Mustafa Kemal veliahta bir ordu komutanlığı üstlenmesi durumunda onun kurmay başkanı olabileceğini söylemişti.⁵

Mustafa Kemal veliahta ilişkin kanaatini Dr. Rasim Talay'a, "Ya çok zeki, ya çok imbecile (aptal), anlayamadım" diye özetlemişti.⁶

Mustafa Kemal hatıra defterinin sonuna 27 Temmuz 1918 tarihinde şöyle bir not düşmüştü:

Karlsbad'da geçen günlerimin hatıratını tamamen ve olduğu gibi bu defterlere tevdi edemedim. Bunun iki sebebi var, birincisi lüzumu kadar yazı yazmak için vakte malik olamadım; ikincisi her düşündüğümü, her yaptığımı yani bütün esrar-ı fikriye ve hayatiyemi (düşünce ve yaşam sırlarımı) bu defterlere nasıl emniyet edebilirdim. Hatta bu yazdıklarımı bile bir gün, ihtimal pek yakın bir günde mahvetmeyecek miyim. Şimdiye kadar hep öyle olduğu içindir ki, mazbut bir hatıra ve mecmuam yoktur. Âtîde sükunetli ve tamamen bitaraf bir vaziyette ve bir köşede kendi âlemimde yaşamaya muvaffak olursam, ihtimal o zaman hatırat-ı hayatımı yazmak benim için bir meşgale olacaktır.⁷

Veliahtlık günlerinde Vahideddin'e Almanya gezisinde eşlik eden Mustafa Kemal Münih, Bar Kreuznach, Strasburg, Essen'de incelemeler yapmış, Vahideddin'in Kraliçe Augusta Victoria'yı ziyaretinde hazır bulunmuş, Noel'den bir gün önce de Berlin'in ünlü oteli Adlon'a yerleşmişti. Kraliyet locasından operet seyreden veliahtın yanında mıydı? Buna dair bir bilgimiz yok.

Berlin'de müzeleri, Potsdam Sarayı'nı gezdiğini, Alman ressam Arthur Kampf'ın Askeri Müze'deki savaş resimlerine hayran olduğunu, Bergamo

4 Lütü Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınları, 2004, s. 263.

5 Lütü Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınları, 2004, s. 242-244.

6 Fethi Tevetoglu, "Atatürk'ün Güvendiği Bir Kişi", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-21/atatur-kun-guwendigi-bir-kisi-dr-rasim-ferit-talay>

7 A. Afet İnan, M. Kemal Atatürk'ün *Karlsbad Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1999, s. 109.

Zeus Tapınağı'nın sergilendiği Bergama Müzesi'nden etkilendiğini biliyoruz.

“Zeki, muktedir, cesur bir zat”

Vahideddin'in kızı Sabiha Sultan da, babasının Mustafa Kemal ile Almanya'ya yaptığı yolculuğun ardından genç komutandan çok memnun kaldığına tanıklıktı:

Almanya'ya birlikte yaptıkları seyahatte, her ikisi yekdiğeriyle pek iyi anlaşılmış ve harbin Almanya tarafından kazanılması ihtimalinin artık kabil olmadığı kanaatine varmışlardı. Memlekete döndüğü zaman Sultan Vahideddin Mustafa Kemal Paşa'nın çok uzağı gören, zeki, muktedir, cesur bir zat olduğu ve istikbal için kendisinden pek çok şeyler beklenebileceğini söylemiş, “Bu seyahatimden yalnız böyle bir kumandana malik olduğumuzu öğrenmek memnuniyetiyle dönüyorum” demiştir.⁸

Mustafa Kemal, Batı Avrupa'nın pek çok şehrini gezmişti. 1911 yılında Picardie manevralarına gittiğinde Paris'te bulunmuş, şehirde askeri ataşe olarak görev yapan dostu Fethi Bey ile Hollanda, İsviçre, Belçika'ya gitmişti.

Tedavisi bitmeden dönüyor

Karlsbad'dan, 4 Ağustos 1918 günü tedavisi bitmeden apar topar İstanbul'a dönen Mustafa Kemal'in padişah ile temasa geçmesi gayet kolay oldu. Ancak yaptığı görüşmeler tatmin edici değildi. Vahideddin'in, Enver ve Talat Paşalar ile yola devam edeceğini anlamıştı. Cuma selamlığı ardından Mustafa Kemal'e, “Sizi Suriye'ye komutan tayin ettim” diyen Vahideddin hemen gitmesini emrediyordu.

Vahideddin komutan olarak ona güvendiğini göstermekten geri durmamış, 22 Eylül 1918'de Mustafa Kemal'e Yaver-i Fahri-i Hazret-i Şehriyari (fahri yaver) unvanını vermişti.

Suriye bozgunu ve “Şaşkın tavuk gibi bir kumandan”

19 Eylül 1918'de Nablus yakınında saldırıya geçen İngiliz kuvvetleri, Mareşal Liman von Sanders komutasındaki Türk birliklerini (Yıldırım Ordular Grubu) kesin bir yenilgiye uğrattı. Şam, 1 Ekim'de İngiliz işgaline girdi. 23 Eylül 1918'de cepheden ayrılan Liman von Sanders'in yerine, Mustafa Kemal Paşa Yıldırım Ordular Grubu komutanlığına vekâleten atandı.

Suriye cephesinden ilk izlenimlerini dostu Rasim Ferid'e “Vali yok, kumandan yok, ahali hükümetten nefret ediyor, İngilizlerin gelmesini

8 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 495.

bekliyor” diye yazmıştı.⁹ Henüz otuz yedi yaşındaydı. Rütbesi tuğgeneraldi.

Suriye’nin Osmanlı ile dört yüz yıllık birlikteliği sona ermişti. Mustafa Kemal’in, 7 Ekim günü Halep’ten İstanbul’daki bir yakınına gönderdiği telgraf yıllar sonra sultanın özel evrakı içinden çıktı:

... Üç günden beridir orduyu yeniden Halep cenubunda (güneyinde) toplamakla meşgulüm.

Düşmanın malûm üstünlüğü karşısında ve bizim ordu namı altında tutulan beş-altışar bin neferimizin geri çekilmesi tabii idi. Fakat bu ric’at daima bir şekil muhafaza edilerek icra edilebiliyor idi:

Enver Paşa gibi bir ahmak genel hareket müdürü olmasa idi ve burada beş-on bin kişilik askeri heyetin başında ilk top sadasında ordusunu bırakıp kaçan ve şahsını kurtarmak için şaşkın tavuk gibi öteye beriye iltica eden kumandan –Cevad Paşa– [Cevad Çobanlı] bulunmasa idi, hiçbir askeri durumu takdir edemeyen bir dördüncü ordu kumandanı –Cemal Paşa– [Mersinli Cemal Paşa] bulunmasa idi ve bunların başında muharebenin ilk gününden itibaren hiçbir tesir ve nüfuzu kalmayan bir grup karargâhı olmasa idi. Bu andan sonra artık sulhten başka yapılacak bir şey kalmamıştır.¹⁰

7 Teşrinevvel 334 (7 Ekim 1918), Halep.
Mustafa Kemal

Andrew Mango “Bu kibar ve akıllıca olmayan bir patlamaydı” diyor.¹¹

Belki de cephe koşullarına duyduğu öfkeyi süzmeye gerek görmeden rapor yazar gibi telgrafla dökmüştü.

Hükümet, 14 Ekim’de istifa etti. 18 Ekim günü sabah ve öğleden sonra İstanbul iki hava saldırısına uğradı, elli kişi hayatını kaybetti. Osmanlı İmparatorluğu barış masasına oturmaya karar verdi.

Büyük kaçış

30 Ekim’de Mondros Mütarekesi imzalandı. Atılan imzanın ardından Talat, Enver ve Cemal paşalar bir Alman torpidosu ile İstanbul’u terk ettiler. 8 Kasım günü mütareke şartlarını ihlal eden İngilizler Osmanlı toprağı olan Musul’u işgal etti.

Mustafa Kemal’in tercihi İzzet Paşa’nın kuracağı bir kabineydi. Rauf ve Fethi beyleri hayali kabinesine dahil etmişti. Kendisine uygun gördüğü makam ise Harbiye Nazırlığı’ydı. Bu düşüncesini padişahın yaverine de telgrafla bildirdi.

9 Fethi Tevetoğlu, “Atatürk’ün Güvendiği Bir Kişi”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-21/ataturkun-guvendigi-bir-kisi-dr-rasim-ferit-talay>

10 Murat Bardakçı, “Suriye’yi Kaybedişimizin Öyküsünü Mustafa Kemal Paşa’dan Dinleyin”, *Ha-bertürk*, 28.07.2013; *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 91-92.

11 Andrew Mango, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, 2004, s. 221.

Kısa bir süre sonra İzzet Paşa'dan, kendisini İstanbul'a çağıran bir mektup alan Mustafa Kemal hemen yola çıktı. Suriye'de bir Osmanlı komutanına ihtiyaç kalmamıştı.

11 Kasım 1918'de Adana'dan bir katarla hareket etti. Türk, Alman, muhacir, asker, terhisli, kaçak tıklım tıklım insan kaynayan bir katardaydı. Kırk kişilik vagonlarda kilimler, halılar, çullar, çarşafklar kaynaşıyor, salıncaklarda bebekler sallanıyordu. Terk edilen vilayetlerden dönenler vali, mutasarrıf, kumandan, zabıt aileleriydi. Yolcu vagonunda Mustafa Kemal için kompartımanlar kapatılmıştı. Katar daha Toroslar'a tırmanırken nefesi kesildi. Pozantı'da, Ulukışla'da, Ereğli, Konya tarlalarında sık sık duran trenden indirilen Mustafa Kemal hastaydı. Kompartımanın perdeleri kapalıydı. Dışarıyı görmek de istemiyordu. Boş ekinsiz kıraçlar, yollara, istasyonlara dökülen lime lime partallar içinde avaz avaz, Ahmed'i, Mehmed'i gören var mı oğul diye çağrışan kadın erkek çocuk çoluk insanlar görülecek halde değildi.¹²

12 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1969, s. 373, 374.

II

İŞGAL ve MİLLİ MÜCADELE

17. BÖLÜM

Perişan Payitaht'ta

13 Kasım 1918 günü İstanbul'un, denize bakan çehresi değişmiş, ürkütücü savaş gemileri Marmara Denizi'nin mavi dinginliğine son vermişlerdi. İstanbul önlerine demirleyen altmış bir parça harp gemisinden limana çıkan üç bin beş yüz işgal askeri şehirde dolaşmaya başlamıştı. Şehrin Avrupa yakasında işgal kuvvetlerinin bayrakları dalgalanıyordu.

İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan donanmaları İstanbul limanındaydı. Türk tarafı mütarekenin çiğnendiğini söylüyor, galip devletler ise Türk tarafının mütareke koşullarını yerine getirmediğini iddia ediyorlardı.

Anayurdu zapt edilen komutan

Mustafa Kemal, 13 Kasım günü öğle saatinde Haydarpaşa Garı'nda trenden indiğinde, arkadaşı Dr. Rasim Ferid ile askeri bir müfreze tarafından karşılandı. Bir yıl önce meydana gelen patlamanın ardından garın havaya uçan kuleleriyle damı hâlâ onarılmamıştı. Onu Haydarpaşa'dan alan, Kartal istimbotu, işgal donanmalarının çelik gövdelerinin arasından geçti ve Galata rıhtımına geldi. Dev gemilere üzüntüyle bakarak "Geldikleri gibi gideceklerdir" demişti.

Altı yıl önce, yine Kasım ayında Mustafa Kemal, Kuzey Afrika'da Derne cephesinde savaşırken doğup büyüdüğü Selanik, düşmanın eline geçmişti. Evi, ailesi, özel eşyaları, belki değerli evrakı, babasının mezarı, yani özel bildiği her şey işgal altında kalmıştı.

Mustafa Kemal, Selanik işgal edilmeden önce, arkadaşı Ali Fuad'a [Cebesoy] neredeyse ağlayarak şöyle demişti: "Doğup büyüdüğüm Selanik, acaba Türklerin elinde kalacak mı? Ben eğer Trablus'tan dönersem, yine buralara gelebilecek miyim? Korkuyorum, Fuad, korkuyorum!" Bu felaketi öngören Mustafa Kemal, çeşitli cephelerde savaşırken kaydettiği aksaklıkları 1911 yılında Tahsin Paşa'ya rapor etmiş, ordunun içinde bulunduğu duruma kayıtsız kalınmasının hıyanetle eş tutulacağını bildirmişti. Rapor, Tahsin Paşa tarafından, kendini bilmezliğe örnek olarak üst makamlara iletilmişti.¹

Mustafa Kemal, Selanik'in düşmek üzere olduğuna ilişkin ilk haberleri Afrika'nın kuzeyinde, Derne'de İtalyanlara karşı savaşırken cepheye gelen

¹ Mustafa Kemal, *Subay ve Kumandan ile Konuşmalar*, ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, s. 160-176.

gazetelerden öğrenmişti. Selanik'ten arkadaşı Nuri [Conker] ile derhal, Balkan cephesinde, savaşmak için başvurmuşlardı. Selanik'in Yunan ordusuna teslim edildiği 10 Kasım 1912 günü Nuri ile birlikte Kahire'deydiler. Derne Savaşı sırasında gözünden yaralanan Mustafa Kemal, gözünü kurtarmak için Viyana'ya gitmeyi planlıyordu.²

Kara haberi, "Bizimkiler Selanik'i aldılar" diyen bir Rum kadından öğrenmişti. Tam da korktuğu gibi o Trablus'ta iken Selanik düşmüştü.

Akıllara sığmaz felaket: Balkan Savaşı

Makedonya için reform isteyen Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın birlikte Osmanlı'ya karşı silaha sarılmasıyla imparatorluğun, Avrupa topraklarındaki beş yüz yıllık hâkimiyetine, altı hafta içinde son verdi, imparatorluk, tüm cephelerde hezimetle uğradı. Selanik'te Alatinî Köşkü'nde sürgün kalan Sultan II. Abdülhamid, 17 Ekim'de kaçırılırcasına İstanbul'a getirildi.

Yunan askerleri 10 Kasım 1912 günü, Aziz Dimitrios (şehrin azizi) kutlamaları sırasında Selanik'e girmiş, Osmanlı Ordusu'nun yirmi beş bin askerine rağmen, işgal başarıya ulaşmıştı. Belediye Meclisi Komutan Tahsin Paşa'ya, "direnme" deyince o da Selanik'i, Yunan ordusuna savaşmadan teslim etmişti.

Tarihçi Mazower, muharebenin esas yükünü çeken Bulgarlardı, ama Yunanlar şehre sekiz saat önce girdiler, diyor. Mustafa Kemal'in çocukluğunun geçtiği Langaza üzerinden kente yürüyen Bulgarlar, büyük bir törenle Selanik'e girmiş, şehri tek başlarına aldıklarını vurgulamak isteyen Yunan ordusu ise kralın sarayını Atina'dan Selanik'e taşımış, sokakları mavi beyaz bayraklarıyla donatmıştı.

Rumlar, yaşadıklarına inanamıyor, gazeteciler düş gördüklerini yazıyordu. Hamidiye Bulvarı'nda Sultan Reşad'ın ziyareti şerefine yapılan mermer çeşmeden Yunan ordusunun zafer sesleri yükseliyordu. *Kölnische Zeitung* muhabiri o günleri şöyle haberleştirmişti:

Selanik'teki Ayasofya Camii üzerinde haç yükseliyor yeniden. Yeni Fatihler haçı diktiler. Ama hani nerde Hristiyanlık ve insanlık belirtileri?... Haç, merhametin sembolüdür, ama Rumlar kanla lekelediler onu. Talan, katliam, ırza geçme, korkunç oranlara yükseldi. Çeteler civar köylerdeki Müslümanlara yapmadıklarını koymadılar. Çok sayıda muhacir açıktan ya da süngüyle

2 Mustafa Kemal'in, Viyana'da göz doktoru Profesör Fuchs'a muayene olup bir operasyon geçirdiği savaş meydanından yazılan mektuplardan ortaya çıkacaktı. Bkz. Hale Sıvın, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-10/mustafa-kemalin-ilk-savasi>; Ocak 1912'de gözü nedeniyle Derne'deki Hilâliahmer Hastanesi'nde bir ay yatıp iyileşmeden çıktığını arkadaşı Kerim Bey'e yazmıştı. ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, 1998, s. 139.

öldü. Yunanlıların beslemeyi taahhüt ettikleri silahtan tecrit edilmiş Osmanlı askerlerinden çoğu keza açlıktan öldü.³

Kentin Yunanlara geçmesinden büyük devletler hoşnut değildi. Almanlar, birçok Türk yetkiliye pasaport veriyordu. Uyruk değiştirme modası salgın halindeydi. Osmanlı jandarması uzun bir süre kentte asayiş korumaya devam etti. Camiye döndürülmüş Bizans kiliselerinde Müslümanlar ibadete devam etti.

Mustafa Kemal, doğduğu toprakları kurtaramadığı için öfke ve keder içindeydi. Selanik'in Yunanlara hiç direnmeden teslim edilmesi hep içinde bir ukde olarak kalacaktı. Çanakkale'de savaşırken duygularını İstanbul gazetelerine yazmış, kaleme aldığı mektup iki gazetede imzasız olarak yayımlanmıştı:

"Geçen Balkan Harbi'nde Makedonya'da bulunarak vatanıma hizmet edemediğimden veya hiç olmazsa Selanik derbendinde babamın kemikleri dibinde kendime bir mezar yapamadığımdan gıryan (ağlıyor) idim. Fakat lehül hamd (Allah'a hamd olsun) bu defa vatanımı istilaya gelen alçak düşmanın karşısındayım. Hem öyle ki, karargâhım General Hamilton'un ki gibi denizlerde zırhlı kaleler içinde değil, avcı hatlarımızın 300 hatve (adım) gerisinde, Allah'ın hıfz-ı samedanisinde (ilahi korumasında) kıtama (birliğime) izafeten (ilişkin olarak) müsemma (isimlendirilmiş) Cesaret Tepesi'ndedir. Muharebenin ilk üç gününde düşmana eynel mefer (kaçacak yer neresi) dedirterek selameti sahilde koca gemi toplarının mermi huzmesi (demeti) altında araştıran kıtımın (birliğimin) harp ettiği bu tepede vücudum biruh (cansız) olarak çiğnenmedikçe, Hamilton'un ordusunun deniz sahilinde bir hatve (adım) ilerlemesine katiyen müsaade etmeyeceğim. (...)

6 Mayıs 1331 hücum-u umumisinde (genel saldırısında) kıtam, bir işaretim üzerine bütün cepheyle hiçbir tüfek patlamaksızın süngüsünü karşısındaki düşmanın can evine sapladı. Mevzilerine girdi (...) def etti."⁴

İşgal altındaki Selanik'e gitmiş miydi?

Selanik'in teslim olduğu günlerde Mustafa Kemal'in Afrika'dan dönerken gözü için Viyana'ya gidip Dr. Fuchs'a muayene olduğu, doktorlarının kaleme aldığı anılarda kayıtlı. Dönüş yolunda Mustafa Kemal, annesini ve kız kardeşini görmek, son bir bakış atmak için Selanik'e gitmiş miydi? Ben gittiğini düşünüyorum. Selanik'i son kez ne zaman gördüğüne pek değinmeyen Mustafa Kemal, Trieste Macaristan yolu ile İstanbul'a geri döndüğünü söylemişti.⁵ Macaristan ile Selanik, Selanik ile de İstanbul

3 Aram Andonyan; *Balkan Harbi Tarihi*, İstanbul, 1913, s. 403, aktaran Nuri Yavuz, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008.

4 Orhan Çakır, bu imzasız mektubun Mustafa Kemal'e ait olabileceğini söylüyor. Üslup ve içerik bu iddiayı doğruluyor. *Sabah* gazetesi, 01.06.1915; *Tasviri Efkâr* gazetesi, 18.05.1915.

5 *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 43.

arasında tren bağlantısı vardı, yani Selanik üzerinden İstanbul'a gelmesine bir engel yoktu.

Gazeteci Ruşen Eşref'in Atatürk'ün ölüm döşeginden aktardığı bir konuşması onun Selanik'e gittiğini adeta doğruluyor:

Sesi ta yanına sokulana bile kendini güç iştirir bir hafifliğe varmıştı. Rume-
li'nin elden gitmekte olduğunu duyunca güç ve yorucu yolculuklara katlanarak
Afrika'dan aşarak Gelibolu'ya nasıl yetiştiğini o sesle anlattı:

"Selanik'e vardım... Anamın evinin kapısını çalarım; açmazlar! Beni görürler
de pencereden gene 'Kim o!' diye sorarlar!"

"Açın yahu, açın, benim. Ben Mustafa Kemal! derim; inanmazlar, korkarlar
açsınlar!.. Yüzümü tanıyamazlar; o kadar zayıflamışım!" dedi idi... Ve sadece
bir nefes gibi kalmış sesi ile ilave edebilmişti: "Fakat şimdi o seferden de
zayıfım. Bununla beraber yakında Ankara'ya gideceğim!..."⁶

Zübeyde Hanım'ın İstanbul'a gelişi

İşgal altındaki Selanik'te yaşamaya devam eden Zübeyde Hanım ile Makbule İstanbul'a ne zaman gelmişlerdi? Mustafa Kemal'in onları bir göçmen kampında bulduğunu aktaranlar var. Bir başka anlatı ise, "1915 yılı ortalarında Selanik'e gönderdiği yaveri Mahmud'un [Soydan] yardımıyla İstanbul'a getirttiği"⁷ şeklinde.

Ancak Mustafa Kemal'in 5 Nisan 1915 tarihinde Sofya elçiliğine gönderdiği telgraf olayı aydınlatıyor: "İstanbul'a seyahat etmekte olan annemi araması için Dedağaç'taki konsolosumuza emir verilmesini rica ederim. Dedağaç'tan mektubunu aldığımdan, orada olduğunu zannediyorum."⁸

On altı ay süreyle Yunan işgalinde yaşayan Zübeyde Hanım ile Makbule, evleri olmadığı için, Mustafa Kemal'in Manastır'dan arkadaşı Ömer Naci'nin (ölümü 1916) aile evinde; sonra da Zübeyde Hanım'ın ikinci eşi Ragıp Bey'in yengesi Vasfiye Hanım'ın evinde kalmışlardı.

Mustafa Kemal'in ailesinin 1916 Martı'nda, Akaretler 76 no'lu eve yerleştiklerine ilişkin bilgi, Mustafa Kemal'in Çanakkale'de kurmay başkanı olan İzzettin Bey'in [Çalışlar]'ın anılarında yer alıyor.⁹

İşgal İstanbulu'nda

Mustafa Kemal, İstanbul'a gelince, yenik düşmüş imparatorluğun Harbiye Nazırı olmak için son derece planlı bir biçimde harekete geçti; kendine güveni tamdı. Ordunun başarısızlığının siyasetle onarılabilceğini

6 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, Cilt 6, *Hatıralar IV*, TDK, s. 77-78.

7 Eriş Ülger, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, 2015, s. 38.

8 Atatürk Araştırma Merkezi Arşivi, Dosya 66, aktaran Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AAM, Ankara, 1999, s. 38.

9 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AAM, Ankara, 1999, s. 70.

düşünüyordu. Aile evine gitmek yerine payitahtın en civcivli oteli Pera Palas'a yerleşti.

Zübeyde Hanım'ın manevi evladı Abdürrahim, o günleri gazeteci Mete Akyol'a anlatmıştı:

"Ben şimdi İstanbul'da bazı kişilerle görüşmeler yapmak zorundayım. Bu görüşmeleri bu evde yapamam. Evimiz çok dar. Bunun için önce genişçe bir ev bulup oraya taşınmamız gerek. Böyle bir ev buluncaya kadar Pera Palas'ta kalacağım. Çünkü görüşmelerime hiç zaman kaybetmeden başlamak istiyorum. Sık sık gelirim sana anneciğim" demiş ve o hummalı trafiğin içinde iki günde bir annesini görmeye gelmişti.¹⁰

Mustafa Kemal Pera Palas'ta masanın üzerinde duran *Yeni Gün* gazetesini eline aldığı anda bir sürprizle karşılaştı. Yunus Nadi'nin gazetesi *Yeni Gün*, birinci sayfasında kendisinden söz etmiş, fotoğraflı bir haberle İstanbul'a dönüşünü duyurmuştu. Gazetenin manşeti ise işgal donanmasının İstanbul'a geliyordu. Gazete adeta millete moral vermek için Anafartalar kahramanının atanacağı yeni bir görevden söz etmekteydi.

Yeni Gün okurları onu yakından tanırdı. Gazete, kısa süre önce düzenlediği ödüllü bir yarışmada isimleri öne çıkmış kumandanları siluetlerinden tanıyanlara armağanlar dağıtmıştı. 10 Ekim günü de Mustafa Kemal'in silueti yayımlanmıştı. Altında, "İstanbul yolunu İngilizlere kapatan kumandan" ifadesi yer almıştı.¹¹

Sahibi olduğu gazete: *Minber*

Sermayesine katıldığı *Minber* gazetesi 1 Kasım 1918 günü, o Suriye'de iken yayın hayatına başlamıştı. Mustafa Kemal, gazete sayesinde hem fikir kavgası yapacağını hem de para kazanacağını hayal ediyordu. Gazetesini ilk kez eline alır almaz herkesin elinde görmek arzusuyla Pera Palas Otelinden Beyoğlu'na çıktı, ancak ortalıkta *Minber* okuyan kimsecikler yoktu. Gazete çıkarmak öğrencilik yıllarından beri hayaliydi. Ömer Naci, Ali Fuad ve İsmail Hakkı [Pars] ile birlikte Harp Okulu son sınıfta iken, iki üç sayı devam eden el yazısı bir gazete çıkartmışlar, tutuklanmanın eşliğinden dönmüşlerdi. *Minber*'in sahibi ve başyazarı Dr. Rasim Ferid [Talay] imtiyaz sahibi ise Fethi [Okyar] idi. Logosunun altında, siyasi, ilmi, edebi, iktisadi yevmi gazete yazılıydı. Gazete, aynı zamanda, Fethi'nin kurduğu Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkası'nın yayın organıydı; tek yapraktan ibaretti. Boyu 60, eni 45 cm idi.¹²

10 Mete Akyol - Abdürrahim Tuncak yazı dizisi, *Milliyet*, (24.04.1981-06.06.1981), 01.06.1981.

11 Zeki Arıkan, "Yeni Gün'ün Müsabakası'nda Mustafa Kemal Paşa", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/804/10246.pdf>

12 Cemil Sönmez, *Atatürk'te Edebiyat Sevgisi*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 207-208.

Rasim Ferid, Fransa'da genel cerrahi eğitimi almış, güvendiği bir dost ve doktordu. İstanbul İli Sağlık Müdürüydü. Haberlerinde hep yardımcı olurdu. Özel meraklarından biri de ispritzizma alanıydı.

Pera Palas günleri

Mustafa Kemal'in Pera Palas günlerinde görüştüğü ilk kişi istifa eden hükümetin Bahriye Nazırı Rauf Bey oldu. Ardından görevden ayrılan Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'yı ziyaret etti. Yeni kabine için nabzını yokladı. Görevden dönmüş bir komutan sıfatıyla padişahla görüştü. 16 Kasım'da otelin lobisinde *Vakit*, *Zaman* ve *Minber* gazetelerine demeç verdi. Diplomataça davranıyor, sert açıklamalarda bulunmuyordu. İhtiyaç duyulan barışın Mebusan Meclisi'ne dayanması gerektiğini özellikle vurguluyordu. *Minber*'e ilk demecini verirken gayet politik davranmış, İngilizlerle dostluk politikası izlenmesi gereğinden söz etmişti. *Vakit* gazetesine de, Britanya hükümetinin iyi niyetinden şüphe etmek istemediğini söylemişti. *Zaman* gazetesine, "Osmanlı meşrutiyeti başta padişah olmak üzere her Osmanlı ferdi o kadar kökleşmiştir ki, meşrutiyetimiz hakkında asla endişeli değilim" açıklamasını yapmış ve Ahmed İzzet Paşa'ya duyduğu güveni dillendirmişti. Gazetelerdeki demeçleri onu görünür kılıyordu.

Daily Mail gazetesinden ünlü gazeteci Ward Price'in otelde kaldığını öğrenince, otel müdürü aracılığıyla onu kahve içmeye davet etti. Price yıllar sonra, Mustafa Kemal'in İngiltere nezdinde valiliğe talip olmaktan söz ettiğini yazacaktı.

İkna süreci boşa gitmemiş, Ahmed İzzet Paşa Mustafa Kemal'in de içinde yer aldığı bir kabine listesi hazırlamıştı.

19 Kasım 1918 günü Mustafa Kemal, sivil kıyafetiyle Fındıklı'daki Mebusan Meclisi'ndeydi. Güven oylaması ile hükümetin devrilmesi gündemdeydi. Mebuslarla tek tek görüşüp onları hükümete güven oyu vermemeye davet etti. Dinleyici locasından sonuçları izlerken, ikna olduğunu sandığı kişilerin sözlerini tutmadığını gördü. Oylamaya katılan yüz kırk dört mebustan doksan biri hükümet programını onaylamış, A planı suya düşmüştü.

Pera Palas trafiği bir iki gün daha sürdü. Kendisini masalarına davet eden İngiliz generallerine, "Onlar buyursunlar" cevabını verirken, Albay İsmet ile ilişkiye geçmiş, gazeteci Ahmed Emin'i de görüşmeye çağırmıştı; Padişah'la ikinci görüşmesi 22 Kasım'da gerçekleşti.¹³

13 Mustafa Kemal'in İstanbul temasları için kaynak: Sabahattin Özel, *Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Gerçekler, Yeni Düşünceler*, İş Kültür, 2004, s. 33-42, Neşe Erdöl, "Mondros'tan Samsun'a İstanbul'un Ekonomik, Sosyal, Kültürel Durumu ve Mustafa Kemal Paşa", İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, 2003, s. 305-388.

Akaretler'deki ev

Zübeyde Hanım, Akaretler'de kızı Makbule ile birlikte yaşıyordu. Eşi Ragıp Bey ailenin malına mülküne göz kulak olmak için Selanik'te kalmıştı.¹⁴

Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı Asaf'a [İlbay] göre Kolcubaşı Ragıp Efendi, mahallesinde büyük sempati uyandıran levent bir yiğitti. Selanik kabadayıları arasında ün ve şöhret sahibi birisi iken, vazife başında

Akaretler'deki ev, günümüzde müze.

tütün kaçakçısı ayıngacılar tarafından feci biçimde katledilmişti.¹⁵ Ragıp Bey'in I. Dünya Savaşı'nın sonunda öldüğü söyleniyor.

Mustafa Kemal'in eniştesi Mustafa Mecdi'den ilk söz edişi 22 Mayıs 1915 tarihli mektubunda: "Bizim enişte, Kuleli Mektebi Hastanesi'nde kâtip imiş. Rica ederim, mümkünse adamakıllı adresini öğrenip bana bildiriniz veya bildirsin." Polis ya da asker kökenli olduğu söylenen Mustafa Mecdi, 1920'li yıllara ait anlatılarında, Makbule ile yirmi yıllık evli olduklarını söylüyor. Ancak bunda bir yanlışlık olmalı. Akaretler'deki evin sakinleri arasında aileye küçücükken katıldığı söylenen Abdürrahim ile Zübeyde Hanım'ın hizmetini gören Ayşe ile bir de aşçı bulunuyordu.

Kendi ülkesinde göçmen durumuna düşen Zübeyde Hanım, bu kez de İstanbul'a gelen işgal güçlerine ağlıyordu. Şehir ve insanlar derin bir acı içindeydi. O kara günde kederini azaltan tek şey, oğlunun cepheden dönüşüydü. Ana oğul baş başa kahvaltı ederler, Abdürrahim'i de yanlarından ayırmazlardı.¹⁶

Zübeyde Hanım oğlunun işleriyle yakından ilgilenir, attığı adımlara kulak kabartırdı. Gazeteci Ruşen Eşref, Mustafa Kemal'in annesiyle bir konuşmasını aktarıyor:

"Anne sen hangi partidensin?"

"Siyasetten ben anlamam; sen bilirsin! Senin partiden" demişti.

"Askerin partisi olur mu? Olmaz, asker askerdir."

"Bilmem ki ben Paşam, olur mu? Olmaz mı? Sen ne yanda isen ben o yandayım" diye cevap vermişti.¹⁷

14 Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 53.

15 Asaf İlbay, Çocukluk Arkadaşım Atatürk, Kaynak Yayınları, 2014, s. 22.

16 Mete Akyol - Abdurrahim Tuncak yazı dizisi, Milliyet, (24.04.1981-06.06.1981).

17 Ruşen Eşref Ünaydın, Bütün Eserleri, Cilt 5, TDK, s. 106.

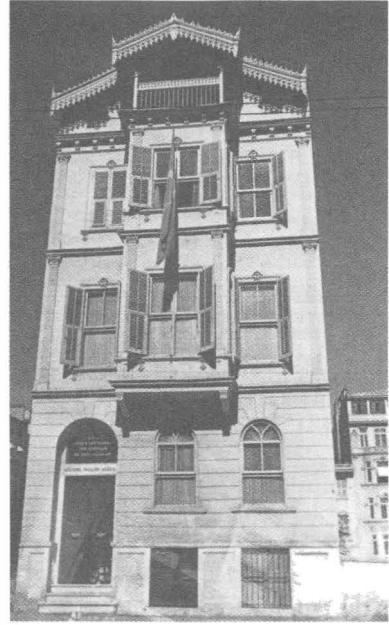
Aranan ev Şişli'de bulundu

Mustafa Kemal'e yeni bir ev gerekiyordu. Aranan ev Şişli'de bulundu. Annesine, "Tam istediğim gibi. Geniş bir ev. Bizim Dr. Ferid Bey buldu. Ben de gittim gördüm, beğendim. Hem Dr. Rasim Ferid Bey'in muayenehanesinin de yakınında. Seni görmeye daha kolay ve daha sık gelebilir" dedi.

Annesinin tedavisi ile Dr. Rasim Ferid ilgileniyordu.

Zübeyde Hanım'ın cevabı şöyleydi: "Şişli'de her millettten insan oturur, komşuluk hasreti çekeceğiz ama önemli değil. Ben fırsat buldukça Beşiktaş'a iner, komşularımızın hatırlarını sorarım."

Mustafa Kemal Halep'ten dostları Salih ve Madam Fansa'nın Beyoğlu Hava Sokak'taki konağında da bir süre misafir kaldı. Salih Fansa varlıklı bir Hristiyan Arap'tı. Savaşın seyrine bakarak Halep'ten İstanbul'a gelmişti. Akaretler'deki ev de kapatılmamış, Zübeyde Hanım'ın düzeni bozulmamıştı. Dilediğinde oğlunun yanına geliyor, dilediğinde gidiyordu.

Şişli'de 1918-1919'da yaşadığı ev.

Fikriye

Akaretler'deki evle, Şişli'deki eve gelip gidenlerden biri de güzel endamlı, hülyalı bakışlı Fikriye idi. Mustafa Kemal'in üvey babası Ragıp Bey'in İstanbul'a yerleşen kardeşi Memduh Hayri ile Vasfiye Hanım'ın kızıydı. Seçkinler mahallesi olarak bilinen Sultanahmet Akbıyık'ta Kazasker Molla konağında yaşıyordu. Ragıp Bey'in kardeşi Memduh Hayri, 1905'te Mustafa Kemal'in Harp Okulu'ndan mezun olduğu yıl vefat etmişti.

Nüfus kâğıdındaki bilgilere göre Fikriye, 1897 yılında Mora, Yenişehir'de dünyaya gelmişti.¹⁸ Ağabeyi Ali Enver subaydı. Ablası Emine Melahat evlenip Mısır'a yerleşmişti. Kız kardeşi Jülide ise en küçükleriydi.

Fikriye evde özel eğitim görmüş, Fransızca ve piyano dersleri almıştı. İstanbul'a geldiklerinde, Hariciye Nazırı olan olan Sadrazam Tevfik Paşa, Memduh Hayri Bey'in elinden tutan isimdi. Tevfik Paşa'nın kız kardeşi

18 Fatih Bayhan, *Fikriye Hanım*, Pegasus, İstanbul, 2008, s. 332.

Belkıs Hanım, Memduh Hayri Bey'in Hicaz Defterdarı olan kardeşi Mehmed Hayri Bey ile evliydi. Tevfik Paşa'nın İsviçreli bir mürebbiye olan eşi Elisabeth tanıdığı Türk ailelerinin kızlarına Avrupa terbiyesi verirdi. Avrupalı bir genç kız gibi yetişmesi için Fikriye'nin eğitimi ile de ilgilenmişti.¹⁹

Mustafa Kemal'in, Harbiye yıllarında Fikriye henüz çocuk yaştaydı. Güzel kıyafetler, parlak renkler seçen, erkeklerden çekinmeyen, özgürce konuşan genç kız, büyüdükçe çarpıcı güzellikte bir kadına dönüştü.

Mustafa Kemal ağabeyi gelir gelmez canlanıp koşuşturmaya başlar, Akaretler'e gittiği günlerde ortama bambaşka bir hava katardı. Özellikle hasta ise, Mustafa Kemal'in etrafında pervane olurdu. Aralarındaki yakınlaşmayı Makbule ve Zübeyde Hanım endişeyle izler, evlilik kokusu alırlardı. Fikriye, Mustafa Kemal'e kimi zaman davetkâr davranır, kimi zaman da uzak durur, baş başa kalmamak için Zübeyde Hanım'ın odasına dua etmeye giderdi. Ortalıkta görünmediği anlar Mustafa Kemal, Fikriye ile daha fazla ilgilenir, annesi onların bakışmalarından rahatsız olurdu.

İrfan ve Margarete Orga'nın *Atatürk* biyografisindeki anlatıya göre, patavatsız bir kişi olan Makbule, Fikriye'yi aile kavgalarına dahil ederdi. Fikriye bu fırtınada onları yalnız bırakıp kenara çekilir, Mustafa Mecdi, hırpalanan genç kadını korumaya çalışırdı.²⁰ Kocaman, insanın içine işleyen kahverengi gözleriyle Fikriye, muhakkak kendisine erkeklerden bir destekçi bulurdu. Doğuştan civelekti, gözlerini nasıl kullanacağını bilir, hoşuna giden bir şey olduğu zaman ellerini sevinçle çırpardı. Zübeyde Hanım'a çok özenli davranır, Makbule'ye ise nispet veren bir eda takınırdı. Ev işlerine ilgi göstermiyor diye Makbule ona içerlerdi. Giderek şişmanlayıp asık suratlı bir kadına dönüşen Makbule'nin aksine, Fikriye bir çocuk gibi neşeliydi.

Zübeyde Hanım, bütün endişelerine rağmen, Fikriye'yi koruyup kollar, yanlarında kalmasını isterdi. Akıllı bir kadındı, Fikriye'yi kötüledikçe, oğlunun ona daha fazla yaklaşacağını anlamıştı.

Fikriye

19 Hıfzı Topuz, *Gazi ve Fikriye*, Remzi Kitabevi, 2001, s. 42.

20 İrfan ve Margarete Orga, *Atatürk*, Michael Joseph, Londra, 1962, s. 91, 95.

Atatürk isimli kitabın yazarı karı koca Orga'ların anlatımına göre, Fikriye'yi bir Mısırlı ile evlendiren de oydu.²¹

Şemsi Belli 1994 Kasımı'nda *Hürriyet* gazetesi için hazırladığı dizi yazıda Fikriye'nin Zübeyde Hanım'ın ve Makbule'nin teşvikiyle bir Mısırlı ile evlendiği iddiasına yer vermişti. Fikriye'nin fotoğrafının altına da şu satırlar yazılmıştı. "Harem yaşamının katlanılmaz koşulları ve Mustafa Kemal'e duyduğu coşkulu özlem, kısa bir süre sonra boşanmaya sürükledi onu. Fazla düşünmeye gerek duymadan boşandı ve yıldırım hızıyla İstanbul'a döndü."²²

Ancak, Fikriye'nin kuzenlerinden Hayri Özdiğer, böyle bir evliliğin olmadığını, Fikriye'nin kız kardeşinin evliliği ile karıştırıldığını söylüyor.

Fikriye'nin ailesi peş peşe felaketler yaşadı. Emine Melahat 1913'te Mısır'da kolera salgınında öldü, Akbıyık'ta çıkan büyük bir yangında oturdukları konak yandı. Evsiz kalanlarla birlikte bir süre çadırda yaşadılar. Vasfiye Hanım kızları ile, aile dostları Macid Bey'in Yerebatan semtindeki yirmi dört odalı konağının karşısında yine onun yaptırdığı bir ev bulup yerleşti. Macid Bey'in eşi Nimet, Vasfiye Hanım'ın yakın dostuydu; evin kızı Handan da Fikriye ve Jülide'yle arkadaş olmuştu.²³ Fikriye'nin hayatındaki felaketler sürecekti. Annesi Vasfiye ölmüş, Jülide vereme yakalanmıştı. Fikriye ile kız kardeşi Akaretler'deki eve her geldiklerinde Zübeyde Hanım, küçük Abdürrahim'e, Jülide ile öpüşmemesini tembih ederdi.²⁴

21 İrfan ve Margaret Orga, *Atatürk*, Michael Joseph, Londra, 1962, s. 91.

22 Şemsi Belli, "Fikriye Zorla Evlendiriliyor", *Hürriyet*, 11.11.1994.

23 Hıfzı Topuz, *Gazi ve Fikriye*, Remzi Kitabevi, 2001, s. 86.

24 Vamık Volkan - Norman Itzkowitz, *Immortal Atatürk*, The University of Chicago Press, 1986, s. 94.

18. BÖLÜM

Almancı İstanbul'dan, İşgal İstanbulu'na

Ateşkesin ilk koşulu Almanların ve Avusturyalıların derhal imparatorluğu terk etmesiydi. İngiliz, Fransız ve İtalyan elçilikleri savaşla birlikte faaliyetlerini durdurmuş, 1917 Nisanı'nda Almanya'ya savaş ilan eden Amerika'nın İstanbul'daki elçiliği basit bir temsilcilğe dönüşmüştü.

Almanlarla ittifak günlerinde bir Alman şehrine dönüşen İstanbul, Alman uzmanların desteğiyle ayakta durmuştu. Payitahtın tek enerji kaynağı olan kömür ocaklarını Almanlar işletiyor, yetersiz üretim Almanya'dan gelen arabalar dolusu kömürle takviye ediliyordu. Savaş boyunca, İstanbul'a Westfalya'dan kömür taşınmıştı.

Almanların İstanbul'dan ayrılmasıyla hayat durdu, şehir bir anda susuz, elektriksiz kaldı. Aydınlatma, elektrikli tramvaylar, vapur ve su rezervleri; yani şehir yaşanır kılan hizmetler hep kömüre bağlıydı. Tramvay yaklaşık üç ay hiç yerinden kalkmadı.

Elektrik kesintileri yüzünden, şehir büyük bir karanlığa gömüldü, vapurlar aylarca sınırlı sayıda sefer yapabildiler. Su dağıtım şebekesini, elektrik santralini ve günlük yaşama dair bütün mekanizmaları çekip çeviren Alman uzmanlar artık yoktu. Salgın hastalıklar kapıdaydı. Lekeli humma ve Asya kolerası ürküten boyutlardaydı.

Alman nüfuzu altındaki İstanbul tamamen farklı bir şehirdi. Amerikan Kız Koleji'nin Müdürü Mary Mills Patrick şöyle anlatıyor:

İstanbul adamakıllı temizlendi. Neredeyse sokaklara yoğurt döksen yalanıyor-du. Kaba saba kaldırımlar güneş ışığında pırıldıyordu. Bilinen bütün hastalıklara karşı aşı yapılması için emir verilmişti. Enfeksiyon korkusu olmadan ameliyatlar bir tek Alman hastanesinde yapılabiliyordu. Bu sistemleştirme ve aşılama ne yazık ki ciddi salgın hastalıklara tam anlamıyla engel olamadı...¹

İşgal ile şehirde ekonomik rahatlatma bekleyenler yanılmışlardı. Başlangıçta fiyatlar düştü ancak koşullar eskisinden beterdi. Bir malın gemiden indirilmesi New York'tan gelişinden daha pahalıya mal oluyordu.

İstanbul çok uzun süredir ambargo altındaydı. Ateşkesi izleyen aylarda Çanakkale Boğazı'ndan şehre gidecek malzeme durduruluyordu. Tüccarlar durmadan fiyatları yükseltiyorlardı.

1 Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbulu'nda*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009, s. 289.

Ev kiralari on beş kat, yiyecek fiyatları on iki kat artmıştı. Sokak karaborsacı ve yankesici kaynıyor, çok fazla patronu olan Türk polisi hiçbir şeye karışamıyordu. Sıkıyönetim korkusu kalkınca cinayetler çoğaldı. Geceleri kumarhaneler dolup taşıyor, işgal askerleri sürekli ateş açıyordu.²

Alman ve Avusturyalıların yerini İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan askerleri almış, Amerikalılar Noel'de gelmişti. Muazzam bir askeri güçle gelen yeni efendiler kaşla göz arasında seçkin Türk ailelerinin evlerine el koymuşlardı.

Yüzler ıstıraplı, sapsarı ve bitkindi, gözler yorgun düşmüş, bedenler zayıflamıştı. İnsanların perişanlığı gizlenemiyordu. Sokaklarda yaşlı erkek ve kadınların, hatta çocukların açlıktan yığılıp kaldığını görmek vaka-yı adiyedendi. Boğaz'ın bir kıyısından ötekine geçecek olanlardan pasaport soruluyordu. Ekmek ve şeker kıtlığı ciddi boyuttaydı.³ İşgal ülkeleri ateşkes ile birlikte kaldırılan sansürü yeniden getirdi.

İstanbul, savaşın son iki yılında büyük yangınlarda kül olmuştu. 1918 yazında peş peşe çıkan iki büyük yangında yirmi bin ila kırk bin arasında ev yanmış, Boğaz sahilleri, Beşiktaş, Kuruçeşme, Nişantaşı, Pera gibi zengin semtlerinde birbirinden güzel evler kül olmuştu. İtfaiye hiçbir işe yaramıyordu. Rüzgâr ne yöne eserse o taraf yanıyordu. Kundakçılık yaygındı. Sayısız insan çadırlarda yaşıyordu.⁴

Ermenilere ne oldu?

Ermeni tehciri konusundaki sessizlik sona ermiş, 1915 yılında yaşanan Büyük Felaket imparatorluk gündemine oturmuştu. Ermenilerin anayurtlarından adeta silinip atıldıkları yüksek sesle konuşuluyor, Ermeni oldukları için binlerce insanın katledildiği uluorta tartışılıyor, büyük sayılar telaffuz ediliyordu. Sorumlular yargılansın diyenler çoğalmıştı.

Ermeni tehciri ilk kez Meclis'e getirildi, 4 Kasım 1918 tarihli oturumda iki sadrazamın, Said Halim Paşa ile Talat Paşa'nın Yüce Divan'a verilmesi istendi. Ermeni faciası ve iki Ermeni mebusun öldürülmesi işlenen cürümler arasında sayıldı. Üç azınlık mebusu yaşananları "Ermeni milletine mensup olmaktan başka suçları bulunmayan bir milyon nüfusun kadın ve çocuklar istisna edilmeden yok edilmesi" olarak tanımladılar.

Kabine adına cevap veren Dahiliye Nazırı Fethi Bey orta yolcu bir tavır takınarak yaşanan felaketlerden Türk unsurun payına da önemli şeyler düştüğünü savundu:

2 "Chaos Run Riot in Constantinople", *New York Times*, 8.12.1918.

3 Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda*, Dergâh Yayınları, s. 281, 282.

4 Edgar J. Fisher, "From Bad to Worse in Constantinople", *New York Times*, 11.01.1920.

Bilirsiniz efendiler, yaşadığımız dört sene zarfında bu memleketin havasından gayet fena gayet muzır birtakım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmiştir. Bundan dolayı Rum unsuru, Ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar zarar görmüş ise, sizi temin ederim ki Türk unsuru da aynı vechile ve belki de daha fazla derecede zarar görmüştür.

Hükümetin gayesini de şöyle özetledi:

Hükümetin tutacağı yol birdir: O da bilcümle bütün unsurlara cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın, hürriyet ve tam eşitlik bahşetmek ... Eldeki imkânlar ölçüsünde tamiri, sürgüne yollanmış olanların yerlerine iadesi, bunların maddi hasarlarının mümkün olduğu kadar tazmini için icraata başlanmıştır.⁵

Yurdun evlatları birbirini boğazladı

İngiliz gazetelerinde çıkan bir demecinde Sultan Vahideddin, “bazı siyasi komitelerin” Ermenilere reva gördüğü muamele üzerine bir açıklama yaptı:

Böylesi yasadışı kötülükler ve aynı yurdun evlatlarının karşılıklı olarak birbirini boğazlaması kalbimi kırdı. Tahta geçer geçmez kıskırtıcıların en sert biçimde cezalandırılmaları için bir soruşturma başlattım. Ancak emirlerimin yerine gelmesi bazı unsurlar tarafından engellendi. Artık sorun derinlemesine soruşturulmaktadır. Yakında adalet yerini bulacak ve böyle çirkin olaylar asla tekrarlanmayacaktır.⁶

Sultan, *Daily Mail* muhabiri Ward Price ile yaptığı görüşmede de, “Savaştan önce tahta geçmiş olsam, tarafsız kalırdık; Ermeniler ile ilgili kabahatli bulunanlar mutlaka cezalarını görecekler; asil İngiliz milletine karşı biz Türkler her zaman sevgi ve hürmet beslemişizdir” diye konuşmuştu.⁷

Ülkeyi terk eden Enver ve Talat Paşa'lara muhalefet Ermeni tehciri üzerinden yürütülüyordu. Mustafa Kemal'in gazetesi *Minber* de tehcir tartışmasına neşter atmış, Ermenilere yapılan muameleyi haksız bulan ve geçmişte yaşananları dile getiren “Ermeni Terbiye-i Milliyesi” başlıklı bir makaleye yer vermişti.

... bir milleti üç beş kişinin bir masa başında verdikleri bir karar ile şöyle bir imha edivermek imkân haricindedir. İster nazır, ister çeteci ve isterse her kim olursa olsun, herhalde dünyada hiçbir ferdin bir millete tasarruf hakkı değil, iktidarı bile kabil-i-tasavvur olamaz. (...)

5 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, Ankara, 1999, s. 390-400.

6 “Sultan searching out authors of killings”, *New York Times*, 7.12.1918.

7 Lütü Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınları, 2004, s. 310.

Makamlarını terk edip gidenlerin en affedilmez sorumluluklarından birinin Ermeni milletine karşı işledikleri suç olduğu vurgulanıyor, Ermenileri yeryüzünden kaldırılseler bunda zarardan başka ne menfaat vardır, diye soruluyordu. “Ermeni demek Hristiyan Türk’tür” deniyordu.⁸

Örgüt ve gazete fişkiriyor

İki ayın içinde ülke Adan Z’ye değişmiş, her yandan örgüt ve gazete fişkiriyordu. İmparatorluğu bırakıp kaçan paşaların ardından “Efendiler nereye?” diyen Refik Halid’in sözleri parola gibi tekrarlanıyordu: “Ermeni mi kes kafasını, Rum mu al parasını, Türk mü sür ölüme.”⁹

Vecizeler furyasına “Ferre, yefürü, firara”¹⁰ ile “Yaşasın Enverland” deyişleri eklendi.

Yahya Kemal de, “Hani ya şu bizim firari paşalar var ya, işte o zatlar kaçmaya karar verdikleri zaman, en büyük kaygıları arkalarından gazetelerin koparacakları fırtına idi” diye yazacaktı.¹⁰

Kadın meselesinde muhalefete önem veren *Minber*’den bir anekdot aktaralım.

- Hemşire işittiniz mi erkekler nasıl gezeceklermiş?
- Hayır işitmedim. Nasıl?
- Yaz günleri tozdan muhafaza için yüzlerine peçe koyacaklar-mış.
- Aman ne âlâ belki o vakit müsavat (eşitlik) olmasın diye bizden peçeyi kaldırırlar.¹¹

Minber sadece elli sayı çıkabildi

Minber gazetesi, yeterli ilgi görmediği gibi bir de sahiplerini itti-hatçı suçlamasıyla yüz yüze bırak-mıştı. Fethi Bey, her şeye rağmen,

Ortağı olduğu *Minber* Gazetesi (1918).

8 “Ermeni Terbiye-i Milliyesi”, 9 Teşrinisani (Kasım), 1918; Mustafa Kemal’in ilk günlük gazetesi *Minber*, Ebabil Yayınları, Ankara, 2007, s. 134-136.

9 Tank Mümtaz Göztepe, *Sultan Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayinevi, 1968, s. 41.

* Şiddet, hırs, firar.

10 Tank Mümtaz Göztepe, *Sultan Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayinevi, 1968, s. 43.

11 *Minber*, 10.12.1334, aktaran Makbule Gürel, “Mütareke Döneminde *Minber* Gazetesi”, Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 1469.

fikirlerini halkın huzuruna çıkarttıkları için memnundu. “Hadiseler imkân verseydi, *Minber*’i ömür boyu çıkarabilmiş olmanın hasretini duymuşumdur” diyecekti.

Mustafa Kemal, *Minber* gazetesine imzalı yazı yazmadı ama gazete onu görünür kılmakta gayet başarılı oldu. 19 Kasım’da Ahmed Hulki imzasıyla yayımlanan “Gizli Bir Sima” başlıklı makale “Her halde istikbal-i vatan Mustafa Kemal Paşa’dan büyük hizmetler beklemekte haklıdır” sözleriyle son buluyordu.¹²

Elli sayı çıktığı sanılan *Minber*’in matbaasında Mustafa Kemal’in bir de kitabı yayımlandı. Sofya’da ataşemiliter iken yazdığı *Zabit ve Kumandan ile Hasb-i Hal* dört yıl sonra piyasadaydı. Mustafa Kemal Paşa’nın arzusu ve emri üzerine bin adet basılmış, yedi buçuk kuruş fiyatla satışa çıkarılmıştı.¹³

12 *Minber*, Numara: 18, 19, Teşrinisani 1334; Dilek Çavuş, “Mustafa Kemal’in Basınla ve *Minber* Gazetesiyle İlişkisi”, AAM dergisi, Sayı 71, Cilt XXIV, Temmuz 2008.

13 Dilek Çavuş, “Mustafa Kemal’in Basınla ve *Minber* Gazetesiyle İlişkisi”, AAM dergisi, Sayı 71, Cilt 24, Temmuz 2008.

19. BÖLÜM

Sarı Gül ile Sabiha Sultan

Mustafa Kemal, saray kadınları arasında beğenilen bir erkekti, ona bir de isim takmışlardı: Sarı Gül. Sarı Gül, sarı saçları nedeniyle ona takılan isimdi.

Sultan Vahideddin'in yirmi dört yaşındaki kızı Sabiha sarayın en güzel sultanıydı. Zekiydi, kültürlüydü, iyi kalpli olduğu söylenir, çok sevilirdi.

Selma Sultan'ın torunu Kenize Murad'ın anlatımına göre, Mustafa Kemal kadın sultanlar için bir masal kahramanı idi, ona bayılırlardı. Yalnız cesur değil, yakışıklı ve çapkındı. Açık tenli, şakakları çıkık, etrafa şimşekler yağdırmasını bildiği kadar, tatlı olmasını da bilen gözleri mavi, idi. Bir prense benzerdi. Çok iyi dikilmiş üniforması içinde dal gibiydi. Üstünlüğünün de farkındaydı. Benliğinden vahşi bir enerji ve güç fışkırırdı. Saraya geldiği günler, genç sultanlar pencerelere üşüşür, kafes ardından bu genç subayı izlerlerdi. Her birinin hayalinde ona varmak vardı. Genç bir sultan, cariyesi ile ona ateşli aşk mektupları göndermiş ama kalpsiz, cevap vermeye tenezzül etmeyerek genç kadının yataklara düşmesine neden olmuştu. Yoksa o zamandan hünkârın kızında gözü vardı da bu yüzden mi ilgisiz davranmıştı?¹

Bir gelin adayı: Sabiha Sultan.

Sabiha dört buçuk yaşında iken okumaya başladı. Kuran-ı Kerim'i hatmeden kızı için padişah Almanya'da eğitim görmüş bir öğretmen görevlendirdi. Kuran-ı Kerim, Arapça ve Farsça derslerine Mekteb-i Sultani'nin Farsça muallimi düzenli gelir, padişah da çocuklarının dersleriyle bizzat ilgilenirdi.

Sabiha Sultan zengin bir musiki ortamında yetişti. Kızının tabiriyle "Sultan iyi bir bestekârdı". Levon Usta, Melekset Efendi haftada iki kez gelir sazende ve hanendeleri eğitirlerdi. Ağa Kemani namıyla maruf Aleksan Efendi, Sabiha Sultan'a ve kardeşlerine keman dersi verirdi.

1 Kenize Murad, *Saraydan Sürgüne*, Isis, İstanbul, 1990, s. 36, 37.

Vahideddin'in şehzadeligi sırasında tanıdığı ve şiirlerinin hayranı olduğu Rıza Tevfik, Çengelköy'deki köşke davet edilir, Sultan onun eserlerinden besteler yapardı. Bu besteleri küçük kızı Rukiye Sabiha Sultan'a piyanoda meşk ettirip çaldırır.

“Felaket bağında gezdim serseri / Feryad ü zarımı duyan kalmış” diye başlayan şarkı en sevdiklerinden biriydi.²

Kız tarafı konuşmuyor

Mustafa Kemal mi saray sultanına talip olmuştu, yoksa padişah mı geleceği parlak komutanı kızına uygun bulmuştu? Bu konuda farklı anlatılar var. İzdivaç hikâyesini öğrenmek isteyenler yıllar boyu Sabiha Sultan'ın kapısını aşındırıp durdu. O da herkesin merak ettiği bu meseleyi sadece yakın çevresi ile konuştu:

Kendilerini bir defa görmüş ve hoşlanmıştım. Gayet yakışıklıydı. Ateş gibi gözleri vardı. Alev alev yanıyorlardı. Ama evlenmezdim, zira Enver Paşa'nın neler yapabildiğine yakından şahit olmuşum. Mustafa Kemal Paşa daha fazlasını yapar diye korktum, alet olmak istemedim. Üstelik ben başkasını seviyordum.³

Sabiha Sultan, dünürü olan eski Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün “Mustafa Kemal Paşa sizi istemiş, pederiniz razı olmamış. Doğru mudur?” sorusuna kısaca şu cevabı vermişti:

Evet istemiş. Benimle konuşmuş değildir, ama ben çekindim ve istemedim. Zira, önümde hiç de iyi örnek olmayan Enver Paşa ve Naciye Sultan'ın hayatı vardı. Sonra tanınmış, haris bir kumandanla aile hayatı kurabileceğime inancım yoktu.⁴

Mustafa Kemal'in Sabiha Sultan'ı babasından istemek için saraya başvurduğu, damat adaylığının uygun bulunmadığı son yıllarda yazılır oldu. Vahideddin'in, yakın çevresine “O çok değerli bir komutan ama sarayımda ikinci bir Enver Paşa istemem” dediği, yine de kızını durumdan haberdar edip “Sen nasıl istersen öyle yapacağım” diyerek kararı ona bıraktığı anlatılıyor.⁵

Veliaht kızını vermek istiyor!

Atatürk biyografisi yazarlarından Hikmet Bayur, izdivaç girişiminin Mustafa Kemal'in Karlsbad gezisi öncesinde cereyan ettiğini söylüyor:

2 Tanık Mümtaz Göztepe, *Sultan Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, 1968, s. 188.

3 Murat Bardakçı, *Neslişah*, Everest Yayınları, 2011, s. 36.

4 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 518.

5 Yılmaz Çetiner, “Son Padişah Vahdettin”, *Milliyet*, 25.07.2000-28.07.2000.

Almanya'dan döndükten sonra, daha Mustafa Kemal Karlsbad'a tedaviye gitmeden, bir gün Vahideddin'in müsâhibi İbrahim Bey, onun evine gelir. Kendisi evde yoktur. Müsâhib, yaveri Cevad Abbas'a işi açar. Veliahd'ın, kızı Sabiha Sultan'ı Mustafa Kemal Paşa ile evlendirmek istediğini söyler.

Daha sonra Sadrazam Talat Paşa, Fethi ve Rauf Beyler gibi kimseler de, Mustafa Kemal Paşa'nın bunu kabul etmesini uygun görür, teşvik ederler. Sultan Reşad ölmek üzeredir. Vahideddin'e içlerinden birinin yakın olmasını istemektedirler. Mustafa Kemal Paşa bir süre için ne evet, ne de kesin olarak hayır der.

Bir gece, bir eğlence âleminde birlikte dönüşlerinde Mustafa Kemal Paşa, Dr. Râsim Ferid'in koluna girip onu yürüyerek Maçka Kışlası karşısındaki parka kadar götürür ve bir sıraya oturlurlar. Mustafa Kemal sırdaşına bu Sultan'la evlenme işini açıp düşüncesini öğrenmek ister. O, şunları söyler:

“Sen iki ay içinde herhangi bir kadından bıcarsın. Bir sultanla evlilik hayatı sana ağır gelecek merasime tâbidir; yanına gidebilmek için bile izin istemeli-sin veya onun davetini beklemelisin. Eğer bir sultanla evlenirsen ta'n ettiğin (yerdğin, ayıpladığın) Enver Paşa'ya benzersin.”⁶

Zübeyde Hanım: Siz Mustafa'yı ikna ediniz

Sabiha Sultan'la izdivaç hikâyesini Celâl Bayar da yazmıştı. Mustafa Kemal, Fansalar'ın evinde misafir kalırken, Vahideddin'in hemşiresinin kızı Prenses Münibe Hanımefendi, özel ve gizli bir görevle geldiğini söyleyerek Sultan'ın, kızı Sabiha Sultan'ı, Mustafa Kemal Paşa ile evlendirmek istediğini anlatmıştı.

Zübeyde Hanım, Sabiha Sultan ile evliliğe sıcak bakmaktaydı. Mustafa Kemal'in Halep'ten yakın dostu Selma Fansa'ya “Aman siz Mustafa'yı ikna ediniz. Buna bir çare bulalım” demişti.⁷

İzdivaç dedikodusuna göre, Mustafa Kemal ile, cevabını almaya gelen Münibe Sultan arasında şu konuşma geçmişti:

Mustafa Kemal: “Lütfen Sultan Hanım buraya kadar teşrif etsinler!”

Münibe Sultan: “Bir padişah kızı buraya, ayağınıza kadar nasıl gelebilir?”

Mustafa Kemal: “Ben memleketim için çalışmış, muvaffak olmuşum, bundan sonra da daha büyük hizmetler yapacağımdan eminim. Sultan Hanım'ı Saray'dan başka yerde görsem ne çıkar?”

Şevket Süreyya izdivaç olayını, Selma Fansa'ya sorduğunu, onun da anlatıyı doğruladığını yazıyor.⁸

6 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, AAM, 1997, s. 148-149; Fethi Tevetoglu, “Atatürk'ün Güvendiği Bir Kişi”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-21/ataturkun-guvendigi-bir-kisi-dr-rasim-ferit-talay>

7 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, Milli Mücadele, Cilt 8, Baha Matbaası, İstanbul, 1972, s. 2553.

8 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 173.

Saray sultanları ile evlenmek yükselmek için elverişli bir hamle idi. Enver Paşa, saray bahçesinde Sultan'a görünecek şekilde volta atmıştı, Naciye Sultan tarafından beğenilince nüfuz ve iktidara erkenden sahip olmuştu. Sabiha Sultan taliplerine hep fotoğraflarına bakarak karar verirdi. Mustafa Kemal'in simasını zaten biliyordu. Volta faslından söz eden olmamıştı.

Saraylı kadınların Sarı Gül'ü

Sultan Murad'ın torunlarından Kenize Murad, Sabiha Sultan-Mustafa Kemal hikâyesini *Saraydan Sürgüne* adlı kitabında anlatmıştı:

Mütareke günlerinde, Hatice Sultan'ın Ortaköy'deki yalısında⁹ bir hamam partisi verililiyordu.

Hanımlar kakuleli kahvelerini içtikten sonra cariyeler eşliğinde hamam sefasına başladılar. Gevşedikçe konuşmalar da açıldı saçıldı.

Sultanlar hamam eğlencesinde erkek şehveti, günah, bağnazlık, her şeyi konuşurlar.

Sultanlardan biri ortaya yeni bir konu attı.

— Son haberi biliyor musunuz?

— Neymiş? Bizi meraktan öldürme.

— Efendim Sarı Gül...

— Sarı Gül'e ne olmuş?

— Sarı Gül Padişah'ın kızına talip olmuş.

— Nasıl? Olamaz!

— Haber, Sabiha'nın annesinden.

— Hünkârimız, Paşa'ya tam olarak ne demiş?

— Kızının küçük olduğunu, düşüneceğini söylemiş.

— Galiba hünkârimız tereddüt ediyorlarmış. Gerçi paşa, ordumuzun en iyi generali ama, çok sertmiş.

— Çok da içiyormuş. Sonra diyorlar ki... cumhuriyetçi fikirler beslermiş.

Saray çevresinde evlilik konusu şöyle yorumlanmıştı:

Hünkâr hayır demedi ama, hiçbir zaman da evet demeyecek. Aslında içkiye ve kadınlara düşkün olduğu söylenen bir adama en sevgili kızını verip vermemeye aldırış etmez. Ama yakınlarına, politikasını kabul ettirmeye kalkışacak bir ikinci Enver Paşa istemediğini söylemiş!¹⁰

Toplantıyı düzenleyen Hatice Sultan sarayın en güzel kadınlarından biriydi. Uzun mutsuzluk yıllarının ardından Göksu'da karşısına çıkan yakışıklı bir hariciyeciyeye âşık olmuş, hayatını onunla birleştirmişti. Bu

9 Yüzme İhtisas Kulübü olarak kullanıldı.

10 Kenize Murad, *Saraydan Sürgüne*, Isis, İstanbul, 1990, s. 46.

hariciyecinin adı, Rauf Hayri Bey'di. Mustafa Kemal'in üvey babası Ragıp Bey'in Hicaz'daki defterdar kardeşi Mehmed Hayri Bey ile eşi Belkıs Hanım'ın (Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın [Okday] kız kardeşi) oğlu idi. Zayıf orta boylu, zarafet ile bezginliği bağdaştırmış, gevşek, tasasız, kadınların ilgisine alışıktı. Hiçbir çaba harcamadan Sultan ile evliliğe adeta sürüklenmişti. Zeki idi ama hırslı değildi. Hayri ve Selma isimli iki çocukları olmuştu. Selma Sultan, yıllar sonra ailesinin hikâyesini romanlaştıran Kenize Murad'ın annesiydi.

Zübeyde Hanım'a saraydan bir gelin ilhamını veren de Rauf Hayri Bey'in Hatice Sultan ile yaptığı evlilik olmalıydı.

Öteki talipler

Kimi sultanlar kıyafetlerini Viyana'dan getirtirken Sabiha Sultan, elbiselerini tersyüz ettirip giyerdi. Vahideddin servet sahibi padişahlardan değildi. Babasının sırdaşı olan Sabiha Sultan'ın pek çok talibi oldu. Hamidiye kahramanı Rauf Bey, Harbiye Nezareti müsteşarı Kâmil Paşa, yüzbaşı Saffet [Arıkan] ile İran Şahı Muhammed Ali'nin oğlu Ahmed damatlığa kabul edilmemişti. Babanzadelerden Fuad Bey de fazla şişman olduğu için geri çevrilmişti.¹¹

Bunca şanssız damat adayının yanı sıra bir de şanslı aday vardı. Londra Büyükelçiliği'nde görevli hariciyeci Mehmed Şevki Alhan'a evet denilmiş, ancak genç diplomat çapkınlık esnasında hastalanınca evlilik suya düşmüştü.¹²

Sarayda Avrupa havası eser, kadınlı erkekli buluşmalar gerçekleşirdi. Redingotları içindeki şehzadeler, dudaklarında sigaraları davetlerde boy gösterir, sultan ve hanımlar ise pek pahalı elbiseleriyle kahkahalar atarak meclislerde eğlenirlerdi. Derin dekolte sevenler, rezaletlere sebep olanlar vardı. Abdülhamid'in kızları Sultan Murad'ın kızlarından daha dikkatliydi. Akrobalar has bahçede gezer, Yıldız Sarayı'ndaki hanedan toplantılarında bir araya gelirlerdi.¹³

Sabiha Sultan, "Biz sarayda kaçgöç bilmezdik. Normal, Avrupalı kıyafetle, açık başla dolaşırdık, dışarı çıkarken örtünürdük. Medeni hayat yanında okur; lisan müzik, resim ata binmek öğretilirdi" demişti.¹⁴

Talipleri kapıda bekleyen Sabiha Sultan, seçimini yaptı, Veliâht Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi'ye gönlünü verdi.

11 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 187, 190; Murat Bardakçı, *Neslişah*, Everest Yayınları, 2011, s. 28-32.

12 Murat Bardakçı, *Neslişah*, Everest Yayınları, 2011, s. 35.

13 Afife Rezzemaza, *Saraydan Sürgüne*, Timaş, 2013, s. 69.

14 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 515.

Sabiha Sultan başını örter, Şehzade Ömer Faruk ile sokakta yürürdü.¹⁵

Abdülmecid ile Vahideddin arasında gergin, hatta düşmanca bir ilişki vardı. Oğlu Ömer Faruk babasına aşkından söz ederken, izdivacına izin verilmezse intihar edeceğini söylemişti. Velihaht Abdülmecid Efendi, Sabiha'yı istemeye geldiğinde, Vahideddin, "Hanedanımızda amcazadelerin evlendikleri görülmemiştir, olmaz böyle şey" diye itiraz etmişti.

Mekteb-i Sultani'de eğitim gören Ömer Faruk, on bir yaşına gelince Viyana'daki prenslerin devam ettiği Teresianum Askeri Akademisi'ne gönderildi; Potsdam'daki Prusya Akademisi'nden mezun oldu. Sert mizaçlıydı. Sabiha Sultan'dan dört yaş küçüktü.¹⁶ Almanya'dan her tatile gelişinde Sabiha Sultan'ı ziyaret eder, o da memnuniyetini saklamazdı. Eş seçme kararını kızlarına bırakan Vahideddin ile eşi Emine Nâzikedâ, sonunda Sabiha Sultan'ın Ömer Faruk'a âşık olduğunu öğrendiler.

Sabiha Sultan'ın düğünü

Sabiha Sultan ile Ömer Faruk Efendi'nin nikâhı 1919 yılının Aralık ayında kıyıldı. Savaş koşulları nedeniyle sönük geçen düğün de, Ankara'da Meclis'in açıldığı hafta, 29 Nisan 1920 günü yapıldı.

Brüksel dantelinden uzun kuyruklu gelinliği, İstanbul'un gözde terzisi Kalivrisu dikmişti.

Boşanma hakkı sultana verilmişti. *New York Times* gazetesi, düğün ile birlikte padişah ile veliaht arasındaki gerginliğin son bulduğunu; saray ailesi içinde harem sisteminde nokta konduğunu; saray erkeklerinin artık tek eşi olacaklarını haber veriyordu.¹⁷

Vahideddin, o günlerde kendisiyle görüşmeye gelen Associated Press muhabirine imparatorlukta kadınların "Amerikalı kız kardeşlerinin sahip olduğu statüye" kavuşacaklarını söylemiş, "Dinimiz sosyal ilerlemenin karşısında değildir" demişti.¹⁸ Amerikalı kadınlar, 4 Haziran 1919'da seçme seçilme haklarını elde etmişlerdi.

*Sabiha Sultan gelinlikle
29 Nisan 1920.*

15 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 187, 190.

16 Murat Bardakçı, *Neslişah*, Everest Yayınları, 2011, s. 37, 38.

17 "Turkish Heir Weds Sultan's Daughter", *New York Times*, 12.12.1919.

18 "Sultan Says Turks Must Be Left Free", *New York Times*, 12.12.1919.

20. BÖLÜM

Pusulalı Gemi, Tecrübeli Kaptanla Samsun'a...

Yüz on bin ile yüz otuz bin arasında askerden oluşan Osmanlı Ordusu mütareke gereği 1918 Kasımı'nda terhis edildi. Ne var ki, disiplinini ve saygınlığını koruyan ordunun emir komuta zinciri bozulmamıştı, muhabere sistemi ve şifre kodları mükemmel durumdaydı. Genç komutanlar milliyetçi davayı destekliyordu.¹

Mustafa Kemal, az sayıdaki yüksek rütbeli komutandan biriydi, liderliğe adaydı.

Vahideddin, Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa'dan vatansever, genç ve atılgan komutanların listesini istemiş, o da en başa Mustafa Kemal'in adını yazmıştı.² Mebuslar Meclisi 21 Aralık 1918 günü Padişah'ın fermanıyla feshedildi. Vahideddin aynı gün Cuma selamlığında Mustafa Kemal ile içeriği tam da bilinmeyen bir görüşme yaptı.

Atatürk biyografisi yazarlarından siyasetçi ve tarihçi Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal en büyük siyasi kabiliyetini İstanbul'da geçirdiği altı ay boyunca göstermiştir. O herkes ve her hiziple iyi geçinmiştir" diyor. Bayur'un hizip olarak saydığı kesimler saltanat ve çevresi, işgal kuvvetleri ile onları destekleyenler ve ittihatçıların yönettiği Karakol Teşkilatı idi.³

İşgalle birlikte ülkenin değişik köşelerinde büyük bir hareketlilik başlamıştı. Müdafaa-i Milliye adı altında teşkilatlar kuruluyor, kongreler toplanıyor, direniş kararları alınıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Edirne ve Çanakkale düşme noktasına geldiğinde hazırlanan Anadolu merkezli direniş planı hayata geçirilmiş, İttihatçı üst yönetimin ülkeyi terk etmeden önce kurduğu Karakol isimli yeraltı direniş örgütü faaliyete geçmişti. Gizli silah, para ve ehil kişilerden oluşan Anadolu'ya adam kaçırma ağı hazırды.

Ömürsüz hükümetler

Tam üç kere hükümet kurulmuş, Mustafa Kemal üçüne de nazır olarak girememişti. Onun hedeflediği Fethi'nin, Rauf'un, Canbulat'ın, Şeyhülislam Hayri'nin yer alacağı bir hükümetti.⁴

1 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, s. 146-147.

2 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 192.

3 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, AAM, 1997, s. 294.

4 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, ATTB IV, Ankara, 1999, s. 14, 15.

Şişli'de, anacadde üzerinde kiraladığı üç katlı evin orta kattaki perdeleri çekiliyor, hararetli toplantılar gün aydınlanana kadar sürüyordu. Pek çok toplantıya sahiplik eden evin, her katta üç odası, bir sofası vardı. Bu eve Fikriye'nin de peçesini takıp sık sık geldiği anlatılıyor.⁵

Ali Fuad Paşa sıtma geçirdiği için İstanbul'da idi. Emrindeki kolorduyu Konya'ya getirmiş, oradan gerekirse yürüyerek Ankara'ya götürmek niyetindeydi. "Siz de Ankara'ya gelin" diyordu Mustafa Kemal'e. Harbiye Nezareti müsteşarlığına atanan İsmet'in görüşü de Anadolu'ya gitmek yönündeydi. Denizci olduğu için emrinde ordu bulunmayan Rauf Bey istifa etmeyi daha uygun buluyordu. Erkân-ı Harbiye Reisliği için adı geçen Karabekir Paşa İstanbul'a çağrılınca, Şişli'deki toplantıların bir parçası haline geldi. Erkân-ı Harbiye Reisliği ona verilmeyince, Tekirdağ'daki kolordu komutanlığının olanaklarını çok sınırlı bulduğu için Doğu'ya tayinini istedi. Başında bulunmak istediği XV. Kolordu savaş sırasında ayakta kalmış tek askeri birlik idi. Kâzım Karabekir, ülkenin parçalanması halinde, Doğu Anadolu'nun bağımsızlığını koruyabilecekleri düşüncesindeydi.⁶ Anadolu'ya gitme fikrine sıcak bakanlardan biri de Jandarma Komutanı Refet Bey'di [Bele].

Parlamento 21 Aralık'ta kapatılmış, imparatorluğun pek çok yerinde Divân-ı Harb-i Örfî adıyla mahkemeler kurulmuştu. İstanbul mahkemesi 16 Aralık 1918'de faaliyete geçti. 30 Ocak 1919 gecesi ani bir baskınla eski nazırlardan, valilerden önde gelen otuz dört İttihatçı tutuklandı. İttihatçılar adeta siyasi veba olarak görülüyor, ülkenin başına gelen felaketin tek sorumlusu olarak itilip kakılıyorlardı. Dalgalar gelen tutuklamalar, nazırlara, hatta şeyhülislama uzanmıştı. Tehcire adı karıştığı iddiasıyla pek çok ünlü isim Ziya Gökalp, Tevfik Rüşdü [Aras], İsmail Canbulat, Hüseyin Cahid sorguya çekildi, hapse atıldı.⁷ Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşı Fethi de tutuklular arasındaydı. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in suçlu bulunup idam edilmesi üzerine cenazesi büyük bir protesto gösterisine dönmüş ve Kemal Bey şehit ilan edilmişti. İşgal devletleri temsilcileri tutukluları Malta'ya göndermeye hazırlanıyordu.

Mustafa Kemal'in başından bela eksik olmuyordu. Bir gece, Şişli'deki evin kapısına İtalyan devriyesi dayandı. Yanlarında da bir Ermeni tercüman vardı. Mustafa Kemal yaverinden sorumluyu çağırmasını istedi. İtalyan devriye kumandanı görüldü. Mustafa Kemal ona, "Gidin, buradan çıkın ben sefiriniz Kont Sforza'yla konuşurum" demişti. Tercümanlarıyla

5 İrfan ve Margarete Orga, *Atatürk*, Michael Joseph, Londra, 1962, s. 121, 136-137.

6 Neşe Erdöl, "Mondros'tan Samsun'a İstanbul'un Ekonomik, Sosyal, Kültürel Durumu ve Mustafa Kemal Paşa", İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, 2003, s. 340.

7 M. Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, İş Kültür, İstanbul, 2011, s. 36-57.

merdivenlerden inen İtalyan askerleri bu sözler üzerine gitmişti. Onlara Mustafa Kemal'in Halep'ten getirdiği bir Ermeni çocuğunu evinde sakladığı ihbar edilmişti.

İngiliz haberalma subayı Hoyland'ın 28 Şubat 1919 tarihli raporuna göre, İstanbul'dan sürülecek ya da görevden alınacaklar listesinde Mustafa Kemal de bulunmaktaydı.⁸ İngiliz istihbaratından H.C. Armstrong, Mustafa Kemal'in de tutuklanacaklar listesinde olduğunu, Damat Ferid'in İngiliz temsilcileri ikna ettiğini ve adının listeden çıkartıldığını yazıyor.⁹

Karar veriyor

Şevket Süreyya, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gidiş için karar verme sürecini şöyle anlatmıştı:

Tereddütün zamanı geçmişti. Evinin kapıları her an çalınabilirdi. Odanın bir köşesinde gömüldüğü koltukta halsiz, hareketsizdi. Tabladaki sigara artıkları bir tepe gibi yığılmıştı. Bir aralık yalnız ümitlerini, yaşama arzusunu kaybeder gibi oldu. O zaman kendinden korktu. Yerinden fırladı. Sigara paketini kavradı. Kibriti çıkarttı. Karanlık, ıssız ve her tarafından hayaletler dolaşıyormuş sanılan kasvetli odanın ortasında bir ışık belirdi. "Çocuklar buraya gelin" diye bağırdı. Yaveri odaya koştu. O gece perdeleri indirilmiş Şişli evinin yatak odasında uykusu kaçan adam, kendi kendisiyle bir savaşıp, kararını vermişti.¹⁰

Yetkili bir makam: Ordu müfettişliği

1919 yılı Nisan ayının son günleriydi. Ordunun terhisıyla birlikte tehlike zamanlarında başvurulacak ordu müfettişliği teşkilatı yeniden kurulacaktı.¹¹

Mustafa Kemal, ağır bir kulak iltihabından henüz ayağa kalkmıştı. Samsun ve çevresinde Rum köyleri Türklerin tecavüzüne uğramaktaydı. Asayiş sağlanmalıydı. Beklediği mevki adeta onun için hazırlanmış, Harbiye Nezareti tarafından iğne oyası gibi işlenmişti. Harbiye Nazırı Şakir Paşa Mustafa Kemal'e yeni görevini anlattı.

Mustafa Kemal askeri ve idari olağanüstü yetkilerle donatılmayı talep etti.

"Onlar ne istiyorlarsa azamisini ilave ederek bir talimatname kaleme alınız. Yalnız bir iki noktayı ben not ettireyim" dedi.

İsteddiği, Samsun'dan başlayarak bütün doğu vilayetlerinde bulunan kuvvetlerin kumandanlığı ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilayetlerin vali-

8 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 193.

9 H. C. Armstrong, *Grey Wolf, Mustafa Kemal*, Methuen, 1947, s. 86.

10 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, 1969, s. 374-385.

11 Zekeriya Türkmen, *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal*, Bengi Yayınları, 2010, s. 42, 43.

lerine doğrudan doğruya emir verebilme yetkisiydi. Şakir Paşa bu kadar kapsamlı bir görev emrine imza atmak istememiş ama mührünü vermişti.

Mustafa Kemal nezaretten çıkmadan Fevzi Paşa'yı aradı, bulamadı, bu arada Diyarbakırlı Kâzım [İnanç] Paşa ile karşılaştı. Aldığı vazifeden söz etti. Kapıları kapatıp konuşmuştu.

"Ne oluyoruz" diye sordu, Kâzım Paşa. "Bir şey mi yapacaksın?"

"Kulağını bana uzat" dedi Mustafa Kemal. "Evet bir şey yapacağım."¹² Görev kendisine 30 Nisan'da tebliğ edildi.

Mevhibe Sultan ile dostluk

İkinci Abdülhamid'in yeğeni olan Mevhibe Sultan ile bir akşam davetinde dostluk kuran Mustafa Kemal, prensesi evine kadar geçirmiş, Ruşen Eşref ve eşinin de bulunduğu topluluk, yarım şişe viski ile yarım şişe raki eşliğinde şafak sökene kadar prensesin evinde sohbet etmişlerdi.

Sonraki günlerde Mustafa Kemal, Mevhibe Sultan'dan İtalyan İşgal Kuvvetleri Komutanı Kolonel Roletto'nun evinde verilecek baloya gidip bilgi toplamasını rica etti.

On yedi gün süren mide humması sırasında ziyaretçilerinden biri de prensesti. Balo havadislerini de hasta yatağındaki Mustafa Kemal'e anlattı.¹³

Anadolu'ya geçerken, prensesi de davet etmiş, "Bize çok faydanız olur" demişti. Otuz yaşındaki Mevhibe Sultan bu daveti kibarca geri çevirmişti.

İzmir işgal ediliyor

12 Mayıs 1919 günü İtilaf Devletleri'nin topladığı Paris Konferansı'nda İzmir'in işgaline onay çıktı, Yunan işgal birlikleri 15 Mayıs'ta İzmir'e girdi. Aynı gün Mustafa Kemal, Yıldız Sarayı'nda Vahideddin tarafından kabul edildi. Padişah'la görüşmesini daha sonra gazetecilere şöyle anlatmıştı:

Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda adeta diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında dirseğini dayamış olduğu bir masa ve üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan penceresinden gördüğümüz manzara şu: Birbirine muvazi (paralel) hatlar üzerinde düşman zırhlıları. Bordalarındaki toplar sanki Yıldız Sarayı'na doğrulmuş.

"Paşa paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (Elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı. Ve ilave etti) tarihe geçmiştir."

O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. Dikkatle ve sükûnla dinliyordum.

12 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919*, İş Kültür, s. 106-108; Haz. İsmet Gorgülü, *Atatürk'ün Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013, s. 204.

13 Sara Korle, *Geçmiş Zaman Olur ki*, Çağdaş Yayınları, 1987, s. 255-264.

“Bunları unutun” dedi. “Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa devleti kurtarabilirsin!”¹⁴

Padişah'ın yaveri Naci [Eldeniz] Paşa, o gün, Mustafa Kemal'e sultanın baş harfleri işlenmiş bir saat armağan ettiğini söylüyor. Saraya yakın kişilerin anılarında Mustafa Kemal'in görevi üzerine yemin ettiği anlatılıyor.

Aslı henüz bulunamayan görev yazısının bazı kaynaklarda yer alan metni şöyle:

Yaverlerimden Tuğgeneral Mustafa Kemal Paşa'ya
Dünya Savaşı'nın müttefikler tarafından kaybedilmesi üzerine ortaya çıkan siyasi durum ceddimin toprağını, hilafet ve saltanat makamını zor ve tehlikeli bir sahaya sürüklediğinden hükümetimin kararı uyarınca tayin olunduğunuz bölgede düzenin sağlanmasının, razı olamayacağım durumların ortaya çıkmasının önlenmesinin, saldırıların defedilmesi için hep birlikte ve elden geldiğince çalışıp gayret gösterilmesinin, milletimin dokunulmazlığının sağlanmasını ve ülkemin saldırgan ellerden kurtarılması için tek bir vücut olarak hareket edilmesinin, hükümdarlara mahsus selamımla beraber askere, memurlara ve ahaliye tebliğini emrettim. 14 Mayıs 1919. Mehmed Vahideddin¹⁵

Sultan'dan para yardımı iddiası

Sultan ailesinin anlatımına göre, Vahideddin Anadolu'da yapılacak hizmete katkı olarak “kendi cebimden 30 bin lira verdim” derdi. Bu paranın Vahideddin'in atlarının satışı ile elde edildiği, Mediha Sultan'ın oğlu Sami Bey aracılığıyla parça parça teslim edildiği anlatılırdı, hazinenin tamamı müttefiklerin kontrolü altında idi. Resmi olarak makbuz karşılığı ödenen para bin lira idi.¹⁶

İzmir'e Yunan askerleri çıkmadan bir gece önce, Mustafa Kemal, Damat Ferid'in evine davetliydi. Yemekten sonra, Mustafa Kemal Paşa neler yapacağını harita üzerinde anlattı. Evden ayrılırırken Ferid Paşa, Mustafa Kemal'den Padişah'ı ziyaret etmesini istemişti.

Evden çıktıklarında Cevad Paşa [Çobanlı] sordu:

“Bir şey mi yapacaksın Kemal?”

“Evet Paşam, bir şey yapacağım.”

“Allah muvaffak etsin.”¹⁷

14 Haz. İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, Bilgi Yayınevi, 2013, s. 220.

15 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 139. (Vahideddin'e atfedilen ferman ya da hatt-ı hümayunun orijinal dildeki hali için bkz. *Şahbaba*, s. 632; Murat Bardakçı evrakın orijinalini Vahideddin evrakı içinde bulamadığını söylüyor.)

16 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 140.

17 Haz. İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, Bilgi Yayınevi, 2013, s. 212- 214.

Aile'ye veda

Mustafa Kemal veda turlarına, ünlülerin gözaltında tutulduğu Beki-rağa bölüğünden başladı. Yakın dostlarını, Fethi'yi [Okyar] ziyaret etti, aldığı görevi anlattı.

Yola çıkacağını, Makbule'ye ve annesine bir gece önce söyledi.

"Makbuş" demişti, annemin karyolasının karşısına yer sofrası yap. Bu gece sizinle dertleşmek istiyorum."

"Mühim bir şey mi var ağabeyciğim?"

"Yarın gideceğim."

"Nereye?"

"Gideceğim işte, nereye olduğunu sorma. Hayat bu, belki ölürüm gelemem. Size söyleyeceklerim var bu akşam."

Zübeyde Hanım'ın karyolasının karşısına yer sofrası hazırlandı, minderler yastıklar yerleştirildi. Mustafa Kemal çok düşünceliydi. Kız kardeşine, ihtiyacı olabilir diye bir tabanca vermiş, "İçeri girmek isterlerse hemen ateş edersin" demişti.

"Anneciğim, ben gidiyorum. Buraların da Selanik gibi olma ihtimali vardır. Ben gittikten sonra yanılıp da sokağa çıkmayın. Memleket için çalışırken sizden yana bir üzüntüye duçar olmak istemem" sözlerine dayanamayan Zübeyde Hanım fenalık geçirmişti. Dr. Rasim Ferid çağırılmış, "Seni muhakkak yanıma aldırırım" gibi teselli sözcükleri ile Mustafa Kemal annesini sakinleştirmeye çalışmıştı.

O gece Mustafa Kemal Paşa'nın ayak sesleri tahta döşemelerin üzerinden hiç eksilmedi.

Sabah sordu: "Bavullarım hazır değil mi?"

"Elbette üç bavulun da hazır paşa."

"Üç tane sivil elbisem de hazır mı?"

"Sen paşasın oğlum üç tane sivil elbiseyi ne yapacaksın?"

"Her ihtimale karşı annem, her ihtimale karşı."

16 Mayıs günü yola çıkmaya hazırlanan Mustafa Kemal, veda için padişahın Cuma selamlığına katıldı.

Zekeriya Türkmen'e göre, Mustafa Kemal Akaretler'deki aile evinden, yaveri Cevad Abbas'a göre Şişli'deki evden yola çıktı.

Harbiye Nezareti'nin arabası kapıda bekliyordu.

Zübeyde Hanım, Abdürrahim'e bakracın hazır mı, diye sordu.

Mustafa Kemal hepsini tek tek öptü. Dalları bahçeden evin kapısına doğru uzanan hanımeline uzandı. Tam birkaç çiçek koparacaktı vazgeçti.

Bakraçtaki suyu arkasından döken Abdürrahim'e gülümsedi. Hep birlikte ağladılar. O gün evde öğle yemeği yenmedi. Akşamüstü gelen

Dr. Rasim Ferid, “Hiç merak etmeyin, bir güzel yolcu ettik” diyerek aileyi rahatlatmıştı.¹⁸

Mustafa Kemal *Nutuk*’ta o günü şöyle anlatmıştı: “İstanbul’dan ayrılmak üzere, evimden otomobile bineceğim sırada Rauf Bey yanıma gelmişti. Bineceğim vapurun takip edileceğini ve beni İstanbul’da iken tutuklamadıklarına göre, belki de Karadeniz’de batırılacağımı güvenilir bir yerden işitmiş, onu haber verdi. Ben İstanbul’da kalıp tutuklanmaktansa, batıp boğulmayı tercih ettim ve hareket ettim.”

Veda gününe ilişkin Rauf Bey’in anlatısı Mustafa Kemal’inkinden farklıydı: “O İngilizlerin kendisini Karadeniz’de tevkif edecekleri hakkında aldığı haber üzerinde durarak biraz endişeli görünüyordu. Ben böyle bir şeyi varit görmeyerek, ‘Canım tevkif etmek istiyorlarsa dışarı çıkmamızı neden beklesinler, burada tevkif etmelerine ne mani var?’ diyordum. Sattine bakan Paşa, ‘Vakit geldi’ dedi. Ve vedalaştık ayrıldık.”¹⁹

Bandırma Vapuru

Mustafa Kemal’i Anadolu’ya çıkaracak vapur açıkta bekliyordu.²⁰ İngilizlerin kontrolündeki İstanbul’dan ayrılmak izne tabiydi. Mustafa Kemal ve ekibi de çıkış için vize almıştı. Askeri erkân dışında şifre memuru, tercüman ve sıhhiye müfettişinin de yer aldığı grup 18 kişiydi. Yanlarında binek hayvanları ile bir de otomobil vardı. Vapura kayıklarla ulaşıldı, vizeler Kız Kulesi yakınlarında kontrol edildi.

Karargâhın kurmay başkanı Albay Kâzım [Dirik], ikinci kurmay başkanı ise Mustafa Kemal’in ikizi diye anılan okul arkadaşı Yarbey Arif’ti. Gemide, iki doktor İbrahim Tali [Öngören], Refik [Saydam]; Selanik’ten dostu yüzbaşı Ali Şevket [Öndersev], kurmay heyetin istihbarat görevlisi Hüsrev Bey [Gerede] ile yaveri Cevad Abbas’ın da aralarında bulunduğu on yedi subay bulunuyordu.

Geminin bugüne ulaşan resmi kayıtlarına göre önce üç, ardından altı binek hayvanı için vize alınmıştı. Refet Bey [Bele] limana seyis kıyafetinde geldiğini; on sekiz atıyla birlikte bir mavnaya bindiklerini, gemiye de atlarıyla birlikte tırmandığını söylerdi.²¹ Kayıtlara göre Albay Refet ve atlarının vizesi birkaç gün sonra verilmişti. Refet Bey, mütareke şartlarında tasfiyeye uğrayan orduya alternatif hale gelen jandarmanın komutanıydı.²²

Bandırma Vapuru Karaköy’den, saat 16.30’da hareket etti.

18 Mete Akyol - Abdürrahim Tuncak yazı dizisi, *Milliyet*, (24.04.1981-06.06.1981).

19 Feridun Kandemir, “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, 1962, Cilt 3, Sayı 27, s. 17.

20 Falih Rifkî Atay, *Atatürk’ün Bana Anlattıkları*, Sel Yayınları, 1955, s. 124-125.

21 Önay Yılmaz, *Bandırma Yolcuları*, Alfa, 2008, s. 223.

22 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 605.

Üç değerli Mustafa Kemal biyografisi yazarı, Falih Rıfkı, Şevket Süreyya ve Hikmet Bayur, “pusulasız vapur - acemi kaptan” vurgusunu tarihe miras bıraktılar. Mustafa Kemal'in acemi bir kaptan, çürük ve pusulası olmayan bir vapurla adeta ölüme gider gibi Anadolu'ya gidişi, milli mücadelenin en çok sevilen anlatısı oldu.

“Kaptan dedem tercübesiz değildi!”

Bandırma Vapuru'nun acemi sıfatıyla anılan kaptanı İsmail Hakkı Durusu yirmi bir yıllık meslek yaşamının beş yılını Karadeniz'de geçirmiş, Hindistan'a gitmiş gelmiş tecrübeli bir denizciydi. Tüccar Kaptan Okulu mezunuydu, kırk sekiz yaşındaydı. Yük ve yolcu gemisi olarak inşa edilen kırk sekiz metre uzunluğunda, sekiz buçuk metre genişliğindeki tekne ise otuz yaşındaydı.

Mustafa Kemal yola çıkmadan günler önce kendisini Şişli'deki eve çağırılmış, yolculuk ve rota üzerine konuşmuşlardı. Hareketten bir gün önce yine buluşup her şeyi gözden geçirmişlerdi. Her şeyi inceden inceye planlayan Mustafa Kemal pusulası olmayan bir gemiyle yola çıkar mıydı?

Kaptanın torunu Nejat Ulugöl yıllar sonra gazetecilere şöyle demişti:

Dedem yaşamı boyunca acemi kaptan ve kullandığı gemi pusulasızdı şeklindeki anlatılardan rahatsızlık duymuş. Ailesine de eğer bu yanlışlığı düzeltmezseniz gözlerim açık gider diye vasiyette bulunmuş. Ne yazık ki dedemin gözleri açık gitti. Tecrübesiz asla değildi, yıllardır Karadeniz'e çıkardı. Hayatı boyunca da “Pusulasız gemi olmaz, her gemide en az üç pusula bulunur” derdi.

Milliyet gazetesinden Önay Yılmaz'ın 19 Mayıs yıldönümlerinde Kaptan Durusu'nun ailesi ile yaptığı söyleşilere ve diğer gazetelerin yayınlarına rağmen anlatı değişmedi.

Mustafa Kemal yaşadıklarını hikâye ederken, renk katardı. Sıradan hikâyeler onun dilinde romansı bir tada bürünürdü. Bozuk pusula öyküsü belki de böyle ortaya çıkmıştı. 1926 yılında Mahmud Soydan ve Falih Rıfkı'yla hatıralarından kesitler paylaşmış, *Milliyet*, *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde bir ay kadar süren, sonra yarıda kesilen tefrikada şu satırlar yer almıştı:

“Yirmi yedi yıllık ihtiyar kaptan demir aldırmaya başladı. Ben kaptan yerinde idim. Subay ve askerler dışarı çıktılar. Karadeniz Boğazı'ndan çıkarken kaptana tehlikeli ihtimalleri anlattım. Cevap verdi. ‘Ne aksi,’ dedi, ‘bu denizi pek iyi tanımam. Pusulamız da biraz bozuk.’”²³

23 Haz. İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013, s. 223. Tefrika yarıda kesilince “Samsun” bölümü gazetelerde yayımlanmamıştı.

Tecrübesiz kaptan anlatısının düzeltilmesi için ailenin başvurularına cevap olarak, Falih Rıfkı'nın yazdıkları sunulmuştu. Anlatı düzeltilenmişti.

Padişaha rağmen mi?

Samsun'a gidiş, padişaha rağmen gerçekleştirilmiş bir eylem değildi. Mustafa Kemal'e verilen görev bizzat padişah tarafından onaylanmış, olağanüstü yetkiler ise Osmanlı genelkurmayı tarafından imzalanmıştı. Aynı günlerde Kâzım Karabekir ve Ali Fuad'ın emrine de ordular verilmişti.

Türkiye'de uzun yıllar çalışmış İngiliz istihbaratçı Wyndham Deedes'e göre, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Mustafa Kemal'in İstanbul'daki hükûmete rağmen Anadolu'ya gitmek üzere olduğuna dair istihbarat gelmişti. Deedes'ten, gece yarısı vakit kaybetmeden Sadrazam Ferid Paşa'yı uyarmasını istemişlerdi. Deedes, Ferid Paşa'ya gitmiş, söylenenleri aktarmıştı. Ferid Paşa ona, alçak sesle, "Ekselansları, çok geç kaldınız. Kuş uçtu" demişti.²⁴

İngiliz Gizli Servisi'nden Yüzbaşı Armstrong, *Bozkurt* kitabında da şu anlatıma yer vermişti: Mustafa Kemal'in hareket ettiği günün gecesi, Damat Ferid, İngiliz Yüksek Komiserliği'ni ziyaret ettikten sonra padişahın Mustafa Kemal'in güvenilirliğine dair fikrini değiştirdiğini söyler. Yüksek Komiserlik de Mustafa Kemal için yakalama emri çıkartır. Ancak, işgal ülkeleri temsilcileri arasındaki anlaşmazlık yüzünden bu emir uygulanamaz.²⁵

Saray çevresinin yorumu

Hünkâr, Mustafa Kemal'e ülkeyi kurtarabilirsiniz demişti. Bu ne demekti?

Saraydan bir kişi şu yorumu yapıyor:

Gerçek, her zaman olduğu gibi, ne biri ne de diğeri, ikisinin ortası. Efendim bendeniz hünkârımız ile aynı dişçiyte gitme şerefine erenlerdenim. Tooth Paşa (Sultan'ın dişçisine taktığı ad) bana ne dedi biliyor musunuz? Ona göre padişahımız hem nalına hem mihına oynuyor. Bir yandan işgalciye karşı büyük esneklik gösterip çok iyi bir barış antlaşması sağlamak istiyor, öte yandan da Anadolu ayaklanmasına karşı çıkmıyor. Bu yüzden de onca yetenekli paşa arasından Mustafa Kemal Paşa'yı seçti. Hünkâr, işgalcilere, Türk ulusuna her istediklerini kabul ettiremeyeceklerini kanıtlamak istiyor. Anadolu'da karışıklıkların artmasıyla barış görüşmelerinde değerli bir koz elde etmiş olur.²⁶

24 John Preslan, *Deedes Bey*, Macmillan, Londra, 1942, s. 309. Metinde sadrazam değil, vezir Celal Ferid olarak geçiyor. Metnin bütününe bakıldığında Damat Ferid'den söz ettiği anlaşılıyor.

25 H. C. Armstrong, *Grey Wolf, Mustafa Kemal*, Methuen, 1947, s. 87.

26 Kenize Murad, *Saraydan Sürgüne*, Isis, İstanbul, 1990, s. 45.

Hünkâr, yabancı birliklerin ülke içine girdiler mi bir daha çıkmayacaklarından endişe ediyordu.

Hünkâra paşalar listesi sunulduğunda, Kemal'in hırslı, becerikli biri olduğunu, emirlere uyacak yerde isyana ön ayak olabileceğini söylemişler, hiç orali olmamış, seçiminde ısrar etmişti. Hünkârın, el altından safkan atlarını satıp; altınları Mustafa Kemal'e verdiği dedikodusu sarayda yayılmıştı. İngilizler de paranın kaynağını öğrenmek için çaba harcıyorlardı.²⁷

Altın söylentisi, yaşanan gerçeklerle tam örtüşmese de milletin gönlünden geçenin en romantik özetiydi.

Albay Hüsrev'in not defterinden

Bandırma Vapuru'na binenlerden Albay Hüsrev [Gerede], Mustafa Kemal'in Vahideddin ile yaptığı görüşmeyi yolda kendisinden dinlemiş, günlüğüne kaydetmişti. Yunanların İzmir'i işgalinden İngilizlerin kendisine cephe aldıkları anlamını çıkaran padişah, "İnşallah millet sesini yükseltir de memleket emniyet bulur" diyordu.

Padişahın bir korkusu da bolşeviklerle ilgiliymiş. Bolşeviklerin gelmeleri durumunda İtilaf Devletleri'nin ülkemizi tümüyle işgal edeceklerinden korkuyormuş. Mustafa Kemal Paşa da tam tersini öne sürerek bolşeviklerle anlaşabilmenin ülke yararına olacağını söylemiş. Bu sözlerden padişahın Mustafa Kemal Paşa'yı iyi niyetle görevlendirmiş olduğu anlamını çıkardık. Sultan Vahideddin'in hükümete güveninin sağlam olmadığı, millete dayanarak Hilafet makamı ile Saltanat'ı kurtarma ümidi taşıdığı anlaşılıyordu.²⁸

Samsun'da ahşap iskelenin açığında

Vapur dalgaların etkisiyle sallantısını artırınca güvertede oturanlar birer ikişer içeriye girdiler, dev dalgalar arasından yola devam edildi. İngiliz denetimindeki Samsun'a geldiklerinde neredeyse hastalanmayan kalmamıştı. Kusanlar, başı dönenler, gece hiç uyuyamayanlar toparlanmaya çalışıyorlardı. Vapur önce Sinop'ta durmuş, karayolundan gitmenin imkânsızlığı anlaşılınca Samsun'a devam edilmişti.

Yerleştikleri "Mintika Palas" Otelı uzun süredir boştu. Hastaneden yatak, komşu evlerden çarşaf getirildi.

İngiliz Yüzbaşı Hurst çıkartma yapar gibi Samsun'a gelen Mustafa Kemal'den kuşkulandı ve onu izlemeye aldı. Mutasarrıf ve tümen komutanını görevden uzaklaştırdı dikkatleri üzerine çekmişti.

Mustafa Kemal bölgeye dair raporunu yazar yazmaz karargâhı ile bir-

27 Kenize Murad, *Saraydan Sürgüne*, İsis, İstanbul, 1990, s. 44-45.

28 Hüsrev Gerede'nin Anıları, haz. Sami Önal, Literatür Yayınları, 2002, s. 234.

likte Havza'ya doğru yola çıktı. Kulak iltihabı sürüyor, böbreği alarm veriyordu. Beş altı saatte bir sıcak su banyosuna ihtiyaç duyuyordu.

Yola çıkmadan, Kürt bölgesindeki durumu öğrenmek için Diyarbakır'daki XIII. Kolordu Komutanı'na bir mektup gönderdi. Olan bitene hâkim olmak, Kürt aşiret lider ve beyleriyle ilişkiye geçmek istiyordu.

Araba bozuluyor

Sihhiye Müfettişi İbrahim Tali Samsun'dan Havza'ya gidişlerini şöyle anlatıyor:

Altımızda I. Dünya Harbi'nden kalan Benz marka bir otomobil vardı. Şoför de Türk değildi. Yola çıktık. Biraz sonra motorda bozukluk oldu ve araba durdu. (Mustafa Kemal) ... kızdı ve asabileşti. Şoförü azarladı ve kendisi makineyi harekete getirmeye uğraştı. Tabii muvaffak olamadı. (...)

Ben, Refik Saydam ve Kâzım Dirik bir köşede duruyorduk. Doğrusu içimizden, işe karıştığına, hem üzüldük hem sinirleniyorduk. İçimizden geçeni anlamış gibi bize baktı ve dedi ki:

"On yıl sonra sizinle, kendi yaptığımız yollarda Türk şoförleri bizi istediğimiz yerlere götürecekler..."²⁹

Mustafa Kemal'in üzerinde kahverengi bir papak (uzun tüylü kalpak), hâki ceket, külot pantolon ve çizme vardı. Yolu, Dağ Başını Duman Almış marşını söyleyerek tamamladılar.

Konuklar için Mesudiye Otel'i ile bir konak hazırlanmış, karşılama töreni düzenlenmişti.

İmkânları zorlamak Mustafa Kemal'in karakteriydi.

Camide mevlid okunmuş, halk belediyenin önünde toplanmıştı. Mitingler için bir yasak yoktu. Mustafa Kemal, işgale karşı barışçı mitingler düzenlenmesini görevleri arasında görüyor, sadrazamlıkla, Harbiye ve Dahiliye nezaretleriyle görüşüyor, bilgi alıyor, raporlar gönderiyordu.

Yüzbaşı Hurst, "Mustafa Kemal'in enerjisini boşaltmak için muhtemelen katliam yapabilecek" bir hareket organize ettiğini bildiren bir rapor verdi. İngiliz Karadeniz Orduları Komutanı Milne de Harbiye Nazırı'ndan Mustafa Kemal'i geri çağırmasını talep etti, Osmanlı subaylarının direniş örgütlemekte olduğundan endişe ediyordu.³⁰

Havza'daki Kaplıcalarda gerginliğini üzerinden atan Mustafa Kemal İngilizlerin sıkı denetiminden uzakta telgraf trafiğini sürdürüyordu.

29 Fethi Tevetoglu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Atatürk ve Çevresi Yayınları, 1971, s. 159.

30 Klaus Kreiser, *Atatürk*, Çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yayınları, 2010, s. 170.

Para sorunu

Gidişin bir de mali boyutu vardı. Mustafa Kemal, yola çıkmadan Rauf Bey'e "Para sorununu ne yapacağız?" diye sormuştu. "Girişeceğimiz işlerde kuşkusuz ki paraya gereksinmemiz olacak. Fakat biliyorsun, bende biraz vardı, hepsini *Minber* yuttu. Sen de benden farklı değilsin. Aylıklarımızla ne yapabiliriz. Gerçi ben müfettişlik ödeneği olarak bir miktar para alacağımı umuyorum ama, birçok masraflarımız olacak, bunları ne ile karşılayacağız?"

Rauf Orbay'ın anılarına göre para sorununu Karakol Teşkilatı halletmişti.

Mustafa Kemal belgelere göre 6-12 Mayıs tarihlerinde sadrazamlıktan ödenek talebinde bulundu. Ancak ödeneği almadan hareket etmek zorunda kalmışlardı.³¹

1 Haziran 1919 günü Mustafa Kemal ve ona eşlik eden karargâha maaşlarının yarısı nispetinde zam yapılması ve Harbiye ve Maliye nezaretleri üzerinden hak ettikleri tahsisatın yarısı olan elli yedi bin iki yüz altmış dokuz kuruş gönderilmesi karara bağlandı.³²

31 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 199.

32 *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 44-45.

21. BÖLÜM

Doğu'nun Kraliçesi Buhranda

İstanbul'da her taraf üniformalı asker kaynıyordu. İşgalci ülkelerin askerlerine ilaveten, Rus Devrimi'nden kaçarak Odesa ve Kırım'dan gelen çok sayıda üniformalı Rus da bu kalabalığın içindeydi. Mustafa Kemal'in Samsun'a gittiği günlerde, Amerikalı Harold Williams, *New York Times*'a yazdığı makalede Doğu'nun kraliçesi güzeller güzeli Constantinople'un içinde yuvarlandığı büyük buhranı anlatmıştı: "İstanbul'u hiç bu kadar kasvetli görmemiştim. Türkler sessiz, kederli ve vakur"¹ diyordu.

İstanbullu işgale sessiz kalmamış, sesini mitinglerle duyuruyordu. Özellikle de Halide Edib'in nutukları herkese umut veriyordu.

Selma Sultan, babası Rauf Hayri Bey'den kendisini Sultanahmet mitingine götürmesini rica etti. Babası bu fikri saçma buldu. Sultanlardan biri, "Ben de gösteriye gitmeyi düşünüyordum. Tabii kapalı bir araba ile. Üstelik bu bir dini gösteri" deyince, iki sultan gösteriye gitmiş; derme çatma kürsüden İstanbullulara yemin ettiren siyahlı kadına kulak vermişlerdi. Selma sormuştu, bu kadın kim diye. Halide Edib cevabını alınca, büyüdüğünde aynen onun gibi olmak istediğine karar vermişti.

Ancak ertesi gün gördüklerini babasına anlatırken hepsi de Halide Edib'e gülmüşler. "Bu süfrajete de ne oluyor?" Kadınların cepheye peçeli mi gitmelerini istedi, yoksa peçesiz mi?"² demişlerdi.

Söz dinlemez komutan

Mustafa Kemal'in Havza'daki mutluluğu kısa sürdü. Şifreli telgraf çözüldüğünde kendisini İstanbul'a çağırdıkları anlaşıldı.

Mustafa Kemal, karargâhının ne düşündüğünü öğrenmek istiyordu. Cevad Abbas'a "Ben bu şifreyi görmüş olmayayım. Kurmay reisinden başlayarak arkadaşlara sıra ile göster. Alacağın cevapları olduğu gibi bana getir" dedi.

Çoğunluk, "Olur mu böyle şey" diye itiraz etmişti. Karargâh komutanı Kâzım [Dirik] ise, "Olur" demişti Mustafa Kemal'in yaverine. "Paşa Hazretleriyle ikiniz gidersiniz. Biz burada bekleriz."

1 Harold Williams, "Gloom Enshrouds Turkish Capital", *New York Times*, 27.05.1919.

2 Kenize Murad, *Saraydan Sürgüne*, İsis, İstanbul, 1990, s. 41-43; bazı kaynaklarda Rauf Hayri Bey ile Hatice Sultan'ın 1918 yılında boşandığı yazılı.

Mustafa Kemal, bunun üzerine Cevad Abbas'ı uyardı, "Dikkat et, Cevad, Kurmay reisi ikimizi yalnız bırakıyor" dedi.

Mustafa Kemal'in isteği üzerine, İbrahim Tali'nin odasında bir toplantı yapıldı. Genelkurmay Başkanı'na şifreli bir telgrafla işin içyüzü sorulacaktı. İstanbul'a dönme emrinin bir kandırmaca olduğuna karar vermişlerdi.³

Gizli şifre aracılığıyla gönderilen soruya gelen cevap tam da tahmin ettikleri cevaptı. Cevad Paşa durumun İngilizlerin hükümete yaptıkları baskıdan kaynaklandığını bildirmişti. Cevabı aldıktan sonra Mustafa Kemal "Dön" talimatını hiç umursamadı, otomobillere koyacak benzin yok gibi garip bir gerekçe göstererek dönemediğini bildirdi.⁴

Ordu müfettişi sıfatıyla komutanlık binalarında konaklıyor, Harbiye Nezareti'nden aldığı özel şifresiyle telgraflar çekiyordu. Söz dinlemez komutanla başa çıkamıyorlardı.

İngilizlerin tuttuğu 12 Haziran tarihli raporda "Neredeyse telgrafhaneyi tekeline almış; yanındaki subaylar ise onun etkisiyle uzlaşmaya yanaşmayan komşu köy ve kasabalarda sık sık görülüyorlar. Yunanlara karşı bir direniş hareketi düzenliyor" bilgisi verilmişti.⁵

Mustafa Kemal, 14 Haziran 1919 tarihli telgrafında padişaha gerekirse görevinden istifa edebileceğini bildirdi. Kendisini görevlendirirken ülkeyi ve milleti kurtarma konusunda vardıkları anlaşmayı hatırlattı. Bu mektubu bir yıl sonra, 24 Nisan 1920 günü Meclis'i açış konuşmasında kullanacaktı.

Padişah Hazretlerinin değerli katına

Büyük ulusun ve kutsal hilâfetin biricik ve gerçek dayanağı bulunan yüce saltanatınızı Tanrı kötülüklerden korusun. ... Son olarak huzurlarınıza kabul edilmek onurunu kazandığımda, üzücü İzmir olayı dolayısıyla hüznü dolu olan kutsal kalbinizden doğan kurtuluşla ilgili görüşleriniz bu gün bile bel-
leğimdeki yerini korumaktadır.

Hükümdarımızın bu gönül dileğinden esinlenerek kesin kararlı ve inançlı olarak görevime devam ediyorum. Hükümdarımızın emirleri gereği Sadrazam Paşa kulunuzu daima önemli konularda aydınlatmakta ve gereğini arz etmekte ve uygulamaktayım. Şu bir ay içinde Zat-ı Şahanelerinin Anadolu'sundaki hemen bütün il, liva, ilçe ve hudut boylarına kadar olan yerlerdeki milletin durumunu ve tüm kumandan ve memurların düşünce ve çalışmalarını öğrendim ve bilgi edindim. Sonuç olarak açık bir şekilde görülüyor ki, millet baştan aşağı uyanık olup devlet ve milletin bağımsızlığı ve yüce saltanat ve hilâfet hakkının korunması için kesin kararlı ve inançla dolu bulunuyor. İstanbul'da iken milletin bu kadar kuvvetle ve az sürede felâketlerden bu derece etkile-
nebileceğini düşünemedim.

3 Atatürk'ün Yaveri Cevad Abbas Gürer, der. Turgut Gürer, Yapım-C, 2006, s. 233.

4 Sabahattin Özel, Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Gerçekler, Yeni Düşünceler, İş Kültür, 2004, s. 71, 110-113.

5 Andrew Mango, Atatürk, Remzi Kitabevi, 2004, s. 271.

Yüce Padişahım! Bu nitelik ve durumda bulunan ve kutsal şahsınıza bağlılık içinde olan temiz milletinize tam anlamı ile güvenilmesi ve bunun karşılığı olarak da gerçekten bu milli ve vicdani kuvvete yardımcı olunması gerekir. Son kutsal buyruklarınız bütün milletin azim ve yiğitliğini artırmıştır.

(...)

Yüce Padişahım! Hatırlayacaksınız, bana verilen görevlerin yapılması sırasında, yabancıların ve bazı bozguncuların mutlaka yalan dolana başvuru engeller çıkarması ihtimaline daha İstanbul'da iken hükmetmiş, bunu maruzatım arasında hissettirmeye çalışmış ve bilhassa Sadrazam Paşa ile Devletin bazı önemli kişilerine açıkça anlatmış ve böyle vaziyetler karşısında Ali İhsan ve Yakub Şevki Paşa kullarının akıbetine giremeyeceğimi de ilave etmiştim.

İşte milli vicdanın ciddi şekilde uyanışını ve yeniden ortaya çıkışını istilacı menfaatlerine aykırı gören İngilizler ve vatanın zararına da olsa, İngilizlere yaltaklanmayı meslek edinen zayıf karakterliler, bu kez beni aldatarak İstanbul'a getirmeye çalışıyorlar.

Şanlı hakanına, milletine, vatanına sadık ve bu uğurda ölümleri hiçe saymaya alışmış kulunuz gibi bir kumandanın elbette saltanatınızın, milletin beka ve mevcudiyetinin düşmanı olanlara uysallık göstermesi beklenemezdi. Bundan dolayı bendeniz Malta'ya gitmek veya en azından iş görmez duruma getirilmek gibi ihtimaller karşısında bırakıldım ve doğal olarak da bunu kabul etmeyeceğim, eğer zorunlu kılınırsam gönül rahatlığı ile memuriyetimden istifa ederek eskiden olduğu gibi Anadolu'da ve millet sinesinde kalacağım; vatan vazifeme bu kez daha açık adımlarla devam edeceğim.

Ta ki, millet bağımsızlığına kavuşsun, muazzam saltanat ve hilâfetiniz yok olup gitmekten kurtulsun. Sonsuz bağlılığımın daima artmakta olduğunu bildirerek buna inanmanızı rica ederim.⁶

Üçüncü Ordu Müfettişi ve Padişahın Fahri Yaveri
M. KEMAL

İtalyan Yüksek Komiseri Sforza

İstanbul'daki İtalyan Yüksek Komiseri Kont Sforza'ya göre Mustafa Kemal yarın ağızla geri çağırılmıştı. "Onu gayet dikkatli bir biçimde İstanbul'a davet ettiler. Sonra da Bizans usulü bir ortam yaratarak kendisine bu yolda emirler geleceğini haber verdiler" diyor. Sultandan gelecek emirler teftiş gezisinde olan Mustafa Kemal'e ulaşamazdı.⁷

Mustafa Kemal ile İstanbul'da birkaç kez buluştukları bilinen Sforza *Makers of Modern Europe* adlı kitabına göre, Mustafa Kemal'e "İtalyan Elçiliği'nde her zaman sizin için bir daire hazır edilecek" diye güvence vermişti. İddialara göre bu görüşme Mustafa Kemal'i İngiliz Gizli Servisi'nden korumuştur.⁸

6 http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d1yy1.htm

7 Carlo Sforza, *Makers of Modern Europe*, Bobbs-Merill, Indianapolis, 1930, 1957, ABD, s. 360.

8 Carlo Sforza, *Makers of Modern Europe*, Bobbs-Merill, Indianapolis, 1930, 1957, ABD, s. 365.

Amasya buluşması

Rauf Bey ve Ali Fuad Paşa, Mustafa Kemal ile buluşmak için Havza'ya ulaştıklarında onun haber bırakmadan Amasya'ya gittiğini öğrendiler. Milli Mücadele'nin başlangıcı sayılabilecek buluşma Amasya'da gerçekleşti. Karabekir gelememişti, ona kararları telgrafla bildireceklerdi. Refet [Bele] hazır bulunmuştu. Buluşmada "Milleti yine milletin azim ve kararlılığı kurtaracak" görüşü öne çıktı. Mustafa Kemal'in hazırladığı tamimde, ilk kez ulusal egemenlik ya da o günki dille hâkimiyeti millîye kavramının altı çizilmişti. Sivas'ta Milli bir kongre toplamayı da Amasya'da kararlaştırdılar. Bütün ülkenin temsil edileceği bir ulusal kongre için Sivas'ı güvenli bulmuşlardı.

"Mustafa Kemal: Bir siyasi deha"

Hâkimiyeti millîye kavramının tarih sahnesindeki yerini Halil Berktaş şöyle anlatıyor:

Mustafa Kemal imparatorluğun enkazından çıkarılabilecek biricik projeye sahip çıkıyor. Bu bir savunma projesi. Bu enkazdan ne kurtarabiliriz diye düşünüyor ve Anadolu bazı yeni bir Türk ulus devleti çıkarabiliriz, başka şansımız yok, diyor. Muazzam bir realist. Çok ciddi bir ideolojik sofistasyonu var. 1919'da şunu görüyor. Yeni bir meşruiyet ilkesi ortaya atamazsam ve buna inanç sağlayamazsam milleti seferber edemeyeceğim, ikna edemeyeceğim. Neden ilk andan itibaren hâkimiyeti millîye deyiş duruyor. Emsallerinin hiçbirinin aklına gelmiyor, onun aklına geliyor. Çünkü şunu görüyor, yeni bir meşruiyet ilkesi olmadan; bu yeni meşruiyet ilkesine meclis aracılığıyla temsiliyet kazandırmadan toparlayamam, seferber edemem diyor.

Bence Mustafa Kemal'in siyasi vizyon açısından benzersizliği burada, Enver'den de bütün akranlarından da bu noktada ayrılıyor. İdeolojinin, iknanın önemini anlıyor. Sadece şiddet değil, sadece öl ve öldür emri, sadece organizasyon değil, yeni bir siyasi prensibin önemini kavıyor. Hâkimiyeti millîye diye çıkıyor ortaya. Mustafa Kemal, askeri deha diye anılıyor, ama aslında bir siyasi deha.⁹

İngilizlerin dayatması üzerine Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa, Mustafa Kemal'e 30 Haziran 1919'da adeta yalvaran bir mektup gönderdi. Padişahın kendisine olan teveccühünü belirtiyor, çözüm yolu aradıklarını, mevkiini muhafaza edecek bir şekilde İstanbul'a ya da bir hava değişimine gidebileceğini, böylece İngilizleri de tatmin etme imkânı bulunacağını, yazıyordu. Mustafa Kemal'i harcamak istemiyorlardı.¹⁰

9 Serbestiyet programı, Kanal 24, 12.02.2017.

10 Zekeriya Türkmen, *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 340-341.

Kongreler dönemi

Mustafa Kemal'in girişiminden bağımsız olarak Trakya'da ve Anadolu'da Kasım 1918'den itibaren kongreler toplandı, temsil heyetleri seçildi, yönetim birimleri kuruldu. 1919 yazında Anadolu'da yaşananlar, bir kitaba sığmayacak kadar yoğunlu. Mustafa Kemal ve karargâhı, Erzurum'da toplanacak yerel kongreye katılmak üzere yoldaydı. Erzurum, Trakya ve Anadolu'da toplanan yerel kongrelerin on birincisi idi. Bu kongrelerde başlıca konu milli müdafaa idi. Wilson İlkeleri çerçevesi içinde, Türk ve Müslüman nüfusun haklarını savunmak için yöntem aranıyordu.

Kongreler dönemini araştıran Anayasa Profesörü Bülent Tanör, "1918-1920 arasında, on iki milyon nüfuslu Türkiye en az altı yüz yerel önder etrafında dönen yaygın ve sık dokunmuş bir temsil ilişkileri ağına sahne olmuştur" diyor. Söz konusu altı yüz kişinin neredeyse dar bölge sistemiyle seçilmiş kocaman bir meclise denk düştüğüne işaret ediyor.¹¹

Erzurum yolunda

Mustafa Kemal ile Rauf Bey Erzurum'a 3 Temmuz'da geldiler. Onları Ilıca mevkiinde Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti üyeleri ile Kâzım Karabekir ve eski Vali Mazhar Müfid Bey karşıladı.

Pırıl pırıl kordonu, altın imtiyaz madalyası ve fahri yaver üniformasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın ilk gelen arabadan indiği, kısa bir gezintiden geliyormuş gibi dinamik ve enerjik görüldüğü anlatılıyor.

Kâzım Karabekir ile kucaklaşıp öpüşmüşlerdi. Ardından Mustafa Kemal, Karabekir Paşa'dan Erzurum'un işgalden kurtarılması sürecini dinlemişti.

İstanbul gazeteleri ile ilişki

Mustafa Kemal, İstanbul basını ile Erzurum Kongresi öncesinde ilişkiye geçmişti. Matbuat Cemiyeti'ni muhatap alıyor, *Tasvir-i Efkar* gazetesi sahibi ve cemiyet başkanı Velid Ebüzziya ile yazışlıyordu. Maksudı İstanbul basınının desteğini almak. Onlara basın hürriyeti için birlikte çalışmayı teklif etti. İlk mektubunun tarihi 10 Temmuz'du. Sansür gazetelerin Anadolu'da başlayan harekete destek vermesine engeldi. ATASE Arşivi'nde, Mustafa Kemal'in İstanbul basını ile yazışmalarına dair yirmi dört kadar telgraf görünüyor.¹²

Sıkı sansüre rağmen, İstanbul gazeteleri, haberleri birinci kaynaktan

11 Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, YKY, 1998, s. 148-149.

12 Yücel Özkaya, "Milli Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-03/milli-mucadele-baslangicinda-basin-ve-mustafa-kemal-pasanin-basinla-iliskileri>

almak için gayret etti. Ancak, Mustafa Kemal'in, İttihatçılarla bir ilişkilerinin olmadığı yolundaki açıklamasını metin sansürden geçmez diye kullanmamışlardı.

Ordu müfettişliği görevine son

8 Temmuz gecesi Rauf Bey ile Mustafa Kemal, İstanbul ile haberleşmek üzere telgrafhanede makine başındaydılar. Her an Mustafa Kemal'in askerlikle ilişkisi kesilebilirdi. Karşıda mabeyin başkâtibi vardı. Haberleşme tam da bu yönde ilerleyince, Mustafa Kemal önceden Rauf Bey ve Karabekir Paşa ile birlikte kararlaştırdıkları gibi ayaküstü istifasını yazıp Saray'a gönderdi.

Kullandığı dil son derece saygılıydı. Hep birlikte telgraf makinesinin başındaydılar. Mustafa Kemal şöyle demişti: "Bu andan itibaren hiçbir resmi sıfat ve memuriyetim yok. Bir millet ferdi olarak ve millettten kuvvet ve kudret olarak vazifeye devam edeceğim."

Ordu müfettişliği unvanı elinden alınan Mustafa Kemal "Son derece meymustu". Onunla birlikte karargâhta görev alan Dr. Refik, Binbaşı Hüseyin, yaver ve hususi kalem müdürlerinin de ordu ve askerlikle ilişkileri kesilmişti.

Bölge Komutanı Karabekir ordudan istifa eden Mustafa Kemal'e nasıl davranacaktı? Mustafa Kemal buluşmaya çok gergin gitti.

Rauf Bey anılarında bu sahneyi şöyle aktarıyor:

Yaveri Cevad Abbas Bey telaşlı bir tavırla odaya girdi; "Efendim Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa geliyor" dedi. Mustafa Kemal, "Gördünüz mü, tahminlerim doğru değil mi imiş" der gibi bir bakışla acı acı gülümseyerek yaverine döndü, "Buyursunlar" dedi.

(...) Kâzım Karabekir Paşa üst derecedeki bir şahsiyeti ziyarette âdet olan kıyafette ve son derece saygılı bir tavırla odaya girerek belli bir mesafede Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında onunla göz göze geldi, dimdik durdu; topuklarını birbirine vurup selam verdi. Ve öylece selam vaziyetinde, tok ve tatlı sesini duyurdu.

"Siz bundan evvel olduğu gibi bundan böyle de bizim muhterem kumandanımızsınız. Kolordu kumandanına mahsus araba ile maiyetinize bir süvari takımı getirdim. Hepimiz emrinizdeyiz Paşam!"

Mustafa Kemal, en sevinçli bir rüyadan uyanır gibi gözlerini ovuşturarak yerinden kalkmış kollarını açarak Karabekir Paşa'yı kucaklayıp boynuna sarılmıştı. Yanaklarından teker teker öperek teşekkür ediyordu.¹³

Karabekir Paşa'nın, Mustafa Kemal ile dayanışma içinde olması Milli Mücadele açısından hayati önemdeydi.

13 Feridun Kandemir, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, 1962, Cilt 3, s. 51, 53.

Karabekir, kongrenin mükemmel biçimde toplanması için kollarını sıvamıştı.

Mustafa Kemal'in emir eri Ali, Karabekir'in izniyle, vazifesine devam ediyordu. İngiliz Komiser Rawlinson, Mustafa Kemal'den kongre toplamaktan vazgeçmelerini istedi. Toplantıyı zorla dağıtmakla tehdit etti. Mustafa Kemal de ona, kuvvete kuvvetle karşı koyarız cevabını verdi. İngilizler Osmanlı Hükümeti'ni Kürtleri, Ermenilere karşı kışkırtmayın, diye uyarmışlardı.

Paris'te barış görüşmeleri yapılacaktı. Osmanlı Hükümeti de Paris görüşmeleri sürerken, toplanacak kongrenin işgale yol açmasından endişe ediyor, her kafadan bir ses çıkmasını tehlikeli buluyordu.

Erzurum Kongresi

Yerel güçlerin örgütlediği Erzurum Kongresi, on gün gecikmeyle, 23 Temmuz'da altmış üç delegeyle toplandı. Damat Ferid başkanlığındaki hükümetin kongreyi önlemek için yağdırdığı emirlere itibar etmeyen Karabekir Paşa, kongre üyelerini askerlerine selamlatarak, bizzat ordunun ve kendisinin mücadeleye atılan milletle beraber olduğunu ilan etti.¹⁴

Mustafa Kemal ile Rauf Bey seçilmiş delege olmadıkları için küçük bir hileye başvuruldu, iki delege istifa edip yerlerini onlara verdi. Kongreye sivil başkan seçilsin şeklindeki eğilime rağmen Mustafa Kemal başkanlığa seçilmişti. Onun ilk gün kongreye beyaz padişah yaveri üniforması ile geldiğini anlatan da var, jaketatay ve al bir fesle geldiğini hatırlayan da.¹⁵ İki hafta süren görüşmelerde mücadelede izlenecek yol haritası çıkartılmış Kürtlerle, Türklerin ayrılmaz bir bütün oldukları üzerinde ısrarla durulmuştu. Erzurum'da alınan kararlar Sivas'ta da kabul edilecekti. Hedef, Doğu Anadolu'daki bütün sivil güçleri bir araya getirmekti.

14 Feridun Kandemir, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, 1962, Cilt 3, s. 52.

15 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 41.

22. BÖLÜM

Anneye Mektup: “Milletin Başına Geçiyorum!”

Samsun yolculuğu için bavulunu hazırlarken, sivil elbise istediğinde Zübeyde Hanım, ne yapacaksın o sivil elbiseleri diye sormuştu oğluna. Olayların akışı sivil kıyafetleri zorunlu kılmıştı.

Mustafa Kemal Erzurum Kongresi açılış konuşmasını *Nutuk*’un ve-sikalarına dahil etmemişti. *Derin Tarih* dergisi, 2015 Ağustos sayısında bu konuşmanın bir bölümünü yayımlarken dört sayfasının tutanaktan kopartılmış olduğu bilgisine yer veriyor. Derginin yayınına göre Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi’ni açış konuşmasında, İngilizlerin onun Anadolu’ya gönderilişinden memnun kalmayacaklarını; aldığı görev yüzünden çıkabilecek fesatlar konusunu sultan ve sadrazam ile görüştüğünü de anlatmıştı. Sultan Vahideddin ile yaptığı yazışma ve görüşmelerin bir süre sonra kitap olarak basılarak “sırlar içeren bu kitaptan kongre üyelerine birer adet hediye edileceğini söylemişti”.¹

Erzurum Kongresi Temsil Heyeti olarak, vilayet konağında misafir edilmişlerdi. Kongre sırasında Erzurumlular para, ev, döşek, yorgan, çarşaf, ne var ne yoksa gelenlerle paylaşmışlardı. On beş gün boyunca sofralar kurulsun diye ordudan tabak, çatal, sürahi, masa örtüsü, peçete gelmiş, 60 küsur delege ağırlandı. Kongre binasının önünde kurulan çadırlarda gelenlere ikram yapılmış, sohbetler edilmişti. Erzurum’un işgal günleri her konuşulduğunda Mustafa Kemal’in de gözleri yaşarıyordu. Üç yıl Rus işgalinde yaşayan Erzurum, Bolşevik İhtilali’yle özgürlüğüne kavuşmuştu. Selanik’i bir daha görememek, onun hassas noktasıydı.

Mustafa Kemal, Sivas’ta ulusal bir kongre toplamak için gece gündüz çalışıyordu. Ali Fuad Paşa’nın delegelerin Sivas’a sağ salım ulaşması için gösterdiği gayretten mutluymuştu, “Bravo Fuad’a aslan gibi çalışıyor” diyordu. İtilaf Devletleri’nin Anadolu’daki askeri temsilcileri Sivas’ta toplanacak kongreyi engellemek istiyorlar, şehri işgal ederiz diye tehditler savuruyorlardı. Telgraf ile gelen tehditler, yine telgraf ile gönderilen cevaplarla göğüsleniyordu. Milli Mücadele’ye başladığınızda, elinizdeki kuvvet neydi diye soranlara Mustafa Kemal, “Paramız yoktu, en büyük kuvvetten mahrumduk. Elimizdeki yegâne kuvvet telgraf direkleri idi” derdi.²

1 Mustafa Armağan, “Bilinmeyen Erzurum Kongresi, Tutanaklar *Nutuk*’ta Nasıl Makaslandı?” *Derin Tarih*, Sayı 41, Ağustos 2015, s. 62-67.

2 Der. Sabahattin Özel, Işık Çakan Hacıibrahimoğlu, *Türk Devrim Mülakatları*, İş Kültür, 2011, s. 8.

Erzurum'da kaldıkları binanın giriş katında bir piyano odası vardı. Eski Vali Mazhar Müfid ara sıra piyanonun tuşlarına dokunur, küçük eğlence başlardı. Yaverler Cevad Abbas ile Muzaffer Beyler şarkı okur, konserlere Mustafa Kemal de katılır, sevdiği şarkıları söylerdi. Güftesi Nigar Osman Hanım'ın "Mani oluyor halimi takrire hicabım / Üzme yetişir, üzme firakınla harabım" parçasını bizzat söylemişti. Tabii "Vardar Ovası"nı da. Repertuarı zengindi.

Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrılırken ailesini işgal koşullarında bırakmıştı. Aklını sürekli kurcalayan bu durum onu huzursuz ediyordu. Tehdit altında olduklarını düşünüyordu. Gerçekten de İngilizler, Zübeyde Hanım'ı Beşiktaş'taki evinden kaçırma girişiminde bulunmuşlardı. Bunun üzerine onu bir yakınının evine gizlemişlerdi. Sözü edilen yakın, Dr. Neşet Ömer [İrdelp] Bey'in kız kardeşi ve eşi Selanik Başkonsolosu Kâmil Bey [İrdelp] idi. Zübeyde Hanım'ı, İstanbul'daki aile evinde saklamışlardı. Kâmil Bey Selanik günlerinde de Zübeyde Hanım'a ve Makbule'ye karşı hep koruyucu ve kollayıcı olurken, Neşet Ömer Bey de doktoru olarak hep yakınında bulunmuştu. Mustafa Kemal'in, Neşet Ömer Bey'i çok sevdiği biliniyordu.³ Mustafa Kemal'in ailesi, emekli başyaveri, Selanik'ten güvendiği dostu, mahalle ve okul arkadaşı Salih'e emanetti. Salih emekli olmuş, ticaret görüntüsü altında Anadolu'ya geçişleri örgütlüyordu.

Sivas Kongresi'nin hazırlık sürecinde en kutsal görev mektup yazmaktı. Durmaksızın yazıyorlar, postaneyi hiç boş bırakmıyorlardı. Mustafa Kemal, uzun süredir annesini ihmal etmişti. Ona, padişah ile ilişkisini ve ileriye yönelik duygularını anlatan bir mektup yazdı. Milletin başına geçme kararında olduğunu haber verdi.

Muhterem Valideciğim

İstanbul'dan ayrılışımdan beri sizlere ancak birkaç telgraftan başka bir şey yazamadım. Bu sebeple büyük merak içinde kaldığınızı tahmin ediyorum. Bilhassa, hakkımda ötekinden berikinden ve gerek gazetelerden işittiğiniz tamam olmayan haberler şüphesiz merakınızı artırmıştır. Şimdi vereceğim bilgilerle tatmin olacağınız için endişe duyacak hiçbir şey yoktur.

Biliyorsunuz ki İstanbul'da iken yabancı devletler, devleti ve ulusu fevkalade sıkıştırmakta ve millete hizmet edebilecek ne kadar adamımız varsa hepsini hapis ve tevkifle, bir kısmını da Malta'ya sürerek herkesi sıkıntıya sokmakta pek ileri gidiyorlardı. Bana nasılsa ilişmemişlerdi. Fakat Üçüncü Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak basar basmaz İngilizler benden şüphelendiler, hükümete benim gidiş nedenimi sordular. Nihayet İstanbul'a çağırılmamı istediler, bunda ısrar ettiler. Hükümet de beni kandırarak İstanbul'a gelmemi ve İngilizlere teslim olmamı sağlamak istedi. Bunun derhal farkına vardım. Tabiatıyla kendi

3 Bedii Şehsuvaroğlu, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hür Yayın, İstanbul, 1981, s. 59-60; Nurettin Kâmil İrdelp'in 27.11.1976 tarihli mektubu. Atatürk bütün aileye İrdelp soyadını vermişti.

Zübeyde Hanım

ayağımla gidip esir olmam doğru değildi. Padişahımıza gerçek durumu yazdım ve gelemeyeceğimi bildirdim. Zatı şahane de önce uygun buldu. Fakat daha sonra İngilizlerin baskısı artmıştı. Sonunda o da İstanbul'a dönmemi emretti. Bu suretle artık resmi görevimde kalmaya imkân görmediğim gibi askerliğimi sürdürdükçe de İngilizlerin ve hükûmetin hakkımdaki ısrarına karşı durulamayacaktı. Bir taraftan da bütün Anadolu halkı, tüm ulus, hakkımda büyük bir sevgi ve güven gösterdi, "seni bırakmayız" dediler.

Gerçekte vatan ve milletimizi kurtarabilmek için, askerliği bırakıp serbest olarak milletin başına geçmek ve milleti tek vücut bir hale getirmekle doğacak kudret ve ulusal gücü kullanmaktan başka çare yoktu. Ben de öyle yaptım. Elhamdülillah başarılı oluyorum. Pek yakında elle tutulur sonucu bütün dünya görecektir.

Ben bu suretle hareket edince İngilizler derhal yalvarmaya başladı. Ve beni kazanmaya çalıştı. Ve bütün suçu bizim hükûmete attılar. Gerçekten hükûmet de benimle uğraşmak istedi. Fakat gücü buna yetmedi ve yetemez.

Daha bir zaman bu şekilde Anadolu içinde çalışmakla her şey hallolacaktır. Yakında Millet Meclisi toplanacak ve meşru bir hükûmet iktidara gelecektir. Ben de ihtimal o zaman İstanbul'a geleceğim.

Sihhat ve afiyetteyim, katiyen hiç merak etmeyiniz.

Mektubun devamında, eve saldırı oldu mu diye sormuş, mektubu getiren kişi ile birkaç elbise yollamalarını istemişti. Kendisini çok seven aile dostu Madam Fansa'ya selam gönderirken, "benim hakkında bir rüyası vardı, galiba o çıkacaktır" diye yazmayı ihmal etmemişti. Madam Fansa, hep onun çok büyük işler yapacağına inancını Zübeyde Hanım ile paylaştan bir dosttu. Mektup şu satırlarla son buluyordu:

Ben, birkaç güne kadar bir kongre için Sivas'a gideceğim. Tekrar Erzurum'a döneceğim. Tekrar ediyorum: Her iştitiğinize önem vermeyiniz. Pekâlâ bilirsiniz ki ben, yaptığımı bilirim. Netice gormeseydim başlamazdım.⁴

Erzurum Kongresi'nin ardından 1919 Ağustosunda yazdığı bu satırlar, lider Mustafa Kemal'in tarih sahnesine çıkışını haber veriyordu.

4 ABE, Cilt 2, Kaynak Yayınları, s. 306; Mektubu Sivas'a hareket ettiği 29 Ağustos 1919 tarihinden birkaç gün önce yazdığı anlaşılıyor.

Kırk dökük otomobillerle...

Mustafa Kemal ile ona eşlik eden heyet 29 Ağustos günü kırk dökük, körükleri parça parça olmuş otomobillerle Erzurum'dan uğurlandı. Konakladıkları ilk köyde Mustafa Kemal'in ateşi çıktı. Başlayan yağmurla sırlıklam olmuşlardı. Dr. Refik iki aspirin ve sıcak çayla onu ayağa kaldırdı. Kongre'ye geç kalacaklarından endişe ediyor, hiçbir yerde mola vermek istemiyordu.

İkinci gün tam Erzincan Boğazı'na girmek üzereyken, jandarmalar tarafından, "Silahlı Dersimli çeteler boğazı kapattılar. Geçmek imkânsızdır" sözüyle durduruldular. Güvenlik sağlanıncaya dek yola devam etmeyin, diye uyarıldılar. Bu da en az bir hafta demekti. Mustafa Kemal ise, bir an önce Sivas'a gitmek, mümkün olsa kuş olup oraya uçmak istiyordu.

Mustafa Kemal, çatışmayı göze alarak yola devam etmekten yanaydı. Yanlarında hafif mitralyözler vardı. Alevi Kürt aşiretleri nezdinde sevilen bir isim olan Nakşi Şeyhi Fevzi Efendi de kendilerine katılmıştı.⁵ İhbara rağmen yollarını kesen olmadı, onlar da 2 Eylül akşamı Sivas'a ulaştılar; büyük bir kalabalık tarafından karşılandılar.

Sivas Valisi Reşid Paşa, Dahiliye Nezareti'nin valilere yolladığı kongreyi engelleme talimatını dinlememiş, gelenleri kongrenin toplanacağı okul binasının önünde karşılamıştı.

4 Eylül 1919 Perşembe öğleden sonra Mekteb-i Sultani olarak bilinen iki katlı binada Sivas Kongresi başladı. Erzurum'da seçilen Heyet-i Temsiliye adına, Mustafa Kemal ilk konuşmayı yaptı. Gergindi, suratı asıktı. Salondan içeri girerken Rauf Bey ile tartışmışlardı.

"Bekir Sami Bey'in evinde verdiğiniz kararı bana tebliğ ediyorsunuz, öyle mi?" demiş, sonra da cevap beklemeden salona girmişti.

Rauf Bey onun kongreye başkanlık etmesini istemiyordu. Mustafa Kemal ise, Erzurum'da elde ettiği Heyet-i Temsiliye üyeliğini önemsiyor, Sivas Kongresi'ne de başkanlık etmek istiyordu. Başkanın sivillerden seçilmesini isteyenler vardı. Ali Fuad Paşa'nın altmış üç yaşındaki babası İsmail Fazıl Paşa kürsüden kalıcı bir reis seçilmesi dileğinde bulundu. Mustafa Kemal, ağır konuştu, pek büyük saygısı olan bir ihtiyarı şahsiyat için kullananlar olduğunu söyledi.⁶

Üç olumsuz oy çıkmış, başkanlığa seçilmişti.

Toplantı binasının alt katı güvenliğe ve yemek salonuna ayrılmıştı. Yazar Ahmed Rasim'in oğlu Mazlum, güvenlikten sorumluydu. Tahta merdivenlerden yukarı çıkılınca, sağ taraftaki ilk oda Mustafa Kemal'indi.

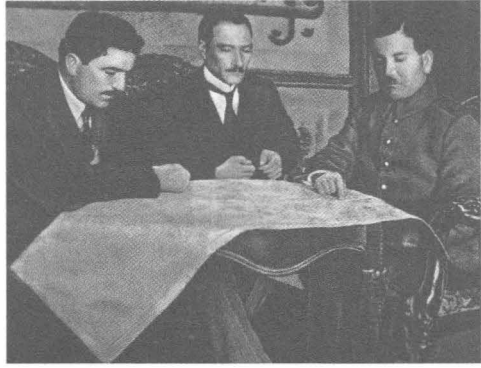
5 Mahmut Akyürekli, *Kürtlerle Türkler*, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 107.

6 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 199-217.

Güzel bir yatak odası takımı, koltuk ve sandalyelerle döşeliydi. Yanındaki büyük oda kürsü ve sıralarıyla delegelerin bulunduğu salondur. Kongre salonunun yanındaki oda Rauf Bey'e ayrılmıştı. Öteki sınıflar yatakhane olarak kullanılacaktı.

Katılım beklenenin altındaydı, Mustafa Kemal ve çevresi dahil delege sayısı otuz sekizdi.

Mustafa Kemal, Sivaslı Hacı Derviş'ten büyük bir hesap defteri almasını istedi. Pantolonunun cebindeki örme para kesesini masanın üzerine dökmüş, yapılan masrafları kuruşu kuruşuna bu deftere yazmasını söylemişti. Giderken de bu defteri yanında götürmüştü.⁷

Sivas Kongresi günlerinde Rauf Bey ve Ali Fuad Paşa ile.

Sivaslı kadınlar

Sivas Valisi Reşid Paşa'nın eşi Melek Hanım, çevresindeki hanımları da harekete geçirmiş, Şefika Kemal ve Yetimler Yurdu müdürü Makbule Hanım ile birlikte makbuz karşılığı bağış topluyorlar, üye kaydediyorlardı. Evlerindeki dikiş makinelerini Yetimler Yurdu'na getirmişler, okulun salonunda cephedeki askerlere iç çamaşırı, yorgan dikiyorlardı. Makbule Hanım, Sivas'ta tanıdığı Mazhar Müfid Bey ile evlenecek; Sivas Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'ni kuran kadınlar işgale karşı erkeklerle birlikte mücadele edeceklerdi.⁸

Kürt aşiretleriyle ilişkiye geçti

İşgale karşı Türklerle aynı safta yer alabilecek en temel güç Kürtlerdi. Mustafa Kemal, 1916-1917 yıllarında Doğu Anadolu'da XVI. Kolordu Komutanı iken dostluk kurduğu Kürt aşiretleriyle ilişkiye geçti. Anadolu'ya gider gitmez tanıdığı etkili isimlere peş peşe telgraflar, mektuplar göndermiş, Birinci Dünya Savaşı'nda güvenini kazandığı Kürtleri birlikte mücadele etmeye çağırıyordu. Ağdalı protokol diliyle kaleme aldığı mektup ve telgraflarda, Kürtlerle Türklerin ayrılmaz öz kardeşler olduklarını vurgulamıştı.

7 Sabahattin Özel, *Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Gerçekler, Yeni Düşünceler*, İş Kültür, 2004, s. 96-97.

8 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Kadınları*, Remzi Kitabevi, Ankara, 2006, s. 132-137.

Temas kurduğu isimler, Diyarbakır Garzan'dan Cemil Çeto Bey, Diyarbakır Hazro'dan Hatib ve Mehmed Beyler, Silvan'dan Sadık Bey ile Ali Ağa, Bitlis Mutki'den Hacı Musa idi. Diyarbakır'daki Kürt Teali Cemiyeti üyesi ve Osmanlı Parlamentosu üyesi olan Kâmil Bey'i ve Kasım Cemil-paşazade'yi de düşmana karşı birlikte hareket etmeye çağırdı. Bağımsız Kürdistan fikrinin İngilizler tarafından Ermeniler lehine kullanılan bir plan olduğunu ısrarla vurguladı.

Telgraf ve mektuplarda, Osmanlı camiasından ayrılmamak kaydıyla Kürtlere gerekli her türlü imtiyazın verilmesi görüşünü resmi makamlarla paylaşıyordu. Kürtlerden isteği, bağımsız Kürdistan fikrine karşı Kuva-yı Milliye hareketini desteklemeleri ve Sivas'ta düzenlenecek kongreye katılmalarıydı. Beş aşiret şefinden, birlikte mücadele isteğini destekleyen cevaplar almıştı.⁹

Bu yazışmalardan bazıları *Nutuk*'un vesikalar ekinde yayımlanacaktı.

Kürtleri ve Kürt beylerini üç yıl önce tanımişti

Mustafa Kemal'in Kürtlerle dostluğu tarihsel bir arka plana sahipti. Üç yıl önce, 1916 kışında Rusların Erzurum'u, Muş'u ve Bitlis'i işgal ettiği günlerde Mustafa Kemal, Edirne'deki XVI. Kolordu'nun komutanıydı. Kolordunun Diyarbakır'a nakline karar verince o da karargâhıyla birlikte 27 Mart 1916 günü Diyarbakır'a gelmişti. On iki gün süren yolculuğun ardından onu müjdeli bir haber bekliyordu. Paşa (mirliva) rütbesine yükselmişti. Diyarbakır'a gidişini, gönül verdiği Madam Corinne'e yazmıştı:

Siirt'ten, Corinne'e¹⁰

6 Mayıs 1916,

Bu defa hakiki dostluğumuzu hatırlamak için önce ben kalemi elime alıyorum. Batı'dan Doğu'ya kadar devam eden uzun ve yorucu bir yolda iki ay kadar seyahat ettikten sonra bir istirahat anı bulunabileceğine inanılır, değil mi? Fakat heyhat!

Görülüyor ki, bu ancak ölümden sonra mümkün olacak. Fakat bu hayali rahata kavuşmak için Allahımızın cennetine gitmeye kolay kolay razı değilim.

(...)

Nihayet üç gün sonra (Nuri ile) birbirimizi göreceğiz ve eminim geçmiş günlerden ve bilhassa sizin aziz varlığınız sayesinde yaratılan iyi ve sevimli hatıralardan hararetle bahsedeceğiz.

(...)

Son söz:

"Ya hiç doğmamış olmak veya hiç unutulmamak isterdim." Chateaubriand.

Adres: General Mustafa Kemal, Diyarbakır

9 Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, 2013, s. 160.

10 Corinne'in mektuplarının kısaltılmamış hali için bkz. Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lûtfü*, Milliyet Yayınları, 1998.

İki gün sonra, 8 Mayıs 1916’da yazdığı mektupta şöyle diyordu:

Ormanlarımızda binlerce bülbül ve dağlarımızın bir kısmı hâlâ tertemiz beyaz örtüsünü koruyor. Hava tertemiz, su da öyle. Ruslar pek uzakta değiller ama Çanakkale gibi de yakın değiller.

Van Gölü’nün güneyinden Kulp ve Lice’ye kadar uzanan, merkezi Diyarbakır olan alandan sorumluydu. Sason ve Mutki milis kuvvetlerini düzenli orduya bağlayarak işe başladı. Sorumlu olduğu bölgeyi karış karış gezdi, duruma hâkim oldu. Kurmay Başkanı İzzeddin [Çalışlar] Bey’di.

Atatürk komutasındaki kuvvetler, 2 Ağustos günü taarruza geçti. 7-8 Ağustos günü Muş¹¹ ve Bitlis kurtarıldı.

Kürt milisleri ile omuz omuza yürüttüğü savaşta Kürtler ile arasında sıcak bir sevgi bağı kurulmuştu.¹²

Kürt beyleri ile dostluk

Mustafa Kemal bölgedeki komutanlığı sırasında önde gelen Kürt ailelerine misafir olmuş, Mutki aşiretinden Hacı Musa ve kardeşi Nuh Bey ile, Hazro’da Seyfettin Budak ile arkadaşlık kurmuştu. Kendisini misafir eden Hazrolu Mehmed ile Hatip Budak’a: “Yine bir gün bu taraflara gelirsem Hazro dağları beni saklar mı?” diye sormuş, ondan da, “Biz de Hazro dağları da hepimiz sana feda, emrindeyiz, paşam” cevabını almıştı. Hatip Budak, paşa buralara gelse, gerçekten sözümüzü tutabilecek miydik, diye soracaktı.¹³

Silvan günlerinde karargâh çadırını, Sadık Bey’in [Üstün]¹⁴ 18. yüzyıl kesme taş işçiliğinin ürünü olan evinin önüne kurmuş; onunla kan kardeşi olmuş, oğlu Receb’e kirvelik etmişti. Sadık Bey ile çok sisli bir havada, ava gittiklerini anı defterine yazmıştı. Mustafa Kemal’in bölgedeki yaşamından kesitleri kenarları yaldızlı, yaprakları çiçek motifleri ile süslü, on beş santim boyundaki bir defterden öğreniyoruz. Defteri tuttuğu tarihler 7 Kasım-24 Aralık 1916.¹⁵

Silvan Kâzım Karabekir İlkokulu eski müdürü Mehmet Çelik, babasından dinlediği bir anıyı şöyle aktarıyor: “Mustafa Kemal Paşa, haftada,

11 Muş iki hafta sonra yeniden Rusların eline geçti ve 30 Nisan’a kadar da onlarda kaldı.

12 Şevket Beysanoğlu, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Diyarbakır’daki Kafkas Cephesi Komutanlığı”, AAM dergisi, Cilt 2, Sayı 5, Ankara, 1986.

13 Şevket Beysanoğlu, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Diyarbakır’daki Kafkas Cephesi Komutanlığı”, AAM dergisi, Cilt 2, Sayı 5, Ankara, 1986.

14 Sadık Bey, Şeyh Said İsyanı’nda, konağın içindeyken kurşunlara hedef olunca, konağın görkemli sokak kapısı açılmamak üzere kapanmıştı.

15 *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, haz. Şükrü Tezer, Türk Tarih Kurumu, 2008, s. 127.

bazen on günde bir, bizim manifatura mağazasına gelir, oturur; Sadık Bey'le tavla oynarmış. Bir gün Rusların Muş'un Şinik ve bazı şimal (kuzey) köylerini işgal ettikleri ve köylülere işkence yaptıkları haberi gelmiş. Paşa, hemen cepheye gitmiş, bu köyleri işgalden kurtarmış ve bir miktar Rus askeri esir alarak Silvan'a dönmüş." Mustafa Kemal'in, Silvan'da karargâh olarak kullandığı bina bugün müze.

Diyarbakır'a gelişlerinde, Seman Köşkü'nde, Kavasısagır Sokağı'nda (bir dönem Osmanlı Bankası olarak kullanılan binada); Pamuk Köşkü ve müstemilatlarında kaldı.¹⁶ Seman Köşkü Cemilpaşazadelerin yazlık mekânıydı.¹⁷

Kürt önde gelenlerinden Kadri Cemil Paşa¹⁸ anılarında şu ifadeye yer veriyor:

"Bir türlü geçinemediği İttihat ve Terakki Cemiyeti önde gelenleri, özellikle Enver Paşa ve Cenal Paşa savaştan sonra işbaşında kalmış olsalardı öyle zannediyorum ki, Mustafa Kemal Paşa, Kürtlerden gördüğü derin muhabbet ve dostluktan yararlanarak kendisi için bir Kürdistan teşkilini bile aklından geçiriyordu (...)

Kürt reisleri ile çok iyi ilişkide bulunarak bunlarla adeta kardeşlik derecesinde bir dostluk kurmuştu. ... Türk siyasetinin tersine Mustafa Kemal Paşa karargâhının korunmasını mahsus Kürt milli elbise ve colos desmaliyle (Kürt giyim kuşamı) bezenmiş Dersimli Hasan Hayri Bey'in¹⁹ kumandasında bir Kürt askeri taburu teşkil etmişti. Tabii, bu Kürt adını dünyadan kaldırmak isteyen Türk hükümetinin siyasetine uymayan bir işti. Mustafa Kemal Paşa, Kürt askeri taburunun giydiği elbise tarzında temiz giyinmiş sekiz on yaşlarında iki yetim Kürt çocuğunu da daima arabasında beraberinde gezdiriyordu."²⁰

Mustafa Kemal'in er ve subayları Kürt olan, emirlerin Kürtçe verildiği bir tabur kurmasını Emir Celadet Ali Bedirhan, "Osmanlı Ordusu'nda, Kürtlere ilk defa yapılan bir cemile"²¹ olarak değerlendirmişti.

16 *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, haz. Şükrü Tezer, Türk Tarih Kurumu, 2008, s. 127.

17 Şevket Beysanoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", *AAM dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Ankara, 1986.

18 Kadri Cemil Paşa, *Doza Kürdistan*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991, s. 51. Kadri Cemil Paşa Zinar Silopi olarak da tanındı. Cemilpaşazade ailesinden, Lozan'da eğitim gördü. Şeyh Said İsyanı'nda yargılandı, beraat etti, değişik Kürt örgütlenmelerine öncülük etti, 1929 yılından sonra sürgünde yaşadı.

19 1920 yılında Dersim'den milletvekili olan Hasan Hayri Bey 1925 yılında Şeyh Said İsyanı ardından idam edilmişti.

20 Kadri Cemil Paşa, *Doza Kürdistan*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991, s. 50-51; İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, 1991, s. 105

21 Emir Celadet Ali Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup*, Doz Yayınları, 1992, s. 30.

Silvan'dan Corinne'ne

30 Eylül 1916

Son muharebeleri idare ettiğim bir ay zarfında Nuri Bey [Conker]... ilh [ve başkaları] ile hemen her gün beraberdik. Kıymet verdiğiniz insanlarla birlikte ateşe ve ölüme göğüs germek ne zevk.

Bu umumi savaşlar sırasında zavallı Faik Bey (...) şeref meydana can verdi.

Eski dostumun kahramanlık misalini takip etmek isteyen Nuri Bey'in coşkunu göreceğiz şey!

Allah'tan cennette kendisi için yapılan, fakat henüz inşa halinde bulunan köşk tamamıyla bitinceye kadar sabretmesi için verdiğim nasihatlere kulak astı.

Cemil Çeto yolunu kesiyor

Bölgede Mustafa Kemal'e düşmanlık besleyenler de vardı; refakatinde dört subay, sekiz on kadar da süvari ile Siirt'ten Garzan'a at sırtında yol alırken, çok meyilli bir noktada, yüz kadar silahlı adam bir anda önüne çıktı. Siirt çevresinin önde gelen aşiret şefi Cemil Çeto 29 Kasım 1916 günü Mustafa Kemal'in yolunu kesti. Cemil Çeto'nun o gün Mustafa Kemal'i öldürmediği için sonradan çok pişman olduğu ve "Karı sözü dinlemedim" diye hayıflandığı Kürt çevrelerinde, kulaktan kulağa fısıldanacaktı. Mustafa Kemal ise hatıralarını tuttuğu deftere bazı ihtarlar bulunduktan sonra, Cemil Çeto ile beraberindekileri affettiğini yazmış, sonraki yıllarda onunla ilişkisini sürdürmüştü.²²

Yetim çocuklar

1915 yılında, beş yüz bin nüfuslu Diyarbakır'dan altmış bin Ermeni tehcir edilmiş;²³ Dicle Nehri'nden aylarca ceset akmıştı. Meslek sahibi Ermenilerin "göçertilmesiyle" birlikte kıtlık, salgın hastalık dahil pek çok sıkıntı başladı. Ermeni kırımına Kürtlerden de katılanların sayısı kabarıktı. Diyarbakır Valisi Çerkes Reşid, üç kaymakamı öldürttüğü, büyük miktarda para ve değerli eşyaya el koyduğu ihbar edilince, kaçarcasına İstanbul'a gitmişti.²⁴

Diyarbakır'da sayısız yetim çocuk vardı. Kendisi de babasız büyüyen Mustafa Kemal, bu çocuklarla ilgileniyor, himaye ediyor, zaman zaman da yanında gezdiriyordu. Paşanın Kürtleri çok sevdiğini göstermek için

22 Atatürk'ün Hatıra Defteri, haz. Şükrü Tezer, s. 82, 79, Türk Tarih Kurumu, 2008; İsmail Beşikçi Cemil Çeto'nun Şeyh Said Ayaklanması'na katılmadığını, 1926 yılında idam edildiğini yazıyor.

23 Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008, s. 77.

24 Çerkes Reşid hakkında tutuklama çıkarılınca Şubat 1919'da intihar etti.

böyleleri davranışlara girdiğini, bunun bir gösterişten ibaret olduğunu söyleyenler de vardı, onun aslen Kürt olduğunu söyleyenler de.²⁵

İki yetim çocuğu, İhsan ile Ömer'i himayesine aldığını defterine kaydetmiş; "Ömer ile İhsan'a 'Yaşamak Kavgası' namındaki Türkçe şiirin bir kısmını ezberlettim" diye günlüğüne not düşmüştü.²⁶

Kasım-Aralık 1916, Silvan'da tuttuğu not defterinden...

19 Kasım

Alphonse Daudet'nin *Sapho-Moeurs Parisiennes* (Paris Âdetleri) namında canım sıkıldıkça okuduğum romanı hitam buldu.

Romanın konusunu kısaca yazmış, Marsilya'da buluşmak için randevulaşan iki sevgilinin buluşamadığını not etmişti:

Sapho gelmiyor bir mektup gönderiyor: "Gelmiyeceğim. Şimdiye kadar lüzumundan fazla sevdim, artık seilmek isterim" diyor.

3 Aralık 1916

Allahı *İnkar Mümkün mü* eserini bitirdim. ... Ruhun mevcut ve adem-i mevcudiyetini, ruhun ve cismin bir veya ayrı olup olmadığını, ruhun beka ve adem-i bekasını tetkik ediyor.

6 Aralık

*Mebadi-i Felsefe*²⁷ namında bir eseri okumaya başladım.

10 Aralık 1916

Sabah pek ziyade bir nezleye yakalanmış kalktım. Kemal Bey'in (Namık Kemal) *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye'sini* okudum. İkinci kitabın sonunda idim hitam buldu. (...) Kemal Bey'in *Tarih-i Osmani'sini* takibe başladım. (...) Yemekten evvel Mehmed Emin Bey'in [Yurdakul] *Türkçe Şiirler'iyle Fıkret'in Rûbab-ı Şikeste'sinden* aynı zeminde bazı parçalarını okuyarak bir mukayese yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da diğerinde de aynı derece Arapça, Farsça kelimat var.

Diyarbakır'ın imarı

Mustafa Kemal'in bölgedeki görevi 1917 Martı'nda Rusya'da ihtilal patlak verince sona erdi. Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilirken, dünyanın dengelerini değiştirecek büyük altüst oluş başlayacaktı.

25 Kadri Cemil Paşa, *Doza Kürdistan*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991, s. 50-51; İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, 1991, s. 105.

26 Haz. Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, s. 71.

27 1915 yılında Türkçe basılan George L. Fonsegrive'nin *Elements de Philosophie* isimli kitabı.

Mart 1917'de II. Ordu Komutan Vekili olarak görev yaptığı kısa süre içinde, Diyarbakır'da imar faaliyetine girişen Mustafa Kemal, belediyenin önündeki meydanı açtırarak parka dönüştürmüş; Bağdat (daha sonra Gazi) Caddesi'nin belediye önünden Balıkcılarbaşı'na kadar olan bölümünü genişletmiş, Mardinkapı'ya yeni bir düzen verdirmiş, Mardin yolunu onartmıştı.

Diyarbakır'da 1917.

Kongrede Kürt kardeşliği

İki yıl sonra bambaşka bir görevle, yeniden Doğu Anadolu'daydı ve toplanacak kongre-

lerde Kürtlerin temsiline büyük önem veriyordu. Erzurum Kongresi'ne Kürt vilayetlerinden beklenen katılım sağlanamamıştı. Kürtler, Bitlis, Van ve Erzurum'dan gelen ağırlığı olmayan delegelerle temsil edilmişler; Diyarbakır ve Elaziz delegeleri katılmamıştı.

Diyarbakır valiliği ile yapılan yazışmalarda Diyarbakır'dan seçilen kıymetli delegelerin kongreye katılmış kabul edildikleri bildirilmiş, vatani görevlerini yapmak üzere Sivas Kongresi'ne beklendikleri vurgulanmıştı.²⁸

Doğu Anadolu'da, önce Erzurum'da ardından Sivas'ta kırk gün arayla toplanan iki kongre işgale karşı yürütülecek mücadelenin liderini ve omurgasını belirledi.

Mustafa Kemal, Kürt katılımındaki eksikliğin Sivas Kongresi'nde giderilebileceğini düşünüyordu.

Doğu vilayetlerinin Ermenistan'a terk edileceği endişesi ile Kürtler 1918 yılının Aralık ayında, İstanbul'da Kürt Teali Cemiyeti (KTC) adıyla bir örgüt kurmuşlardı. Ana fikir Osmanlı'ya bağlı bir özerkliği. İngiliz mandasında özerk bir Kürdistan fikri de cemiyette itibar görüyordu. Diyarbakır, Siirt, Harput, Dersim ve Malatya'da şubeler açmışlardı. Cemiyete bağlı Kürtler kongreye uzak durmuşlardı.

Sivas Kongresi sırasında da KTC'nin önde gelen isimleri Kamran ve Celadet Bedirhan Beyler ile Cemilpaşazade Ekrem Beyler Malatya'ya

28 Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, 2013, s. 208.

gelince Kürtlerin kongreye saldıracağı haberleri yayıldı. Yanlarında bölge Kürtlerini örgütlemekle görevli İngiliz İstihbarat Subayı Noel'in bulunması durumu daha da ürkütücü kılıyordu. Heyeti misafir eden Malatya Mutasarrıfı Halil Bedirhan da KTC üyesiydi. Arka planda ise, kongreyi engellemek isteyen Osmanlı hükümeti vardı. Sivas Valisi Ali Galib'den Malatya bölgesinden bir Kürt grubu oluşturup kongreyi basmasını istemişti.

Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'den kongreyi basma ihtimali olan Kürtlerin tutuklanmasını talep etti. Çevre illerden Malatya'ya birlikler gönderilince Ali Galib, Mutasarrıf Halil Bedirhan, Binbaşı Noel ve KTC üyeleri Malatya'dan ayrıldılar.

Kürt Teali Cemiyeti'nin İngiliz Binbaşı Noel ile birlikte Sivas Kongresi'ni basıp Mustafa Kemal'i tutuklamak üzerine kurulan bir komploya katıldıkları iddiasını araştıran Sinan Hakan, Vali Ali Galib eliyle yürütülen planın KTC önderliği ile bir alakası olmadığını yazıyor.²⁹

Kongre kararları ve Kürtler

Sivas Kongresi kararlarının ilk maddesi şöyle yazılmıştı:

Trabzon vilayeti ve Canik Sancağı'yla Şark Vilayetleri adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbakir, Elaziz, Bitlis vilayeti ve bu saha dahilindeki bağımsız vilayetler, hiçbir sebep ve bahaneyle diğerlerinden ve Osmanlı camiasından ayrılmak imkânı düşünülmeyen bir bütündür. Mutluluk ve felakete tam olarak katılmayı kabul ve mukadderatı hakkında aynı amacı benimser. Bu bölgede yaşayan bütün Müslüman unsurlar diğerlerine karşı fedakârlık hissiyle dolu ve ırkî ve sosyal durumlarına riayetkâr öz kardeştirler.

Kongreye damgasını vuran Kürtlerle kardeşlik meselesini karara bağlayan birinci ile mandadan söz eden 7. madde *Nutuk*'ta değişik ifade edilmişti.

Mustafa Kemal bunun nedenini şöyle açıklamıştı:

"Bu tüzük ve bildiri metni, zaman ve ortamın gerektirdiği bazı önemsiz ve ikinci derecede düşünce ve görüşler atlanarak incelenirse, birtakım köklü ve geniş çaplı ilkeler ve kararlara varmış oluruz."

Birinci maddeyi şöyle formüle etmişti:

"Millî sınırlar içinde bulunan vatan parçaları bir bütündür. Birbirinden ayrılamaz."³⁰

Mustafa Kemal, Prof. Cemil Koçak'ın dikkat çektiği gibi, "Bu kararları o zaman nasıl anladığımı açıklayayım" dedikten sonra 1. maddeyi günün koşullarına "uygun" hale getirmişti.

29 Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, 2013, s. 250.

30 Atatürk, *Nutuk*, AAM, 2004, s. 45.

Şeyh Said İsyanı'nın ardından Kürt meselesinin geldiği nokta belki de onun için, bu değişikliği gerekli kılmıştı.

Aynı şekilde manda konusunu karara bağlayan 7. maddeyi de değiştirmişti. "... ülkemize karşı istila emelleri beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai, iktisadi yardımı memnuniyetle karşılanır" şeklindeki 7. madde *Nutuk*'ta "Manda ve himaye kabul edilemez" şeklinde özetlendi, milletçe böyle hatırlandı. Mustafa Kemal, 1927 yılında *Nutuk*'un vesikalar cildine Erzurum ve Sivas Kongresi'nin kararlarını koymamış, belki de bir tartışmaya yol açmak istememişti.

Kongre'ye geri dönersek Mustafa Kemal, 8 Eylül'de yapılan manda oturumunu dört dörtlük bir diplomat gibi yönetti. Manda isteyenler ve istemeyenler fikirlerini açıklıkla ifade ettiler. Mazhar Müfid'in anlatımına göre uzlaşmayı Rauf Bey sağladı; mandaya değil, müzaharete ihtiyaç bulunduğunu vurgulayarak, Erzurum'da kabul edilen ve gerektiğinde bir büyük devletin müzaharetini öngören 7. maddenin aynen kabul edilmesini sağladı.

İttihatçıların lider adayı Mustafa Kemal miydi?

Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı'nı eleştirmekten çekinmeyen, hükümetin politikalarına alternatifler üreten, bunları yazılı olarak yetkili mercilere ileten, kendisine verilen görevi beğenmediğinde istifa eden bir komutandı.³¹

Yakın çevresine sık sık danışır ancak kararlarını tek başına alırdı. Meşruiyete önem veriyordu. Talimat aldığı bir örgüt yoktu. İttihatçı yöneticilerin hep yakınında olmuştu. Gazeteci Hüseyin Cahid, Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti için Mustafa Kemal'i düşündüğünü, ondan başka orduyu toparlayacak kimse yoktur, dediğini anlatıyor.³²

İttihatçı yönetim ülkeden ayrılırken kendilerine bağlı kadrolardan Karakol isimli bir yeraltı teşkilatı kurmuşlardı. Karakol'un başındaki ismin Kara Vasıf Bey olduğu söylenirdi. O dönemin girift ilişkilerini anlatan Emel Akal ise, Karakol'un Rauf Bey tarafından yönetildiğini yazıyor.

İttihatçılar Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini istiyorlar mıydı? Belki de, bir emanetçi olarak görevi üstlenmesini istiyorlardı. İttihatçıların gidişinden sonra şef kim olabilirdi? Aday isimler şöyleydi: Fethi Bey, Enver'in amcası Halil Paşa, Rauf Bey ve Mustafa Kemal Paşa. Fethi Bey'in ve Halil Paşa'nın tutuklanması ile iki önemli isim tasfiye olmuş, Mustafa Kemal'in önü açılmıştı.

31 Emel Akal, "Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2001, s. 140.

32 *Yakın Tarihimiz*, Cilt 3, s. 329'dan aktaran Emel Akal, "Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2001, s. 138.

Bütün Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çatısı altında toplanmasının ardından, ARMHC yönetimi on altı kişiden oluşan Heyet-i Temsiliye'ye verildi.³³

Mustafa Kemal, Heyeti Temsiliye'nin doğal başkanıydı, yolladığı telgraf ve haberleşme metinlerinin altına imzasını Heyet-i Temsiliye adına atardı. Heyet-i Temsiliye içinde sonraki yıllarda adları silinse de Rauf Bey ile Kâzım Karabekir de vardı. Karabekir, asker olduğu için adı resmi listeye yazılmamıştı.

Sivas'taki Amerikalılar

Amerikan Tahkik Heyeti ile birlikte İstanbul'a gelen *Chicago Daily News* muhabiri Louis Edgar Browne, Halide Edib'in ısrar ve ricası üzerine Sivas'taydı. Yola çıkarken Browne'nin eline yarı kırılmış bir kurşunkalem ile ortasına ok çizilmiş bir kâğıt vermişlerdi. Trende kendisine Kara Vasıf eşliketmiş, Ankara tren istasyonunda da Ali Fuad tarafından karşılanmıştı. Sosyalistlere yakınlığı ile tanınan Browne, Kongre'deki tek yabancıydı.

Sivas kararlarını dünyaya duyuran Browne, Mustafa Kemal'in atılacak adımları titizlikle planlamasından etkilenmişti:

Olan bitene dair dışardakiler açıklama beklerken savaş meydanında bir muharebe yönetircesine hızlı hızlı telgrafların müsveddelerini yazıyor gelen cevapları yorumsuz aktarıyor. Bir aşağı bir yukarı gidip geliyor, sigara içiyor, Rauf ve diğerleriyle konuşuyor ve danışıyordu.

Damat Ferid'in istifasını kansız devrim olarak değerlendiren Browne, ortamın katliamlara gebe olmadığını düşünüyordu.

Otuz altı kişilik Amerikan Heyeti...

General Harbord başkanlığındaki otuz altı kişilik Amerikan heyeti Ermenilerin durumunu gözlemek amacıyla Sivas'taydı. General James Harbord, kıvrak kalemi ve gözlem gücüyle Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmeyi dönemin prestijli dergisi *World's Work*'a yazdı. Amerikalı kanaat önderleri Mustafa Kemal'i ilk kez Harbord'un kaleminden tanıdılar.

Pek özenli bir sivil kıyafet içindeydi. Diğer Türkler gibi kapalı mekânda fesle oturmadı, görüşmemiz boyunca başı açıktı. Çanakkale'de ordu komutanı iken ona özel bir ilgi duymuştuk. Zira, Alman genelkurmayı onun bedenini sakınmadan birliğine komuta etmesinden şikâyetçiydi. Komutan olduğu halde tehlikeyi umursamayan halleri emrindekilere de örnek oluyordu. Almanlar böyle şeylere inanmazlardı.

33 Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, İletişim Yayınları, 2010, s. 22-23.

Mustafa Kemal Paşa ile görüşmemiz iki buçuk saat kadar sürdü ve en çok o konuştu. Gayet rahat ve akıcı konuşuyordu. Tercüman aracılığı ile düzenli bir sıra ve mantık çerçevesinde olayları anlatırken oldukça büyük bir gerginlik içindeydi. Güzel elleriyle sürekli tespih çekiyordu. Bizimle görüşürken sıtma nöbeti geçirdiğini, ateşli olduğunu sonradan öğrendim. Yanındakilere kişiliği ile hâkim olmuştu.

Özet olarak çıkarı olmayan bir büyük devletin, tercihan Amerika’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğünü koruyacak bir manda kurmasını istediklerini söyledi. (...) Lâkin onların manda hakkındaki görüş ve fikirleri bizimkinden farklı. Onlar bunu yalnız, bir büyük kardeşin öğütlemesi, nasihat ve yardımı gibi düşünüyorlar. İç işlerine veya dış ilişkilerine hiçbir suretle karışılmamasını şart koşuyorlar.³⁴

Harbord’a göre 1915’te Ermenilere yapılanları onaylamadığını belirten Mustafa Kemal, Ermeni kıyımını Yunanların İzmir’de yaptıkları katliamlara eş tutma eğilimindeydi. Ulusalci hareketin gayri müslimlere karşı şiddet uygulamayacağını söylemiş, “Amerika, Fransa ve İngiltere’de de cinayetler ve diğer suçlar işleniyor. Fakat Türklerin dışında hiçbir millet kendi vatandaşlarından sekiz yüz bin kişiyi öldürmekle suçlanmadı” demişti.³⁵

Harbord yazısında şu görüşe yer vermişti: “Sonuç olarak anlaşılıyor ki, Türkiye meselesini bir çözüme bağlamak için, milli mücadeleciyi hesaba katmak lâzım geliyor. Mustafa Kemal Paşa ucuz bir siyasi maceracı değil, yeteneklerini ispat etmiş bir askeri lider.”

Dönüş yolunda Erzurum’da, Kâzım Karabekir ile yemek yiyen Harbord, dışarda flüt, keman ve piyanosu olan bir askeri bandodan 1890’lı yılların moda valsı *Sobre Las Olas*’ı dinlediklerini de yazmıştı.³⁶

34 George S. Harris - Nur Bilge Criss (ed.), *Studies in Atatürk’s Turkey*, Brill, Leiden, 2009, s. 64.

35 George S. Harris - Nur Bilge Criss (ed.), *Studies in Atatürk’s Turkey*, Brill, Leiden, 2009 içinde Seçil Karal Akgün, “The General Harbord Commission”.

36 Fethi Tevetoglu, “Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi,” AAM dergisi, Sayı 10; *The World’s Work*, Cilt 40, Mayıs-Ekim, 1920, Doubleday Page and Company.

23. BÖLÜM

İlk Zafer: Damat Ferid Telgraf Savaşıyla Devrik

Sivas Kongresi, 11 Eylül'de sonlandı. 12 Eylül günü İstanbul ile yaşanan kriz zirveye çıktı.

Mustafa Kemal çok öfkeliydi. Hükümete hitaben kaleme aldığı telgrafta, "Milleti Padişah'a maruzatta bulunmaktan men ediyorsunuz. Alçaklar, caniler. Millet aleyhinde düşmanlarla birlikte haince tertiplerde bulunuyorsunuz. Aklınızı başınıza toplayınız" diye başlayan satırlar dikte ettiriyordu.

Bütün kolordu komutanlıkları adına doğrudan padişaha hitap eden telgrafta, hükümetin İslamlar arasında kan dökmeye hazırlandığı, Kürdistan'ı ayaklandığı uyarısı yapıldı. Adil bir hükümet kurulana kadar merkezle ilişki kesilecekti. Ancak Damat Ferid, önlemini almıştı, hiçbir kolordu kumandanı padişaha telgrafla ulaşamıyordu.

Bir anlamda Sivas'ta yeni bir hükümet kurulmuştu. Kongreden rahatsız olanlar hilafete isyan durumu yarattığını düşünüyorlardı. İngilizlere Anadolu'yu işgal için bahane çıkmıştı! Padişah ve hükümetini tanımayan memur ve askerlere maaş ödenmeyecekti! Neyse ki 2 Ekim günü Damat Ferid kabinesi istifa etti ve Ali Rıza Paşa başkanlığında bir hükümet kuruldu.

Mustafa Kemal, kongrelerden ve komutanlardan aldığı destekle Damat Ferid'i kilometrelerce uzaktan devirmeyi başarmıştı.

Hüsrev Gerede, onun, Damat Ferid Paşa hükümetini düşürünceye dek telgrafhanede sabahladığına, haberleşmeyi bizzat yönettiğine tanıklı.

Sultan, Anadolu'daki örgütlenmeye saygılı bir hükümetin işbaşına geçmesine onay vermiş kriz de sona ermişti. Taraflar, 20 Ekim'de Amasya'da buluştular.

Amasya Protokolü; İstanbul ile anlaşma

İmparatorluğu temsilen Bahriye Nazırı Salih Paşa Amasya'ya geldi. 22 Ekim 1919 günü kongrelerde seçilen Heyet-i Temsiliye ile hükümet arasında bir protokol imzaladı. Anadolu'da giderek serpilen örgütlenme desteklenecek, Batı Anadolu'da örgütlenecek Kuva-yı Milliye'nin iase ve ikmalî doğrudan İstanbul tarafından karşılanacaktı. Harbiye Nazırlığı'na Anadolu hareketini benimseyen Mersinli Cemal Paşa getirildi.¹

1 Zekeriya Türkmen, *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 252-256.

Meclis-i Mebusan, yapılacak seçimlerde belirlenecek yeni temsilcileriyle toplanacaktı.

Salih Paşa kurulacak Meclis'in Anadolu'da, örneğin Bursa'da toplanmasına da olumlu bakıyordu. Görüşmeler sırasında barış konferansına gönderilecek delegeler üzerinde de görüş birliği sağlanmıştı.

İkisi gizli tutulan beş protokol imzalandı. 11 Eylül tarihli Sivas Kongre Beyannamesi'ne atıfta bulunan protokolde tasavvur ve kabul edilen sınır, Türklerle Kürtlerin bulunduğu arazi olarak tanımlanıyordu. Kürtlerin ve Kürdistan'ın Osmanlı toplumundan ayrılmasına olanak bulunmadığı kabul edilmişti. Kürt topluluğu dış kışkırtmalara karşı uyarılacaktı. Kürtlerin serbestçe gelişmelerini sağlayacak haklara kavuşmalarına destek verilecekti. Dahası, bütün bunlar "millî sır" olarak gizli tutulmayacaktı.

Basına göre artık asi değil

İstanbul Hükümeti, Amasya görüşmeleri ve orada imzaladığı protokoller ile Mustafa Kemal'in öncülüğündeki Anadolu hareketini isyan olarak görmekten vazgeçmiş, millî bir hareket olarak benimsemişti.²

İlk resmi temas 5 Ekim günü sağlandı. Bağlantı yeniden kurulur kurulmaz, telgraf memuru "Kabine Düştü, Kabine Düştü" diyerek Sivas'ın dikkatini çekti.

İstanbul basını kongrecilerden sitayişkâr bir dille söz ediyordu. Artık tutuklanıp İstanbul'a getirilecek bir Mustafa Kemal yoktu. Meziyetleri, askeri başarıları ve vatanseverliği öne çıkarılan, fotoğraflarla görünür kılınan bir Mustafa Kemal Paşa vardı. Yabancı basında da Mustafa Kemal, padişahın ve halkın teveccüh gösterdiği bir kişi olarak anılır olmuştu.³

Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Mustafa Kemal'in askeri itibarının ve rütbe-lerinin iadesi için harekete geçti.

Ali Rıza Paşa Hükümeti 7 Ekim'de seçim kararı aldı.

Mustafa Kemal'in Enver Paşa'yı eleştiren 1917 Eylül tarihli Suriye raporu gazetelere yansıtılmıştı. Mustafa Kemal, halkın zulümden bıktığını, perişan olduğunu, adalet ve güvenliğin kaybolduğunu bu koşullarda savaşmanın akıllıca olmadığını, mümkün de olmadığını vurguluyordu. Rapor Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki liderlerine karşı vesikası olarak değerlendirildi.⁴

Zamanlama mükemmeldi. Raporun basında yer almasının mimarı, gazeteci Yunus Nadi idi. Bu yayın yeni liderin benimsenmesinde önemli bir rol oynayacaktı.

2 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 273-275.

3 Sabahattin Özel, *Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Gerçekler, Yeni Düşünceler*, İş Kültür, 2004, s. 110-113.

4 Sabahattin Özel, *Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Gerçekler, Yeni Düşünceler*, İş Kültür, 2004, s. 29-32.

Gazeteci Ruşen Eşref 20 Ekim'de Amasya'da

Ruşen Eşref ile foto muhabiri Kenan Bey *Tasvir-i Efkâr* gazetesini temsilen Sivas ve Amasya'ya geldiler. Ruşen Eşref gözlemlerini yazdı:

Mustafa Kemal telgraf kulübesindeydi. Sesi dışardan duyuluyordu. İslî bir lambanın ışığında telgrafçı, makineyi acele tıkırdatıyordu. Paşa da biraz öne eğilmiş, makineyi bir insan dinler gibi dinliyordu. Geniş bir bol paltonun içinde vücudu daha dolgun duruyordu. Gelenleri büyük iltifatla karşıladı.

“Maşaallah faaliyet yaramış. Toplamışsınız.”

“Sahi mi? Yok canım, sakın öyle sanmayınız! Bu palto Rauf'undur!”

Mustafa Kemal, kamuoyundan, matbuattan, evinden ahabplarından, İstanbul'dan her şeyden haberdar olmak istiyordu. Biraz yürüdüler. Bastonu ile karşı yakayı işaret etti ve “Şurası Boğaziçine benzemiyor mu?” diye sordu.

Rauf Bey içerdeydi. Asma lambanın altında bir masa, geniş bir koltuk, kanepeler de halı vardı. Pencereelerde perde yoktu. Kâğıtlar, müsveddeler, İngiliz *The Times*, Fransız *Le Temps* ve İstanbul gazeteleri göze çarpıyordu. Bütün Anadolu ve Rumeli teşkilatı bu odadan yönetiliyordu.⁵

Paşa Erzurum Valisi Münir Bey'den aldığı genişçe ceketin içinde biraz zayıflamış görünüyordu. Geriye taradığı saçları, yüzüne daha sert bir ifade vermiş, açık alındaki, kaşlarının arasındaki çizgiler çoğalmış, mavi gözleri daha sinirli bakıyordu.

Rauf Bey, “Paşam şu gazetelerin elinden ne etsek de kurtulsak! Ama nafîle. Ne yapsalar beni öttüremezler. Siz konuşun!” dedi.

“Konuşmak lazımdır birader, kamuoyu her şeyi açık bilmelidir. Keşki hepsi gelseydi, kuşkularını giderse, işi kavrasaydı.”

Bunun üzerine Rauf Bey, Ruşen Eşref'e “Osmanlı saltanatının sadık bir uyuğuyum. Ülkemin bağımsızlığını, hilafet ve saltanatın korunmasını dünyada her sevgiden üstün tutarım” dedi.

Öğleden sonra Amasya panayırında pehlivanlar güreşecekti. Meydanda toplanan büyük kalabalık Sivas'tan gelen komutanları alkışladı.

Mustafa Kemal ve kurmayı sadece yemek ve uyku arası veriyorlardı. 25 Ekim günü, Ruşen Eşref şehirde bir gezinti amacıyla bahçeye çıktığında Rauf Bey ile Bekir Sami'nin [Kunduh], ortasında yürüyen Mustafa Kemal'i gördü. Bu iki cüsseli adamın yanında ufak tefek ve zayıf gözüküyordu.

Ruşen Eşref, “Harici bir kuvvet bize yardım etmezse kendimizi bu girdaptan nasıl çıkartabileceğiz?” diye sordu. Mustafa Kemal, hakkınız var dedikten sonra Sivas Kongresi'nin 7. maddesini hatırlattı; birlikte okudular.

5 *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 23.11.1919; ABE, Cilt 4, Kaynak Yayınları, 2000, s. 366.

İstila emeli taşımayan herhangi bir devletin, fenni, sınai, iktisadi yardımını memnuniyetle karşılanacaktı. Maksat barıştı. Mustafa Kemal, “Birlik halindeki bir milleti istila etmek, darmadağın bir milleti istila etmek gibi kolay değildir” demişti.⁶

Fevzi Paşa’yı ikna ediyorlar

25 Kasım günü Sivas’a gelecek heyetteki sürpriz isim Harbiye Nezareti müsteşarlarından Fevzi Paşa [Çakmak] idi. Nasihat heyeti ile gelmişti.

Kâzım Karabekir, “Aleyhinde dehşetli bir cereyan başlamıştı” diyor.

“Dövelim, öldürelim’ diye asabî haykırımlar oluyordu. En ziyade Mustafa Kemal Paşa ile Rauf [Orbay] Bey hiddetlerini gösteriyorlardı. Ben çok müteessir oluyordum. Bir kere benim prensibim aksine asabiyet; ikincisi hürmet ve samî[mi]yetim olan bir arkadaşımın hakaret...”

Arkadaşlarına bu durumdan rahatsız olduğunu söylemiş ve bir teklifte bulunmuştu:

“Eğer sizler Fevzi Paşa’ya karşı samimi davranırsanız, ben de Fevzi Paşa’yı ikna ederek fikrimize getiririm. Ve bir umumi toplantıda samimi surette münakaşa ve fikrimizi kabul ve hiç değilse aleyhtarlıkta devam etmeyeceğini temin ederim. Yalnız ilk ricam samimi bir arkadaşımız geliyormuş gibi arkadaşça karşılamaya çıkmamızı da rica ederim.”

Karabekir’in önerisi kabul edilmiş, Fevzi Paşa, güzel karşılanmıştı.

Fevzi Paşa, Mustafa Kemal ve Ali Fuad Paşalar konusunda Karabekir’i uyarmaya gelmişti. “Mustafa Kemal ve Ali Fuad Paşalar muhteris ve menfaat düşkünüdürler. Yalnız sana istinat ediyorlar. Şunu iyi bil ki, eğer Mustafa Kemal Paşa resikâra (iktidar makamı) geçerse, ilk işi seni imha etmek olacaktır” demişti. Fevzi Paşa’nın gelişindeki maksat, Mustafa Kemal ile Ali Fuad Paşa’yı tutuklayıp götürmekti.

Karabekir Paşa, boyunduruğu paralayacaklarına Fevzi Paşa’yı ikna etmiş, milli mukavemet olmazsa ülkenin esir düşeceğini vurgulamıştı.⁷

6 *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 29.11.1919; ABE, Cilt 4, Kaynak Yayınları, 2000, s. 382-383; Sabahattin Özel, *Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Gerçekler, Yeni Düşünceler*, İş Kültür, 2004, s. 120.

7 Cemil Koçak, <http://haber.star.com.tr/yazar/istanbul-yonetiminin-adami-fevzi-cakmak-nutukta-nasil-milli-kahraman-oldu/yazi-689008>; Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 1, YKY, 2008, s. 429-432; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, 2010, s. 317.

24. BÖLÜM

Ankara'ya Mebus Olarak Gidiyor

İmparatorluk bir yıldır meclissiz yönetiliyor, bu yüzden, Birinci Dünya Savaşı'nı bitirecek antlaşma imzalanamıyordu. Amasya'da varılan kararlar doğrultusunda ülke çapında seçimlere gidildi.

Adayların önemli bir kısmı Milli Mücadele yanlısı, ARMHC'nin desteklediği isimlerdi.

Mustafa Kemal fahri hemşerisi olduğu Erzurum'un adayıydı; sayıları üç yüz olan ikinci seçmenlerden iki yüz altmış sekizinin oyunu alarak Osmanlı Meclisi Mebusanı'na seçildi.

Mustafa Kemal Anadolu'ya geçtiğinde, onu geniş yetkilerle donatan bir padişah iradesi, sayısız nişan, fahri yaver unvanı ve dikkatle seçilmiş bir karargâhı vardı. Altı ayın sonunda neredeyse unvanları dahil sahip olduğu her şey elinden alınmıştı. Buna rağmen, onu eskisinden daha güçlü kılan bir sıfatla, seçilmiş bir Erzurum mebusu olarak Ankara'ya gidiyordu. İstanbul'da açılacak Mebusan Meclisi'nin başkanlığına talipti ve bunu çok önemsiyordu.

Dahiliye Nezareti "Kürtlük cereyanı nedeniyle" Doğu bölgelerinde özel önlemler aldı; Kürt aşiretleri ile Kürt Teali Cemiyeti seçimlerinde önemli bir varlık göstermediler. İkinci seçmenler arasında yer alan gayrimüslim yurttaşlar oy kullandılar ancak seçilen tek gayrimüslim Mişon Ventura Efendi oldu. Rum Patrikhanesi seçimleri ülke çapında kiliselere astığı bildirilerle boykot etmişti. Kadınların seçimlere katılma hakkı yoktu.

Mustafa Kemal, Rauf Orbay'ın da yer aldığı Heyet-i Temsiliye üyeleri ile birlikte Sivas'tan 18 Aralık'ta yola çıktı; Kayseri'de iki gün, Hacıbektaş'ta üç gün ağırlandılar. Alevi Postnişini Çelebi Efendi'nin sarayı diye anılan siyah toprak sıvalı mütevazı binada misafir edildiler. Çelebi Cemaleddin Efendi yemekten önce, rakı ikramında bulundu. Mazhar Müfid'in deyişiyle milyonlara varan Alevi ve Bektaşî, Çelebi Cemaleddin Efendi ile Dede Postu Vekili Niyazi Salih Baba'nın emir ve iradesine tabi idi. Görüşmeler verimliydi. Hacı Bektaş Türbesi'ni ziyaret etmişler, Meydan Evi denen yerde, çok nefis bir yemek yemişlerdi. Can denilen müritlerin hizmet ettiği yemekte çatal bıçak vardı.¹

1 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 494.

27 Aralık günü, Dikmen tepelerinde güzel sesli hafızlar ezan okuyor, yedi yüz piyade, üç bin atlıdan oluşan seymen alayı, Hacıbayram Camii'nin önünden yürüyor, dervişler, esnaf ve öğrenciler de onları izliyordu. Köyleri dolaşan tellallar, beklenen yolcuların öğleye doğru geleceğini haber vermiş, Ali Fuad Paşa komutasındaki XX. Kolordu karşılama için Gölbaşı'na gelmişti.

Rauf Bey, Mazhar Müfid ve Mustafa Kemal aynı otomobildeydi. Karşılama heyeti gelince paşa arabadan indi. Zeybek kıyafetinde yedi yüz genç yola dizilmişti. Hava çok soğuktu, tören çabuk dağıtıldı. Valinin odasında bir süre ısındılar sonra da onlara tahsis edilen Ziraat Mektebi'ne gittiler. Ali Fuad Paşa her gelen için bir oda hazırlatmış, oda kapılarına isimler yazılmış, hemşire ve hastabakıcı hazır edilmişti. Odalarda, küçük bir masa, iki iskemle, ayna, karyola, yataklarda yeni çarşaf ve yorganlar vardı. Hatta parayı idare eden Mazhar Müfid'in odasına da bir kasa konmuştu.²

Sabah Müftü Rifat Efendi ziyarete geldiğinde şeker, sigara, kahve yoktu. Ne ikram edilecekti? Neyse ki, "Sıkıntıda olduğunuzu öğrendik" diye söze başlayan Rifat Efendi, Ankaralıların Kuva-yı Milliye'ye on bin liralık yardımı ile gelmişti.

Hâkimiyet-i Milliye

Mustafa Kemal milli hareketin bir gazetesi yayımlansın istiyordu. Geleşinden iki gün sonra harekete geçti ve Heyet-i Temsiliye adına bir yayın organı hazırlattı. İlk sayısı 10 Ocak'ta yayımlanan *Hâkimiyet-i Milliye* dört sayıydı. 1000-2000 adet basılan gazete başlangıçta haftanın iki günü daha da sonra günlük çıkacaktı.

İstanbul'da son meclis toplanıyor

Yeni Meclis 12 Ocak 1920 Pazartesi günü İstanbul'da açıldı. Vahideddin rahatsızlığını öne sürerek açılışa gelmedi. Heyet-i Temsiliye adına Rauf Bey oradaydı. Sultan'a, bir geçmiş olsun telgrafı gönderen Mustafa Kemal, İstanbul'daki Meclis toplantılarına hiç katılmadı, mazeret bildirdi.

Sultan Vahideddin, Meclis açıldığında Heyet-i Temsiliye'den mebus Mazhar Müfid Bey'i huzura çağırması ve şöyle demişti: "Heyet-i Temsiliye benim tacı saltanatımın pırlantalarıdır. Allah sizden razı olsun, vatan ve milleti ve saltanatı ve hilafeti kurtardınız. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri inşaallah afiyettedirler. İstanbul'a tefrif etmeyecekler mi? Kendisiyle mülakata hasretim." Mazhar Müfid, sultanın bu tavrını riyakârca bulmuştu.³

2 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 497-499.

3 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 538-539.

28 Ocak günü, Meclis, Ankara ile bir dizi yazışmanın ardından Misak-ı Milli (Milli Yemin) adlı metni kabul etti. Bu önemli belge mütareke ile belirlenen sınırlara dair bir metindi. Erzurum, Sivas Kongreleri ile Amasya Protokolü'nde sağlanan uzlaşmanın bir yorumu, bir anlamda meclis onaylı haliydi. Mütareke sınırları içindeki Müslüman halkın yani Kürtlerle Türklerin bölünmezliği birinci maddenin esasını oluşturmuş, Kürtler, bu kararlarının özerkliğe cevaz verdiğini düşünerek rahatlamışlardı.

Mustafa Kemal'e göre, Misak-ı Milli hiçbir zaman sınır çizmemiştir. Sınır konusu tartışma nedeni olduğunda, "Keşke bu Misak-ı Milli metnini hiç yazmasaydınız. Misak-ı Milli dediğiniz şey kendi gücümüzün sonunda alacağımız nokta kadardır" diyecekti.

İstanbul'un işgali

Mustafa Kemal barış konusunda iyimserdi. 4 Ocak tarihli bir telgrafında, "vatanımızı nüfuz bölgelerine taksim etmeleri (...) kuvvetli bir ihtimal dahilinde görülmemektedir" diyordu. Ancak 11 Ocak günü Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderdiği "Ermeniler ve Fransızlar Maraş'ta katliama başladılar. Şiddetli müdahale zaruri olacaktır" şeklindeki telgraf, sıkıntılı günlerin kapıda olduğuna işaret etti.⁴

Maraş yöresi, Mustafa Kemal daha Sivas'tayken kaynamaya başlamıştı.

Londra Barış Konferansı 12 Şubat günü toplandı. İtilaf Devletleri'nin barış kararı alacağına dair haberler geldi, herkesin yüzü güldü.

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Robeck, yapılacak barış antlaşmasında İstanbul'un Türklerin elinde bırakılacağını belirtirken bunu iki koşula bağlamıştı: Kilikya'da Ermeni kıyımının durdurulması; Yunanlara ve müttefiklere düşmanca tutumun terk edilmesi.

Konferanstaki eğilim, İstanbul'u Osmanlı İmparatorluğu'na bırakma yönündeydi. Maraş olayları üzerine hükümete bir ultimatoma gönderildi: Katliam devam ederse, İstanbul işgal edilecekti. İtilaf Devletleri, Osmanlı hükümetini Kuva-yı Milliye'yi dağıtmaya zorluyordu.

Kuva-yı Milliye, Fransızların işgal ettiği Maraş'ta savaşıyordu. Fransızlar işgal ettikleri bölgeyi genişletmek için çarpışırken (22 Ocak-12 Şubat 1919) geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyeti'ne gönderdiği 14 Şubat tarihli telgrafında, Maraş'ta Ermenilerin katliam yaptığını barış konferansına duyuralım, demektedir.⁵

Muharebenin ardından Ermenilerin yaşadığı köylerde katliam yapıl-

4 Mustafa Kemal'in 1919 Aralık, 1920 Ocak ve Şubat aylarına ilişkin yazışmaları ABE, Cilt 6'dan alındı.

5 ABE, Cilt 6, Kaynak Yayınları, s. 323.

dığı iddiaları Londra'daki konferansın seyrini değiştirdi. Tehcir sırasında Maraş'tan göçertilen Ermenilerden hayatta kalanlar geri dönmüş, Fransız askeri birliklerinin içinde Kuva-yı Milliye'ye karşı savaşmışlardı. Fransızlar geri çekilince de savunmasız, ortada kalmışlardı. On bini aşkın Ermeni'nin yok edildiği iddia ediliyordu. –Bugün beş bin civarında olduğu yazılıyor.– Yaşananların 1915 Olayları'nı anımsattığı endişesiyle barış planları değiştirildi.

Harbiye Nazırı Fevzi Paşa 19 Şubat günü Mustafa Kemal'i uyardı. Mustafa Kemal, “Hiçbir yerde Ermeni kıtali yapılmakta değildir” cevabını verdi.⁶

22 Şubat tarihinde Mustafa Kemal, “Bütün Teşkilata Tamim” başlığıyla gönderdiği yazıda barış umudunu korumaktaydı. “Avrupaca barış şartlarımızın değiştirilmekte ve hayat hakkımızın ve bağımsızlığımızın tasdik edilmek üzere bulunduğu dair her taraftan tebrik ve teşekkür telgrafları almaktayız” derken Kuva-yı Milliye mukavemetinin uygun bir barışa götüreceği öngörüsünde bulunuyordu.⁷

3-4 Mart günü Londra Konferansı'nda, Anadolu'da askeri tedbir alınmanın imkânsız olduğuna karar verildi; baskı yapılacak tek yer İstanbul'du. Aynı gün Sadrazam Ali Rıza Paşa istifa etti.

İngiltere, 5 Mart'ta Mustafa Kemal'in ordudan ihracını ve İstanbul'un işgalini talep etti. Churchill bu kararın daha kötü sonuçlara yol açmasından endişe ediyordu. Yunanistan, Afyonkarahisar'ı işgal ederek demiryolunu kontrol edebileceğini, böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun barış imzalamaya zorlanacağını savunuyordu. Sonunda İtilaf Devletleri, “daha fazla katliam yapılmasını engellemek” gerekçesiyle İstanbul'un işgaline karar verdi.⁸

İngiliz Lordlar Kamarası'nda Lord Curzon, 11 Mart 1920 günü yaptığı konuşmada, Mustafa Kemal'in saraya isyan halinde değil, sarayla bağlantı halinde olduğunu vurgulayarak, “Mustafa Kemal bir Türk subayıdır. Sadece başıbozuk asker sürüsünün başı değil, aynı zamanda Erzurum'un da resmi valisidir” demişti.⁹ 16 Mart 1920 sabahı, Fransız Yüksek Komiserliği'nin Baş Tercümanı M. Ledoux, Padişah Vahideddin'e İstanbul'un işgal edileceğini bildirdi; İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Andrew Ryan saat 09.40'ta Sadrazam Salih Paşaya işgalin gerekçesini bildiren notayı

6 ABE, Cilt 6, Kaynak Yayınları, s. 358-362.

7 ABE, Cilt 6, Kaynak Yayınları, s. 381.

8 Neşe Özden, “İngiltere'nin İstanbul Politikası ve İstanbul'un 16 Mart 1920'de İtilaf Devletlerince İşgali”, s. 42. <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-42/british-policy-on-the-fate-of-constantinople-and-the-allied-occupation-of-the-city-on-march-16-1920>

9 Salahi Sonyel, *Atatürk-The Founder of Modern Turkey*, AAM, Ankara, 1980, s. 50.

takdim etti. Notada baş sorumlu olarak Mustafa Kemal Paşa gösteriliyordu. Osmanlı yetkililerine işgal bilgisi, başladıktan sonra verilmişti.¹⁰

Sadece ayak sesleri

Günlerden 16 Mart Salı idi. Bütün İstanbul susmuştu. Sokaklarda, ayak sesinden başka ses yoktu. İngiliz askerleri, Direklerarası'ndaki Şehzadebaşı X. Kafkas Tümeni'ne bağlı karargâhı sabaha karşı bastılar. Askerleri yataktaki süngülediler, kafalarını dipçikle parçaladılar. Hilal-i Ahmer'i bastılar, Esad Paşa'yı Nuruosmaniye'deki evinden geceliğiyle götürdüler. Bahriye ve Harbiye Nezaretlerini kontrolleri altına aldılar. Harbiye Nezaretine giden İngiliz neferleri Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın [Çakmak] odasına girip göğsüne süngü dayadılar. İngiliz komutanın isteği, işgale ateşle karşılık verilmemesiydi. Fevzi Paşa, onlara silahla karşılık vermeyeceklerini söyledi; tutuklu olup olmadığını sordu. İsteddiği yere gitmekte serbest olduğunu anlayınca, protesto için Meclis-i Mebusan'a gideceğini söyledi.¹¹

İngiliz bahriyelilerin Harbiye Nezareti kapısından içeri girdiğini gören İstanbullular utanç içindeydiler. Yalnız yaşayan kadınlar kapıları kırılacak korkusuyla bekliyor, birçok eve İngiliz neferleri girip çıkıyordu.

Rauf Bey, tevkif edilecekse eğer, parlamentodan alınıp götürülmesi gerektiğine inanıyordu. 16 Mart sabahı küçük bir heyetle Yıldız'a Vahideddin'le görüşmeye gitmiş, sonra Meclis binasına dönmüştü.

Meclis'te tartışmalar sürerken muhafız kıtası komutanı felaket haberiyle geldi. İngiliz müfrezesi Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'i götürmeye gelmişti. Rauf Bey, İngilizlerin meclis binasında kan dökmesini istemiyordu. Zorla teslim alındıklarına dair bir evrak getirmelerini talep etti. İngilizler bu şartı kabul ettiler. Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey birkaç saat sonra Tophane Rıhtımı'nda bekleyen *Benbow* drenotunun havasız bir kamarasında, Malta'ya sürgüne götürülmeyi bekliyorlardı.¹²

Çok sayıda milletvekili, gazeteci, yazar, önde gelen komutan için tutuklama kararları çıkartılmış, duvarlara aralarında Halide Edib'in de bulunduğu aranıyor ilanları yapıştırılmıştı.

İşgali ve baskıları protesto eden Meclis-i Mebusan kendi kendini feshetti. Bir grup mebus da Ankara'ya gitmek üzere yeraltına geçti.

Sultan Vahideddin, 22 Mart Cuma günü, Mecidiye Camii'ne giderken her zamankinden daha yaşlı duruyordu. İşgal kuvvetleri Sultan'ın

10 Gürkan Fırat Saylan, "İstanbul'un Resmen İşgali", *Öneri*, Cilt 11, Ocak 2014, s. 41.

11 Hüsrev (Gerde), *Hâkimiyeti Milliye*, 17.04.1920; Mehmet Kaplan, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Cilt 1 içinde, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 139.

12 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, Emre Yayınları, 1993, Cilt 2, s. 30-38.

tahtını koruyacağını ilan etse de, o gün sultanı görenler, şehirde 1453 yılından bu yana süren hükümlanlığın son bulduğunu anladılar. Taht, bütün haşmetiyle yerinde duruyor ama denizdeki İngiliz dretnotları gerçeği hatırlatıyordu.¹³

Talat Paşa'dan destek mektubu

Yurtdışına çıkan İttihatçılar ülke yönetiminde söz sahibi olma isteklerini hiç kaybetmemişlerdi. Ülke çok başlıydı. İşgalciler; saltanat ve yurtdışına kaçan İttihatçı yönetim. Talat Paşa Berlin'de idi. Uçağı iki kez yanlış ülkeye iniş yapan ve hapse düşen Enver Paşa Moskova'ya 1920 Ağustosunda ulaşacaktı. Cemal Paşa bir süre Almanya'da kalacak, Haziran 1920'de Moskova'ya gidecekti. Üçü de savaş suçlusu olarak giyaplarında idama mahkûm edildikleri için kaçak yaşıyor, birbirleriyle ve Türkiye ile teması sürdürüyorlardı.

Osmanlı'nın eski sadrazamı Talat Paşa, gidişlerinden on dört ay sonra Mustafa Kemal'e 22 Aralık 1919 tarihli ilk mektubunu yazdı. Elden gönderilen mektup elli dört gün sonra 15 Şubat'ta Mustafa Kemal'e teslim edildi.¹⁴

Talat Paşa, güç birliği yapmayı öneriyor, Enver Paşa'nın İslam dünyası üzerindeki etkisine dikkat çekiyor, Mustafa Kemal'e destek vaat ediyordu. Yapılacak ittifakta Anadolu'ya hiç karışmayacaklardı.

Talat Paşa'nın mektubu, Mustafa Kemal'e önderlik atfeden bir mektuptu.

Ülkedeki direniş teşkilatının herhangi bir fırkayı temsil etmeden iktidarı tamamen ele alıp barış imzalamasını; iktidara geldikten sonra Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir fırka meydana getirmesini öneriyordu.

Milli teşkilat rüesası mebusana girmeli, hükümeti elde etmelidir. Kabine dahilde ve hariçte otorite tesis edebilecek bir zatın riyasetinde ve ekseriyeti bu rüesadan mürekkep olmak üzere teşkil edilmelidir. (...) Bence bu otoriteyi haiz zat buradan gördüğüme nazaran Mustafa Kemal Paşa'dır.¹⁵

Talat Paşa, kendilerine söyleneni yapmaya hazır olduklarını da açıklıkla yazıyordu.

13 "Sultan Shows Great Strain", *New York Times*, 22.03.1922; Henüz Ankara'da bir hükümet kurulmadan, kurulmuş gibi algılanmıştı.

14 Emel Akal, "Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2001, s. 188-198.

15 Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoglu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 204-210.

Mektup, Kör Ali İhsan'ın kardeşi Asım Bey [İloğlu] tarafından Ankara'ya ulaştırılmıştı. Talat Paşa mektubu dikte ettirmiş, el yazısı ile yazmamıştı.

Mustafa Kemal'in cevabından alıntılar

Mustafa Kemal, Talat Paşa'nın mektubundan memnundu. 29 Şubat tarihli cevabında, yetki ve karar mekanizmasını elinde toplaması gerektiğini açıkça belirtmişti. Ancak geçen süre içinde İstanbul'a gitmemiş, hükümeti de ele geçirememişti.

Mustafa Kemal, Sultan'ın tavrından hoşnut olmadığını Ali Rıza Paşa kabinesine de güvenmediğini Talat Paşa'ya yazmakta bir sakınca görmemiş.

Talat Paşa'ya "Bir senelik mesainiz memnuniyet vericidir. Aynı tarzda mesai sarfına devam" edin diyordu.¹⁶

Barış istendiği gibi olmazsa, barışı muallakta bırakıp isyana başvuracaktı.

Yabancılarla her türlü temasta son söz ve karar Ankara'da olmalıydı.

Çok parasız olduklarını hatırlatarak, şimdilik bir elli bin lira gönderilmesini istemiş, İttihatçılıkla damgalanmamak için ilişkinin çok gizli yürütülmesi gerektiğini vurgulamıştı.

İttihatçı şeflerin giderek iktidara uzak mütecilere dönüşecekleri süreç başlamıştı.

Paşa'ya mektup'tan:

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namı altında vücuda getirilen milli birlik, (...) Türk ve Kürt milli sınırlarıyla sınırlanan Türkiye'yi taksim olmaktan kurtarmak ve Osmanlı devlet ve milletlerinin bağımsızlığını temin etmek gagesini hedefledi.

(...)

Harekât ve muharebeleri idare etmek için bana bağlı bir erkân-ı harbiye (kurmay heyeti) vardır. Heyet-i temsiliye namına da seçilmiş üyelerden başka, güzide arkadaşlardan meydana gelen genel muameleleri yürüten bir büro vardır. (...)

Merkezi hükümete baskı yaparak mebusan seçimlerini icra ettirdik. Şimdi toplanan mebuslar hemen istisnasız bizim esaslarımız dairesinde tarafımızdan yapılan bir programı kabul etmişlerdir. Bununla yetinmeyerek, söz konusu programı disiplin dairesinde müdafaa etmek üzere seksenden fazla mebusan meydana gelen "Felah-ı Vatan" namı altında bir çoğunluk grubu meydana getirdik. (...) Ben de mebusum. Fakat bütün kuvvetleri

16 Talât Paşa'ya mektup, 29.02.1920, ABE, Cilt 6, Kaynak Yayınları, s. 407-412.

İlhan Tekeli - Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşması", *Belleten*, Cilt 44, Nisan 1980, s. 174. Bu makaleye göre mektubun tarihi 20.02.1920.

muhafaza (...) sevk ve idare etmek için İstanbul'a gitmedim. (...) Şimdilik Ankara'yı merkez aldım. (...)

Zat-ı Şahane Kuva-yı Milliye'den korkmaktadır. Mebuslar, sizce pek güzel tahmin olunur. Daima sevk ve idare edilmek lazımdır. (...) Kuva-yı Milliye'den korkan padişah, Kuva-yı Milliye'ye karşı olanlara ve onların aldatmalarıyla belki İngilizlere hayatını emanet etmeye eğilimli görünüyor. Dahiliye, Hariciye ve diğer bir iki nazırın değiştirilmesi şartıyla Ali Rıza Paşa kabinesini iktidar mevkiinde tutmak tercih olundu. Görünürde anlaşmış gibi olduğumuz Ali Rıza Paşa, hakikatte Kuva-yı Milliye'ye değil, zat-ı şahaneye bağlıdır. Ve bizi aldatarak Kuva-yı Milliye'yi imha için çare aramaktadır.

(...)

Ben harekât safhasını ikiye ayırıyorum. Birincisi, barışa kadar takip oluncak hareket tarzı: ikincisi barıştan sonra tavır ve hareket. Bunlar birbirinden farklı olmak lazım gelir... bir barış imzalandıktan sonra, yalnız dahili hasımlarımızla karşı karşıya bulunacağız ki bugünkü genel ve yaygın kuvvet ve nüfuzumuzu iyi muhafaza ettiğimiz taktirde, bu zavallılara layık oldukları muameleyi tatbikte hiçbir müşkülât tasavvur etmiyorum.

25. BÖLÜM

Ankara'ya Yıldız Yağıyor

Mustafa Kemal, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın işgal edilmesinin ardından hiç vakit kaybetmedi. Ankara'da bir meclis toplamak üzere harekete geçti. 19 Mart günü yayımladığı seçim bildirisine göre her sancaktan beş mebus seçilecek, dağıtılan meclisin üyeleri de bu meclisin doğal üyeleri olacaklardı. Meclis seçimleri için iki gün süreyle telgraf başında komutanlarla fikir alışverişinde bulundu.

9 Nisan günü Osmanlı Mebusan Meclisi Başkanı Celaleddin Arif Bey için büyük bir karşılama düzenlendi. Ankara sokaklara dökülmüş, en külüstürüne kadar bütün arabalar meydana çıkmıştı. Herbirine üç dört kişinin bindiği arabalar kafile halinde Ayaş yolundaki taş köprüye gidiyor, yolun her iki tarafında da atlılar koşturuyordu.

Atlarından, arabalarından, otomobillerinden inenler asırlık bir hasret gideriliyormuşçasına kucaklaşıyorlardı.

Gürültü içinde Mustafa Kemal'in sesi duyuldu:

“Canım İsmet Bey nerede? Canım hani İsmet?” Çok geçmeden İsmet Bey [İnönü] bulundu. Nefer kıyafetinde tatlı tatlı tebessüm etmekteydi. Paşa süratle ona doğru yürüdü, ellerini tuttu. “Hoşgeldin İsmet. Ama ne iyi ettin de çabuk geldin. Bugün çok memnunum İsmet. Aman ne iyi ettin de geldin.”¹ İsmet Bey 1920 yılının Ocak ayında Ankara'ya gelmiş, ancak Harbiye Nezareti'nden çağrılınca İstanbul'a dönmüştü. Bu ikinci geliyordu.

İnzivaya çekilmek

İstanbul'un işgal edilmesi üzerine Mustafa Kemal, bu esaret yüküne kendisinin neden olduğu düşüncesiyle sorumluluğu bir başkasına bırakarak inzivaya çekilmeyi yakın çevresiyle tartıştı.

“Mustafa Kemal'i tanımayınız, Mustafa Kemal'e emniyet ve itimat etmeyiniz. İtilaf Devletleri'nin Türkiye'ya karşı gösterdiği şiddet, onun yüzündendir” diyenler kendisini derin bir üzüntüye boğuyordu. Arkadaşları, böyle bir eylemin düşmanın arzusunu artırmak dışında bir sonuç yaratmayacağına onu ikna etmişler, o da görevine devam etmeye karar vermişti.

Meclis'in açılışına giden günleri tam bir yıl sonra *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin “Mukavemet etme fikri nasıl doğdu?” sorusuna da “Hürriyet

1 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978, s. 268.

ve bağımsızlık benim karakterimdir" cevabını vermişti.²

Halide Edib geliyor

Halide Edib ile eşi Dr. Adnan, bir grup mebus ile birlikte üç hafta süren tehlikeli bir yolculuğun ardından Ankara'da idiler. Dünyaya adını duyurmuş ünlü kadın yazarın, trenden inışı, Mustafa Kemal'in onu karşılaması, bir fotoğrafla belgelenmişti.

Sabah erkenden Halide'yi kaldığı evde ziyaret eden Mustafa Kemal, ertesi gün Ziraat Mektebi'ne gelmesini istemişti. Halide Edib, Ziraat Mektebi'ndeki görüşmeye giderken tarihten bir sahneye doğru yürüdüğünü düşünüyordu. Onu kapıda karşılayan Mustafa Kemal, elini öpmüştü. İlk teklifi milli hareketin manasını memlekete ve dış dünyaya anlatacak bir haber ajansıydı. İkinci teklifi daha ilginçti. Özel istihbarat ajanı olarak çalışmasını istiyordu.

Halide Edib'in eşi Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyesi Dr. Adnan, yeni Meclis'te göreve başlayacaktı.

Halide Edib'i Ankara tren istasyonunda karşılıyor, Mart 1920.

Meclis binası

Ulus'ta, istasyon yakınında inşaatı yarıda kalmış İttihat ve Terakki binasında hummalı bir faaliyet yürütülüyordu. Harbiye Nazırı Enver Paşa 1916 yılında, Ankara'yı teftişe geldiğinde yapımına başlanan bina meclis olacaktı. Yüksek bir bodrum üzerine oturtulmuş iki giriş kapısı olan bu tek katlı yayvan yapının tam ortasındaki iki kapılı büyük salon, meclis toplantı salonu olarak düzenleniyordu.

Çatının kapatılması için pek çok Ankaralı kendi damından kiremit taşıdı. Sıralar okullardan, masa ve sandalyeler resmi dairelerden, gaz lambaları da kahvelerden getirtilmişti. Masalar siyaha boyandı, sobalar kuruldu. Mustafa Kemal düzenlenmeye bizzat göz kulak oldu.³

2 ABE, Cilt 11, Kaynak Yayınları, s. 141-145.

3 İsmail Hakkı Tekçe - Hasan Pulur, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 14.

Salonun ortasına Artvin'den hediye olarak gönderilen kocaman bir kristal avize asıldı. Konya'dan bir Ermeni elektrikçi getirmişler, motor, 22 Nisan günü denenmiş, ışıklar bir ara yanmış, sonra sönmüştü. Tepedeki avize süs gibi tavandan sallanacak, gece toplantıları petrol lambası ışığında yapılacaktı.⁴

Meclis açılıyor

Mustafa Kemal, çalışmalarına Ankara'da devam edecek meclis üyelerine yazılan davetiyeleri tek tek imzaladı. Davet mektubuna kılınacak namazlar, kesilecek kurbanlar, kürsüye konacak Sakal-ı Şerif ve okunacak dualar bir bir yazılmıştı.

Ankaralıları güneşli bir öğle vakti Hacıbayram Camii'nin önünde toplandılar. Bin beş yüz kişi gelince, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları camide yer bulmakta zorlandılar. Meclis'in açılışı, cuma gününe denk getirilmişti.

Namazı, Hacıbayram Camii hatibi kıldırdı, üç hoca Kuran'ı hatmetti. Hacı Bayram Veli'nin sancağının arkasında yürüyen Sinop mebusu Hoca Abdullah Efendi başına bir rahle yerleştirmişti; rahleye serilen yeşil örtünün üzerine Kuran ile Sakal-ı Şerif konulmuştu. Kutsal emanetleri taşıyan hocanın iki tarafında bir manga asker yürümekteydi.

Mustafa Kemal halkın Karaoğlan Caddesi'nden tekbir getirerek ilerleyişini hareketsiz izledi. Meclis'in önünde üç kurban kesildi.

Bursa mebusu Fehim Hoca bir dua okudu; Meclis'in kapısına bağlanan kurdelayı kıvrık yakalı gömlek, kravat ve smokin tarzı kıyafetiyle Mustafa Kemal kesti. Başında kalpak vardı.

* * *

Meclis'in duvarına "Müslümanların hayat işleri istişareye ehil olanların arasında istişare edilir" anlamında bir levha asıldı. Kürsüye Hacı Bayram Veli'nin bayrağı, Kuran ve Sakal-ı Şerif konuldu. Hoca mebuslar hep bir ağızdan dua ettiler, Buhari-i Şerif okudular.⁵

En yaşlı üye olan Sinop mebusu Şerif Bey ilk sözü aldı; işgale karşı tam bir istiklal için vilayetlerin tamamı kurtarılacaktı. Ardından Mustafa Kemal kısa bir konuşma ile vekilleri mazbatalarını incelemeye davet etti. Çalışmalar İstanbul Meclis-i Mebusanı'nın bıraktığı yerden devam edecekti.

Mustafa Kemal, ilk meclis deneyimini 1913 Ekim-Aralık 1914 Sofya'da askeri ataşelik günlerinde edinmiş, Anadolu'ya geçmeden önceki aylarda İstanbul günlerinde siyasete müdahale etmek isteğiyle meclis toplantılarını

4 Ahmet Demirel, "80. Yıldönümünde Birinci Meclis", *Toplumsal Tarih*, Sayı 76, Nisan 2000.

5 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 290-291.

ve önemli oylamaları izlemiş, kulis yapmıştı. Sofya'da en sevdiği uğrak noktası, Bulgar Meclisi Sobranya idi. Atatürk'ün Bulgaristan günlerini araştıran Profesör Hakov onun, Bulgar Meclisi'nden edindiği vekil arkadaşlarını sık sık ziyaret ettiğini söylüyor. Hakov'a göre, Mustafa Kemal Bulgarca anlamakla kalmaz, Makedon aksanıyla konuşurdu.

Büyük koalisyon

Şevket Süreyya otuz dokuz yaşındaki Mustafa Kemal'in Meclis'in önüne bir ihtilalci olarak çıkmadığına, bir devlet adamı olarak çıktığına dikkat çekiyor:

“... Doktrin ve hukuk meseleleri üzerine bir şeyler okumaya, derinleşmeye elbette ki vakit bulamamış olan Mustafa Kemal, hemen herkesin onu kılıcını çekip siperlere koşmaya teşvik ettiği günlerde fikirlerle, doktrinlere, kitaplara eğilip, ‘her şeyden önce meclis, her şeyden önce meşruluk’ diye direnirdi.”⁶

Meclisin açılışı için hazırladığı uzun nutku Halide Edib ile bolşevik sempatzanı olarak tanınan sol eğilimli milletvekili Hakkı Behiç'e okumuş, ikisinin fikrini ve onayını almıştı.

Nutkunda kısaca işgal koşullarını anlattı:

Meclisimizde oluşan ve beliren milli kudretimiz, hilâfet makamı ve saltanatı yabancı baskısından kurtaracak ve Osmanlı Devleti'ni dağılma ve tutsaklıktan kurtarma önlemleri alacaktır. ... Bu dakikadan itibaren, yedi yüz yıl boyunca onurlu ve yüce bir yaşam sürdükten sonra yok olma uçurumunun kenarında ancak ayakta durabilen Osmanlı milletinin geleceğinin sorumluluğu, sayın meclisinizin çalışma gücünü artıran bir neden olacaktır.

Amin, amin sesleri salonu kapladı. Meclis'in açılışı dünyada ciddiye alınmadı, Mustafa Kemal'in meclis başkanlığına seçilmesi haberciler tarafından önemsenmedi.

O anki duygularını, “Bu dakikada hissettiğim saadetin azametini tarif edemem” diye anlatan Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e şu telgrafi yollamıştı:

“(...) meclis yüz yirmi mevcuttan, yüz on oy ile acizlerini riyaset makamına seçti. (...) vazifeyi kabul etmemekte ısrar ettiğim takdirde, belki bir dağılma vuku olabilirdi bu sebepten riyaset vazifesini kabul ettiğimi arz eylerim.”⁷

İlk gün Meclis'te kaç üye bulunduğu ilişkin anlatımlar farklı. Ancak, I. Dönem boyunca, üç yüz kırk dokuzu yeni seçilen seksen sekizi

6 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, 1995, s. 267-277.

7 ABE, Cilt 8, Kaynak Yayınları, s. 97.

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndan gelen toplam dört yüz otuz yedi mebus görev almıştı.

Mustafa Kemal son bir yılda yaşananları 24 Nisan günlü meclis nutkunda üç bölüm halinde anlattı. İngilizlerin İstanbul işgalinden önce iki koşul öne sürdüklerini hatırlattı:

“Yunanlılar da dahil, olmak üzere, itilaf kuvvetlerine karşı başlamış olan harekâtı tatil ediniz, ikincisi Türkiye’de Ermenilere karşı icra edilmekte bulunan katliamdan sarfınazar ediniz! İşte bu iki şeyi yaptığınız halde İstanbul size terk olunacaktır. Fakat bu iki harekette bulunmadığınız taktirde sulh şeraiti fevkalade fena olacaktır. ... Bu teklif bittabi pek hainane ve gayrisamimi bir teklif idi. ... İkinci teklif ki, memleket dahilinde katliam yapılmaması. Ermenilere karşı bu gayri varit idi.

Memleketimiz cümlemizce malumdur. Hangi kıtasında Ermenilere karşı katliam yapılmıştır veya yapılmaktadır. Harbi umuminin bidayeti safahatından bahsetmek istemem ve zaten itilaf devletlerinin de bahsettikleri bittabi maziye ait bir fazahat (rezillik-alçaklık) değildir. Bugün memleketimizde bu gibi fecayiin icra edildiğini iddia ederek, bundan sarfınazar etmenizi talep ediyorlardı. ... Bunu tamim etmiş olmak bittabi teklifin hakikatini kabul etmek değildi.”⁸

Vatani kurtarmak için harekete geçenler kimlerdi?

Tarihçi Halil Berktaş ittifak yapan güçleri şöyle tanımlıyor:

Despotizm istemeyen yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri. Wilson ilkeleri çerçevesi içinde Türk ve Müslüman nüfusun haklarını savunuyorlar. Rum ve Ermenilere karşı haklarını müdafaa ediyorlar. Sadece Ermeni ve Rumların hakkını koruyan plebisit ve referandumlar yapılmasını istiyorlar. Onlarda bütünsel bir Milli Mücadele, ya istiklal ya ölüm fikri yok. İstanbul’dan gelen zevat ise subay ve eski bürokratik zümre, kariyer subayları. Bu vizyon onlarda var. Öte yandan onlar sırtlarında bir ölü ağırlık olarak ittihatçı diktatörlüğün kamburunu taşıyorlar. Yeni bir toplum sözleşmesi yapıyor. Yeni bir ittifak. Milli Mücadele’ye esas teşkil edecek bir cephe kuruluyor. Sonuç olarak mebusan meclisi vücut buluyor.”⁹

27 Nisan: Harbiye Nazırı da Ankara’da

Harbiye Nazırı Fevzi Paşa’nın Ankara’ya geliş haberi Mustafa Kemal’i hiç memnun etmemişti. O duygusal ama aynı zamanda pragmatikti. Fevzi Paşa ile aralarındaki geçmiş gerginlikleri düşünerek Ali Fuad Paşa’ya, “Fevzi Paşa’yı geldiği yere iade edersiniz” yanıtını verdi. Ali Fuad Paşa, Fevzi Paşa’ya hissettirmeden telgrafın başına geçti, Mustafa Kemal Paşa’dan

8 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, s. 27, 24.04.1920; <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TU-TANAK/TBMM/d01/c001/tbmm01001002.pdf>; “fazahat” sözcüğü TBB Kültür Sanat Yayın Kurulunca Yayınlanan Atatürk konuşmalarında “durum” olarak geçiyor.

9 Halil Berktaş, Serbestiyet Programı, Kanal 24, 12.02.2017.

olumlu bir cevap almak için uğraştı ve başardı.¹⁰ Mustafa Kemal aslında, Fevzi Paşa'nın "nezaret altında" trenle Ankara'ya gönderilmesini istiyordu.

İki günün sonunda, Fevzi Paşa'nın milli hareket için önemli olduğuna karar veren Mustafa Kemal, 27 Nisan Salı günü, istasyonda karşılamaya gidenlerin başındaydı. Asker ve bando mızıka da hazır edilmişti.

Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa'yı otomobiline aldı, birlikte meclise gittiler. Fevzi Paşa'nın Dersaadet'ten kılık değiştirerek geldiği ve Anadolu mücadelesine katıldığı bütün kolordulara bir tamimle bildirildi.

Fevzi Paşa Ankara Meclisi'ne kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun son Harbiye Nazırı olarak takdim etti.

Duygusal bir ortam vardı, Fevzi Paşa padişahın kendisinden Anadolu ile ilişkiye geçmesini istediğini anlatırken payitahtın nasıl işgal edildiğini de sahne sahne hikâye etmişti:

O gece İngilizler otomobillerle İstanbul, Üsküdar, Beyoğlu muhitine bahriye efradı çıkarak sırf fesat başlangıcı olmak üzere Şehzadebaşı'nda X. Kafkas Fırkası Karargâhı'nda bulunan karargâh efradı üzerine hücum ederek muzikacı efradını şehid ettiler ve muzikacı efradını meydana çıkarak efradı birer birer öldürdüler. Bir kısmı pencereden aşağı atladı. Bir kısmı yataklarında öldü. ... İngilizler Harbiye Nezareti'ni işgal ederek benim nezaret odasına kadar süngülü neferlerini soktular ve lâzımgelen emirleri vermekliğimi tebliğ ettiler. ... göğsüne düşman süngüleri dayanmış bir Harbiye Nazırı ... sıfatıyla pek meysus bulunuyordum. ... iki sıra dizilmiş süngülü İngiliz efradı arasından geçerek, kapılara birikmiş birtakım Ermeni, Rum ahalinin enzar-ı tahkiri arasından (kahrolsunlar sadaları) geçerek sekinetle Babıâli'ye gittim. Hükümet lâzımgelen protestoyu, her halde milletin şerefine lâyık bir surette yazmakta kusur etmedi ...

İngilizlerin maksadı, etrafı tedhiş etmek olduğu için nezaret makamında bulunmuş birtakım zevatı ellerine kelepçe vurarak yalın ayak, başı kabak yük otomobillerine atarak hakaretle şuradan, buradan toplattıklarını haber aldım. ... Cuma selâmlığına gittiğim sırada Zat-ı Şahanenin selâmlığa çıkıp çıkmamasını İngilizlerden sormaya mecbur olduk.

Padişahın selâmlığa silahlı koruma ile çıkmasına izin vermemişlerdi. Sultan uzun bir tereddütten sonra dini vazifesinden geri kalmamak için camiye gitti. Namazdan önce Fevzi Paşa'yı kabul ederken çok heyecanlıydı. Toplar da saraya dönüktüler.

... Zat-ı Şahane ertesi selâmlıkta bendenizi tekrar kabul ile buyurdular ki; aman Anadolu ile irtibatı temin ediniz, bendeniz dedim ki; irtibat müheyyadır. Ancak İngilizler mâni oluyorlar. Her bir telgrafımızı kontrole tâbi bulunduruyorlar. Fransızca yazmak lâzım geliyor ve onları da imzalattırıyor-

10 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2010, s. 435.

lar. Şüphesiz biz her bir suhuleti gösteriyoruz. Ancak İngilizler tarafından duçar olduğumuz müşkülât bizi büyük bir tazyik içinde bulunduruyor. Bu maruzatım üzerine, aman zinhar siz çekilmeyiniz ve Anadolu ile irtibat tesis ediniz, buyurdular.¹¹

Yunus Nadi anılarında, Fevzi Paşa'nın, mebus arkadaşlarının ısrarları üzerine Meclis'e katıldığını yazıyor.¹²

Mayıs ayında Meclis'e gelen mebuslardan biri de Mahmud Celâl [Bayer] Bey idi. Manisa'yı temsilen toplantı salondaki yerini almış, kısa süre içinde Mustafa Kemal'in büyük güvenini kazanmıştı.

27 Mayıs 1920 tarihli *New York Times* gazetesine göre, İstanbul limanında garip şeyler oluyordu. Milliyetçilere karşı mühimmat yüklenmiş gemiler ansızın sulara gömülüyor, Harbiye Nezareti'nden gönderilen emirler yerlerine ulaşmıyor, devlet dairelerinde çıkan yangınlarda önemli belgeler yanıp kül oluyordu haberde, pek çok insanın Mustafa Kemal etrafında bir araya geldiği vurgulanmıştı.¹³

Mehmed Akif ile Yahya Kemal'e davet

Mustafa Kemal ünlü isimlerin, kanaat önderlerinin Ankara'ya gelmesine özel önem veriyordu. 1920 Nisan ayı içinde şair Mehmed Akif'e bir davet gitti. İstanbul'daki *Sebilürreşad* dergisini ziyaret eden Trabzon mebusu Ali Şükrü, Mehmed Akif'e, "Haydi hazırlanın! Paşa sizi istiyor. *Sebilürreşad*'ın Ankara'da neşrini istiyor" dedi.

Daveti kabul edip Ankara'ya giden Akif, Meclis'in önünde Mustafa Kemal ile karşılaştığında, "Sizi bekliyordum efendim, tam zamanında geldiniz" demiş, Akif'in gelişi *Hâkimiyyet-i Milliye*'de haber olmuştu.¹⁴

Akif, Haziran 1920'de İzmit ve Burdur'dan milletvekili seçilerek Meclis'e girdi. Samanpazarı'nda daracık bir sokaktaki Taceddin Dergâhı'na yerleşti. Burdur'u kendisi tercih etmişti. Konya, Burdur ve Kastamonu'da cuma namazlarında herkesi milletçe birleşmeye çağırıyor, sesi kısılana kadar bağırıyor, gittiği yerlerde büyük heyecan yaratıyordu. Hükümet bu konuşmaların çok etkili olduğunu görünce ondan Kastamonu ilçelerini dolaşmasını istedi. O da 1920 Aralık sonuna kadar gezilerini sürdürdü. Akif'in konuşmaları on binlerce adet basılarak valilere, mutasarrıflara ve müftülere gönderildi.

11 TBMM Zabıt ceridesi, Cilt 2, s. 90-92, 27.04.1920, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c001/tbmm01001005.pdf>

12 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları, Çağdaş Yayınları*, 1978, s. 336.

13 Sir Philip Gibbs, "Power of Kemal Rivals Sultan's", *The New York Times*, 27.05.1920.

14 Zeki Sarıhan, *Mehmet Akif*, Kaynak Yayınları, 1996, s. 112.

Mustafa Kemal genç şair ve yazar Yahya Kemal'i de Ankara'ya davet etmişti. Yahya Kemal, 1920 yazında, Çar Ferdinand vapuruna binerek kaplıca tedavisi için Sofya'ya gitmişti. Yunan harekâtından kaçtığını söyleyenler de vardı, gizli bir görevle Sofya'ya gittiğini anlatanlar da...¹⁵

Mehmed Emin [Yurdakul] ile Halide Edib de Ankara çevresinde, köylülere hitaben propaganda konuşmalarına gidiyorlardı.

İdama mahkûm...

Meclis açıldıktan bir ay sonra, 24 Mayıs 1920 günü İstanbul'da Kürt Nemrut Mustafa Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harp, Mustafa Kemal, Halide Edib, Ali Fuad Paşa, Dr. Adnan hakkında idam kararı verdi, Sultan da kararı onayladı. Haklarındaki suçlama, anayasaya aykırı olarak Kuva-yı Milliye adı altında bir teşkilat kurmak, fitne fesatla para toplamak, tehcir sırasında müslim, gayrimüslim binlerce günahsız insanı öldürmek, taşınır ve taşınmaz mallarını gasp ederek Osmanlı'yı insanlık ve medeniyet önünde fena göstermek; banka, belediye ve postanelerdeki büyük paralara el koymaktı.¹⁶

Haklarındaki idam kararını, Halide'ye gazeteyi getiren ziyaretçiden öğrenmişlerdi. Halide, odaya girdiğinde eşi Dr. Adnan ile Mustafa Kemal'i, el ele, ayakta yazıhaneye dayalı durduklarını görmüştü. Mustafa Kemal, "Bizi mahkûm edenlerin hiçbir siyasi kıymeti yok" demiş, sonra da Adnan'a dönmüş, "İdama mahkûm olmak hoşuma gitmedi, sen ne düşünüyorsun?" diye sormuştu.¹⁷

Sultan, Milli Mücadele'ye karşı ikili bir politika izliyordu. Ancak, Damat Ferid'in girişimi ile kurulduğuna inanılan Hilafet Ordusu ile yine Damat Ferid'den destek aldığı söylenen saray yanlısı Anzavur çeteleri Milli Mücadele güçlerine sıkıntılı anlar yaşatmaya başlamıştı.

Padişah haindir...

10 Ağustos 1920'de Osmanlı Hükûmeti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Sevr Antlaşması bardağı taşırmıştı. Padişaha karşı kullanılan saygılı dil önce gizli oturumlarda bozuldu. 25 Eylül'de Meclis gizli oturumunda padişahı hedef alan konuşmasında Mustafa Kemal, ondan hain ve bön bir adam diye söz etti. Yüzyıllardır meşruluğu tartışılmayan hilafet ve saltanat kurumunu temsil eden kişi artık açıktan açığa ihanetle suçlanıyordu.

15 Beşir Ayvazoglu, *Yahya Kemal: Eve Dönen Adam*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 42.

Yahya Kemal, 1922 yılı sonunda Lozan Konferansı'na, basın danışmanı sıfatıyla katıldı, ardından Urfa milletvekili olarak parlamentoya girdi.

16 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt 2, Ankara, 1997, s. 584-585.

17 Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayınları, 1962, s. 131.

... Bize sorarlar nerede halife ve padişahınız. Ne cevap vereceksiniz? Esir mi diyeceğiz? Esir olan padişah olamaz. Biz öteden beri diyoruz ki, halife ve padişahımız şeri kuvvet ve kudretini kullanmaktan men edilmiştir...¹⁸

Saray'ın Mustafa Kemal'e bakışı neydi?

Vahideddin'in büyük kızı Ulviye Sultan ile evli olan Damat Hüseyin Avni Okday'a göre sultan, iki hafta sonra Mustafa Kemal'den kuşkulandırmaya başlamıştı. Ancak "Anadolu'daki milliyetçilerin başarısı arttıkça, sultan yakın çevresindekilere, 'Mustafa Kemal'e hayranlık duyduğunu' söylemeye başladı. Ama onu açıkça kabul etmeye ve bu kabulün neticelerine katlanmaya cesareti yoktu. Hatta 1921 Ocağı'nda (...) Mustafa Kemal'in uzattığı zeytin dalını tutma gücünü bile gösteremedi" diyecekti.¹⁹

Sabiha Sultan'ın yorumu ise şöyleydi: "... kendisinden bu pek çok şeyler beklediği kumandanın Anadolu'ya gitmesine her suretle yardım ve teşvik etmiş olduğu hepimizce malum bir hakikattir. Babamın padişah olmadan evvel ve veliahd iken en çok tanıdığı ve takdir ettiği Mustafa Kemal Paşa idi. ... Mustafa Kemal Paşa da ona çok bağlı ve hürmetkardı. Memleketin en feci durumunda başa geçen babam, mücadelenin ancak Anadolu'da devam edebileceğine inanmış ve Mustafa Kemal Paşa'yı bu işi tek başarabilecek insan saydığından, Anadolu'ya kaçmaya teşvik etmiştir. Bunu bize söylediği gibi, bu kararlaştınca yanından çıkıp yaverler odasına giren başyaver Naci Paşa -Eldeniz olacak- diğer yaverlere bunu gizlice tebşir etmiş (müjdelemiş) ve "Hele şükür efendimiz Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya geçmeye ikna etmişler!" demiştir. Rahmetli Yümnî Paşa da bunu gayet iyi bilirdi.

Aralarında konuşup mutabık kaldıkları hususlar vardı: Evvela birbirlerini tanımıyor, mutabık kalmamışlar, ayrı ayrı iş göreceklermiş gibi hareket edilecek, iş hangi yönden selamete götürülürse sonra birleşecekler. Yegâne gaye vatanın selameti, kurtulması ve istiklali olacaktı. ... Babam sonradan Mustafa Kemal Paşa'nın sözünü tutmadığından, kendisini ve imparatorluğu hain insanlar gibi göstermesinden çok ama çok müteessir olmuş ve bunu asla hazmedememiştir" diyecekti.

Sultan kızına, "Sana bir gün her şeyi anlatacağım" demiş, "Ne olur baba-cığım şimdi anlatın" dediğinde, kimi kastettiğini açıklamadan "Hepsi o hainin işi!" demekle yetinmişti.

Sabiha Sultan, anılarını soran damadına: "Kuzum beyefendi, bunları nasıl yazabilirim, nasıl anlatabilirim? Sembol olmuş bir insan hakkında çok ağır olmaz mı? Ama babam asla hain değildir ve olmamıştır" diyecekti.²⁰

18 ABE, Cilt 9, Kaynak Yayınları, s. 387-388.

19 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 501.

20 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 495, 519.

26. BÖLÜM

Küllerin Arasındaki Ankara, 1920

Mustafa Kemal'in Ankara'daki ilk ikametgâhı Ziraat Mektebi'ydi. Bina çevresinde yeterli güvenlik önlemi alınamıyordu. Bir keresinde uzaktaki bir inek sürüsü çete ya da padişaha bağlı kuvvet sanılarak büyük korku yaşanmıştı.¹

Mustafa Kemal, ancak Harp Okulu'ndan arkadaşı Arif [Ayıcı] kendisine gözcülük ettiği zamanlar uyuyabiliyordu. Gün doğumu yaklaştığında yatağa girer, okul arkadaşı ve ikizi kadar kendisine benzeyen Arif elinde tabancası ona muhafızlık ederdi. Arif, Mustafa Kemal için hazırlanan her yiyeceği, içeceği tadar, kontrolden geçirirdi. Sıtma nedeniyle ateşi yükseldiğinde Mustafa Kemal'e haplarını bizzat verir, kendisini toparlayıncaya kadar da göz kulak olurdu. Arif, gittiği her yerde, kuşkulu gözlerle etrafı tarayarak Mustafa Kemal'i takip ederdi.²

Ziraat Mektebi'nin üst katında, merdivenin tam karşısına gelen büyük oda, paşanın kabul salonu ve çalışma odasıydı. İçerideki eşya, bir sac soba, kanepeler, koltuk, sandalye ve masadan ibaretti.

Mustafa Kemal, önündeki işi zaman zaman ziyaretçisi ile paylaşırdı. Özel Kalemî Hayatî Bey, onu ince bir dikkatle takip eden Doktor Refik Bey ve her türlü işe koşan Receb Bey [Zühdü] alt kattaydılar. Şifreli şifresiz her türlü haberleşmeyi Hayatî Bey üç yardımcı genç ile birlikte yürütürdü.³

Yollar bataklıktı... En az altmış beş çukura batmadan Milli Mücadele Ankarası'na gelinemezdi. Çizmeli de olsanız dizinize kadar çamura batmadan geçemezsiniz.⁴

Bu çamur deryası, yaz geldi mi toz toprak bulutuna dönüşürdü.

Ankara istasyonunda trenden inenler, iki taraflı bir bataktan, ağaçsız bir mezarlıktan geçer, kerpiç ve hıms esnaf barakaları arasından yürüdükten sonra, tozuması bir türlü bitmeyen bir yangın yerine gelirlerdi. Şehirden bir kilometre kadar uzaktaki istasyon, iki yanı bataklık olan dar

1 Vamık Volkan - Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998, s. 224.

2 Vamık Volkan - Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, (Hanns Froemberg, *Kemal Atatürk: A Biography*, 1937, s. 151-152'den aktaran) s. 220. Arif, Mustafa Kemal'e karşı İzmir suikast girişimine katıldığı gerekçesiyle 1926 yılında idam edildi.

3 Yunus Nadi, "Birinci Büyük Millet Meclisi ve Ankara'nın İlk Günleri", *Birinci Meclis*, der. Cemil Koçak, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1998.

4 Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri*, İş Kültür, 2007, s. 43.

bir şose ile şehre bağlanırdı. Bu bataklıkta bugün Gençlik Parkı, hipodrom ve 19 Mayıs Stadyumu yer alıyor.⁵

Ankara'nın havası da bir garipti. Arazinin ağaçsızlığından, her gün ikindiye doğru çıkan bora tozu dumana katardı.

İstasyon binası

Mustafa Kemal'in geldiği günlerde Ankara'da İngiliz ve Fransız işgal askerleri vardı. İngilizler, üs olarak kullandıkları istasyon binasını terk edince, Mustafa Kemal on beş kişilik maiyeti ile birlikte onlardan boşalan binaya taşındı. Direksiyon Binası diye de anılan iki katlı bina deve kervanlarının gelip geçtiği Kale'ye bakıyordu.

Mustafa Kemal'in Ziraat Mektebi'nde kullandığı siyah mektep karyolasını istasyon binasına taşıdılar, somyasız karyolaya tahta dizdiler. Doğru dürüst başka eşya da yoktu.

Mustafa Kemal'in bir mektep karyolasında yattığını öğrenen Bulgurluzade Mehmed Efendi ona güzel bir beyaz karyola göndermişti.⁶ Paşanın kendine ait tek lüksü, bindiği otomobil idi.

Lüks lambasının saldıgı zehirde ölecekti...

Odasına her gece bir mum koyan Ali Çavuş, mumların tükendiği bir gün "Paşam bu gece karanlıkta yatacaksınız" dedi. Mustafa Kemal "Çocuk, çaresine bak" deyince, o da eldeki lambalardan en küçüğünü alıp başucuna yerleştirdi. Paşa ertesi sabah bir türlü uyanmıyordu. Zehirlenmişti. Ali Çavuş, kapıyı omuzlayıp içeri girdi. Mustafa Kemal'i yarı baygın açık havaya çıkardıklarında suratı isten kapkara idi. Ali Çavuş sessizce ona aynayı uzatmış, gözbebekleri ile dişleri dışında yüzünde beyaz nokta kalmayan suratını göstermişti.⁷

İstasyondaki daireyi gazeteci Ruşen Eşref şöyle resmetmişti.

Orta halli bir modern medenilik zevki sağlanabilmişti. Karyolanın üstünde kenarı siyah çizgili orta yeri bembeyaz tiftik ile ipek arası parlaklıkta bir Siirt battanisi, yerde halı yerine kocaman bir ayı postu, bir de perükâr dükkânlarındakine benzer uçukça yaldız çerçevesi ve cilası dalgalı bir büyücek ayna. Salon diye kullanılan odada bir iki masanın üstünde küçük Kırşehir Isparta seccadelerinden örtüler yayılıydı. Kanapelerin ve bir iki koltuğun üstünde nefisinden bir iki cicim ve kilim seriliydi. Yemek salonu aşağı katta, darca ve uzunca bir odacıktı. Sofranın tabak bardak ve sürahi gibi takınları Kütahya işi çiniydi. İçlerinden bir ikisini ara sıra ahabplarına hediye ederdi. Avrupakâri

5 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 350.

6 Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, 2008, s. 95-96.

7 Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, 2008, s. 102.

ince beyaz porselen tabak, kesme billur hatta cam bardak Ankara'da adeta ziynet eşyasından seyrek ve pahalıydı.⁸

İstasyon binasındaki eve Sanayi Mektebi'nden çekilen bir hatla elektrik verilir, küçük, ilkel bir motordan sağlanan bu ışık hafif hafif titrerdi. Ankara elektriğe Cumhuriyet'ten sonra bir Alman şirketi aracılığıyla kavuşmuştu.

En büyük lokanta, meclisin yakınındaki Anadolu lokantasıydı. Kapılar ve masalar boyasız çam ağacındandı. Gelenler kalpağıyla oturur uzun sohbetlere girerdi. Dışarıdan geçen öküz arabasının gürültüsüyle kesilen sohbetler genelde bilmem kim bey dün Ritz'den gelmiş, kalacak yer bulamayınca bir usta biraz da kireç bulup kendisine kalacak yer yapmak üzere şu yana gitti diye devam ederdi.⁹

İçki yasağı

Çalışmaya başladıktan beş gün sonra meclisten içki yasasına dair bir kanun (Men-i Müskirat) çıktı. Aynı kanun kahvelerde tavla ve iskambil oyununu da yasaklamıştı. İçki yasağı Amerika'dan Rusya'ya yaygın bir modaydı. Teklifi Ali Şükrü Bey getirmiş, 1924 Nisanı'na kadar kanun yürürlükte kalmıştı. Kimileri Efe Haydar'ın meyhanesinde, bazıları da Dayko'nun tütüncü dükkânının arkasında karanlık bir odada gizlice içerlerdi.¹⁰

Mustafa Kemal de alenen içmeyerek kanuna uymaya çalışırdı. Ankara'nın ilk aylarında Ahmed Muhtar Bey'in evinde verilen davette, "Prozit arkadaşlar, sizler içemezsiniz; fakat ben içebilirim. Sizler içemezsiniz efendiler çünkü, men-i müskirat kanununa rey verdiniz. Ben içebilirim efendiler, çünkü ben, bu kanuna rey vermedim, bir; kanuna saygı gösteriyorum, alenen ve resmen içmiyorum iki; sadece sizlerin hususi evinde, sizin ikramınıza cevaben hususi olarak içiyorum" demişti. Mustafa Kemal, içkisiz bir Müslüman idaresinin lehte etki yapacağını düşünüyordu.¹¹

Kıtalara mevlid okuyan Hafız Hüseyin

Meclis binasının küçük bir odası mescit olarak kullanılır, Meclis'in koridorunda veya kapısına yakın bir yerinde ezan okunurdu. O ezanları bazı günler pek gür ve güzel sesli Kuva-yı Milliye kıyafetli, her telden çalan renkli bir adam olan Hafız Hüseyin okurdu. Kâh sarıklı kâh kalpaklı gezer, içkiye de yok demezdi. Yarı meczuptu. Olağanüstü güzel bir sesi vardı.

8 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 5, s. 219.

9 C.P. (Clair Price olmalı), "Angora from the Anatolia Restaurant", *New York Times*, 14.01.1923.

10 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, 1954, s. 306-307.

11 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 5, s. 197.

Mustafa Kemal, sesinin hatırı için onu cepheye de götürürdü. Kıtaların maneviyatını söylediği mevlid ve kasidelerle besler, güzel ve heyecan verici sesiyle gönülleri okşardı.

Ruşen Eşref, Mustafa Kemal'in o döneminden zaman zaman söz ederken kullandığı ikinci tekil şahıs seslenişiyse, şöyle diyor: "Hacıbayram Veli Camii'nde bayram namazına giderdin. Bayram duasından ve kasidelerden sonra camiden çıkıp Millet Meclisi'ne yürürdün. Çankaya Köşkü'ne yerleştiğin ilk yıl ramazanda milletvekillerini otuzar kırkar kişilik kafiler halinde iftara davet ederdin. Onlarla din, diyanet, din ve devlet idaresi konularında sohbet ederdin."¹²

Karanlık geceler

Devlet binaları sayılıydı. Hepsi Ankara taşı olarak bilinen pembe, mor renkli yerel andezit taşı ile inşa edilmişti. Taş Mektep Milli Müdafaa; Düyunu Umumiye Binası Hariciye Vekâleti olarak kullanılıyordu. Diğer vekâletler vilayet konağına sığışmışlardı.¹³ Vekâletler eski Ankara vilayet konağının daracık kalem odalarından ibaretti. En iyi mekân Maarif Vekâleti'ydi. Gösterişli taş binada Matbuat Umum Müdürlüğü ile Öğretmen Okulu faaliyet göstermekteydi. Bu bina bir süre yeri yurdu olmayan meclis üyelerine yatakhane vazifesi gördü. Yüz lira aylıklı mebuslara kalacak yer bulunamadığı için Muallim Mektebi'nin koğuşlarına yan yana yer yatakları dizildi.

Vekâlet diye anılan kurumların kadrosu birkaç müdür, kâtip ve odacıdan; mobilyası üzeri çuhasız masa ve kırık iskemlelerden ibaretti. Bazılarının mürekkep hokkası fincandı. Vekillerin yabancı konukları kabul edecek siyah elbiseleri yoktu. Ziyaretçileri geldiğinde, Hamdullah Subhi'nin jaketatayını ödünç alırlardı.

Geceleri Ankara ürkütücü bir karanlıkta kaybolur kirli renkli mumlar yanan teneke fenerlerle gezilirdi. Tehlike haydutlardan değil, karanlık, çamur ve bataklıktan gelirdi.¹⁴

Kimi evler lokomobillerle aydınlatılır, yaygın olarak da lüks lambaları kullanılırdı.

Ankara'nın tek konaklama noktası olan Taşhan, Meclis'in karşısındaydı. Belediye Bahçesi buluşma alanı olarak kullanılır, yanı başındaki aşçı dükkânında da karın doyurulurdu.

Mebuslar ve büyük memurlar boğucu sigara dumanı yükselen ağzına

12 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 5, s. 194-195, 212.

13 Yıldırım Yavuz, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Binası", *Birinci Meclis*, der. Cemil Koçak, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998.

14 Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri*, İş Kültür, 2007, s. 43.

kadar dolu Merkez Kiraathanesi ya da Kuyulu Kahve'de toplanırlardı. Cepheden gelmiş, saçları sakallarına karışmış zabitelerin başından kala-balık eksik olmazdı.

Eşekli ulaşım

İnsanlar kendilerine ait at ve eşeklerle çarşıya gelirlerdi. Başlıca ulaşım aracı eşekti. Taksi yerine kullanılan birkaç da fayton bulunurdu. Öküzlerin çektiği yaylılar da yaygındı.

Ankara'daki ilk yılında, Mustafa Kemal'in üç otomobili vardı. Benz, Mercedes ve Daimler marka üstü açık askeri arabalardı bunlar. Paşayı Samsun'dan Ankara'ya getirmişlerdi. Vites kolları kaportalarının dışında olan arabaların, yan taraflarında da mavzer koyacak yer bulunurdu. Dolma lastik tekerlekleri sonradan havalı lastiklerle değiştirilmişti. Bir otomobil göründü mü, onun geldiği anlaşıldı, başka kimsede otomobil yoktu. Çankaya'ya taşındığı günlerde, koltukları mavi kadife kaplı bir Chevrolet alındı, I. İnönü Savaşı'ndan sonra da kervana bir Ford otomobil katıldı. Şoförler hep askerdi. Cumhuriyetin ilanıyla direksiyona sivil şoförler oturacaktı.¹⁵

Benz otomobil, on gün tamirde kalır, on gün çalışırdı. Sokaklarda faytonlara tesadüf edildiğinde, bir çift beygirin çektiği arabada eğer bir vekil görülürse, "bu ne saltanat" denirdi.¹⁶

Milli Mücadele Ordusu'na subay yetiştiren Cebeci'deki talimgâhın çevresinde her hafta düzenli futbol oynanır, Turan Gücü ile Sanatkâran Gücü isimli kulüpler karşılaşır. Sanatkâran Gücü orduya silah hazırlayan gençlerin takımıydı. Mustafa Kemal'i koruyan Muhafız Taburu da ilkeri yıllarda Muhafızgücü adıyla bir futbol takımı kurmuştu. Cirit sporuna ve Türk Ocağı binasında verilen boks derslerine ilgi büyüktü.¹⁷

Çarşı pek yoksuldu. Yusuf Bey'in tuhafiyeci mağazası, mebuslara bot yapan kunduracı Kohen Efendi'nin dükkânı ile İstanbul Eczanesi, vitrini olan üç dükkândı.

Milli hareketin Kâbe'si olarak adlandırılan Ankara, dönemin yazarları tarafından yerden yere vurulmuştu. O günlerin Ankara'sını seven ender kişilerden biri Halide Edib'ti. Ankara'nın tecrit edilmiş konumu, şafak rengi bulutları, hatta gri dağları ona hep cazip görünmüştü. Şehrin ufkundan etkilenen, Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis de bu görüntüyü "Muhteşem" diye nitelemekten kendini alamamıştı.

15 Salih Bozok, Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985, s. 87.

16 Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri*, İş Kültür, 2007, s. 44.

17 Salih Bozok, Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985, s. 84.

Ankara tek cinsiyetli bir kasabaydı. Adeta kadınsızdı. “Yalnız toplan-
tılar değil, evler, oteller, sokaklar hep kadınsızdı.”¹⁸

Çifte felaketin kasabası... Ankara-Engeri

Ankara, “En kara” ve “En geri”, “En gri” sıfatlarıyla anılan geçici bir başkentti. Kapkara ve gri bir yerdi. Onca işinin gücünün arasında Mustafa Kemal ilkokul çocuklarına yeşili sevdirmek için Ağaç Cemiyeti’ni kurmuştu.

1907 nüfus sayımında yetmiş beş bin insan, altı bin beş yüz ev, iki bin iki yüz dükkân, otuz iki cami ile on iki kilise kaydedilmişti.¹⁹

Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler ayrı mahallelerde yaşarlardı. En güzel ve modern evler, Katolik Ermenilerin mahallesindeydi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde çoğunluğunu Katolik Ermenilerin oluşturduğu ciddi bir Hristiyan nüfus vardı.

Evlerin büyük kısmı samanla toprak karışımıydı. Zengin tüccar ya da devlet memuru Ermenilerin, kiremit damlı evleri vardı. Osmanlı Devleti’nin son döneminde zenginleşen kent 1915 yılında Ermeni tehcirini, 1916 yılında da büyük yangını yaşamış, iki felaketin ardından berbat bir kasabaya dönmüştü. Yangın, tehcir sırasında hayatını kaybedenlerin mallarına el koymanın en kestirme yoluydu. Falih Rıfkı Ankara’yı anlatırken, “Ankara’nın medenilik adına nesi varsa hepsini yakıp kül etmiştik” diyecekti.²⁰

1915 yılında tehcir kararı verildiğinde, Ankara Valisi Hasan Mazhar Bey, Ankara’nın harp sahasına uzaklığını gerekçe gösterdi ve tehcir emrini uygulamadı. Eşrafla yaptığı toplantıda Ankaralı Ermenilerden bir şikâyet olmadığını tespit etmiş, İstanbul’a bildirmişti. Bir süre sonra Hasan Mazhar Bey, Talat Paşa tarafından görevden alındı, yerine otuz iki yaşındaki Atıf Bey, vekâleten atandı. Vali Vekili Atıf Bey, tehcir emrini büyük bir titizlikle uygulamış, Ankara vilayetindeki Ermeni nüfus ya sürülmüş ya da ortadan kaldırılmıştı.²¹

Talat Paşa’nın kara kaplı defterinden dört sancaktan oluşan Ankara Vilayeti’nde tehcir öncesi ve sonrası Ermeni nüfusun kırk dört binden on iki bine düştüğü anlaşılıyor.²²

18 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 353.

19 *Osmanlı’da Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, s. 72, 73.

20 Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2011, s. 58.

21 Bkz. Nesim Ovadya İzrail, *24 Nisan 1915*, İletişim Yayınları, 2013, s. 157-201.

22 Murat Bardakçı, *Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, 2008, s. 109.

Tehcirden sonra kundaklama

Ankara'nın neden gri olduğu anılarda ve tarih kitaplarında anlatılmıyor. 13-14 Eylül 1916 gecesi, Hisarönü ve Hisaraltı semtlerinde başlayan, üç gece iki gün süren ve Ermeni mahallesini kül eden yangın, Ankara'yı kül rengine boyadı. Bin otuz hane, dokuz yüz otuz beş dükkân, iki cami, yedi kilise, iki tevkifhane, bir polis karakolunun içinde yer aldığı bölge, şehrin yarısı, kül olmuştu.²³

Yangına tanıklık edenlerden romancı Refik Halid Karay, Kale'deki yangında piyanoların yanışını anlatmıştı:

“Yangından kaçırılan yüz kadar piyano sıra sıra dizilmiş, üzerlerine de pahalı halılar serilmişti. Birden kocaman yanık bir kütük aralarına düştü. Söndürecek kimse yoktu. Piyanolar insan gibi inleye inleye, telleri ateş gibi kızarak, bembeyaz dişleri sıcaktan etrafa pıtır pıtır serpilerek feci ve tuhaf bir şekilde yandılar.”²⁴

23 Refik Halit Karay, *Ankara*, s. 76-79'dan aktaran Nesim Ovadya İzrail, 24 Nisan 1915, İletişim Yayınları, 2013, s. 203.

24 Refik Halit Karay, *Delî*, s. 46, 55'ten aktaran, Nesim Ovadya İzrail, 24 Nisan 1915, İletişim Yayınları, 2013, s. 202.

27. BÖLÜM

Sol Rüzgâr: Mustafa Kemal'den Lenin'e Mektup

Batılıların imparatorluğu parçalama planlarına karşılık Rus Sovyet Cumhuriyeti'nden destek almak mümkündü. Moskova ile Ankara'nın düşmanları ortaktı.

Meclis açıldıktan sonra Mustafa Kemal, dış dünyaya yönelik ilk girişimini 4 Mayıs 1920 tarihinde Rus Sovyet Cumhuriyeti lideri Lenin'e yazdığı mektupla başlattı, mektup dolambaçsız ve açıktı. Silah, erzak ve para karşılığında işbirliği öneriyor, mali yardım istiyordu. Sivas Kongresi'nde "bir büyük devletin yardımı kabul edilebilir" maddesi kaderin garip cilvesi ABD için düşünülmüşken, adeta Sovyetler'e uygulanıyordu.

Mektup özetle şöyleydi:

Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahakküm ve esareti altında bulunan mazlum insanların kurtuluşu gayesini hedefleyen Bolşevik Ruslarla mesai ve harekât birliğini kabul ediyoruz.

(...)

Evvela, milli topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist kuvvetleri koymak ve gelecekte emperyalizm aleyhine vuku bulacak ortak mücadelelerimiz için dahili kuvvetlerimizi şekillendirmek üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve ... erzakın Rus Sovyet Cumhuriyeti'nce temini rica olunur. ...¹

1920 Haziranı'nda Enver Paşa'nın amcası olarak tanıdığımız Halil [Kut] Paşa Moskova'ya gönderildi.

Halide Edib: "Biz de Lenin'i Seçtik"

Ankara'da kuvvetli bir sol rüzgâr esiyordu.

Amerikan *Chicago Tribune* gazetesinden Paul Williams Ankara'da kurulan Meclis'e destek veren kadın yazar Halide Edib ile ilginç bir röportaj yapmıştı. Halide Edib, Batı dünyasını eleştirmiş, "Müttefikler bize Wilson'ı vermeyi reddettiler, biz de Lenin'i seçtik" demişti.

Gazete, haberi bu başlıkla dünyaya duyurmuştu.²

Mustafa Kemal karargâhında Paul Williams'ı kabul etmişti. Tercümanı Halide Edib idi. Mustafa Kemal, gazeteciye şunu sormuştu: Kendi kaderini tayin etme prensibi neden Türkiye'deki Ermenilere ve Yunanlara tatbik edildi de Türklere tatbik edilmedi?³

1 ABE, Cilt 8, Kaynak Yayınları, s. 114.

2 Paul Williams, *Chicago Daily Tribune*, 04.05.1920.

3 *Chicago Daily Tribune*, 04.05.1920; ABE, Cilt 8, Kaynak Yayınları, s. 115-118.

Sol rüzgâr: “Komünist Parti'ye ben de üyeyim”

1920 yılı sol hareket açısından çok yoğun yaşandı, 1 Mayıs kutlandı.

Milletvekilllerinden Damar Arıkoğlu şöyle yazıyor: “Bazı mebus arkadaşların komünizm ilan edilmemesinden canları sıkılıyordu. ‘Daha Ne bekliyoruz! Niçin komünizmi ilan edip halkımıza yeni bir ruh, yeni bir heyecan aşılamıyoruz? Hangi mal hangi servet kaldı ki korkalım!’ diyorlardı. Komünizm işareti sayılan kızıl renk moda haline gelmişti. Bilerek bilmeyerek bu rengi kalpaklarında taşıyanlar çoktu. Kravatları kırmızı olanlar da az değildi.”⁴

Rusya'yı Adan Z'ye değiştiren komünist ideoloji Mustafa Kemal'in de baş entelektüel uğraşı haline gelmişti. Ömürleri kısa da olsa komünist örgütlenmeler bu dönemin ürünüydüler.

Mustafa Kemal, hem komünist rüzgârı kendi kontrolü altında tutabilmek hem de Batı dünyasına bolşeviklerle yan yanayız mesajını vermek amacıyla peş peşe sol siyasi fırkalar kurulmasına önyak oldu, izin verdi.

1920 Mayıs'ında Yeşil Ordu, 1920 Ekimi'nde Türkiye Komünist Fırkası, 1920 Aralık'ta da Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası kuruldu. İştirakiyun Fırkası, yurtdışında faaliyet gösteren Mustafa Subhi başkanlığındaki gizli Türkiye Komünist Fırkası'nın açığa çıkmış haliydi. Yeşil Ordu ise, resmi beyanla değil, Mustafa Kemal'in bilgisi dahilinde milletvekilleriince oluşturulmuş bir cemiyetti.

Milli Mücadeleye silahlı gücüyle katılan, kahraman diye bağirlara basılan çeteci Edhem de bolşeviklere yakındı. Dünya gazetesinin de sahibiydi. 1920 yılında otuz dört yaşındaydı, uzun boyu, solgun yakışıklı siması ile çevresini gölgede bırakan heybetli bir adamdı. Edhem'in, kürk yakalı paltosundan bir de Mustafa Kemal için diktirttiği anlatılırdı. Düzce ve Yozgat'taki isyanları çok kan dökerek bastırmıştı. Önce Yeşil Ordu'ya katılmış, ardından Halk İştirakiyun Fırkası'na dahil olmuştu. Kuvva-yı Seyyare adı verilen çok sayıda Çerkes'in katıldığı silahlı gücünü Milli Mücadele için seferber etmişti.

Türkiye Komünist Fırkası kurulduğunda Mustafa Kemal bu firkada yer alan Tevfik Rüştü'ye şöyle demişti: “Bizi dünya tanımazsa komünistlerle birlik olur, kurulan yeni dünyada yerimizi alırız. Fakat memleketeye yabancı eli karıştırmayız.”⁵

Fevzi, Ali Fuad, Kâzım, Refet Paşa'lar ile İsmet Bey'in de gizli olarak

4 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, TanMatbaası, İstanbul, 1961, s. 151-152; aktaran Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, İletişim Yayınları, 2009, s. 266.

5 Doğan Avcıoğlu, “Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor, Dr. Tevfik Rüştü Aras”, *Yön*, Sayı 83, 30 Ekim 1964; aktaran Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, 1967, s. 189.

bu teşkilata dahil edildiklerini Mustafa Kemal, Moskova'ya daimi temsilci olarak giden Ali Fuad Paşa'ya da yazmıştı.⁶

Mete Tunçay, bu partinin bir muvazaa partisi olmadığı görüşünde. Mustafa Kemal, Sovyet Misyonu Sekreteri Upmal ile yaptığı görüşmede, bir komünist parti kurdurduğunu, kendisinin de bu partiye üye olduğunu söylemişti.⁷ Ali Fuad Paşa'nın verdiği bilgi şöyleydi: "Atatürk bizzat Refik Koraltan'a bir komünist parti kurdurmuş, hatta kardeşi Makbule Hanım'ı bile bu partiye kayıt ettirerek Rus komünist idaresi istekleri doğrultusunda hareket ediyor görünmüş, fakat hiçbir zaman bu idare şekline sempati duymamıştı."⁸

Panço Villa gibi; sultandan daha güçlü bir terörist

Anadolu'daki Uzakdoğu Yardım Teşkilatı görevlisi Theodore Photiades, Sivas'ta tanıştığı Mustafa Kemal'i Meksikalı isyancı köylü önderi Panço Villa'ya benzetmişti.⁹

Mustafa Kemal gazeteci Alaaddin Haydar ile yaptığı görüşmede, dağa çıkmış bir gerilla liderinin ruh haline bürünerek "Bugün kendi dağlarına tırmanma sırası Türklere gelmiştir. Şimdi onlar gerilla savaşı yapacaklardır" diyecekti.¹⁰

Mustafa Subhi ve arkadaşları

Milli Mücadele saflarında çarpışmak üzere Türkiye'ye gelmek isteyen Mustafa Subhi, Sovyet elçisinin de bulunduğu bir heyet ile birlikte Kars üzerinden Anadolu'ya geldi. Ankara'dan onay almıştı. Subhi'nin yanında, bir grup Türk komünisti vardı. Doğu cephesinde henüz sınırlar çizilmediği için ortam güvensizdi. Bilinmeyen "Rus âlemi" de ürkütücüydü.

Komünizmle işbirliği yapılması kimi milletvekillerini huzursuz ediyordu. 1921 Ocak ayının 22'sinde yani Mustafa Subhi'nin ölümünden altı gün önce Meclis gizli celsesinde uzun uzun komünizm ve Mustafa Subhi konu edildi.

Mustafa Kemal bu oturumda, bolşevik desteğine duyulan ihtiyacın altını çizerken Mustafa Subhi'den aldığı mektuptan da söz etti. Mektubu getiren kişi kendisine şöyle demişti: "Bu adam Lenin'in yegâne adamıdır. Lenin, Türkiye hakkında bir iş yapmadan önce mutlaka Mustafa Subhi ile konuşur."

6 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2010, s. 573.

7 ABE, Cilt 10, Kaynak Yayınları, s. 332.

8 Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, Truva Yayınları, 2005, s. 90.

9 Theodore Phoitades, "Fear of Mustafa Kemal", *New York Times*, 06.06.1920.

10 Erol Mütercimler, *Fikrimizin Rehberi*, Alfa, 2008, s. 672.

“Fikir cereyanları, cebir ve şiddete reddedilemez”

Kars'tan giriş yapan Mustafa Subhi için Erzurumlular “Bu adam memleketeye girerse parçalarız” dediklerinde. Mustafa Kemal şiddet kullanmaktan yana olmadığını söyledi:

Efendiler, iki türlü tedbir olabilir. Birisi, doğrudan doğruya Komünizm diyenin kafasını kırmak; diğeri Rusya'dan gelen her adamı derhal denizden gelmiş ise vapurdan çıkarmamak, karadan gelmiş ise hududun haricine defetmek gibi zecri, şedid, kırıncı tedbir kullanmak.

Çare fikirle karşılık vermektir. “Fikir cereyanları, cebir ve şiddet ve kuvvetle reddedilemez” demişti. Bu yüzden Ankara'da bir Komünist Fırkası kurulmasını sağladığını da sözlerine eklemiştir.¹¹

On yedi Komünist boğularak öldü

Mustafa Subhi ile Rusya'dan gelenler, bu sözcüklerden sadece birkaç gün sonra ölümler yüz yüze geldiler. Linçe varan protesto gösterileri ile karşılandıkları son durak Trabzon oldu. Batum'a dönmek tek çareydi. Razi oldular. Ancak bindirildikleri tekne batırıldı ve hepsi –tahminen on yedi kişi– boğularak öldüler. Yanlarında sekiz bin altın bulunduğu söylenecekti.¹²

Türkiye'de Sol Akımlar incelemesiyle solun tarihini anlatan Mete Tunçay'ın yorumuna göre, Rusya'dan gelen Türk komünistler “Mustafa Kemal'in solu bir araya getirmek için kurdurduğu resmi TKP'ye girecek, üç kadar da bakan çıkaracaklardı.”

Tunçay, Subhi'lerin öldürülmesinin Ankara'dan bağımsız bir şekilde kotarıldığı görüşünde. On yedi kişiyle ihtilal yapılamayacağını vurgulayan Mete Tunçay'a göre, “Ankara nihayet kendisine gelen raporlara göre, bunları hudut dışı edin, gerisingeri gönderin” demiştir.¹³

Mustafa Subhi ve arkadaşlarının ölümü bir süre gizli kaldı. 28 Ocak'ta izleyen günlerde, Meclis oturumlarında Mustafa Subhi hayatta imişçesine tartışmalar devam etti. Sovyetlerle anlaşma imzalamaya hazırlanan Ankara olayın hemen duyulmasını istememiş, Rusların Moskova sefiri Ali Fuad Paşa'dan olayla ilgili bilgi istemeleri Haziran ayını bulmuştu.

11 Zabıt Ceridesi, 22.1.1337, Cilt 3, s. 334.

12 Samih Çoruhlu, (Dr. Samih Çoruhlu imzasıyla yazan Akdes Nimet Kurat idi) “İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti”, *Yeni İstanbul*, 15.07.1966, Tefrika 15; aktaran, Prof. Dr. Adil Dağıstan, “Milli Mücadelede Mustafa Suphi Olayı”, *AAM dergisi*, Sayı 34, Cilt 12, Mart 1996.

13 Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte, 2012, s. 184.

Ankara'nın emirleri doğrultusunda...

1921 Haziranı'nda *Times* gazetesinde şu haber yer aldı.

Uzun süredir kayıp olan ve Şubat ayında Rusya'dan Anadolu'ya gönderilen Türk Bolşevik Subhi Bey'in kaderin en korkuncuyla yüz yüze geldiği artık biliniyor. Erzurum'da Kâzım Karabekir tarafından engellenerek Trabzon'a gönderilen orada da bir sandala bindirilen Subhi Bey denizde kayboldu. Subhi Bey ve onunla birlikte olanlar, hiç kuşku yok ki Ankara'dan gelen emirler doğrultusunda Trabzonlu kayıkçılar tarafından –bu konudaki ustalıkları ile tanınan– öldürüldü.¹⁴

Mustafa Kemal: “Komünizm bizim işimizdir”

Mustafa Kemal'in Mustafa Subhi ve Komünizme dair görüşleri neydi? Sovyet Misyonu Sekreteri Upmal ile Mustafa Subhi ve arkadaşlarının ölümünden hemen önce yaptığı görüşme şöyle: Tarih, 24 Ocak 1921.

Upmal, Mustafa Kemal'e komünistleri baskı altında tutuyorsunuz demiş, o da şu cevabı vermişti:

Burada kimseyi komünist olduğundan dolayı tutuklamıyorlar. Bütün tutuklamalar diğer suçlardan dolayı gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de gericilik yoktur. ... Biz mücadeleyi başlatırken, halkı açık, net ve herkes için anlaşılır bir fikir etrafında topladık. Bu milli bağımsızlık fikriydi. ... Bolşevizme karşı hareketlerin kuvvetlenmekte olduğu bu son günlerde, her gün onlarca telgraf alıyorum, benim görüşümü soruyorlar. Mustafa Subhi, Erzurum'a gelmişti. Subhi bir zamanlar Erzurum'da yaşamış ve orada ahlaksızlığıyla nam salmıştı. Erzurumlular, gelişini haber alınca, yaklaşık iki bin kişi toplanarak onu tehdit etmeye başladılar ve protestolarını hükümete iletiler. Subhi'yi koruma altına almak zorunda kaldık ve yarın kendisi Rusya'ya gönderilecektir.

... Türk halkının itimat etmediği birinin, Türkiye inkılabı için bir anlamı olabilir mi? Rusya'da Subhi'ye karşı büyük itimat var, hatta Lenin, Doğu'daki inkılap meselelerinde ona danışıyor. Eğer siyasi amaçla şimdi Subhi'yi desteklersem, Erzurum halkı bana karşı ayaklanır. Şahsi olarak ben ve yoldaşlarımdan birçoğu komünizmin taraftarıyız, ama hal ve şartlar, bizim bu konuda susmamızı gerektiriyor. Eğer ben yarın komünist olduğumu açıklasam benim tesirimden eser kalmaz...

Anlamak gerekir ki, komünizm bile Türkiye'de bizim işimizdir. Hiçbir ülke. önümüze komünist olmamız için şartlar süremez.¹⁵

Mustafa Kemal bu görüşme sırasında, halkın komünizmi tanımasına imkân sağlamak için devlet denetiminde olmak kaydıyla Türk Komünist Fırkası'nı kurduğunu söylemişti.

1921 yılı İngiliz raporlarında Türkiye'nin bolşeviklikle ilişkisi bir mantık evliliğine benzetiliyordu.¹⁶

14 “Angora Nationalists Against Enver”, *The Times*, 06.02.1921.

15 “Sovyet Misyonu Sekreteri Upmal ile Görüşme”, *ABE*, Cilt 10, Kaynak Yayınları, s. 317-328

16 *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye*, 1921, der. Ali Satın, Tarihçi Kitabevi, 2012, s. 31.

Komünizm üzerine Meclis gizli celselerinde yapılan tartışmalardan birinde Erzurum milletvekili Mustafa Durak Bey bu ideolojiyi nasıl anladığını aktarırken pek çok kişiye de tercüman oluyordu.

“Efendiler bolşevikliğin dört esası vardır (...) dinsizlik. Esasın birincisi budur. Allah yoktur. (...) Milliyet de yoktur. Vatan da yok. Efendilik de yoktur.” Komünistliğin kaynağının Yahudiler olduğunu söyleyen milletvekili Mustafa Durak, “Kadınlar ortak maldır” diye konuşmuştu.¹⁷

Lenin'in Türkiye politikasını izlerken danıştığı öne sürülen Mustafa Subhi yolun çok başında iken, 28 Ocak 1921'de bugüne kadar Ankara'yla bağlantısı netleşmeyen bir cinayette yaşamını yitirmişti.

Ruslarla dostluk ve kardeşlik anlaşması

Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması görüşmeleri Ermeni meselesi nedeniyle uzun sürdü. İki yüz kişilik maiyetile tantanalı bir şekilde Ankara'ya gelen Rus Büyükelçisi Medivani, 8 Şubat 1921'de Mustafa Kemal'e itimatnamesini sundu.

Antlaşma 16 Mart 1921 tarihinde imzalandı.

Kurşunlu Camii yanında büyük bir bina ile çevresindeki birkaç bina Ruslara ayrılmıştı. Kızıl yıldızlı bayraklarını asmış çalışmaya başlamışlardı. Medivani'nin Ankara'yı idare etmeye gelmiş bir edası vardı.

Ruslar Ankara'nın havasını değiştirmiş, kalpaklarında kırmızı çuha olanların sayısı artmaya başlamıştı. Sefarette görevli Rus kadınları Anadolu lokantasına gelir, yemek yer, sigaralarını tütürürlerdi.

Rusların ayısı

Mebus Damar Arıkoğlu'nun oturduğu ev, sefarete komşuydu. Bir sabah ezan vakti acayip feryatlarla uyandı. Penceresini açıp dışarı baktığında Kurşunlu Camii'nden insan ve hayvan sesinin birbirine karıştığı canhıraş sedalar yükseldi. Etraftan meseleyi soruşturduğunda gülünç bir hikâye ile yüz yüze gelmişti. Caminin yakınındaki Rus Sefarethanesi'nin iri ayısı sabaha karşı zincirinden boşanmış, doğruca sokağa, oradan da Kurşunlu Camii'ne gitmiş, minarenin merdiveninden dolana dolana müezzinin ezan okuduğu şerefeye kadar çıkmıştı. Müezzin sabah ezanını okumak için minareye çıktığında bu ayıyla karşılaşmış, can havliyle imdat feryadını basmıştı. Ayı da korkmuş, sesinin çıktığı kadar bağırmağa başlamıştı.¹⁸

17 Zabıt Ceridesi, 11.4.1337, Cilt 2, s. 29.

18 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul, 1961, s. 207.

Edhem: Bir Ortaçağ kralı

1920 yılının son günleri ile 1921 yılının Ocak ayı Kuvva-yı Seyyare Komutanı Edhem ile de hesaplaşma günleriydi. Durum Meclis görüşmelerinde ele alınmış, bir ayaklanma peşinde olduğu görüşü hâkim olmuştu.

Fevzi Paşa, Edhem'i şöyle anlatmıştı:

"Ankara hiç de İstanbul'dan görüldüğü gibi kuvvetli bir durumda bulunmuyordu... Asiler bizden yani TBMM hükümetinden değil de Çerkez Edhem'den korkuyor ve yılıyorlardı. ... Bir yerde bir başkaldırma oldu mu ... oraya hemen dört beş yüz atlısının başında koşuyor, isyanları pek kanlı bir şekilde bastırıyordu. ... Ben veya Mustafa Kemal Paşa meclise geldik mi hiç kimse yerinden kıpırdamazdı. Ama Çerkez Edhem'in Ankara'ya geleceği öğrenildi mi, herkes onu karşılamak üzere istasyona koşardı... Emrinde dört beş bin kişilik bir kuvvet bulunuyordu ve bir Ortaçağ kralı gibi davranıyordu. ... Bir seferinde kızmış, Mustafa Kemal Paşa ile beni meclisin kapısına asacağını bile söylemişti."¹⁹

Edhem, askerlerinin masrafını Ankara'dan almıyor, harcamaları soygun ve yağma ile karşılıyordu. Yozgat İsyanı'nı bastıran adamları, ganimet olarak getirdikleri koyunları Ankara'da kurdukları panayırda satmışlardı. Tepeden tırnağa silahlı adamları, herkese yukarıdan bakarlardı.

İsmet, Mustafa Kemal'e "Bugün memlekete hâkim olan kimdir? Bunlar mı? Biz miyiz?" diye sormuştu.

"Biziz," demişti Mustafa Kemal, "akıl bizdedir."²⁰

Edhem ve kardeşlerine bağlı kuvvetler düzenli ordu komutanlarının emrine girmeyi reddettiler. Kütahya'yı kontrolleri altına aldılar. Edhem'e karşı harekât 28 Aralık'ta başlatıldı.

29, 30 Aralık 1920'de Mustafa Kemal, Edhem ile kardeşlerinin hane yıkan, halkı soyan ve tehcir eden uygulamalarını ve komutanların sözüne kulak vermeyen tutumlarını Meclis'te gizli oturumda gündeme getirdi. Edhem ve kardeşleri Reşid ve Tevfik beyler fevkalade hizmeti geçen kişilerdi, ancak ayrı bir hükümet kurmak peşindeydiler.

Beyefendiler, gayet acı bir vaziyet karşısında bulunuyoruz. Eğer hükümet varsa ve bu hükümet bir kuvvete dayanıyorsa, yapılacak şey bu kuvvetin eserlerini göstermek ve yahut hükümetin dayandığı kuvvet yoksa, I. Kuvva-yı Seyyare Kumandanı'nın diktatörlüğünü kabul etmek lazımdır... Edhem Bey şakidir. İdare edilerek kullanılıyordu. Şaki daima şakidir. Bunun itimat edilir bir tarafı yoktur.²¹

19 Anlatan Adnan Çakmak, *Mareşal Fevzi Çakmak Açıklıyor*, Derin Tarih Kültür Yayınları, 2016, s. 42-50.

20 Sabahattin Selek, *İsmet İnönü Hatıralar*, Cilt 1, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 207.

21 ABE, Cilt 10, Kaynak Yayınları, s. 198-230.

Mete Tunçay yaşananları şöyle yorumluyor:

Milli Mücadele, Anadolu'nun hemen her yerinde sınıflararası bir ulusal birlik havası içinde ve özellikle yerel eşrafın parasal desteğine dayanarak yürütülüyordu. Edhem'in davranışları ise, bu tutumla çatışmaktaydı. Onun zenginlere baskı yaparak zorla para toplaması, Milli Mücadele cephesinde bir bölünmeye varmasından korkulabilecek tepkiler doğurmuştu. Bunun için de Kuvva-yı Seyyare'yi ortadan kaldırmak zorunlu olmuştu. ... Çerkes Edhem yeni komutan İsmet [İnönü] Bey'in emirlerini dinlemeyince, ayaklanma başlamış, ordu Kuvva-yı Seyyare'nin üzerine yürümüştür. Yeni yılın ilk haftasında duruma tamamiyle hâkim olunmuştur.²²

Yunanlara sığınan Edhem ve kardeşleri kahramanlıklarıyla adlarını duyurmuşken “hain” sıfatıyla anılır olmuşlardı.

Edhem'in işgale karşı verilen savaşı baltalamadığı, emrindeki üç bin kişilik kuvveti Milli Mücadele saflarına yönlendirdiği yeni yeni paylaşılan bir bilgi. Edhem, İsmet Paşa komutasındaki ordunun açtığı ateşe karşı savunma ateşi açtıklarını bir süre sonra da Yunanların bu durumdan istifade edecekleri kaygısıyla kuvvetlerini Gediz'in güneyine çektiklerini söylüyor.²³

Fevzi Çakmak, “Çerkes Edhem'in keyfi emir ve komutası altında düşmanla çarpışan binlerce subay ve er, kendi istekleri ve silahları ile seve seve Milli Ordu'ya katılmışlardı” diyor.²⁴

Emrah Cilasun, Edhem'in 28 Ocak'ta Susıgırlık'ta Yunan kuvvetlerine teslim olduğunu, daha sonra İzmir'e geldiğini yazıyor.²⁵ Mustafa Subhi ve arkadaşlarının Karadeniz'de boğuldukları 28 Ocak günü, Edhem de Yunanlara teslim olmuştu.

Yunan ordusu ile I. İnönü Savaşı

Edhem ile patlak veren silahlı çatışma, Yunan ordusunu harekete geçirdi. Düzenli ordu ilk kez 1921 yılının 6 Ocak günü Yunan ordusu ile karşı karşıya geldi. Birinci İnönü olarak anılacak bu savaş beş gün sürdü ve zaferle son buldu. Büyük bir sevinç yaşandı, resmi daireler, okullar, bütün çarşı ve evler bayraklarla donatıldı.

Meclis'in karşısındaki Millet Bahçesi'ni dolduran öğrenci, esnaf, memur ve askerlerden oluşan büyük bir kalabalık hocalar eşliğinde ilahiler

22 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, İletişim Yayınları, 2009, s. 347.

23 *Çerkes Edhem Meydan Okuyor*, Derin Tarih Kültür Yayınları, 2015, s. 53.

24 Anlatan Adnan Çakmak, *Mareşal Fevzi Çakmak Açıklıyor*, Derin Tarih Kültür Yayınları, 2016, s. 50.

25 Emrah Cilasun, *Baki İlk Selam Çerkes Edhem*, Agora Kitaplığı, 2009, s. 86.

söyleyerek yürüdü. Tören askeri birliğin çaldığı mızıkayla başladı. İki atlı bir arabanın üzerinde örste demir kızdırıp döven delikanlılar göz alıyor, onu kadınların yönettiği mermi yüklü bir kağı arabası izliyordu.²⁶

Londra Konferansı'na davet

21 Şubat'ta toplanacak Londra Konferansı'na önyak olan devletler, İstanbul'daki sadrazamdan, Ankara'daki hükümetin de davet edilmesini istediler.

Mustafa Kemal bunun üzerine, padişaha bir telgraf gönderdi. Onu Ankara'daki meclisi tanımaya davet etti. İstanbul Hükümeti'ni feshetmesi halinde hazine-i hassa için ayrılan ödeneğin kendisine teslim edileceğini garanti ediyordu.

Ankara, resmi davet beklemeden Londra Konferansı'na bir heyet gönderdi. Ülkedeki bütün yabancı orduların çekip gitmesinde ısrar edilecek, taviz verilmeyecekti. İstanbul ise uzlaşmaktan yanaydı.

Londra'da müttefik devletlere kafa tutma politikası anlaşma ortamını elden kaydırmış, buna karşılık Ankara'daki Meclis'in gücü tartışılmaz hale gelmişti.

Falih Rıfki, Mustafa Kemal'in uzlaşmaz yaklaşımının "Memleket bir Enver'den öteki Enver'e çattı" biçiminde yorumlandığını yazıyor.²⁷

II. İnönü Savaşı

Londra Konferansı'ndan bir sonuç alamayacaklarını gören Yunanlar, 23 Mart'ta yeniden büyük bir saldırı başlattılar. Karabekir'in kumandasındaki ordu kısmen bolşevik gambotları ile İnebolu'ya taşındı. Dokuz gün süren savaşta Yunan orduları püskürtüldü, Bilecik geri alındı. Birinci İnönü Savaşı dünyanın dikkatini çekmemişti. Ancak İkinci İnönü Savaşı dünya basınında hemen her gün haber oldu.

New York Times gazetesinin o günlere dair haber başlıkları şöyleydi:

4 Nisan 1921 "Kemal, Eskişehir'de zafer diyor."

6 Nisan 1921 "Yunanlar ciddi bir yenilgi korkusuna kapıldılar."

Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı şu sözlerle kutlamıştı:

"Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs [tersine dönmüş] talihini de yendiniz."

26 Salih Bozok, Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, 1985, s. 93.

27 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 288.

28. BÖLÜM

Fikriye Ankara'da

Ankara'ya gelen yabancı konuklar için protokol düzeni hazırlayacak birisine ihtiyaç vardı. Ortama zarafet katması için “bayan” olması isteniyordu. Selanikli Evrenos ailesinden Muhsin Bey'in damadı Midhat Bey Fikriye'yi önerdi.¹ Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve Fikriye'nin dayısı olan Fuad Bulca da “Benim yeğenim bu işleri yapabilir” diye onayladı. Fikriye, Fransızca ve Rumca konuşabilirdi.²

Fikriye Ankara'ya gitmeye can atıyor, bavulu hazır bekliyordu. Kız kardeşi Jülide'yi de kaybetmiş, kimsesiz kalmıştı. Hıfzı Topuz'un anlatımına göre, kendisine hamilik eden aile dostu Macid Bey onu İstanbul'da kalması için ikna edememiş bunun üzerine vapurunu seçmiş, biletini almıştı. Fikriye, Ereğli'ye inince doğrudan Kaymakam Naci Bey'in evine gitti, kendisini tanıttı. Ankara'ya çekilen telgraf şöyleydi:

Fikriye, Mustafa Kemal için Ankara'da.

Fikriye Hanımefendi bugün İstanbul'dan gelmiştir. Biraderi Enver Bey, Bursa tarikiyle Ankara'ya gittiğinden ve hemşiresi Jülide Hanım vefat ettiğinden yalnız kalmış ve bu hal ile artık İstanbul'da devam-ı ikameti gayrimümkün olduğundan oraya ne suretle ve hangi tarikle hareketi tasvip buyurulursa emr-i irade-i devletlerine muntazır olduğu arz olunur. 11.11.36

Karadeniz Ereğlisi Kaymakamı Naci.³

Paşa ile evlenmeye gidiyorum!

Fikriye, Posta Telgraf Müdürü'nün evinde misafir edildi. Onlara hayatını anlattığı, “Mustafa Kemal Paşa ile evlenmeye gidiyorum. Gerçi annesi ile hemşiresi muhalefet ediyor ama artık şerhlerinden kurtuldum, ne olursa olsun evleneceğim” dediği söyleniyor.⁴

Evlerinden ayrılırken müdürün eşini öpücüklere boğmuş, onları hiç unutmayacağını söylemişti. Makbule'nin eşi Mustafa Mecdi, İstanbul

1 Kılıç Ali'nin Anıları, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 543.

2 Buket Aşçı, “Halamın Mezarı Nerede?”, *Sabah*, 19.11.2011

3 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 69-71.

4 Der. Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte, Fıkra ve Çizgilerle Atatürk*, 3. kitaptan aktaran Oğuz Akay, *Paşam*, Alfa Yayınları, 2010, s. 9; İrfan ve Margarete Orga, *Atatürk*, Michael Joseph, Londra, 1962, s. 167.

Ankara arasında gidip gelir, Milli Mücadele için verilen görevleri yerine getirirdi. Fikriye'nin ardından aynı evde misafir olmuş, Posta ve Telgraf Başmüdürü, aileden birisiyle konuşmanın rahatlığı içinde, "Büyük olay, güzel Fikriye en büyük adamın eşi olacak. Bu evlilik milleti çok memnun edecek" demişti.

Mustafa Mecdi, bu sözleri duyar duymaz, yolunu değiştirip İstanbul'a gitti. Verdiği havadis ile hem eşini hem de kayınvalidesini altüst etti. Zübeyde Hanım da, Makbule de Fikriye'yi Mustafa Kemal'e uygun görmezlerdi. Ana-kız Mustafa Mecdi'ye, Mustafa Kemal'e bu evliliğin felaketi olabileceğini bildiren bir mektup dikte ettirdiler.⁵

Fikriye'ye dair anlatıların çoğu Makbule'nin ilk eşi Mustafa Mecdi'den aktarılan anılarda yer buluyor. Mecdi Bey'e göre, çok güzel bir hanım olan Fikriye "Zübeyde Hanım'ı sık sık ziyarete gelir, günlerce kalır, Mustafa Kemal Paşa'yı da ağabey gibi sayar, sever her hizmetini yapardı."

Fikriye'nin Mustafa Kemal Paşa'ya gösterdiği fazla alaka ve bağlıktan manalar çıkaran Zübeyde Hanım ile kızı Ankara'ya gidiş emrivakisi karşısında çok müteessir olmuşlardı. Zira İstanbul'da iken aynı evde daima dikkatli bulunup durumu idare ederek korktukları evlenme ihtimalini önledikleri halde, şimdi uzakta kalmak Fikriye'nin dilediği gibi harekette serbest kalışına seyirci olmak her ikisini de çok sarsmıştı.

Zübeyde Hanım, 'Mustafacığımın eminim. Katiiyen böyle bir şey düşünmez, yapmaz ama, insan bu, Fikriye'nin fendinden korkuyorum. Hele Ankara gibi ücra bir yerde' diye üzüldü duruyordu.⁶

Fikriye'nin telgrafına beklenen cevap iki gün içinde geldi. Ereğli'de bulunan Evrenos Midhat Bey Fikriye'yi almaya gelecekti.

Fikriye'nin Ankara'ya gelişini Ali Çavuş anlatıyor:

Bir gün öğleden sonra binanın dış kapısına, yaylı bir arabanın geldiğini ve muhafızların arabayı durdurduklarını posta erinden öğrendim. Şimdiki Gar Gazinosu'nun olduğu yer bomboş bir kırdı. Hemen koşarak arabayı karşıladım. İçersinde çarşafı ve yüzü açık bir hanım oturuyordu. Fikriye Hanım siz misiniz, diye sorduktan sonra içeriye aldım ve ayırdığımız odaya götürdüm. Fikriye Hanım eşyalarını yerleştirirken ben de meclise giderek Atatürk'e yolcunun geldiğini bildirdim. Çok memnun oldular, biraz sonra geleceklerini söylediler.

Fikriye Hanım'a ayırdığımız odada evvelce ben yatıyordum. Odada bir kanape ve birkaç koltuktan başka bir şey yoktu. Siyah renkte bir mektep karyolasının üzerine tahtalar dizerek ona yatak hazırlamışım. ... Çankaya Köşkü'ne taşınıncaya kadar Fikriye Hanım burada epey mahrumiyet çekti.

Atatürk'ün bütün hizmetlerini biz görüyorduk. Tabii ki kendilerine bir kadın gibi bakamıyorduk. Bu yönden karargâha bir hanımın gelmesine hepimiz sevinmiştik.⁷

5 İrfan ve Margarete Orga, *Atatürk*, Michael Joseph, Londra, 1962, s. 167.

6 Tahsin Öztin, *Mustafa Kemal'den Atatürk'e*, Hür Yayınları, İstanbul, 1981, s. 81, 82.

7 Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, 2008, s. 110.

Fikriye Meclis'te sekreter olarak çalışacaktı

Mustafa Kemal, Fikriye'yi vekillerin çalıştığı odanın bitişiğindeki odaya sekreter olarak oturtunca dedikodular aldı yürüdü. Fikriye'nin, çalışma çabası, Mustafa Kemal'in haremını yanı başında tutmak niyetiyle eş tutulunca sekreterlik girişimi suya düştü.⁸

Karargâhtakiler Fikriye'yi çok sevdiler. Olgun, müşfik, temiz kalpli, sakindi. Her yeri temizlemiş, elleriyle perdeler dikmiş, güzel bir ev ortamı yaratmıştı. Mustafa Kemal, otuz beş kişi için çıkan tabldottan yerdi. Fikriye, yaptığı basit ilavelerle tabldotu ziyafete dönüştürebilirdi.

Kıyafetleri üt ve kola görmeyen Mustafa Kemal'in giysileri ütüleniyor, gömlekleri kolalanıyordu. Artık daha iyi giyiniyor, düzenli yemek yiyordu.

Gece gündüz aralıksız çalıştığı için Fikriye ile fazla ilgilenemese de evde huzur bulduğu belli oluyordu.

Mustafa Kemal ile röportaja giden *La Turquie Nouvelle* isimli Fransızca gazetenin muhabiri Alaaddin Haydar, evi pırıl pırıl, yemekleri de gayet hafif ve Avrupalı bulmuştu.⁹

Fikriye boş zamanlarında kitap, gazete okur, fayton gezilerine çıkardı. Çok az arkadaşı vardı. Dr. Sıtkı Bey'in hanımı Nazlı ile görüşür, ara sıra da Halide Edib gelirdi.¹⁰

İstanbul'daki aile

Mustafa Kemal İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Zübeyde Hanım "Bu evin kirası çok pahalı, hem de bize çok büyük" diyerek Şişli'deki evi kapattı. Şişli'nin kirası on beş, Akaretler'inki ise bir lira idi.

Zübeyde Hanım ile tam bir ana oğul muhabbeti içindeki Abdürrahim o günleri şöyle anlatmıştı:

Annem, Selanik'ten gelirken yanında bir miktar para getirmiş. Akaretler'deki eve döndüğümüzde o paranın bir bölümünü ölüm parası olarak ayırdı. Kalanıyla idare edip bizi geçindirmeye başladı. Kuran'ını okur, namazını kaçırmazdı ama hastalığı nedeniyle oruç tutamazdı. Onun yerine ben oruç tutardım ve orucumu anneme satarımdım. Bir günlük oruç karşılığı bir kuruş alırdım.¹¹

Çatıda çuval içinde tüfekler vardı. Bahçelerinde de emanet bir inek. Evin hizmetlerini gören Şakir Çavuş Beşiktaş muhtarından silah araması yapılacağını öğrenmiş, ineği evin alt katına getirip tüfekleri de döşemenin altına saklamıştı. Aramaya gelen İngiliz askerleri ineği görünce şaşırıp

8 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 3, s. 70.

9 Erol Mütercimler, *Fikrimizin Rehberi*, Alfa, 2008, s. 672.

10 Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, 2008, s. 109-110.

11 Mete Akyol - Abdürrahim Tuncak yazı dizisi, *Milliyet*, 24.04.1981-06.06.1981 (26.05.1981)

kalmışlardı. Zübeyde Hanım, emanet ineğin sütüyle, “Naciye’nin erkeciği” diye sevdiği Abdürrahim’e bol bol muhallebi pişirir, süt içirirdi. Naciye tüberkülozdan öldüğü için Abdürrahim’i besleyip duruyordu.

Abdürrahim, evin bitişiğindeki Çerkes okuluna devam ediyordu. Öğrenciler seni Mustafa Kemal büyütüyormuş diyerek onu sıkıştırınca, yaver Salih’in oğlu Cemil ile birlikte Ankara’ya gönderildi.

Mustafa Kemal ile Fikriye evlendi mi?

Fikriye adlı romanında Hıfzı Topuz, genç kadının Ankara’ya geldikten üç hafta sonra Mustafa Kemal ile nikâhlandığını anlatıyor. Hıfzı Topuz’un kaynağı, Fikriye’nin özel eşyalarını getirip istasyon binasında bir müze açılmasına önayak olan Abbas Hayri Özdiñçer’di. Özdiñçer, Fikriye’nin ağabeyi Enver Bey’in oğlu idi. Onun anlatımına göre Fikriye ağabeyinden izin almadan evlenmişti. Hıfzı Topuz verdiği bir röportajda şöyle diyor:¹²

Fikriye’nin yakınlarını araştırdım. Bir yeğenini buldum. O bana ilginç ipuçları verdi. Evlilik olayını da ondan öğrendim. Anlattıklarına göre Fikriye, Ankara’ya geldikten üç hafta sonra Mustafa Kemal kendisine evleneceklerini söylemiş. Fikriye çıldırmış mutluluktan. Gerçekten de üç hafta sonra, Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin ilk Şeriye Vekili, eski Karacabey Müftüsü, Atatürkçü, aydın din adamı Mustafa Fehmi Efendi nikâhlarını kıyıyor. Ama Mustafa Kemal’in bir koşulu var, bu nikâh gizli tutulacak. Çünkü Mustafa Kemal henüz kendini bu evliliğe hazırlamış değil. Annesi Zübeyde Hanım’dan izin almadan evlenmek de istemiyor. Fikriye ile evlenmesinin nedeni, “Paşa evine genç bir kız kapatmış, birlikte yaşıyorlar” denmesinden çekinmesi. Şeriye Vekili ve tanıklar bu olayı hiç kimseye anlatmıyorlar. Nikâhın ikinci tanığı Muzaffer Kılıç, Fikriye’nin ağabeyi Enver Bey’in yakın arkadaşymış. Nikâh olayını o anlatmış. Onun oğlu da bana anlattı. Benim kaynağım o.¹³

Mustafa Mecdi, Ankara’ya gittiğinde Fikriye’yi Paşa’nın en yakını, sadık, müşfik ve hassas bir akrabası durumunda üstüne titrer bir vaziyette buldu. “Paşam” diye gözlerinin içine bakarak her emrini yerine getiriyor, o da, “Fikriye” diye bütün samimiyetiyle onu en mahremi, en yakını biliyordu.¹⁴

Gizli kıyıldığı anlatılan bu nikâhın kaydı bir gün bir yerlerden çıkar mı? Kim bilir?

12 Buket Aşçı, “Halamın Mezarı Nerede?”, *Sabah*, 19.11.2011.

13 Hıfzı Topuz’la söyleşi, “... Fikriye’nin Saklı Yılları”, *Cumhuriyet*, 10.10.2001.

14 Tahsin Öztin, *Mustafa Kemal’den Atatürk’e*, Hür Yayınları, İstanbul, 1981, s. 81, 82.

29. BÖLÜM

Sarı Saçlı, Kırmızı Bıyıklı Lider

Ankara'ya gelen yirmi altı yaşındaki Amerikalı gazeteci Clarence Streit, Mustafa Kemal'i ilk kez Meclis binasında gördü. Fotoğraflarına aşina olmasa, bu sapsade adamın, milliyetçi hareketin "Kemalist lideri" olduğunu anlamayacaktı. Bir Doğulu ile karşılaşacağını sanırken, karşısına sarı saçlı, kırmızı bıyıklı bir batılı çıkmıştı. Diktatör sıfatları yakıştırılan Mustafa Kemal'i gördüğünde, duyduklarının aksine Ankara'da dört dörtlük bir demokrasi ile yüz yüze geldiğini düşünmüştü.

Philadelphia *Public Ledger* muhabirinin Ankara'ya gelişi, Anadolu Ajansı'nın İngilizce ve Fransızca bültenlerinden duyurulmuştu.

Streit'e göre, Mustafa Kemal, büyük bir hatip değildi ama gerektiğinde çok etkili konuşuyordu. Kürsüye çıkacağı günlerde adı uzun bir listenin sonuna doğru anons edilse de meclis mebuslarla, localar da dinleyicilerle dolardı.

Hem kalabalıkta hem de özel görüşmelerinde ağır ve ölçülü konuşur, kendisini dinletir, sesi ve kişiliği konuşmasını çok etkili kılardı.

Streit onun, oy sandığına zarfını atıp sıradan bir mebus gibi dönüp yerine oturmasına hayret etmişti.

Meclis binasının girişinde vekiller, duvara asılı çengellere paltolarını bırakır, çamurdan korunmak için giydikleri lastikleri çıkarırlardı. Vekillerin bulunduğu büyükçe bir oda vardı. Koridor üzerinde küçük bir oda da meclis reisine ayrılmıştı. Bu odaya teklifsizce girilip çıkılır, masanın üzerindeki telefonda bir yerlere ulaşmaya çalışanlar olurdu. Dinleyiciler de milletvekilleri ile aynı koridordan geçer, aynı salon kapısından girer, çift taraflı merdivenlerden daracık balkonlara çıkarlardı.

Görünürde korumaları yoktu

Mustafa Kemal, sokaklarda tek başına elini kolunu sallayarak geziyor, Ankaralılarla sohbet edip şakalaşıyordu. Omuzunda tüfek, kemerinde tabanca yoktu. Ona gerektiğinde eşlik eden korumaların da görünürde silahları yoktu. İhtiyatlıydı, iyi korunuyordu, ancak bu önlemler göze çarpmazdı. Durmadan bozulan Benz arabasından usanmış, üstü açık bir Chevrolet ile dolaşıyordu.¹

1 Mart 1921'de Mustafa Kemal üç yüz elli üyeye hitaben yaptığı yeni yasama yılını açış konuşmasında kavgacı ve maceraperest bir meclis ol-

1 Heath W. Lowry, *Streit's Unknown Turks*, Bahçeşehir University Press, 2011, s. 109.

madıklarını vurguladı. Şehit olanlar için Fatiha okundu. Yüz elli dokuz toplantı yapılmış, yüz dört kanun kabul edilmiş, yüz kırk dokuz kanun teklifi reddedilmişti. Maarif Vekâleti verilen mücadeleyi terennüm eden bir marş için yarışma düzenlemiş; Maarif Vekili Hamdullah Subhi, yarışmaya katılmak istemeyen ünlü şair Mehmed Akif'ten bir marş yazmasını rica etmişti. Mehmed Akif'in yazdığı dizeler, 1 Mart günü Hamdullah Subhi tarafından Meclis'te okundu. Çok beğenildi. Hilafetten ve saltanattan söz etmeyen bu duygulu şiir, 12 Mart günlü oturumda resmi marşın sözleri olarak kabul edildi.

Mustafa Kemal, Amerikalı gazeteci Clarence Streit'i, 3 Mart 1921 günü istasyon binasındaki çalışma odasında kabul etti. Binanın hemen önündeki dekovil herhangi bir tehlike halinde Mustafa Kemal'i Ankara'dan uzaklaştırmak üzere buharı üstünde beklemekteydi.²

Streit'in "Savaş odası" diye söz ettiği ofisin duvarlarında resim ve fotoğrafların yanı sıra Müslüman Gürcülerin armağanı bir kılıç asılıydı. Yağlıboya tabloda Namık İsmail imzası vardı. Camlı çalışma masası ve odanın mobilyası zevkliydi. Mustafa Kemal, röportaj sırasında tespihini sürekli çevirmişti. Mustafa Kemal, Streit ile görüştüğünde camları çerçevesiz bir gözlük takmıştı.

Beni Türk konukseverliğiyle karşıladı. İki saat boyunca rahatlıkla Fransızca konuştu. Yakışıklı ve güzel görünümlü bir adam. Çok düzgün giyimli, düzgün konuşuyor. Kırk yaşında ama daha genç gösteriyor. Geniş alnı, ağız ve çene yapısıyla bir savaşçının hatlarına sahip ama kalpaksızken gözlükleriyle bir profesörü andırıyor. Doğuştan bir centilmen. Nazik, kültürlü, zarif ve hep iyi giyimli. Batılı salonlara yakışacak bir kişi. (...) Gözlerinde düşlerini gerçekleştiren bir idealistin ifadesi vardı. Bende güçlü bir karakter izlenimi yarattı. Yaşam biçimi ve liderliğinde gösterişten, kendini beğenmişlikten eser yoktu.

Mustafa Kemal, Streit'e Meclis'in güvenle toplanacağı ikinci bir başkent aradıklarından söz etmişti. İçinden nehir geçen, ormanları olan bir şehirdi anlattığı. Kayseri, Yozgat, Çorum gibi demiş, Ankara'yı saymamıştı. Amerikalı gazeteci, Türklerin George Washington'u olarak söz ettiği Mustafa Kemal'in Fransızcaya hâkimiyetini beğenmişti.

1921 yılında Streit gezdiği yerlerde tek bir Mustafa Kemal fotoğrafı görmemiş, aksine eski ve yeni sultanın; hatta yazar ve şairlerin fotoğrafları ile karşılaşmıştı; başına geçtiği harekete kendisini tamamen adanmış bir lider ile yüz yüze geldiğine inancı pekişmişti. Onun dünyaya lider olarak geldiğini düşünmüştü.

Streit'in Mustafa Kemal ile yaptığı söyleşinin satırbaşları şöyleydi:

2 C.P. (Clair Price olmalı), "Angora from the Anatolia Restaurant", *New York Times*, 14.01.1923.

Amerika ile dostluk istiyoruz, Türkiye’de komünizm yoktur, bizim dinimiz İslamiyet’tir. İslamiyet dogmatik kısmı dışında nazara alınırsa, en geniş anlamıyla hoşgörü temeline dayanan “sosyo-politik” bir sistemden başka bir şey değildir ve ‘ferdiyetçilik’ ile ‘komünizm’ arasında orta bir yol teşkil etmektedir. İngiltere’nin İrlanda’ya reva gördüğü muameleye kayıtsız kalan dünya kamuoyu Ermeni ahalinin tehirci hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı ithamlarında haklı bulunamaz, iftiraların aksine tehçiredilmiş olanlar hayattadır.³

Ankara’da toprak sahnede *Hamlet*

Clarence Streit’in geldiği Ankara 20-22 bin nüfuslu, oteli, eğlence yeri, hatta evleri olmayan bir kasabaydı. Ne bir tiyatro binası vardı ne de bir sanatkar topluluğu. Tiyatro meraklıları Öğretmen Okulu’ndaki müsamerelerle yetiniyorlardı. Konuk gazeteci 1 Mart günü, üzerinde “Anadolu Sahne Topluluğu” “Dünyanın en ünlü trajedisi *Hamlet*” yazan fotoğrafı bir afiş görünce, İngilizlere karşı bu denli tavırlı olan Ankara’da sahnelenen İngiliz oyununa şaşırdı. Kadın oyuncularından biri Rum, diğeri ise Ermeni’ydi.

O gece oyunu izlemeye çok sayıda sivil ve subay gelmişti. Tiyatro lüks lambalarıyla idare ediyor, müzikleri askeri bando çalıyordu. Seyirci, içine tek tük odun atılan iki sobanın başına toplanmıştı. Aktörlerin üzerlerinde mükemmel kostümler vardı. Toprak zeminde Ophelia için gayet derin bir mezar kazılmıştı.

Başoyuncu Kâmil Rıza Bey, gezgin oyuncu olarak isim yapan ünlü Otello Kâmil’di. Ankara’nın ahırdan bozma tiyatrosunda defalarca Kâmil’i seyredenlerden biri de Nâzım Hikmet’ti.

Ankara’da eğlence için gidilen pek az yer vardı. Streit, “felaket” diye nitelediği dansçılarla, şarkıcıları da seyretmişti. Bir Ermeni kızından izlediği dansa “Evcil oryantal” diye burun kıvrırmış, Türkleri de asık suratlı bulmuştu.

Mustafa Kemal’den hoşlanmayan Hollandalı

Mustafa Kemal, neredeyse kabul ettiği bütün gazeteciler üzerinde olumlu izlenim bırakırdı. Hollandalı gazeteci Nypels olumsuz izlenimlerle Ankara’dan ayrılan tek tük gazeteciden biriydi. Onun için şu satırları yazmıştı:

Yüksek bir astragan kalpak, spor ceket, kısa pantolon ve spor çorapları vardı. Yüzünde ya da endamında bir güzellik yoktu. Üstelik centilmen de değil. İlk dakikadan itibaren kendisine tahammül edemedim. Kırk yaşında ve kronik uykusuzluk çekiyor. Boğuk sesinde hoşuma gitmeyen bir keskinlik vardı. Yap-

3 Heath W. Lowry, Clarence K. Streit’s *The Unknown Turks*, Bahçeşehir University, 2011, s. 195-209.

ıklarına sempati duyuyordum. Bunca yolculuğu onu tanımak için yapmıştım. Birden kendisine karşı apaçık ve güçlü bir antipati hissettim.

Nypels'a Mustafa Kemal'in dış ağrısından geceyi uykusuz geçirdiğini söylemişler ama o ikna olmamıştı. Parlamentodaki toplantıda Mustafa Kemal'in mebuslardan birine "Git de ellerini yıka" dediği kendisine tercüme edildiğinde olumsuz kanaati iyice pekişmişti.

Aralarında düzgün bir iletişim kurulamamıştı. Nypels, Mustafa Kemal ile görüşmesinin ardından "Kahramanı daha farklı hayal etmiştim. O ufak tefek. Sevimsiz delici bakışlarıyla sert suratlı. O da benden katiyen hoşlanmadı" diye yazacaktı.⁴

Çankaya'da yeni hayat

Mustafa Kemal Çankaya tepesinde korunaklı bir bağ evi beğendi. Ev ve bağ, masraflıyla birlikte dokuz bin liraya mal oldu, Mustafa Kemal'in isteği üzerine tapu Milli Müdafaa Vekâleti üzerine yapıldı.⁵

Bağ evinin durumu, daha sonra değişmiş olmalı ki, Cumhurbaşkanlığı resmi sitesinde Çankaya'daki bağ evinin Ankara Belediyesi tarafından 30 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal'e hediye edildiği yazılı.⁶ Böylece Çankaya Köşkü Mustafa Kemal'in kişisel mülkü oldu.

2014 yılı Ekim ayında Müze Köşkü gezmeye gittiğimde, görevli rehberler, evin ilk sahiplerinin Kasapyan ve Bulgurluzade aileleri olduğunu söylediler.

Mazhar Müfid Kansu ile Enver Behnan Şapolyo evin ilk sahibinin Agop Kasapyan olduğunu yazmışlardı. Ankara'nın ilk belediye başkanlarından Asaf İlbay da Çankaya Köşkü'nden, Ankaralı bir Ermeni vatandaşın terk edilmiş ve hazineye geçmiş malı olarak söz etmişti.⁷

Bulgurluzade ailesinden Nezihe Araz, evden söz ederken pek bir anı aktarmamıştı. Belki de ailenin köşkte yaşadığı dönem anılarda yer etmeyecek kadar kısaydı.

1915 tehcirinde İstanbul'a kaçan Katolik Ermeni Kasapyan ailesi, Ankara'ya dönememişti. Ev, terk edilmiş mülk olarak devlete; devletten Bulgurluzade ailesine; onlardan da tekrar Milli Müdafaa Vekâleti'ne geç-

4 Nypels ile ilgili çevirilerdeki atlanmış paragrafı Bilgi Üniversitesi 31.03.2011 tarihli konuşmasında aktaran Hollandalı gazeteci Jessica Lutz'a teşekkürler. Nypels'in Türkiye günleri ve yazdıkları için bkz. Muhammet Güçlü, http://www.ctad.hacettepe.edu.tr/ctad_19.pdf

5 Ademzade Ahmet Bey'in not defterinden aktaran Şeref Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 24-26.

6 Atatürk, Çankaya'daki arsasını ve köşkerini CHP'ye miras bıraktı. CHP bu araziye devlete 1949 yılında sattı. Bkz. Murat Bardakçı, "Çankaya Köşkünün Arazisini Devlete Satan CHP", *Habertürk*, 30.01.2017.

7 Asaf İlbay, *Çocukluk Arkadaşım Atatürk*, Kaynak Yayınları, 2014, s. 66.

miş olmalıydı. Evin mülkiyeti ile ilgili haberler üzerine, Roz Kasapyan'ın Ottawa'da yaşayan oğlu Edward J. Çuhacı, Çankaya'daki bağ evini hiç satmadıklarını açıkladı.⁸

1921 Haziran'da bağ evine taşınıyor

Mustafa Kemal, Çankaya'ya 1921 yılı Haziranı'nda taşındı. Evin girişinde mermer, ufak bir havuz, havuzun sağ yanında da içinden yemek odasına geçilen bir salon vardı.

Havuzlu antrenin yanından ahşap bir merdivenle yukarı kata çıkılır, galeri şeklindeki üst kattan, aşağıdaki fıskiyeli havuz görünürdü. Mustafa Kemal'in çalışma odası olarak kullandığı hole büyük bir yazı masası ve kütüphane konmuştu. Birkaç saksı da çiçek. Yerde beyaz bir ayı postu seriliydi. Zaman içinde köşkün iç düzeni daha sık bir görünüm kazandı. Viyana'dan kırmızı keçi derisi modern kanepeler ve koltuk takımı gelmiş, duvarlara anı niteliğinde süsler, murassa kılıçlar, Mustafa Kemal'in Bingazi'de çekilmiş fotoğrafları ile Zübeyde Hanım'ın fotoğrafı asılmıştı. Mustafa Kemal güzel halılara, mangallara meraklıydı. Evi tarif eden Batılılar, Anadolu işi halı, kilimler için "Victoria tarzında oryantal" tanımını kullanıyorlar. Alt kata bir de bilardo masası yerleştirilmişti.

Üst kat ise biri büyük, diğeri küçük iki yatak odası ile ilkel bir banyodan ibaretti. Isıtılan su çinko su deposundan kovaya dolar, tasla yıkanılırdı. Mustafa Kemal'in yatak odası oldukça basitti. Mavi rengi severdi. Battaniyesi ve gece entarisi mavi idi.⁹ Bahçedeki binalardan birini yaverler, diğerini personel kullanırdı.

Büyük ağaçlarla çevrili bahçe iki setti. Ev ana binaya yakın bir kulübeye monte edilen kasnaklı bir motorla, diğer binalar ise rüzgâra karşı yanan karpit lambaları ile aydınlatılırdı.¹⁰

Mustafa Kemal, yeni evinden, geniş bahçesinden ve Fikriye'nin kurduğu düzenden mutluydu.

Boynunda kehribar tesbih

Fikriye evi paşanın zevkini ön planda tutarak döşemişti.¹¹ Mustafa Kemal'in kitapları için raflar yaptırtmış, Isparta'dan halılar, Bursa'dan ipek perdeler Diyarbakır'dan gümüşler, Kütahya'dan çiniler getirtmişti. Güzel çini soba İstanbul'dan gelmişti.

8 "Edward Çuhacı'dan Soner Yalçın'a mektup", AGOS, 20.04.2007, Sayı 577.

9 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk ve Seymen Alayı*, Ankara Kulübü Yayınları, 1971; *Solfasol* dergisi, Sayı 89, 2015.

10 Salih Bozok, Cemil Sait Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985, s. 99.

11 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 78.

Fikriye, zaman zaman bir başka gezegenden gelmiş gibi aynksı duruşu ile dikkat çekerti. Üzerinde Ermenice yazılar olan çeşmenin başında hip-notize olmuş gibi suyu seyrederek, parmaklarına damlayan su damlacıklarını güneşe tutardı.

Kolayca kakkahaya ya da gözyaşlarına boğulur, renkli kıyafetleri ve çiçekleri severdi. Bahçeye çiçekler ektirmişti. Mustafa Kemal'in tespihlerinden dizdiği kehribar kolyesini boynundan çıkarmazdı. Mustafa Kemal'i yakından tanıyanlar onun Fikriye'yi çok sevdiğine tanıklılar. Upuzun kirpiklerinin arasından çocuksu gözleriyle paşaya uzun uzun bakar, birbirlerinin dudaklarından üzüm yerlerdi.¹²

Ankara baharının o güneşli ılık havasında, havuzun kenarına Fikriye'nin el emeği zarif minderler serpiştirilir, çay orada içilirdi. Havuz başı sefalığında borulu gramafon çalınır, bazı akşamlar misafirlğe gidilirdi.

Ruşen Eşref ile eşi Saliha bağ evine komşu gelmişlerdi. Bir komşu da Çanakkale'de Mustafa Kemal'in yanında çarpışan Selahaddin [Adil] Paşa idi.¹³ Kılıç Ali, Fikriye'yi anılarında şöyle anlatmıştı:

Fikriye Hanım, 25-30 yaşlarında, terbiyeli, nazikti. Cidden ev kadını idi. Kendine mahsus sempatik bir hali de vardı. Az zamanda, muhite kendisini çok sevdirdi. Biz de onu çok sever, kendisine hürmet ederdik. Fikriye Hanım derhal Gazi'nin pek düşkün olduğu konforunu ve istirahatini temin etti. Denebilir ki köşke gelip idareyi eline aldığı günden itibaren Gazi'nin hayat tarzı değişmişti. Fikriye Hanım, yalnız Gazi ile değil hatta yaverlerinin işleriyle, çamaşırlarının yıkanmasına, söküklüğünün dikilmesine kadar her şeyleriyle meşgul olurlardı. İsyanların, İnönü muharebelerinin, Eskişehir bozgununun acı ve tatlı bütün safhalarında, aramızda, Gazi'nin yanında bulunmuştu.¹⁴

Sakarya Savaşı öncesinde, Topal Osman'ın Giresun'dan getirdiği yakışıklı, uzun boylu Laz gençleri özel bir muhafız takımı oluşturmuş Çankaya Köşkü'nü beklemeye başlamışlardı. Vücutlarına oturan kıyafetleri, işlemeli kemerleri ve özel başlıklarıyla gelenlerin ilgi odağıydılar.

Yakub Kadri ve Ruşen Eşref ile

Mustafa Kemal yeni evinde ziyaretçi kabulüne başlamıştı. İki ünlü gazeteci, Ruşen Eşref ile Yakub Kadri geldiklerinde yazı masasının yanındaki üvez renkli koltukta oturmaktaydı. Yazı masasının arkasındaki duvara Sultan Osman'ın bir resmini asmıştı. Yakub Kadri bu ziyareti, 17 Temmuz 1921 günlü *İkdam* gazetesinde sansürden delik deşik olmuş yazısında anlatmış,

12 İrfan ve Margarete Orga, *Atatürk*, Michael Joseph, Londra, 1962, s. 166.

13 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 80.

14 "Kılıç Ali Anlatıyor", *Milliyet*, 29.11.1951.

ondan “dünyayı başının üzerinde taşıyan” adam diye söz etmişti. Mustafa Kemal’de “yıldızının şaşaasıyla kamaşmamış bir sadelik ve laubalilik” bulduğunu yazmıştı.

Büyük pencerelerin içine Moltke’nin ve Bonapart’ın büstleri yerleştirilmişti.

Ruşen Eşref, Hamdullah Subhi ve Ferid Bey [Tek] Mustafa Kemal ile havuz başında yemek yemişler, sonra Mustafa Kemal, onlara yeni evini gezdirmişti.

Yakub Kadri’nin yazısı şöyleydi:

“Burada söyleyeyim ki Mustafa Kemal Paşa pek tatlı dilli ve hoş sohbetlidir. ... Benden İstanbul’a dair hiçbir haber sormadı. ... Yemeğimizi mermer döşemeli bir sofada, bir havuz kenarında, küçük bir masanın etrafında yedik. ... O kadar yan yanayız ki, ikide bir dirseğim, dirseğine, dizim dizine dokunuyor ve sevinçten ürperiyorum... Mustafa Kemal Paşa sivil giyinmiş, orta boylu, zayıf ve sarışın bir zattır. Gazetelerde gördüğünüz resimlerden hiçbirine benzemiyor. Kendisi bu resimlerin hepsinden daha daha sevimli, daha canlı, daha müstesna bir simadır. Yüzü ... bir tunç parçası üzerine oyulmuş bir eski madalyonu andırır. Elmacık kemikleri çıkık, ağız kemikleri kuvvetli, alnı serttir. Ve bu yüzün heyet-i umumiyesinde çok zahmet görmüş, çok uğraşmış, çok düşünmüş kimselerin çehresindeki ifade var; fakat hiçbir yorgunluk emaresi gözükmemek şartıyla. ... Kısık ve sıcak bir sesle konuşuyor, mavi gözleri muammalı nazarlarla bakıyor, vücudunun kıvılcıkları genç bir parsın kıvılcıkları gibi sevimli ve munis bir tarzda haşin ve asabidir. Elleri mütemediyen iri taneli bir kehribar tesbihle oynuyor. Bu tesbihi kâh bileğine geçiriyor, kâh bir ucundan tutup çeviriyor. Soldan sağa, sağdan sola sallıyor.”¹⁵

Çankaya’nın prenses konuğu

Çankaya’nın ilk konuklarından biri istasyondan mavi kadife koltuklu Chevrolet ile alınan Prens Kadriye ile eşi Muhammed Hayri Paşa idi. Mısır Hıdivi Hüseyin Kâmil Paşa’nın kızı olan Prens Kadriye yazar olarak ün yapmış bir isimdi. Eski taliplerinden biri de Mustafa Kemal’in yakın arkadaşı Fethi Bey’di. Prens Kadriye Ankara’ya gelişi ve gidişlerini aynı yıl içinde “Mukaddes Ankara’dan Mektuplar” adıyla Fransızca yayımladı ve Mustafa Kemal’e armağan etti. *Büyük İslam Kadınları* isimli bir kitabı daha vardı. Ankara günlerinde şapkalı poz veren otuz üç yaşındaki Prens ziyaretini şöyle anlatmıştı:

Kendisi lacivert bir kostüm giymişti ve pek çok kimseyi sıkıntıya sokan esrarlı tebessümü ile gülüyordu. “Nihayet yeni ikametgâhıma geldiniz, burası güzel değil mi?” diye sordu... Üstü evrak ile dolu koyu renkli akaju bir yazı masası,

15 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *İkdam*, 17.07.1921, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele* içinde, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

gayet güzel bir şekilde tanzim olunmuş kırmızı deri kaplı mobilya, üstlerinde ay yıldızların parıldadığı kornişlerin altından sarkan aynı renkte kadife perdeler. Pencereden ilkbaharın bayılıcı kokusu girmekte.

Mustafa Kemal, onlara, “Buradan seyredilen güneşin tulûu (doğuşu) bilseniz ne kadar muhteşemdir” diyerek evin manzarasından duyduğu hazzı ifade etmişti.

Prences Kadriye Hüseyin, Meclis binasına giren ilk kadınlardan biriydi. Milliyetçi hareketin bir ailenin barınabileceği büyüklükteki bir evi, meclis binası olarak kullandığını, milletvekilleri için oturacak yerin beş sıra ile sınırlı olduğunu yazmıştı.¹⁶

Prences Kadriye, Ziraat Mektebi’nin arazisinde düzenlenen jimnastik gösterisini de izlemiş, sayısız araba, atlı, yaya, rengârenk çarşafli hanımlar, siyah peçeli kız öğrenciler, hâki elbiseli kalpaklı oğlanlar Kadriye Hüseyin’e vatanın güvende olduğu duygusunu vermişti.

Kadriye Hüseyin, gri pelerinin Mustafa Kemal’e pek yakıştığını yazmış ve şöyle demişti: “Konuştuğu zaman sözleri kısa ve kılıç gibi keskindi, her şeyi arayan nafiz nazarlı (etkili bakışlı) bir çift keskin mavi gözü, zekâ dolu bir alnı vardı.”¹⁷

Bağ evinin konukları

Bağ evi, konuksuz kalmazdı. Ağır kaçgöç günlerinde, Çankaya Köşkü, kadınlı erkekli yemeklere ev sahipliği eder, eğlencelere, kutlamalara önem verilirdi. Garp cephesi komutanı İsmet Paşa’nın cephede kazandığı zafer üzerine Ferid Bey, eşi Müfide Hanım ile, Ruşen Eşref, eşi Saliha Hanım ile Hamdullah Subhi eşi Ayşe Saide Hanım ile birlikte akşam yemeğinde bir araya gelmişlerdi. Kadınlar içmiyordu, erkekler için sofrada aperatif vardı.

Satılmış Onbaşı odanın bir kenarındaki büfemsi dolaptan birtakım başka başka renkli mayilerle dolu şişeler çıkarmış, büfenin üstüne yan yana dizmişti. Bu eşsiz içkiler Diyarbakır’dan ara sıra hediye olarak gelirdi.

Ruşen Eşref, “Sıkı işlerin mayalandığı akşamlarda bu ruhların –bu içkiler ruh diye anılırdı– bahçesinde iki üç haydi dört kadeh” içip keyiflendiklerini anlatıyor.

¹⁶ Prences Kadriye Hüseyin, “Angora Just a Quiet Town”, *New York Times*, 18.03.1921.

¹⁷ Kadriye Hüseyin, *Mukaddes Ankara’dan Mektuplar*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999, s. 72-75.

30. BÖLÜM

Büyük Kürt Ayaklanması: Koçgiri

Birinci Dünya Savaşı yıllarında imparatorluğun Kürdistan adıyla anılan yöresi, dev bir savaş meydanına dönüşmüş, insanlar kitleler halinde kırılmıştı. Osmanlı Ordusu, Rus ve İngiliz orduları ile Kürtlerin yaşadığı topraklarda savaşmıştı. Sivas, Elazığ, Musul'daki Osmanlı askeri gücü büyük oranda Kürtlerden oluşuyordu. Bölgenin gençleri Kafkas Cephesi'nde, Sarıkamış'ta şehit olmuş; savaşta hayatını kaybedenler binlerle hesap edilmişti. Tahminlere göre, yarım milyon kayıp verilmişti.¹

Savaş sırasında Ruslardan kaçan Kürtler, Türk nüfusun yüzde beş ile onunu aşmamak koşuluyla Batı Anadolu'daki Türk köylerinde zorunlu iskâna tabi tutulmuş, göçertilen Kürtlerin bir bölümü de Muş, Bitlis ve Diyarbakır'dan Musul civarına yönlendirilmişti. Sayısız insan yollarda yaşamını yitirirken, araştırmacı yazar İsmail Gölbaş'a göre Kürt mültecilerin sayısı bir milyona ulaşmıştı.²

15 Kasım 1920 günü TBMM'ye Dersim aşiretleri adına yazılmış bir muhtıra teslim edildi. *Kürdistan Tarihinde Dersim* isimli kitabın yazarı Nuri Dersimi'ye göre Kürtler özerklik talebiyle harekete geçmişler, Kürdistan'ın nasıl idare edileceğine dair bilgilendirilmek istiyorlardı.

Çok acele cevap bekliyorlardı. Babasının Dersim mutasarrıfına "İstegimize yirmi dört saat içinde cevap gelmediği takdirde bu parmaklarımla gözlerini oyarın" dediğini yazan Nuri Dersimi (Baytar Nuri), mutasarrıfın alelacele gittiği Elazığ'dan hükümetle ilişkiye geçtiğini anlatıyor.³

Dersim, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasını sürekli kurcalıyordu. İmparatorluğun hiçbir zaman hâkimiyet kuramadığı bölge daha çok aşiretler tarafından yönetilmişti.

Mütareke ile birlikte Osmanlı yönetiminde görece bir özerkliğe sahip olan Kürtler arasında siyasi ve kültürel hareketlilik artmış, Amerikan Başkanı Wilson'ın, cemaatlerin bağımsız milletler olarak kendilerini kabul ettireceği bir düzen önermesi ve Kürt varlığını resmen tanıyan Sevr Antlaşması büyük heyecan yaratmıştı.

Kongre için Sivas'a gittiğinde Mustafa Kemal, Dersim'in önde gelen

1 İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, 1991, s. 124-128.

2 İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, 1991, s. 126; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, s. 418.

3 Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep, 1952, s. 129.

iki ismiyle, Koçgirili Alişan Bey ve Baytar Nuri ile Sultani Mektebi'nde görüşmek istemişti. Nuri Dersimi, kendisinin daveti geri çevirdiğini, Alişan Bey'in, gittiğini söylüyor. Mustafa Kemal, Alişan Bey'e "Sizin Sivas mümessili, Baytar Nuri'nin de Dersim mümessili sıfatıyla hareket ettiğinizi görmek isterim" demişti. Veteriner fakültesini yeni bitirmiş, Kürt Teali Cemiyeti için çalışan bir genç olan Nuri, yaşananları hatırat olarak sonraki yıllarda kitaplaştırdı. Babası, başta Seyid Rıza, Kürt aydınlarına eğitim veren bir medrese hocasıydı. Alişan Bey ise Koçgiri Aşireti'nin önde gelen iki isminden biriydi.

Ankara hükümeti Dersim'den gönderilen muhtırayı cevapsız bırakmadı, hemen Elazığ'dan bir heyet çıkartıldı. Ancak, uzlaşma için gönderilen heyet kovuldu. 25 Kasım'da Ankara'ya ikinci muhtıra gönderildi. Talep, 10 Ağustos 1920 tarihini taşıyan Sevr Antlaşması ile Diyarbakır, Van, Elazığ, Bitlis vilayetlerinde uygulanması kararlaştırılan Kürt özerk yönetiminin hayata geçirilmesi idi. Saltanat hükümetinin Kürt özerk yönetimine onay verdiğini bildiriyorlar, Mustafa Kemal'in konuya ilişkin düşüncesini soruyorlardı. Adı geçen illerde özerk bir Kürdistan kurulmayacaksa Batı Dersim'de ayaklanma başlatacaklardı. Doğu Cephesi'nde Ermenilerle süren şiddetli çatışmalara rağmen taleplerinde ısrarlıydılar. İstekleri özetle şöyleydi: Beş Kürt kazasında Kürt idaresinin kurulması, Kürt çoğunluğuna sahip bölgelerden Türk memurların çekilmesi, Koçgiri'ye gönderilen askeri müfrezelerin geri çağırılması, Kürt bölgelerinde Kürtçenin eğitim dili olarak kabul edilmesi, şeriata uygun kanun ve adalet, hapisteki tutukluların salıverilmesi.⁴

Doğu Cephesi'nde, Karabekir'in komutasında Ermenilere karşı genel taarruza geçilmiş, Ankara Hükümeti, Ermenilere karşı Kürtlerin desteğini almayı beklerken isyan bildirisi ile yüz yüze gelmişti.

Ankara kandırıyor muydu?

Mustafa Kemal, ayaklanma çağrısı yapan aşiretlerden meclise temsilci çağırdı. Çoğu isim buna cevap vermezken Diyab Ağa ile Hasan Hayri Bey çağrıyı kabul edip Ankara'ya gittiler. Ancak, Ankara'nın mecliste temsil çağrısını bir kandırmaca olarak değerlendirme eğilimi kuvvetliydi. Ayaklanmadan yana olanlar, çağrıyı kabul edip Meclis'e giden Diyab Ağa ve Hasan Hayri Bey'in kendilerini temsil etmediklerini açıkladılar.⁵

4 Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliği'nin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 39.

5 Daha geniş bilgi için bkz. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep, 1952; Nuri Dersimi, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 129-169.

Yeni Anayasa ve “Türkiye Devleti”

1921 Anayasası hazırlanırken Kürtlerin istekleri dikkate alınmıştı. 20 Eylül 1920’de encümene verilen yeni anayasa tasarısında yerinden yönetim ilkesi esas alınıyordu. Görüşmeler de 18 Kasım’da başlamıştı.

Hazırlanan metinde, devletin adının “Türkiye Devleti” olarak belirlenmesi, farklı köken ve kültürlerden insanları bir üst kimlikte birleştirmeye gösterilen özenden kaynaklanmıştı. Yönetim sisteminde özerklik öngörülüyordu. Halk tarafından seçilecek vilayet şuraları maarif, sağlık, iktisat, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım işlerinin yürütülmesinde yetkili kılınacak, yani vilayetler özerk olacaktı.⁶

Böylece Kürtlerin kendilerini yönetebilmeleri yasal olarak mümkün kılınacak, anayasa teminatı altına alınacaktı.

Milli harekete meşruiyet kazandıracak yasal düzenleme 20 Ocak’ta oylandı ve kabul edildi. Egemenliğin Meclis’e ait olduğu ilan edildi.

Anayasayı hazırlayan encümenin başında hukuk eğitimi görmüş bir gazeteci, Yunus Nadi bulunuyordu.

“Ulusal Kurtuluş hareketi hem savaşıydı, hem hukukçuydu” diyen Bülent Tanör 1921 Anayasası’nın sivil ve demokratik karakteriyle istisnai bir yeri olduğunu söylüyor ve “Bu anayasa Mustafa Kemal için bir ara rejim modeliydi” değerlendirmesini yapıyor.⁷

Anayasa’da kuvvetler birliği ilkesi benimsenmiş; padişaha bağlı olanları küstürmemek için bir devlet başkanlığı düşünülmemişti.

Sovyetler Birliği ile yakın ilişki yıllarında, sol rüzgârın kuvvetli estiği dönemde yazılan anayasanın Sovyet idare modelinden esinlendiği de söyleniyor.

Çatışma başlıyor

Birinci Dünya Savaşı’nda Dersim silah deposuna dönüşmüş, bütün aşiretler silahlanmıştı. 24 Temmuz 1920 günü bir askeri kafilenin yolunun kesilmesiyle patlayan gerginlik, çatışmaya dönüşmüş, çatışmalar 1921 Temmuz’una kadar sürmüştü. Ayaklanmayı başlatan ünlü şair Alişer için çıkarılan af ile meselenin hallolacağı düşünülürken, Alişer teslim olmadı.

6 Teşkilatı Esasiye Kanunu 11. maddesinin orijinal yazımı şöyleydi: “Vilâyet mahallî umurunda manevî şahsiyeti ve muhtâriyeti hâizdir. Hâricî ve dâhilî siyâset, şer’î, adlî ve askeri umur, beynelmilel iktisâdî münâsebet ve hükümetin umûmî tekâlifî ile menâfîi birden ziyâde vilâyâta şâmil husûsat müstesnâ olmak üzere, Büyük Millet Meclisi’nce vâz edilecek kavânin mücibince evkaf, medâris, maarif, sıhhiye, iktisat, ziraat, nâfiâ ve muâvenet-i içtimâiye işlerinin tanzim ve idâresi vilâyet şûrâlarının salâhiyeti dâhilindedir.” (<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa21.htm>)

7 Bülent Tanör, “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Birinci Meclis*, der. Cemil Koçak, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1998.

İsyancı aşiretlerin gücü yanlış istihbaratlar nedeniyle resmi yazışmalarda abartılmış, Kürtlerin tehcir edileceği tehdidi de bölgede yaygınlaşmıştı.

Çatışmayı bastırmak amacıyla kurulan Merkez Ordusu Kasım 1920'de göreve başladı; başına getirilen Sakallı Nureddin Paşa büyük yetkilerle donatıldı. Bölgeye kaydırılan Topal Osman kuvvetlerinden ve oluşturulan gönüllü milislerden yardım alıyordu. Sivas Valisi Cemal Bey, tehlikenin büyüklüğünü fark ederek bir Nasiha Heyeti oluşturdu. Araştırmacı Mahmud Akyürekli Nasiha Heyeti ile sağlanan uzlaşmaya rağmen Ankara'nın operasyon hazırlıklarına devam ettiğini yazıyor. Nureddin Paşa'nın Ankara'ya yaptığı genel bir aflu çözüm arama teklifi kabul görmemiş, af zaafiyet anlamına gelir; önce ayaklanmalar bastırılsın, denilmişti.⁸

Ayaklanma sonunda bastırıldı, ancak düzen sağlanamadı.

Dersim'in en yüksek en hatırlı kişisi Seyid Rıza devreye girdi, barış sağlanması için teklifler yaptı; TBMM başkanlığına gönderdiği mektupta, "din kardeşleri arasındaki husumetin bitmesi halinde Dersim aşiretlerinin savaşa gönüllü birlikler göndereceği belirtiliyor, meselenin bir genel aflu çözülmesi talep ediliyordu".⁹ Teklifler değerlendirilse de verilen sözler yerine getirilemedi, gerginlik devam etti.

Sonunda meclis bölgeye bir Tahkik Heyeti gönderdi. Heyetin incelemeleri sonunda olayların ayaklanma bastırmanın ötesine geçtiği; bin kişinin öldüğü, yüz on altı köyün yakılıp yıkıldığı belirlendi. Köylünün bugdayı, hayvanları elinden alınmış, kadınlar kaçırılmış, halka zulmedilmiş, hayatta kalanlar açlığa mahkûm edilmişti.

Zarar görenlere tazminat

Meclis zarar gören halka kırk bin lira tazminat ödenmesini kararlaştırdı.

Nureddin Paşa'nın Merkez Ordusu dağıtıldı ancak paşa, son anda mahkemeye verilmesi engellenince, rütbelerini korumayı başardı.¹⁰

Ayaklanmanın bastırıldığı Mayıs ayında göreve başlayan Sivas Valisi Ebubekir Hazım Bey [Tepeyran] anılarında Koçgiri günlerini anlatırken, "Yazdıklarım, yazamama azabına dayanabildiklerimden az değildir" demişti.¹¹

Ayaklanmaya katılan Nuri Dersimi, kitaplarında Koçgiri'de bir Kürt İstiklal Savaşı başlattıklarını yazıyor. Eski cumhurbaşkanlarından Celâl Bayar, Koçgiri ayaklanması için şu yorumu yapıyor:

8 Mahmut Akyürekli, *Koçkiri Kırımı 1920-1921*, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 79-97.

9 Mahmut Akyürekli, *Koçkiri Kırımı 1920-1921*, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 126.

10 Koçgiri, 3 Ekim 1921 ve 16-17 Ocak 1922 günleri TBMM'de tartışıldı, tutanaklara geçirildi.

11 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı*, Güner Yayınları, 2009, s. 225.

Dersimlilerin Kürtlük hesabına en idealistleri Koçgiri’de toplandılar, teşkilat yaptılar. Bunlar doğrudan doğruya müstakil bir Kürt hükümeti kurmak istiyorlardı. Sivil asker bütün kuvvetleriyle... Koçgiri bence diğer isyanların hepsinden mühimdir. Yunanlılara karşı nasıl tedbir alıyor idiysek, orada da, aynı suretle teşkilat yaptık. Koçgiri’de çok mühim muharebeler oldu, iki taraftan da çok telefat verildi.¹²

Koçgiri üzerine o günlere ait meclis belgelerini inceleyen Mahmud Ak-yürekli, Alevi Kürtlerin Koçgiri’de, Ankara’da kurulan meclisin değil, padişahın, özellikle de hilafet kurumunun yanında yer aldıklarını söylüyor. Onun yorumuna göre, bu kesim Mustafa Kemal öncülüğünde yürütülen mücadeleyi de bir ayaklanma olarak görmüş, merkezi devletle birlikte olmayı tercih etmişti.¹³

Cumhuriyet’in ilanına kadar geçen süre içinde beş Kürt isyanı yaşandı. Mayıs-Ağustos 1919’da Ali Batı, 1 Haziran-8 Eylül 1920’de Milli Aşireti, 20 Mayıs 1920 Cemil Çeto, 3 Nisan 1923’de II. Berzenci ayaklanması meydana geldi.

Karabekir zaferi Kürtlerle kazanmıştı

Kürtler Milli Mücadele günlerinde en büyük desteği Doğu Anadolu’da-ki direnişe verdiler. Bölgede Karabekir kumandasında 29 Eylül 1920 günü başlatılan harekât başarıyla gelişti ve 30 Eylül sabahı ordu Sarıkamış’a girdi. İçinde Kürt aşiret alaylarının da bulunduğu kuvvetler, 30 Ekim’de de doğu ve kuzeydoğudan kuşattıkları Kars’ı geri aldılar.

Kâzım Karabekir de başarıları nedeniyle korgeneralliğe terfi etti.

Mustafa Kemal’e küstüğü için karargâha uğramayan Halide Edib, uzun bir aranın ardından 30 Ekim günü karargâha uğradığında tezahüratla karşılandı. “Uğur getirdiniz!” dediler, “Kâzım Karabekir Paşa Kars’a girdi” diye sevinçlerini paylaştılar.

Müjdeyi veren eklemişti: “Doğu bölgesi için çalışanlara akşam tatlı var, Batı bölgesi için çalışanlara yok!” Mondros Mütarekesi ile kaybedilen şehirler yeniden sınırlara dahil edilmişti.

Halide o gün aldığı davet üzerine yeniden karargâhta çalışmaya başladı.

Kürtler-Türkler birlikte savaştılar

Birinci Meclis’teki Kürt temsilciler, Milli Mücadele’nin birlikte yürütüleceğine inanmışlardı.

Hasan Hayri Bey, 7.12.1920 günü şöyle diyordu:

12 Kurtul Altuğ, “Celâl Bayar anlatıyor”, *Tercüman*, 10.09.1986; aktaran Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kürdistan*, Öz-Ge Yayınları, 1991, s. 243.

13 Mahmut Akyürekli, *Koçkiri Kırımı 1920-1921*, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 47-52.

“Cephelerde çarpışan, cephelerde vatan uğrunda feda-i can eden din kardeşlerimize bir ihtiyat kuvvetiyle yardım etmektir. Bunun için de bu ihtiyat kuvvetten; Meclis-i Âli’niz emin olabilir ki yirmi bin, otuz bin kişilik bir kuvvet Dersim’de mevcuttur.”¹⁴

Milli Mücadele günlerini anlatan kitaplarda genelde Kürtlerle Türklerin birlikte savaşıklarını, ortak vatani birlikte kurtardıklarını okuyoruz. Örneğin, Antep savaşına katılan on altı çeteden on dördünün Kürt çetesi olduğu bugün hâlâ anlatılıyor. Kadri Cemil Paşa anılarında şöyle diyor:

Antep savunmasını yapanların çoğu Kürtlerdi. Antep’in kurtuluşunu ve Gaziantep diye adlandırılmasını Kürt kahramanların cesur ve özverili savaşları sağlamıştı. Bu savaşlarda *vurun Kürt uşağı bugün namus günüdür* diye çağırılan türküler savaştan sonra *vurun Türk uşağı bugün namus günüdür* şeklinde çevrilerek, Kürdün hizmet ve fedakârlığına karşı her zaman olduğu gibi yine nankörlük gösterilmiştir¹⁵

Kürt aşiretlerinin silahlı birimleri Kuva-yı Milliye içinde yer alırken, Kürt isyanları da sürüyordu. Karabekir Paşa, devlet kontrolü ve kurumları kökleşinceye kadar Kürtlerin orduya alınmasına karşıydı. Kürtleri silahlandırmanın tehlikeli olacağı düşüncesindeydi. Aşiret kuvvetlerinin orduya alınmasına karşı fikirlere rağmen, bu güç on yıl boyunca çeşitli savaşlarda seferber edilecekti.¹⁶

Döneme ilişkin ayrıntılı çalışmasında Sinan Hakan, Kürtlerin milli mücadeleye katılımını şöyle anlatıyor:

Savaşın sonunda bütün enerjisini kaybetmiş Kuzey Kürtleri, Paris Barış Konferansı’nda uluslararası desteğe sahip “Büyük Ermenistan” projesini ölümcül bir tehdit olarak algıladılar. (...) Kürtler özerk bir yapıyla var olacakları bir Osmanlı egemenliğini, Ermenistan egemenliğine doğal olarak tercih ettiler ve mücadeleleri kahir ekseriyetle bu yönde oldu. (...) Bu süreçte Kürtler ve Türkler Osmanlı milletinin iki ana unsuru olarak kabul edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Kürtlerin kahir ekseriyetinin “Milli Mücadele”de yer aldığını söyleyebiliriz. Yani Osmanlı içinde özerkliği savunan kesimleri de Milli Mücadeleye destek verenlerin yanında görmek gerekir.¹⁷

14 Meclis zabıtlarından aktaran Mahmut Akyürekli, *Kürtlerle Türkler*, Tarih Kulübü Yayınları, 2017, s. 114-115.

15 Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kürdistan*, Öz-Ge Yayınları, 1991, s. 63.

16 Kâzım Karabekir, *Kürt Meselesi*’nden aktaran Janet Klein, *Hamidiye Alayları*, İletişim Yayınları, 2014, s. 301-303.

17 Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, 2013, s. 208.

31. BÖLÜM

Silah Sesleri Ankara'dan Duyuluyor

10 Temmuz 1921 günü Yunan ordusu Kütahya ve Eskişehir üzerinden büyük bir saldırı başlattı. Kral Konstantin Anadolu'ya gelmiş, ordularının başına geçmişti. Savaş Nazırı da yanındaydı. Yunan birlikleri her zamanki nakliye araçlarına ilaveten beş yüz adet yük arabası, iki bin öküz arabası, bin deve ile yola çıktılar; tren yolunu, lokomotifleri, vagonları ve kamyonları yok ederek milli ordunun ulaşımını kesmeyi planlıyorlardı.¹

Bursa 10 Temmuz 1920'de Meclis açılır açılmaz, Uşak ise 29 Ağustos 1920 günü işgal edilmiş, Bursa'nın işgali üzerine Meclis kürsüsüne bir siyah örtü örtülmüştü. 20 Temmuz 1921'de Eskişehir'i, ardından Kütahya'yı kaybetmek, Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmek, kimsede moral bırakmamıştı. Yunan ordusunun hedefi bu kez doğrudan Ankara idi. Ankara'yı düşürmek ya da geçici olarak işgal etmek savaşın gidişatını tamamen değiştirecekti. Elden gitmiş bir başkent, Sivas ya da Kayseri'ye taşınmış bir meclis, milli hareketin moralini bozacak, prestijini yerle bir edecekti.

Top sesleri Ankara'dan duyuluyordu. Fevzi Paşa, askere elbise lazım diye yeniden para istemişti. Yeni verdik dediklerinde, "Orduyu giydiriyorum, birkaç ayın içinde o neferler tedricen kaçıyor. Elbiseyi de beraberinde götürüyor. Yerine yeni efrad getiriliyor. Bunlar çıplak. Böyle giderse bütün milleti giydireceğim" diye yakınıyordu. Genelkurmay başkanı sıfatıyla Meclis'te gizli oturum istedi. Kürsüde konuşurken tıraşsızdı; rengi uçmuştu. Bütün sorumluluğu üstlendiğini söyleyerek uykusuz milletvekillerine seslendi. "Ankara'yı bu hafta içinde boşaltmaya, Kayseri'ye götürmeye karar verdik."

Rıza Nur'un anlatımı şöyle:

Gülen yüz kalmadı. Herkes yas içinde. Mustafa Kemal cepheden Ankara'ya geldi. Önüne bakıyor. Ankara bir mahşer; bir ana baba günü. Kayseri'ye ilk kaçanlar Maarif Vekili Hamdullah Subhi ve Yunus Nadi. Hükümet memur ve zabıt ailelerini Kayseri'ye yolluyor. Sokaklarda arabalar, atlar, eşekler, öküzler, kağnılar. Eşyalar arabalara yüklenmiş. Kadınlar eşyaların üstüne oturmuş. Bir tarafında bir kadın, bir tarafında bir oturak, bazısında üç dört tavuk da asılı. Çocuklar analarının kucığında ağlar. Kimsenin bir bildiği yok. Herkes meçhulat içinde.²

1 "Battle of the Sakaria", *The Times*, 14.10.1921.

2 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 3, s. 187.

Mecliste kıyamet kopuyordu. Cepheye bir heyet gönderilmesine karar verdiler. Bu heyette yer alan mebuslardan biri olan Rıza Nur, İsmet Paşa'nın kendilerini "siviller askerin işine karışmasın" diyerek geri çevirdiğini yazıyor.³

Fethi'nin dönüşü

Mustafa Kemal'in o günlerde yüzünü güldüren şeylerden biri, Malta sürgünü arkadaşı Fethi'nin, Ankara'ya geliyordu. Bir gece İstanbul'da kalmış, hemen yola çıkmış, Mustafa Kemal'in yolladığı otomobil onu Çankırı'da karşılamıştı. Eşi Galibe'ye gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

Ömrüme sıcaktan bu kadar şikâyet ettiğimi bilmiyorum. Üç dört gündür düşman mevzilerimize doğru yaklaşıyor. Yarın muharebe olmak ihtimali vardır. (...) Pek temenni ederim ki netice lehimize olsun. (...) İstanbul'dan mebus olmak üzereyim. ... sonra meclise dahil olacağım ve büyük ihtimalle Dahiliye Vekâleti'ne geçeceğim. Fakat bunların cümlesi, bittabi muharebenin iyi bir şekil almasına tabidir. (...) İnşallah düşman mağluben kaçarsa, ilk işim seni buraya getirmektir.⁴

Başkumandan oluyor; padişahın yetkisini elde ediyor

Mustafa Kemal, 1920 yılı boyunca Ankara'da kaldı; harekâtları, uzaktan yönetti.

Onun sürekli Meclis görüşmelerinde hazır bulunması, orduya komutanlık etmek yerine siyaset yapması eleştirilere konu oluyordu. Başkumandan olması isteniyordu. Meclis'e geldiğinde nüfuzunu sarsan homurtular duyuluyordu. Paşa maksadın kendisini yıpratmak olduğunu düşünerek öfkeleniyordu. Meclis'in bir oturumunda her şey konuşuldu. Herkesi dikkatle dinledi. Meclis'in bütün yetkilerini eline almak koşuluyla başkumandanlığı kabul edeceğini bildirdi. Bütün yetkiler sözü diktatörlük korkusuna yol açıyordu.

Meclis'te iki gün tartışılan Başkomutanlık Kanunu 5 Ağustos 1921 günü çıktı ve Mustafa Kemal olağanüstü yetkilerle başkomutan oldu.⁵ Meclis yetki devri konusunda dikkatliydi; Mustafa Kemal'i üç ay için yetkili kılmıştı. Üç ayın sonunda, yetkileri ancak Meclis kararıyla uzatılacaktı.

Taha Akyol, "M. Kemal, meclis yetkilerini şahsında toplayan mutlak idareci oldu. Verdiği emirler kanun sayılacaktı. Bu tarihe kadar meclise karşı sorumlu olan İstiklal Mahkemeleri doğrudan doğruya Başkumandan M. Kemal'e bağlandılar" diyor.⁶

3 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 3, s. 187-188.

4 Fethi Okyar, *İki Gözüm Galibem*, 17 Ağustos 1921 tarihli mektup, İş Kültür, 2014, s. 217; Fethi Bey, Galibe Hanım ile 1916 yılında evlenmişti.

5 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 296-299.

6 Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, 2012, s. 171.

Kanun-i Esasi'ye göre başkumandanlık unvanı padişaha aitti. Yeni yasa Mustafa Kemal'e TBMM adına askeri konularda karar verme yetkisi veriyor, ancak nihai yetkiyi meclis elinde tutuyordu. *Genç Atatürk* biyografisinin yazarı Gawrych, başkomutanlığı yorumlarken, Mustafa Kemal'in, padişahlık ve hilafet kurumunu milli mücadeleden tecrit ettiği yorumuna yer veriyor.⁷

“Allah yine Konstantin’e yardım etti!”

12 Ağustos günü Mustafa Kemal, Polatlı'daki karargâhta attan düştü.

Ali Çavuş'un anlatımına göre teftiş sırasında batarya komutanına çok hırslanmış, o öfkeyle atına atlayınca eyerin üzerinden kayarak öbür tarafa düşmüştü. Bir başka anlatıma göre de sigarasını yakarken kibritin alevinden ürken at onu üzerinden atmıştı.

Dr. Adnan ile Dr. Refik Polatlı'ya geldiler. Otomobille Ankara'ya getirilen paşanın Ankara Cebeci Hastanesi'nde röntgeni çekildi. Üç kaburmasının kırıldığı anlaşıldı.⁸

Kaburgalardan biri ciğere baskı yapıyordu. Doktorlar yirmi gün hiç konuşmadan yatak istirahati yapmasında ısrarcıydılar. Mustafa Kemal, durumu tek cümleyle özetlemiş, “Allah yine Konstantin’e yardım ediyor fakat ben böyle de savaşılabirim” demişti. Cepheye döndü, uzun bir süre hiç konuşmadan şezlongda yattı. Emir ve isteklerini yazılı veriyordu.⁹

Gerektiğinde sedye ile telefona gelip, emir dinlemeyen komutanlarla konuşuyordu.

Halide Edib cephe

Ankara'dan kaçışın başladığı günlerde Halide Edib Mustafa Kemal'e, cepheye gitmek istediğini bildiren bir telgraf gönderdi. “Karargâhta, askerlerin dikkatini çekmeden, yazıcı neferi sıfatıyla çalışmasına müsaade etmesini istiyordu. İstanbul'un işgali üzerine kısa pantolonlu iki oğlunu yatılı okula emanet edip Milli Mücadele saflarına katılmış, ancak gelişinden dört ay sonra, Mustafa Kemal ile anlaşmazlığa düşünce hayalleri allak bullak olmuştu. Kalaba köyünde hatıralarını yazarken, cepheye gitmek isteği ile yerinde duramıyordu. Hastabakıcı olarak bir süre Eskişehir'deki Kızılay Hastanesi'nde çalıştı. Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafa olumlu cevap gelir gelmez, bavulunu topladı, bir zabıt eşliğinde trene bindi.

Karargâhın yeri gizliydi. Sincan civarındaki Mallı (Malıköy) istasyonunda indiler. Onu önce İsmet Paşa'nın yanına götürdüler.

7 George W. Gawrych, *Genç Atatürk*, Doğan Kitap, 2014, s. 196.

8 Bedîi Şehsuvaroğlu, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hür Yayın, İstanbul, 1981, s. 10.

9 Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, 2008, s. 113-114.

Halide Edib'i, "Artık benim orduda bir nefersin" diye karşılayan İsmet Paşa, "Kumandanı ziyaret ettiniz mi?" diye sordu.

"Şimdi hemen gitmelisiniz, sizi bekliyor!"

Halide Edib, bir zabıt eşliğinde gece yarısı köyün karanlık yollarından geçip Mustafa Kemal'in kaldığı eve gitti.

Mustafa Kemal Paşa'ya doğru kalbimde mutlak bir hürmetle gittim. O mütevazı odada bütün gençliğin bir millet yaşasın diye ölmeyi göze alan kararını temsil ediyordu. Ne saray, ne şöhret, ne herhangi bir kudret onun o odadaki büyüklüğüne yaklaşamazdı.¹⁰

Mustafa Kemal oturduğu koltuktan güçlkle kalktı, kaburga kemikleri hâlâ ağrıyordu. Rütbesiz üniformasıyla Batı Cephesi'ndeki sahra ordusunun kumandasını üzerine almıştı. Ankara'nın da siyasi reisiydi. Savaş için halktan yeni taleplerde bulunacaktı. Zorunlu savaş vergisi toplanacak, her hane ve dükkân elinde bulunan gıda ve giyim gibi yararlı malzemenin yüzde kırkını kurulan komisyona teslim edecekti.

Doğu Cephesi kuvvet ve silah göndermişti. Üç kolordulu taarruz Sakarya Nehri'nin stratejik bir noktasından başladı.

Halide Edib, "Sakarya savaşı sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın hususiyeti bambaşkaydı. Daha az alaycıydı; savaşın zaferle sona ereceğinden pek emin değildi ve bütün arkadaşlarıyla beraber ölmeye hazır görünüyordu. En küçük birliklere kadar her bir alayın sayısını ve mevkiini bir anda gözünde canlandırabiliyordu..." diye yazmıştı.¹¹

Mustafa Kemal planları yaparken komutanlara danışır, ordu için yayımladığı cephe emirleri isteği üzerine bütün neferlere okunurdu. Gawrych, onun, askerleri "duygusal kahramanlıktansa, soğukkanlı ve ölçülü bir direnişe yönlendirdiğine" dikkat çekiyor.

Savaş 25 Ağustos'ta başladı. Yunanlar ufak tepeleri peş peşe alıyorlardı. Mustafa Kemal bunun önemli olmadığını; Çal Tepesi'ni alıp da Haymana'ya girerlerse kapana kısılacaklarını söylüyordu. Halide Edib ile Yusuf Akçura savaşı Alagöz Tepesi'nden izlediler. Yunan uçakları uçuşurken, yaralıları, tek atla ve odunla işleyen lokomotifin çektiği ağır katarlarla güvenli noktalara sevk ediliyordu. Ankara'dan sonra kağınlarla taşınan yaralılardan çoğu yollarda ölüyor, topağa veriliyordu.

Kayseri'ye nakil gerekebilir...

Mustafa Kemal, 26 Ağustos günü Müdafaa Vekili Refet Paşa'ya cephede mühim kayıplar verdiklerini bildirdi. Durum böyle devam ederse, savaş

10 Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 2008, s. 217-219; *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 288.

11 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 289.

Ankara'ya dayanacaktı. Meclis ve hükümet heyetini Kayseri'ye nakletmek gerekecekti.

Meclis'e Kayseri'ye taşınma yetkisi 21 Temmuz günü yapılan gizli oturumda verilmişti. Meclis Evrak ve Tahrirat Kâtibi olarak çalışan Necmeddin Sahir Bey mebuslar arasında zafere dair bir anket başlattı. Cevaplamayan otuz yedi kişiden biri de Mustafa Kemal'di. Soru şöyleydi: "Kazanılacak olan milli istiklal mücadelemizin feyizdar (bereketli) ve semeredar (semereli) olması neye mütevakıftır? (bağlıdır)"¹² Anketi götürdüğünde, şöyle demişti: "Yok be çocuk. Sen bunları toplayasın. Eser benimdir."

Mustafa Kemal, 27 Ağustos gecesi grup kumandanlarına son nefere kadar savunma emri verdi. Yunanları ülkenin içlerine çekerken, orduyu kurtarmak ve savaşarak yok olmasına izin vermemek için Ankara boşaltılacaktı. 29 Ağustos akşamı da Kayseri'ye taşınma talimatı verildi.

Aynı gün özel kalem müdürü Hayati Bey'den telgrafla, hükümet ve Meclis'in Kayseri'ye nakledilmesi durumunda Fethi, Nuri, Salih ve Ruşen Eşref Bey ve aileleri ile Fikriye Hanım'ın da naklini istedi. Emir şöyleydi: "Mühim eşyaları Kayseri'ye gönderiniz, Fikriye Hanım'ın yanında lüzumu kadar muhafız bulundurunuz."¹³

Türkün Ateşle İmtihanı

Halide Edib, savaşın içinden yazdığı yazılarla Milli Mücadele'yi son-suzluğa taşıdı.

Cepheden, karargâhtan, Ankara'dan, Uşak'tan, İzmir'den gözlemlerini okuruyla paylaştı. Mustafa Kemal'in özel istihbarat ajanı olarak çalışmış, onu yakından tanımıştı.¹⁴ Milli Mücadele ve Mustafa Kemal üzerine yazılmış kitapların vazgeçilmez anlatıları hep Halide Edib'den beslendi.

Türkün Ateşle İmtihanı'nda, Sakarya Savaşı'nı bir film sahnesi gibi anlatmıştı. Karargâhta yaşananları onun gözlemlerinden okuyalım...

İlk haftanın sonunda Çal Tepesi düşmüştü. Karargâhta korkunç bir sessizlik vardı. Mustafa Kemal Paşa öfkeyle sövüyor, bir aşağı bir yukarı gidip geliyordu. Geri çekilme emri vermekte tereddüt ediyordu. Fevzi Paşa muharebe meydanını teftişe gitmişti. Gece yarısından sonra saat tam ikiydi. Odaya giren zabıt, Fevzi Paşa sizi arıyor efendim, dedi.

Gece yarısından sonra, saat tam ikiydi. Bana orası o gece bir tiyatro salonu gibi gelir. Mustafa Kemal Paşa karşıdaki odada telefon ediyor, ben de kapıya dayanmış dinliyordum. Sofa ayakta duran zabitelerle doluydu. Herkes bekliyordu.

12 Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim, 2012. s. 125-128.

13 ABE, Cilt 11, Kaynak Yayınları, s. 352, 351.

14 İpek Çalışlar, *Biyografisine Sığmayan Kadın*, Halide Edib, Everest Yayınları, 2010, s. 348.

“Siz misiniz paşa hazretleri, Ne? Vaziyet lehimize mi dediniz? Doğru anladım mı? Haymana hemen hemen işgal edilmiştir. Ne? Yunanlılar kuvvetlerinin sonuna gelmiş, ricat mı edecekler?”

Orada duranların yüzleri ışıldıyor. Ondan sonra Mustafa Kemal Paşa geldi.

Yunanlılar daha ileri gitmeden önlerine göndereceği kuvveti temin için plan yapmaya başladı. (...) Mustafa Kemal Paşa'nın gözleri o gece Dante'nin cehenneminde yananların gözleri gibi, anlatılamayacak kadar acı içindeydi.

Halide Edib, “Dinleniniz paşam, yatınız” dedi. Mustafa Kemal, “Hayır, haydi bir kahve daha içelim” diye cevap verdi.

“Eğer bazen tesadüfi bir hareket bir milletin kaderini değiştirebilirse, işte Fevzi Paşa'nın telefonu böyle bir tesadüf oldu” diyor Halide Edib.¹⁵

* * *

9 Eylül günü Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile birlikte savaş alanına hâkim olan Zafer Tepe'ye çıktı, durumu kendi gözleriyle gördü. Fevzi Paşa'dan hücum planını dinledi ve onayladı.

Arabayla giden üç paşayı, içlerinde Halide Edib'in de olduğu kırk kadar atlı takip ediyordu. Ali Çavuş, Halide Edib'in yanına geldi,

“Sol üzenkiye ayağını geçirmemişsin. Paşa gönderdi düzeltelim diye!” Bir siperden Mustafa Kemal Paşa gülümseyerek bakıyordu. “Gelin Hanımefendi habediyoruz!”

En çok sevdiği oyunu oynayan bir çocuk gibi gülüyordu... Arkasında kürk, bir elinde telefon, karşıdaki tepelerle konuşan bir adam. Mustafa Kemal Paşa.

“Duatepe'ye hücum ediyoruz” dedi.¹⁶

Halide Edib, davete uydu, sipere atladı.

Peleriniyle uzaklara bakan başkomutan

Duatepe 10 Eylül günü zaptedildi. Başkumandan taarruz eden kıtaların yanında savaşıyor, bu da subay ve erlerin moralini yükseltiyordu.

Duatepe zaferinin ardından onbaşı rütbesiyle onurlandırılan Halide Edib, Mustafa Kemal'e duyduğu şükranı şu satırlarla ile anlattı:

Duatepe'nin üstü birkaç ağızlı yanardağ gibi dumanlar taa gökte... Bu bir dev dünyasına benziyor. (...) Başkumandan ayakta. Arkasında geniş bir pelerin, uzaklara bakıyor. (...) Başkumandanın mavi gözleri yükseklere bakıyor, göğe akıyor gibi. Tepede kumandan, zabıt, nefer hepsinin nazarları Duatepe'de. Toplar, susmuş, duman dağılmış. Düşmanın kaçan kollarından çıkan toz bulutlarını ufuklarımızın ziyası parlatıyor.¹⁷

15 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 298.

16 Halide Edib Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayınları, 1962, s. 224-228.

17 Halide Edib Adivar, “Duatepe”, *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları, 2001, s. 66.

Savaşın başında Mustafa Kemal, “Yarın düğün başlayacak” demişti. Uçurum kovuklarında baş aşağı yatan Yunan askerlerinin ölü bedenlerini Halide Edib, işte “düğün sofrasından arta kalanlar” diye tanımlamıştı.¹⁸

Halide Edib savaşta yaşanan zulümleri tespit eden komisyonun başına geçmiş, cephelerde yaşanan ve yaşatılan felaketleri tek tek not ediyordu. Resmi makamlara sunduğu raporlar üç ciltlik bir kitap boyutuna ulaşmıştı.

Özellikleriyle Mustafa Kemal

Halide Edib, İstiklal Savaşı sırasında gözlediklerini anlatırken Mustafa Kemal'in karakter özelliklerini de yazdı. Siyasi arkadaşlıkları, siyasi düşmanlığa dönüşünce, Halide Edib'in anlatıları da öfkesiyle gölgelendi. 1926 yılında İngiltere'de iken yazdığı *The Turkish Ordeal* isimli anı kitabını 1960'lı yıllarda gözden geçirerek Türkçe olarak *Türkün Ateşle İmtihanı* adıyla yayımladı.

Halide Edib, emsalsiz tasvir gücüyle hayranlıkla söz ettiği Mustafa Kemal'i kimi satırlarında, kalpsiz, uyumsuz, sabırsız, sert ve acımasız sıfatlarıyla tanımladı.¹⁹

Ziraat Mektebi'ndeki karargâhta çalıştıkları günleri şöyle anlatmıştı:

Yemeklerimizi karargâhta yiyorduk. Öğle yemeği çok basit ve çabuk geçerdi. At nalı şeklinde bir masanın etrafında otururduk. İyice konuşulurdu. Bilhassa, Mustafa Kemal Paşa geçmiş günlerden uzun uzun bahseder, hemen herkesi acı fakat parlak bir surette tenkit ederdi. Onu dinlerken memlekete yarayacak hiçbir şahsiyet olup olmadığı hakkında, insanda şüphe uyandırır. ... Her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmak gerekiyordu.

Bu münakaşalar yemekten sonra başlar, saat dokuza hatta bazen sabah beşe kadar sürerdi. (...) Bu meselede Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyetinin büyük rol oynadığını sezmek mümkün değildi. Mustafa Kemal Paşa fikirlerini telkinden hiç yorulmaz, etrafını nihayet kendi düşüncelerine sürüklerdi.

Mustafa Kemal her sabah, çevresindekilere o gece rüya görüp görmediklerini sorardı.

Halide Edib, “Kurnazlar da tabii onun muvaffakiyetini ifade eden rüyalar anlatırlardı. Kehanete, bilhassa rüyaya çok inanırdı. Yazıhanesinin arkasında bilmem hangi bir hoca veya kahin tarafından yazılmış, yeşil zemin üzerinde, Arapça acayip yazılar vardı” diyor.

“Samimi olmayan gösterişler veya inançlarla alay etmesini çok iyi bilirdi. Kendisi gayesine varabilmek için sıra ile tamamen zıt görünen herhangi bir ülküyü ele alırdı. Hülasa, varmak istediği neticeden kendisini alıkoyabilecek

18 Halide Edib Adıvar, “Kırmızıtepe”, *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları, 2001, s. 69-74.

19 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 168, 170, 189, 293.

hiçbir duyguya, tabi olmazdı... Hiçbir şeye körü körüne inanmazdı. Herhangi bir ülküye tamamen bağlanmış olanları kullanmayı da iyi bilirdi.”²⁰

... Griler içindeki adam, insana, tabiatüstü bir varlığın karşı konulamaz hayatıyet ve gücünü hissettiriyordu. Yeni devleti yaratacak olan, onun ağzından çıkan sözler değildi. Zira görüşleri kimi zaman bir projektör kadar keskin ve açık, kimi zaman da demagojiye meyledecek kadar belirsiz ve çapraşıktı. Meslek hayatı boyunca dinmek bilmeyen sebatla çalışmış, sıradan herhangi bir insanı dermansız bırakıncaya kadar konuşabilmişti. Yeni devleti yaratacak onun arzularıydı. (...) Onun ulaşmak istediği emel, tarihin bilinen en güçlü emellerinden biriydi ve bu emele eninde sonunda ulaşacağı da kesindi. İlim ve irfan insanın kaderini yavaş yavaş değiştirebilir, ama tarihin kaderini bir anda değiştiren çarpıcı olayların asıl ardında yatan, insanların dinamizmi ve bir yanardağ gibi aniden patlak veren tutkularıdır.”²¹

Halide Edib, 1920 Haziranı’nda Mustafa Kemal ile aralarını açan gece yarısı tartışmasını da yazmıştı.

Savaş meydanında değilse ya da siyasi düşmanlarını dizginlemek için uğraşmıyorsa, çalışmadığı zamanlarda, önüne gelenle yararsız ve maksatsız tartışmaya girmekten müthiş zevk alırdı. Bana yine böyle bir tartışmaya girmiş gibi geldi. Sonra bir an için bana, savaşmadığı günlerde merkepleri bir hamlede ikiye bölme idmanlarıyla kılıç kullanmadaki ustalığını geliştirmeye çalışan kudretli padişah IV. Murad’ı hatırlattı. Bu yüzden o sırada söylediklerini pek önemsemedim. Bana bakarak sordu:

“Ne düşünüyorsunuz hanımefendi, doğru değil mi?”

“Dediğinizi pek anlayamadım Paşam.”

“Yanıma geliniz anlatayım.”

Yanındaki sandalyeye oturdum. O da çocuksu tartışma üslubunu terk edip anlattı:

“Şunu demek istiyorum...”

Paşa, maksadını açık ve çok basit biçimiyle anlatmıştı.

“Herkes benim verdiğim emri yerine getirmelidir.”

“Şimdiye kadar Türkiye’nin selameti ve hayrı için böyle yapmamışlar mı?”

Benim soruma aldırmadan, aynı açıklıkla sert bir şekilde devam etti:

“Ben hiçbir tenkit hiçbir fikir istemiyorum. Sadece kendi yolumdan gitmek istiyorum. Yalnız emirlerimin yerine getirilmesini istiyorum.”

“Benden de mi Paşam?”

“Evet, sizden de...”

Bu içtenliğine ben de açık yüreklilikle cevap verdim.

“Milli maksada hizmet ettiğiniz sürece size itaat edeceğim.”

Benim söylediğim şartı duymazdan gelerek tekrar etti:

20 Halide Edib Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayınları, 1962, s. 126, 130, 134, 151.

21 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 141.

“Benim emrime daima itaat edeceksiniz!”

Ben yine açık cevap verdim.

“Bu bir tehdit mi Paşam?”

“Beni affedin. Sizi korkutmak gibi bir niyetim yoktu.”

Mustafa Kemal'in tehdit gibi bir niyeti olmadığını düşünmüştü. Orada kimlerin olduğuna bakmaksızın, sadece içini dökmeye, gönlünden geçenleri dile getirmeye çalışıyordu, yüksek sesle düşünür gibiydi.

O sırada orada olmaman onun için hiçbir önemi yoktu. Beni de başkaları yaptığı gibi eleştirdiğini, kötü şeyler söylediğini adım gibi biliyordum; Ben bir istisna değildim. Yüz yüze geldiğimizde ise tam bir centilmen gibi davranıyordu. Üstelik bu tavrı öteki kadınlara takındığından farklı bir tavır da değildi. Yalnızca bir açıdan çağdaştı; o da, erkeklerle kadınlar için farklı ölçütleri yoktu...²²

Halide Edib Mustafa Kemal'e küsmüştü

İstihbarat raporlarına yansıyan gerginlik, uzun süreli bir suskunlukla sonuçlandı. Mustafa Kemal'e küsen Halide Edib Kalaba'daki (Keçiören) evine çekildi. Aslında, Mustafa Kemal'in açık sözlülüğünden etkilenmişti. Kafasında iki Mustafa Kemal belirdi. Birine hayranlık duyuyor, diğerinden de korku ve öfkeyle söz ediyordu. O günün asli görevinin Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermek olduğunun bilincindeydi.²³

O günlerde tutulmuş bir anı defterinde, olay şöyle aktarılmıştı: “Halide Hanım'a karşı gayet düruşt (kaba) muamelesi. Onun da, biz senin uşakların değiliz paşa, memleket için geldik, diye cevap vermesi ve o günden beri aralarının açık olması...”²⁴

Rıza Nur'a göre, Halide Edib Mustafa Kemal ilişkisini şöyleydi:

Halide ile Mustafa Kemal'in arası pek iyi idi. Daima görüşüyorlardı. Mühim müzakerelere bazen hususi surette iştirak ediyordu. Mustafa Kemal'in hususi etrafı yani yaverleri, kâtipleri Halide Hanım'ı sık sık ziyaret ediyorlar. Hal böyle iken araları açıldı. Halide Hanım Mustafa Kemal'in aleyhinde söylenmeye başladı. ... Halide Hanım müzakerelerde adeta müstebit, hemen daima kendi fikrinin kabulünü, her şeyde kendisine rey sorulmasını istiyor. Bu ise Mustafa Kemal'in en sevmediği şey.²⁵

22 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 187-190.

23 İpek Çalışlar, *Biyografisine Sığmayan Kadın, Halide Edib*, Everest Yayınları, 2010, s. 224.

24 Cavid Bey, *Felaket Günleri*, Cilt 2, Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s. 78-80.

25 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 3, s. 67.

32. BÖLÜM Sakarya Zaferi

Madam,

...

On beş günden beri devam etmekte olan korkunç bir savaş, kızgın saldırıları tamamen püskürtülen Yunanlıların takatten düşmesi ile biteceğe benziyor. Askerlerimizin kahramanlığı ve bütün milletin takdire değer bir sadakatle bana yaptığı noksansız yardımdan kuvvet alarak, saldırganı memleketimden kovacağımı kuvvetle ümit etmekteyim. (...) Her tarafta cinayet, yangın, yağma ve düşmanların sefilâne geri çekilmeleri (...) Senelerce ve belki de asırlarca Anadolu bu alçaklığın hatırasını ve bunları yapanlara karşı duyduğu derin kini muhafaza edecektir.¹

Mustafa Kemal, savaşın en hararetlı günlerinde, 5 Eylül'de duygularını Fransız kadın gazeteci Berthe Georges-Gaulis ile böyle paylaştı. 1921 yılı Şubat-Mayıs aylarında Anadolu'ya gelen, Batı Cephesi'nden haberler yazan Fransız gazetecinin Milli Mücadele'ye gösterdiği yakın ilgiyi değerli buluyordu:

İstanbul'da Sakarya'da ölenler için mevlid

9 Eylül Cuma günü Anadolu'da savaşan ordu için Ayasofya Camii'nde okunan mevlidi dinlemeye on bin kişi geldi. Aralarında Velihaht Abdülmecid ile Sultan Reşad'ın üçüncü oğlu Şehzade Ömer Hilmi Efendi de vardı. "Sakarya boylarında Türklere karşı harbeden düşman askerlerini kahhar isminle kahret yarabbi" duasına binlerce kişi amin diye karşılık verdi. Cepheden gelen iyi haberler Ankara'da şenliklerle kutlandı.

"Devleşen Mustafa Kemal"

Sakarya Savaşı'nın ardından İngiliz istihbaratı şu önemli notu düştü: "Mustafa Kemal halkın gözünde şimdiye kadar hiç olmadığı kadar devleşti."²

14 Eylül günü Mustafa Kemal, kazanılan zaferi bir beyanname ile duyurdu.

Sakarya Meydan Muharebesi sonunda Türk ordusunun kayıpları resmi

1 <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-36/kastamonuda-gelip-gecen-iki-fransiz-gazeteci-madame-berthe-gaulis-ve-jean-chiliquelin>

2 *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, 1921*, der. Ali Satın, Tarihçi Kitabevi, 2012, s. 22.

kayıtlara şöyle geçti: Beş bin yedi yüz on üç şehit, on sekiz bin dört yüz seksen yaralı, sekiz yüz yirmi sekiz esir ve on dört bin iki yüz altmış sekiz kayıp olmak üzere toplam otuz dokuz bin iki yüz seksen dokuz; Yunan ordusunun kayıpları: Üç bin yedi yüz elli sekiz ölü, on sekiz bin dokuz yüz elli beş yaralı, üç yüz elli dört kayıp olmak üzere toplam yirmi üç bin yedi.

Sakarya başarısı, Milli Mücadele'nin seyrini, dünyanın Türkiye'ye bakışını değiştirdi. 19 Eylül günü Meclis, Mustafa Kemal Paşa'yı Gazi unvanı ve mareşal rütbesiyle onurlandırdı.

Zafer herkesi mutlu ederken paşalar arasında alttan alta bir rekabet sürüp gidiyordu. Doğu Cephesi'nden savaşı gün gün takip eden Kâzım Karabekir anı defterinin 9 Eylül sayfasına, zaferi kazandıranın Fevzi Paşa olduğunu yazmıştı.

“Sakarya boyundaki Yunan ordusunun ricata başladığı anlaşılıyor. Mustafa Kemal Paşa da ricat emrini vermiş. Fevzi Paşa sabaha kadar tehir etmiş, Yunan ordusunun ricatını görünce vazgeçmiş yoksa felaket olacaktı.”³

Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* adlı kitabında da benzer bir ifadeye yer vermiş: “Fevzi Paşa bana bu muharebeden bahsederken, zaferi kendisinin kazandığını, fakat herkesin Mustafa Kemal kazandırdı zannettiğini yazmıştı. ‘Hakikati neden saklıyorsunuz?’ dedim. ‘Şimdilik böylesi muvafık’ dedi.”⁴

Özenli kravatıyla cepheden dönen komutan

22 gün süren Sakarya Muharebesi'nden gelen zafer müjdesinin ardından Ruşen Eşref, Hamdullah Subhi ve Yakub Kadri, Maarif Vekâleti'nin arabası ile Mustafa Kemal'i karşılamak için istasyona gittiler. Yakub Kadri Mustafa Kemal'in cepheden dönüşüne tanıklık:

O çoktan treninden çıkmış, otomobiline atlayıp Çankaya yolunu tutmuştu. Kavaklıdere dönemecinde bize rastgelince, ilk işi zarif ve güzel elini eldiveninden çıkarıp bize uzatmak oldu.

“İstasyona mı gidiyorsunuz, niye zahmet ettiniz?”

Sırtında her zamanki avcı kostümlerinden biri, başında astragan kalpağı, bembeyaz, tertemiz bir ipekli gömlek üstünde, her vakitki gibi özenle bağlanmış kravatı. Üzerinde yirmi iki günlük cehennemin tozundan dumanından en hafif bir iz bile yok. Yüzü rahat sakın sakın gülümsemekte. Sanki banyosunda yıkanıp traşını olduktan ve kahvaltısını ettikten sonra çıktığı bir kır gezintisinden dönüyordu.⁵

3 Kâzım Karabekir, *Günlükler*; Cilt 1, YKY, İstanbul, 2009, s. 751.

4 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt 2, YKY, İstanbul, 2008, s. 1107 dipnot.

5 Yakup Kadri, *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 156-157.

Zübeyde Hanım'dan Darüşşafaka'ya şükran bağışı

Zaferi duyururken, gazeteler işgalci devletlerin sansürüne aldırmamışlardı. Zübeyde Hanım oğlunun zaferini, gazi ve mareşal unvanına layık görülmesini telgrafla kutladı:

Size mareşallik yüce rütbesi ile gazilik şeref unvanının verildiğini müjdelediler. Milletin hakkınızdaki bu sevgi ve itimadı, benim kadar kimseyi duygulandıramaz. Kız kardeşinle beraber alınandan öperek ve bağnımıza basarak seni tebrik ederiz.

Mustafa Kemal de “Benim için dünyevi mükafatların en yücesi olan tebrikatınızla mesut oldum. Sizi görmek hususundaki isteğimin derecesini ifade imkânsızdır. İlk fırsatta sizleri buraya getirmeye çalışacağım” derken, annesinden beklemesini ve duasını eksik etmemesini istedi.⁶

Zübeyde Hanım, oğlunun ve memleketin sevincini yetimlerle paylaşmak için hayırda bulunmaya karar verdi. Darüşşafaka Cemiyeti'ne 28 Ekim 1921 tarihinde, yirmi bin kuruş bağış yaptı. Bağış karşılığında her sene Kadir Gecesi'nde Darüşşafaka öğrencilerinin, ailesinden sevip de kaybettiklerinin ruhuna dualar okunacak, hatim indirilecekti. Hatimin sevabının gönderileceği isimleri de yazdırmıştı. Bağış olarak verilen yirmi bin kuruş, İslamî Eğitim Cemiyeti tarafından işletilecek, elde edilecek gelirden, yılda bir defa öğrencilere mevsim meyveleri dağıtılacak; bağışın gerekleri, Darüşşafaka'da müdürlük yapacak olan kişiler tarafından yerine getirilecekti.⁷

Mebus maaşı kırk liraydı. Yani Zübeyde Hanım'ın yaptığı bağış beş aylık mebus maaşı kadardı. İş Bankası senetlerine göre yapılan bir hesaplama göre bu paranın 2009 yılında iki milyon liraya eş değer olduğu öne sürüldü. Ancak bu hesap Zübeyde Hanım'ın o gün iki milyon liralık bağış yaptığını göstermiyor. Hisse senedinin getirisi ile doksan yıl içinde sağlanan değer, elbette o günkü değer değil. 1921 yılındaki dolar karşılığı sekiz yüz doksan.

Bağış evrakında, Ankara Hükümeti Büyük Millet Meclisi Reisi ve Anadolu Kuva-yı Milliye Başkumandanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin validesi Zübeyde Hanımefendi olarak söz edilmişti. Bağışı yaparken, yanında akrabası ve eski Selanik Konsolosluk kâtabi Cemal Bey [Bolayır] ile Mustafa Kemal'in halası Emine Hanım vardı.⁸

6 27 ve 29 Eylül 1921 tarihli telgraflar için bkz. Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AAM, Ankara, 1999, s. 267.

7 Murat Bardakçı, “Annesinin Kaleminden Atatürk'ün Akrabaları”, *Habertürk*, 24.05.2009.

8 Ankara'da Dışişleri Bakanlığı levazım işlerinde görev yapmaya başlayan Cemal Bey [Bolayır] İstanbul'a gelişlerinde Zübeyde Hanım'ın işlerini takip ederdi.

Zübeyde Hanım, Kadir Gecesi'nde ölen yakınları adına hatim indirilmesi için bir de sevap listesi hazırlamıştı. Kızları İsmet (Fatma), Naciye, manevi kızı Rabia, oğulları Ömer ve Ahmed, ağabeyi Hüseyin, babası Feyzullah, annesi Ayşe, büyükannesi Emetullah, anneannesi Emine, teyzesi Fatma, kayıvalidesi Ayşe ve görümcesi Hatice ile vefat etmiş eşleri Ali ve Ragıp Beyler için dua okunmasını istemişti.⁹

Yakında geliyorum

Zübeyde Hanım, ölümünden yaklaşık bir yıl önce, 25 Ocak 1922'de vasiyetnamesini hazırlamak için yine Cemal Bey'i [Bolayır] çağırdı. Şahitler önünde bir vasiyet düzenlendi. Zübeyde Hanım, ölümünde Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'na gömülmeyi vasiyet etmiş, cenaze töreni, ölümünün üçüncü gecesi yenilecek akşam yemeği, okunacak dualar ve yapılacak masraflar için dört yüz elli lira ayırmıştı.

Mirasının nasıl sarf ve vakfedileceğini vasiyetine yazdırmıştı. Yakınlarına bırakmak istediği paralar şöyleydi: Yahudi'den dönme Hayriye'ye on lira, manevi evladı yerindeki Ayşe'ye gelinlik çeyizi için on lira, Selanik'te ölmüş biraderi Hasan'ın oğlu Abdurrahman'a otuz lira, yetim Abdürrahim'e yirmi lira, Vasfiye adlı hizmetçisi bulunduğu (Ülkü'nün annesi) yirmi lira, beslemesi Afife ile oğlu Hakkı'nın sünneti için on beş lira verilecekti.

Şehrin münasip bir yerine suyu her zaman akacak bir çeşme yaptırılması için su ve onarım masrafını da düşünerek dört yüz yetmiş beş lira ayırmıştı. Her cuma günü, belirlenecek bir camide, namazdan bir saat evvel Kuran okunacaktı. Hafız efendiye ödenmesi için dört yüz doksan lira ayırmıştı. Bir defaya mahsus, Kurban Bayramı'nda, Öksüzler Yurdu öğrencileri için beş adet kurban kesilecek, Kuran hatmolunacak ve bu yurda iki yüz lira verilecekti.

Selanik'teki evlerini Mustafa Kemal ve Makbule'ye bırakmıştı:

Selanik'te Mithat Paşa Sanayi Mektebi karşısındaki selamlığı ile birlikte büyük evim ile aynı evin köşesinde bulunan teyzemden alınmış iki tane evimi Mustafa Kemal Paşa'ya ve gene büyük evimin köşesinde Ayşe Molla'dan alınan bir ev ile Ahmet Subaşı Mahallesi'nde bulunan bir ev ki toplam olarak iki evimi kızım Makbule Hanım'a ayırarak tahsis eyledim.

Vasiyette, mevcut parasından kızının haberdar olduğunu, oğluna da bir yıl önce mühürlü mektupla bilgi verdiğini belirtmişti. Bu vasiyetin yerine getirilmesi için harcanacak bin sekiz yüz lira Osmanlı Bankası'na yatırıla-

9 Murat Bardakçı "Annesinin Kaleminden Atatürk'ün Akrabaları", *Habertürk*, 24.05.2009.

çaktı. Selanik Başkonsolosu Kâmil Bey [İrdelp] ile başkonsolosluk kâtibi Cemal Bey'i (Bolayır) vasi tayin emiştı.¹⁰

Vasiyetnamenin bir kopyasını oğluna gönderdi.

Oğluna kendisini yanına aldırması için ikinci bir mektup daha yazdırdı.

İki gözüm oğlum,

Artık taksiratımız bitsin, kavuşalım. ... İnşallah hepiniz ittifak ile vatanın selametini hazırlar ve ortalığı düzeltirsiniz. Hastalığım tamamiyle geçemiyor.

Sizleri her zaman düşünmekten rahatsızlanıyorum.

Oğlum biraz iyileşirsem beni aldırmanın çarelerini düşün... Baki sıhhatte daim olmanızı Cenab-ı Hak'tan temenni ederim. Abdürrahim ve Ayşe" ellerinden öperler. Makbule ve Rukiye¹² Hanım hürmetle ellerinizden öperler.¹³

Mustafa Kemal, işlerin fevkalade memnuniyet verici şekilde yürüdüğünü, sağlığının mükemmel olduğunu yazdı, ondan biraz daha sabretmesini istedi. "Acele etmeye lüzum yoktur, inşaallah yakında ben oraya geleceğim" diyordu.

Veliaht Abdülmecid Meclis'i tanıyor

Veliaht Abdülmecid Efendi, Mustafa Kemal'e gönderdiği iki şahsi mektubun arkasından 24 Aralık'ta 1921 günü, doğrudan Meclis'e hitaben bir mektup yazarak Meclis'i tanıdığını Ankara'ya duyurdu.

Mustafa Kemal, bu mektubu Meclis'e sunarken, saltanat ailesi hakkında Meclis'i aydınlattı. Veliaht Abdülmecid'e Anadolu'ya gelmesini teklif etmiş, o ise giriştiği bazı siyasi ilişkilerin neticesini beklediğini öne sürmüş, gelmemişti. Mustafa Kemal, veliahtın oğlu Ömer Faruk Efendi'nin, muvafakat almadan emrivaki yaparak Anadolu'ya geldiğini; veliaht ya da padişah olmayı kafasına koyduğu için geri çevrildiğini de aynı konuşmasında anlatmıştı.¹⁴

Veliaht Abdülmecid'e Anadolu'daki harekete katılma daveti doğrudan Mustafa Kemal'den gelmiş, veliaht, ikilik çıkar endişesiyle daveti geri çevirmişti.

10 Kemal Zeki Gençosman-Niyazi Ahmet Banoğlu, *Atatürk Ansiklopedisi*, Cilt 1, May Yayınları 1972, s. 63-69; Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, AAM, 1998, s. 121-127.

11 Zübeyde Hanım'ın evlatlığı.

12 Atatürk'ün amcası Hafız Mehmet Emin Efendi'nin kızı olabilir.

13 Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AAM, 2005, s. 321.

14 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, 24.12.1921, Cilt 2, s. 525-527.

33. BÖLÜM

Mustafa Kemal'i Kitaplaştıran Gazeteciler

Fransız siyasetçi Henri Franklin Bouillon Fransızlar adına müzakereleri yürütmek amacıyla 20 Eylül günü Ankara'ya geldi. 20 Ekim 1921'de de Fransızlar ile savaşı bitiren Ankara Anlaşması imzalandı. Türkiye ile Fransa arasında savaşa son veren anlaşmada Berthe Georges-Gaulis'nin payı büyüktü. Meclis zabıtlarına yazıldığı biçimiyle, "Madam Golis" için iki kez teşekkür önergesi verilmişti.

Tunalı Hilmi Bey Meclis konuşmasında "Bizim için çarpışmaya âşık olmuş o dişi arslana Madam Gaulis'e tebriklerle karışık şükran duygularını uçururken" sözlerini kullanmıştı.

Dişi arslan kimdi?

Uzun yıllar İstanbul, Beyoğlu'nda yaşayan Berthe Georges-Gaulis (1870-1959) Fransız basını için çalışan eşi ölünce gazeteciliğe başlamıştı. Fransa'nın Osmanlı ile savaşa girmesi üzerine İstanbul'u terk etmek zorunda kalmış, savaş bitince Eylül 1919'da geri dönmüştü. Anadolu'daki milliyetçi komutanlarla görüşmek üzere Batı Cephesi'ne gitmiş, Eskişehir ve Konya'nın ardından Ankara'da Milli Mücadele'nin önderiyle görüşmeyi başarmıştı. Türk davasına destek veriyordu.

Kasım-Aralık 1921'de ikinci kez Ankara'ya geldiğinde Çankaya'nın bahçesindeki evlerden biri onun için hazırlandı. Dilediğini görecekt, dilediğini yazacaktı. Berthe, sekizgen odasına, dantelli perdelerine ve çalışma masasına bayıldı. Sabahları gül reçeli ile tatlandırıldığı kahvaltılarına Mustafa Kemal'in yaverlerinden Mahmud [Soydan] eşlik ediyordu. Ford otomobil emrindeydi. Meclis'e, elçiliklere ziyarete gidiyor, dilediğinde Mustafa Kemal ile uzun uzun görüşebiliyordu.

Kadın gazeteciye, Ankara basını da yakın ilgi göstermiş, onu "Beş büyük Fransız gazetesinin tanınmış muharriresi" sıfatıyla tanıtmıştı.

Kürsüdeki lidere tanıklık eden kadın

Meclis oturumlarını davetli sıfatıyla izleyen ilk kadın olan Berthe Georges Gaulis, 1 Aralık 1921 tarihli oturumu meclis locasından Mustafa Kemal'i izledi ve kaleme aldı.

Çabuk adımlarla, herhangi bir yere basit bir mebus gibi gitti oturdu, dinledi, notlar aldı. Sonra, kurşunkaleminin tersiyle önündeki sıraya üç kez vurdu.

Bu, söz istediğinin işareti idi. Başkanlık eden zat, kalem darbelerinin farkında olmamıştı. Paşa, kalem darbelerini aynı jestle tekrarlardı, bu sefer bir işaret ona cevap teşkil etmişti, o da ayağa kalktı, toplantı salonunu kendine has yürüyüşü ile geçti, hatiplere ayrılmış yerin merdivenlerini çıktı. Kürsüye gelince önüne birkaç tabaka küçük kâğıt koydu ve başladı. Bu kâğıtlara çok az bakacak, hep irticalen konuşacaktı.

Çok kısa bir ara verme ile tam beş saat, bu topluluğa hitap edecekti.

Düşüncelerine tam hâkimiyetle konuşuyordu. Sözlerindeki şiddet tesadüfî değil, iradi idi. Zarif kalpağı altında, profili bir madalya gibi hareketsizleşiyordu. Sivil kıyafette idi, her zamanki gibi çok güzel giyinmişti. Öteki mebuslarınki ile onun elbisesi arasındaki farkı görebilmek, ondaki kusursuz elbise kesilişini fark edebilmek için, alışmış gözlerin bakması yeterdi.

Hükümetin “Görev ve Yetkilerine Dair Kanun Tasarısı” görüşülmekteydi. Mustafa Kemal, kuvvetler birliğini savunan bir konuşma yapıyordu. Fransız filozof Rousseau’yu da ağır bir dille eleştirmişti. Berthe Georges-Gaulis, o gün kürsüde Mustafa Kemal’in Osmanlı anayasasını eline alıp, ülkeyi felakete götüren Kanun-i Esasi diyerek parçalara ayırdığını yazıyor. Berthe Georges-Gaulis, konuşmadan bir de pasaj aktarmıştı:

“Bizim devlet şeklimiz nedir? Onu ne ile kıyaslayabiliriz?

Devletimiz, ne demokratiktir, ne de sosyalisttir. O diğerlerinin hiçbirine benzemez, o milli iradeyi, milli hâkimiyeti temsil eder. Mutlaka, sosyal görünüşü ile anlatmak gerekirse: O, halkın devletidir deriz.”

Meclis, bunları, bütün kalbi ile dinliyordu. Arada, bir takım sesler yükseliyor, bazı itirazlarda bulunuluyordu. Hocalar ise hatibi destekliyorlardı:

“Biz fakir ve çalışan bir milletiz, yaşamak için, kurtulmak için çalışan bir millet. Bu nedenle her birimizin hakkı da vardır, yetkisi de vardır. Ama bizler, bu haklarımızı çalışmak suretiyle elde ediyoruz. Hiç kimseye benzememenin şerefini taşıyoruz. Bununla övünmemiz gerekir. (...) Biz, canlarımızı ancak istiklâlimiz için feda ederiz.”¹

Mersin mebusu Selahaddin Bey [Köseoğlu], Mustafa Kemal’e kuvvetler ayrılığı ilkesini hatırlatınca, Mustafa Kemal, kuvvetler birliği hükümet edebilmek için tek temel şart diye cevap vermişti.

J.J. Rousseau’yu baştan nihayete kadar okuyunuz. Ben bunu okuduğum vakit, hakikat olduğuna kail olduğum, bu kitap sahibinde iki esas gördüm. Birisi bu ızdırıp, diğeri de cinnettir. Merak ettim. Ahval-i hususiyesini tetkik ettim, anladım ki hakikaten bu adam mecnun idi. Ve hal-i cinnette bu eserini yazmıştır. Binaanaleyh; çok ve çok istinat ettiğimiz bu nazariye böyle bir dimağın mahsulüdür.²

1 Berthe Georges-Gaulis, *Çankaya Akşamları*, Cumhuriyet Kitapları, 2001, s. 68-71.

2 <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c014/tbmm01014120.pdf>

Rousseau'ya haksızlık etmişti, büyük olasılıkla dili sürçmüştü. Mete Tunçay "Atatürk'ün kendi savunduğu kuvvetler birliği Rousseau'dan gelmektedir; muhaliflerinin dayandıkları kuvvetler ayrımı ilkesi fikri Montesquieu'nündür" diyor.³

Kısa süre önce yapılan bir vekiller heyeti toplantısında Mustafa Kemal, "Rousseau'yu okudunuz mu?" diye sormuştu. Kimsenin okumadığı anlaşıncı, "Bana bir kitap bulun" demişti. Bir ay sonra da, "Yahu Rousseau deyip duruyorlar, kitaplarını okudum. Bu adam hayalperest serserinin, delinin biri" demişti Dr. Adnan'a. Ancak aralarındaki bu özel sohbeti Meclis'te tekrarlayınca, "Koca Rousseau'ya deli deyip çıktı" diye Adnan Bey'in canı sıkılmıştı.⁴

Mustafa Kemal'in kuvvetler ayrımını savunuyor diyerek Rousseau'ya öfkelenmesi –Montesquieu ile Rousseau'nun sözlerini karıştırması– yıllar sonra konuşulur olacaktı.

Mete Tunçay Mustafa Kemal'in muhalefetten hiçbir zaman hoşlanmadığını, muhaliflerin varlığına katlanmak zorunda kaldığında da onlara adeta askeri bir taktik uyguladığını savunuyor. "Önce bölmek ve bir bölümünü ele geçirmek, daha sonra öteki bölümünü aşırılığa iterek, en sonunda büsbütün yasaklatmak yöntemini izlemiştir" diyor.⁵

Berthe Georges-Gaulis'nin Mustafa Kemal'i

Georges-Gaulis, Mustafa Kemal için, "Tabiatındaki ani değişiklikler ve ani öfkeleri herkeşce hoş görülmekte, adı saygı ve korku ile anılmaktadır" diye yazmıştı.⁶

Çankaya görüşmeleri kimi geceler, udlu alaturka şarkı akşamlarına ya da danslı gecelere dönüşebiliyordu. Georges-Gaulis, 24 Aralık Noel gecesi Çankaya'ya yemeğe davetliydi. Onun alaturka müzik sevdiğini bilen Mustafa Kemal ud çalan bir grup kadın davet etmişti.

"Akşam kıyafeti içindeki hanımlar, saçlarını bir tül ile örtmüşlerdi. Tül de elbiselerinin rengindeydi. Herbiri udunu akord etmiş, önce yarım sesle, tek tek şarkılarına başlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa sözleri misafirine tercüme ediyordu. Aşk, ölüm, zafer şarkıları söylüyorlardı. Mustafa Kemal de gözlerinde ışıklar tempo tutuyordu."⁷

...

3 Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte, Ankara, 2012, s. 149.

4 Cahit Tanyol'dan aktaran Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte, 2012, s. 300.

5 Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte, 2012, s. 149.

6 Berthe Georges-Gaulis, *Kurtuluş Savaşında Türk Milliyetçiliği*, Cumhuriyet Kitapları, 1999, s. 146.

7 Berthe Georges-Gaulis, *Çankaya Akşamları*, Cumhuriyet Kitapları, 2001, s. 74.

Georges-Gaulis'nin Türkiye üzerine yazdığı kitaplardaki Mustafa Kemal izlenimleri özetle şöyleydi:⁸

Derinliğine inilemeyen ve her an değişen bakışlarında karşısındakini hemen etkisi altına alan bir güç vardı. Biraz saklamaya çalıştığı çelik gibi bakışlarıyla hal ve tavrındaki sadelik birbiriyle çelişir gibi idi.

Kullandığı kelimelerde tam bir isabet, hızlı ve açık bir muhakeme, daima en nazik ve tatlı bir ifadeye bürünmüş olmakla beraber konuşurken şef olduğunu belli eden bir hava vardı. Yürüyüşü çok zarif, sözleri ve hareketleri çok rahattı.

Uzun ve ince silueti, zarif yürüyüşü ile, emir vermeye alışık bir komutan olduğunu tahmin etmek pek güç. Hoşa gitmesini ve hoşlanmasını çok iyi biliyor. Her şeyi pek çabuk kavırıyor ve her şeyden duyulanıyor.

Mustafa Kemal beklemesini bilir, hiçbir şeyi tesadüfe bırakmaz. Ağır ağır inşa eder, arada bir, bilinçli olarak bir darbe vurur. Her olay, kendi saatinde olur, hatta en yakınlarına, sırlarını tevdi ettiği kimselere bile tam fikrini açmaz.

Anlatıtlarındaki açıklık, çarpıcı niteliktedir, hafızalarda asıl kalan şey kanıtlamadaki berraklık, tâbirlerdeki isabettir. Titreşimli sesinde hiçbir şiddet belirtisi yok. Bu titreşimde çelik var, bir tuhaf ahenk var...

Bu şaşırtıcı sohbet adamının büyük güçlerinden biri, her zaman nasıl bir cevapla karşılaşılaçağını tahmin etmesi. Zihni hassaslığı muazzam, gözünden, aklından hiçbir şey kaçamaz. Başarısının belirgin üç nedeni var: Seziş, ihtiyatlı olma, inceleme.

Başkalarının tereddüd gösterdiği yerde o, lazım gelen söz ve hareketi derhal bulur.

O hakikatperesttir.

Ankara'nın erkek topluluğu içinde bir kadın gazeteci olarak Berthe Georges-Gaulis'nin varlığı yadırganıyordu. Kâzım Karabekir, günlüklerine, "Fransız Madam Gaulis namında muharrire kaç aydır harabelerimizi dolaşıyormuş, görüştüm. Ellibeşlik. Akşam bulunduğu Fransız oteline yemeğe gittik. İyi bir şey olmadı" diye yazmıştı.⁹

Georges-Gaulis, Mustafa Kemal ve Ankara üzerine birden fazla kitap yazdı. Kâzım Karabekir, Berthe Georges-Gaulis'ye İstiklal Harbi'ni ve Mustafa Kemal'i anlatan bir kitap yazması için –zar zor bir araya getirilen– on beş bin liranın verildiğini yazıyor.¹⁰

Suikast iddiası

14 Ocak 1922 tarihli Associated Press Haber Ajansı Mustafa Kemal'in bir suikasta kurban gittiğini dünyaya duyurdu.

8 Cemal Güven, dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/533/513

9 Kâzım Karabekir, *Günlükler*, Cilt 2, YKY, 2009, s. 823.

10 Kâzım Karabekir, *Paşaların Kavgası, İnkılap Hareketlerimiz*, Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s. 92.

Bir hafta sonra, 21 Ocak'ta İzmir-Atina kaynaklı ikinci bir haberde Hüseyin isimli bir havacı yüzbaşının Mustafa Kemal'e üç el ateş ettiği, ancak suikast girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığına ilişkin bir haber yer aldı.

22 Ocak tarihli üçüncü bir haberde ise, Mustafa Kemal'in ölümü halinde yerinin doldurulamayacağını belirten bir demece yer verilmişti. Sözler, İstanbul Robert Kolej'in Amerikalı Müdürü Lawrence Moore'a aitti. Sözü edilen suikast girişimi –doğru ya da yanlış– bir hafta süreyle karanlıkta kaldı. Ancak, Mustafa Kemal hayattaydı ve Milli Mücadele'nin başındaydı. Haberin kaynağı, o günlerde Ankara'da bulunan *New York Times* muhabiri Clair Price olmalıydı.

Clair Price

Ankara Clair Price'ın adını *New York Times*'in 30 Ekim 1921 günü yayımladığı, Mustafa Kemal'e destek makalesiyle duydu. Yazının görünmez kaynağı Columbia Üniversitesi'nde gazetecilik okuyan Zekeriya [Sertel]'den başkası değildi. Türkiye'deki durumu derin bir bakış açısıyla yorumlayan makalenin yazarı yirmi gün sonra Türkiye'deydi.

Georges-Gaulis ve Price Ankara Matbuat Cemiyeti tarafından onurlarına verilen ziyafetle ağırlandı. Olağanüstü ilgi gören Price, Mustafa Kemal'den bir randevu kopartmaya çalışıyordu.¹¹ Randevu için tam yirmi gün bekledi. Clair Price, pek çok kaynakta kadın olarak geçse de erkekti. Zaten Mustafa Kemal kadın muhabirleri günlerce kapısında bekletmezdi. Price 9 Ocak'ta Meclis'in pek tartışmalı bir gününde, Mustafa Kemal'le görüştü.

Onun alt dişlerinin altın olduğunu yazmıştı:

“... Kemal, askeri bir tavırla, beni selâmlamak için masasından doğruldu. Fransızca konuşuyordu ve alt çenesindeki altın dişlerindeki pırıltı bir süvarinin askeri keskinliğini yansıtıyordu.”

Dikkatini çeken ikinci nokta da, masasının üzerinin çok tertipli görünüşü ile çay getiren kadının Ermeni oluşuydu.

Paşa, ara sıra gözbebeklerinde çakan şimşeklerle kendini belli eden öfke nöbetleri ile ünlü; konuşmamız boyunca, açık mavi gözleri gözlerime dikili kaldı... Kendisi, çok yumuşak bir tonla, fısıldar gibi Türkçe veya Fransızca konuşuyor (İngilizce bilmiyor). Edindiğim izlenime göre, (fazla) konuşmaktan hoşlanmıyor, söylenmesi gerekeni söylüyor, fakat dinlemeyi tercih ediyor... Biz Batılılara, Doğu'nun abartılmış gösterişli nezaketini göstermiyor; bizimle konuşurken, kendi aramızdaki konuşmalarda yaptığımız gibi, sadelik ve açıklıkla davranıyor. Konuşmamız sırasında, bir ara, fotoğraflarını istedim; çünkü, o sırada onun fotoğrafı bulunamıyordu. Birkaç hafta sonra, İstanbul'da Batılı bir

11 Serpil Sürmeli, “Ankara'da bir Amerikalı Gazeteci”, e-dergi.atauni.edu.tr/

dosta lâf arasında anlattım. Ne cevap verdiğini sordu. Fotoğrafları ertesi gün göndereceğini söyledi. Gönderdi mi? dedi. Evet deyince, otuz yıldır İstanbul'da yaşamış olan dostum şöyle dedi: "Eğer bir Türk dünyada sana herhangi bir konuda kesin bir söz verir ve bunun için seni bir ay bekletmezse, bu ülkede mutlaka bir inkılâp olmuş demektir..."¹²

Amerikan *Current Opinion* dergisi ile *New York Times* yazarı Price, Atatürk ile ilgili makalelerini *The Rebirth of Turkey* isimli kitapta topladı.

İki kitap yazar Grace Ellison

İngiliz yazar ve gazeteci Grace Ellison, Ankara'ya 1922 yılı sonunda geldi. Dört yıl arayla Türkiye ve Mustafa Kemal'e dair iki kitap yazdı. İlki, *An English Woman in Angora* adıyla yayımlandı. Bu kitapta, Mustafa Kemal'i çekici bir erkek olarak tasvir etti. Misafir kaldığı evin sahipleri de, Grace Ellison'un sarı saçlarına, mavi gözlerine bakıp tıpkı paşamıza benziyorsa, onun kız kardeşi olabilirsin, demişlerdi.

Paşanın açık havadan yanmış, resmi yapılacak güzellikteki tenine çoğu kadın hayran kalırdı ama gözlerinin delici, sert denebilecek bakışları, size ne söylemek istiyorsanız açıkça, sükunetle söyleyip lafı fazla uzatmadan gitmeniz gerektiğini de unutturmayacak nitelikteydi. Çok pratik ve enerjik olmakla birlikte, sesinin çok güzel bir tınısı vardı. Fransızca'yı seçkin sözcüklerle konuşuyordu. Türkçe'de ise usta bir konuşmacı olduğu belliydi. Karşımda bir fatih yüzü ve ifadesi, sesinde ise güngörmüş, kültürlü bir ton vardı.¹³

Kendi anlattığı nefis öykülerin yarattığı gülümsemelere içtenlikle katılıyordu.

Mustafa Kemal Ellison'a ud eşliğinde Anadolu şarkıları dinletmiş, çerkes tavuğu ikram etmişti.

Ellison, *Turkey Today* isimli, 1927 tarihini taşıyan ikinci kitabında Mustafa Kemal için, "Yüzü bir savaştının yüzü olsa da maskülin bir Sarah Bernhardt'ı andırıyor" diye yazmış,¹⁴ tanıdığı büyük devlet adamları içinde en alçakgönüllüsü olduğunu fark etmişti.

12 Clair Price, *The Rebirth of Turkey*, Thomas Seltzer, New York, 1923, s. 2, 7, 8.

13 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 185.

14 Grace Ellison, *Turkey Today*, Hutchinson and Co Publishers, Londra, 1928, s. 20.

34. BÖLÜM

Enver Paşa'dan Vazgeçen Ruslar, Mustafa Kemal'de Karar Kıldı...

15 Mart 1921 günü, Berlin'den Talat Paşa'nın ölüm haberi geldi. Her sa-
bahki yürüyüşüne çıkmış, dönüşte bir Ermeni tarafından kafasına sıkılan
kurşunla öldürülmüştü. "Ailem Ermeni tehcirinde öldü, onu öldürmeye
and içtim" diyen Ermeni genci yakalanmıştı. Ölüm haberi İstanbul bası-
nında pek bir teessür yaratmadı. Mustafa Kemal'in gazetesi *Hâkimiyet-i*
Milliye, 'İngilizlerin başa çıkamadıkları Türkiye'ye karşı bir suikastları'
olarak tarif etmişti. "Vefatı cidden şayan-ı eseftir" deniliyordu. Talat Pa-
şa'nın ölümünden birkaç gün önce Türkiye'ye dönmek için başvuruda
bulunduğu daha sonra ortaya çıkacaktı.

Anadolu hareketini dikkatle izleyen Ruslar, Enver Paşa'nın geri dönüp
ordunun başına geçme ihtimalini elde tutuyorlardı. Yurtdışından sürekli
"Enver gelecek" tehdidi içeren söz ve mektuplar uçuşuyordu. Mustafa
Kemal, Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelmesinden büyük endişe duyuyor-
du. Karabekir Paşa'yı 1921 Mayıs'ında uyarılmış, Fevzi Paşa'ya da Enver'in
gelmesi halinde tevki için yazı göndermişti.

Sovyetler'in "Mustafa Kemal'e karşı Enver Paşa politikası" 1921 baha-
rında şekillendi ve Sakarya Savaşı'na dek sürdü. Enver Paşa'yı mali olarak
da desteklediler. Ruslar, Kemal Paşa yenilgiye uğrarsa, Enver Paşa ile
yola devam edeceklerdi. Mete Tunçay, kararlaştırılan yardımı Eylül ayına
kadar sarkıttıklarına işaret ediyor. "Türk askerlerinin Yunanlara karşı ba-
şarısızlığa uğramasından ve Ankara'nın emperyalistlerle uzlaşmasından
çekinmişlerdir" diyor.¹

Enver Paşa Moskova'ya Mayıs 1920'de, Ankara'da meclisin açılmasını
izleyen günlerde gitmişti. Kendisiyle birlikte gelenlerle Anadolu'yu temsil
eden bir heyet muamelesi görüyor, Kremlin'in karşısındaki küçük sarayda
misafir ediliyorlardı. İttihatçılar tarafından temsil edilmek istemeyen Mus-
tafa Kemal, Ali Fuad Paşa başkanlığında bir heyeti Moskova'ya temsilci
olarak gönderdi. Enver Paşa, gelen Türk heyetini bilgilendirirken esas
temsilci kendisiymiş gibi davranmıştı.

Rusya'daki İttihatçılar Türkiye ve İslam dünyasına yönelik faaliyet yü-
rütmekteydiler. Dönemi inceleyen Emel Akal'a göre Enver Paşa, Mustafa
Kemal'e dostane mektuplar yazdı, yanıtlarını da aldı. Talat Paşa'nın ölümü

1 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Cilt 1, İletişim Yayınları, 2009, s. 351.

üzerine de ülkeye dönme kararı aldı; Mustafa Kemal onun dönmesini hiç istemedi.²

Enver Paşa Sakarya Savaşı öncesinde, 16 Temmuz'da Mustafa Kemal'e tehditkâr bir mektup yazdı ve Batum'a geldi; Anadolu'ya girme hazırlıklarına başlamıştı. Bu amaçla 5 Eylül 1921'de Batum'da Halk Şuralar Fırkası'nın (İttihat ve Terakki yerine kurduğu fırka) genel kongresini yaptı. Sakarya zaferinin ardından Ruslar Enver Paşayı zorla durdurdular.³

Sürekli hareket halinde olan ve farklı ülkelerde yaşayan İttihatçılar sürekli mektuplaşıyorlardı. Ankara onları en mahrem mektuplaşmalarına kadar izlemekteydi. Moskova elçiliğine 1921 yılında ataşemiliter olarak atanan istihbarat subayı kurmay binbaşı Saffet [Arıkan] İttihatçılarla sıkı ilişkiler kurmuş, yalnız Moskova'dakileri değil Berlin'e giderek orada yaşayanları da izlemiş ve Ankara'yı bilgilendirmişti.⁴

Sovyetler Birliği'nin itibarlı konukları olan İttihatçılar, biraz da zorunluluktan bolşevik gibi görünmekteydiler. Sovyet hükûmetine karşı samimi niyetlerini iç yazışmalarında ifade ediyorlardı. Sovyetler'in İttihatçılarla sıkı fıkı olmasından hoşnut olmayan Mustafa Kemal, elde ettiği bu yazışmaları, Ankara'daki Sovyet temsilci Natsarenus'a teslim etti.⁵

Türkiye'den gelen bilgiler üzerine Enver'e verilen Sovyet desteği bıçak gibi kesildi. Sovyet Rusya, Enver ve Mustafa Kemal arasında tercihini yapmıştı. Zafere ilerleyen Mustafa Kemal ile ilişkiler sıkılaştırıldı.

1921 Eylülü'nde Moskova elçisi Ali Fuad Paşa, İttihatçılara on yıl süreyle ülkelerine dönme hakları olmayacağını açıkça bildirdi.⁶ Yurtdışındaki İttihatçılar Ankara'ya öfkeliydiler. İç yazışmalarının temel konularından biri doğal olarak Ankara'ydı. Mektuplarda adı geçen Dr. Nazım ve Cavid Bey Selanikliydiler. Her ikisi de İttihat ve Terakki hareketinin örgütçülerindendi. İkisi de 1926 yılında İzmir'de Atatürk'e karşı düzenlenen suikast girişimine katıldıkları iddiasıyla idam edileceklerdi.

1921 Mayıs -1921 Ekim tarihleri arasında İttihatçıların kaleme aldıkları mektuplardan satırlar okuyalım...

11 Mayıs 1921, Berlin; Dr. Nazım'dan Cavid Bey'e

Bence Mustafa Kemal badessulh (barıştan sonra) ya siyasiyattan çekilmeli, yahut memleketin en kıymetli, en namuslu evladını teşkil eden

2 Emel Akal, "Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm". Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2001, s. 198.

3 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Cilt 1, İletişim Yayınları, 2009, s. 351.

4 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, 2006, s. 572.

5 Arsen Avagyan, "Kurtuluş Savaşında Ankara-Sovyet İlişkileri," *Toplumsal Tarih*, Sayı 159-160, Mart-Nisan 2007.

6 Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 93-94.

İttihat ve Terakki efradıyla –bazı tasfiyeden sonra– çalışmalıdır. Bu iki şıktan birini iltizam etmezse yıldızı pek çabuk sönecektir.”⁷

27 Mayıs 1921 Berlin, Dr. Nazım'dan Cavid Bey'e

Fırka hayatında Mustafa Kemal Paşa'nın merhumun (Talat'ın) yerini işgal edemeyeceğine iki kere iki dört eder derecesinde kanaatim vardır. (...) İttihat ve Terakki'nin kusurları yok değildi (...) Fakat ona şef olmak için merhumun pek az insana nasip olan şahsi meziyetlerini haiz bulunmak, bilhassa çok sabırlı olmak lazımdır. (...)

Sarı'yı çok titiz ve müvesvis (vesveseli) zannediyorum. Yanındakileri de hizmet-i vataniye'yi bile inhisara almak hastalığıyla malul görüyorum.”⁸

29 Haziran 1921, Moskova, Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya

Fuad Paşa geçen akşam badema zatıalilerin bile doğruca Mustafa Kemal'e bir şey yazmamamızı ve Ali Fuad Paşa'ya olacak maruzatın icabı veçhile arzedileceğini mektubunuzu kendisine verdiğim vakit söyledi. (...)

Bence bizi bile Fuad Paşa'nın emrine vermek isteyen Anadolu zihniyeti bilmem eğer zabıt gönderirse sizin emrinizde bulundurmak ister mi? (...) Benim anladığım şimdi bizi Anadolu'ya sokmak istemeyen zihniyet, ilerde belki hariçte muvaffak oluruz da bu suretle memlekette üstün şöhret ve teveccüh kazanırız mülahazasıyla bize yardımda biraz ihtiyatlı davranıyor.”⁹

16 Temmuz 1921, Moskova, Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

Zatıalinizin Sovyet idaresi ilanıyla diktatörlüğünüze karar verdiğinizi ve buna muhalefet edildiğini, (...) işittim.

(...)

Şimdi bütün bu açıklıklara rağmen siz karşınızda bir hasım varmış gibi hareket ediyorsunuz.

(...)

Eğer zatıaliniz bizi rakip telakki ediyorsanız yanılıyorsunuz. Bizce memleketin kurtulması esastır. Değil bunu sizin gibi, uzun seneler beraber çalıştığımız bir arkadaş, belki Ferid Paşa gibi bir haris ihtiyar yapabilseydi ona karşı da hürmet besler ve muvaffakiyetine yardım ederdik.

Cenab-ı Hakk'ın şimdiye kadar size yaver kıldığı talihinize biz de hürmet ederiz. (...)

Yalnız bir ricam var: Lüzumsuz vehim ve tecebbüre (zorbalık) kapıl-

7 Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 123.

8 Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 124, 128.

9 Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 83-84.

mayınız. Sizden cidden sizi seven bir kardeş gibi rica ediyorum. Şimdi mevkiinize bakarak sizi iğva edenlere uyup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kısmının tahakkümüne doğru gitmeyiniz.

(...)

Eğer siz şimdiden kanunsuz hareketlere ve lüzumsuz şiddetlere giderseniz korkarım ki, hayırlı netice vermez. Millet Sultan Hamid idaresindeki millet değildir.

(...)

Şimdi sen, ben başta olmak üzere arkadaşların memlekete gelmemesini istiyorsun, değil mi? Halbuki ben ve arkadaşlarım, o kanaatteez ki, eğer memlekette bulunsaydık belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmayacaktı. (...) Mamafih şimdilik Moskova'da bulunarak hariçten yine memlekete yardım etmemizde devam ettiğimizden gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lazım gelir ki hiçbir sebab-i kanuni olmayarak memleket haricinde nefy (sürgün) şeklindeki arzunuza ilelebet tahammül bize pek ağır ve sefilane gelir. Mamafih vatan için şimdilik buna da katlanıyoruz. Binaenaleyh, hariçte kalmanın maksad-ı umumiyemiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmağa çalıştığımız İslam âlemi için faydasız ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar.¹⁰

6 Eylül 1921, Batum, Enver Paşa'dan Anadolu'daki İttihatçılara

Enver Paşa, taraftarlarını Mustafa Kemal Paşa'nın pençesine düşmeyin diye uyarıyor ve şöyle diyordu:

"Ulusal güçlerin bugünkü liderleri, müdafa-i milliye partisinin önderleri ne yazık ki ülkeyi kendi mülkleri gibi görmekteler. Bu alçak ve dar görüşlü insanlarla ne siyasette ne de savaşta hiçbir başarıya ulaşmak mümkün değildir."¹¹

25 Ağustos 1921, Batum, Dr. Nazım'dan Hilmi Bey'e

...

"Derler ki Mustafa Kemal çok zeki adammış. Bence burada gereken vicdan ve billur gibi temiz bir ruhtur. Ruhu bozuk olursa hiçbir başarı olmaz, olamaz. Bence o zeki bir adam olsa böyle şeylere izin vermezdi. O ülkenin bütün güçlerini toparlamalı ve onların emeğini kullanmalıydı. (...) Demek ki Ankara hükümeti kendi iki yüzlülüğünden korkuyor."¹²

10 Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoglu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 89-94.

11 Arsen Avagyan, "Kurtuluş Savaşında Ankara-Sovyet ilişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 159-160, Mart-Nisan 2007.

12 Arsen Avagyan, "Kurtuluş Savaşında Ankara-Sovyet ilişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 159-160, Mart-Nisan 2007.

25 Ağustos 1921, Enver Paşa'dan Hilmi Bey'e

"Biz her zaman özellikle sessizliğimizi koruduk ve bazı şahsiyetlere dikkat ettik. Yeter ki o sarı köle (*Mustafa Kemal'i kastediyor*) sakinleşsin. Ama o bizi istememekte ve ülke dışında çalışma olanağı vermemekte. O ülke dışında yoğunlaşmış faaliyetlerimizi kısıtıyor ve bunun için Fuad Paşa'yı bizi izlemeye yolladı. Yedi yüz lira aylık tayin edip, özel masrafları için sınırsız meblağlar tahsis etti. (...) Anadolu'daki başarılarla katılmaya hakkımız olmadığını ilan ediyor."¹³

4 Ekim 1921, Hilmi Bey'den Enver Paşa'ya

"Hatırlıyor musunuz, bir seferinde Dr. Baha, merkezi umumide, Mustafa Kemal'in, eğer bir gün iktidarı ele geçirirsem, ben onların tümünü asarım açıklamasında bulunduğunu söylemişti. Biz o zaman buna dikkat etmedik. Gerçekte bakın, o bugün ne yapıyor ve ne yapabilir? O cümle bugün ve yarın onun özünü teşkil etmektedir."

(...)

"Bu ülkede hiçbir sadık arkadaşı yok. (...) "¹⁴

1921 Ekimi'nde, Moskova'dan umudunu kesip Buhara'ya giden Enver Paşa, Kızıl Ordu'ya karşı Türkleri ayaklandırmaya girişti. Enver Paşa düşman safa geçmişti.

Rus heyeti yolda

1921 yılının son günlerinde, Vladimir İlyiç Lenin Ankara'ya temsilci olarak gelmeye hazırlanan S. I. Aralov'u kabul etti ve Mustafa Kemal'e nasıl yaklaşması gerektiğini anlattı:

Mustafa Kemal Paşa tabii ki sosyalist değildir. Ama görülüyor ki iyi bir teşkilatçı. Kaabiliyetli bir lider, milli burjuva ihtilalini idare ediyor. İlerici, akıllı bir devlet adamı. ... Ona yani Türk halkına yardım etmemiz gerekiyor. (...) Siz de bir elçi olarak Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin işlerine karışmamak politikasının, halklarımız arasında samimi bir dostluğun savunucusu olmak zorundasınız.

Lenin, Aralov'a nazik, güler yüzlü olmalarını ve büyüklük taslamamalarını öğütledi. Aralov'un eşi Sofya İlniçna ve çocukları ile birlikte gideceğini öğrenince memnun oldu. Türkçe öğrenmelerini tavsiye etti. Elçilik çalışanları Aralık ayında yola çıktılar. Rusya'yı yakından tanıyan Matbuat Genel Müdürü Azeri asıllı Ağaoğlu Ahmed Bey de onlara eşlik ediyordu.

13 Arsen Avagyan, "Mustafa Kemal'e Karşı Enver Kartı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 159-160, Mart-Nisan 2007.

14 Arsen Avagyan, "Mustafa Kemal'e Karşı Enver Kartı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 159-160, Mart-Nisan 2007.

Rize'den geçerlerken bulundukları vapur, kayıklardan oluşan bir filonun dostluk saldırısına uğradı. Eller, fesler sallandı portakallar armağan edildi. Ülkesi Ukrayna'ya dönmekte olan Frunze Rus heyetini Trabzon'a karşılamaya gelmişti. Yollarda katledilmiş Rumları görünce altüst olmuş, ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bu katliamla bir ilgisi olmadığını düşünmüştü. Kızıl Ordu'nun ünlü generali Frunze'nin Ukrayna özel temsilcisi olarak ziyareti Milli Mücadele açısından önemliydi. Volkan ve Itzkowitz, Frunze'nin gelişinin Ankara'daki toz bulutunu dağıttığını, Mustafa Kemal'in Rusya'ya yaklaşımını netleştirdiğini yazıyor.¹⁵

Rus sefareti Ankara'nın merkezinde, iki arabanın yan yana geçemeyeceği bir sokakta iki katlı ahşap, köhne bir binaydı. Aralov'un Ankara'ya gelmesi Ocak ayının sonunu buldu. Yeni elçi ile ailesini istasyonda Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey bando ile karşıladı.

Aralov, 30 Ocak günü Mustafa Kemal'i ziyaret etti.

"Ortaklaşa amacımız emperyalizm ile savaşmak, Doğu halklarını sömürgeciliğin boyunduruğundan kurtarmaktır. Müşterek çabalarımızla başarıya ulaşacağımıza inanıyorum" diyen Mustafa Kemal, Rusya'nın ve büyük lider Lenin'in Türkiye'ye yaptığı yardımlar için teşekkür etti.

Resmi sözlerin ardından çaylar, kahveler geldi, teklifsiz bir görüşme başladı. Mustafa Kemal küçük fincanlarla kahve içmeye başladığında gözleri koyulaşmış, daha tatlı ve yumuşak bakmaya başlamıştı. Aralov, anılarında onu tasvir ederken, "Saçları sarı ve seyrek bıyıkları kırmızımtırak ve kırpık, gözleri çeliktendi" diyecekti. Mustafa Kemal, Aralov'a Ukrayna temsilcisi General Frunze'den çok etkilendiğini söylerken, yardım konusunda da anlaştıklarını belirtmeyi ihmal etmedi.¹⁶

Bolşevik İhtilali'ni ilk günden ilgiyle izledik

Aralov onun Rusya'da olan bitenlere dair derin bilgisi olduğunu fark etti. Mustafa Kemal Bolşevik İhtilali'ne bakışını şöyle anlatmıştı:

Biz subaylar, hatta değil yalnız subaylar, bütün ilerici aydınlarımız büyük Ekim İnkılabı'nın ilk günlerinden beri bolşeviklerin izledikleri politikaya büyük bir ilgi gösterdik. Biz Lenin'in, Rusya'nın ezilmiş halklarının kurtuluşunu sağlayacak bir politika güttüğünü biliyorduk. Zaten onun büyük gücü buradadır (...). Lenin'in barış için savaştığını biliyorduk.¹⁷

Mustafa Kemal 4 Ocak 1922 günü "Aziz Başkanım" hitabıyla bir mektup kaleme aldı. "Erzurum ve ardından Sivas kongrelerinde bir araya gelen

15 Vamık Volkan - Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk*, The University of Chicago Press, 1936, s. 188.

16 S. I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 90-93.

17 S. I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 91.

delegeler (...) halkların kendi kaderlerini tayin hakkına ve iktidarın, İstanbul'daki âciz, basiretsiz ve çürümüş ellerden alınmasına karar vermişlerdir. (...) Türkiye Rusya'ya bilhassa son birkaç ayın Rusya'sına Batı Avrupa'ya olduğundan çok daha yakındır" diye yazmıştı. Mektup Sovyet Devrimi'nin önderi Lenin'eydi.¹⁸

Sovyetler'le ilişkiler gizli değil açık yürütülüyor, gönderilen mektuplar *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayımlanıyordu. Mustafa Kemal Azerbaycan, Ukrayna, Afganistan ve Sovyet temsilcilğine sık sık misafir olur, düzenlenen eğlencelere katılırdı. Azerbaycan temsilcisi Abilov ve Rus temsilci Aralov'a yoldaş diye hitap eder, sorunlarını onlarla paylaşırdı. Abilov iyi Türkçe bilir, Ruslarla görüşmelere genelde o da gelirdi. Aralov anılarında Mustafa Kemal'den şöyle söz etmişti:

Mustafa Kemal uzun ciddi konuşmalardan sonra müzik dinlemeyi dans etmeyi severdi. Yanında müzisyenler olduğu halde, elçiliğimize geldiği geceler olmuştu. Halk müziği korosunun eşliğinde Türk şarkıları söylerdi. Bir gün sekreteri telefon etti.

"Paşa bugün çok çalıştı", dedi, "sizi ziyaret etmek, biraz dinlenmek istiyor, yanında müzisyenler de olacak. Biraz neşelenmek, dans etmek için kadınlı erkekli elçilik memurlarını toplamanızı rica ediyor!"¹⁹

Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa yaverleri ve Kâzım Paşa (Müdafaa Vekili) ile birlikte gitti. Sofrada şarap vardı. Mustafa Kemal Kafkasların değişik maden sularını da severdi. O gece Türk klasiklerinden, İran klasiklerinden şiirler okudu.

Aralov'un eşi Sofya İlnična'dan ve elçilik sekreterinden piyano eşliğinde Rus şarkıları söylemelerini rica etti. "Kamarinskaya"yı çaldılar. Mustafa Kemal de şarkılara katılıyordu. El çırpıyor ayaklarıyla tempo tutuyordu. Elçiliğin kadın memurları da dansa kalkmışlardı.

Aralov'un eşi Fikriye ile arkadaştı. Fikriye elçiliğe gidişlerinde çarşafını çıkartırdı. Aralov Fikriye'yi uzun boylu, mevzun vücutlu ve kestane saçlı bir kadın olarak tasvir etmişti.

Fikriye, Aralov'un eşi Sofya ile arkadaş olduktan sonra, zaman zaman elçiliğe tek başına ve tercümansız olarak gelir, Aralov da eşiyle Fikriye Hanım'ı ziyarete giderdi.²⁰ Aralov'a göre Fikriye de Mustafa Kemal'den "Kuzenim diye söz eder, sağlık durumu iyi olmadığı halde çok çalışarak kendisini harap ettiğini" söylerdi. Mustafa Kemal de Fikriye'ye nazik ve güleryüzlü davranırdı.

18 ABE, Cilt 12, Kaynak Yayınları, s. 209-211.

19 S. I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 100.

20 S. I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 94.

35. BÖLÜM

1922, Cepheden Günlük

1922 başında Anadolu'daki meseleler çözümsüz görünüyordu. Yunanlar Sakarya Savaşı'nda durdurulsalar da Türkler bu başarıdan yararlanacak kadar güçlü değillerdi. Yoğun çarpışmalar, her iki tarafı da bitkin düşürmüştü.

Fransa, Moskova, Ukrayna, Kafkas cumhuriyetleri ve Afganistan ile yapılan anlaşmalarla Ankara hükümetinin dış dünyadaki konumu büyük ölçüde güçlenmişti.

İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'a hitaben İstanbul'daki elçilikten yazılmış bir istihbarat notu şöyleydi: "Anadolu'nun Batı'dan tecrit edilmesi Türk milliyetçiliğini aşırı ölçüde güçlendirdi..."¹

Günlük

Mustafa Kemal 1922 Martı'nda cepheyi teftiş için Konya'ya giderken günlük tutmuştu. Yapacağı görüşmeleri, aklından geçenleri, düşüncelerini ve Osmanlı savaşlarına dair notlarını yazmıştı. On dokuz numaralı not defterinden (Genelkurmay yayınlarında sekiz numara olarak adlandırılan defter) onun böbreklerinden rahatsız olduğunu, ateşlenip yatmak zorunda kaldığını öğreniyoruz. Uykusuz kalmış, kalbinde bir gariplik fark etmiş, doktor ritim bozukluğu teşhisi koymuştu.

10 Mart 1922 Cuma

Yeniköy Hüsrev Paşa'nın kuzeyinde tabur merkezi. Orada hayvanla bir saatte tepeye çıktık. ... bir saatte köye indik. Bir bölük hazırды, gördüm. Saat iki, sonra da hazırlanmış bir gölgelik çadırında yemek yedik. Yemek sonunda çadır başımıza devrildi. Rüzgârdan.

(...)

Saat beşte Aziziye'ye vardık. Yorgunluk hissettim. Bilhassa güneş yakmıştı.

Bir saat kadar uyudum. Sonra vücudumu sünger ile sildim, yeterince istirahat etmiştim.

İsmet, Yakub Şevki ve Selahaddin Paşalar gelmişlerdi. Beraber yemek yedik. Bazı telgraflar gelmişti, gördüm.

1 İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, der. Ali Satan, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 27, 28.

Hafıza Kuran okuttum. Saat 10:00'da gittiler. Benim notları yazıyorum. Biraz kitap okuduktan sonra yatacağım. Yarınki planımız üçüncü tümeni de teftiştir.

12 Mart 1922 Cumartesi

(...)

Sağ böbreğim fazla mustarip ediyordu. Derhal yatmaya mecbur oldum. Tamamen hastalanmıştım. Doktor Hulusi Bey geldi. Fazla olarak kalbimde tekattu olduğunu (ritim bozukluğu) buldu (...) üçte bir tekattu var. Muayene ve tedavi. Bütün gece mustarip.

13 Mart Pazartesi

Yatakta. 13/14 yatakta mustarip.

14 Mart Salı

Fiyecri (ateş) biraz düştü. Hemen Akşehir'e harekete karar verdim. İyileşinceye kadar teftişe nihayet verildi. (...) Trende İhsan Paşa ile görüştük. O, Afyon güneyinden taarruz fikrindedir.

Oradan Akşehir'e. Öğleden sonra 2:20'de varış. İstasyon caddesi üzerinde doktor (...)’nin hanesini hazırlamışlar, çok rahattır. Banyo vesaire yaptırmışlar. Gelir gelmez soyundum. Yattım. Biraz sonra kalktım. Bisküvi yedim. Doktor geldi. Muayene etti. Fiyecri zayıftır, nabız iyidir.

15 Mart Çarşamba

İyiyim. Banyo aldım. İsmet Paşa'nın karargâhına gittim. Beraber geldik. Yemek yedik. (...) Bir dişim ağrıyordu. Çıkarttım. Akşam yemeğini İsmet Paşa ile beraber yedik. Saat 01:30'a kadar meşgul oldum.

17 Mart Cuma

Evin tertibatı ile meşgul oldum. Saat üçe kadar. Yemek. Bu esnada İsmet Paşa Konya Valisi ile geldi. Beklediler. Saat dörde kadar konuştuk. Sonra tayyare bölümünü teftiş ettim. Fazıl Bey ve diğer bir pilot uçtu. Fransızlardan alınan (...) on dört tayyare Adana'ya gelmişti. Havası rüzgârlı ve soğuk, iki tayyare uçurmak istedik. Motorları işletmek güç oldu. Biri uçabildi. Karargâha varış. Saat sekize kadar yalnız kaldım. Mustafa Abdulhalik Bey geldi. Hafıza okuttuk. İsmet Bey de geldi. Yemekten sonra gittiler. Ben de yattım. Saat on bir, çok fırtına vardı. Bugün çok limonata içtim. Bağırsaklarım ağrıyor. Rahatsızım.

18 Mart Cumartesi

Daha iyi kalktım. Fakat yine bağırsaklarımda bir gayritabiilik var. Hava rüzgârlıdır. Banyo almadım. Yatakta biraz kitap okuduktan sonra hazırlandım. Çalışma odasına geçtim. Kitap okudum. Kaput için terzi ile meşgul oldum. Doktor Hulusi Bey rejimi izah etti. ... İsmet Paşa geldi. Ankara ile mevcut durum hakkında haberleşme. İstanbul ve Avrupa gazeteleri geldi. Akşam rapor ve son ordu emrini bir kurmay subay izah etti. Saat 1:30'da İsmet Paşa gitti. Saat ikiye kadar çalıştım.Yattım.

19 Mart Pazar

İlaca başladım. On beş gün alacağım.

20 Mart Pazartesi

Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nden İhsan, Fahreddin Paşalar geldi. İhsan Paşa şikâyet etti. Haksızdır. Açık konuştum. Otomobil ile gezdim. İsmet Paşa'ya gittim. Beraber bize geldik. Fahreddin Paşa ile kurmay subayını yemeğe davet etmiştim. Hafız Kuran okudu.

22 Mart Çarşamba

Medreseyi, mektepleri dolaştım. Geç vakit Kazak köyüne gittik. Karanlıkta döndük. Bataklığa saplandık. Geri dönüşte rahatsız idim.

23 Mart Perşembe

Rahatsızdım. Antalya mebusları Mustafa, Tahsin Beyler geldi. Doktor geldi. Aspirin verdi. Akşam çok mustarip oldum.

24 Mart Cuma

Mütareke teklifini Celal Bey bildirdi. Cuma namazında hafız Uluca-mi'de mevlit okudu. Ondan sonra, gece yarısından sonra Saat 4.00'e kadar Ankara'da Heyeti Vekile ile haberleştim. Görüşümü yazdım. Verilecek cevap hakkında bir şekil bildirdim. (..) Meclisin de görüşünü almak şartıyla saat 04:00'ten sonra yattım. Mustarip oldum. Saat 07:30'da kalktım.

25 Mart Cumartesi

Banyo biraz rahat ettirdi.

26 Mart Pazar

Gece yine mustarip oldum. Uyandım. Tekrar yattım. Sabah banyo rahatlatıldı. 21'de akşam treni ile hareket ettik. Rusya ataşemiliteri ile istasyonda görüştüm. Trende İsmet Paşa ile de memleketin geleceği eğitimi,

iktisadi açıdan canlandırılması hakkında görüştük. Ordu ve teftiş heyeti hakkında fikir alışverişi.²

Harput divanından bir gazel olarak tanımlanan bir dördlüğü de bu deftere yazmıştı.

Ben şehid-i badeyim, dostlar, derdimi yad eyleyin
Yıkayın meyle beni bir mezhep icad eyleyin.
Neyle, meyle bir alay meczûb ile her dem gelüp
Bezm-i cem ayinini kabrimde mutad eyleyin
Kabrimi tezyin için bir köhne sagar vakfedin

Büyük Taarruz öncesi

Dişişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, ateşkes görüşmeleri için Londra'ya gönderilmiş, cephede ise savaşa hazırlık yapılmaktaydı. 27 Mart sabahı, Sovyet elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov özel bir vagonla Ankara'dan yola çıktılar. Konya'ya, teftişe giden Mustafa Kemal ile buluşacaklardı. Hareketten önce elçiliğin kadın memurları, harıl harıl hediye torbaları diktiler, iğne, iplik, düğme, tütün, şeker vb ile doldurup, üzerine de Sovyet Kızıl Ordusu'ndan Türk erlerine diye etiket yaptırdılar.

Köprülerin üzerinden yaya hızıyla geçen kırık camlı vagonlar, demir yolu, lokomotifler, her şey acınacak bir durumdaydı. Aralov ile Abilov Sivrihisar'daki karargâhta, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa tarafından karşılandılar. Gece yarısına kadar konuştular. Yusuf Kemal Bey'e mütareke için teklif edilen şartları çok olumsuz bulmuşlardı. Aralov, "Şu anda hatırlarımı yazarken Mustafa Kemal Paşa canlı haliyle gözlerimin önüne geliyor. Onun dikkatli bakışlarını görüyor, anlamadığı bir noktayı açıklamamı rica ederken elinin dokunuşunu hissediyorum" diyecekti.³

Rus heyeti gece askerle birlikte yemek yedi, şarkılı, danslı, güreşli, yarışmalı eğlencelere katıldı. Otomobil motorundan elde edilen elektrik ışığında temsil izlendi.

Mustafa Kemal'in aklı Ankara'daydı, Fikriye'yi hasta yatağında bırakmıştı. Ankara'dan gelen telgraf çok da iç açıcı değildi:

Fikriye Hanımefendi yataktan kalkmıştır. Bugün kendisini muayene eden doktorun, sıtma olduğunu ve ayrıca da bir böbreğinin zafiyetinden biraz kapıtığını ve iptida kinin ile sıtma ve bilahare böbrek rahatsızlığı tedavi olunacağını söylediğini kendi ifadelerine atfen arz ederim.

Riyaset Kalem-i Mahsus Müdürü Hayati 28 Mart 1338⁴

2 ABE, Cilt 12, Kaynak Yayınları, s. 65-73; Atatürk'ün Not Defterleri, 8, Genelkurmay Basımevi Ankara, 2008.

3 S. I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cilt 1, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 105.

4 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 81.

Mustafa Kemal'in sağlığı düzelirken Fikriye'ninki bozulmuştu. Zayıflamış, ama daha da güzelleşmişti. Çok fazla davete katılıyor, içiyor, geceleri uykusuz kalıyordu. Aşırı bitkinlikten şikâyet ediyordu. Çocuksu taşkınlığı ve neşesi sönmüş, keyfi kaçmıştı. Geceleri öksürükten uyuyamıyor, hayatın kendisine ihanet ettiğini düşünüyordu. Mendili bir kezden fazla kanlanmıştı. Mustafa Kemal kanlı mendili görmüş, çok kaygılanmıştı. Nisan 1921'de Mustafa Kemal'in sol yanağındaki çıkan içinköşe gelen doktor milletvekili Operatör Emin [Erkul], Fikriye'yi de muayene etti:

Köşke davet edildiğimiz zaman Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıkarıldık.

Yüzünde bir kan çıbanı çıkmıştı. Mustarıptı. Fakat hiç hissettirmiyordu, bunu yarararak değil de çekmek suretiyle temizledim. Sonra bize, Fikriye Hanım'ı da muayene edeceksiniz, ateşi çıkıyor, endişe ediyorum, dediler.

Fikriye Hanım buna pek taraftar olmamakla beraber ısrar da etmedi. Heyet halindeki muayenemizin neticesinde ikinci derecede verem tespit ettik ve bunu paşaya bildirdik.⁵

Tüberküloz teşhisinin ardından yapılan sanatoryum önerisine Fikriye itiraz etmişti.

Moskova'daki elçiliğe baskın

Ankara-Moskova ilişkileri harika görünürken alttan alta garip çatışmalar yaşanmaktaydı. 22 Nisan günü Moskova'daki Türk Askeri Ataşeliği Rus gizli polisi ÇEKA tarafından basılmış, bazı belgelere el konmuş, kimi personel casusluk iddiasıyla sınır dışı edilmişti.

Durumu protesto eden Büyükelçi Ali Fuad, Moskova'dan ayrılıp Ankara'ya döndü. 15 Ağustos 1922 günü de Rusların Ankara'daki elçilik binası yandı. Mustafa Kemal yangın söndürme çalışmalarını yerinde izledi. Olayın kundaklama olduğuna dair şayialar dolaştı. Yangında elçiliğin ayısı da yanmıştı.

Aralov, anılarında, elçilik yangınında Rauf Orbay'ın rolü olabileceğini ima ediyor. Kasım 1921'de İngiliz esir albay Rawlinson ile değıştokuş edilen Rauf Bey, Malta'dan dönmüş, Temmuz 1922'de de hükümet başkanı seçilmişti.

Cemal ve Enver Paşa on beş gün arayla öldürüldü

Mustafa Kemal büyük taarruza hazırlanırken, Türkiye'nin kaderine on yıl boyunca hükmeden Cemal ve Enver Paşalar on beş gün arayla öldürül-

5 Bedii Şehsuvaroğlu, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hür Yayın, İstanbul, 1981, s. 10; Oğuz Akay, *Paşam*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010, s. 13.

dü, İttihatçı şefler beklenmedik bir anda tarihe karıştılar. 21 Temmuz'da Cemal Paşa, 4 Ağustos'ta da Enver Paşa yaşamını yitirdi.

Cemal Paşa, 9 Temmuz 1922 günü Bakü-Tiflis treninden Sevgili Kardeşim! hitabıyla Mustafa Kemal Paşa'ya, yazdığı mektupta dönmek niyetini bildirmişti.

...Enver avantüriyelerin yapabilecekleri en son işi de yaptı, kendisini Buhara Emiri ilan etti (...) Enver katiyen muvaffak olamaz.

Moskova'dan hareketimden bir gün evvel Karahan nezdine bera-yı veda (veda maksadıyla) gitmiş idim. Onlar benim sizinle ya şifahen veya telli telgraf vasıtasıyla görüşmek üzere, Türkiye'ye gitmek üzere olduğumu bildikleri için bana aynen şu sözleri söyledi. "Cemal Paşa rica ederim(...) her ne cereyan ederse etsin, bizimle Ankara hükümeti arasında hiçbir suretle haleldar olmayacak samimi bir dostluk payidar olacaktır. Bundan Mustafa Kemal Paşa hazretleri emin olsunlar. (...) Sizinle makina başında görüşmeye behemahal muhtacım. Beni Kars'a ya da Trabzon'a bizzat sizin davet etmenizi isterim."⁶

Cemal Paşa mektubu yaveri İsmet'le Ankara'ya gönderirken Ali Fethi'ye de kısa bir not yazdı, Paşa'nın nezdinde kendisine göz kulak olmasını istedi. On iki gün sonra 21 Temmuz'da Tiflis'te bir suikast sonucu öldürüldü.

Mustafa Kemal, Cemal Paşa'ya yeni koşulları aylar önce bildirmişti:

Paşam, Türkiye'de tahmin edemeyeceğiniz derecede bir inkılap olmuştur. Hiçbirimiz, meclisin tasvibine mazhar olmadan icraatta bulunamayız. Şunun veya bunun pazu kuvveti ile vaziyete hâkim olmasına ihtimal yoktur... "Sen şöyle hareket edersen Enver Paşa memlekete girer" gibi tehditlerin de manası yoktur. (4 Ocak 1922)

Cemal Paşa bütün İttihatçı ekibin Anadolu'ya gitmesi için uğraşmış, ancak Moskova'daki Türkiye temsilcisi onlara pasaport vermeyi reddetmişti.

Enver Paşa, 18 Ekim 1921 tarihine kadar bütün İttihatçıların Rus toprağını terk etmeleri gerektiğini herkese bildirmişti.

Cemal Paşa 21 Temmuz 1922 gece yarısı bir dostunun evinden ayrılırken Tiflis'te öldürüldü. On beş gün sonra, 4 Ağustos 1922 günü de Enver Paşa, Tacikistan'da (Buhara'da) savaş meydanında hayatını kaybetti. Cesedi tesadüfen birkaç gün sonra fark edildi, üzerinden çıkan evrak ve mühürlerden, Enver Paşa olduğu anlaşıldı.

18 Ağustos tarihli *New York Times* gazetesinde Enver Paşa'nın Buhara'da öldürüldüğüne dair bir haber yayımlandı. Gazeteye göre, bolşevik askerleriyle göğüs göğüse çarpışmaya girmiş, aldığı beş yaranın ardından ölmüştü. Bir dönem Lenin ile yakın ilişki içindeyken daha sonra ihanetle

6 Murat Bardakçı, *İttihatçı'nın Sandığı*, İş Kültür, 2014, s. 311-315.

suçlandığı ve Türkistan emiri olmak hayaliyle bolşeviklerle savaşa girdiği de haberde yer almıştı.⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*'de Enver Paşa'nın ölümünü bildiren ilk haber 20 Ağustos'ta çıkmış, daha sonra bazı İstanbul gazeteleri haberi yalanlamışlardı.

Cemal Paşa'nın ölümünü, Dr. Nazım, Cavit Bey'e yazdığı mektupta şöyle anlatmıştı:

Nihayet Mustafa Kemal ile anlaşıp ona göre bir hatt-ı harekât tayin etmek lüzumunu hissetmiş bulunuyordum. Bunun için Ankara'ya gitmek ihtimalini görüyordum. Lakin huduttan çevrilirim korkusuyla buna da bir türlü cesaret edemiyordum. (...) Sonradan haber aldığıma göre, sonradan pasaport muamelesiyle de meşgul olan ÇEKA'da memur bulunan bir Ermeni, Cemal Paşa'nın Tiflis'e gideceğini anlayınca, bir gün evvel veya aynı tren ile Tiflis'e gidiyor. Oradaki Daşnak Saganlara malumat veriyor. Ve malum olan vaka-yı müessife (üzücü olay) husule geliyor. Halbuki merhum, Sovyet hükümetinin himayesine çok itimat ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa artık tek liderdi.

7 "Enver Pasha slain by Soviet Force," *New York Times*, 18.08.1922.

36. BÖLÜM

Ana Oğul Buluşuyor, Zübeyde Hanım Ankara'da

1922 yılı Haziran ayında, Mustafa Kemal, eniştesi Mustafa Mecdi'ye talimat verdi.

“Valide ile hemşireyi buraya getirmeye karar verdim. Hep beraber oturalım artık. Hemen İstanbul'a git onları al İzmit'e getir. Claude Farrère ile görüştüktan sonra birlikte buraya geliriz.”

O da kem küm ederek onu vazgeçirmeye çalıştı:

“Validenizle hemşireniz herhalde siz de hissetmiş olmalısınız, Fikriye'ye karşı çekingen ve muberdiler. Buraya hep beraber gelirsek rahatınız kaçır. İsterseniz yalnız valide hanımı getireyim.”

“Oğlum hiç mağrur olmamıştır”

Mustafa Mecdi'nin acil bir işi çıkınca Zübeyde Hanım ile Makbule Hanım'ı İstanbul'dan bir başka yakınları getirdi. Basit bir basma elbise içindeki Zübeyde Hanım, heyecanlanır da kalbi durur diye endişelenenlere şöyle demişti:

“Ben tamamiyle sakinim. Hiç telaş etmeyiniz. Ben oğlumu görmeye gidiyorum. Oğlum hiç değişmemiştir, hiç mağrur olmamıştır. Bir gazete-ciye mülakat vermiş, çocukluk günlerini, bakla tarlasında bekçilik ettiği zamanları anlatmış, bunları okuyunca anladım ki bildiğim gibi kalmış hiç mağrur olmamış.”¹

Askerlik Şubesi Başkanı Binbaşı Baha Bey'in garın karşısındaki evini ailenin konaklaması için hazırlamışlardı. Zübeyde Hanım ile Makbule bir gün önce geldiler ve bu evde çok özledikleri Mustafa Kemal Paşa'yı beklediler.

Büyük bir kalabalığın içinden geçerek kaldığı eve ulaşmaya çalışan oğlunu balkondan yaşlı gözleriyle izleyen Zübeyde Hanım çok mutluydu. Mustafa Kemal geceyi ve ertesi günü onun yanında geçirdi.

Zübeyde Hanım'ın sözünü ettiği mülakatı bir süre önce Ahmed Emin [Yalman] yapmıştı.² Mustafa Kemal ile üç saat konuşmuş, ona çocukluk günlerini de anlattırmıştı. Babası öldükten sonra köy hayatı geçiren dayısının yanına taşındıklarını, dayısının ona vazifeler verdiğini söylerken şöyle demişti: “Başlıca vazife tarla bekçiliği idi. Kardeşimle beraber bakla

1 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 1, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1997, s. 778.

2 Mülakat, 10.01.1922 günü *Vakit* gazetesinde yayımlanmıştı.

tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovalamakla uğraştığımızı unutamam.”

Mustafa Kemal, Adapazarı'nda geçirdiği üç gün içinde resmi kurumları, okulları, esnafı ziyaret etti, onuruna düzenlenen müsamereyi izledi, halkla beraber Orhan Camii'nde cuma namazı kıldı.

18 Haziran'da Mustafa Kemal'i bekleyen İzmit'te sokaklar ve resmi yerler kırmızı bayraklarla, çiçeklerle süslenmiş, İzmitliler, Saray Köşkü ile İzmit İstasyonu arasına evlerinden getirdikleri halıları sermişlerdi. Yol tamamen kadınlar tarafından doldurulmuştu. Gazi'yi Adapazarı'ndan getiren defne yaprakları ve bayraklarla süslenmiş tren öğleden sonra, “Yaşa, bin yaşa” sesleri arasında İzmit İstasyonu'na geldi.³

Fransız yazar Claude Farrère Mustafa Kemal ile gergin başlayıp, dostane devam eden uzun bir görüşme yaptı. Mustafa Kemal'e gösterilen sevgi ve saygıdan etkilenmişti. Mustafa Kemal, İstanbul'a iki saat uzaklıktaki iki şehri ziyaret ederken Fransız yazar aracılığıyla dünyaya ülkenin prestijli liderinin kim olduğunu da kanıtlamıştı.

Yahya Kemal, Büyük Taaruz öncesinde şöyle yazmıştı:

Sulhü bekleyenler sabırsızdırlar, fakat istiklali bekleyenler değildirler, ümit-vardırlar. (...) İstiklali bekleyenler Kars'ta, Birinci İnönü'de, İkinci İnönü'de, İzmit'te, Sakarya'da bütün milli muzafferiyetlerimizde yanılmadıkları gibi bu defa da yanılmıyorlar, idrak ediyorlar ki: Arslan gerilir de öyle atlar ve öyle muzaffer olur.⁴

Bu arada ciddi bir tatsızlık yaşandı. Gerekli hazırlıkları yapmak için dayısı Fuad [Bulca] ile önden gelen Fikriye, Zübeyde Hanım ve Makbule ile karşılaştığında gerginlik çıkmıştı. Zübeyde Hanım, sakın ve itidalli davranırken Makbule, Fikriye'yi buralara kadar neden getirdiniz diye Fuad'a [Bulca] söylenmişti.⁵

Mustafa Kemal olan bitene çok üzülmüş, Makbule'nin İstanbul'a geri dönmesini istemişti.

Kamufraj sünnet düğünü

Oğluyla birlikte Ankara'ya giden Zübeyde Hanım Çankaya'ya yerleşti. Zübeyde Hanım Fikriye'yi, evde bir akraba olarak kabul etmişti.

3 Sabahattin Özel, “Atatürk'ün Büyük Taaruz Öncesinde Adapazarı-İzmit Gezisi”, <http://cdn.istanbul.edu.tr/statics/aturturkilekleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-05-ozel.pdf>

4 Yahya Kemal, “Arslan Gerilir de Öyle Atlar”, *Eğil Dağlar, İstiklâl Harbi Yazıları*, YKY, İstanbul 2005, s. 250-252.

5 Der. Niyazi Ahmet Banoğlu, *Nükte, Fıkra ve Çizgilerle Atatürk*, 3. Kitap'tan aktaran Oğuz Akay, *Paşam*, Alfa Yayınları, 2010, s. 3, 9, 17.

Ana oğul hazırlanmadan birbirini görmezlerdi. Ziyaretçi daima Mustafa Kemal'di. O gün annesini görecekse, uyanır uyanmaz, törene hazırlanır gibi hazırlanırdı. Zübeyde Hanım, hasta yatağında olsa bile büyük özenle saçlarını taratır, işlemeli başörtüsünü örter, Makedonyalı gelinlik kızın zengin çeyizinden oyalı bürümcük gömleğini, üzerine de ipekli entarisini giyerdi. İstanbulkâri renkli maşlahıyla kıyafetini tamamlar, sonra oğluna bekliyorum, diye haber gönderirdi. Atatürk anasının yanına gelince elini öper; Mustafa, hatta Mustafacık olurdu. Zübeyde Hanım oğluna Mustafa diye hitap eder, konuşmaları, şakaları sevgi içerirdi.⁶

Zübeyde Hanım'ın oğlu ile birlikteliği bir ay bile sürmedi, Büyük Tarruz kapıdaydı.

Çankaya'da sürekli bir hareketlilik gözlenmekteydi. Konuklar çağırılıyor, davetler veriliyordu. İşgal güçleri, eğlenceler içinde bir Çankaya görüyorlardı.

Çankaya'nın bahçesinde kurulu olan biri büyük biri küçük iki çadır, bir sünnet düğünü için yaver Salih'in bahçesindeki badem ağaçlarının altına kaydırıldı. Köşkten bir elektrik hattı bağlandı. 13 Temmuz günü yaver Salih'in oğlu Cemil sünnet olacaktı. *Hâkimiyet-i Milliye* matbaasında davetiyeler bastırıldı. Kumandanlar, sefirler, arkrabalar davetliydi. Mızıkâ eşliğindeki öğleden sonra daveti gayet görkemliydi. Zübeyde Hanım da Cemil'in sünnetine gelmiş, ona bir saat hediye etmişti.

“Oğlum, sana padişahlık yakışmaz”

Düğüne gelen Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov, Zübeyde Hanım ile tanışmak elini öpmek istedi. Mustafa Kemal bir arkadaşına “Anneme gidiniz benden rica ediniz zahmet olmazsa buraya gelmesini istediğimi söyleyiniz” dedi. Anası sünnet çocuklarının çadırındaydı. Hemen kalktı geldi. Mustafa Kemal ayağa kalktı ve onu elçinin yanındaki koltuğa oturttu.

“İşte yeni bir ahabap! Deminden beri bana hep senden bahsetti.” Elçi, Zübeyde Hanım'ın ellerine sarılarak birkaç defa öptü. Sonra sohbet koyalıdular. Bir ara Zübeyde Hanım oğluna seslendi: “Bak Mustafa, İbrahim Abilov bey ne diyor?”

“Ne diyor anne?”

“Sen padişah olmalıymışsın, sana padişahlık yaraşmış.”

“Söyledikleri hoşuna gitmedi mi?” Zübeyde Hanım, “Hoşuma gitmedi oğlum sen padişah olmamalıydın.” Mustafa Kemal, alttan alarak cevap verdi:

6 Cevat Abbas Gürer'den aktaran Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, AAM, 1998, s. 84-87.

“Hayır anne İbrahim Abilov doğru söylüyor. Bu sözlerden niye hoşlanmadın, anlayamıyorum?” Zübeyde Hanım heyecanlanmıştı.

“Ne, saltanat ha... padişahlık ha” diye söyleniyordu. “Merak etme anne” dedi, “Ben padişah olmayacağım, ama herhalde baş olacağım, İbrahim Abilov bunu anlatmak istemiştir.”

Zübeyde Hanım, “Ben saltanat istemem evladım” diye mırıldanmıştı.⁷

Zulmünden usandığı padişahlığın lafını bile oğluna yakıştıramıyordu.

Zübeyde Hanım, Çankaya’da oğlu ile olmaktan mutluydu. Oğlu yine savaş hazırlığı içindeydi. Onunla iftihar ediyor, belki Selanik’i de geri alır diye umut besliyordu.

Halide Edib, o günlerin Zübeyde Hanımı’nı anlatırken şöyle diyor: “Dr. Adnan’ın boynuna kollarını dolar, yanaklarını öper, elini yakalıyarak doğmuş olduğu Selanik şehrinden bahsederdi. Anadolu mücadelesiyle pek ilgili değildi. İçi Selanik için yanıyordu. Oğlu Mustafa, Selanik’i almadan kendine yeni bir entari yapmamaya ahdettiğini söylerdi.”⁸

7 Faliş Rıfki Atay, *Babamız Atatürk*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 118-119.

8 Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 2008, s. 263.

37. BÖLÜM

Büyük Taarruz

Mustafa Kemal, girişilecek taarruzun mükemmel olmasını istiyor, bütün hazırlıkları bizzat yürütüyordu. “Nereye gidiyoruz?” diye soru soranlara 6 Mart günü başkomutan sıfatıyla meclis gizli oturumunda şu cevabı vermişti:

Ordumuzun kararı taarruzdur. Fakat bu taarruzu, tehir ediyoruz. Sebebi, hazırlığımızı tamamen ikmale biraz daha zaman lazımdır. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacaksa taarruz hiç taarruz etmemekten çok daha fenadır.

Karar, 16 Haziran’da verildi. Olanaklar zorlanacaktı. Söngü bileme, kılıç yapma, top dökme imalatına hız verildi, Anadolu’nun çeşitli yerlerindeki silahlar Batı’ya taşındı. İstanbul’daki depolardan silah ve cephane kaçırılması hızlandı. Silahlar İnebolu-Çankırı üzerinden Ankara’ya ulaştırılıyordu. M.M. Grubu diye anılan direniş grubu Kasım 1921 ile Ekim 1922 arasında Anadolu’ya yirmi vapur ve iki motor dolusu cephane ve silah göndermişti.

Fransa, İtalya ve bazı Avrupa ölkelerinden silah ve cephane satın alındı ancak çoğu getirilemedi. Rusya’dan ve Fransa’dan yardım sağlandı.

Sovyet resmi rakamlarına göre Ankara’ya, Kasım 1921’de bir milyon yüz bin, Mayıs 1922’de üç buçuk milyon altın rublelik para yardımı ile silah yardımı gelmişti. Ankara Anlaşması ile çekilen Fransızlar da ellerindeki telsiz istasyonları ile çok sayıda silahı hediye olarak bırakmışlardı. Hindistan Müslömanlarından yüz yirmi beş bin İngiliz lirası yardım gelmişti.

Tatbikatlarla ordu savaşa hazırlanıyor, ordu içinde morali yüksek tutacak müsamere, tiyatro, konser gibi etkinlikler düzenleniyordu. Subay ve erlerin eğitimi için kurslar açılmış, ek zam ve ikramiye verilmişti.

Mustafa Kemal Batı Cephesi’ne ziyaretlerini sıklaştırdı; 25-28 Temmuz günlerinde Genelkurmay Başkanı Fevzi ve Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşalarla büyük taarruz planını tartıştı. Bütün hazırlıklar 15 Ağustos’a kadar hazır edilecekti. Ordu komutanları bir futbol maçı bahane edilerek Akşehir’deki karargâha çağrıldı. Taarruzun son şekli konuşulacaktı. Mustafa Kemal’in Harbiye’den hocası olan Yakub şevki Paşa, plana karşı çıktı, vahim sonuçlar doğurabileceğini söyledi. İsmet Paşa da kuşkularını dile getirdi. Bütün itirazlara rağmen planın aynen uygulanmasına karar verildi.

İki ordu, insan ve tüfek sayısı olarak birbirine yakındı, ancak hafif ve ağır makineli tüfek, top, uçak ve motorlu araç açısından Yunan ordusu üstün durumda idi. Türk tarafı da süvaride üstündü.

Takip edilecek yollar düzeltildi, konaklama noktaları belirlendi. Çalışmalar ortalık karardıktan sonra başlıyor, gün ağırından sona eriyordu. Üç piyade ve bir süvari kolordusunu geniş bir alanda düşman kuvvetlere belli etmeden toplamak zordu. Türk kuvvetleri Afyonkarahisar'ın 25 km güneyinde konuşlanacaktı.

Yunanlar, ordudan kaçan birkaç askerden aldıkları bilgiye rağmen bu kadar büyük bir taarruz beklemiyorlardı.¹

Askerlerin çıkarlarından atların arpasına...

Atların arpasından, askerlerin maaşına; direniş örgütlerinden gelecek mitralyözlerden asker çıkarlarına; erzak bedeline kadar her şeyle biz-zat ilgilenen; resmi yazıları titizlikle dikte eden bir başkumandan vardı. "Hüsamettin Bey, sizinkiler işi gevşetti, mitralyözler gelmedi; ya da 19 Ağustos'a kadar yetiştirileceği bildirilen üç avcı teyyaresi ile yetinmek zaruridir", "Çarık ihtiyacını temin için her şey yapılmıştır" gibi yazışmaların tamamında imzası vardı.

Gizlilik içinde hazırlanan son taarruz

Büyük Taarruz öncesini Aralov anlatmıştı:

Büyük Taarruz'dan önce, Temmuz ve Ağustos aylarında bütün Anadolu'yu miting dalgaları sarmıştı. Bu mitinglerde halk, elinden gelen her şeyle; elbiseyle, erzakla, cephaneye taşımak için taşıt araçlarıyla orduya yardıma çağrılıyordu. Mitinglerde, meclis üyeleri, basit vatandaşlar, hatta çocuklar bile ateşli konuşmalar yapıyorlardı. Bu mitinglerden bir çoğunda bulunmak fırsatı bana da verildi.

Taarruz, büyük bir gizlilik içinde hazırlanıyordu. Abilov yoldaşla ben de bu gizliliğe biraz katıldık. Mustafa Kemal Paşa elçiliğimizde, onun da katılacağı, büyük bir kabul resmi düzenlememizi, bunu bütün Ankara'ya yaymamızı, öteki devlet elçilerini de kabul resmine çağıracağımızı benden rica etti. Herkes toplanıp Mustafa Kemal'in gelişini beklediği sırada yaveri gelerek, Mustafa Kemal'in biraz rahatsız olduğunu ve gelemeyeceğinden ötürü özür dilediğini haber verdi. Mustafa Kemal ise bu sırada gizlice cepheye, Konya'ya hareket etmiş bulunuyordu. (...) bize büyük bir güven göstermişti.²

Gazetelerde de Mustafa Kemal, yabancı devlet elçilerine çay ziyafeti veriyor diye uydurma bir haber yayımlandı. Zübeyde Hanım gizlilik içinde

1 Uğur Üçüncü, "Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz", Afyon Kocatepe Üniversitesi Doktora Tezi, 2010, s. 20.

2 S. I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 175, 176.

cepheye giden oğlunu hayır duasıyla uğurlarken bavuluna da minik bir Kuran yerleştirmiş, Fikriye de iki fanila giymesini tembihlemişti.³

Mustafa Kemal, 17 Ağustos günü öğleden sonra Konya'ya Demiryolları Genel Müdürü Behiç Bey'in [Erkin] evine geldi. Hastalandı ve bu evde iki gün kaldı. Garp Cephesi karargâhının bulunduğu Akşehir'e gitti. Sonra yine geldi ve döndü. Her zaman gece karanlıkta ve gizlice geliyordu.⁴

Mustafa Kemal, cephede günlük yaşamını sürdürür dostlarına mektup yazar, roman okurdu. Çanakkale'de cephede iken, Madam Corinne'den kendisine roman göndermesini istediğini okumuştuk. Büyük Taarruz günlerinde de elinden eksik etmediği bir roman vardı.

Çalığışu okuyor

Mustafa Kemal'in yaverlerinden Mahmud [Soydan] cephede tuttuğu günlüğe, 21-22 Ağustos gecesi için şu notu düşmüştü:

"21 Ağustos 1922, Akşehir – Düşmanda bir hassasiyet var. Bizim tarafta fevkalâde bir hareket, bir şey olduğunu hissetmiş gibi... Temenni edelim ki asıl hedefi keşfetmemiş olsun. İki gündür paşa, Çalığışu'nu okuyor. Öyle beğendi ve sevdi ki... Büyük hareketlerin arifesinde böyle bir şey okumak da çok dinlendirici."

"22 Ağustos 1922 – Bugün de Akşehir'deyiz. Paşa, daireden çıkmadı. Akşama kadar Çalığışu'nu okudu. Çok memnun oldu, takdir etti."⁵

Reşad Nuri'nin *Vakit* gazetesinde yüz gün tefrika edilen Çalığışu romanı büyük ilgi görmüş, 1922 Şubatı'nda kitap olarak basılmıştı.

Ankara komutanı, arkadaşı Fuad [Bulca], 23 Ağustos'ta cepheye Zübeyde Hanım'dan haber veren bir telgraf gönderdi.

Valide iyidir. Dün pek neşeli olarak vakit geçirildi. Pek memnundurlar. Dua etmekte ve "Selanik'e ne vakit gideceğiz?" diye sual sormaktadır. Fikriye Hanım da iyidir, hürmetlerini iletmektedir. Başarınıza, hanımların ellerinde Kuran dua etmekteyiz.⁶

Haberleşme yasağı

Anadolu ile dış dünya arasındaki haberleşme 25 Ağustos'ta tamamen kesildi. Anadolu'ya kimse girmeyecek, kimse çıkmayacak, harice hiçbir haber verilmeyecek, uymayanlar vatana ihanetle cezalandırılacaktı. Ana-

3 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 83.

4 Behiç Erkin, *Hatırat*, Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 229.

5 Erol Mütercimler ve Taha Akyol Mustafa Kemal'in büyük taarruzdan evvel Çalığışu romanını okuduğunu yazıyor. Bazı kaynaklarda bu bilgi Mahmut Soydan'a atıfla veriliyor. Mahmut Soydan'ın *Ankaralı'nın Defteri* adıyla basılan anılarında Büyük Taarruz anıları yer almamış.

6 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AAM, 1999, s. 291.

dolu'daki İstanbul gazetelerinin özel muhabirlerinin telefonları kestirildi. Bir süre bu yasak nedeniyle İstanbul olan biteni haber alamadı. Muharebe alanından haberler resmi tebliğlerle duyurulacaktı.

Kocatepe'deki topçu ateşi ağır sis nedeniyle yarım saatlik gecikmeye 26 Ağustos Cumartesi sabahı 5:00'te başladı. Taarruz haberi Meclis'e aynı gün saat 14:00'te ulaştırıldı. Rauf Bey'in yayımladığı beyannamede Türk milleti için mesut günlerin yaklaştığı müjdelenmiş, Türk tarafının üstünlüğü 26 Ağustos gecesi belli olmuştu.

Mustafa Kemal, Fevzi ve Nureddin Paşalarla birlikte Kocatepe'deki gözetleme noktasına çıkarken, gökyüzündeki hilal ve yıldızın karşı karşıya gelişini bir zafer işareti olarak yorumlamışlardı.

Kocatepe'deki fotoğraf

Bu önemli anların görsel olarak da belgelenmesini isteyen Mustafa Kemal, Büyük Taarruz'a giderken beğendiği bir fotoğrafçıyı, Jean Weinberg'i de yanında götürmüştü. Kocatepe'deki unutulmaz Atatürk fotoğrafını deneyimli bir stüdyo fotoğrafçısı olan Weinberg çekti. Weinberg, çektiği fotoğrafı Mustafa Kemal'e de imzalatmıştı. Latin harfleriyle M. Qemal imzası, Weinberg için hazırlanmış internet sitesinden paylaşılan Kocatepe fotoğrafında rahatlıkla okunuyor. Ünlü fotoğrafçının Kocatepe'den çektiği üç fotoğraf da Müze Köşk'ün birinci katında, yeşil salonun duvarında asılı duruyor. Üçü de J. Weinberg imzasını taşıyor.⁷ Kocatepe'deki tek fotoğrafçı Weinberg değildi. Edhem Tem de oradaydı. Üstelik 1960 yılında, Fikret Otyam'a, Kocatepe fotoğrafını nasıl çektiğini anlatmıştı! Ancak Kocatepe fotoğrafının üzerindeki Weinberg imzası fotoğrafın sahibi konusunda kuşku bırakmıyor. (Orijinal karede Mustafa Kemal'in sağında sırttan çekilmiş üç kişi daha görünüyor.)

Mustafa Kemal'in yaveri Salih [Bozok], *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine 25-26 Ağustos gecesini şöyle anlatmıştı:

İşte bu andan itibaren bütün bataryalar düşmana ölüm püskürtmeye başlamıştı.

Ne kadar batarya ateş ettiğini bildiğimiz halde kulaklarımızı inandırmak kabil değildi, ortada yalnız bir top, bütün dehşetiyle gürleyen tek bir top varmış gibi bir ateş karşısında idik. Karşıda müthiş bir manzara! Üç noktada toprak mütemediyen yerden fışkırıyor ve ağır ve kesif bir duman bu kaynayan yerlerin üzerinde geziyordu. Bu manzara ancak görülebilir, tarif imkânı yoktur. (...) Kesif duman sütunları yükseklerle çıkıyordu. Bir an oldu, bütün Türk kahramanları bu alev ve duman duvarının içinde kayboldular. Belentepe'deki düşmân siperlerine bir hamlede girmişlerdi!

7 Bu bilgi için Müze Köşk Müdürü Dilek Kalındemir'e teşekkürler.

Weinberg'in objektifinden Kocatepe'de.

Yaver Salih taarruzun ikinci gününü de anlatmıştı:

Taarruzun ikinci günü Afyon'un sukutu (düşüşü) haberi verildi. Ve biz bir gün sonra çadırları yıkarak şehre naklediyorduk, fakat bizi şehre götürecek yolların hepsi kapalıydı.

Otomobillerimizi düşman tel örgülerinden ve siperlerinden aşımak lâzım geliyordu. Paşa hazretleri emir verdiler. Tel örgülere kadar dayattık ve otomobilin makası ile bunları kestik. Ve siperlerden birinde bulduğumuz bir kapıyı ve tahtaları köprü yaparak otomobili siperlerin öte tarafına aşırıdık. (...) Kendi eserimiz olan köprünün üzerinden geçtikten sonra tam yolun Afyon istikametini tuttuk. Belediye önüne gel-

diğimiz zaman kadın, erkek, genç, ihtiyar sokağa dökülen ahalinin otomobile öyle bir hücumu karşısında bulunduk ki sevinçten ağlaşan, nihayetsiz göz yaşı döken bu zavallı vatandaşlarımız içinden kurtulmak imkânı yoktu. Kadını, erkeği paşa hazretlerine sarılıyor, yüzünü gözünü öpüyor, ayağına kapanıyor, tozlu elbiselerine yüzlerini sürüyorlardı. Bu acıklı sahneye dayanma imkânı yoktu.⁸

Halide Edib Afyon'da

Mustafa Kemal'den aldığı telgraf üzerine köpeği Yoldaş, atı Doru ve emir eri İbrahim ile 27 Ağustos günü Konya'ya ulaşan Halide Edib, milletin içindeki sevinci gözlerinden okumuştı. Afyon yolunda şoför kaybolunca korkulu anlar yaşamışlar, Yunanların eline düşecekleri korkusuyla yaralılarından yol sormuşlardı.

Önce Afyon'un yüksek kayalıkları görünmüştü, sonra da hâki renkli gölgeler ve yanan evler. Karargâh da birkaç saat önce Afyon'a ulaşmıştı. Mustafa Kemal'in çavuşu iki kez gelip onu sormuştu. Elini yüzünü yıkayan Halide Edib'e "Hemen başkumandana rapor ediniz" dediler. Yuvarlak bir masada iki lamba yanıyor. Fevzi Paşa ile başkomutan bir harita üzerine eğilmiş, konuşuyorlardı. Halide "Mustafa Kemal'in başında yüz güneş doğmuş gibi yüzü parlıyordu" diye yazacaktı.

"Tebrikler paşam, nihayet muvaffak oldunuz."

Bir kakhaha. "Evet nihayet bu işi yaptık. Buraya nasıl geldiniz?"

"Az daha Yunanlıların arasına düşüyordum."

"Ben de bugün Yunanlıların arasına düşüyordum." (Bunu söylerken yine gülüyordu).

⁸ Hâkimiyet-i Milliye, 4 Teşrinievvel/4 Ekim 1922, Sayı 625, s. 1, aktaran Uğur Üçüncü, "Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz", Afyon Kocatepe Üniversitesi Doktora Tezi, 2010, s. 59.

“Sizin düşmeniz çok büyük bir felaket olurdu.” Yine bir kahkaha.

“Gelin hanımefendi. Yemek yiyelim.”

“İzmir’i aldıktan sonra biraz dinlenirsiniz paşam. Çok yoruldunuz.

“Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz.”⁹

Mustafa Kemal, o gece, kendisine ayrılan odayı Halide’ye verdi, kendisi çadırdı yattı. Nureddin Paşa’ya da, “Ona Kızılcadere’yi gösterin” dedi. Ölü insanlar, hayvanlar, sahibini arayan köpekler... Kızılcadere bir insanlık felaketi idi.

“Halkın içinde korkunç bir kin hissediliyor. Cehennem dünyaya gelmiş gibi. İki millet, birisi yakıp yıkmış, ötekisi kurtarmak için hareket halinde. Hiçbirisi öbür tarafa zerre kadar merhamet göstermiyor” diye yazmıştı Halide Edib.¹⁰

27 Ağustos günü Afyonkarahisar’ın Türk Ordusu tarafından alındığı resmi tebliğ ile duyuruldu. Mustafa Kemal müjdeyi meclise bir telgrafla haber verdi. Telgraf alkışlar arasında okunur, dualar edilirken kesin zafer dileniyordu.

Mustafa Kemal, pek çok alanı aynı anda düşünür, hemen harekete geçer, gerekli adımı atardı. Çarpışmaların en hararetli anında, Milli Mücadele’ye dair kitabını bastırabilmesi için Fransız gazeteci Jean Schlicklin’e para gönderilmesini isteyen bir telgraf yollamıştı. Gerekli miktar, Madagaskar İslam ahalisinden kendisine gönderilen paradan alınarak Paris temsilcisi Ferid Bey’e verilecekti.¹¹

Meclis’e gönderdiği 28 Ağustos tarihli telgraf şöyleydi: “Askerlerimiz pek keyiflidir. Yorulmak bilmiyorlar. Bu gece Afyonkarahisar’dayım, halk şenlik yapıyor.”

Süvarilerin başarılı harekâtlarını anlatmak neredeyse imkânsızdı.

Henüz muharebeye girmiş taze düşmân fırkalarını görür görmez süvarilerimiz tahammül edemiyordu. Bunları tevkif etmeye imkân yoktu ve derhal kılıcını çekiyor ve düşmânın içerisine dalıyorlardı ve hakikaten; bu kahramanlık sayesinde garbe çekilmek isteyen düşmân kıtaâtı durmaya ve vaz’iyyet almaya mecbur edildi ve o esnada bir taraftan piyâdelerimiz ve topçularımız yetişti ve düşmanı tekrar muharebeye mecbur ettik.¹²

29 Ağustos’ta annesine ve Fikriye’ye duygularını telgrafla ilettiler.

9 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 355.

10 Halide Edib Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, İstanbul, 2008, s. 277.

11 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 219.

12 Uğur Üçüncü, “Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Doktora Tezi, 2010, s. 64; *Hâkimiyeti Milliye* yazıları tezden aktarıldı.

Validem Hanımefendi ve Fikriye Hanım'a,
Buraya geldikten sonra düşmanı kovmak icap ettiğinden, taarruz ederek ...
Afyonkarahisar'ını aldık. Dolayısıyla birkaç gün buralarda kalmam lazım gelecektir. Siz müsterih olunuz, inşaallah duanız bereketleriyle bütün memleketi düşmandan kurtarmak kolay olacaktır.¹³

29-30 Ağustos gecesi, Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalarla durumu gözden geçirdi.

30 Ağustos günü, daha sonra "Başkumandan Meydan Muharebesi" diye anılan muharebe sonunda Yunan ordusunun "asıl kuvvetleri" tamamen kuşatılıp imha edildi.

31 Ağustos'ta Mustafa Kemal, Rauf Bey'e Yunan askerlerinin teslim olmaya başladıklarını haber verdi:

... Hezimete uğramış olan düşman, varını yoğunu terk ederek dereler, ormanlar içinde perişan bir hale geldi. Bunlardan bu sabah yüzlerce teslim olmaya başladı. Bu muharebede ele geçen düşman malzemesi pek çoktur, sayılıyor. Yalnız bir fırkamızın cephesinde (...) yirmibeş top, yüz kırk yük otomobili, on yedi binek otomobil ganimet alınmıştır.¹⁴

Telgrafın okunmasını istediği kişiler arasında Fikriye Hanım da vardı.

Mustafa Kemal'in davetiyle cepheye gelen¹⁵ Ruşen Eşref, onu zaferin hemen ertesinde Dumlupınar'da, altında öküzler, buzağılar, merkepler ve keçiler yatan küçük bir köy damının üzerinde kurulmuş çadırında ziyaret etti. Bir seyyar karyolanın içinde fanilasıyla oturuyordu. "Yorgundum, dinleniyordum, kusura bakmayın" demişti.¹⁶

Mahşer yerini kimse görmemeli...

31 Ağustos sabahı Mustafa Kemal Paşa, yaveri Muzaffer [Kılıç] ile harp sahasını dolaştı. Muzaffer Kılıç o günü şöyle anlatmıştı:

Etraf binlerce insan ve hayvan ölüleriyle adeta bir mahşer yerini hatırlatıyordu. Büyük asker bu feci manzara karşısında çok rahatsız oldular ve "Buna bizi zorladılar" dedi ve ölümler kaldırılıp gömülünceye kadar bölgeye hiçbir gazeteci ve fotoğrafçı sokulmamasını kesin olarak emretti. "Bu feci manzarayı gören ecnebler, yarın bizim için neler söylemezler?" demişti. Onun emri tutuldu ve ölümler gömülünceye kadar bölgeye hiçbir gazeteci ve fotoğrafçı sokulmadı.¹⁷

13 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 221.

14 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 228.

15 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 217.

16 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 7, s. 116.

17 Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, Truva Yayınları, 2005, s. 97.

“Ordular ilk hedefiniz...”

İzmir’e dokuz gün sürecek yolculuk Mustafa Kemal’in 1 Eylül günü verdiği, “Ordular ilk hedefiniz Akdeniz’dir, ileri” emriyle başladı. Yunan ordusunun esas bölümü imha edilmişti ama yeni meydan muharebeleri beklenebilirdi. Silahlarını geride bırakarak kaçan Yunan ordusu geçtiği bütün şehir ve kasabaları ateşe veriyor, silahsız insanları öldürüyor, kadınlarla tecavüz ediyordu.

1 Eylül günü sert bir muharebenin ardından Uşak kurtarıldı, 2 Eylül günü Yunan ordusuna kumanda eden Trikopis teslim oldu. Esir askerler Uşak sokaklarından geçirilirken Uşak yanıyordu. Onları korumasalar halk tarafından parçalanacaklardı.

Tamamen kül olmuş köylerden geçen Mustafa Kemal 2 Eylül gecesi Uşak’taydı. Halide Edib ve Ruşen Eşref esir generalin Mustafa Kemal ile karşılaşmasına tanık oldular ve yazdılar.

Trikopis ona hayranlıkla bakıyordu

Mustafa Kemal, “Sırtını yere getirdiği pehlivanın elini sıkın galip bir pehlivan gibi Trikopis’in elini yakalamış”, alelde bir el sıkışı müddetinden daha uzun tutmuştu. “Oturun general, yorulmuş olacaksınız” dedi. Sigara tabakasını uzatmış, kahve ikram etmişti. Gözleri Trikopis’in gözlerindeydi. Trikopis, ona açık bir hayranlıkla bakıyordu. Mustafa Kemal’e, “Ben sizin bu kadar genç olduğunuzu bilmiyordum general” diyebilmişti.

Mustafa Kemal, nasıl oldu anlatın deyince, o da karşılarında süngüler parıldamaya başladığı an her şeyin bittiğini, atını bile bulamadığını, ormanın içinde yaya yürümeye başladığını anlatmıştı. Trikopis Mustafa Kemal’e “Siz bu muharebeyi nereden idare ediyordunuz?” diye sormuştu.

“İşte tam o süngülerin parıldadığını söylediğiniz, yerde, askerlerin yanındaydım” cevabını almıştı.

İki taraf da ölülerini gömmeye vakit bulamıyordu. Gediz ve Alaşehir yolu boyunca, yangınla ve akıllarını yitirmiş pek çok kadınla yüz yüze gelmişlerdi.

Karargâh Salihli’ye geldiği gün, İzmir Körfezi’ndeki Edgard Quinet isimli gemiden bir mesaj alındı. Konsoloslar, İzmir’i Türk ordusuna teslim edeceklerini bildiriyorlar, Mustafa Kemal’den hangi kumandanın gönderileceğini soruyorlardı. Telgraf Gazi’yi sinirlendirmişti. Yumruğunu masaya vurmuş, “Kimin şehrini kime veriyorlar?” diye sormuştu.

Geceyi Salihli’de geçirecekken birden Nif’e gitmeye karar verdiler.¹⁸

İngiliz istihbarat raporları Büyük Taarruz’u üç dört satırlık bir istihbarat notuyla kayda düştü.

18 Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 2008, s. 266-271.

... 27 Ağustos sabahı Türkler taarruzunu Afyonkarahisar Cephesi'nden başlattı. Daha sonra ün kazanacak olan Albay Plastiras'ın emrindeki kuvvet dışında hiçbir yerde gerçek bir direnme ile karşılaşmadılar. ... 4 Eylül'e kadar Uşak ve İnönü savaşlarından sonra Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak ve Eskişehir'in Türkler tarafından işgal edilmiş olduğunun söylenmesi yeterli olacaktır. Yunan Başkomutanı General Trikopis esir alınmış ve Yunan ordusundan geri kalanlar İzmir'den önce son mevzi olan Alaşehir hattına çekilmişti.¹⁹

Geçtikleri bütün şehir ve kasabalarda yanık et kokusu ile karşılanıyor, ölü bedenlerin arasından ilerliyorlardı. Dumlupınar'dan yürüyüşe geçen ordu öyle hızlanmıştı ki adeta koşuyor, telgraftan daha hızlı gidiyordu. Köylüler, askerlere ikram yetiştiremiyorlardı.

Sonunda İzmir göründü. Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi Paşalar otomobillerle Belkahve'ye gelmişlerdi.

“Kadifekale'ye bizim bayrak çekilmiş” dediler.

Mustafa Kemal, bir incir ağacının altından elinde dürbün İzmir'e bakıyordu. İstila ordusu artık bir dumandı. Kadifekale'ye doya doya baktıktan sonra Nif'in belediye dairesinde konakladılar. Gölgele gibi çekingen yedi sekiz kadın tarafından ağırlandılar. Onu dizlerine sarılıp öptükten sonra, başörtüleriyle ayakkabısının tozunu aldılar.

Mustafa Kemal, “Yahu İzmir'e girdiğimiz akşamdır bu. Bu kadar sessiz mi olacak. Hadi, bari, biz kendimiz şarkı söyleyelim” demiş, birlikte söylemişlerdi. Nöbetten çıkmış askerler bahçedeki üzüm çuvallarının üstünde yatıyorlardı.²⁰

At sırtında devam etmekte ısrar eden Halide Edib, Nif'e ulaştığında, kendinden geçip bayılmış, Mustafa Kemal Paşa'nın çavuşunun “Gelin, paşanın berberinin yattığı bir oda var. Onu çıkarıp sizi oraya koyayım” sesiyle kendine gelmişti.

“Geleceksiniz Hanımefendi”

Sabah kahvaltısında Mustafa Kemal, “Bugün İzmir'e gireceğiz” demişti Halide Edib'e. Onun “Bir zafer alayında gitmek istemem, teşekkür ederim” cevabını dinlememiş, “Geleceksiniz Hanımefendi!” diye ısrar etmişti.

Öğle vakti zeytin dallarıyla süslenmiş beş otomobille İzmir'e hareket ettiler. Askerler otomobil konvoyunun yanında yürüyordu. Şehrin kapısında bir süvari alayı tarafından karşılandılar. Kaldırımlarda askerler ve insanlar yürüyor, kılıçlar parlıyordu. Binlerce ağızdan yaşa sesleri yükseliyordu. Halide, “Mustafa Kemal Paşa o gün mukaddes bir semboldü” diyor.²¹

19 İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, 1922, der. Ali Satan, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 5.

20 Ruşen Eşref Ünaydın, Özleyiş, Yenigün Haber Ajansı, Cilt 2, İstanbul, 1998, s. 70-80.

21 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 381.

Meydana kocaman bir sofra kurulmuş çiçekten çelenkler ve minik ipek bayraklarla donatılmıştı. Kayık tabaklar yan yana dizilmiş konuklarını bekliyordu. Halk Konak Meydanı'nda dalga dalga birikiyordu. Hükümet Konağı'na giren Mustafa Kemal'in etrafını kuşatan konsoloslar onu tebrik yağmuruna tutmuşlardı.

Tam yemeğe buyrun denilecek anda, top ve mitralyöz sesleri duyuldu. Düğün evi şenliği yerini hastane sessizliğine bırakmıştı. İzmir'e biraz erken girdiğini düşünerek endişelenen Mustafa Kemal makam odasına kapanmış, kimseyi kabul etmiyordu. Sofralar, yemekler, yemişler öylece yerlerde kalmıştı. İzmir'i kim koruyacaktı? Pusuya mı düşürülmüşlerdi?

“Bu yabancılar burada ne arıyor?”

Mustafa Kemal o gergin anında karşısına çıkan Ruşen Eşref'e “Bu yabancılar burada ne arıyorlar?” diye söylendi. “Seni üzen bir iş zihnini kurcalarken ilk karşına çıkan, nazının geçtiklerine zehrini bu türlü çıkışmalarda bulunarak dökmek âdetin olduğunu senin mizacını iyi tanıyanlar bilirler” diye yazacaktı Ruşen Eşref.²²

Kendi ordusu ile teması kalmayan Yunan askerleri, İzmir'e çekilirken Türk kuvvetleriyle karşılaşmış, bu top tüfek gürültüsü de oradan kaynaklanmıştı. Ancak Yunan ordusu dosdoğru İzmir'e yürümüş olsa, yüksek kumanda heyeti sıkıntıya düşecekti.

Mustafa Kemal, yine Ruşen Eşref'in anlatımıyla, Hükümet Konağı'nın balkonundan halkı birkaç defa nazikçe selamlarken “Heyecanına hükmedip halkın karşısında kendi heykeli gibi sükûnetle durmuştu.”

İzmirliiler Mustafa Kemal için tekerleklerine kırmızı beyaz kordelalar sarılmış, güllerle süslenmiş üstü açık bir araba hazırlamışlar, içine bir de kuzu yerleştirmişlerdi. Mustafa Kemal'in aman kesilmesin, dediği kuzunun kanı mermer merdivenlerden akıtılmıştı. Mustafa Kemal, Karşıyaka'da karargâh için hazırlanan İplikçizade Köşkü'nün önüne serilen Yunan bayrağının üzerinden geçmeyi kendisine yakıştıramamış, “Bu bayrağı yerden kaldırın” demişti.

Savaş kayıplarına ilişkin ilk bilgiyi İzmir'de “Millete Beyanname” adıyla yayımladığı 12 Eylül tarihli bildiriyle verdi: “Düşmanın esirlerden başka insan zayıyatının 100 binden ne kadar fazla olduğunu tayin etmek müşkül... Bizim insan kaybımız, dörtte üçü hafif yaralı olmak üzere on bin nüfusa ulaşmaktadır” dedi.²³

22 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri, Özleyiş*, Cilt 5, TDK, 2002, s. 145.

23 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 274.

38. BÖLÜM Latife'nin Fethi

Mustafa Kemal İzmir'deki ilk gecesini Karşıyaka'da bir konakta geçirdi. Limanda bekleyen işgal devletleri donanmalarına bir top atışı mesafede olmak istemiyordu. Karargâhıyla birlikte yerleşeceği evleri incelemek üzere harekete geçti. İzmir'in güvenli evleri tek tek tespit edilmiş, en çok Uşakizade ailesinin evi beğenilmişti. Muammer Bey, yurtdışında idi ama kızı Latife İzmir'deydi.

Nüfuzlu bir tüccar olan Muammer Bey, işgalciler tarafından işbirliğine zorlanınca, doğup büyüdüğü şehri eşi ve çocuklarıyla terk etmiş, annesi hizmetkârlarıyla İzmir'de kalmıştı. Ailenin hukuk tahsilindeki kızı Latife hastalanan büyükannesi için Paris'ten dönmüş, ancak direnişçilere mektup getirdiği ihbarı üzerine uzun süre evinde göz hapsinde tutulmuştu. İzmir'i kurtaracak komutana gönlünü veren Latife boynundaki madalyonda onun gazeteden kesilmiş fotoğrafını taşıyordu.

Mustafa Kemal, Laz muhafızları ve yaveriyle Uşakizade ailesinin evini görmeye gittiğinde Latife, evde değildi. Gerekli bilgileri evin hizmetlisinden almış, evi çok beğenmişti.

Latife, Uşakizade Köşkü'nün seksen iki basamaklı arka bahçesinden çıkmış, kutu kutu tütün, sigara, lokum, sargı bezi ve ilaç doldurduğu faytonunun arabacı koltuğuna oturup rıhtımın yolunu tutmuştu. Doğduğu şehrin kurtuluşu için dua edecek, zafer kazanmış askerleri karşılayacaktı.

Latife geri döndüğünde yan yana dizilmiş garip giyimli adamların, içeri giren çıkkanı kontrol ettiklerini gördü. "Bu ev başkumandanlık karargâhı oldu. Yasak, giremezsin" demişlerdi. "Ama burası benim evim" diye diklendiği an, sabah babasının kâtibi tarafın-

Latife 18 yaşında.

dan yazdırılan davet mektubunu hatırladı. Gelen Mustafa Kemal Paşa olmalıydı. Tam o sırada yükselen sesleri fark eden Mustafa Kemal, merdivenlere doğru yürüdü, evin kızına selam vermek için kalpağını çıkarttı.

“Paşam hoş geldiniz evimize şeref verdiniz, öpeyim.” “İki güzel mavi gözle karşılaşan” Latife heyecan içinde misafirinin ellerine sarıldı.¹ Göğsünde fotoğrafını taşıdığı başkomutan karşısındaydı. Mustafa Kemal’in Latife ile iki buçuk yıl sürecek fırtınalı beraberliği böyle başladı.

Mustafa Kemal, birkaç saat sonra bu karşılaşmayı Halide Edib’e anlatırken kıkır kıkır gülüyordu. Latife’nin halinden, tavrından derin bilgisinden ve boynunda fotoğrafının bulunduğu bir madalyonla dolaşmasından fazlasıyla etkilenmiş; Latife’nin kendisine âşık olduğunu anlamıştı.²

Cennetten yangın yerine

Mustafa Kemal, çok beğendiği Uşakizade Köşkü’ne taşınmakta birkaç gün kararsız kaldı.

Büyüleyici güzellikteki şehir, buram buram çiçek kokuyordu. Yanmış yıkılmış kasabalardan, cesetlerin arasından geçerek İzmir’e gelen askerler kendilerini cennette buluyorlardı. Başpiskopos Hrisostomos’un, yeni Askeri Vali Nureddin Paşa’ya yaptığı ziyaretinin ardından linç edilmesi ilk günlerin en ürkütücü olayıydı.

Cenneti andıran ortam geride kalmıştı.

İzmir’den kaçmaya çalışan Yunan askerleri, kitleler halinde teslim oluyorlar, can güvenliği için şehri terk etmek isteyen İzmirli Rumlar, Ermeniler çaresizlik içinde limanda bekliyorlardı.

13 Eylül günü, İzmir’in üzerinden dev bir duman yükseldi. Kızıl dilli alevler, önüne ne gelirse yalayıp yutuyor, camlar şangırdıyor, İzmir’i simsiyah bir iskelet şehre dönüştürecek büyük yangın hızla yayılıyordu. Yaver Salih’in anlatımına göre ortalık iyiden iyiye kararmış, yangın Kordon Boyu’ndaki karargâha yaklaşmıştı.

Gazeteci Falih Rıfkı, yüreği titreyerek eşsiz trajediyi seyrediyordu. Mustafa Kemal’in sükûnetinden etkilenmişti. Yangın yaklaştığı için bulunduğu yeri terk etmesi ayrılması gerekirken başkomutan, herkesi tersliyordu. Falih Rıfkı’ya “İstanbul’dan yeni geldiniz, bir de siz teklif edin, Belki sizi paylamaz” demişlerdi. “Mustafa Kemal’e akıl öğretmek için gelmemiştik” diyor Falih Rıfkı.³

1 Mehmet Sadık Öke - Fatih Bayhan, *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, 2011, s. 116-118.

2 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 387.

3 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 323.

Bir kamyon dolusu asker ve birkaç otomobil getirdiler, Mustafa Kemal açık arabasına bindi. Kamyon halkı güçlükle yarıyor, Mustafa Kemal'in açık arabası arkadan gidiyordu. Falih Rıfkı, "Ağır yürüyen otomobile atılsalar Mustafa Kemal'i kucaklarında boğarlardı. Fakat denize doğru kaçıyorlardı" diye yazmıştı.

Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi Paşalarla Göztepe'deki eve geldi. Günlerden 14 Eylül Perşembe idi. Yaverleri Salih ile Muzaffer [Kılıç] da yanındaydı. Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki evi, yangına karşı en emin yerdi. Latife konuklarını kapıda karşıladı.

"Mustafa Kemal Paşam, paşalarım hoş geldiniz!"

"Bana güzel bir karargâh sağladığınız için teşekkür ediyorum" diye karşılık verdi, Mustafa Kemal.⁴

Baş başa yemek

Mustafa Kemal akşam yemeği için terasta denize nazır kurulan masada Latife ile baş başaydı. İki yaver onların konuşmalarından sözcükler seçebiliyorlardı. Alevler yükselirken Mustafa Kemal sormuştu: "Bu yangın yerinde size ait emlak var mıdır?"

"Emlakimizin mühim bir kısmı yanan sahadadır. Paşam, isterse hepsi yansın. Yeter ki siz sağ olun. İleride onları yeniden ve daha mükemmel surette yaptırırız."

Cevap Mustafa Kemal'in hoşuna gitmişti. "Yansın ve yıkılsın, hepsinin telafisi mümkündür" dedi.

Mustafa Kemal ülkeyi bir süre İzmir'den yönetti, işgal devletleri temsilcileri ile orada görüştü.

Durum istikrar kazanana dek İzmir'de kaldı, vekiller heyetini de İzmir'de topladı. Başvekil Rauf ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal beyleri İzmir'e çağırdı. "İçinde bulunduğumuz şartlar altında buradan ayrılmaklığım sakıncalıdır. Bununla beraber, şu anda Heyet-i Vekile ile görüşmek lüzumlu olduğunu ben de tasdik ediyorum. İzmir'e gelmeniz zaruri ve faydalıdır. ..."⁵

Güleç ve sevimli idi...

Dönemin önde gelen aydınlarından İleri gazetesi yazarı Celal Nuri'nin anlatımına göre, sokaktaki hemen her İzmirli göğsünde bir Mustafa Kemal kartpostalı taşıyordu. 15 Eylül günü Celal Nuri, Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmeyi gazetesine yazarken, "Zafer onu güler yüzlü kılmış" diyecekti.

4 İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, Everest Yayınları, 2010, s. 38.

5 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 283.

Mustafa Kemal, zaferi tasvir ederken, “Artık Yunan ordusu namına hiçbir şey mevcut değildir. Hatta Yunan Devleti bile yoktur” demişti. Celal Nuri, o anı not ederken, “O kadar güçle ve sevimli idi ki, adeta hoplayacak bir halde bulunuyordu” diye yazmıştı.⁶

17 Eylül günü, Mustafa Kemal, Milli Mücadele’ye destek veren iki gazeteci Falih Rıfkı ve Yakub Kadri ile Uşakizadelerin taraçasında görüştü, Türkiye halkının ve hükümetinin hırs ve macera peşinde olmadığını anlattı.

Diyebilirim ki süvari fırkalarımızla piyade kıtalarımız düşmanı ezip İzmir’e yürümekte birbirleriyle müsabaka etmişlerdir. ... Büyük orduların yürüyüş ortalaması hafızamızda aldanmıyorsak, günde yirmi, yirmi iki buçuk kilometredir. Dolayısıyla askerlerimize İzmir’e kavuşmak için hergün bu mesafeyi kat ettiren kuvvet kaynağının ne ulvi bir vatan aşkı olduğunu anlamak müşkül değildir.⁷

Latife ilk günlerde dedikodu olur diye Göztepe’de kalmadı, Karşıyaka’daki aile köşküne taşındı. Ancak Göztepe’de işlerin yürümediğini görünce geri döndü ve bahçedeki müstemilata yerleşti. Evi yönetmeye başladı. Mustafa Kemal mükemmel sabah kahvesinden, önüne işaretlenmiş olarak gelen gazetelerinden ve ev sahibinden çok memnundu.

Şehir üç gün üç gece yandı

Yangının sorumlusu kimdi sorusunu Türk tarafı pek sormadı. Batı dünyası da “Mustafa Kemal akli başında birisi ise İzmir’i yakmak istemiştir, sorumluluk ortaktır” görüşünden hareket etti.⁸

Mustafa Kemal, 17 Eylül günü, olayın nasıl anlatılması gerektiğine ilişkin bir tamim yayımladı. Şöyle diyordu:

İzmir yangını hakkında atideki tarzda beyanatta bulunmak lazımdır. (...) Yunanlılar ve Ermeniler daha evvel vücuda getirdikleri teşkilatla İzmir’i kâmilan ihrak etmeyi (yakmayı) tasmim etmişlerdi. Kiliselerde Hrisostomos’un vermiş olduğu nutuklar ki İslamlar tarafından iştirilmişti, İzmir’i yakmak bir vazife-i diniye olarak tebliğ edilmiş bulunuyordu. Harik (yangın) bu teşkilat tarafından vücuda getirilmiştir. Hariki askerlerimize atıf ve isnat edenler biz-zat gelip İzmir’de vaziyeti görebilirler. Yalnız böyle bir iş için resmî tahkikat mevzu bahis olamaz. Elyevm burada bulunan her milletten gazeteciler zaten bu vazifeyi ifa etmektedirler.

Başkumandan Mustafa Kemal, 17 Eylül 1922⁹

6 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 291-293.

7 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 298-304.

8 “Responsibility at Smyrna”, *New York Times*, 30.09.1922.

9 Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 274.

Falih Rıfki, Mustafa Kemal'in tavsiyesini yıllar sonra çiğnemiş, gavur İzmir'i biz yaktık diyerek, yangından, Sakallı Nureddin Paşa'yı sorumlu tutmuştu. "Gavur İzmir karanlıkta alev alev, gündüz tüte tüte yanıp bitti. Yangından sorumlu olanlar o zaman bize söylendiğine göre, sadece Ermeni kundakçıları mı idi? Bu işte ordu komutanı Nureddin Paşa'nın hayli marifeti olduğunu da söyleyenler çoktu."

Sakallı Nureddin Paşa şehre ayak bastığı gün Yunan Piskopos Hrisostomos'un linç edilmesine yeşil ışık yakmış, cinayete ve yağmaya kapı açılmıştı. Falih Rıfki, geçmiş notlarından çıkarttığı yaprağı "Bildiklerimin doğrusunu yazmaya karar verdiğim için" diyerek *Çankaya* kitabında kullanmıştı.

Yağmacılar da ateşin büyümesine yardım ettiler. (...) İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa, azınlıklardan kurtulamıyacağımızdan mı korkuyorduk? (...) Koyu bir mutaassıp, öfkeliendirici bir demagog olarak tanınmış olduğum Nureddin Paşa olmasaydı, bu facianın sonuna kadar devam etmeyeceğini sanıyorum. Nureddin Paşa, ta Afyon'dan beri Yunanlıların yakıp kül ettiği Türk kasabalarının enkazını ve ağlayıp çırpınan halkını görerek gelen subayların ve neferlerin affetmez hıncı ve intikam hislerinden de şüphesiz kuvvet almakta idi.¹⁰

İzmir'e girdikten sonra ilk namazı kılan Nureddin Paşa, müftüye kordon boyuna adına bir cami ile türbesinin yapılmasını vasiyet etmişti.

Falih Rıfki, Büyük Taarruz'dan başlayarak yol boyunca savaşı filme çekmekle görevli subayın bir fotoğrafçı dükkânını yağmaya gittiğini, bu arada otelde bıraktığı çok değerli filmlerin de yanıp kül olduğunu yazıyor.

Ermeni, Rum ve Levanten mahalleleri yanmış, Türk ve Yahudi mahallelerinin çoğu kurtulmuştu. İtfaiye erlerinin hortumları kestiği söylentisi yaygındı. İtfaiye kurumu o yıllarda ordunun emrindeydi.

Yakın Doğu Yardım Kuruluşu (Neareast Relief) İzmir'deki Amerikan Koleji Müdürü Miss Minnie Mills'ten şu telgrafı aldı:

İzmir'de yaşanan gerçeklerin Amerikan basınında doğru yansıtılmadığına inanıyorum. Düzenli orduya bağlı Türk asker ve subayları tarafından müttefik devletler donanmalarının gözü önünde yürütülen vahşi katliam modern tarihin en haysiyet kırıcı durumunu yaratmıştır.

Binlerce kişi öldürülmüş, yağma ve tecavüz olayları yaygın bir şekilde yaşanmıştır. Şehrin Hristiyan mahallesini ortadan kaldıran yangını çıkaranların Türkler olduğuna dair tartışma götürmez kanıtlar vardır. Kaçabilenler çok küçük bir kesimdir. Ekmek ve sudan yoksun olarak ordunun insafına kalanlar da katledilmişlerdir.¹¹

10 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 325.

11 "Miss Mills Blames Turks for the Fire", *New York Times*, 27.09.1922.

New York Times gazetesine göre Amerikan ve İngiliz sigorta eksperleri İzmir’de yüz elli milyon dolarlık mal mülkün zarara uğradığını, bunun sadece altmış milyon dolarlık bölümünün sigortalı olduğunu bildirmişlerdi.¹²

Yunan ordusu perişandı. Bursa’ya kaçıp oradan Mudanya üzerinden Trakya’ya geçenlerle Ayvalık’tan Midilli’ye kaçanlar canını kurtarmış, İzmir limanına ulaşanlardan bir kısmı Yunan donanmasına binip ayrılmışlardı.

İtilaf Devletleri, denizde çırpınan insanları gemilerine kabul etmiyordu. Kaçmaya çalışanlar limandaki gemilere binmek için çırpınırken, İngiliz *Iron Duke* gemisi boğulanlara aldırmadan akşamüzeri marşlarını çalmayı sürdürüyordu. Felaketin boyutu büyüyünce, gemiler sahilde çırpınanları filikalar gönderip almaya başladılar. Bir iki tüccar, İzmir’den ayrılmak isteyenleri götürmek için devreye ticari gemileri soktu.

Büyük bir zafer kazanılmış ama savaş bitmemişti. Notalar gidip geliyor, diplomasi sürüyordu. Padişah ne olacaktı? Sınırlar nasıl çizilecekti? Ateşkes nasıl yapılacaktı? İtilaf Devletleri Mudanya’da bir konferans önerdiler.

Gazeteciler Mustafa Kemal ile görüşmek için sıraya dizilmişlerdi.

Daily Mail muhabiri Ward Price’ın sultan ile ilgili sorularına, Mustafa Kemal sözünü sakınmadan “Milli Meclis, büyük ihtimalle, düşmanlarıyla entrika içindeki padişahın yerine başkasını geçirecek; halife daima varlığını sürdürecektir”, cevabını vermişti.¹³

Mustafa Kemal-Latife yakınlaşıyor

Mustafa Kemal, Latife’nin şahsında olağanüstü hünerli bir kadın yaver bulmuştu. Gerektiğinde Fransızca nota yazabiliyor, istediğinde bütün gazetelerin önemli haberlerini işaretleyip önüne koyabiliyordu. Avrupa’da eğitim görmüş, birkaç dili mükemmel öğrenmişti. Kültürlü ve çekiciydi. Kendi cinsinin kurtuluşunu istiyor fikirlerini korkusuzca savunuyordu. Patrick Kinross’a göre “Düşünceleri, öğütleri ve akılcı konuşmasıyla zihnini kamçılıyordu. İşte, çevresindeki erkeklerin çoğundan daha iyi konuşabileceği bir kadın. Uyanık bir erkek kafasıyla çekici bir kadın vücudunu kendisinde birleştirmişti.”¹⁴

Göztepe’deki eve, 18 Eylül gecesi İsmet Paşa, Halide Edib, Fevzi Paşa ve bir grup gazeteci davetliydi. İzmir zaferi kutlanacaktı. Mustafa Kemal, davet öncesinde Halide Edib’e, Latife’nin eğitimini, terbiyesini övmüş, babasının yangında kaybettiği servete aldırmayacak kadar da vatansever olduğunu anlatmıştı. Halide Edib, “Bu sert askerin sesinde, nihayet yuva

12 “Smyrna Fire Loss”, *New York Times*, 20.09.1922.

13 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 276.

14 Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletlin Doğuşu*, Altın Kitaplar, 1994, s. 388.

kurmak için hazırlandığını ifade eden bir şeyler” sezmişti. Açık mavi gözleri mutlulukla pırl pırl yanıyor, genç kız, gözünü ayırmadan ona bakıyordu. Yasemin, morsalkım ve gül kokusunun kuşattığı evde sıra dışı bir gece yaşıyordu. Halide Edib, “Mustafa Kemal Paşa onun aklını başından almıştı, kendisinin de Latife Hanım’a âşık olduğu âşikârdı. İkisi arasında iki insanın birbirine cebzolmasından kaynaklanan bu güçlü akım, geceyi şenlendiren hadiseydi. Yoksa sıkıcı ve donuk bir gece olacaktı” diyor.¹⁵

Kurulan sofrada İstanbullu gazeteciler Yakub Kadri, Asım [Us] ve Falih Rıfkı da vardı. Halide Edib “İçimden Mustafa Kemal Paşa'nın zevkini takdir ediyordum. (...) Bugüne kadar paşada gerçek duygular uyandıran iki kadının, Fikriye ile Latife'nin çarpıcı kadınlar olduğunu düşünmüştüm. Fikriye Hanım, Mustafa Kemal'in yeni ilişkisini öğrenince çok acı çekecekti” diye yazmıştı.¹⁶

Gecenin yatılı konuklarından Falih Rıfkı da geceyi yıllar sonra *Çankaya* kitabında anlattı:

Mustafa Kemal'in sofrasında ilk defa bulunacaktık. Holde toplandıktan biraz sonra, arkasında beyaz bir Kafkas gömleği ile merdivenden indi. Bu kemerli gömlek, pek ahenkli bir endam ister. Mustafa Kemal ince, zarif ve güzel bir erkekti. Kahramanlık şanının, o günlerde, bu güzelliği nasıl cazibelendirmiş olduğu da kolay anlaşılabilir.

Tunç bir yüz, hemen içe dolan, fakat yaklaştığı kadar uzak güvendirmeyici bakışlar, beli, Rus gömleğinin kemeri gömülecek kadar ince. Şüphesiz hiçbir erkek, İzmir'in fethi günlerindeki Mustafa Kemal kadar tanrımsı ve soy bir güzellik bağlamamıştır.

Onun hayli ağdalı yazısından hoşlanmazdım. Konuşan Mustafa Kemal büsbütün ayrı idi. Hikâyeler anlattığı vakit, açık mavi mağferlanını (yarın pelerin) atmış, tıpkı siperde olduğu gibi boz esvaplı, yapmacıksız, sade ve içtendi. Konuşma dilinde hikâye ve hiciv tarafı neslimiz adamlarında eşine rastlamadığımız kadar kuvvetli ve sarıcı idi.¹⁷

Mustafa Kemal bizim nesle, yazarken Namık Kemal'i, konuşurken Yahya Kemal'i hatıra getirirdi. Sohbetler ve meclisler adamı olduğu belliydi.

Sevmek mi acımak mı diye bir bahis açtı. O geceki tartışma sırasında, ilk defa bu yalnız savaşı ve pek hesaplı politika adamının dünyalı ve insan tarafını görüyordum. Gene o gece ilk defa türküler söylediğini işittim. Sesi mat, yavaş, tatlı ve cazibeliydi. Bilhassa Rumeli türküleri söylerken, derin ve onulmaz bir gurbet ve sıla acısı gözlerinde yaşıyordu. O akşam zeybek oynadı. Oyunu efekâri ve kibardı. Gün ağırırken uyuduk...¹⁸

15 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 387-388.

16 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 388.

17 Falih Rıfkı Atay, *Mütareke Defteri*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012, s. 21.

18 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 326-327. Falih Rıfkı Atay, *Mütareke Defteri*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012, s. 21.

Yangından esef duyan Fevzi Paşa, o gece Mustafa Kemal'in Rumeli türküleri söyleyip zeybek oynamasını İzmir yangınına bir tepki olarak yorumlamıştı: "Mustafa Kemal, Nureddin Paşa'yı bu hoyrat hareketinden dolayı hiçbir zaman affetmemiş ve Latife Hanım'ın evinde misafirleri ve müstakbel zevcesi önünde, Rumeli türküleri söylemiş ve zeybek oyunu oynamıştı."¹⁹

Mustafa Kemal sıradan her insanın hak ettiği hayatı özlemişti. Duygu olarak yaşamının en hassas günlerindeydi. Latife'nin kız kardeşi Vecihe İlmen'in anlatımına göre, İzmir'de kaldığı on beş gün içinde, Latife'ye üç kez evlenme teklif etti. Bu tekliflerden biri filmlere konu olacak kadar romantikti. İlmen'in torunu Mehmed Sadık Öke, öykünün devamını şöyle anlatıyor:

Paşa, aşkının ne kadar derin ve gerçek olduğunu göstermek için Latife Hanım'ı öpmek üzere eğilmiş. Bunun üzerine Latife Hanım, terastaki büyük mermer masanın üzerinde duran esir komutan Trikopis'in beylik tabancasını kaparak havaya üç el ateş etmiş ve paşaya, eğer buna devam ederse dördüncü kurşunla kendisini vuracağını, zira paşanın bu memlekete elzem olduğunu ancak kendisinin önemsiz olduğunu söylemiş. (...)

Paşa, hayranlık ve şaşkınlıkla, "Bunu gerçekten yapar mısınız?" diye sorunca, "Siz savaşlar kazanmış bir komutansınız, saldırmayı da, ricatı da ne zaman yapacağınızı bilirsiniz. Siz durabilirsiniz ama ben sadece genç bir kıyım, siz durmazsanız ben de duramayabilirim," demiş ve eklemiş, "o zaman siz de ben de içinden çıkılmaz bir duruma düşeriz. Ama ben Latife Uşşaki'yim öyle ya da böyle canıma kıymak pahasına da olsa sizi durdururum ama size kıyamam."

"O zaman 'Küçükhanım', İzmir'in kurtuluşunun simgesi olan bu tabancayı cesaretinizin bir nişanesi olarak size hediye ediyorum. Zatiâlinize bir kasıt olduğunda kullanırsınız. Ancak bir daha benden size bir kasıt gelirse, rica ederim kendinizi değil beni vurunuz. Zira sizin güzelliğinizin ve memlekete ileride çok faydalı olacağına inandığım zekânızın ve bilginizin bu dünyadan ayrılmasına gönlüm razı olmaz. Ben ahrete gidebilirim ama gittiğim her yere senin sevgini ve kara gözlerini, kara kalbinle beraber [evlilik teklifini reddetmesini kastederek] götürürüm" demiş.²⁰

Mustafa Kemal, Trikopis'in tabancalarını da kendisini fetheden kıza, Latife'ye armağan etmişti.

Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis *La Nouvelle Turquie* adını verdiği kitabında bu romantik süreci anlatmıştı:

19 Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak, Askeri Hususi Hayatı I*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1953, s. 236; Oğuz Akay, *Paşam*, Alfa Yayınları, 2010, s. 87.

20 Mehmed Sadık Öke ile görüşme; Mehmed Sadık Öke - Fatih Bayhan, *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, 2011, s. 130-131.

... yavaş yavaş Latife'nin cazibesine kapılıyordu; bunu da kendisine ifade etti. Latife de ona meyilliydi. Ama Mustafa Kemal daha ileri gitmek isteyince direndi; kesin bir dille açıktan tartışmaya girişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal "prensiplerini" açıkladı ona. Ancak eseri başarıya ulaştıktan sonra evlenebildirdi; Latife, onu seviyordu, ancak, ya onun karısı olurdu veyahut da hiçbir zaman evlenmezdi. Her halükârda onun metresi olmayacaktı. Kendi ilkeleri buna kesinlikle izin vermiyordu.²¹

Sıra dışı evlenme teklifi

Mustafa Kemal evlenme teklifini duvarda asılı duran resminin arkasına yazmış, üzerine de bir sarı gül ilâştirerek yatağın üzerine bırakmıştı.

Latife Hanım'ın üçüncü kuşak kuzenleri Mehmed Sadık Öke ve Muhammer Erboy bu sahneyi şöyle anlatıyorlar:

Latife teyzem resmi görmüş, yazıyı okumuş. Ancak teklifi ondan resmen duy-mak istediği için bir muziplik yapmaya karar vermiş. Resmi duvara asıp tüm gün bir şey söylememiş ve paşanın cevap bekleyen sabırsız bakışlarına gün boyu dayanmış ve içten içe gülmüş. Paşa da akşama kadar inat etmiş, sormamış. Akşam artık paşanın dayanamayacağını ve soracağını anlayan Latife, gülü yakasına gizleyerek takmış ve yemeğe öyle inmiş. Paşa, bakmış hiçbir tepki yok, demiş ki, "Latifçğim bugün odamı siz topladınız, değil mi?"

"Evet paşam, ben topladım."

"Bir gariplik gördünüz mü?"

"Paşam, vallahi bir gariplik görmedim sadece yatağınızın üzerinde bir resim vardı, onu duvara astım" diye hınzırca cevap vermiş. Bu cevap üzerine bozulan paşa, son bir gayretle, "Peki, resmin üzerinde bir gül vardı, onu ne yaptınız?" Latife'nin gözlerindeki muzip ifadeyi fark edince, Latife de yakasına gizlediği gülü göstermiş. "Aldım yakama, kalbimin üstüne taktım" demiş.

Bunun üzerine paşa, "Tamam Latife. Sen kazandın ama diz çökmemi bekleme, zira ben kimsenin önünde diz çökmem. Ne zaman evleniriz onu da bilmem zira memleket işleri, Ankara" demiş. Latife teyzem bunun üzerine büyük bir sevinçle, "Beklerim paşam, yüzyıl olsa da beklerim" diyerek ellerine sarılarak öpmüş. "Aman çocuk, öyle şey olur mu? Sonra ben ne yaparım o yaşta" deyince paşa, kahkahalarla gülmüşler. Resmin arkasındaki sözler şöyle imiş:

Sen bu resme bak
Ve hâlâ hayır diyorsan
Bir daha teklif etmeyeceğim!

Ertesi sabah paşa, yaver Salih Bey ve Fevzi Paşa'yı, o sırada İzmir'deki en yaşlı aile büyüğü olan büyük dayısı eski maliye nazırlarından Ragıp Paşa'ya göndermiş ve resmen istetmiş. Ragıp Paşa da, "Paşa Hazretleri'nin ailemize

21 Berthe Georges-Gaulis, *La Nouvelle Turquie*, Armand Colin, Paris, 1924, s. 219. (Fransızcadan çeviri için Leyla Güz'e teşekkürler.)

dahil olma arzusu bize ancak şeref verir, hayırlı uğurlu olsun” diyerek onay vermiş. Böylece Paşa ve Latife teyzem sözlenmişler.²²

İzmir günlerinin bir tanığı da 19 Eylül günü Beyaz Köşk’e gelen Churchill’in yeğeni, gazeteci, gezgin ve heykeltıraş Clare Sheridan’dı. Ruşen Eşref onu, “Güzel yüzlü, sülün boylu, sarışın genç bir İngiliz kadın. İri pembe bir gül çiçeği gibi, delişmen leydi tavrırlı, levent boylu” diye tasvir etmişti.²³

Sheridan daha önce Sovyetler Birliği’nde kalmış, Troçki, Lenin, Kamanev gibi devrim önderlerinin büstlerini yapmıştı. Mustafa Kemal’in de kendisine poz vermesini, ayrıca *The New York World* için sorularını cevaplamasını istiyordu.

“Sfenksi andırın ifadesi ve asık yüzlü aşırı nezaketi bana oldukça anlaşılmaz geldi” diye yazacaktı. Üniformasının sadeliğine şaşırması, onu rahatsız ettiği hissine kapılmıştı. Kendisini kanepeye oturtup odanın öteki köşesine, açık pencerenin önündeki koltuğa gidip oturmasına sinirlenmişti. Terastakiler dinlesin diye böyle yaptığını düşünmüştü. Aralarındaki mesafe moral bozucuydu...²⁴

“Bana bir lütufta bulunun” diye rica etti Sheridan. “Yarın başlayabilir miyim?”

“Çok az zamanım var.”

“Sezar, Büyük İskender, Napolyon, hepsi de vakit bulmuşlardı. Bana vakit ayıracağınız güne kadar İzmir’de bekleyebilirim.”

Tam o sırada Latife gelmiş ve Sheridan’a bir “Ne zaman gidecek” bakışı fırlatmıştı.

“Madam” demişti, Mustafa Kemal, “Şu anda kendi evimde değilim. Size İstanbul’da poz veririm!”

“Ama çok uzun zaman alır!”

“Kim bilir, belki de o kadar uzun sürmez.” Claire Sheridan, *Nuda Veritas* isimli kitabında buluşmayı anlatırken “Latife Hanım bu nüfuz edilemez Troçki’yi belki de teslim almıştı” yorumunu yapmıştı.²⁵

O günlere gölge düşüren tek olay Mustafa Kemal’in geçirdiği göğüs ağrısıydı. Muammer Bey’in doktoru çağrıldı. Tavsiyesi içki, sigara ve kahvenin azaltılması, hatta kesilmesi idi. Latife bunun üzerine önlemler aldı. İçkiler dolaplara kilitletti. Mustafa Kemal de bu önlemi

22 Muammer Erboy’la görüşme, 2005; Mehmet Sadık Öke ile görüşme 2006; Mehmet Sadık Öke - Fatih Bayhan, *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, 2011, s. 130-131.

23 Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk ve Milli Tesânüt*, Anıl Matbaası, İstanbul, 1954, s. 33.

24 Clare Sheridan, *Nuda Veritas*, Londra, 1927, s. 276.

25 Clare Sheridan, *Nuda Veritas*, Londra, 1927, s. 277.

desteklemişti. Rauf Bey ile konuşurken, “Karargâh kumandanı hanımın emri budur, karargâh kumandanlarının kadın olmaları çok daha iyidir” demişti.²⁶

İtilaf Devletleri'nin önerdiği Mudanya Konferansı kesinleşince, Mustafa Kemal, 29 Eylül gecesi İzmir'den ayrıldı. 3 Ekim günü Mudanya'da bir Fransız savaş gemisinde başlayan ateşkes görüşmelerini Türkiye adına Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa yönetti, Fevzi ve Refet paşalar ona yardımcı olmak üzere Mudanya'daydılar. İmza 13 Ekim günü atıldı. Barış anlaşması imzalanana kadar Türk ordusu Trakya'ya geçmeyecek, Doğu Trakya 30 gün içinde Türk yönetimine devredilecekti.

26 Mehmet Sadık Öke - Fatih Bayhan, *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, 2011, s. 122-123.

39. BÖLÜM Saltanata Son

22 Eylül 1922 günü yayımlanan “Damat Ferid ve Mediha Sultan İstanbul’dan ayrıldılar” haberi, hanedanın yaşayacaklarına ayna tutuyor.¹ Vahideddin’in kız kardeşi Mediha Sultan ile evli olan ve Baltalimanı Sarayı’nda yaşayan ünlü Sadrazam, Mustafa Kemal’in Anadolu’ya gönderilmesine hararetle önyak olmuşken, icraatını görünce ona düşman kesilmiş tecrübeli bir bürokrattı.

Beş kez sadrazamlık koltuğuna oturduktan sonra Ekim 1920’de ayrıldığı makama bir daha geri dönmemiş, Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanması üzerine kendi iradesiyle ülkeyi terk etmişti.

“Bütün dünyayı kurtaramayız”

Mahmud Esad [Bozkurt] Mustafa Kemal’in Ankara’ya dönüşünde, 4 Ekim 1922’de, Meclis’e geldiğinde, resmi kıyafetiyle bekleyen imamın dua okumaya başladığını; Atatürk’ün onu şu sözlerle durdurduğunu yazıyor:

“Burada böyle şeylere lüzum yoktur. Bunları camide yapabilirsiniz! Biz savaşla dua ile değil, Mehmedçîğin kanı ile kazandık.”

Meclis’te beş vakit ezan okuyup cemaate namaz kıldırın imamın görevine o gün son verilmişti.²

Mustafa Kemal, Meclis’te kürsüye yürürken alkış sesinden başka ses duyulmuyordu. “Arkadaşlar, kalbimde derin bir hasret doğurmuş olan ayrılıktan sonra tekrar size kavuştuğumdan dolayı pek mesudum... Ordumuzun yerinden kımıldayamayacağı zehabına kapılan bazı kimseler vardı” diyerek uzun konuşmasında muhaliflerine de bir taş attı.

İngilizlerin, dört beş ayda işgal edebilirler dedikleri mevzileri bir günde değil, bir saat içinde düşürmüşlerdi:

Arkadaşlar süvarilerimizin burada gösterdiği kahramanlık tasavvurun üzerindedir ve tasvir edilemez. (Alkışlar.) Henüz muharebeye girmemiş taze düşman fırkalarını görür görmez süvarilerimiz tahammül edemiyorlardı, bunları durdurmaya imkân yoktu ve derhal kılıncı çekiyor ve düşmanın içersine

1 Tercüman-ı Hakikat, 22.09.1922.

2 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Cilt 2, Cumhuriyet Kitapları, 2000, s. 46. (Şükrü Hanoğlu, bu konuya *Atatürk*, s. 145’te dikkat çekiyor.)

dahiyorlardı... son Yunan firarileri, Yunan neferleri kendilerini ya denize ya vapura veya sandala atmakla memleketimizden çekilmiş oldular.³

10 Ekim günü Meclis'te gizli oturumda, savaşa devam etmek isteyenlerin sesi yükseldiğinde, “Batı Trakya'nın da İslamları var... onlar ne olacak” sorularına Mustafa Kemal'in cevabı kısa ve açıktı: “Efendim biz bütün dünyayı kurtaramayız.”⁴

Hayatını kaybedenler için Meclis'te fatihalar okunmuştu.

Lozan'a İsmet Paşa gidiyor

Mudanya Mütarekesi, barış görüşmelerinin önünü açmıştı. Mudanya'da başarılı olan İsmet Paşa 26 Ekim günü Hariciye Vekili oldu. Türkiye'yi temsilen Lozan'a gitmesi için ilk adım atılmıştı. Mustafa Kemal, barış görüşmelerinin İzmir'de yapılmasını istemiş, Lozan'da yapılacak bir konferansa katılmayacağını bildirmişti. İsmet Paşa'nın kendisine kulak vereceğine ve elinden geleni yapacağına güveniyordu.

Saray karşı kullanılan dil değişmiş, *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinin öncülüğünde sistemli bir itibarsızlaştırma faaliyeti başlatılmıştı.

Şehzade Faruk'un genç kadınıyla (Vahideddin'in kızı Sabiha sultan) birlikte Yunan subay ve memurları ile Dolmabahçe Sarayı'nın önüne demirlemiş bir gemide şampanya içip dans ettiği haber veriliyordu.⁵ Sultanın vesveselerinden kurtulmak için bir Lâle Devri yaşadığı, yeni aşk ve sevgiler peşine düştüğü, Anadolu'nun zaferlerini unutmak için Şişli'den, Tatavla'dan saraya getirilen Rum ve Ermeni kadınlarla aşk yaşadığı bildiriliyordu.

Büyük Taarruz sırasında da padişahın bir Gürcü kızıyla düğün yapmakta olduğu yazılmıştı;⁶ haber doğrudu. Vahideddin, Sultan Reşad'ın hareminden büyük bir aşk ile bağlandığı Nevzad isimindeki Çerkes kadını ile tam o sırada nikâhlanmıştı. Nevzad Hanım on dokuzundaydı. Padişah da nikâhın ardından haremine kapanmış, ziyaretçi kabul etmez olmuştu.⁷

Padişah'a belden aşağı vurmak görüldük şey değildi. *Anadolu'da Yeni Gün*'e göre, “Ondan –Vahideddin'den– beklenen taç ve tahtından vazgeçmesi, bununla da yetinmeyip hayatına son vermesi”ydi.⁸

3 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 360, 378.

4 ABE, Cilt 13, Kaynak Yayınları, s. 421.

5 Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Yeni Gün*, AAM, Ankara, 2010, s. 329.

6 Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Yeni Gün*, AAM, Ankara, 2010, s. 329.

7 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 240.

8 Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Yeni Gün*, AAM, Ankara, 2010, s. 329.

Sultan'a artık, "Öl" deniliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nı bitirecek barış anlaşması imzalanacaktı. İngiltere, Fransa ve İtalya; İstanbul ve Ankara hükümetlerini birlikte davet etmek istiyordu. İstanbul hükümeti adına Sadrazam Tevfik Paşa, Ankara'ya, Osmanlı tarafını birlikte temsil etmeyi önerdi. Mustafa Kemal açısından bu kabul edilemez bir teklifti.

"Ankara hükümeti" sözcükleri ortalığı alevlendirdi.

Meclis'e dönen Batı ve Doğu cephesi komutanları İsmet ve Karabekir paşalar Lozan'da iki hükümetli temsile karşıydılar. Rauf Bey, hükümetin başı olarak; ikili hükümet modelinin batılı ülkelerin siyasal amaçlarına hizmet edeceğini anlattı. Meclis, hâkimiyet-i millîye ve saltanat konusunda birlik içindeydi. Sadrazamın başvurusu yanıtsız bırakıldı. İstanbul'un Lozan görüşmelerine temsilci göndermeye niyetlenmesi altı yüz yıllık saltanatın da sonunu getirdi.

Hilafet ne olacak?

İkinci Grup diye anılan muhalif mebusların önerdi Hüseyin Avni Bey, hilafetin anlayışsız ellere düşmesinden endişe ediyordu. Saltanat kaldırıldığında hilafet ne olacaktı? Meclis zabıtlarına göre saltanatın kaldırılması ile ilgili takriri veren milletvekili Rıza Nur'du; Gazi de imzacılar arasında yer alıyordu.

Önergede hilafetin, yabancıların elinden kurtarılmasından söz ediliyor, geleceğinden söz edilmiyordu. Rıza Nur'un önergesine bir ek yapıldı: Sultan ailesinin bilim ve ahlak bakımından dine ve doğruluğa en yakın ve uygun üyesi Büyük Millet Meclisi tarafından halife seçilecekti.

İkinci Grup'un önergesi de benzer içerikteydi. Önergeler komisyona gitti.

Mustafa Kemal, Şeriye Encümeni'ne mensup hocaların görüşmesi sürerken komisyon başkanından söz istedi, sonra da bir sıranın üzerine çıktı ve alışılmadık sert bir üslupla konuştu:

Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına el koymuşlardır. Bu zorbalıklarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdir. Şimdi de Türk milleti bu saldırganlara isyan ederek ve artık dur diyerek, hâkimiyet ve saltanatını fiilen kendi eline almış bulunuyor. ... Burada toplananlar. Meclis ve herkes meseleyi tabii olarak karşılasa, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir. Fakat, belki de bazı kafalar kesilecektir."⁹

Saltanatın kaldırılması ve Osmanlı hükümetinin lağvedilmesi konusunda Meclis'te görüş birliği sağlanmıştı. İlgili kanun tasarısı 1 Kasım 1922 günü oylandı, kararın oybirliği ile alındığı zapta geçirilecekken, tek bir mebus, Lazistan'dan Ziya Hurşid: Ben muhalifim, dolayısıyla ittifakla değil, çoğunlukla kabul edilmiştir, diye itiraz etti.¹⁰ Rauf Orbay'ın önerisi üzerine, Hz. Muhammed'in de doğum günü olduğu hatırlanarak, ertesi gün bayram ilan edilmişti.

Prof. Cemil Koçak, "Bazen Millî Mücadele'nin İstanbul ile Ankara arasında bir iç savaş şeklinde gerçekleştiğini düşünenler oluyor. Fakat Damat Ferid Paşa'nın kurduğu hükümetler dışında aslında Millî Mücadele döneminde Ankara ile İstanbul hükümetleri arasında düşmanlıktan çok yakınlık vardı. Rejim değişmiş olabilirdi ama devlet aynı kalmıştı" diyor.

3 Kasım oturumunda, Suriye sınırı ve sınır dışında kalabilecek Türklerle Kürtlerin durumu konuşuldu. Kerkük, Suriye ve Süleymaniye'nin sınırların dışında bırakılması endişesi dile getirildi. Lozan delegelerinin Meclis tarafından seçilmesi talebi reddedildi, delegeleri hükümet belirleyecekti. Lozan'a İsmet Paşa'nın yanı sıra Sağlık Vekili Rıza Nur ile eski İktisat Vekili Hasan Saka da gidecekti. Diyarbakır Milletvekili Zülfü [Tigrel] ile Burdur Milletvekili Veli Bey de danışma heyetindeydi. Ancak Zülfü Bey Kürtleri temsilen gitmiyordu.

Vahideddin gidiyor

Fevzi Paşa'dan gelen habere göre, Vahideddin firar hazırlığında idi.

Mustafa Kemal, kaçışa hiçbir şekilde meydan verilmemesini istedi.¹¹

İstanbul Hükümeti istifa etmiş, Veliaht Abdülmecid Efendi, *Hâkimiyyet-i Milliye*'yi destekleyen demeçler vermekteydi. Saltanat kaldırıldıktan sonra İstanbul'da sadece on dokuz gün kalan sultan, Millî Mücadele karşıtı gazeteci Ali Kemal'in İzmir'te linç edildiği gün İngilizlerden yardım istedi ve sessizce ülkesini terk etti.

Bütün evrakını son gecesini geçirdiği Yıldız Sarayı Merasim Köşkü'nün şöminesinde yakmıştı.¹²

Dört dörtlük bir yönetici

Padişahın firarı üzerine İngiliz istihbaratı şu yorumu yaptı:

10 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 89.

11 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 94.

12 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 251.

Devletteki en yüksek mevki ile arasındaki tek engel Kemal'in yolundan kalktı. ...

Kemal kendisinin olduğu gibi Türkiye'nin de kaderini tayin eden dört dörtlük bir yönetici olarak kendini ispatlamıştır. Türklerin anlayacağı tek hükümet biçimi, tek kişinin liderliğinde bir hükümdür. Ve eğer Türkiye tek bir kişi tarafından yönetilecekse, Mustafa Kemal'den daha uygunu yoktur.¹³

2 Aralık günü Meclis'te ciddi bir gerginlik yaşandı. Mustafa Kemal'in muhalifleri milletvekili olma koşullarını değiştiren bir yasa tasarısı hazırlamışlardı. Bu tasarı kanunlaşırsa Mustafa Kemal milletvekili seçilemezdi; tasarı, bir seçim bölgesinde beş sene sürekli oturmuş olmak şartını getiriyordu. Muhalefet zafer kazanmış başkumandan ile uzlaşmaya gönüllü değildi.

Mustafa Kemal, duygularını şöyle dile getirdi:

... teklif olunan kanun tasarısı doğrudan doğruya benim şahsımı vatandaşlık hukukundan düşürmek görüşüne yöneliktir. (...) Hiçbir yerde beş sene oturamayacak kadar mesai sarf etmiş bulunuyorum. Ben zannediyorum ki, bu hizmetlerimden dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum. (...) efendiler, beni vatandaşlık hukukundan düşürmek selahiyeti bu efendilere nereden verilmiştir?¹⁴

13 İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, 1922, der. Alı Satın, Tarihçi Kitabevi, 2012, s. 117-118.

14 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 162.

40. BÖLÜM İlk Aşkları

Mustafa Kemal, özel hayatına dair karara varmak istiyordu. Hasta annesi, hayat arkadaşı Fikriye ve evlilik teklifi yaptığı Latife kafasını kurcalayıp durmaktaydı. Annesi, oğlunun mürüvvetini görmek istiyordu. Sohbetlerinde söz mutlaka Latife'ye de gelir, Mustafa Kemal de:

“Görsen anne!” derdi, “Sen de beğeneceksin. Çok anlayışlı kız.”

Zübeyde Hanım, Fikriye'nin duymasından hiç endişe etmeden “O kızla evlen, gözlerimi kapamadan göreyim” diye cevap verirdi.

Tüberküloz geçirmekte olan Fikriye, Latife'yi öğrenmiş, “hakkında verilecek kararı” endişe içinde bekliyordu.¹

Zübeyde Hanım, Fikriye gerçeğinden rahatsızdı. Kılıç Ali, iki kadın arasındaki ilişkiyi şöyle anlatıyor:

Zübeyde Hanımefendi'ye hizmetler etti, hastalığında onun etrafından ayrılmadı. Ve iyileşmesi için canla başla çalıştı. Bu sebepten Zübeyde Hanım'ın çok muhabbetini kazanmıştı. Yalnız Zübeyde Hanımefendi'nin şöyle bir endişesi vardı: “Gönül bu ya. Günün birinde ya oğlu evlenirse?” İşte bunu asla istemezdi. Sırası düştükçe yakınlarına bu endişelerini söyledikleri gibi bunu Gazi'ye de hissettirmekten çekinmezlerdi. Kadınlık bu ya, belki de Fikriye Hanım böyle bir şeyi tahayyül edebilirdi. Zübeyde Hanım, çok zeki olduğu için ve bilhassa analık insiyaki ile belki böyle hissetmiş veya böyle düşünmüş olabilirdi.²

1958 yılında Londra'da kaleme aldığı *Phoenix Ascendant, the Rise of Modern Turkey* isimli kitabında İrfan Orga, Fikriye'li ev ortamını resmetmişti. Orga'nın anlatımına göre, Mustafa Kemal ile geçirdiği iki yıl Fikriye'yi mütehakkim, tepeden bakan, inatçı, cazibeli, şık, zarif, göz alıcı bir kadına dönüştürmüştü. Fikriye neşeli ve hercai bir kişiliğe sahipti. Şefkatli ve sıcak kalpli Zübeyde Hanım'a hep mesafeli davranmış, son günlerinde hayatı ona zehir etmişti.

Fikriye, konuklar geldiğinde siyahlar giyer, bir akraba imiş gibi evin hanımı rolünü üstlenirdi. Unutkan ve dalgındı, sağlığına dikkat etmezdi. Ortada hemen hiçbir şey yokken Fikriye minik bir jestiyle Mustafa Kemal'i güldürür, Zübeyde Hanım anında somurtur, kendi kendine söylenirdi. Yine de Mustafa Kemal'in kalbindeki ilk sıra hâlâ Zübeyde'nindi. Söz

1 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları: Anlatan Ali Metin (Atatürk'ün Emir Çavuşu)*, Alkan Matbaası, Ankara, 1967, s. 90.

2 “Kılıç Ali Anlatıyor”, *Milliyet*, 29.11.1951.

oğlu için değerliydi. Oğlu Fikriye'yi rencide ettiğinde o da, olan biteni görmezden gelirdi.³

Tüberküloz o yılların ölüm fermanı idi. Fikriye'ye konulan tüberküloz teşhisinden emin olmak ve tedavisini sağlamak için Mustafa Kemal onu Münih'te bir sanatoryuma göndermeye karar verdi. Yapılacak tetkikleri çok önemsiyordu. Tüberküloz teşhisi doğru ise, Fikriye ile yolları ayrılacaktı. 15-16 Ekim'de birlikte Bursa'ya geldiler. Yolda karşılarında Halide Edib çıktı. Ayak üstü sohbet ettiler. Fikriye kürküne sarınmış sessiz sessiz ağlıyordu. "Avrupa'ya bir sanatoryuma gidiyorum Halide Hanım. Doktorlar iyileşeceğimi söylüyorlar" demişti.

"Görüyorsunuz, ben istemedim, ama paşa ısrar etti. Bir iki gün de İstanbul'da kalacağım."

"Sonra sanatoryuma mı?"

"Hayır önce Paris'te birkaç gün kalıp kendime güzel kıyafetler alacağım."

Halide Edib, Fikriye'nin kalın parmak uçlu, köşeli küçük tırnaklı tombul ve erkeksi ellerini İzmirli Latife'nin ellerine benzetti. Erkeksi elleri olan bu kadınlar, sanatçı ellerini andıran elleriyle hayatları avucuna alabilen Mustafa Kemal'i etkilemek istiyorlardı.

Fikriye Ankara'ya ilk geldiğinde, Adnan [Adivar] onun için "büyük bir titizlikle yetiştirilmiş aklı başında yeğen" tabirini kullanmıştı. Halide de "Alabildiğine yalın ve bir o kadar da zarif giyimi ile Mustafa Kemal Paşa'nın bir hayli renkli kadın arkadaşlarından tepeden tırnağa farklı. Görüp görebileceğim en güzel kızlardan biri" sözleriyle anlatmıştı Fikriye'yi.⁴

Fikriye sarılıp Halide'yi öptü. Konuşurken boğazı düğümlemiş, gözleri yaşarmıştı. Belki de güzel elbiseleriyle dönemeyecekti.

Yollarda okumak için Kılıç Ali'den Ahmed Rasim'in tarih kitaplarını istemişti. Kendisine yaver Mahmud [Soydan] eşlik ediyordu.

"Sultan bizim için artık yoktur"

Fikriye'yi yolcu eden Mustafa Kemal, Bursa'nın zengin ahşap konaklarından birinde *Le Petit Parisien* muhabirini kabul etti.

"İstanbul'a dönüşünüzde padişahı tanıyacak mısınız? diye sormuş, "Sultan bizim için artık yoktur" cevabını almıştı. Komünist bir idare kuracak mısınız sorusuna da "hayır" demişti. Muhabir yazısında onu resmetmişti:

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri henüz kırk iki yaşında, azimkâr yüzlü bir genç adamdır. Ancak tebessüm edince yüzüne bir mülayimlik geliyor ve

3 İrfan Orga, *Phoenix Ascendant, The rise of modern Turkey*, R. Hale, Londra, 1958, s. 117-119.

4 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928, s. 264, 308-309.

arkaya atılmış sarı saçlarıyla bir sanatkarı andıran siması cazibedar oluyor. Her halde camekânlarda teşhir edilen resimlerinde gördüğümüz sertlik Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin kendisinde yoktur.⁵

Yazı masasındaki kadın fotoğrafı

Zübeyde Hanım, Ankara günlerinde Çankaya'ya gelen gazetecilerin ilgisini çekirdi.

Mustafa Kemal'in yazı masasındaki kadın fotoğrafını gören Grace Ellison, "Ne güzel bir yüz!" demişti.

"Annem!" cevabını alınca Zübeyde Hanım ile tanışmak istemişti.

Mustafa Kemal, "Ne yazık ki, acılarının kaynağı benim. Sürgün kaldığım yıllar esnasında çektiği ıstırap ve döktüğü yaşların bedelini şimdi ödüyor" demişti. Zübeyde Hanım "Allah'ın bana bu oğlu vatanı kurtarmak için gönderdiğine inanıyorum" diye konuşmuştu.

Ana oğul birbirine çok benzerlerdi. Halide Edib, onu şöyle anlatıyor:

İhtiyar hanımın yüzü, ince, hareketli vücudu, atılgan ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın aynıydı. Süt gibi beyaz ve penbe renkli cildinde bir tek buruşuk yoktu. Çok çabuk öfkelenir olmakla beraber, koyu mavi gözlerinde ve ağzında bir şefkat hissedilirdi. Beyaz entarisi, ütülü mendilleri, beyaz elleri büyük annemi hatırlatırdı. Tam Makedonyalı bir kadındı. Onun için oğlu, daima ilk mektepteyken istediği gibi azarladığı Mustafa'ydı. Bir yer yatağında yatıyordu. Anlaşılan hastalığı çok ciddiydi ve yaşaması bir mucizeydi.⁶

Gelin adayını tanımak için...

Aralık ayının 12'si ya da 13'üydü. Mustafa Kemal gece yarısı Salih'i aradı. "Derhal kalk! Giyin ve buraya gel!"

Zübeyde Hanım, ne oğlunu dinliyordu ne de doktorları. Çarşafını giymiş, bekliyordu. Özel bir tren hazırlandı. Zübeyde Hanım kendisini iyi hissettiği an yola çıkacaklardı.

Oğlu, ergenlik yıllarındaki gönül bağlarını hep onunla paylaşmış, onun da oğlu için gelin adayları olmuştu. Mustafa'sı, Rüşdiye'de iken Kulekapı Mahallesi'nden Müjgan'a âşık olmuştu. Akşamları okuldan çıkar çıkmaz eve koşar, esvaplarını ütütetir, kızın evinin önünden geçip pencereden görmeye giderdi.⁷

Manastır İdadisi'nden tatile geldiğinde, matematik dersi verdiği, Selanik Askeri Komutanı Şevki Paşa'nın kızı Emine'ye gönlünü kaptırmıştı. İlk

5 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 52-56

6 Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 2008, s. 261.

7 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 19-22.

delikanlılık günlerinde iz bırakanlar kızlardan biri de Nadire idi. Romen Fani ise küçük bir flörtün kahramanı olarak anılara geçmişti.

Bozkurt yazarı Armstrong, Mustafa Kemal'in on dört yaşlarında iken "Fena kadınlar peşinde koştuğunu, kafes arkasından mahallenin kızlarına sataştığını" yazmıştı. Mustafa Kemal ona şu cevabı vermişti:

"On dört yaşındaki bir çocuğun çocukluklarını bu derece abartarak mevzu diye almakta ve anlatmakta mana nedir? Mustafa Kemal herkes gibi kadınlardan hoşlanmaz değildi. Fakat dünyada en çok nefret ettiği ve öğrendiği şey de yazarın çarpıttığı türden boyalı kadınlardı."⁸

Mustafa Kemal ergenlik çalkantılarını yaşarken doğduğu şehir de yüzünü Avrupa'ya dönmüş, kapılarını gece hayatına açmıştı. Bankalar, büyük mağazalar, okullar, fabrikalar kurulmuş, şehrin yalnız görünümü değil, zihniyet ve toplumsal davranışlar da değişmişti. Otel Imperial, İstanbul'dan Türk müzisyenler getiriyor, Olympos Meydanı'ndaki La Turquie Otel'i'nin kafesinde sinema gösteriliyordu. Açılan Avrupa tarzı yeni kahvelere artık kadınlar da gidiyordu.⁹

Kalyopi

Mustafa Kemal, Manastır'a gideceği günlerde bir şarkıcıya, Kalyopi'ye gönül verdi. Kız kardeşi Makbule onun Kalyopi'yle eve gelişini şöyle anlatmıştı:¹⁰

Bir gün kapı çalındı. Odaya koyu siyah saçlı, çakır gözlü, sülün gibi genç bir kadın girdi. Arkadan da ağabeyim. Gözleri alev alev yanıyordu. Annemize onu takdim etti:

"Kalyopi Hanım şehrimizin en tanınmış şantözü."

Şantöz Kalyopi otuz yaşlarında uzun boylu bir kadındı. Doğrudan konuya girmişti:

"Mustafa Bey'le on günden beri tanışıyoruz. Çok sevimli bir genç. Sizden çok bahsetti. Ben de sizinle görüşmeye karar verdim. Rahatsız ediyorum belki fakat Mustafa Bey'in hatırı için katlandım buna. Beni affetmenizi rica ederim. Konuşacaklarım var sizinle."

Zübeyde Hanım, konuğunu çok iyi karşılamıştı. Kalyopi ondan kendisini üzülmenden dinlemesini istemişti...

"Oğlunuz, beni seviyor. İlk aşklardır bunlar. Hiçbir insan kudreti buna karşı gelemmez. Aramızda büyük yaş farkı var. Oğlunuza yüz ver-

8 *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, 1997, s. 62.

9 Meropi Anastasiadou, *Selanik*, Tarih Vakfı, 1998, s. 172.

10 *Yeni İstanbul*, Sayı 122-123.

mesem çok üzülecek. Bahtsız aşklar tehlikelidir. Onun için Mustafa Bey'i reddetmedim. Konuştum görüştüm ve bir abla gibi anlayış gösterdim. İlk aşklar fırtınalar gibidir. Çabuk geçer ve dağılırlar. Arkasından başkaları gelir. Onun için oğlunuza çıkışmayınız. Akli başında bir insanım ben. Oğlunuzun bu buhrandan kurtulmasına tıpkı bir abla gibi yardım etmek isterim.”

“Sizi çok mu seviyor Mustafa?”

“Gençlerin ölçüsü yoktur. Sevdiklerini çok severler. Bütün mesele bu aşkları tehlikesiz yapmaktır. Yetiştirmesi için Mustafa Bey'in bu aşktan vazgeçmesi lazım. Zorla olmaz bu. Genç gönüller çok çabuk bir başkasına kayarlar. Bekleyiniz biraz. Bir başkasını sevmeye başladı mı mutlaka unuttur beni. Yalnız üstüne fazla düşmeyiniz.”

“Anlıyorum Kalyopi Hanım. Oğlum gerçekten yalnız çocukluk değil çılgınlık etmiş. Sizi kim bilir ne kadar rahatsız ediyor. Bakınız dünkü çocuk neler yapıyormuş meğer. Benim hiç haberim yok bundan.”

“Başlayan aşklardan kimsenin haberi olmaz zaten. Hele çocuk aşklarını sezmek çok güçtür. Siz nereden bileceksiniz.”

“Oğlum sizi çok rahatsız ediyor mu?”

“Hayır yalnız beni nerede bulacağını biliyor ve kapı önünde bekliyor. Biraz konuşuyoruz o kadar. Bazan bana ufak bir mektup veriyor. Okutuyorum. Oğlunuz güzel yazıyor.”

“Ne yazıyor bu mektuplarda?”

“Ne yazacak! Beni çok seviyormuş. Allah bağışlasın. Güzel oğlunuz var. Aynı yaşta olsaydık belki birbirimizden ayrılmazdık.”

“Ne diyorsunuz Kalyopi Hanım?”

Kalyopi'nin ardından, ana oğul konuştular.

“Söyle anne Kalyopi'yi nasıl buldun?”

“Çok güzel bir kadın.”

“Demek ki iyi seçmişim.”

“Oğlum bir kendine bir de Kalyopi'ye bak.”

“Çirkin miyim ben sanki?”

“Onu söylemedim. Seni kimseye değişmem ben oğlum.”

“Yalnız Kalyopi senden çok yaşlı. Hiç olmazsa bir misli daha yaşlı. Sen bu kızı nasıl sevebilirsin? Aklını başına bir topla da düşün.”

“Nasıl sevemem anne? Aynı yaşta olmamışız ne çıkar bundan? Ne yapayım, Kalyopi'yi seviyorum, hem de deli gibi seviyorum. Selanik'in belki en güzel kızı o. Hele sesi, bir dinlesen mest olursun anne.”

“Bak bak yaramaz çocuk neler söylüyorsun bana.”

“Bir şey söylemiyorum anne Kalyopi’yi seviyorum. Sana söylemezsem kime söyliyeyim bunu ben?”

“Kalyopi de bana öyle dedi. Beni sevdiğini annene anlat, onunla danış dedi. Ben de onu buraya davet ettim. Fena mı yaptım. Bilinmez belki senin gelinin olur.”

“Utanmıyor musun sen oğlum, bu yaşta bir gelinim nasıl olur benim? Ben senin genç bir kızla evlenmeni isterim. İnşallah o gün gelir de ben sana bir kız ararım. İlk rastladığın kadınla nasıl evlenirsin sen? Dur bakalım bir kere tahsilini bitir de ondan sonra düşünelim.”

“Kalyopi de bana öyle söyledi. İlk önce tahsilini bitir dedi.”

“Kalyopi akıllı bir kız doğru söylemiş.”

“Akıllı bir kız olmasa sever miydim onu ben? Ya Kalyopi beni beklerse? Tahsilimi bitirinceye dek beklerse?”

“Beklerse o başka. Fakat Kalyopi o zamana kadar ihtiyarlayacak.”

“Ben de ihtiyarlayacağım aynı şey. İhtiyarlarsa ne çıkar? Kalyopi ne kadar ihtiyarlarsa gene güzel kalır. Ne boy ne saç ne endam o anne.”

“Utan oğlum utan!”

“Yaşlı bir kadın genç bir erkekle niçin evlenmesin?”

“Niçin utanayım anne. Cafer Bey” evli bir adam, Kalyopi’nin arkasından koşuyor. O utanmadıkça ben ne diye utanayım? Bekârın ben, gönlümü dilediğime veremez miyim ben?”

“Cafer Bey’in hareketini beğendiğimi söyledim mi ben? Gül gibi karısı dururken Kalyopi’nin arkasından koşması çok ayıp. Senin yaptığın da öyle.”

“Cafer Bey’in dört karı almaya hakkı yok mu? Halbuki tek bir karısı var adamcağızın.”

“Senin gözün dört karıda mı yoksa? Bir tane olursa az mı gelecek sana? Kalyopi’yi seviyorum diyorsun, sonra da dört karıdan bahsediyorsun. Olmadı işte bu oğlum.”

“Bir tanesi yeter bana. Yalnız Kalyopi yeter bana. Cafer Bey’den bahsediyoruz ya...”

“Senin yaşında olsa iyi. Kalyopi sana göre çok yaşlı. Çok pişman olursun sonra.”

“Saatli Cami Medresesi hocalarından Zühtü Efendi’nin geçen ay on yedi yaşında bir kızla evlendiğini bütün Selanik biliyor. Hoca tam altmış yaşında. Gençlerle evlenmek yalnız erkeklerin hakkı mı? Yaşlı bir kadın da genç bir erkekle niçin evlenmesin? Kalyopi ile aramdaki yaş farkı o kadar büyük değil ki.”¹²

11 Mahallenin zengini.

12 *Yeni İstanbul*, Sayı 124.

Kalyopi Hanım gittikten sonra Zübeyde Hanım, bir müddet odasından çıkmadı. Mustafa'sı ilk aşk heyecanını duyacak bir yaşa gelmişti. Onu üzen şey oğlunun Kalyopi'yi sevmesi değil, bu yüzden o zamana değin tanımadığı heyecanlar içinde kalmasıydı. Ya oğlu güzel Kalyopi'yi unutamaz da büsbütün bağlanırsa? Ne yapacağını gerçekten şaşırmişti.

Ana ile oğul bu konuya bir daha dönmediler.

Dans talimleri

Odasına girdiğinde Makbule, ağabeyini dans talimleri yaparken görürdü.

“Bu dersleri kim veriyordu ona? Burası da bizim için karanlık bir nokta. Belki de fırsat düştükçe Kalyopi ile dans ediyorlardı. Fakat büyük kardeşim bu sıralarda ne okuldaki derslerini ihmal etti ne de huysuzluk gösterdi. Kalyopi'nin söylediği gibi ilk aşkın bir fırtınasıydı bu.”

Zübeyde Hanım, çevresinde aşk acısı çeken çocukların durumunu düşünerek kahroluyordu. Nureddin Bey'in oğlu Hamdi de Mustafa'nın yaşındayken hısımlardan birine gönül vermemiş miydi? Genç Hamdi aşk yüzünden eriyeye eriyeye verem olmamış mıydı?¹³ Sonra Rüstem Bey'in biricik oğlu Mecid, onun hikâyesi de çok acıklıydı. Zavallı Mecid de Mustafa'nın yaşında değil miydi? Bahtsız bir aşk yüzünden canına kıymamış mıydı?

Kalyopi, belki de haklıydı. Hikâyelerini çok yakından bildikleri gençler aşklarını gizlemişlerdi. Halbuki Mustafa saklamıyordu. Saklamaması da çok iyi idi.

Bu huzursuz günlerden sarı yapraklı hatıralarla dolu bir defter kalmıştı. Kalyopi unutulmuş, yeni aşklar başlamıştı. Bu yeni aşklar daha tehlikeliydi, çünkü sevgililerin hepsi de evliydi. Biri kiracılarından birinin hanımı Pakize, öteki de komşularından bilmem ne beyin karısı Fatma idi. O zamanlarda henüz on sekizinde olan Fatma Hanım Mustafa'nın gönlünde eşsiz bir yere sahipti. Orta boylu gerçekten güzel, sarışın bir kadındı. Fatma, Mustafa Kemal'in hayalindeki ideal kadın tipi idi.

“Fatma beni beklesin!”

Makbule'ye göre, “Werther için Lotte ne ise, Mustafa Kemal için Fatma oydu.”

Fakat büyük kardeşi, Werther gibi ümitsiz değildi, Fatma ile evleneceğine inanıyordu. Yalnız Fatma, bu derin aşktan habersizdi. Bu aşk ağabeyinin gönlünde yeni bir çalışma heyecanı yaratmıştı.

13 *Yeni İstanbul*, Sayı 122, 123.

Bir gün Zübeyde Hanım oğluna, “Kalyopi’yi unuttun galiba!” dedi.

“Öyle anne.”

“Kime gönül verdin şimdi oğlum?”

“Sana söylemeyeceğim anne.”

“Fakat ben biliyorum oğlum niçin saklıyorsun? Fatma Hanım’ı seviyorsun. Boş bir sevdâ bu.”

“Öyle deme anne onunla evlenmeye karar verdim ben. Sana söyleyecektim. Git kendisiyle görüş, beni beklesin. Tahsilimi bitirir bitirmez onunla evleneceğim. Kafama koydum bunu. Var kuvvetimle çalışacağım.”

“Fakat evli bir kadınla nasıl evlenirsin sen?”

“Gönülller anlaştıktan sonra her şey kolay. Fatma Hanım bana kaçır. Arkası kolay.”

“Sen bir kere tahsilini bitir de sonra düşünürüz oğlum. Genç kadını hemen telaşlandırmak doğru değil.”

“Fakat sen söz verirken bana...”

“Olur oğlum, yalnız sen Fatma Hanım’ı gördün mü? Belki istediğin gibi güzel değil.”¹⁴

“Nasıl görmedim anne? Hemen hergün bir kolayını bulup görüyorum onu. Bir defa bahçe kapısı açık kalmış, içeriye bakıverdim. Asıl o zaman gönül verdim ona. Bana baktı ve gülümsedi.”

“Niçin gülümsedi? İçimi sezmese gülümser mi anne? Yolda buluştuğumuz zaman birkaç kere peçesini kaldırdı ve gene gülümsedi. Beni sevmese yapar mıydı bunları? Hiç şüphesiz o da yüzümün renkten renge girdiğini anlamıştır. Ben Fatma’sız yaşayamayacağımı anlıyorum. Her fedakârlığa katlanacağım anne. Yetiştireceğim ve Fatma’yı bahtiyar edeceğim. Yalnız sen Fatma’ya haber ver beni beklesin.”¹⁵

Mustafa Kemal’i Manastır’daki okuluna uğurlamak için hep birlikte faytonla istasyona gittiler, Mustafa eşyalarını kompartımana yerleştirdikten sonra yanlarına geldi.

“Tatilde gene buradayım anne. Bana verdiğin sözü unutmadın ya!”

“Çok heyecandayım şimdi oğlum. Unuttuysa gücenme bana. Ne söz vermiştim sana ben? Söyle de...”

“Fatma Hanım’la görüşecektin ya!”

“Sana söz vermedim oğlum, yalnız sen yetiş de o zaman görüşürüz dedik. Zaten evli. Sen boş yere üzülyorsun kimse kapmaz onu. Sen çalış yalnız.”

İstasyonun üçüncü çanı çaldı ve tren yavaş yavaş kımıldadı. Zübeyde Hanım’ın gözleri yaşı içindeydi.

14 Yeni İstanbul, Sayı 125.

15 Yeni İstanbul, Sayı 126.

Hiç evlenmeyeceğim ben

Mustafa, erkeklerin kadınlara dünyayı zindan eden evliliklerine şahit olmuş, kadını tanımadan yapılan evlenmelerin çürük olduğunu görmüştü.

Manastır'dan tatile geldiği günlerden birinde bir akşam yemek yerlerken Zübeyde Hanım, "Sen ne yakışıklı bir delikanlı olmuşsun Mustafa. Dünya gözüyle senin mürüvvetini görmek isterim. Sana bir kız aramak bana farz oldu şimdi" dedi.

"Bırak anne bu şakayı. Askerin mürüvveti, nişanlısı her şeyi memleketidir. Hiç evlenmeyeceğim ben. Hem kapalı gözle ne diye evleneyim anne!"

"Kim diyor sana kapalı gözle evlen diye oğlum? Kızı ben arayacağım sana. Göreceğim, huyunu sorup soruşturacağım. Sonra birer birer anlatacağım sana."

"Böyle evlenilmez, böyle sağlam bir aile kurulamaz anne. Seçeceğin hanımla sen değil ben yaşayacağım. Siz ikiniz değil biz ikimiz anlaşmalıyız. Şaka değil bu. İnsanlar bir kere dünyaya gelirler. Benim bahtımla oynamak ne kadar büyük bir haksızlıksa, bir kadının bahtıyla oynamak da gene o kadar büyük bir haksızlıktır. Anlatayım da dinle anne. Manastır'da birkaç hafta önce, tuhaf olduğu kadar gülünç bir evlenme oldu. Herkesin dilinde dolaşıyor. Gülen gülene. Hakikatte gülünecek şey değil!"

Annesine, çocuk yaşında bir kızla evlenmek isteyen elli yaşında zengin bir adamın aracılık eden imam tarafından nasıl dolandırıldığını uzun uzun anlattı.¹⁶

Mustafa Kemal, kadınlara karşı adil bir delikanlı olma yolundaydı.

Dimitrina Kovaçeva

Mustafa Kemal'in, Sofya'da ataşe iken (1913 Ekim-Ocak 1915) salonların güzel ve aranan genç kızı Dimitrina'yı çok sevdiği ona evlenme teklif ettiği yıllardır yazılan ve anlatılan bir hikâye. Bulgar Gülü diye anılan Miti, General Stilyan Kovaçev ile Ana Kovaçeva'nın kızıydı. İsviçre'de edebiyat okumuştı, mükemmel piyano çalar, hayırseverlerin düzenlediği gecelerde oda müziği konserleri verirdi. Ortak dostları Dima Açkov sayesinde şehir gazinosunda tanışmışlar, orkestra vals çalarken Mustafa Kemal Miti'yi dansa kaldırmıştı. Dans pistinde bir kadınla özgürce birlikte olmak onu derinden etkilemişti. Dansı, kadın erkek eşitliğinin, modernitenin vazgeçilmez koşulu olarak zihnine kaydetmişti.

Mustafa Kemal Kovaçevlerin evine sık sık davet edilmiş, ailenin dostları arasına katılmıştı.

Bulgar yazar Paraşkev Paruşev (d. 1932) Atatürk üzerine yazdığı bi-

¹⁶ Yeni İstanbul, Sayı 19.

*Sofya'daki aşkı
Dimitrina Kovaçeva.*

yografide, birinci ağızdan topladığı bilgilere dayanarak bu aşkı anlatmıştı. Paruşev'e göre Mustafa Kemal, Dimitrina'ya evlenme teklif etmiş, General Kovaçev'den de kızını istemişti. Mustafa Kemal'in yakın dostu olan Sofya Büyükelçisi Fethi de eski başbakan General Raco Petrov'dan kızı Mimi'yi istemişti. Ne var ki, Mustafa Kemal ve Fethi, Bolayır'da Bulgar ordusunun ve General Kovaçev'in karşısında savaşmış iki subaydı. Sofya'da dedikodu almış yürümüş, iki ünlü general baba, kızlarını Türk subaylara veremeyeceklerini bildirmişlerdi.

Kovaçev, Mustafa Kemal'e Bulgaristan'daki kadınların, imparatorlukta kadınlarla daha özgür yaşadıklarını hatırlatmış, kızı Miti'nin Türkiye'deki örf ve âdete özellikle de örtünme geleneğine dayanamayacağını söylemişti.

Gençler çaresiz ayrılmışlardı.

Paruşev, yüreği Sofya'da kalan Mustafa Kemal'in Sofya ataşeliğinden ayrıldıktan sonra, Çanakkale Savaşı öncesinde birkaç günlüğüne Sofya'ya giderek Miti ile vedalaştığını yazıyor.

Liliana Serafimova da *Umutsuz Bir Aşkın Öyküsü* isimli romanında bu aşk hikâyesini anlatıyor. Serafimova, Miti'ye âşık olanlardan birinin de Atatürk üzerine bir biyografi yazan Dagobert von Mikusch olduğunu öğrenmişti.¹⁷

17 Liliana Serafimova, *Mustafa Kemal ve Miti Kovaçeva*, Doğan Kitap, 1999, s. 103; Yazar, Mikusch'un *Atatürk* kitabında Miti'yi de anlattığını yazmış. Ancak kitabın 1935 yılı Leipzig baskısında ve Türkçe tercümelerinde böyle bir anlatı yer almıyor.

41. BÖLÜM

Kendi Halkımdan Bir Kadını Seçtim

Mustafa Kemal, arkadaşlarına da açık açık sormuştu: “Ne düşünüyorsunuz Latife hakkında?”

İsmet Paşa, “Ben her bakımdan Latife Hanım’dan yanayım. Görebildiğim kadar size de tapıyor paşam! Güzel, seven, bilgili, soylu bir genç kız için bilmem ki başka ne söylenebilir?”¹ demişti.

Cevap netti:

“Görüyorum ki bilgi, soy ve güzellik üzerine hepiniz birleşmişsiniz. Ben, Latife’yi fazla güzel bulmadığım için kendisiyle evlenmeyi düşünüyorum. Bir ressamın portresinde bile bir anlam, bir derinlik varsa onu tutuyoruz. Latife’de bir anlam, bir derinlik sezmekteyim. Eğer sonradan değişmezse –bugünkü çerçeve içinde– evlenme için ideal bir portre.”

“Mukaddes Paşam” diye başlayan aşk mektuplarında, Latife ona dünyanın en büyük dâhisi diye sesleniyordu. Mustafa Kemal, “Telgraf kâfidir, mektuba gerek yok” demiş ama telgrafları da cevapsız bırakmıştı.

Latife’ye ilk mektubunu, İzmir’den ayrıldıktan tam bir ay sonra arkadaşı Asım Paşa’ya [Gündüz] teslim etti.²

İngiliz yazar ve seyyah Grace Ellison, Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmede, bazı arkadaşlarının onun bir prensesle evlenmesinden endişe ettiklerini söylemişti.

Yanıt şöyleydi: “Bu hiçbir şekilde gerçekleşmeyecek. Ben kendi halkımdan okumuş bir kadını seçmiş bulunuyorum. Tüm işlerimde gerçek ortağım olabilecek karakterde bir kadın. Ben demokrasinin yanında yer aldım. Mevkinin ve rütbenin benim için hiçbir zaman çekiciliği olmamıştır.”³

Annesiyle atı Sakarya’yı gönderiyor

Annesini tren istasyonundan uğurlayan Mustafa Kemal, “Son isteğine engel olmak istemedim” demişti. Latife’nin babası Muammer Bey’e özel selamlarını ileten bir telgraf, Latife’ye de en sevdiği atı, Sakarya’yı armağan olarak yollamayı ihmal etmedi.

Latife, Zübeyde Hanım’ı Karşıyaka İstasyonu’nda bekliyordu. Karşılamaya gelenler arasında Mustafa Kemal’in Harbiye’den sınıf arkadaşı Asım

1 İsmet Bozdağ, *Latife ve Fikriye*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s. 98.

2 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973, s. 205.

3 Grace Ellison, *Ankara’da Bir İngiliz Kadını*, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 213.

Latife nişan armağanı olan Sakarya isimli atla.

[Gündüz] Paşa ile eşi de vardı.

Zübeyde Hanım'a evlatlıkları Abdürrahim ile Fatma, oğlunun emir eri Ali Çavuş, yaver Salih, eşi Pakize ve doktoru Yüzbaşı Asım ile Uşakizade ailesinin yakını olan Tefvik Rüşdü [Aras] eşlik ediyordu.

Karşıyaka İstasyonu'na geldiklerinde Salih, "Bak anacığım," demişti, "bu kızcağızdır Latife." Zübeyde Hanım, "Kızımız çok güzelmiş Salih oğlum" diye karşılık vermişti.

Uşakizade ailesinin istasyonun arkasındaki köşkü, üç dönümlük bir bahçenin içinde, çam ve palmye ağaçları arasındaydı.

Bahçesinde bir havuz ile yel değirmeni de vardı. Zübeyde Hanım, çok zor yürüdüğünden hasır koltukta taşındı. Tekerlekli sandalye getirtten Latife, evdeki bütün eşikleri kaldırtmıştı. Zübeyde Hanım, memnundu. Rumeli şivesiyle tatlı konuşuyor, herkesi güldürüyor, hep bahçede oturmak istiyordu.

Latife, onun ağrılarını azaltmak için yakılar yaktırıyor, ilacını bir hemşire titizliğiyle veriyor, iğnelerini takip ediyor, yemek ve bakımı ile ilgileniyordu. Latife'nin babası Muammer Bey, Fransa'dan dönmüş, Zübeyde Hanım'la uzun ve keyifli sohbetler yapıyordu.⁴

Muammer Bey, Mustafa Kemal'e sonsuz saygı ve sevgi duymakla birlikte, onun kızı için iyi bir koca olmayacağını düşünüyordu. Latife'ye kararından vazgeçmek isterse sorumluluğu üstleneceğini söyledi. Ancak, kızının vazgeçmeye niyeti yoktu.

Zübeyde Hanım gördüğü ilgiden memnundu ama Latife için, "Hiçbir güzelliği yok, çok kısa boylu" demekten de kendini alamıyordu. Onun Latife'den hoşlanmadığını söyleyenler de vardı; çok beğendiğini oğluna çok iyi bir eş olacağını, artık beklememesini, onunla evlenmesini İzmir'den yolladığı mektuplara yazdığını anlatanlar da vardı.⁵

4 Latife Hanım'dan Mektup, 26 Ekim 1922; Salih Bozok, Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, 1985, s. 214-216.

5 Prof. Dr. Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s. 110.

Gelişinin ikinci gününde, havanın çok güzel olduğu bir ikindi saatinde Zübeyde Hanım, Sakarya isimli atı, oğlunun armağanı olarak Latife'ye verdi. Üç ayağı beyaz sekili bu Arap atını, Mustafa Kemal, Milli Mücadele sırasında çok sevmiş, yanından ayırmamıştı.

“Evleniyorum”

Ankara'nın unutulmaz isimlerinden Sefir İbrahim Abilov, 4 Ocak 1923 Cuma günü Cebeci'deki Azerbaycan Elçiliği'nde yirmi, yirmi beş kişilik bir yılbaşı ziyafeti veriyordu. İçki yasaktı ama sefaretler yasağın dışındaydı. Tabak tabak siyah havyar ve Azeri havaları çalacak çalgıcılar hazırды. Davate geç gelen Mustafa Kemal, söze “Evleniyorum!” diye başladı.

“Ciddi mi pašam?”

“Ciddi efendim, ciddi, kati ve mukarrer: Evleniyorum.”

“İzmir Fatihî'nin kalbini fetheden bu bahtiyar kim?”

“İzmirli bir kız.”

“Pek öyle ahım şahım değil. Fakat öyle zeki ve samimi konuşuyor ki. Ailece ahdetmişler, eğer ben İzmir'i alırsam mutlaka kendi köşklerinde misafir edeceklermiş.”

“Kızın en büyük meziyeti, insanın kafasından geçen şeyi bile keşfe-decek kadar ferasetli oluşudur. Mesela biz onların köşküne yerleştikten sonra bir gün İsmet Paşa'yı⁶ özlüyordum. Bulunduğu yer bize epeyce uzak. Haber de göndersem gene epey vakit geçecek. Halbuki o anda onunla konuşmayı ne kadar istiyordum. Birdenbire kapı vuruluyor. ‘Giriniz!’ dedim. Oo... İsmet Paşa!”

“Aman ne iyi ettin de geldin, ben de seni özleyip duruyordum.”

“İsmet Paşa şaşırды. ‘Fakat ben, gelsin diye telefonla emrinizi bildirdiler de geldim.’”

“Kim telefon etmiş?”

“Kız içeriye giriyor ve şöyle diyor: ‘İsmet Paşa'nın gelmesinden memnun kalacağınızı düşündüğüm için ben telefon ettim.’”

“Görüyör musunuz, insanın kafasından geçeni biliyor.”⁷

“Ben zaten evlenmek için evlenmek istemiyorum. Vatanımızda yeni bir aile hayatı yaratmak için önce kendim örnek olmalıyım. Kadın öyle umacı gibi kalır mı?”⁸

6 İsmet Paşa da o sıralarda eşi Mevhibe Hanım'ın yanında İzmir'deydi.

7 İsmail Habib Sevük, *Atatürk İçin*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 20-23.

8 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AAM, 1999, s. 317.

İzmir'e doğru bir gezi

Artık Latife'ye gitmeli, onunla hayatını birleştirmeliydi. İzmir'e gidecekti. Ama önce orduyu teftiş edecek sonra nikâhlanacaktı. Fevzi Paşa'ya halk ile temas ve orduları teftiş için 15 Ocak'ta yola çıkmayı tasarladığını bildirdi: "Seyahat planı olarak İzmit, Bursa, Balıkesir, İzmir, Karahisar daha sonra Adana, Konya, Ankara tasavvur ediyorum" dedi.⁹

Teftişe Fevzi ve Kâzım Karabekir paşalar da katılacaktı.

Yola çıkarken İstanbul temsilcisi olarak göreve başlayan Dr. Adnan'a, Ziya Gökalp'in *Asrileşmek, Türkleşmek ve İslamlaşmak* ile Victor Bérard'ın *La Revolte de L'Asie* kitaplarını ismarladı.

Fotoğraf subayı Esad Bey'i annesinin yanına gönderdi. İzmir, yolculuk planının ortasıydı. Latife'yi ve annesini görecek, nişan ya da nikâh gerekeni yapacak, sonra yola devam edecekti. Ancak Zübeyde Hanım'ın sağlığı sürekli kötüye gidiyordu. Nişanın kendi yokluğunda takılmasını istedi.

Latife, Zübeyde Hanım ölmeden birkaç gün önce Mustafa Kemal ile nişanlandı. Zübeyde Hanım, Latife'ye bir de yüzük hediye etti. İsmet Paşa Lozan'dan 13 Ocak 1923 tarihini taşıyan bir kutlama telgrafı gönderdi: "Nişanlanma müjdeniz beni mesut etti. İnşallah-ı Teâlâ mesut olacaksınız. Hem seni, hem bizi tebrik ederim." İsmet¹⁰

Zübeyde Hanım'ın ölümü

Zübeyde Hanım, 15 Ocak 1923 akşamı öldü.

Mustafa Kemal annesinin ölüm haberini Eskişehir'de aldı. *Milliyet* gazetesi ertesi gün onun acılı anını şu haberle duyurdu:

Gazi bu kara haber üzerine bir miktar düşündü. Cenaze merasiminde bulunmak için hemen İzmir'e mi hareket etmeli? Sonunda Salih Bey'e bir telgrafname not ettirdi. Dönüşte bir istasyonda, etrafını alan kumandan, subay ve halk ile görüşüyordu. Arkada bir gürültü, bir çekişme vardı: Başı siyah bir yazma ile sarılı bir kadın, gaziye doğru ilerlemek istedi. İnzibat memurları engel oldu.

"Niçin bırakmıyorsunuz, bırakınız gelsin. Belki bir derdi, bir diyeceği var!" demişti Mustafa Kemal.

Yol açıldı kadın geldi. "İşittim ki anan ölmüş. Başın sağ ola!"

Gazi hislenmiş ve duraklamıştı. "Evet anam öldü. Fakat vatan anam sağ olsun" dedi.¹¹

Dört uzun yılın ardından ana oğul, ilk kez İzmit'te kucaklaşmış, birlikte Ankara'ya gitmişlerdi. Kavuşmalarının üstünden topu topu altı ay geçmiş-

9 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 220.

10 Utcan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AAM, 2005, s. 373.

11 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 259.

Zübeyde Hanım son günlerinde İzmir'de.

ti. Mustafa Kemal ve Makbule annelerini toprağa vermek için İzmir'e gitmediler. Makbule ile Emine halaları, İzmit'e Mustafa Kemal'in yanına geldiler. Birbirlerini teselli ettiler. Latife'ye bir telgraf gönderen Mustafa Kemal, annesinin son saatlerini yanında geçirdiği için, bakımı ve dikkati için teşekkür ediyor, bununla teselli bulduğunu belirtiyordu.¹²

Mustafa Kemal annesini kaybetmenin acısını paylaşmaya hazır değildi. Latife, Zübeyde Hanım'ın vefatını İzmir Valisi Abdülhalik Bey'e bildirdi. Sonra da her şeyin mükemmel olması için koşturmaya başladı. Törene neredeyse bütün İzmir katıldı. Cenaze alayının uzunluğu bir kilometreyi buluyor, İzmir'de görevli paşalar, cenaze

kortejinin en önünde yürüyordu. Okullar çelenk göndermiş, memurlar ve komutanlar cenazeye gelmişti.

Latife, cenazeyi bir faytonla arkadan izledi.¹³ O günlerin anlayışında kadın cenazeye katılmazdı.

Mezarlıkta yüzlerce meci diye sadaka dağıtıldı. Latife ilk gece İzmir'in tanınmış hafızlarından otuz üç kişi çağırarak sabaha kadar hatim indirtti, üç gün üst üste dua okuttu. Zübeyde Hanım İzmir'de vefat ettiği için Beşiktaş'taki Yahya Efendi Haziresi'ne gömülme isteği yerine getirilemedi.

Mehmed Sadık Öke'nin anlatımına göre, Zübeyde Hanım ölmeden Latife'ye en kısa süre içinde oğlu ile evlenmesini vasiyet etmişti. Latife'ye zaman zaman Lütfiye diye hitap eden Zübeyde Hanım "Lütfiye, canın pahasına Mustafa'mın içkisine engel olacaksın" demişti.

12 Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AAM, 2005, s. 373.

13 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, AAM, 1998, s. 105.

42. BÖLÜM

İzmit Basın Toplantısı'ndan Gelin Turakina'ya...

Mustafa Kemal, 1923 yılının 16-17 Ocak günlerinde İstanbullu gazetecilerle İzmit Kasrı'nda yapacağı buluşmaya büyük önem veriyordu. Lozan görüşmeleri, Kürt sorunu, Musul sorunu üzerine görüşlerini açıklayacak, nabız yoklayacaktı.

Önemli kanaat önderleri, köşe yazarları Ahmed Emin, Velid Ebüzziya, Subhi Nuri, Yakub Kadri, İsmail Müştak, Falih Rıfkı, Kılıçzade Hakkı, Halide Edib İstanbul'dan gelmişlerdi. Halide'nin eşi Dr. Adnan da hükümetin İstanbul temsilcisi olarak oradaydı. İzmit basın toplantısı Mustafa Kemal'in yaptığı tek basın toplantısı olarak tarihe kaydedildi. Hanedanın av köşkünde sabah saat 9:30'da başlayan toplantı, iki gün sürdü. Ülkenin geleceğine dair sorular soruldu, kâtipler zabıt tuttu. Mustafa Kemal konuşmaların şimdilik kaydıyla gizli kalmasını rica etmişti.¹

Batı Trakya ve Musul nedeniyle savaşı gereksiz gören Mustafa Kemal bu iki can alıcı mesele üzerine şöyle konuştu:

Musul vilayeti sınırlarımız dahilindedir. Bu milli sınır tabirini ben bulmuştum. Mütarekeye esas olacak herhalde bir sınırmız olmak lazımdı. Bu sınır ne olabilirdi? Bu meselede süngülerimizin bulunduğu mahalli, sınır yapmak hatırıma geldi. Wilson prensiplerinden de ilham almış olarak İskenderun'dan başlayan ve Musul'u da kendi aramız içinde bırakan sınıra milli sınır dedim. Hakikaten o zamanlar Musul'un güneyinde bir ordumuz vardı. Fakat biraz sonra bir İngiliz kumandanı gelmiş ve İhsan Paşayı aldatarak orada oturmuş. Musul bizim için çok kıymetlidir; birincisi civarında sonsuz servet teşkil eden petrol kaynakları vardır. İkincisi bunun kadar mühim olan Kürtlük meselesidir.

İngilizler orada bir Kürt hükümeti teşkil etmek istiyorlar. Bunu yaptıkları takdirde bu fikir bizim sınırmız dahilindeki Kürtlere de sirayet edebilir. Bu fikre engel olmak üzere sınırı güneyden geçirmek lazımdır. Bununla beraber, Musul'u almamakla muharebeye devam mı edeceğiz. Hatta sizlere soruyorum. Her şey oldu bitti, Musul için harbe devam makul bir şey midir?²

Meclis'in görüşünü bilmediğini söyleyen Mustafa Kemal, kendi özel görüşünü aktardığını, harp ile Musul'u almanın elbette mümkün olduğunu hatırlattı. Lozan görüşmelerinde ortaya çıkan eğilimin, Musul meselesinin ileri bir tarihte görüşülmesi olduğunu söyledi.

1 Saadet Özen 2018 yılında Yeni Zelanda devlet arşivinden toplantıya dair görüntüler paylaştı.

2 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 269-270.

Ahmed Emin, “Kürtlük meselesine temas buyurmuştunuz, Kürtlük meselesi nedir?” diye sordu. Mustafa Kemal'in uzun yıllar sansür edilen yanıtı şöyleydi:

“Kürt meselesi; bizim yani Türklerin menfaatına olarak da katiyen söz konusu olamaz. Çünkü malum-ı aliniz bizim milli sınırimız dahilinde mevcut Kürt unsurlar o surette yerleşmiştir ki, pek sınırlı yerlerde yoğunluğa sahiptir. Fakat yoğunluklarını kaybede ede ve Türk unsurlarının içine gire gire öyle bir sınır olmuştur ki, Kürtlük namına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek lazımdır. (...)

Dolayısıyla başlıbaşına bir Kürtlük tasavvur etmekten ise, bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince zaten bu tür mahalli muhtariyetler (yerel özerklikler) oluşacaktır. O halde hangi livanın ahalisi Kürt ise onlar kendi kendilerini muhtar (özerk) olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da birlikte ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait mesele çıkarmaları daima beklenir. Şimdi TBMM hem Kürtlerin hem de Türklerin salahiyet sahibi vekillerinden meydana gelmiştir ve bu iki unsur bütün menfaatlerini ve mukadderatlarını birleştirmiştir. Yani onlar bilirler ki bu müşterek bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz.”³

Mustafa Kemal, Dersim dahil ülkede asayişin sağlandığını anlattı. Hükümet merkezi Ankara olacak, milletin tamamına hitap eden bir Halk Fırkası kurulacaktı. Esas tartışmak istediği hilafet meselesi idi. Konuyu döne döne açtı, halifenin herhangi bir devlet yetkisine sahip olamayacağını vurguladı. Halife, bir sembol olarak varlığını sürdürsün diyenlere, “Ne mecburiyetimiz vardır buna” diye sordu. Seçilmiş BMM başkanına halifelik sıfatı yüklenmesi fikrine de “Dünya gözünde mutaasıp görürüz, bunda bir fayda yoktur” diye itiraz etti.

Yenilenecek meclis

Meclisin yenilenmesi konusu görüşülürken Ahmed Emin, “Halide Hanım'ı mebus olarak görebilecek miyiz?” diye sordu. Mustafa Kemal'in kafasında bir çözüm vardı. Seçim kanununa göre, her elli bin kişi için bir mebus seçilecek olursa kadınlar da bu hakkı kullanmış olacaktı. Mustafa Kemal yasanın “Erkek mebus” denilmeden çıkarılmasını öngörüyordu. Bunun üzerine Halide Edib, “Bu meclis buna karar verir mi?” diye sordu. Cevap “Bu noktayı ben bazılarıyla konuştum, buna henüz itiraz edenler vardır. Ama er geç olacaktır” şeklindeydi.

Mustafa Kemal'in o gün söyledikleri tam da düşündükleri ve hedefleriydi. Tek bir konuda düşündüğü gibi konuşmamıştı. “Devletin dini olacak mı” diye sormuşlar, o da, “Vardır efendim, İslam dinidir” demiş,

3 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 273-274.

sonra da pişman olmuştu. Zaten bu sorunun gelmesinden korkuyordu. 1927 yılında *Nutuk*'u okurken, hükümetin dini olmaz, diyemedim, aksini söyledim diyerek gerçek duygularını herkesle paylaşacaktı.⁴

Kürt meselesi Lozan'da

Lozan'da Musul görüşmeleri İzmit basın toplantısını izleyen günlerde, 23 Ocak 1923 tarihinde başladı.

Kürtlerin çoğunluk olarak yaşadıkları topraklarda yerel özerklik ile kavşacakları yeni düzenleme, İzmit basın toplantısında ele alındığı şekliyle İsmet Paşa tarafından Lozan'da dile getirildi.⁵ İsmet Paşa Türk hükümetinin Kürtlere özerklik uygulayacağını açıklarken İngilizler tarafından alaycı bir dille eleştirildi.⁶ İngiltere adına konferansa katılan Lord Curzon, Kürt, Laz ve Çerkeslerin de azınlıklara dahil edilmesini önerirken, BMM'deki Kürt mebusların seçimle değil Mustafa Kemal Paşa'nın atamasıyla geldiklerini söyledi. Musul'un Türkiye'ye verilmesi halinde Araplar tehlikede olacaklardı.⁷ Lord Curzon'a göre Musul'un nüfus dağılımı şöyleydi: Arap yüz seksen altı bin, Kürt dört yüz otuz beş bin, Türk altmış altı bin, Hristiyan altmış iki bin, Yahudi on yedi bin... Musul meselesinde anlaşma sağlanamıyordu.

İsmet Paşa konferansta Türkleri ve Kürtleri temsilen konuştu. Danışmanlar arasında yer alan Diyarbakır mebusu Mehmed Zülfü Bey [Tigrel] delege değildi.

25 Kasım'da BMM'de, Hükümet Başkanı Rauf Bey, Lozan'da öne sürülen dil ve ırk azınlığı kavramlarını eleştirdi, "Bugün Kürtlerden azınlık diye söz etmek Türk için azınlık demektir. Şu halde bu tamamen reddolunmuştur" dedi.

Türk heyeti azınlıktan, Müslüman olmayan azınlıkları anlıyordu, metinlere de böyle geçirilmesini sağladı. Kürt sözcüğü telaffuz edilmeden, "Türkiye'de oturan herkes" deyişinde karar kılındı. Azınlıklar üzerine görüşmeler, 30 Aralık'ta tamamlandı. Antlaşma metninde de Kürdistan ve Kürt sözcükleri kullanılmadı.

Altı yedi saatlik konuşmalar

Mustafa Kemal, toplantılarda önce susar, soruları dinler, sonra çok uzun cevaplar verirdi. Basın toplantısının ardından 18 Ocak günü İzmit

4 "İzmit Kasn'nda Mülakat", ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 263-306.

5 İsmail Gölbaş, *Lozan*, Avesta, İstanbul, 2000, s. 95, 107-109.

6 İsmail Gölbaş, *Lozan*, Avesta, İstanbul, 2000, s. 72, 106.

7 *İkdâm*, 25.01.1923, Sayı 9289, s. 1. Aktaran Ebru Gür, "Lozan Konferansının Türk Basınına Yansımaları", Fırat Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Anadolu Sineması'nda yaptığı konuşma, tam yedi buçuk saat sürdü. Söze şöyle başladı:

“Maksadım doğrudan doğruya sizinle kardeşçe ve arkadaşça ve halkça fikir alışverişinde bulunmak, sohbet etmektir. ... kalbinizden fikrinizden neler geçiyor?”

Lozan Konferansı, barış, Misak-ı Milli sınırlarını gündeme getirdi, hâkimiyetin millete ait olduğunu tekrar etti. “Türkiye devleti, Türkiye halkı” diye konuşuyor, “Bizim hükümetimiz bir halk hükümetidir, tam bir şura hükümetidir” diyordu; “Her taraf harabezardır; baykuş yuvasıdır; ahali sefil ve çıplaktır” sözlerinin ardından İzmitlileri, birlikte ülkeyi yeniden kurmaya davet etti.⁸

İkna edici ve etkileyici bir üslubu vardı. Sık sık edebi sözcükler seçiyor, anlatmak istediklerini en çarpıcı şekilde aktarıyordu.

20 Ocak'ta Bursa'daydı. İlk ilgilendiği yer kaplıcalar oldu. Bakımsız durumlarına üzüldü. 22 Ocak günü Bursa Şark Sineması tıklım tıklımdı. Her taraf bayraklarla süslenmiş, çeşitli afişler asılmıştı. “Yaşasın Meşrutiyet” yazılı afiş, kafalardaki karışıklığını sergiliyordu. “Efendim, affeder-siniz, belki sizi sıkıyorum. Fakat kusura bakmayın! Eskişehir'de İzmit'te aynı sohbetlerde bulundum. Oradaki arkadaşlar da önce sessiz kaldılar... Efendim sormak hakkınızdır. Muhataplarınız da size cevap vermeye, müşküllerinizi halletmeye mecburdurlar.” Salon hareketlenmişti. Soruları bir bir önündeki deftere not alıyor, zaman zaman edebi cümlelerle halkın kendisi için kıymetli bir ilham ve feyiz şulesi olduğunu dile getiriyordu. O gün altı saat konuştu.⁹

Gittiği şehirlerde büyük toplantı sonrasında, okulları da ziyaret ediyordu. Bursa Sultani Mektebi'ne Kâzım Karabekir ile birlikte geldi. Toplantıda kadınlar da vardı. Kadınla erkeğin, ilimde fende aynı olgunluk derecesine geleceğini söyledi ve geçmişin kadınlarından çarpıcı örnekler verdi.

Gelin Turakina ülkeyi idareye muktedirdi

Oğuz Han'ın zamanında ve bütün sultanlarımızın devirlerinde kadınlar, her işte erkeklerle beraber idiler. ... Kadınlar erkeklerle beraber at üstünde ve muharebe meydanlarında muharebe eder, çarpışarlardı veyahut erkeklere yardım eylerlerdi. (...) Cengiz'in validesi gayet büyük, gayet muktedir ve kıymetli bir kadındı. Yine aynı devirde eşlerinin vefatından sonra yerlerine oturan büyük kadınlar da görülmüştür. Mesela Turakina gibi. (Cengiz Han'ın gelini) Turakina hakikaten büyük bir devleti, ülkeyi idareye muktedir ve aynı zamanda gayet ileri ve medeni bir kadındı.

8 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 322-351.

9 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 356-370.

Timur'a geçerse... Timur'un doğrudan doğruya karısı, kendinden daha muktedir bir kadındı. Emir Timur'un saltanat kurmak için başladığı inkılapta en yakın en kuvvetli yardımcısı karısı idi. Aynı ata binerler ve her türlü cevvaliyet ve faaliyette beraber bulunurlardı. Bilhassa bütün bu faaliyetin ilmi kısmını takip eden karısı idi. Karısı ulema ile beraber daima kocasına yardım ederdi.¹⁰

Kadının mevkinin İslam tarihinde de yüksek olduğunu, kadınlardan çok büyük alimler, şairler, yazarlar yetiştiğini anlattı:

Ancak herkesçe malumdur ki yalnız bizde değil, bütün dünyada insanlığı kapsayan bir kadınlık meselesi söz konusudur. (...) Avrupa'da vesairede kadınlar kendilerini mahrum gördükleri hukuka sahip olabilmek için çalışmaktadırlar. Kadınlarımızın genel mesaiye iştiraki için hiçbir engel, hiçbir şer'i yasak yoktur."¹¹

Mustafa Kemal, Latife ile evlenmesinin arefesinde kadın hakları savunucularına yakışacak konuşmalar yapmış, halkı, eşiyle aynı ata binen ve eşiyle birlikte ülkesi için çalışan lidere hazırlamıştı. Timur'un karısının kendisinden daha muktedir olduğunu, inkılapta en büyük yardımcısı olduğunu söylemesi doksan yıl sonra bile kulağa sıra dışı geliyor.

Bursa'da kutlanan nişan

Bursa'da Madam Brotte'un otelinde düzenlenen büyük akşam yemeği bir evlilik yemeğine dönüştü.¹² Sofradaki kadınlar Mustafa Kemal'i soru yağmuruna tuttular. İçlerinden biri, "Paşam hiç sevdiniz mi?" diye sordu.

"Sevmek için vakit bulduk mu ki..." diye terslendi. Gözleri şimşek gibi çatılmıştı.

"Hanımefendi hanımefendi biz de insanız, bizim de çarpan bir kalbimiz var. Bizim de bir his tarafımız var. Askeriz diye mi, şüpheniz?"¹³

Kadınlar nikâh tarihini öğrenmek istediler.

"Evet. Doğrudur. Evlenme tarihini bu geziye göre ayarladık. Evvelce kendi hesabıma, evlenmenin aleyhindeydim. Ben mücadele adamıyım. Hiçbir kayıt altına girmek istemezdim. Bu sebeple kendi hesabıma da evlenmeden yana değildim. Bu fikrimi neden değiştirdiğime gelince...

10 Emir Timur'un altı eşi vardı. Saray Mülk ile Bibi hanımlar, en itibarlı olanlardı. Kaynaklara göre Saray Mülk eşine danışmanlık yapıyordu.

11 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 375-377.

12 Time, 10.03.1923. Mustafa Kemal'in Bursa'ya gidişi, 20 Ocak. Ancak Time dergisi, 1923 yılının Mart ayında yayın hayatına başlıyor. Bu yüzden Bursa'da öğretmenlere hitaben yaptığı 27 Ekim 1922 tarihli konuşma da, 3 Mart tarihli Time'a haber olmuş. Zaten Time dergisinin ilk sayısı da bu.

13 Oğuz Akay, Paşam, Alfa, 2010, s. 83-84.

Bunu Latife Hanım'a söyleteceğim. O eğer bunun cevabını veremezse işte o zaman fena!”

“Latife Hanım güzel mi Paşa Hazretleri?” sorusuna şu cevabı verdi: “Hanımefendi, çok güzel olsa ben zaten almazdım. Ben kıskanç bir erkeğim! Zekâsını, bilgisini, terbiyesini beğendim.”¹⁴

“Tabiat ve Ahlakımıza Uygun Bir Karı Arayalım”

Mustafa Kemal, evlenmeden beş yıl önce, 5 Temmuz 1918 günü anı defterine kadın-erkek ilişkisi ve evlilik üzerine düşüncelerini yazmıştı. Günümüz diliyle şöyle demişti:

“Ben daha evlenmemiş bir kişiyim. Benimle, bir evli kişinin bu konudaki düşünce biçimi arasında ayrım olabilir. Ama bu konuda tümüyle yalnız olmak, küçük duygulardan sıyrılmak gerekir. Şimdi şunu demek istiyorum: Ahlak her toplumsal kesimin inanışına göre başka anlam, başka renk, başka amaç gösteriyor gibidir.

Bu nedenle iki felsefeden birini yeğlemek gerekiyor. Asıl olan, doğal duruma dönmek, ama daha süslü, daha insancıl, erkek ve kadın tümüyle özgür ve bağımsız, yaşam boyunca belirgin ilişkilere bağlı olmayacak. ..

Ama insanların sürekliliği, toplumsal yükselmenin sağlanması, genel düzenin korunması için yasalar, kurallar olacak, bunlara uyulacak.

Ya da olgunluğa gelen her erkek, her kadın, kendine her bakış açısından denk düşecek bir eş buluncaya kadar temizliğini koruyacak ve bulduktan sonra oluşacak çift, bir ocak kuracak... Eşlerden biri ölünceye dek ya da şimdiye dek yürürlükteki kurallar ve yasa hükümlerinin izin verdiği nedenler altında ayrılıncaya dek, erkek karısına; kadın yalnız kocasına ruhça, düşüncede, maddi olarak bütün varlığını adayacak.

Eşler arasında dışarıya taşmak eğiliminde olan duyguları ve eğilimleri boğmak için önlem alalım: İslam'da uygulanmakta olan tesettür, kadınların kocalarından başka erkeklerle kesinlikle temasa gelmemeleri ve dış hayata sahip olmamaları, bir dereceye kadar kadınları durdurur ama erkekler için bugünkü medeniyet zemininde bir engel icad etmek zor. (...) Gerçi onları ciddi ve sürekli çalışma içinde bulundurmamak suretiyle meşgul etmek hatıra gelir. Pek güzel, o kadar ciddi ve yorucu çalışmadan sonra, son asrın ilerlemesi ve medeniyetin ışıklarıyla beyni aydınlanmış bir erkek işinden doğru evine gelip kapanmak suretiyle yarın için icap eden zevk ve çalışma kuvvetini kazanabilir mi acaba? Biraz hava, biraz müzik, biraz tiyatro, kısacası bir hayat arzu etmez mi?

14 İsmet Bozdağ, *Gazi ve Latife*, Tekin Yayınevi, 2001. s. 94.

Kadın refakatinden mahrum bulunmak bir noksandır!

Bu doğal ve medeni gerekleri tatbik ederken, yanında karısı bulunmazsa, bu noksanı gidermek telafi etmek lazım gelmeyecek mi? Çünkü bir erkek için kadın huzurundan, kadın sözünden, kadın refakatinden mahrum bulunmak bir noksandır, bu ne bahasına olursa olsun sağlanır. Ama evde erkeksiz kalacak kadın için erkek ihtiyacı aynıdır... Ruh ihtiyacıdır ve en önemli olan budur. Sonra bu derece sıkı şartlara bağlı olarak yaşayacak kadınlarımızın hayat hakkında, medeniyet hakkında, hürriyet hakkındaki fikirleri, ihtisasları ne olabilecektir?

(...)

Erkek gibi kadın da, kadınlığını, kadınlığın mevkiini, hakiki ve ortak hayatın önemi içinde birçok hatalardan sevaplardan sonra değerlendirecek ve dengesini bulabilecektir. Mesele, bu açıdan incelenirse ve sonra bir erkek ilk gençlik ve coşku döneminden başlayarak hayatının her döneminde, ömrünün her anında işlediği, işlemek eğiliminde bulunduğu- yürürlükteki ahlaki kurallara uymayan hareketlerin, mantığın dışına çıkmamak şartıyla, onun fazilet ve ciddiyet sahibi bir adam olmasını önlemediği; tam tersine bu hareketlerin hayatta tecrübe olarak görüldüğü, ancak böyle bir adamın, kadını tanımanın, bir kadını mesut etmenin bir kadınla mesut olmanın yollarını en iyi bilebileceği gözönüne alınırsa, aynı tecrübeleri geçirmemiş bir kadının kocasına edeceği muameleyi, onun bütün ruhsal, duygusal, maddi ihtiyacını hakkıyla tatmin nasıl mümkün ve kabul görür?

Atalarımızın, Osmanlı yiğitlerinin evlenme yöntemleri mağrur erkeklerin tercih edeceği bir biçimdir. Bir Osmanlı için o da her emir ve işaretine hazır, varlığını yalnız kendisine hasretmiş veya mecbur kalmış, bir ya da daha çok kadın vardır. Koca yiğit bunlarla ancak zamanında meşgul olur. Sonra atı vardır, silahları vardır. At ve silah ile yaptığı askerlik sanat ve zaferleri ve ganimetleri kendince eğlendirmeye yeterlidir. ...

Ama zannediyorum artık bugün kadınları büyük babalarımızın müthiş bakışları altında sinmiş, olduğu gibi bulunduramayacağız.

Kısacası netice: Bu kadın meselesinde cesur olalım. Vesveseyi bırakalım. Açılsınlar, onların beyinlerini ciddi bilim ve fenle süsleyelim. İffet, fenni, sağlıklı biçimde açıklayalım. Şeref ve haysiyet sahibi olmalarına birinci derecede önem verelim. Sonra şahsi ilişkiye gelince, tabiat ve ahlakımıza uygun karı arayalım ve onunla evlenme şartlarımızı açık ve kesin kararlaştıralım. Ona, uymakta kusur edince, onun gereğini yapalım. Kadın da böyle hareket etsin!..¹⁵

A. Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1999, s. 81-85; ABE, Cilt 2, Kaynak Yayınları, içinde.

(...)

Ben de genç iken mutlaka, Avrupalı bir kızla evleneceğim diyordum. Bizim kızlarımız hatırıma bile gelmiyordu. Onları, eğitimleri, görgüleri ve sosyal alışkanlıkları itibarıyla eş olamaz bulurdum. Fakat evlilikte uyumun sağlanabilmesi ve devam edebilmesi için olması gereken şartlar incelenip anlaşıldıktan sonra, dini, milliyeti, çevreden aldığı görgü, ahlakı, alışkanlıkları farklı iki insanın birleşmesindeki garabet kadar dikkati çeken bir şey olmadığı kolayca anlaşılabilir.¹⁶

16 A. Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1999, s. 95, 96; ABE, Cilt 2, Kaynak Yayınları, içinde.

43. BÖLÜM Nikâhlanıyor

Mustafa Kemal, İzmir Karşıyaka'ya 27 Ocak sabahı geldi. Lozan'da bulunan İsmet Paşa dışında bütün komutanlar, basının yerli ve uluslararası temsilcileri İzmir'deydi. Latife'nin karşılamaya gitmesi uygun görülmemiştir. Babası Muammer Bey istasyondaydı.

Mustafa Kemal'i beyazlar içindeki kayınpederi Muammer Bey ile İzmir Valisi Abdülhalik Bey [Renda] tanıştırdı. Çiçeklerle süslenmiş arabasına binen Mustafa Kemal büyük bir kalabalık eşliğinde Ferik Osman Paşa Camisi'ne gitti. Annesinin mezarı başında bir müddet sessiz kaldı, onun ruhuna fatiha okudu. Sesi titriyordu. Vatani kurtarmak için uğraşırken annesini ihmal etmişti. İdam edildiği zannıyla annesi felç olmuştu. Şimdi de ebediyen dünyasından ayrılmıştı.

"Emrinizi bekliyoruz" sorusu üzerine, "Latife Hanımların evine gidelim" dedi.

Uşakizade ailesi, Mustafa Kemal'i bahçe kapısında karşıladı. Muammer Bey de kafileden ayrılp gelmişti. Annesine gösterilen ilgi ve bakım için teşekkür etti. Kahveler içildi. "İzin verirsiniz, kızıma söylemek istediğim bir şey var" dedi ve Latife'yi elinden tutup götürdü. Salonda bulunanlar bu sözün ne anlama geldiğini biliyorlardı.

"Hadi sana iki gün izin"

"Hemen hazırlan" dedi "Kadını çağırıyorum." "Paşam iki saatte nasıl olur!" diye itiraz etti Latife. "Emir emirdir" diye ısrar ediyor, "Mecbursun!" diyordu. Latife'nin direnişi karşısında "Hadi sana iki gün izin" sözüyle işi tatlıya bağladı.¹

Latife mutfağa koştu. O gece, Karabekir ve Fevzi paşaların da katıldığı bir yemek yenecekti. Ev sahibi gibi davranan Mustafa Kemal konuklara ve Uşakizade ailesine sofrada yer gösterdi. Sağına Adeviye Hanım'ı, soluna Latife'yi oturttu, Karabekir Paşa'ya Latife'nin, Fevzi Paşa'ya da Adeviye Hanım'ın yanında yer gösterdi.

Sofra mükemmeldi. Mustafa Kemal rakısını Adeviye Hanım ile paşalara kaldırdı, Latife'ye döndü, "Şerefe!" dedi. Kazanılan zafer üzerine bir sohbet başladı. Gramofona sevdiği plakları koydurdu, Türk ve Batı müziği üzerine

1 İsmet Bozdağ, *Latife ve Fikriye*, Truva Yayınları, 2005, s. 132-133.

yorumlar yapıyor, Adeviye Hanım'a iltifat ediyor, Latife'yi de ihmal etmiyordu. Latife'nin kardeşleriyle tek tek ilgilendi, Muammer Bey'e Fransa günlerini anlattırdı.

Konuk paşalar gece yarısı uğurlandı, Mustafa Kemal o gece Uşakizade ailesinin konukuydu.²

Latife'ye iki gün izin vermişti ama kafasındaki programda kararlıydı.

Uşakizade ailesi 29 Ocak Pazarı günü, İzmir'in kurtuluşu için bir davet verecekti. İzmir Belediyesi, onun için bir nüfus kâğıdı hazırlamıştı.³

Latife mutfakta yemeğin hazırlanmasına nezaret ediyordu. Mustafa Kemal mutfığa gitti, bir el işaretleriyle onu yanına çağırdı. Gülümseyerek sordu: "Bu daveti düğüne dönüştürmemize bir itirazın var mı?"

Latife ona, babasıyla konuşmasını söyledi.

Mustafa Kemal, Muammer Bey'e yanına gelmesi için haber yolladı. Muammer Bey, "Size uygunsa bizim için de uygundur" demişti.

Latife heyecandan ölüyordu. Çok da mahcuptu.

"Ben belki de kocasıyla birlikte nikâh masasına oturan ilk Türk kızyıdım" diyecekti.⁴

Yüzükleri yoktu. Mustafa Kemal ikisinin de zevkine hitap edecek yüzüğü İsmet Paşa'dan istedi. Hemen Lozan'a bir telgraf gönderdi.

İsmet Paşa, kutlama telgrafında nişan halkası için aldığı emrin kendisini bahtiyar ettiğini yazmış, "Latif bir arkadaşının yanında seni tekrar sevip öpeceğim" diye eklemişti. Hediye olarak Lozan'dan barış getirecekti. "Bir gün bizim hayatımızın yolunda latif bir yıldız belirdi ki, seni sevenler onun ulvi hilkatini (yüce yaradılışını) büyük Gazi'ye mütenasip (uygun) bulmuşlardı" diyor ellerinden öpüyordu.⁵

Yeni evliler İzmir -Göztepe'deki evde.

2 İsmet Bozdağ, *Gazi ve Latife*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 99-101.

3 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, İş Kültür, İstanbul, 1988, s. 250, 251.

4 "Bayan Kemal Türkiye Cumhurbaşkanıyla Romantik Evliliğini Anlatıyor", *The Current Opinion*, Ocak 1924.

5 BOA, aktaran Oğuz Akay, *Paşam*, Alfa Yayınları, 2010, s. 96-97.

Gelin hafif makyajlı

Nikâh köşkün zemin katındaki yemek salonunda kıyılacaktı.

Latife, Adeviye Hanım'ın ona Paris'ten getirdiği, gümüş iplikle işlenmiş pembe bir elbise giydi, (giysi Haliç'teki Rahmi M. Koç Müzesi'nde) Mustafa Kemal'in arzusu üzerine hafif makyaj yaptı. Müftü geldiğinde mor bir eşarp ile saçlarını hafifçe örttü. Mustafa Kemal koyu mavi, üç parçalı takım elbisesine, aynı renkte kırmızı desenleri olan bir kravat takmış, ceket cebine keten bir mendil iliştiirmişti. Başında, gri astragan kalpağı vardı.⁶

Masaya altı kişi oturdular. Latife'nin şahitleri yaver Salih ile İzmir Valisi Abdülhalik Bey, Mustafa Kemal'in şahitleri ise Fevzi [Çakmak] ve Kâzım Karabekir paşalardı. Mustafa Kemal, nikâh masasında aralarındaki yaş farkını hatırlatmıştı: "Eğer genç olsaydım bu töreni başka türlü yapmak isterdim. Latife Hanım'ı bir ata bindirip koşturur, kaçirtır alırdım ama şimdi bunu yapacak kadar genç olmadığımı anlıyorum."

Müftü, damadın, geline kaç para mehr-i muaccel ödeyeceğini sordu. Mustafa Kemal, "On dirhem gümüş" diye cevapladı.⁷

"Paşam ucuza kapatıyorsunuz" esprileri yapıldı. Müftü dualara başlayınca Mustafa Kemal "İnşaallah zaman olur, nikâhı Vali Bey kıyar" dedi.

Nikâh, 29 Ocak 1923'te, saat 17:00'de kırk kişilik bir davetli topluluğu önünde kıyıldı. Evlenme akitlerinde merkez kadısı Ömer Fevzi ibni Hüseyin'in imzası vardı.

Modern bir nikâh

Nikâh belgesine göre Mustafa Kemal kırk bir, Latife, yirmi dört yaşındaydı.

Latife masada, damatla yan yana oturdu. Evliliği kabul edip etmediği kendisine soruldu. Kıyılan nikâh, ufuktaki aile hukuku sisteminin de müjdecisiydi.

Mehmed Öke'nin anlatımına göre, Uşakizadelerin köşkü en fazla yetmiş kişiyi ağırlayacak büyüklükteydi. Mevsim kış olduğu için bahçe kullanılmadı, Nikâhın ardından Latife'nin kız kardeşleri Vecihe ile Rukiye konuklara bonbon şekeri ile tatlı ikram ettiler. Bu önemli günde ne yazık ki fotoğraf çekilmedi.

6 İsmet Bozdağ, *Latife ve Fikriye*, Truva Yayınları, 2005, s. 137-138; Vamık Volkan - Norinan Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, 1998, s. 293.

7 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, 1973, s. 209-210.

Balayı

Davetliler ayrılırken Mustafa Kemal, Karabekir ve Fevzi paşalara kalma-
ları için işaret etti. Sonra da Latife'yi omuzlarından tutup alnından öptü.

“Askerin karısı düğün gecesini mutfakta geçirir! Hadi bakalım göster kendini!”

Latife'nin kurduğu sofra mükemmeldi. Karabekir ve Fevzi paşalarla
birlikte Mustafa Kemal'in iki yaveri, Salih ile Cevad Abbas da sofradaydı.

“Bir milyon liralık çeyiz”

Nikâh, 29 Ocak tarihli *New York Times* gazetesine bir milyon liralık
çeyiz başlığıyla haber oldu. Bir milyon Türk lirasının günün altı yüz altmış
bin dolarına eşit olduğu haberde belirtilmişti.

International News Şirketi, gelin ile damadın ilk günlerini filme çekti.⁸

Filmde Latife kameranın önünde kendinden emin adımlarla yürüyor,
sırtındaki pelerin uçuşunca, vücut hatlarını örtmek için telaş etmiyordu.

“Mustafa Kemal Paşa ve kararlı bir kadın hakları savunucusu olan
Türkiye'nin en zengin kızı. İlk özel görüntüler. Kemal Paşa karısıyla aynı
fikirde. Kadınların katılımı sağlanmadan bir ulusun ilerleyip refaha ulaş-
ması mümkün değildir, diyor.”

Nikâh, yüzünü Batı'ya dönen Türkiye'nin ilk fotoğrafı olarak kabul
edildi, gelinin peçe takmadığı da vurgulandı.

Benim yaptığımı bir kadın yapsaydı

Mustafa Kemal, 2 Şubat günü İzmir Gümrük Binası'nda düzenlenen
toplantıya Latife ile beraber gitti. Kendisini dinlemeye gelmiş kadınlara
seslendi.

“Bir toplum cinsinden yalnız birinin asrı icaplarını yerine getirmekle yetinirse
o toplumun yarıdan fazlası zaaf içinde kalır (...) Türk kadınları ilimde ve fa-
zilette ve faaliyette çok ileri gitmişti: (...) Benim bugün burada yaptığımı çok
arzu ederdim ki, hanım arkadaşlarımızdan birisi yapsın ve hanımlarımız bunu
yapar. Hiçbir şeri mani ve tabii mani yoktur ve olmamalıdır.”

Ülkenin başında bir kadın lider, bir meclis başkanı olabileceğinden söz
etmiş ve alkışlanmıştı.

Kadınlık meselesinde bana yol gösteren annemdir

Yedi buçuk saat süren konuşmasında, kadının erkekler gibi eğitim
göreceğini, kadın ile erkeğin birlikte yürüyeceğini vurguladı. İlim ve fen

8 Can Dündar, “Yüzyılın Aşkları - Latife Hanım”, 10.11.2004, CNN Türk; Bkz. İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, Everest Yayınları, 2010, s. 99.

yalnız erkeklere değil kadınlara da lazımdı. Tesettür kadına külfet vermayecek, adaba muhalif olmayacak ve kadını insanlıktan tecrit etmeyecek şekilde olmalıydı. Kadınlık meselesinde ona yol gösterenin merhum validesi olduğunu da vurguladı.⁹

30 Ocak günü *Vakit* gazetesinde “İzmir’de Pek Kutlu Bir Evlenme” başlığıyla nikâhın haberi yayımlandı, Latife Hanım’ın meziyetleri duyuruldu.

... Paşa Hazretleri bu evlenme ile rahmetli annelerinin son arzusunu yerine getirmişlerdir. Paşa Hazretlerinin bir yuva kurması, rahmetli için en büyük bir emel hükmünde idi. Millete yetiştirdiği pek yüksek meziyetli evladı için olağanüstü bir ana sevgisi besleyen ve pek hassas olan rahmetli, müstakbel gelinini evvela tanımadan severek yuvanın bir an evvel kurulmasında ısrar etmiş, sonra İzmir’de görünce büyük bir muhabbetle bağlanmıştı.

Latife Hanımefendi pek müstesna meziyetlere sahiptir. Avrupa’nın her tarafını gezmiş, görmüş, anlayarak tanımıştır. Fransız, İngiliz, Alman dillerini gayet iyi bilmektedir. Musikide de büyük bilgisi vardır. Türkçeyi pek iyi yazar. Uşakizade Halid Ziya Beyefendi Türkçeleriyle iyice meşgul olmuş ve Latife Hanımefendi’de yazı hususunda büyük bir istidat görmüştür. Latife Hanımefendi’yi tanıyanlar, zekâsı, azim ve iradesi hakkında pek takdîrkâr lisan kullanmakta, pek ateşli bir vatanperver olduğunu söylemektedirler.¹⁰

Sinemada kadınlarla Şarlo izledi

Sinemacı Cemil Bey’in (Filmer) daveti üzerine Mustafa Kemal, Lale Sineması’nda film izleyecekti. Onun sinemaya geleceğini öğrenenler büyük bir kalabalık oluşturmuş bekliyordı. Mustafa Kemal, Cemil Bey’in elini sıkarken salona baktı, “Neden hiç kadın yok?” diye sordu. Kadınların yalnız Salı günleri film izleyebildiklerini öğrenince, dışarıdaki kadınları içeri almalarını söyledi. Büyük bir alkış koptu. Şarlo’nun bir filmini izlediler. Mustafa Kemal film bittiğinde hâlâ kâhkahalarla gülüyordu. Cemil Bey’in eşi Sabahat Hanım o gün paşanın Halide Edib’in teftiş gezisi filmini de iki kere izlediğini anlatıyor.¹¹

Latife, Turakina gibi teftişte

Mustafa Kemal, Latife ile Balıkesir’e doğru yola çıktı, yanlarında Ma- reşal Fevzi de vardı. Savaşta yakılıp yıkılan bölgelerde dolaştılar. Köylüler Gazi’nin evlendiğini daha öğrenmemişlerdi.¹²

9 ABE, Cilt 15, Kaynak Yayınları, s. 50-103.

10 30.01.1923 tarihli *Vakit* gazetesinden sadeleştirerek aktaran, Niyazi Ahmet Banoglu, “Atatürk ve Latife Hanım”, *AAM* dergisi, Cilt 7, Sayı 21, 1991.

11 Nazmi Kal, *Atatürk’le Yaşadıklarını Anlattılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s. 94-96; Oğuz Akay, *Paşam*, Alfa Yayınları, 2010, s. 102.

12 D. V. Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s. 288.

Latife de aynen Cengiz Han'ın gelini Turakina gibi teftişe katıldı.

5 Şubat günü Akhisar yolu üzerindeki Çiftlik kasabasında hastaneyi ziyaret ettiler. Kasabanın Musevilerinden yeni evlilere bir armağan sunuldu: İki beyaz güvercin.¹³

Küçük tur 10 Şubat'ta tamamlandı. Yeni evliler, İzmir'de bir hafta daha kaldı. Mustafa Kemal çok önem verdiği İktisat Kongresi'nin hazırlıklarıyla ilgilendi. Özellikle Diyarbakır, Erzurum ve Van'dan gelecek delegeler için kongrede bulunmak istiyordu.

Kongre fikri, İstanbul ticaret kesiminden gelmişti. Amaç, Avrupalı ve Amerikalı tüccarla ilişki kurmaktır. Gelenleri misafir etmek için özel yatakhaneler hazırlanmıştı. 17 Şubat Cumartesi günü toplanan kongreye kış koşulları nedeniyle beş bin yerine bin yüz otuz beş delege gelebildi. Uşakizade Muammer Bey de İzmir delegesiydi.

İzmir İktisat Kongresi

İzmir, Kongre nedeniyle tatlı bir heyecan içindeydi. Oteller dolmuş, lokantalarda fiyatlar yükselmişti. Kongre için Osmanlı Bankası'nın İkinci Kordon'daki depoları hazırlanmıştı. Merdivenlerine halılar serilen, kırmızı beyaz renklerle süslenen salona Mustafa Kemal saat 10:00'da geldi. Herkes onu bekliyordu. Ağır adımlarla katılımcıları selamladıktan sonra uzun konuşmasını yaptı.

Karabekir, Fevzi [Çakmak], Asım [Gündüz] Paşalar da salondaydı. Kongre başkanlığına Karabekir Paşa seçildi.

İkinci katta, kadınlar için üç yüz kişilik özel dinleyici yeri ayrılmıştı, izlemeye gelen kadınların sayısı beş yüzü buldu. Latife ile kız kardeşi Vecihe kadınlar locasından açılışı izledi. Kongrenin bir öncü yanı da İzmir'den altı kadın amelenin, temsilci olarak katılmasıydı. Kadın ameleler adına konuşan Rukiye Hanım, "Türkiye'de memleket işlerine kadınların da iştirak etmesi ilk defa vuku buluyor. Bu şerefın bize müyesser olması kalplerimizi refah ve gurur hissiyle doldurdu" demişti.¹⁴

On altı gün süren kongrede liberal ekonomiden yana görüşler ağırlık kazandı.

Mete Tunçay, Lozan görüşmelerinde masanın karşı tarafında oturan devletlere yeni Türkiye'nin sosyalist bir ekonomik düzen uygulamayacağına dair güvence verildiğini söylüyor.¹⁵

13 ABE, Cilt 15, Kaynak Yayınları, s. 108.

14 GündüzÖkçün, *Türkiye İktisat Kongresi, İzmir 1923*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1971, s. 194, 326.

15 Mete Tunçay, *Tek Parti*, 1999, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 188.

44. BÖLÜM

Mustafa Kemal'in Evlilik Hali

Görüşmeler tıkanıdığı için Türk heyeti Lozan'ı terk etmişti; durum kritikti. İsmet Paşa ile birlikte heyet geri dönüyordu. Mustafa Kemal ve Latife Lozan Heyeti'yle Eskişehir'de buluştular. İsmet Paşa ile gelen *Chicago Tribune* gazetesi muhabiri Larry Lue, Mustafa Kemal'in tren durmadan perona atlayıp eşine yol göstermesini: "Kemal'in evlenmesi de savaşçılığı kadar atılgan!" cümlesiyle resmetmişti.

Daily Mail'den Ward Price da gelini tasvir etmişti: "Binici pantolonu, yüksek topuklu mahmuzlu çizmeleri vardı. Parlak renkli bir ipek eşarpı saçlarını örtmüş, yüzüne ise peçe takmamıştı."¹

20 Şubat 1923 günü, Ankaralılar çiçeklerle donatılan tren garında yeni evlileri bekliyordu. Başvekil Rauf Bey, Nuri Bey [Conker], Fethi Bey [Okyar], Ruşen Eşref istasyondaydı. Karşılama gelen büyük kalabalık gelin ve damadı da aralarına alarak meclis binasına kadar yürüyüşe geçti.

Latife ile Çankaya'ya giden Mustafa Kemal, öğleden sonra Vekiller Heyeti'ne katılmak üzere meclisteydi. Latife'nin Çankaya'daki ilk gününü yalnız geçirmesinden huzursuz değildi. Mustafa Kemal, akşam geldiğinde, Latife'ye, "Yemeğe bazı arkadaşları çağırdım. İstersen sen de in, fakat sıkılırsın sanıyorum. Ben sofrayı erken toplamaya çalışırım" demişti. Latife'nin gündüz gördüğü paşaların çoğu akşam yemekteydiler. İsmet, Kâzım [Özalp] Paşalar ile Rauf, Fethi, Nuri [Conker], Kılıç Ali ve Rıza

Lozan'dan dönen İsmet Paşa'ya Eskişehir'de karşılama.

Nur o gece Çankaya'daydı. Mustafa Kemal bir şarkı mırıldanarak yukarıya çıktığında Latife'yi uyanık buldu.²

Çankaya'daki hayat Fikriye ile başlamış, Fikriye ile anlam kazanmıştı. Ancak o artık uzaklardaydı. Münih'te bir sanatoryumda tüberküloz tedavisi

1 G. Ward Price, *Extra-Special Correspondant*, Harrap, Londra, 1957, s. 140.

2 İsmet Bozdağ, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 138.

görüyordu. Sevdığı adamın evlendiğini eline geçen bir gazeteden öğrenip deliye dönecekti.

Zübeyde Hanım'ın Çankaya'daki günleri de vefatıyla son bulmuş, odası sahipsiz kalmıştı. Eve hayat veren iki kadının varlığı yine de her yerde hissediliyordu.

Bağ evinde Latife'li davet

İsmet Paşa ile Ankara'ya gelen gazeteciler için bağ evinde düzenlenen davet, *New York Times* ve *Chicago Tribune* gazetelerine “Bayan Kemal Çay İkram Ediyor” başlığıyla büyük bir haber oldu. Davetin yabancı erkek gazetecilere verilmesi olayı daha da ilginç kılmıştı. “George Washington Amerika için neyse, Kemal de Türkler için öyle”, diyorlar, Latife'nin büyük işler yapmak için doğmuş bir kadın olduğunu yazıyorlardı.

Latife ile Mustafa Kemal'in G. Ward Price'a verdikleri röportaj, *Daily Mail* gazetesine büyük haber olmuştu. Latife “Kocam ve ben, kadın meselesinde tam bir mutabakat içindeyiz” demiş sonra da “diğer siyasi sorunlarda olduğu gibi” diye eklemeyi ihmal etmemişti. Gazete, Latife'nin iri pırlanta küpelerinden ve Lozan'dan gelen platin alyanstan da söz etmişti. Mustafa Kemal'in şu sözleri öne çıkarılmıştı: “Türk kadınının kapalı yaşamasının bir kaide olduğunu zannediyorsanız, yanılıyorsunuz.”

İkdam gazetesi tarafından Türk okuruna aktarılan haberde Latife Hanım'ın ağzından şu dikkat çekici sözler yer verilmişti: “Birbirimizi yakından tanıdığımız zaman, iştirak-i mesainin devam etmesi lüzumuna kail olduk.”³

Latife Meclis'te

Mustafa Kemal, 1 Mart'ta Meclis'te yapacağı açılış konuşmasını Latife'ye dikte ettiriyordu. Elinde kâğıt kalem, eşinin söylediklerini not alan Latife, bir an durdu ve “Sizi Meclis'te dinlemek istiyorum” dedi. Mustafa Kemal Latife'nin isteğini yararlı bulmuştu.

“Önderlik etmiş olursun, hemen yarın” dedi. “Seni Meclis'e yaver Mahmud getirir” O gece yemekte içki yoktu. Gramofona Batı müziği parçaları koydular. Güldüler, sohbet ettiler. Latife, Fransa'da bir hocasından dinlediği komik bir hikâyeyi anlattı. Atıkları kahkahalar ta uzaklardan duyuluyordu.

Latife 1 Mart günü Meclis'teydi. İçeri girince şaşırdı. Kürsü derme çatma, salon ise büyücek bir odaydı. Koridorda ziller çaldı, mebuslar salona girip yerlerine oturdu. Ayaklarını altlarına alarak sıralara oturanlar

3 İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, Everest Yayınları, 2010, s. 126-131; Röportaj, 6 Mart, 1923 günkü *İkdam*'da yayımlandı.

da vardı. Büyük bir çeşitlilik göze çarpıyordu. Batı tipi ceket ya da yerel Kürt giysileriyle gelmiş mebuslar arasında kar gibi bembeyaz sakallılar ve kalpaklılar vardı, çizmelerinin çoğu mahmuzluydu.

Dinleyicilerin ikişer ikişer oturdukları ahşap okul sıraları arasına Latife için bir koltuk yerleştirilmişti. Bir yanına Fransa'nın görevlendirdiği resmi temsilci Albay Mougin, diğer yanında deniz mavisini üniformasıyla sarışın Sovyet Elçisi Aralov oturmuştu. Ceketinin yakasındaki mineli rozetin üzerinde minik bir kırmızı bayrak iliştilmişti.

Dinleyici sıralarında Hindistan, Afganistan, İran, Mısır'dan heyetler vardı.

Yoklama yapıldı ve oturum saat 13:00'te başladı. Her şey dökülüyordu, ama her yanasının o canlılık Meclis'e büyüğü bir hava veriyordu. Mustafa Kemal, kürsüye geldi.

Başı dikti, el kol hareketi yapmıyordu. Redingotu kusursuzdu. Hafif beyaz çizgili pantolonu açık renk tozluklarla kaplı, cilalı ayakkabılarının dimdik üzerine iniyordu. Katlı yakasının üzerine kravat takmış, başında samur kalpak vardı. Biraz boğuk olan sesi derinden geliyor. Sesinin tonu, bir şeyleri vurgulamak gerektiğinde değişiyordu. Konuşurken, bir gece önce hazırladığı nutka pek az göz attı.⁴

Birleşimden sonra Mustafa Kemal'in odasında gazeteciler ve elçiler ağırlandı. Latife eşinin tam da kendisinden beklediği gibi davrandı, tek tek herkesle ilgilendi, hepsini kendisine hayran bıraktı. Mustafa Kemal başkalarıyla konuşurken gözleriyle Latife'yi izliyordu. Gururluydu. Kadınların ayak basmadığı bir mecliste yeni bir sayfa açmıştı. "Türk kadını bugün sizin şahsınızda bir ihtilal yaptı" diye iltifatlara boğulan Latife, "Çok heyecanlandım paşam," demişti, "gerçek bir ihtilal meclisi gibi."

Fikriye'den Latife'ye ev düzeni

Latife'den önce Çankaya nasıl döşenmişti? Bu sorunun yanıtını 7 Ocak'ta Çankaya'yı ziyaret eden Fransız gazeteci Paul Erio'dan öğreniyoruz.

"Mustafa Kemal'e o kadar çok armağan yollanmış, o kadar çok eski, tarihsel ya da kutsal eşya gönderilmiş ki, evi hem gerçek bir müzeye hem de zevkle döşenmiş, kutu gibi bir yuvaya dönüşmüş. Çok sayıda mobilyanın ince, görmüş geçirmiş bir zevkle yerleştirilmiş olduğu bu evin düzenlenmesine bir kadın elinin değmemiş olduğuna inanmak kolay değildir.

Beni baştan aldıkları çalışma odasından içeri girdiğimde, karşıma beyaz, uzun tüylü, tüyleri özenle taranmış küçük bir Ankara kedisi çıktı, şimdiye kadar karşıma çıkan tek kedi; değerli kumaşlarla kaplı bir divanın üzerine

4 Pierre Benoit, *Journal* (Paris), 01.03.1923, 18.03.1923, aktaran Bilâl N. Şimşir, *Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 147-150.

gülünç bir biçimde uzanmıştı. Dışa vuran güven duygusu fantezilerine pek sık karşı çıkılmadığını ortaya koyuyordu. Söyleşi sürdüğü sürece, tepeden bakan bir tavırla odanın içinde gezindi durdu; bir koltuktan ötekine gidiyor, mobilyaların üzerinde dolaşıyor, halının üzerinde yuvarlanıyordu; sanki ülkesini her türlü tiranlıktan kurtarmakta çok istekli olan sahibinin, onunlike tahammül ettiğini kanıtlamak ister gibiydi.

Mustafa Kemal, üstünde koca bir kürkün serili olduğu ve kendisine belli belirsiz bir taht havası kazandıran geniş bir koltuğa oturdu. Önünde çeşitli büyüklükte tanelerden oluşan kehribar tesbihin, özenle işlenmiş gümüş bibloların, sürekli içtiği çeşitli marka sigaraların kutularının bulunduğu bir sehpa bulunuyordu. İki saat boyunca kesintisiz sigara içti. Kusursuz Fransızca konuştu.

Mustafa Kemal, portrelerine benzemiyor. İstanbul'da resimleri dükkânların vitrinlerinde, duvarlarda, kamu binalarında teşhir ediliyor; Anadolu'da kağıt arabalarını süslüyor. Resimleri sizi her yerde izliyor.

(...) Doğal haliyle hal ve tavırla Ankara'da bulmayı beklemediğim ölçüde şık, ince, kıvrak, kırk yaşlarında, çok dinç biri. Sarışın, saçları arkaya taralı, kısa kesilmiş bıyıklı, hafif soluk mavi gözlü, hareketlerinde ve kelime seçiminde ölçülü biri olan Mustafa Kemal, kışla yaşamına alışık bir askerden çok, soylu bir diplomat izlenimi yaratıyor.”

Paul Erio, Ağaoglu Ahmed'in tercüman olarak katıldığı görüşmeyi,

“Can sıkıcı dolambaçlı anlatımlara hiç başvurmadı” diye tanımlamıştı: “Dosdoğru hedefe yöneliyoruz, düşüncelerini dobra dobra ifade ediyordu.”⁵

Latife gülümsetir, Fikriye kahrkaha attırırdı

Çankaya Latife'nin gelişi ile kısa sürede tamamen değişti. Yeni gelin, Çankaya'ya kendi düzenini getirmiş, Fikriye'den kalan bütün izleri silmiş süpürmüştü.

Latife'nin şık mobilyalarla donanmış çeyizi kısa süre içinde geldi. Atlasından yorganına, her şey sarıydı. Girişin sağındaki salona, XIV. Louis tarzı mavi koltuk takımı yerleştirildi. Mavi salon kabul günleri için kullanılacaktı.⁶ Ancak yatak odası takımı henüz gelmemişti.⁷

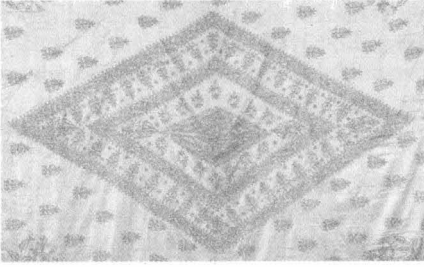
Ev kısa süre içinde daha konforlu ve zevkli bir ortama büründü. Latife'nin kuyruklu piyanosu salonun baş köşesine yerleştirildi.

Ev düzenine olağanüstü meraklı olan Mustafa Kemal, Latife'nin bütün eve şekil vermesinden huzursuzdu. Savaşta sığınağını ve karargâhını, yurtdışında iken kalacağı daireyi sil baştan döşer, en ince ayrıntısına kadar eşyaların istediği yerde durmasını severdi.

5 Paul Erio, *Journal* (Paris) 16.01.1923, aktaran Bilâl N. Şimşir, *Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 118-122.

6 Gülsün Bilgehan, “Çankaya'nın Hanımefendileri”, *Milliyet*, 11-12.10.1982.

7 *Çankaya'nın Hazine*leri, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 232.

Zübeyde Hanım'ın oğluna çeyiz olarak işlediği yorgan. (Yürüyen Köşk, Yalova)

Latife ve Fikriye birbirine hiç benzemiyordu. Fikriye'nin hül-yalı bakışlarından Latife'de eser yoktu. *Phoenix Ascendant The Rise of Modern Turkey*, isimli kitabın yazarı İrfan Orga, ikisini de tanıyanların anlatımlarından yola çıkarak iki kadını şöyle tasvir etmişti:

Latife Çankaya'da ihtiyaçların sağlanmasını önemserken, Fikriye adeta bir kelebek gibi yaşamın içinde dansederdi. Fikriye aynanın önünde buklesini kıvrırken odalarda biriken tozlara aldırılmaz, bahçedeki çeşmenin fiskeyesine bakarak hayallere dalar. İkisini de yakından tanıyanlara göre, Latife Mustafa Kemal'i sadece gülümsetebilirken, Fikriye onun kahkahalarla gülmesini sağlardı. Hem de, sanki vücudu rüzgâra kapılmış gibi; çok yüksek sesle ve etrafına neşe saçarak...⁸

Latife, Fikriye'den farklı olarak çok dinamik, donanımlı ve azimliydi. Parlak gözlerinden zekâ fışkırıyordu.

“Bu derece evli bir erkek”

Milli mücadeleyi cephe cephe izleyen Berthe Georges-Gaulis, 11 Mart 1923 günü yeniden Ankara'daydı. *La Nouvelle Turquie* adlı kitabında yeni evli dostu Mustafa Kemal ile karşılaşmasını “... onu bu derece ‘evli bir erkek’ olarak bulmak da beni güldürmüştü” sözleriyle anlatmıştı.

Dünyanın neresinde olursa olsun henüz evliliğe alışmamış bütün evli erkeklerle mahsus o elle tutulamaz mahcubiyet hali Mustafa Kemal'e de sinmişti. Bu nedenle ağızdan dökülen ilk sözcüklerimle ona takıldım: İmparatorluk ya da cumhuriyet kuranların evliliğe dair tutumları üzerine yaptığımız uzun tartışmaları hatırlatarak, “Nerede kaldı bizim ilkelerimiz?” diye sordum.

Güldü. “O, size izah eder” dedi.

Hemen ilave ettim: “Bu sizin ilk yenilginiz.”

Kabul etti ve şöyle dedi: “Yakında sebeplerini anlarsınız.”

Georges-Gaulis'nin gelin ile ilgili yorumu şöyleydi:

Latife Hanım'ın, Mustafa Kemal gibi bir adamı baştan çıkarmak ve elinde tutabilmek için gereken vasıflara sahip olduğunu düşündüm. Yani hem çok kadın, hem çok yoldaş, çalışma, yolculuk, iş arkadaşı, sevgili ve becerikli bir arkadaş. Mustafa Kemal'in önüne geçilmez enerjisine şiddetle karşı durmayan,

8 İrfan Orga, *Phoenix Ascendant, The rise of modern Turkey*, R. Hale, Londra, 1958, s. 148.

onu kendi enerjisini kabullenmeye iten bir arkadaş. Bu iki insandan hangisi diğerini alt edecekti? Muhakkak ki birinden biri kaçınılmaz olarak diğerinin karşısında boyun eğecekti. ...⁹

Bizim hanım nasılmış?

Mustafa Kemal'in Latife ile çıktığı ilk yurt gezisi 13 Mart günü başladı. İlk durak Adana idi. Geziyi izleyen gazeteci İsmail Habib, “Şef kendi refikasını bu seyahatte peçesiz bir yüzle milletine gösterecek. Yalnız balayı seyahati değil inkılap ve ders seyahati” diye yazmıştı:

Seyahatte refikasının meziyetlerini meydana çıkaracak fırsatlar zuhurundan çok memnun kaldığına müteaddit defalar şahit olmuştuk. Herhangi bir vesile ile mesela Byron'dan bir şiir okusana Latife, manasını anlamıyoruz ama ahengi hoşla gidiyor der ve tannan bir sesle ezbere okunan şiirden sonra ilave eder: Bir de Hugo'dan oku da bari manasını da anlayalım.”¹⁰

Mustafa Kemal, hayatını zeki ve yetenekli bir kadınla paylaştığını anlatmaktan zevk alıyordu. Yunan esirleriyle konuşmasına dahi refikası tercümanlık yapınca, “Bizim hanım nasılmış!” der gibi gözlerinin öğünüştü ışıklarıyla onlara bakmış, ancak, Mevlevihane'de kurulan akşam sofrasının ardından Latife'nin trene gönderdiği içkiler nedeniyle gürlemiş, sonunda şişeler geri gelmişti.

Ankara'nın kahkahası

Trende işleri, Ankara'nın kahkahası diye anılan, “Paşa Kâzım” görüyordu. Duraklardan birinde Paşa Kâzım kulaklarını oynatmaya başladı.

“Latife hanımefendi halimi görmüş, gülmek için kendisini büyük bir baskı altına almıştı. Halkın karşısında gülmesinin yakışık almayacağını haklı olarak düşünmüşlerdi. Beni sert bir işaretle vagonuna çağırdı gittim.”

“Ne bu maskaralık neden öyle kulağını oynatıp duruyorsun?” diye sordu.

Gayet ciddi cevap verdim.

“Hanımefendi hazretleri” dedim, “Adana'ya kadar sizlerle beraber gelmem emir buyuruldu. Geliyorum. Adana'yı teşrifinizde, sizler otomobillerinize binip, hazırlanmış olan mükellef kaşanelere gideceksiniz. Beraber gelmesini emrettiğiniz bu fakirin parası olup olmadığını, orada ne yiyip ne içeceğini hiç düşündünüz mü?”

Latife Hanım gülererek, “Anlaşıldı senin derdin, söyleyeyim, bir on beş lira versinler sana.”

9 Berthe Georges-Gaulis, *La Nouvelle Turquie*, Armand Colin Paris, 1924, s. 213-221.

10 İsmail Habib Sevük, *Atatürk İçin*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 38, 57.

“Aman Hanımefendi kabil mi hiç? Bu kulaklar on beş liraya durur mu? Bir elli lira verirsiniz ben de onları durdurmak için teşebbüse geçer ve inşaallah da muvaffak olurum.”

Nihayet elli lirayı koparmıştı. Ama rahatsızdı. Gayesine tam varmamıştı. Vakit geçirmeden, sıcağı sıcağına bir elli lira da Atatürk'ten koparmak istiyordu.

“Latife Hanımefendi'den aldığım elli lirayı ceketimin sağ cebine koydum. Ve güya, bu paranın ağırlığı ile eğilmişim gibi sağa doğru meylederek Atatürk'ün huzuruna girdim. Beni o komik vaziyette görünce, gayri ihtiyari güldü. Ve, “Ne o?” dedi. “Yan yatmışsın gene? Bir şey mi oldu?”

“Paşa Hazretleri, Hanımefendi bana elli lira vermişti. Cebime koydum. Müthiş ağır geldi. Bir türlü doğrulamıyorum. Hani şöyle öbür cebime de onun kadar bir şey koyabilirsen, düzeleceğim. Mümkün mü acaba?”

Paşa bir kahkaha attı. “Bakayım şu elli liraya... Ver bana.”

İkinci bir elli liraya konayım derken elindeki elli lira da uçacaktı. Çarnaçar parayı verdi.

Mustafa Kemal cüzdanından çıkardığı beş ve on liralıklarla iki yirmi beş lira hazırlayıp parayı bozmuştu. “Yaklaş bana” dedi. Sonra parayı Paşa Kâzım'ın ceplerine yerleştirdi. Omuzuna vurdu ve “Haydi bakalım geriye dön” dedi.¹¹

Adana, Tarsus, Mersin, Konya, Afyon ve Kütahya'ya gittiler. Gezi boyunca neşeliydiler. Mustafa Kemal, Latife'ye kulak veriyor, konuşmalarında Türk halkının kadın ve erkek olarak bölünmüş görünmesinden hoşlanmadığını vurguluyordu. Kitaplara, ilk karı koca kavgası olarak geçen fırtına Adana'da patladı. İstasyona kendilerini almaya gelen otomobilde arkaya oturtulmayı hakaret gibi algılayan Latife'nin “Bana nasıl hakaret edersen Kemal?” dediği anlatıldı, durdu.¹²

Karısı soyundu, dökündü

Mersin Müftüsü Abdullah Sıddık Efendi'nin torunu olan Profesör Uğur Ersoy bu olaya anılarında yer veriyor.

Gazi, “Müftü Efendi bir din adamı olarak, sizden şahsi bir ricam var. Latife Hanım'a dini konularda nasihatte bulunabilir misiniz?” diye sormuştu.

“Emredersiniz Paşa Hazretleri konu nedir?”

“Konu kıyafet, Latife Hanım yüzü gözü açık dolaşiyor.”

“Ben Hanımefendi'yi gördüm, kılığında kıyafetinde dinimize aykırı bir durum yok. Beni mazur görün, bir nasihat gerektiğine inanmıyorum.”

11 Sait Arif Terzioğlu, *İnsancıl Atatürk*, Ak Kitabevi, İstanbul, 1964, s. 85-87.

12 İsmet Bozdağ, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 174.

Paşa, yanındaki mebuslara, “Bakın Müftü Efendi ne diyor. Biz galiba bazı hususları yanlış biliyoruz. Bunu söyleyen büyük bir din âlimi” demişti.¹³

Mustafa Kemal'in ayrılmasından sonra Mersin Müftüsü, halkı topladı, “Gazi'nin eşi için dinin emrettiği giyim şekli budur” sözleriyle dedikodulara noktayı koydu.¹⁴

Ancak çıkartılan dedikoduyu, ciddiye almıştı. Dönüşlerinde gazeteci İsmail Habib'in Latife Hanım'la yapacağı görüşmeyi iptal etti.

“Bırak be çocuğum” demişti. “Baksana, ne propagandalar yapıyorlar. Seyahatte alınmış fotoğraflarımızı büyülterek karısını açık gezdiriyor diye en ücra yerlere kadar dağıtmışlar. Her şeyden evvel kız gibi bir meclis yapalım da ondan sonra istediğiniz gibi yazınız.”¹⁵

Oyun oynarlardı

Gülsün Bilgehan Toker, “Mustafa Kemal'in eşine olan düşkünlüğü biliyordu; ona herkesin içinde çok itibar ediyor, fikirlerine değer veriyordu” diyor.¹⁶ Karı koca, ilk aylarda neredeyse mükemmel bir uyum içindeydi. Mustafa Kemal, Latife'nin kendisine kitap ve şiir okumasından hoşlanır, Byron'dan, Hugo'dan okuduklarını zevkle dinlerdi. Zola'nın o günlerde çok moda olan *Gerçek* kitabını birlikte okumuşlardı. Laik inanış ile kilisenin, amansız ve acımasız çatışmasını konu alan bir yaptı. Latife okuduğu kitaplardan özetler çıkarır, sonra üzerine sohbet ederlerdi.

Karı kocanın en büyük keyiflerinden biri Çankaya bahçesinde yürüyüşe çıkmaktı. Genelde tek bir baston alır ikisi ortak kullanırlardı. Tepelerin kar tuttuğu bir gün, Latife elindeki bastonla ince karların üzerine Mustafa Kemal yazmış, karın üzerine yazılan harfler aşağı kayarken neşeli kahkahalar atmış, şarkılar mırıldanmıştı.

Eğlenmek için ev oyunları oynarlardı. Oyunları icat eden Latife'di. Odadaki eşyaların yerini değiştirir, sonra da Mustafa Kemal'den bunları bulmasını ister, birlikte gülerlerdi. Mustafa Kemal. “Bizim hanım hokkabaz olmuş!” derdi.¹⁷

Çok sevdikleri bir oyun daha vardı; bir konuda herkesin ne söyleyeceğini önceden tahmin edip kâğıtlara yazarlardı. Sonra bu kâğıtları karşılaştırır ve saçmalayanlara gülerlerdi. Çoğu kez tahminlerinde başarılı olurlardı. En hoşlarına giden kendilerini şaşırtabilenlerdi.

13 Uğur Ersoy, *Bir Efsane Bir Demet İnsan*, Evrim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 121-123.

14 Oğuz Akay, *Paşam*, Alfa Yayınları, 2010, s. 111.

15 İsmail Habib Sevük, *Atatürk İçin*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 57, 58.

16 Gülsün Bilgehan, *Mevhibe*, Cilt 1, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, s. 173.

17 İsmet Bozdağ, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 212.

Bayraklı perdelerin sırrı

Ev düzeni konusunda aralarında bir denge kurulmuştu. Latife bir gün komşuları Bahaeddin Bey'in eşi Behire Hanım'ı ziyarete gitti. Kastamonu kenevirinden dokunmuş, üzerine de Behire Hanım tarafından kasnakta kırmızı bayrak işlenmiş perdelerle bayıldı. Ertesi gün Meclis'te Adliye Nezareti'nden Bahaeddin Bey'i gören Mustafa Kemal, bayraklı perdelerden söz etti.

"Siz Kastamonu'da bulundunuz. Orada kenevir ekiliyormuş. Bundan halat ve eğrilip ip olunca kumaş dokuyorlarmış. Bu kumaşlar, keten tabii, pazarlarında mı yoksa dükkânlarında mı satılır, bir fikriniz var mı? Latife Hanım, benden o ketenden istiyor. Onun için size sormak istedim" dedi.

Perdeler indirildi, ütülendi, devşirilip bohçalara konuldu ve aileye hediye edildi.¹⁸

"Hanım bize Çaykovski çal!"

Latife'nin bir özelliği de virtüöz düzeyinde piyano çalmasıydı. Mustafa Kemal, evde ve davetlerde eşinin piyano çalmasından çok hoşlanırdı.

Görevi 1923 Nisan ayında son bulacak Sovyet Büyükelçisi S. I. Aralov'a veda ziyaretine gittiklerinde kameriyede, çay içtiler, iki ayı yavrusunun bahçedeki maskaralıklarına güldüler. Mustafa Kemal, Latife'ye "Hanım! veda müziği olarak bize Çaykovski'nin şu sevgili romansını çal!.." diye ısrar etti. Günbatımında Latife'nin usta ellerinden yükselen büyüleyici melodileri hep birlikte dinlediler.¹⁹

Gizli evrak Latife'ye teslim

Pek çok konuda fikirleri uyuşurdu. Adeta iki kişilik bir takım kurmuşlardı. Latife ile evli olmaktan özel bir haz duyan Mustafa Kemal, kimi sorumluluklarını paylaşabileceği bir hayat arkadaşı bulmuştu, memnundu. Evin para işlerini, gizli evrakını da Latife'ye teslim etmişti. Günlük işlerine karısını dahil ediyor, sekreteri, hatta yaveri gibi çalışmasından zevk alıyordu. Çıktıkları yurt gezilerinde Latife elinden defteriyle kalemini eksik etmiyor, sürekli not alıyor, eşinin kendisine dikte ettiği nutukları kâğıda döküyordu.

Latife'ye doğum günü hediyesi

17 Haziran Latife'nin doğum günüydü. Köşkte küçük bir davet verildi. Mustafa Kemal karısına bekârlık günlerinde tuttuğu defterlerden en sevdiğini hediye etmek istiyordu. Karlsbad'da tuttuğu Fransızca anı defterlerini

18 Saffet Tanman, *İlgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne*, YKY, İstanbul, 2008, s. 64-68.

19 S. I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s. 279-280.

kasadan çıkarttı. Bu özel günde Latife için en uygun hediye bulduğuna memnundu. Latife böylece onu daha yakından tanıyacak, beynindeki düşünceleri öğrenecekti.

Amerikalı gazeteci Louise Bryant, 17 Haziran günü defterine, “Bugün Madam Mustafa Kemal’in doğum günü. O bir parti veriyor” diye yazmıştı.²⁰ International News Service için çalışan Louise Bryant, Amerikalı ihtilalci John Reed’in dul eşi idi. Moskova’da bulunduğu günlerde ihtilalin önderleriyle röportajlar yaparken dostluk kurduğu Enver Paşa ile de bir röportaj yapmıştı. Ancak Mustafa Kemal’den istediği randevuyu alamamıştı.

Yeni bir aile

Paşanın artık büyük bir ailesi vardı. Kendisinden altı yaş büyük kayınpederi Muammer Bey ile bir yaş küçük kayıinvalidesi Adeviye Hanım sık sık Ankara’ya gelir, istasyonda karşılanıp uğurlanırlardı. Baldızları Vecihe ve Rukiye köşkün kızları gibiydi. Zaman zaman üç kız kardeşi yanına alır dere hendek çukur tepe demeden at koşturmalarını isterdi. Latife’nin asi davranışlarıyla ün yapan erkek kardeşi İsmail, dışişlerinde çalıştığı yıl Çankaya’da kaldı. Mustafa Kemal, en çok Latife’nin en küçük kardeşi Münici’ye yakınlık gösterirdi.

Halid Ziya ile Vedad

Latife’nin büyük amcası ünlü yazar Halid Ziya da evin hatırı sayılır konukları arasındaydı. Mustafa Kemal’in “normalin çok üstündeki iltifatlarından”, Latife’nin ev sahibeliğinden ve ikramındaki özenden çok memnundu. Türk Ocağı başkanı Hamdullah Subhi, Halid Ziya’nın oğlu Vedad, Ekrem ve Muhiddin Sadak’ın oluşturduğu müzisyen üçlüyü Ankara’ya davet etti. Latife, konser için kuyruklu piyanosunu bozuk yollardan Türk Ocağı’na göndermiş, başarılı gecenin ardından Vedad, Çankaya Köşkü’nde konuk edilmişti.

Mustafa Kemal, Vedad’ın piyano çalışına hayran kalmış, üstelik üç yabancı dile de hâkim olduğunu fark edince hariciyecili olması gerektiğini söylemişti. Halid Ziya’nın köşke ikinci gelişinde bir telgraf çekilerek Vedad’ın çağrılmasını istedi. Latife çok istekli davranmamış, telgrafın çekilmesini de engellemişti. Latife’nin isteksizliği Halid Ziya’yı incitmişti.

Osmanlı Bankası’nda çalışmakta olan Vedad’a Çankaya’da bir kâtiplik görevi verilecek, uzun süre, köşkün bahçesindeki evlerden birinde konuk

20 George S. Harris - Nur Bilge Criss, *Studies in Atatürk's Turkey*, Brill, 2009 içinde Howard A. Reed, “Turkey and Her Nationalist Leaders as Seen in the 1923 report of Louise Bryant,” s. 83-91.

Manevi oğlu Abdürrahim (Tuncak) ile Diyarbakır'da.

edilecekti. Vedad sonunda, dışışlerinde kâtip olarak çalışmaya başlamıştı.

Ve Abdürrahim

Mustafa Kemal'in manevi evladı Abdürrahim, Zübeyde Hanım'ın vefatının ardından Muammer Bey'in himayesinde İzmir'de okuyor, yaz tatillerinde Ankara'ya geliyordu. Gazeteci Mete Akyol'a çocukluğunu anlatırken, Latife'nin kendisini çok sevdiğini anlatmıştı. Zübeyde Hanım'ın hizmetçisi Ayşe, Meclis'ten bir kâtip ile evlendirildikten sonra Mustafa Kemal, Abdürrahim'e takıldı.

Annem vasiyetnamesinde Ayşe'ye gelinlik çeyizi olarak yüz altın lira bırakmıştı. Ayşe de bu parayla evlendi. Vasiyetnamesinde sana da yirmi beş altın lira bırakmıştı Abdürrahim. Bu kadar çok paran olduğuna göre artık seni de evlendirebiliriz. Var mısın evlenmeye?

Abdürrahim henüz sekizinci sınıf öğrencisiydi. Mustafa Kemal'in bu şakası karşısında utancından kıpkırmızı kesilmiş, başını önüne eğmiş, sessiz duruyordu. Latife, yardımına yetişti.

Bırakın Abdürrahim'e böyle takılmayı pašam, baksanıza çocukcağız utancından kıpkırmızı oldu, konuşmıyor. Hem anneniz hanımefendinin vasiyetinde ona bıraktığı yirmi beş altın onun düğün masrafı olarak bırakılmış değildir. Bu paranın manevi bir anlamı vardır. Önemli olan anneniz hanımefendinin onu da düşünmüş mirasından ona da pay ayırmış olmasıdır.

Abdürrahim, çıktığı at gezilerinde Latife'ye eşlik eder, Çankaya ve Dikmen sırtlarındaki gezilere zaman zaman Mustafa Kemal de katılırdı. Bir gün, Mustafa Kemal, Elmadağ eteklerinde bir köyü işaret etti:

“Şu köy Muhye köyüdür. Benim bir Veli Çavuş'um vardı, onun köyüdür bu köy. Haydi oraya gidelim. Veli Çavuş'u ziyaret edelim” dedi. Mustafa Kemal'in köye girdiğini gören halk etraflarında toplandı. Veli Çavuş köyde idi. “Birer soğuk ayrıranını içmeye geldik” dedi Mustafa Kemal. Veli Çavuş evine koştu, kocaman bir tencere yoğurt getirdi. Mustafa Kemal bağdaş kurup yere oturdu. Abdürrahim de onun yanına. Latife bağdaş kuramadığı için dizlerinin üzerine oturmuştu. Mustafa Kemal yoğurt tenceresine iştahla kaşığını daldırırken, Latife ancak bir kaşık yiyebilmişti.²¹

21 Mete Akyol - Abdürrahim Tuncak yazı dizisi, *Milliyet*, 06.06.1981.

45. BÖLÜM

Mebus Ali Şükrü Kayıp

Meclis'te, Lozan Heyeti ile gizli celseler Mustafa Kemal Ankara'ya gelir gelmez başladı. Lozan görüşmelerinin seyrinden rahatsız olan muhalefet onu ve İsmet Paşa'yı hırpalıyor, Batı Trakya ve Musul'un feda edileceği endişesi gürültülü patırtılı oturumlara neden oluyordu. Mustafa Kemal barış yapılmasını istiyordu.

6 Mart 1923 günü oturumda, İkinci Grup üyesi Ali Şükrü ile Mustafa Kemal arasında sert bir tartışma patlak verdi. Ali Şükrü'nün eleştirilerine “Sebebsiz yere harbe mi gidelim?” diye cevap verdi.

Temsilciler heyetini akıl dahilinde hareket ettiği için mi tenkit edeceklerdi?

“Böyle mi memleketi idare edeceğiz Ali Bey Efendi?” diye sordu.

O da “Söyleyeceğim” diye karşılık verince, “Bir haftadır söylüyorsunuz, memleketi zarar-dide ediyorsunuz (zarar veriyorsunuz).” diyerek¹ asabiyetle kürsüden indi. Çok öfkelenmişti.

Ali Şükrü, “Kimseyi ithama hakkınız yoktur” diye bağırırken Sinop mebusu Hakkı Hami de “Meclis'te emniyet yok mudur?” diye feryad ediyordu. Müzakere kavgaya dönüştü. Gizli celse olduğu için dışarıdan emniyeti sağlayacak görevli de çağrılmıyordu. Oturumu yöneten Ali Fuad Paşa kocaman çanı kürsünün önüne atmış, şaşkınlıktan istifade müzakereyi tatil etmişti.²

Tartışma bu kadarla noktalanmış olsa Ankara karanlık günler yaşamaya-
yacaktı. Ancak Trabzon milletvekili Ali Şükrü 27 Mart'ta kayboldu. İkinci Grup'un önde gelen ismi Hüseyin Avni [Ulaş], Meclis'te sert konuştu: “O mebusun ağzı, kalemi milletin namusudur. Bu namusa tecavüz eden eller kırılсын” dedi.³ Başvekil Rauf Bey, “Bağımsız yargı, polis ve jandarma görevini her türlü etkiden uzak olarak yapacaktır” sözleriyle ortalığı yatıştırmaya çalışıyordu.⁴ Kılıç Ali anılarında, Ali Şükrü soruşturmasını Gazi'ye kadar götürdüklerini, “köşke giderek bu konuda Gazi'nin de ifadesini

1 TBMM Gizli Celse Zabıtları, 06.03.1923, Cilt 4, s. 176.

2 Ali Fuat Cebesoy, *Bilinmeyen Hatıralar*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s. 287-288.

3 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 508.

4 *Kılıç Ali'nin Anıları*, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 188.

aldıklarını” söylüyor.⁵ Mustafa Kemal’in, Cevad Abbas Bey’e, Ali Şükrü ve matbaası hakkında söylediği sözler kulaktan kulağa fısıldanıyordu.

Söylentilere göre, Ali Şükrü’nün kaybolduğu gece, Osman Ağa’nın evinden çılgınlık duyulmuş, ertesi gün de evin kapısına eşya taşıma bahanesiyle bir araba getirilmişti. Şüpheler Topal Osman üzerinde toplanıyordu.

Başvekil Rauf Bey, Mustafa Kemal’e Ali Şükrü’nün Osman Ağa tarafından öldürüldüğüne ilişkin bir istihbarat gönderdi. Andrew Mango’nun “etnik temizlikçi” sıfatıyla andığı Topal Osman Giresunluydu. Pontus Rumlarını ezmek üzere Milli Mücadele’nin emrine girmiş, gönüllü alayları oluşturmuştu. Beş bin kişilik silahlı güç toplamış, milis yarbaylığa yükselmışti. Cahil ve ümmiydi. Yolculuk ettiği geminin kömür kazanına, düşmandır diye birkaç Hristiyan yolcu attığına tanıklık edenler vardı.

Meclis’in polisi, komiseri, tabancasını kapıda bırakıp içeri girerken, Osman Ağa’nın adamları yanlarında bombaları, tepeden turnağa silahlarını kuşanarak gelir, kimseden izin almadan toplantı salonuna bakarlardı.⁶

Kılıç Ali onun için şu sözcükleri kullanıyor:

“Milli duygularla dolu, halim selim görünen, fakat ruhen şiddetli bir adamdı. Aklına her geleni yapar ve yapabilir karakterdeydi.”⁷

Ortadan kaybolan otuz dokuz yaşındaki Ali Şükrü, Trabzon mebusuydu. İnâatçı, aksi bir muhalifti. Ocak 1923’te İkinci Grup diye anılan muhalif mebusların görüşlerini yaymak amacıyla başyazılarını yazdığı *Tan* adlı günlük bir gazete çıkarmaktaydı. İngiliz *The Times*, *Tan*’ın çıkışını, “Ankara’da hükümet aleyhine seksen kişilik bir fırka” olarak yorumlamıştı. Ali Şükrü, Bahriye Mektebi’ni bitirmiş, Donanma Cemiyeti’ne katılmış, binbaşı iken askerlikten ayrılmıştı. Amerika’da ihtisas yaptığı için mü-kemmel İngilizce bilirdi.⁸

Ankara’da asker yoktu!

Meclis’teki yapı ile daha fazla adım atamayacağını düşünen Mustafa Kemal, olağanüstü bir çıkış yolu aramaktaydı. 1 Nisan 1923 günü toplanan Meclis’e, seçimlerin yenilenmesi yolunda karar aldirtmayı başardı. İstasyon binasındaki görüşmelerinde Rauf Bey Mustafa Kemal’e, bütün ipuçlarının Osman Ağa’yı işaret ettiğini anlattı. Tutuklanması için Meclis Muhafız Kıtası’nı devreye sokacaktı. Mustafa Kemal Osman Ağa’yı gözden çıkartmıştı ancak çok endişeliydi. Çankaya’nın güvenliği ona emanet

5 Kılıç Ali’nin Anıları, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 193.

6 Cemal Şener, *Topal Osman Olayı*, (Mahir İz’den aktarıyor), Etik Yayınları, 2004, s. 103.

7 Cemal Şener, *Topal Osman Olayı*, (Mahir İz’den aktarıyor), Etik Yayınları, 2004, s. 184.

8 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 2003, s. 392.

edilmişti. Rauf Bey'e "Bunlar birbirine ateş etmezlerse, ne sen, ne ben ne de Ankara kalır" dedi.

Rauf Bey, anılarında o günün gerçeğini şöyle özetliyor: "Ankara'da bu muhafız kıtasından başka asker denilebilecek bir şey yoktu. Jandarmaların çoğu cepheye bulunuyordu. Şu halde ne yapacaktık?"⁹

Topal Osman 1920 Kasımı'nda Mustafa Kemal'in daveti üzerine Ankara'ya gelmiş, yanında getirdiği Giresun Birliği ile meclis başkanı olarak onun kişisel güvenliğini üstlenmişti.

Meclis kurulduğunda bir polis teşkilatı yoktu. Mustafa Kemal'in refakat subayı İsmail Hakkı, Çerkes Edhem'inkine benzer bir koruma birliği kurmak için Mustafa Kemal'e başvurmuş, birlik, Temmuz 1920'de kurulmuştu. Başında İsmail Hakkı [Tekçe] bulunan TBMM Muhafız Taburu'nda da Topal Osman'ın yetiştirdiği Laz korumalar vardı. Bu yüzden Osman Ağa'ya karşı yürütülecek operasyon büyük hüner gerektiriyordu.

Köşk her an saldırıya uğrayabilir

Dönemin Sıhhiye Vekili Rıza Nur, o günü şöyle anlatıyor:

Mustafa Kemal büyük salonunda kanepede oturuyor. Önüne eğilmiş. Yüzü tam sarı toprak gibi. Kimildamiyor. Beni karşısına oturttu. Bakım İsmet de karşısında oturuyor. Tayyareci Fuad ile daha sonra dahiliye vekili olan Recep ayakta. Sanki balmumundan yapılmış iki heykel gibiydiler. Bir süre put gibi durduk. Neden sonra Mustafa Kemal, "Ne yapacağız?" dedi.

Dedim ki, "Bence bir an bile durmayın, Ankara'ya inin." Mustafa Kemal, "Osman sakindir, ben onu oyaladım. Ama mecliste ne yapacağız?" diye karşılık verdi.

Biz İsmet'le döndük gittik Erkân-ı Harbiye'de yattık.¹⁰

Adliye Vekili Rifat Bey ile hâkimler Mustafa Kemal'in muhalifi İkinci Grup'a yakındılar.

Meclis Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı Tekçe'nin anlatımı ise şöyle:

Gece yarısı evimdeyken telefon çaldı. Atatürk beni arıyordu. "Giyin ve çık" dedi. "Ben şimdi Çankaya'dan istasyon binasına gidiyorum. Oraya gel. (...) Durumu bana anlattı. (...) Derhal taburu toplayıp tenkil etmem vazifesini verdi. "Ölü veya diri, behemehal, Topal Osman'ı hükümete teslim edeceksin" dedi."¹¹

Mustafa Kemal gece yarısı evden ayrılacak, ancak Laz muhafızlar, onu içerde zannedeceklerdi.

9 Rauf Orbay'ın *Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s. 338-339.

10 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 2, s. 380, 389.

11 İsmail Hakkı Tekçe - Hasan Pulur, *Muhafız Atatürk'ü Anlatıyor*, Kaynak Yayınları, 2000, s. 37-39.

Tehlikeli gecenin tanıklarından biri Latife'nin kız kardeşi Vecihe idi. Torunu Mehmed Sadık Öke, o geceyi anneannesinden defalarca dinlemişti.

Çatışma öncesinde geleneksel kural uygulanacak, çocuklar ve kadınlar öncelikle evden çıkartılacaktı. Mustafa Kemal'in bu fırsatı kullanarak evden çıkması en güvenli yoldu. Paşanın evden ayrıldığını Topal Osman ve adamları anlamamalıydı. Latife, "Ben onları oyaların" siz gidin diyor-du. Eşinin kalpağını kafasına geçirmiş, mutfaktaki portakal sandıklarını pencerelerin önüne yan yana diziyordu. Boyunun kısalığı fark edilmesin diye bu sandıkların üzerinde yürüyecekti. Başındaki kalpak nedeniyle dışarıdan bakan onu Mustafa Kemal zannedecekti.

Mustafa Kemal "Olmaz" dedi. Ancak başka da çare yoktu.

Mehmed Öke'nin anlatımına göre, büyükannesi Vecihe, dolaptan bir çarşaf seçip getirdi, Mustafa Kemal de çarşafı üzerine alarak baldızı Vecihe ve hizmetkâr kadınların arasında başka birisi gibi evden ayrıldı.¹²

İstasyon binasına ulaşır ulaşmaz Topal Osman'a karşı yürütülecek harekâtın başına geçti.

Topal Osman'ın ekibinden Haliloğlu Rasim (Rasim Aydın), yıllar sonra olayları, kendisiyle aynı adı taşıyan torununa anlatmış, torun Rasim Aydın teybe kaydettiği anıları notere de tasdik ettirmişti.

Nüfus kayıtlarına göre Rasim Aydın 2001'de yüz on altı yaşında ölmüş-tü. Torun Rasim Aydın, dedesinden dinlediklerini *Yeni Aktüel* dergisinden Ecevit Kılıç'a anlatmıştı:

Önce dedemlerin kaldığı ev sarılıyor. Teslim olmaları anonsu yapılıyor. Topal Osman, dedemleri topluyor: "Bundan Atatürk'ün haberi yoktur. Meclisteki ikinci Grup taraftarları bizi gözaltına aldıktan sonra Atatürk'ü öldürecekler. İki gruba ayırıyoruz. Bir grup hemen arka çıkıştan gidip Atatürk'e haber versin," diyor.

Dedemin içinde bulunduğu sekiz kişilik grup, gecenin karanlığından yararlanarak köşke gidiyor.

Köşkün kapısındaki askerler dedemlerin içeri girmesine izin vermiyorlar. "Atatürk'e haber getirdik" diyor dedemler, ama "siz söyleyin biz iletelim" yanıtını alıyorlar. İçeride perdenin arkasından Atatürk'ün dolaştığını görüyorlar. İzin verilmeyince ateş ederek içeri giriyorlar. Ancak, içerdeki kalpaklı kişinin Atatürk değil Latife Hanım olduğu ortaya çıkıyor. Latife Hanım üniforma giymiş ve pencere kenarındaki sedirin üzerinde ileri geri gidip geliyormuş. Arka tarafa da lamba koymuşlar dışardan görünsün diye. Muhafiflerin tez-

12 Topal Osman olayını Mehmet Sadık Öke'den dinlemiştim. *Latife Hanım* kitabımın ilk bas-kılarında adının geçmesini istemedi. Ancak, hakkımda Atatürk'e hakaret suçlamasıyla dava açılınca, kendisi basına ayrıntılı bir açıklama yaptı, ben de bu açıklamayı savunmamda kullandım. Mahkeme, 2006 yılı Aralık ayında beraatle sonuçlandı.

gâhının içinde Latife Hanım'ın da olduğunu düşünerek ona da saldırmışlar. Hâlâ emri Atatürk'ün verdiğini anlamamışlar. Ama sonunda yakalanıyorlar. Topal Osman yaralıyken Tekçe'ye hakaret ediyor. Tekçe de tabancasını çekip kafasına ateş açıyor ve öldürüyor. Dedemler Atatürk'ü öldürmek için değil, kurtarmak düşüncesiyle köşkü basıyor.¹³

Topal Osman İkinci Grup'un ayaklandığına ilişkin kendisine söylenenlere kanmış ya da adamlarını böyle kandırmıştı. Korumalar, Mustafa Kemal'i kurtarıyoruz zannıyla hareket etmişlerdi.

Latife de hırpalanmıştı

Sabaha karşı yaylım ateşi ile yataktan fırlayan Rıza Nur, yan odada yatan İsmet Paşa'nın yanına gitti. Pencereyi açmış bakıyordu.

"Nedir?" diye sordu.

"İşte akşamki iş. Müsademe" dedi.

Osman'a teslim ol demişler, olmamış, silaha davranmış. Mustafa Kemal bizden sonra Rauf'un yanına inmiş.¹⁴

Operasyon 2 Nisan günü sabah saat 07:00'de tamamlanmıştı. İstasyon-da Başvekil Rauf Bey, Milli Müdafaa Vekili Kâzım Paşa'nın [Özalp] yaverine telefonla Topal Osman ve on kadar adamının maktul düştüğünü yazdırdı.¹⁵

Latife, Osman'ın muhafızları tarafından hırpalanmış, bağ evi delik deşik edilmişti.

Meclis yara almıştı

Bir grup adamıyla birlikte öldürülen Topal Osman gömüldüğü yerden çıkartıldı. Baş kesikti. Meclis'in kapısına topuğundan asıldı. Herkes öldüğünden emin olmak istiyordu. Bütün dünyanın dikkatle izlediği Büyük Millet Meclisi dünya önünde yara almıştı. Muhalif bir mebusun öldürülmesi, ardından cinayetle suçlanan kişinin çatışmada öldürülüp Meclis önüne asılması, dikkatle korunan meşruiyeti gölgeleyebilirdi.

Olay gazetelere adi bir cinayet olarak yansıdı. Osman Ağa, Ali Şükrü'ye kızmış, onu öldürmüş ya da öldürtmüştü.

Ancak soru işaretleri hep kaldı.

Kılıç Ali anılarını yazarken, Topal Osman ile Ali Şükrü Bey'in Sakarya Savaşı'ndan sonra aralarından su sızmaz iki dosta dönüştüklerini anlat-

13 Ecevit Kılıç, "Köşkü Bastık Latife Hanım Yalnızdı", *Yeni Aktüel* dergisi, Sayı 60; *Sabah*, 31.08.2006.

14 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 2, s. 382-383.

15 Kâzım Karabekir, *Paşaların Kavgası, İnkılap Hareketlerimiz*, Emre Yayınları, 2000, s. 128; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 2, s. 385.

maya özen göstermişti: “Dostluk ilişkileri bu kadar ilerlemişken bu olay nasıl olmuştu? Bu nokta benim için çözülmemiş bir sır olarak kaldı.”¹⁶

Topal Osman korumalarının torunları arasından yıllar sonra, Ali Şükrü cinayetinin onun tarafından işlenmediğini söyleyenler çıkıyor.¹⁷

Ali Şükrü Bey’in cenazesi memleketine götürülmeden bir gün önce Mustafa Kemal, Vekiller Heyeti’ne gönderdiği yazıda, “Osman Ağa tarafından katledildiği zannedilen Trabzon mebusu Ali Şükrü Efendi’nin yarın trenle İstanbul’a oradan Trabzon’a nakli için” diye yazmıştı.¹⁸

16 *Kılıç Ali’nin Anıları*, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 195.

17 Teoman Alpaslan, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2007, s. 605.

18 ABE, Cilt 15, Kaynak Yayınları, s. 272.

46. BÖLÜM

Latife Mebus Olmak İstiyor

Osman Ağa çatışmasının hemen ertesinde 3 Nisan 1923 günü Seçim Kanunu ele alındı. Ülke öylesine gergindi ki kadınların oy kullanma meselesi gölgede kaldı. Yunus Nadi başkanlığındaki encümen, kadınları yok sayan bir kanun teklifiyle gelmişti. Mustafa Kemal'in İzmit Basın Toplantısı'nda söz ettiği plan ise kanunun cinsiyet belirtmeden, yani "her erkek fert" denilmeden geçirilmesiydi.

Meclis görüşmelerinde ilk sözü İkinci Grup'un sözcüsü Hüseyin Avni aldı. Elli bin yerine yirmi bin erkek nüfus için bir mebus seçilmesini olumlu karşıladı. Onun iyimser yaklaşımına göre, yeni nüfus düzenlemesi ile kadınlar da aile reislerine oy vermiş olacaktı. Mantık oldukça garipti.

Yeni düzenlemeye Tunalı Hilmi itiraz etti. Seçme ve seçilme hakkını vermiyorsunuz; fakat kadınları saymıyorsunuz da, deyince ortalık gerildi.

Bir buçuk yıl önce nahiye şuraları seçimi için kadınlardan yana konuşan Hüseyin Avni, kadınları bu kez savunamadı. Yakın dostu Ali Şükrü'nün cinayete kurban gitmesinin belki bunda rolü vardı. Hüseyin Avni, "Bu hak verilmeden ziyade alınacak bir haktır. Her halde onlar da bu husustaki haklarını kendilerine layık gördüğü zaman bizden alırlar. Bunu zamana terk ediyorum" demekle yetindi.¹

Hücumu uğrayan Tunalı Hilmi de köşeye sıkıştırıldığı an, kadınlara siyasi haktan söz etmediğini, saygıdan söz ettiğini söyledi ve sustu. Ülkede hiç kadın yokmuşçasına her yirmi bin erkek nüfus için bir milletvekili seçmek esası kabul edildi.²

Kanunda Türk değil "erkek fert" sözcüğü kullanılmıştı.

Oy kullanmak ve Meclis'e seçilmek için erkek olmak şarttı.

"Seni de aday göstereceklermiş..."

18 Nisan günü yani Seçim Kanunu'nun hemen ardından Mustafa Kemal'i destekleyen Ahmed Emin yönetimindeki *Vakit* gazetesi kadınların seçme seçilme hakkı üzerine bir anket başlattı.³ Mustafa Kemal'i zor durumda bırakmak için yapılan bir yayın değildi bu. Benim tahminim,

1 <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c028/tbmm01028017.pdf>

2 <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c028/tbmm01028017.pdf>

3 Yaprak Zihnioglu, *Kadınsız İnkılap*, Metis, 2003, s. 122.

telaş içinde çıkartılan Seçim Kanunu kadınları dışlayınca yeni bir çözüm arayışına girilmişti. Nabız yoklanıyordu.

Bir akşam baş başa yemek yerlerken Mustafa Kemal, Latife'ye sordu: "Bugün *Vakit* gazetesini gördün mü? Senin İstanbullu bir adaşın, Latife Bekir Hanım,⁴ kadınlara erkeklerle eşit haklar istiyor. Eğer siyasal haklarını ele geçirirlerse, seni İstanbul'dan milletvekili göstereceklermiş."

"Ben de kendileri gibi düşünüyorum, paşam" dedi Latife. "Siz de öyle düşünmüyor musunuz?"

"Nasıl?"

"Kadınlarla erkeklerin eşit haklar içinde yaşamasını..."

"Bunu istediğimi sana birçok defalar söyledim."

"Peki milletvekilliğini bana yakıştıramıyor musunuz?"

"Bunu nereden çıkartıyorsun? Gerçi ben kadınların meclise girmelelerinden yanayım ama karımın mecliste olmasından yana değilim. Evimde rahat etmek isterim. Bana rahatı ancak sevgili karım verebilir."⁵

Kadının seçme seçilme hakkı için faaliyet başlatan bir grup kadın, Nezihe Muhiddin'in öncülüğünde çok önemli bir adım attı ve Kadınlar Halk Fırkası adıyla bir parti kurmak için resmi başvuruda bulundu. Programları gayet açıktı. Seçme hakkı öncelikli talepleriydi. Kadınlara bu hak tanınmazsa ne olacaktı? Nezihe Muhiddin, *İleri* gazetesine şöyle demişti: "Onları bize vermeseler de biz alacağız. Aramızda hiçbirimiz vekil veya sefir olmayı düşünmüyoruz. Fakat oy sahibi olmayı istiyoruz."⁶

Siyasi hak talep eden kadınların destekçileri de vardı. Ancak düğüm bir türlü çözülemedi ve kadınlara ayrı parti kurma izni çıkmadı. Bunun üzerine kadınlar ısrar etmediler, Türk Kadınlar Birliği adı altında dernek olarak örgütlendiler. Siyasi hak taleplerini daha yuvarlak bir biçimde ifade ettiler.

Kadınların 1923 yılında başlattıkları siyasi hak mücadelesi, Mustafa Kemal'e karşı olmaktan ziyade, Mustafa Kemal ile birlikte verilmiş bir mücadele idi.

"Tebrik ederim Latif"

Latife ile Mustafa Kemal akşam yemekte seçim sonuçları üzerine konuşuyordu. Yaverlerden biri Konya seçim sonuçlarıyla geldi.

Mustafa Kemal listeye göz attı ve güldü.

"Tebrik ederim Latif. Konya'dan otuz dokuz oy almışsın. Hem de se-

4 Latife Bekir, Mustafa Kemal'in en yakınındaki isimlerden biri olan Hamdullah Suphi'nin yeğeniydi. Bkz. Aslı Davaz, *Eşitsiz Kız Kardeşlik*, İş Kültür, 2014, s. 148.

5 İsmet Bozdağ, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 177-178.

6 Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, Metis, 2003, s. 121-127.

çilme hakkın olmadığı halde. Demek namzetliğini koysan, parti listesini çığneyeceksin.”

“Sahi mi Kemal? Göreyim...”

“Konyalılara bir telgraf çek, teşekkür et. Bu güzel davranış bizim gelecek için düşündüklerimizi kolaylamış olacak.”

Latife yazdığı telgrafı yüksek sesle okurken yer yer Mustafa Kemal de katkıda bulunuyordu.

“Çok güzel oldu, hemen çeksinler. Yalnız tarihi bir belgedir Latif, imzala!” dedi. Latife imzasını attı.

“Nasıl Kemal?” dedi Latife, “Hâlâ eski fikrinde misin? Milletvekili olmama müsaade etmeyecek misin?”

Mustafa Kemal’in cevabı değişmedi: “Meclis’e kadın milletvekili bulunur ama ben kendime, Latif gibi bir eş bulamam. Onun için hoş gör. Eski fikrimdeyim.”

“Ah sen, ah sen” diye başını salladı Latife. Merdivenleri çıkarken kocasının koluna girmişti.⁷

Yapılan seçimlerde erkek seçmen, bazı illerde Latife’nin de aralarında olduğu öncü kadınlara aday olamadıkları halde oy vermişti. Malatya ve Diyarbakır’dan gelen sonuçlar şaşırtıcıydı. Bu iki ilden Latife, Halide Edib, Mevhibe Hanım, Nezihe Muhiddin, Kara Fatma, Müfide Ferid, Aliye Fehmi’ye oy çıkmıştı.

Seçmen Meclis’ten daha duyarlıydı.

Latife, Mustafa Kemal ile Ankara’da bulunduğu süre içinde dünyada, Türkiye’de ve Sovyet Rusya’da yükselen kadın hareketine yakın durdu, ilişki kurdu. Yeni hazırlanan kanunlarda kadınların eşitliği için, sosyal hayatta kadının görünür kılınması için çalıştı. Çok eşliliğe ve erkeğin kadını boşamasına dayalı Aile Hukuku anlayışının değişmesi bir Medeni Kanun’un çıkartılması için emek verdi. Türkiye’nin ilk kadın avukatı Süreyya Ağaoğlu, “Türk kadınına yapmış olduğu hizmetler için Atatürk’ü ve başlangıçta yardımcısı olan Latife Hanım’ı hatırlamayı ömrümün sonuna kadar vazife bileceğim” diyor.⁸

Peçesiz kadın sembolü

Batı, Mustafa Kemal’in peçeye yaklaşımını dikkatle izliyordu. *Le Temps* gazetesi muhabiri Paul Gentizon, “Gazi, genç karısını yüzü açık, çizmele-riyle askerî teftişlere ve lokantaya götürmekten çekinmiyor” diye yazmıştı.⁹

7 İsmet Bozdağ, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 178-180.

8 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İshak Basımevi, İstanbul, 1975, s. 185.

9 Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, çev. Fethi Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 131.

İngiltere’de yayımlanan *London Illustrated News* adlı dergi, Gazi ile Latife’nin yan yana çekilmiş fotoğrafını, “Türk kadını için özgürlük simgesi Kemal’in peçesiz karısı” alt yazısıyla yayımladı.¹⁰

New York Times’a göre Latife’nin “Binici pantolonu harem geleneğini silip süpürmek niyetinin ifadesiydi.”¹¹ Mesaj açıktı: Yeni rejim kadını özgürleştirecekti. Mustafa Kemal, kadına dair adımlarını Latife üzerinden atıyordu.

Kaçgöç sorunu

Kadınlar ve erkekler ayrı ortamlarda yaşıyorlardı. Bu geleneğe son vermenin zamanı gelmişti. Mustafa Kemal’in her gittiği yere Latife’yi birlikte götürmesinin bir nedeni örnek oluşturmaktı.

Kaçgöç önce Çankaya’da kırıldı. Ankara’da yeni açılan Türk Ocağı’nda verilen eşli davette, kadınlar ve erkekler ayrı ayrı oturmuşlardı. Ayakta sadece birkaç kadın vardı. Hazırlanan yemek büfesine gitmeyen, kimselere takdim edilmeyen kadınlar erkeklerin göz hapsinde idi. Mustafa Kemal, Falih Rıfkı’ya, “Çocuklar ayaktaki hanımlara itibar ediniz. İkram ediniz. Oturanları kıskandırırım. Yavaş yavaş hepsi kalkar” demiş, dediği gibi olmuştu.¹²

Kemal meselesi

Latife kendisine başkalarının yanında “Paşam” veya “Paşa Hazretleri” diye hitap etse de akılda kalan “Kemal” diye seslenişiydi. Zaman zaman bu sesleniş Mustafa Kemal’in canını sıkıyordu. “Senden önce hiçbir kadın bana Kemal diye hitap etmedi, biliyor musun?” diye kızgınlığını belli ettiği olurdu.¹³

Latife’nin kendisine meydan okumasına izin veriyor, sonra da bunalıyordu. Sovyet belgelerinde Latife için “Sıradan Türk kadınları gibi kocasının karşısında yerlere kapanmıyor” notu düşülmüştü.¹⁴

10 *London Illustrated News*, 17.03.1923.

11 *New York Times*, 04.03.1923.

12 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 412.

13 Nuyan Yiğit, *Atatürk’le 30 Yıl*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 232, 233.

14 Mehmet Perinçek, *Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 397.

47. BÖLÜM

Marcosson: Çeliktendi Gözleri

13 Temmuz 1923 günü kabine Çankaya'da toplanmış, Lozan'dan gelen telgrafları görüşüyordu. *The Saturday Evening Post* yazarı Isaac F. Marcosson zor ve uzun bir yolculuğun sonunda Ankara'daydı. Gazi onu akşam yemeğine davet etmiş, ancak kayınpederi ve kayınvalidesi gelince, randevu öğleden sonraya kaydırılmıştı.¹

Marcosson, röportajına, Mustafa Kemal'in yaşadığı evi anlatarak başlamıştı.

Badem ağaçlarıyla çevrili, güzel beyaz bir taş binanın en makbul Avrupa stilinde döşenmiş salonuna kabul edilmişti. Kuyruklu piyano, çoğu Fransızca ciltler sıralanmış kitap rafı ve duvarlardaki hediye kılıçlar gözüne çarpmıştı:

Çalışma sandalyesinin arkasında çerçeve içinde Kuran'dan alınmış “Yapacağın işi önce meşveret et (danış)” sözleri asılıydı.

Resimleri her dükkân ve evde asılı

Bu ikinci deyiş onun değerlerinin anahtarıydı. Şu ana kadar diktatörlüğün imtiyazlarından özenle kaçındı. Ama esasında o bir diktatör. Kolaylıkla da bu konumunu sürdürebilecek. Zira onun Türkiye'nin idolü olduğunu söylemek abartı değildir. Resimleri her dükkân ve evde asılı.

Geniş yuvarlak masanın etrafında kabine toplanmış, Lozan'dan gelen son telgrafları tartışıyorlardı. Rauf Bey dışarı çıktı ve Marcosson'u kabine-nin toplandığı odaya götürdü. Masadan kalkıp kendisine doğru yürüyen Mustafa Kemal'i şöyle tasvir etmişti:

İnsanlara ve meclislere egemen olacak tipte birisiydi: asker olduğu tavırlarından anlaşılıyordu. Boyu neredeyse bir seksen cm'di. Mükemmel göğsü, omuzları ile etkileyici bir fiziğe; bir insanda gördüğüm en dikkate değer gözlerle sahipti. Bakışlarındaki esrarengiz kudret dikkate değerdi. Çelik mavis gözleri taş gibi sert ve nüfuz ediciydi. İlk bakışta bir Almanı andırıyordu, Türkiye'deki az sayıdaki sarışından biriydi.

Pek az kişi, Kemal'i gülerken görmüştür. Kendisiyle geçirdiğim iki buçuk saat içinde hatları, ancak yumuşar gibi oldu. Demir maskeli bir adama benziyordu; maske, onun kendi yüzüydü.

Onu üniformalı göreceğimi zannediyordum. Oysa çizgili gri pantolon,

1 Isaac Marcosson, “Kemal Pasha”, *The Saturday Evening Post*, 20.10.1923; Prof. Dr. Ergun Özbudun, “Türkiye'nin Kurtuluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk'le Görüşmesi”, *AAM dergisi*, Sayı 1, Kasım 1984; Orijinal metinle karşılaştırıp eklemeler ve özetlemeler yaptım. (İ. Ç.)

rugan ayakkabılar ve siyah bir jaketataydan oluşan şık bir kıyafet içindeydi. Kanat yakasına mavili sarılı bir kravat takmıştı.

Mustafa Kemal'e Marcossion'u Başvekil Rauf Bey takdim etti, sonra da tercümanlığını yaptı. Mustafa Kemal, hoş geldiniz dedikten sonra dobra dobra, adeta emreder gibi sormuştu: "Size ne söylememi istiyorsunuz?" Aynı ideallere sahip iki ülkeydiler. Kardeş demokrasiler olarak, en sıkı ilişkinin Türkiye ile Amerika arasında kurulması gerekirdi. Ülkesi, Amerikan yardım ve sermayesine açıktı. Türkiye, ekonomik ve siyasi anlamda kendi kaderini tayin etmek istiyordu.

"Kan ve fetihle dolu bunca yıldan sonra nihayet Türkler, bir anavatana kavuşmuşlardır. Bunun sınırları belirlenmiş, dert kaynağı olan azınlıklar dağıtılmıştır; işte bu sınırların içinde mevkiimizi korumak ve kendi kurtuluşumuz için çalışmak istiyoruz. Kendi evimizin efendileri olmak istiyoruz" demişti.

"Kadın kamusal hayatın parçası olmalı"

Türk kadınının kurtuluşu konusunda kesin fikirleri vardı. Yalnız peçenin yasaklanmasını değil, kadının kamusal hayatın bir parçası olmasını da istiyordu.

Bütün mülakat sırasında, sözlerini vurgulamak için öne doğru eğildiği iki an dışında koltuğunda dimdik oturdu ve sürekli sigara içti. Konuşmanın sonunda kişisel meselelere geçtiklerinde yüz hatlarında bir yumuşama belirdi.

"Bütün diğer demir adamlar gibi, onun da hassas bir noktası var; Bayan Kemal ile karşılaşınca, onun nasıl olup da teslim olduğunu anladım. Mülakatın ortasındayken hizmetkâr içeri girdi ve Kemal'in kulağına bir şey fısıldadı. Kemal gururla "Bayan Kemal geliyor" dedi.

Birkaç saniye sonra, şimdiye kadar rastladığım en çekici Türk kadını odaya girdi. Orta boylu, tam doğulu yüzü, parlak siyah gözlüydü. Her hareketinden zarafet akıyordu.

Kemal, beni eşine Türkçe takdim etti. Kendisine Fransızca hitap ettim ve mükemmel bir İngilizceyle cevap verdi; İngiliz aksanıyla konuşuyordu.

Mustafa Kemal kabine toplantısına çağrılınca soruları Latife Hanım cevapladı. Kocasından samimi takdir duygularıyla söz ediyordu:

"O, sadece büyük bir vatansever ve asker değil, aynı zamanda bencil olmayan bir liderdir. Kurduğu hükümet sistemi, onsuz da işleyebilir. O, kendisi için asla hiçbir şey istemez. Kendi kaderine hâkim Türkiye idealinin yürüyeceğine emin olsaydı, her an çekilmek isteyebilirdi. Ben onun bir çeşit sekreteri gibiyim. Yabancı gazeteleri onun için okuyup tercüme ediyorum; dinlenmek istediği zaman piyano çalıyorum; biyografisini de yazmaya başladım."

Latife'nin bediyesi yavru köpeklerle.

“Eşinizin eğlenceleri nelerdir?”

“Müzik sever; okuyacak zaman bulduğu zaman eski çağ tarihiyle meşgul olur.” Ayaklarımızın dibinde yerde sıçrayıp duran üç cilveli köpek yavrusunu göstererek ilâve etti: “Ona bu küçük köpekleri de aldım; onları çok sevdi.”

Marcossion, Gazi'nin bir fotoğrafını yanında getirmişti. Fotoğrafı imzalayan Mustafa Kemal, isteği üzerine iki fotoğraf daha verdi. Güneş batarken Ankara'ya geri döndü. Karanlıkta güvenlik tedbirleri artırılmıştı. “Durgun havada borazan sesleri yankılanırken, güçlü ve hükmedici bir şahsiyetle, insanlar arasında eş olmayan bir liderle tanışmış olduğumu idrak ettim” diye yazacaktı.

Demir bir irade

Kemal'in alelade bir insan olmadığını şimdiye kadar anlamış olmanız gerekir. Kişiyi ve yöntemini incelediğinizde, onun hayret verici başarısının arkasında iki özellik yattığını fark edersiniz. Biri, demir bir iradenin emrinde yürüyen şaşmaz bir gaye; öbürü, kamuoyuna karşı derin saygısı. Gerçi halkı ona tapmaktadır ama, o başlangıçtan itibaren attığı her adımda halkına danışmıştır.

(...)

Enver Paşa'nın başarısızlığıyla Kemal Paşa'nın başarısını karşılaştırırsanız, strateji yönünden ne kadar farklı olduklarını görebilirsiniz. Enver, amacını gerçekleştirmek için dosdoğru gider; bir duvara çarptığı zaman onu yıkmaya çalışırdı. Sonunda yenik düştü. Kemal ise, bir engelle karşılaştığı zaman, onu aşana kadar sabırla bekler; genellikle de amaçlarına ulaşır. Gürültü, patırtı bitmiş, barış imzalanmıştır... Kader onun için ne saklıyorsa saklasın, o çoktan çağının tarihine adını büyük harflerle yazmıştır.

Marcossion “Daralan karizmatik liderler sahnesinde Mustafa Kemal ile ancak Lenin ve Mussolini yarışabilir. Bu olağanüstü çekici üç adam nihai sonuca kendi tarzlarında ulaştılar. ... İçlerinden Mustafa Kemal, yenilen bir ülkeyi zafere taşıdı ve işgalcilere koşullarını dayattı, yeni ve kendine özgü bir yönetim biçimi kurdu” yorumunu yapmıştı.

“Kemal Paşa” başlığıyla yayımlanan röportaja *Saturday Evening Post*, 20 Ekim 1923 günü sayfalarca yer ayırdı. Röportajı, paşanın kalpaklı portresi

ile M.D. Ashton imzalı fotoğraflar süslüyordu; küçük yavru köpeklerle oynayan Mustafa Kemal, bahçede gezinen Latife ile bağ evi görünüyordu.

Barışa atılan imza

Rauf Bey başkanlığındaki hükümet, Lozan görüşmelerini yürüten İsmet Paşa'yla anlaşmazlık içindeydi. İsmet Paşa, Rauf Bey'in talimatlarına uymuyor, hükümet de İsmet Paşa'ya antlaşmayı imzalaması için gerekli izni vermiyordu. Onun yetki isteyen iki telgrafının ardından antlaşmayı imzalama izni hükümetten değil, Mustafa Kemal'den geldi.²

24 Temmuz sabahı Ali Fuad Paşa'yı telefonla arayan Rauf Bey, Mustafa Kemal'in yanına çıkarken kendisine refakat etmesini istedi. Sabah 10:30'da köşkteydiler. Gazi, bekletmemek için sabahlık yerine kullandığı maşlahıyla (kol yerleri yarık sabahlık) onları kabul etti.

Rauf Bey, "Bizi bekletmediğinize çok iyi ettiniz. Çünkü getirdiğimiz mesut haberin fazla beklemeye tahammülü yoktur. İsmet Paşa'nın barış anlaşmasını imza ettiğini bildiren telgrafını buyurun."

Habere çok sevinen Gazi heyecandan sapsarı kesilmiş, gözlerini telgraftan ayırıyordu.

"Sevinçten bir türlü kendimi toparlayamıyorum. Birer kahve ve sigara içersek belki kendimize gelebileceğiz" dedi.³

Ardından Rauf Bey Mustafa Kemal'den istifasının kabulünü rica etti. Sebep, İsmet Paşa ile anlaşmazlıklarıydı. "Acele etme, İkinci Meclis toplanana kadar düşünelim" cevabını aldı.

Mustafa Kemal ile Latife, bu keyifli haberin neşesiyle kısa bir tatil için İzmir'e gittiler.

13 Ağustos'ta yeni Meclis...

Lozan Antlaşması'nın Meclis'te onaylanması Mustafa Kemal için en önemli süreçti. Seçimlere gidilmesini, Meclis'in yenilenmesini de bu nedenle önemsiyordu. Henüz Halk Fırkası oluşum aşamasındaydı. Bu nedenle Müdafaa-i Hukuk Grubu adına bir seçim kurulu oluşturdu, kurulun başına geçti. Seçimler iki dereceliydi. Mustafa Kemal Meclis'in Birinci Grup'un üyelerinden oluşmasını istiyordu. İşgal altında oy kullanacak olan İstanbul seçmenlerine oyları bölmeyin, tekvücut olarak derneğimize yönelin şeklinde bir çağrıda bulundu. Alevi önderi Veliyüddin Çelebi de Mustafa Kemal'in göstereceği adaylara oy vermeleri için Alevilere tavsiyede bulundu. Mete Tunçay, "İkinci Grup üyeleri ile eski İttihatçıların seçimlerde bir varlık göstermemeleri sağlanmıştı" diyor.

2 Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011, s. 191.

3 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 5.

İkinci Grup seçimlere grup olarak katılmama kararı almıştı. Seçilecek mebus sayısı kadar aday gösterilmiş, iki dereceli seçimler merkezden belirlenen adayların seçimiyle sonuçlanmıştı. Hıfzı Veldet'in tarifiyle adaylar halkın onayına sunulmuştu. İlk meclisin muhalifleri artık mebus değildilerdi.⁴

Ali Fuad Paşa geçici meclis başkanı seçildi. Milletvekilleri göreve başlayacaklardı. Yemin değişmeliydi. Artık padişah yoktu. Birinci Meclis'te saltanatın ve hilafetin kurtuluşu için yemin eden milletvekilleri, İkinci Meclis'te milletin egemenliği için yemin ettiler. Ardından Mustafa Kemal, yeniden meclis başkanlığına seçildi.

Yeni Vekiller Heyeti kuruldu, istifa eden Rauf Bey'in yerini Fethi Bey aldı.

New York Times'tan ziyaretçi

New York Times editörlerinden John H. Finley o gün Meclis'teydi. Dört yıl önce geldiğinden çok farklı bir Türkiye bulmuştu. Kırmızı kadife koltukları olan bir at arabasıyla yolculuk etmiş, kendisine eşlik eden Türk parlamenterlerin, fesleri dışında batılılardan bir farkı olmadığını gözlemişti.

Türkiye'nin karikatürlerde artık "Hasta Adam" yerine peçesini atan bir kadın figürüyle ifade edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Meclis'in açılışını şerefliendiren Latife Hanım misafir locasına giderken birkaç kaba Rus diplomat dışında herkes tarafından fark edilmişti. Latife Hanım'ın yanında on kadar kadın daha vardı. Finley İstanbul'da iken kır saçlı, fesli halifeyi camide dua ederken izlemiş, "Hasta Adam"ın İstanbul'da kaldığını anlamıştı. Başında Ortaçağ zırhını andıran başörtüsü ile bulunduğu locadan eğilerek eşini dinleyen, güzel yüzlü, umut dolu Latife'yi görünce kararını verdi. Türkiye'nin sembolü artık değişmeliydi. Türkiye artık bir imparatorluk değil, Amerika'nın New York eyaleti kadar nüfusa sahip bir bağımsız devletti.

Pazar günü ağzına kadar dolu olan Ermeni kilisesindeki ayine katılan Finley, Ankara'nın içinde üç bin, vilayet çapında da yirmi otuz bin Ermeni yaşadığını öğrenmişti. Ermenilere karşı bir düşmanlık gözlememişti. O gün Lozan'dan Ankara'ya gelen İsmet Paşa'nın karşılanmasında Ermeniler kitlesel olarak hazır bulunmuşlardı.

Fes ve kalpaklılar arasındaki tek şapkalı Finley'di. Hemen fark edilmiş, Mustafa Kemal ile eşinin yanına davet edilmişti.⁵

4 Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim, 2012, s. 82-88.

5 John H. Finley, "Saw a New Born Turkey in Angora", *New York Times*, 26.08.1925.

Meclis'te Lozan'a itiraz edenler

Lozan görüşmelerinde düğüm Musul'du ve bir türlü çözüleliyordu. İngiltere ve Türkiye Musul sorununu Lozan'dan sonra ikili olarak görüşmeye karar verdi. Yine anlaşamazlarsa Milletler Cemiyeti hakemliğine başvuracaklardı.

Kapitülasyonların tamamı kaldırılmış, Osmanlı borçları devralınmıştı. Boğazlarla ilgili nihai çözüm ileriye atılırken, Boğazlar askerden arındırılmış; Türkiye Ege'deki adalardan sadece ikisinin sahibi olmuştu.

Azınlıklar Türk uyruklu olacak, hem hukuk bakımından hem de uyulamada aynı güvencelerden yararlanacaklardı. Kürtler azınlık sayılmamıştı.

Batı Trakya Türkleri ve İstanbul Rumları dışında yaşayan Rumlarla Yunanistan'da yaşayan Türkler mübadele marifetiyle yer değiştirecekti.

Sorunlu görülen ve kesin çözümü ertelenmiş tek sınır, güney sınırıydı.

21, 22, 23 Ağustos'ta meclis harareti tartışmalar yaşadı. En uzun ve eleştirel konuşmayı Mersin mebusu Niyazi [Ramazanoğlu] yaptı. Güneyde bir vatan parçası ülke sınırının dışında bırakılmıştı. Orada yaşayanlar da milli mücadelede can vermişler ama toprakları korunmamıştı. Arkasından söz alan şair Yahya Kemal batıda Meriç Nehri sınır alınırken Güneydoğu'da neden Fırat Nehri esas alınmadı diye soruyordu. Türk ve Kürtlerin, Güneydoğu sınırları dışında bırakılmasına itirazı vardı. Şükrü Bey [Kaya] de eksik gördüğü bu anlaşmaya oy vermeyeceğini söyledi. Zahir [Damar Arıkoğlu] Bey ile Mustafa Necati Beyler de muhalifti. Vasıf [Çınar] Bey de Rumların İstanbul'da kalmasına razı değildi. Oyunu aleyhte kullanacaktı.

Yalnız güney sınırı değil, Boğazlar ve Adalar'a ilişkin maddeler de eleştiri konusuydu.

Aleyhte konuşanlar genelde Mustafa Kemal'e yakınlıkları ile bilinen isimlerdi. Belki de muhalefetleri İsmet Paşa'yaydı. Ancak, Mustafa Kemal kararını vermişti, bundan böyle yoluna İsmet ile devam edecekti.

Antlaşma 23 Ağustos'ta dört bölüm halinde görüşülüp oylandı. Her bölümde on iki on üç mebus hayır oyu kullandı.

9 Eylül günü de Halk Fırkası resmi kuruluşunu tamamladı, başkanlığa Mustafa Kemal'i seçti.

III

CUMHURİYET ve SONRASI

48. BÖLÜM Cumhuriyet

Mustafa Kemal bağ evinin büyütülmesine karar verdi. Ana binaya yapılacak ek inşaat için bahçede yer açılacaktı. Özel Kalemi Hasan Rıza'yı beklerken eşine ve misafirlerine, "İsterseniz bahçeye çıkıp kayaların nasıl atıldığını görelim? Hadi siz buyurun, ben de geliyorum" dedi.

Yelek cebinden, not defterinden koparılmış birkaç küçük kâğıt parçası çıkardı.¹ Özel Kalemi Hasan Rıza'ya notlarını verirken, "Amirlerine bile bahsetmeye lüzum yoktur" demeyi ihmal etmedi. Notlar Adalet Bakanı Seyid Bey'e iletilecekti. Bahçeye çıktı, hep birlikte üç ayak atlama oyunu oynadılar.

Mustafa Kemal 22 Eylül'de Avusturya'da yayımlanan *Neue Freie Presse* gazetesi muhabiri Hans Lazar'a cumhuriyet ilanına dair bir mülakat verdi. Sözleri, 27 Eylül tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlandı. Anayasada değişiklik yapılacağını vurgulamış, "Netice itibariyle reis-i cumhurdan, reis-i hükümetten ve mesul vekillerden müteşekkil bir hükümet teşkil edeceğiz" demişti. Anayasayı değiştirip cumhuriyeti ilan etmek niyetinde olduğu hissediliyordu.²

Demeç köşe yazarlarını hareketlendirdi. "İdare şekli zaten cumhuriyet" diyorlardı. Reisicumhurluğa uygun aday Mustafa Kemal'dir diyenler kalabalıktı. Tartışma özgürlük içinde sürüyor, Mustafa Kemal'in meclis ve fırka yönetiminden çekilmesini savunanlar da çıkıyordu.

Padişahlığın son bulmasından bu yana devletin başkanı yoktu, nasıl seçileceği de belli değildi.

"Gazi Paşa tek adam olmaya gidiyor, bizi tasfiye mi edecek?" sorusu öne çıkıyordu. Milli Mücadele'nin yükünü taşıyan önemli isimler zaferle birlikte, dışlanmışlardı. Mustafa Kemal de onların gizli bir muhalif hizip oluşturduklarını düşünüyordu.

Latife, sözüne değer verilen isimlerin nabzını yokladı. Eski Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i köşke davet etti, cumhurbaşkanlığı konusunu açtı. "Nasıl kabul eder millet bunu? Cumhurreisliğini hoş görür mü?" diye sordu. Yusuf Kemal onu rahatlatı. "Hiçbir mahzur yoktur. Unvan değişti, başka bir şey yok" dedi. Zaten ne zamandan beri cumhurreisi değil miydi!

1 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul, 2005, s. 178-179.

2 Cumhuriyet ilanına dair anlatılarda Mustafa Müjdecî'nin "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Cumhuriyet Fikri, Oluşumu, Gelişimi (1920-1924)", Gazi Üniversitesi, Ankara, 2008 doktora tezindeki basın tarama bilgilerinden yararlandım.

Görüşmenin sonuna doğru yanlarına gelen Gazi de sohbete katıldı. “Yok canım benden vazgeçin, ben başvekil olayım da çalışayım. Mücadele edeyim. Fevzi Paşa’yı cumhurreisi yapalım...” diye itiraz etti. Yusuf Kemal Bey “Hayalatlâ uğraşmayalım paşam” cevabını verdi.³

Anayasa ve basın

Cumhurreisliği yeni bir anayasa gerektiriyordu. 24 Eylül günü, gazeteler Halk Fırkası’nda anayasa görüşmelerine başlanacağını haber verdiler. İstanbul basını tedirgin, Ankara basını sessizdi.

26 Eylül günü ABD’nin İstanbul Komiseri Amiral Bristol, ABD Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği raporda şöyle diyordu: Anayasa değişiklikleri haftaya hazır olacak. Türkiye’de cumhuriyet ilan edilecek. Hükümet halife karşısında tam bağımsız olacak.⁴

Yılların gazetecisi Hüseyin Cahid tasarının meclise sunulmadan önce kamuoyu önünde tartışılmasını istiyordu. 3 Ekim tarihli *Tanin*’e göre, komisyon Amerikan sistemine taraftardı.

Tevhid-i Efkâr gazetesi sahibi Velid Ebüzziya, vazgeçelim şu cumhuriyetten de millet huzur bulsun noktasına kadar gelmişti. Tartışma huzur kaçırıcı bir hal almıştı.⁵

Ankara başkent

İstanbul 6 Ekim’de işgalden kurtulmuş, halife İstanbul’da sarayda yaşamaya devam ediyordu. İki başlılık kalksın diye 13 Ekim’de Ankara başkent ilan edildi. İstanbul basını Ankara’nın başkent olmasına da öfkelenmişti.

14 Ekim günü Anadolu Ajansı, Ankara’da istasyon binasında Mustafa Kemal’in de katıldığı anayasa komisyonu toplantısında bazı maddeleri saptadığını duyurdu.

Bu haber üzerine muhalif *Tevhid-i Efkâr* imzasız bir yazıyla durumu alaya aldı:

Bizim bildiğimiz cumhuriyet, istasyon binalarında değil millet meclislerinde doğar. İstasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar. Fakat Ağaoğlu Ahmed ve Ziya Gökalp Bey gibi üstatlar maşaallah kendilerine pek güvenirlir. Onlara ısmarlanınca, istasyondan cumhuriyet, kanun-ı esasi, Millet Meclisi’nden de ekspres treni çıkarmaları işten bile değildir.

3 “Hayalatlâ Uğraşmayalım Paşam”, *Yakın Tarihimiz*, İstanbul, 1962, Cilt 4, Sayı 44, s. 143.

4 Box 61-64, Mark L. Bristol Papers, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, DC.

5 Gazete alıntıları için bkz. Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1925*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2000, s. 116-133.

Yazının devamında “tek muhalif mebus seçtirmemek gayreti beyhude imiş” deniliyordu. Parti içinde muhalefet başlamıştı.

20 Ekim 1923 tarihinde Amiral Bristol, “Değişiklik önerisi hazır. Cumhurbaşkanı aynı zamanda meclis başkanı olacak” bilgisiyle şu notu iletti: “Son üç haftadır, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed, Yunus Nadi ve Seyid Bey’den oluşan Halk Fırkası komisyonu anayasa için çalışıyor. Kemal Paşa komisyonun başına geçti.”

Muhalik rüzgâr sert esiyordu. Andrew Mango, “Mustafa Kemal’in, Meclis Anayasa Komisyonu’nun ağır ağır ilerleyen görüşmelerini bekleyecek sabrı yoktu” diyor.

Nutuk’tan

Mustafa Kemal o kritik haftada düşündüklerini ve gerçekleştirdiklerini *Nutuk*’ta açık yüreklilikle anlatmıştı:

“Mecliste, Fethi Bey’in başkanlığındaki hükûmete ve özellikle Fethi Bey’in şahsına karşı sataşmalar ve tenkitler başladı. Anlaşıldığına göre, milletvekillerinde bakan olma istek ve hevesi çoğalmıştı. İşbaşında bulunan bakanları beğenmiyorlardı.

(...)

Muhalefete geçecekleri sezilen milletvekillerinin meclis çoğunluğunu aldarak hükûmete ve meclise karşı hâkim bir duruma geçmek maksadını güttükleri anlaşılıyordu.

Fethi Bey, dikkatini ve çalışma gücünü hükûmet başkanlığı görevinde yoğunlaştırabilmek için İçişleri Bakanlığı’ndan istifa etti. Aynı tarihte, Ali Fuad Paşa’nın çekilmesi ile meclis ikinci başkanlığı da boşaldı (24 Ekim 1923).

Bizimle görüşte ve yapılan çalışmalarda uzlaşma ve işbirliği aramayı gerekli bulmaksızın bağımsız ve gizli çalışan bir grup belirdi. Bu grup, iyi niyetli ve hakkı tutar gibi görünerek bütün parti üyelerini kendi görüşlerine çekmekte başarılı olmaya başladı. Örnek olarak, bir parti toplantısında, İçişleri Bakanlığı’na Erzincan milletvekili bulunan Sabit Bey’in, meclis ikinci başkanlığına da İstanbul’da bulunan Rauf Bey’in meclisce seçilmesini karar altına aldırdı (25 Ekim 1923).

Oysa, ben, Sabit Bey’in İçişleri Bakanı olmasını uygun görmemiştim. Sabit Bey’in bazı illerin valiliklerinde bulunmuş olmasını, yeni Türkiye’nin yeni şartlara bağlı iç işlerini idare edebileceğine yeterli bir delil sayamıyordum.

Rauf Bey’in de meclis ikinci başkanlığına seçilmesini doğru bulmuyordum. Çünkü Rauf Bey, daha dün hükûmet başkanı idi. O makamı, ne

gibi duyguların etkisinde kalarak hareket ettiği için terke mecbur edildiği bilinmekteydi. Buna rağmen, onu meclisin ikinci başkanlığına getirmekle, bütün meclisin onunla aynı görüşte olduğunu yani bütün meclisin, Lozan Barış Antlaşması'nı yapan ve hükûmette dışişleri bakanı olarak bulunan İsmet Paşa'nın aleyhine olduğunu göstermek maksadı güdüliyordu.

Effendiler, yeni meclis, ilk döneminde, gizli bir muhalefet grubunun tuzağına düşme durumuyla karşı karşıya kaldı. Fethi Bey ve arkadaşları, hükûmet işlerini sükûnetle yürütemeyecek bir duruma getirildi. (...) Kötülük, hükûmetin meclisce seçilmesinden ileri geliyordu. Bu gerçeği çoktan görmüştüm.

Ben, mecliste, gizli ve muhalif bir grubun bulunduğunu fark ettikten, meclis çalışmalarında duyguların hâkim duruma geçtiğini gördükten ve Bakanlar Kurulu'nun çalışma düzeninin her gün olur olmaz birtakım sebeplerle altüst edilmekte olduğuna kanaat getirdikten sonra, uygulanması için sırasını beklediğim bir düşüncenin uygulanma anının geldiğine hükmetmiştim. Bunu itiraf etmeliyim. Buna göre, şimdi vereceğim bilgileri ve yapacağım açıklamaları anlamak daha kolay olacaktır.

Effendiler, Halk Partisi'nin Rauf Bey'i kendisi toplantıda bulunmadığı halde meclis ikinci başkanlığına, Sabit Bey'i de İçişleri Bakanlığı'na aday seçtiği tarih 25 Ekim 1923 Perşembe günüdür. Aynı gün ve ertesi Cuma günü hükûmet üyeleri Çankaya'da benim başkanlığimde toplandı.

Gerek hükûmet başkanı Fethi Bey'in ve gerek diğer bakanların istifa etmeleri zamanının geldiğini ve bunun gerekli olduğunu bildirdim. Meclisce yeni hükûmet seçildiğinde, şimdiki hükûmette bulunan üyelerden yeniden seçilenler olursa, onlar bu seçimden sonra da istifa ederek yeni hükûmete katılmayacaklardır, esasını da kabul ettik. Yalnız o zamanlar, bakanlar gibi seçilen ve kabineye dahil bulunan Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, bu kararın dışında bırakıldı. Çünkü ordu yönetim ve komutasının rastgele birisine verilmesi doğru görülmedi.

Effendiler, bu türlü hareketin ve alınan kararın nasıl bir maksada dayandığı incelenirse, şu sonuca varılır: İhtiraslı grubu, hükûmet kurmakta tamamen serbest bırakıyoruz. Şimdiki kabinede bulunan bakanlardan hiçbiri katılmaksızın, tamamen istedikleri kimselerden oluşan, istedikleri gibi bir kabine kurarak memleket mukadderatına hâkim olmalarında bir sakınca görmüyoruz. Fakat ne hükûmet kurmaya ve ne de kursalar bile memleketi yönetme iktidarı göstereceklerine emin bulunuyoruz.

Meclisi aldatmaya çalışan ihtiraslı grup, şu veya bu tarzda bir hükûmet kurmayı başaramadığı takdirde, bir müddet bu hükûmetin idare şeklini ve

idarededeki iktidarını takip etmenin ve hattâ ona yardımcı olmanın doğru olacağını düşündük. Fakat bu şekilde kurulacak bir hükümet, memleket yönetiminde ve yeni gayelerimizi gerçekleştirmekte beceriksizlik gösterir ve başka maksatlara yönelirse, bunu mecliste açıklayarak, meclisi aydınlatma yolunu tercih ettik. Hükümet kurmayı başaramadıkları takdirde, doğacak karışıklığın meclisi uyandıracağı tabii idi. Bunalım ve karışıklığın devamına seyirci kalınamayacağından, işte o zaman, bizzat müdahale ederek ve tasarladığım şekli açıkça ortaya koyarak işi kökünden halledebileceğimi düşünmüştüm.”⁶

Hükümet listesinden endişeliydi

28 Ekim günü Mustafa Kemal parti adına hazırlanan hükümet listesinden endişeliydi. İstanbul basınının muhalifleri öne çıkaran haberlerine de öfkelenmişti. Meclis’ten ayrılırken Kemaleddin Sami ve Halid Paşaların kendisini beklediklerini görünce evine yemeğe davet etti. Kâzım Paşa [Özalp], İsmet Paşa ve Fethi Bey’den Çankaya’ya akşam yemeğine gelmelerini istedi. Ruşen Eşref ve Rize milletvekili Fuad Bey de davetliler arasındaydı.

Bu önemli geceye Çankaya Köşkü ev sahipliği yapamadı. Köşk tamirata alındığı için Gazi ile eşi bahçedeki, küçük eve taşınmışlardı. Cumhuriyet ilanı öncesindeki tarihi toplantı sonradan yanan tek katlı küçücük bir evin, yarısı salon yarısı da yemek odası olarak kullanılan girişinde yapılacaktı. Bu ayrıntıyı o gece toplantıya katılan Ruşen Eşref’ten öğreniyoruz.

Nutuk’ta Mustafa Kemal, o geceyi anlatmıştı:

Bir yemek esnasında, “Yarın Cumhuriyet’i ilan edeceğiz” dedim. Orada bulunan arkadaşlar, derhal fikrime katıldılar. Yemeği bıraktık. O dakikadan itibaren nasıl hareket edileceği hakkında kısa bir program yaptım ve arkadaşları vazifelendirdim. Yaptığım programın ve verdiğim talimatın uygulanışını göreceksiniz. O gece birlikte bulunduğumuz arkadaşlar erkenden benden ayrıldılar. Yalnız İsmet Paşa Çankaya’da misafirdi.

Mustafa Kemal, Latife’den İsmet Paşa için oda hazırlanmasını rica etti. Sabaha kadar çalışacaklar, kanun tasarısını hazırlayacaklardı.

29 Ekim günü

29 Ekim sabah saat ona doğru üyeler oturuma çağrıldı. Parti grup toplantısını, hükümet başkanlığından istifa eden Ali Fethi açtı. Başkan çana dokundu; oturum başladı. Kürsüye birbiri ardına hatipler çıktı.

6 Nutuk, AAM, 2004, s. 539-541 (kısaltılarak).

Mırılıtlar artmıştı. Mustafa Kemal Paşa neden meclise gelmedi, onu da bir dinleyelim, diyorlardı.

Ağır nezle olan Mustafa Kemal'e, berbat bir diş ağrısı musallat olmuştu. Büyük bir gayretle kalktı giyindi, İstiklal Madalyası'nı taktı, öğleden sonra Meclis'e geldi ve kürsüye çıktı. Salonun sessizliğinde söze başladı. Uzun konuşmadı. Meseleyi bir saat kadar inceledikten sonra düşüncelerini umumi heyete bildirecekti. Bir saat sonra da teklifini üç dört kısa cümlede açıkladı.

Teklifi yetkili encümenlerce maddeler haline getirilecek, açık celsede meclisin huzuruna sunulacaktı.

Anayasa değişikliği için gerekli kanun teklifinin hazırlığı uzayınca Mustafa Kemal'in neşesi kaçtı.

“Canım arkadaşlar niçin bu kadar uzatıyorlar?”

Yakın dostu Süreyya Bey [Yiğit] bu bekleyişi şöyle anlatmıştı:

Her nedense, müzakereler biraz uzunca sürmüş olacak ki bu sırada beni dışarıdan çağırdılar. İsteyen Ata'mız imiş. Kendisini biraz heyecanlı gördüm. Bana şu iki maddelik kanunu neden çıkarmadığımı soruyordu.

Kendilerini teskin ettim. Hiçbir arkadaşın yasaya karşı olmadığını ve az zamanda yasanın çıkacağını söyleyerek yanından ayrıldım.

Encümene gittiğim zaman konuşmalar devam ediyordu. Bu sıra sevgili Atatürk beni yine çağırttı. Yanına gittiğimde fazlaca telaşlı ve üzüntülü buldum. Bana, “Canım arkadaşlar niçin bu kadar uzatıyorlar, geç kaldık, halk işitmiş, sokaklarda, meclisin önünde bekleyip duruyorlar. Cumhuriyet ilan edilecek, toplanacak. Çabuk bitiriniz” diyordu.

Kendilerine, “Mazbatanın tanzimi üzerinde çalışılıyor, beş on dakikaya kadar imzalanıp meclise verilecektir,” dedim. Rahatladı.⁷

Latife, kız kardeşleri ile birlikte Meclis'teydi. Meclis'in boyasız tavanı boyanmış, asma petrol lambaları yerine elektrikli avize yakılmıştı. Millet bahçesinde toplaşanların çoğu dinleyici sıralarındaydı.

Sonunda teklif, Meclis'e sunuldu. Akşam saat 18:00'de açık celseye geçildi. Meclis'in yarıdan fazlası tatildeydi. Oturumu ikinci başkanvekili İsmet [Eker] Bey yönetiyordu. Kâtipler Haydar Rüşdü ile Ruşen Eşref idi. Meclis zabıtlarına göre, o gün görüşmeler gayet alakasız bir konu ile başladı, deniz hukuku konuşuldu, yatılı mekteplerdeki memur çocuklarına indirim yapılması ele alındı; sağlık ve sıtma sorunu görüşüldü, Vekil Rıza Nur'un istifası ele alındı.

Reis teklifi okudu ve acilen müzakereye alınmasını istedi, kabul edilmişti. Değişiklik önerileri okundu. Bir numaralı madde “... Türkiye Devle-

7 Hıfzı Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar* içinde Süreyya Yiğit, Remzi Kitabevi, 2010, s. 27.

ti'nin şekli-i hükümeti cumhuriyettir"; İkinci Madde "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslam'dır, resmi dili Türkçedir" biçiminde formüle edilmişti. Cumhuriyet ilan edilirken resmi dil ve devlet dini de madde olarak ana-saya eklenecekti.

Şükrü Hanioglu, ilk defa bir Müslüman toplum cumhuriyet ilan ediyordu, diyor. Osmanlı'da cumhuriyetçiliğin din karşıtı bir kavram olduğunu hatırlatan Hanioglu, anayasaya "Devletin dini, din-i İslamdır" maddesinin de bu nedenle düşünüldüğünü belirtiyor.⁸

Anayasada yapılacak bir başka önemli değişiklik daha vardı. Hükümeti oluşturacak vekiller artık Meclis tarafından değil, cumhurreisi tarafından görevlendirilen başvekil tarafından seçilecekti.

Mete Tunçay, hükümet bunalımını Mustafa Kemal'in çıkarttığını, bakanların tek tek Meclis tarafından seçilme uygulamasına son vermekle bir sorunu çözerken cumhuriyetin ilanını da sağladığını yazıyor.⁹

Cumhuriyet saat 20:30'da ilan edildi

Encümen adına Yunus Nadi söz istedi. TBMM'ye vücut veren gücün Türk milleti olduğunu vurguladı. Hükümet şekli cumhuriyet olunca, bu unvana layık bir zat seçilecek, o da reisicumhur olacaktı. Anayasa değişikliği oylandı. Şair Mehmed Emin [Yurdakul] konuşmasıyla meclisi coşturmuştu. Saat 20:30'da cumhuriyet ilan edildi.

Mustafa Kemal yüz elli sekiz oyla cumhurbaşkanı seçildi. Kırk iki yaşındaydı.

İsmet Paşa'yı ilk başvekili olarak görevlendirdi.

Muhafız taburu erleri öbek öbek şenlik ateşleri yakmışlar, neşe ile silah atarlarken, Mustafa Kemal çok kısa bir teşekkür konuşması yaptı. Sorun dışlarıydı. Hepsini iltihap yapmış onu acıdan öldürmekteydiler. Yıllar sonra neden kısa konuştuğunu anlatırken "Dışlerim çok ağrıyordu" diyecekti.

Latife'nin kız kardeşi Vecihe İlmen, "Hastalığına rağmen cumhurbaşkanı seçildikten sonra çok güzel bir konuşma yaptı. Biz bütün ev halkı onun durumunu bildiğimiz için çok heyecanlanmıştık" diyor.¹⁰

Genç meclis muhabiri Enver Behnan Şapolyo, o günü şöyle aktarıyor:

"Ekim ayının yirmi dokuzuncu Pazartesi sabahı idi. Güneşli bir hava. Samanpazarı ve Karaoğlan'dan insanlar sel gibi meclise doğru akıyordu. Kalpaklı, başlıklı, fesli erkekler ve kadınlar, meclisin karşısındaki Millet

8 Şükrü Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2011, s. 146.

9 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 52.

10 Gülsün Bilgehan, "Çankaya'nın Hanımefendileri", *Milliyet*, 11-12.10.1982.

Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde.

Bahçesi'nde toplanmışlardı. Güneş battı. Karanlık bastı. Buna rağmen halk dağılmıyordu. Meclis'in dar kapısından bir milletvekili çıktı. Orada bulunan gazeteciler, hepimiz milletvekilinin etrafını çevirdik. 'Şu dakika içerde pek mutlu ve tarihsel kararlar veriliyor' dedi."

Cumhuriyetin ilanı Ankara halkına, Meclis Muhafız Bölüğü'nden bir manga askerin meclisin yanındaki bahçeden havaya ateş etmesi ile duyuruldu. Daha sonra bütün illere yıldırım telgraflar gönderildi ve coş-

kulu bir kutlama için harekete geçildi.

Meclis tutanak dergisinde, reisicumhur seçiminin ardından yüz bir pare top atılmasına dair de bir karar görünüyor.

30 Ekim akşamı Çankaya'da büyük bir yemek verildi. İsmet, Fevzi, Kâzım [Özalp] paşalar eşleriyle birlikte geldiler. Kutlama yemeğine, içki içiliyor diye Çankaya sofrasından uzak duran Mevhibe Hanım da katılmıştı. Yemek büyük bir neşe içinde başladı. Rukiye ve Vecihe gecenin mü-kemmel olması için koşuşturdular. Latife misafirlerini coşkuyla ağırladı.

Top seslerinden öğrendiler...

Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'yi örgütlemek için birlikte yola çıktığı arkadaşları, Rauf Bey ile Refet, Ali Fuad ve Karabekir Paşalar cumhuriyet ilanında Ankara'da değillerdi. Üstelik kendilerine danışılmamış, ne düşündükleri sorulmamıştı. 30 Ekim sabahı, Trabzon'da bulunan Kâzım Karabekir, cumhuriyetin ilanını vilayete gönderilen bir telgraftan, İstanbul'da bulunanlar da top seslerinden öğrendi.

Dönem gazetelerini inceleyen Hasan Türker, ilk gün *Tevhid-i Efkâr* dışında basının tavrının olumlu olduğunu söylüyor. Ancak *Tevhid-i Efkâr*'ın başlattığı muhalefet birkaç gün içinde *Tanin* ve *Vatan*'ı etkilemişti.¹¹

Bazı İstanbul gazeteleri bir sabah cumhuriyet idaresine uyandııkları için öfkeliydiler. Eleştirilerde Velid Ebüzziya, Hüseyin Cahid ve Ahmed Emin başı çekmekteydi.

Milli mücadele yıllarında Mustafa Kemal'e destek veren Velid Ebüzziya, "Efendiler, Acele Ediyorsunuz" diyordu. Cumhuriyetin ilanı nedeniyle

11 Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1925*, Dokuz Eylül Yayınları, 2010, s. 116.

hayretler içindeydi. “Herkesin kafasını cumhuriyet diye şişiren” Ahmed Ağaoğlu ile Celal Nuri İleri’ye çatıyordu.

Biz İstanbul gazetecileri ne kafasız adamlarmışız. Onlar cumhuriyeti çoktan kurmuşlar işletmişler de bizim zerre kadar haberimiz olmamış. (...) o kadar muvaffak oldular ki zavallı Anadolu Ajansı bile, bu emsalsiz ve tepeden inme cumhuriyet ilanına şaşakaldı.¹²

31 Aralık günü Hüseyin Cahid, “Cumhuriyet alkış ile, dua ile, şenlik ve şehrayin ile yaşamaz. Onu yaşatmak ister. (...) Cumhuriyet tılsım değildir. Millet Meclisi’nde bir efsun yapıldı bundan sonra her iş kendiliğinden düzelecek, her derdin çaresi kendiliğinden bulunacak değildir” diye yazıyordu.

Rauf Bey’in cumhuriyetin bir günde ilan edilmesini bir emrivaki gibi gördüğü ve endişeli olduğu şeklindeki haber ortamı gerdi. O da tartışmaya son verilmesi dileğiyle “Ben hassaten memnunum” şeklinde bir açıklama yaptı.

Tartışmayı aşırı sertleştiren Yunus Nadi’nin yazısıydı. “İstanbul’da bu karardan memnun olmayanlar bulunduğunu biliriz. Onlar er geç sarayları kafalarına geçirilecek mahlukat ile yardakçılardır” diyordu.

Hüseyin Cahid, padişahlara bile verilmeyen yetkinin anayasanın 12. maddesi ile Mustafa Kemal’e verildiğini –başvekilin cumhurreisi tarafından seçilmesi, başvekil tarafından kurulacak vekiller heyetinin de yine cumhurreisi tarafından onaylanması– Ankara basınının sarhoş naraları attığını yazacaktı.

Ahmed Emin de aynı düşüncedeydi: “Cumhuriyet şeklini hoş görmeyecek kimse yoktur. Bütün endişeler hâkimiyeti milliye ruhunun mahfuz kalıp kalmayacağına ve işlerimizin serbest münakaşa tarikiyle görülüp görülmeceğine aittir.”

Mustafa Kemal *Nutuk*’ta şöyle demişti:

Efendiler, görüyorsunuz ki, cumhuriyet ilânına karar vermek için Ankara’da bulunan bütün arkadaşlarımı davet ederek onlarla görüşüp tartışmaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü, onların da aslında ve tabii olarak benim gibi düşündüklerinden şüphe etmiyordum. Halbuki, o sırada Ankara’da bulunmayan bazı kişiler, yetkileri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden, düşünce ve rızaları alınmadan cumhuriyetin ilân edilmiş olmasını bize gücenme ve bizden ayrılma sebebi saydılar.

12 “Kaçırdılar Sanıyorduk Meğer Sıkı Tutuyorlarmış”, *Tevhid-i Efkâr*, 01.11.1923.

“Zehirli makaleler”

Mustafa Kemal'i destekleyen *İleri* gazetesi, “Zehirli makaleler huzur ve asayiş ihlal ederse hükümet oraya bir İstiklal Mahkemesi göndermeye mecbur olur” şeklinde bir tehdit savurdu. Ardından da hükümeti hoşgörü politikasını terk etmeye çağırdı. Dört gazetenin adını veriyor, “zehirli tenkitler”de bulunduklarını, “kaydırılmış, kaptırılmış kalemlerin” meşruiyet dairesinde susturulması gerektiğini savunuyordu.

Ahmed Emin'in yazdığına göre, Ankara kendisinden farklı düşünmeyi kabul etmiyor, bu da serbest tartışma ortamını yok ediyordu. Hüseyin Cahid, “Diktatörlükten korkuyoruz. Diktatörlüğe doğru yürünmekte olmasından korkuyoruz” sözleriyle ona katılmıştı.

İstanbul basınına tehdit eden iki ünlü gazeteci Yunus Nadi ile Celal Nuri gazeteci kimliklerinin yanı sıra mebustular. İkisi de Anayasa Komisyonu'nda idiler.

Matbuat Umum Müdürü Zekeriya [Sertel] İsmet Paşa'ya, İstanbul basınının saldırılarını durduracak bir yol önerdi. Amerika cumhurbaşkanı gibi her hafta bir toplantı ile basın aydınlatılabilirdi. Ancak İsmet Paşa bu fikre sıcak bakmadı.

İstanbul gazeteleri, basına sansür konacak diye haberler yapıyordu. Dedikoduları durdurmak isteyen Zekeriya Bey Anadolu Ajansı aracılığıyla sansür iddiasını tekzip etti: “Türkiye Cumhuriyeti en müşkül dakikalarında bile hürriyet-i matbuata tamamen riayet etmiştir. (...) Türkiye Cumhuriyeti hürriyet-i matbuata hürmetkârdır ve hürmetkâr kalacaktır” şeklinde bir açıklama yaptı.

Ertesi sabah İçişleri Bakanı Ferid Bey, Matbuat Umum Müdürü'ne, “Sen gene ne yapmışsın Zekeriya?” demişti.

“Ne yapmışım?”

“Hükümetin basına sansür koymayı düşünmediği hakkında bir bildiri yayınlamışsın.”

İstifa etmek üzere müdürlüğe geri döndüğünde ona arkadaşları bekle dediler. Bekledi, iki gün içinde görevinden alındı.¹³

Kalp krizi değil, göğüs ağrısı

Mustafa Kemal, Kasım ayında peş peşe iki göğüs ağrısı geçirdi. Dr. Neşet Ömer Bey gelmiş, endişeye gerek yok demişti.

Utkan Kocatürk'ün kronolojisine göre ilkinin tarihi 11 Kasım'dı. Latife İstanbul'da idi.

Yaver Salih, Latife Hanım'ın Ankara'ya dönmek isteğini reisicumhura iletmış, Latife 14 Kasım Çarşamba günü kalkan trenle geri dönmüştü.

13 Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 128-129.

Mustafa Kemal'in rahatsızlığı sırasında dahiliye mütehasssısı Prof. Dr. Neşet Ömer [İrdelp], Çankaya'ya iki kez çağrıldı. İlki 13 Kasım, ikincisi ise 27 Kasım'da.¹⁴

Neşet Ömer, muayene ve laboratuvar tetkiklerine bakarak olayı kalp krizi olarak değerlendirmemiş, yorgunluğa bağlamıştı. Raporunda kalpte ve akciğerde bir arıza meydana gelmediğini, reiscumhurun tansiyonunun normal olduğunu, aşırı yorgunluktan bir elem-i asabi geçirdiğini, göğüs anjini (angina pectoris) nöbeti geçirmediğini belirtmişti.¹⁵

Neşet Ömer'in bu titiz teşhisine rağmen Mustafa Kemal'in rahatsızlığı sayısız yazılı kaynağa kalp krizi olarak geçti. Utkan Kocatürk'ün kronolojisinde de "koroner spazm" olarak adlandırıldı.¹⁶

Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü isimli kitabında Dr. Eren Akçiçek de Neşet Ömer'in "elem-i asabi" teşhisinin altını çiziyor.

Görüşüne başvurduğum kardiyolog Mehmet Baltalı, Neşet Ömer'in teşhisini doğruluyor; Mustafa Kemal'in geçirdiği göğüs ağrısını şöyle yorumluyor: "O zamanki tıbbi imkânlar kalp krizi tanısının konmasında yeterli değildi. Yaşamının ilerleyen yıllarında göğüs ağrılarına ve nefes darlığına neden olmadığına göre, rahatsızlığının kalp damarlarının daralması veya tıkanmasından kaynaklanmadığı söylenebilir."¹⁷

"Öbür dünyaya gitmişim"

Mustafa Kemal'i istasyondaki dairesinde ziyaret eden Ali Fuad Paşa "Daima pembe olan yüzünün rengi sararmıştı. Nefes darlığı gibi haller hissediliyordu" diyor. Bir ay evvel dinç ve sağlam bıraktığı arkadaşının bu hali onu çok üzmüştü.

Mustafa Kemal, Ali Fuad'ı yanaklarından öptükten sonra ona kanepede yanında yer gösterdi: "Hastalığımdan çok müteessir olduğumu bana söylediler. Teessürün el'an halinden anlaşılıyor. Şimdi çok iyiyim. Hele birer kahve sigara içelim. (...) bundan sonra günde bir iki sigara, o kadar kahve içebileceğim. Mümkün olursa bunları büsbütün terk edeceğim. İçki ağzıma koymayacakmışım. Doktorların tertip ettikleri liste mucibince yemek yiyorum. Latife'nin rejim ve perhiz hususunda ne kadar ciddi ve dikkatli olduğunu bilirsin. Onunla oynamaya gelmez. Çocuk gibi kendisine itaat ediyorum."

14 Faruk Alpkaya, "Anadolu'da Yedi Gün, 4.02.1340", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 194-193.

15 Bedii Şehsuvaroğlu, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hür Yayın, İstanbul, 1981, s. 11-12.

16 *Latife Hanım* isimli biyografi kitabımda, (2006) ben de Neşet Ömer'in teşhisini gözden geçirip rahatsızlığı kalp krizi olarak yazmışım.

17 Kardiyolog Mehmet Baltalı ile görüşme, Temmuz 2015.

Mustafa Kemal başlangıçta çok dikkat ediyor, Latife'nin sözünden hiç çıkmıyordu. Çünkü ölümden döndüğünü düşünüyordu. Ali Fuad Paşa'ya anlatmıştı o gün yaşadıklarını...

Yirmi gün kadar evvel, bir sabah köşkün bahçesine inmiştim. Bahçede gezindim ve bir kahve içtim. Bu esnada büyük bir yorgunluk hissettim. Köşke girip istirahat edeceğim sırada tamamen kendimi kaybetmişim. Bundan sonra ne olduğunu bilemiyorum. Gözlerimi açtığım zaman, kendimi yatağımda uzanmış, halsiz buldum. Etrafımdakileri teşhis edebildim. Fakat kapıda duranları tanıyamadım. Kimseye bir şey sormadım, neler olduğunu kendim bulmak istiyordum. Bana öyle geldi ki, ben evvela öbür dünya gitmişim, sonra mucize kabilinden tekrar bu dünyaya dönmüşüm. Ahreti görecektik kadar öbür dünyada kaldığıma kani olmuştum. Fuad Paşa kardeşim, cidden büyük bir tehlike atlatmışım.

Ali Fuad arkadaşını, “Ömrünüzün yarısınıdasınız. Kendinize dikkat edecek olursanız daha çok seneler yaşarsınız. Bir müddet sonra Latife Hanımefendi'nin dikkat ve ihtimamıyla afiyet bulacaksınız” diye teselli etti. Bunun üzerine Mustafa Kemal, “Emin olunuz kardeşim, bu sefer tam rejim yapacağım. Ben yapamadığım zaman Latife'nin yaptıracağına inanabilirsiniz. Seninle bu akşam bize gidelim, Latife seni görürse çok memnun olur” dedi.

Latife Mustafa Kemal'in hastalığını izleyen günlerde eşinin içkisine, sigarasına, kahvesine karışıyordu. Her gün tabakasına on sigara koyuyor ve bununla yetinmesini rica ediyordu.

Yakın arkadaşlarının ziyaretine de sınır koymuş, hepsi ateş püskürmüşlerdi:

“Çıkamayacağın ağaca neden papuç çıkarırsın... Doktordan izin almış... Hıh... Latife Hanım Hazretleri'nden izin aldın mı?”¹⁸

Ne var ki, Mustafa Kemal beş on günlük perhizden sonra sık sık kahve içmeye başlamıştı. Köşkteki hizmetçilerden birini kandırarak hususi sigaralarından yüzlük bir iki paketi de istasyondaki hususi kalem binasındaki çalışma odasına gizlemişti.

Doktorlar dinlenmesi gerektiğini söylediklerinde, Latife, “Neresi uygun?” diye sordu. Neşet Ömer, “Bir kıyı şehri her bakımdan iyi olur” deyince İzmir gezisine karar verildi.

Baş başa kaldıklarında Mustafa Kemal, “Yönetimi iyice eline aldın Latife, bravo! Bu kadar becerikli olduğunu bilmiyordum” diye latife ediyordu.

18 İsmet Bozdağ, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 220-221.

“Bayan Kemal Türkiye’yi yönetebilir...”

Dış basın Mustafa Kemal’in hastalığına büyük ilgi gösterdi. Mustafa Kemal sağlığına kavuştuktan günler sonra, 23 Aralık’ta *New York Times* gazetesi, “Kemal’in dul eşi Türkiye’yi yönetebilir” başlığıyla bir yoruma yer verdi. Frederick Cunliffe-Owen imzalı haberin özetlenmiş içeriği şöyle:

Ağır bir kalp krizi geçiren Mustafa Kemal Paşa iki aydır rahatsız. Bütün görevleri üzerinde topladığı için ölümü halinde neler olacağı kestirilemiyor. Ulusal ya da uluslararası çapta ikinci bir isim yok. Elbette Lozan delegesi olarak tanınan İsmet Paşa, Başbakan Fethi Bey ya da Balkan Savaşları’nın donanma kahramanı olarak tanınan Rauf Bey’in yönetime gelebileceği düşünülebilir. Ancak, bir bölümü Kürtlerden oluşan Milli Meclis’teki muhalifleri bu isimler nasıl idare edecek? Kürt temsilciler hâlâ barbarlığı terk etmedi; uluslararası politikanın önemini ve dostluk içinde bir arada yaşamanın gereğini kavrayamadılar.

Kimileri böyle kritik bir anda Kemal’in zeki, ilerici ve zengin karısının onun yerine ülkeyi yönetebileceğini düşünüyorlar. Eğitimini yurtdışında yapan bu kadın, ruh ve görüş olarak da kadın kurtuluş hareketinin temsilcisi.

Doğu’da Saba Melikesi ve Japon imparatoriçesi Haruko ülkelerini yarım asra yakın başarıyla yönetmişlerdi. Latife Hanım da ölümü halinde kocasının çizmelerini giyebilir.¹⁹

Cumhuriyet’in ilanını izleyen günlerde Amerikan basınında Latife ile ilgili başka haberler de yer aldı. Bunlardan biri 3 Kasım 1923’te “Bayan Kemal ile Çay (Tea With Mrs. Kemal) başlığıyla *Boston Daily Globe*’da yayımlandı. İzlenim-haberde, öncelikle Latife Hanım’ın fiziki görünümüne ve kıyafetine yer verilmişti:

Ufak tefek, ama giyim kuşamı ve hali tavrıyla kendisini daha olgun ve yapıklı göstermeyi başarıyor. Oturaklı bir güzelliği var. “Kısa boylu ve şişman” değil, balık etinde.

Genelde, iki parçalı kıyafetleri tercih ediyor. Etekleri çok bol, pilili ya da büzgülü. Üzerine de ayaklarına kadar uzanan çok kaliteli siyah ipek pelerinler giyiyor. Pelerini, içine giydiği avrupalı elbiseyi gizlemiyor. Daima peçesiz. Yüzünü kapatmak için taktığı yaşmak ya da peçeyi başından geriye atıyor. Bilekten bağlı iskarpın, ya da süvari çizmesiyle – Rus botlarıyla– geziyor. Boynundan hep renkli bir şey görünüyor.

Tercih ettiği Türk kıyafetlerine çok seçkin bir zevk hâkim.

Binici kıyafetinde değilse zarif ayakları ve bilekleri hep açıkta.

Çay davetine Mrs. Smith ile birlikte giden *Boston Globe* muhabiri G. W. Warren kabul edildikleri odayı ve ortamı şöyle anlatmıştı:

19 Frederick Cunliffe-Owen, “Widow of Kemal May Rule Turkey”, *New York Times*, 23.12.1923; İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, Everest Yayınları, 2001, s. 194.

*Latife, yakın arkadaşı
Galibe (Okyar) ile.*

Masanın başında oturan Latife hanım, yanına da Mrs Smith'i oturtmuştu. Çay sofrası hazırды. Dört hanım daha gelince iki çay masası birleştirildi. Latife Hanım getirilen çayı zarafetle sundu. Çay servisine yardım eden Başbakan Fethi Bey'in eşi Galibe Hanım, özgür Amerikalı kadınları rahatlıkla cebinden çıkarır. Harika lezzetli pastalar ikram edildi. Çay sofrasının yüz yıllık el dokuması beyaz keten örtüsü ile porselenler uyum içinde değildi. Her şey kaliteli ve güzeldi ama birbirine pek yakışmamıştı.

Evdeki parçalar kişisel bir zevki yansıtmaktan ziyade, pek çok karmaşık zevkin toplamıydı.

Masanın üzeri ceviz, şam fıstık ve badem ile süslenmişti. Pastalar şahaneydi. Çay çok başarılıydı. Paşanın özel sigaraları getirildi ve bütün hanımlar sigara yaktı.

Haberde adı geçen Galibe Hanım (d. 1899), Fethi Bey'in eşi, Latife'nin de Ankara'daki en sevgili arkadaşıydı. Diplomat kızı olduğu için Avrupa'da okumuştı. Birkaç dil bilir, çok kitap okur, şık giyinirdi.

G. Warren şu sahneye de yer vermişti:

Gramafona bir vals plağı konuldu. Mrs Smith Latife Hanım'a benim dansettiğimden söz etmiş. O da bir gösteri yapmamı istemiş. İçindeki şeytan onu dürtmüş olmalı ki, oturma odasında dans edilmesini istedi. Herhalde maksadı davete katılan yaşlı kuşaktan kadınları şoke etmektir. Neyse ki, Münih'te üç yıl tıp okumuş çok güzel ve utangaç bir genç kadın bana eşlik etti.

Dans faslı altı gösterinin ardından noktalanmıştı.²⁰

Latife Hanım baloda

2 Aralık 1923 tarihli *Washington Post* gazetesinde İngiliz ataşesi imzasıyla "Türk haremının güzelleri artık yabancılarla dans ediyor" başlığıyla bir haber yayımlandı. Haberin sunuluşu yakışıksızdı. Adı İstanbul'un kurtuluşuyla anılan Şükrü Naili Paşa, bir hayır kurumu adına balo tertip etmiş, bu baloya Latife Hanım da katılmıştı.

İlk kez yabancı misyon ile bir araya gelen Türk kadınlarının son moda kıyafetler içinde dans ettiğini anlatan haber kadınları aşağılayan bir dille kaleme alınmıştı.

20 G. W. Warren, "Tea With Mrs Kemal", *Boston Daily Globe* (1923-1927), 3.11.1923; ProQuest Historical Newspapers: Boston Globe (1872-1979) Bu haber için Tanfer Emin Tunç'a teşekkürler.

Salondaki kadınlardan biri İngiliz ataşesine, Şükrü Naili Paşa ile dans eden kadını işaret etmiş ve işte Madam Kemal demişti. Ataşenin anlatımına göre Madam Kemal, vücudunu saran dekolte elbisesini mevzun bedenine yakıştırmış, Batı stilinde yapılmış siyah saçlarını da bir sorguçla süslemişti.

Haberde dikkat çekilen nokta ilk kez kamuya açık bir salonda Türk kadınlarının yabancı misyon görevlileriyle dans etmeleriydi.²¹

Gecenin düzenlenmesinden önce kanunlarda, Müslüman kadınların dans etmesine engel olmadığı duyurulmuştu.

21 "Beauties of Turkish Harems Now Dance With Foreigners", *The Washington Post*, 02.12.1923.

49. BÖLÜM Hilafet Kaldırılıyor

Abdülmecid halife seçildikten sonra Mustafa Kemal, ondan “Müslümanların Halifesi” dışındaki unvanlarını kullanmamasını istedi. Ancak o bu uyarıyı kaale almadı. Cuma selamlıklarında Fatih Mehmed’inkini andıran bir sarık taktığı görülünce kendisine halifeliliğin saltanat olmadığı hatırlatıldı ve redingot giymesi tavsiye edildi.

Halifenin devletin başı olduğunu düşünenlerin sayısı az değildi. Hanedan Padişahlık sarayında, Dolmabahçe’de yakışıklı ve karizmatik Abdülmecid Efendi’nin şahsında yaşamaya devam ediyordu.

Mustafa Kemal, Lozan’da bulunan İsmet Paşa’ya “Halifeye saltanat hukuku vermek hevesinde bulunan mürtecilerin için için teşebbüsleri beni çok gazaba getiriyor” diye yazmıştı. Halifenin görkemli Cuma selamlıkları düzenlemesi, İstanbul’a gelen hükümet yetkilileri ya da yabancı devlet temsilcileri tarafından ziyaret edilmesi hiç hoşuna gitmiyordu. İsmet Paşa bile Lozan dönüşü halifeyi ziyaret edip etmeyeceğini Mustafa Kemal’den sormuştu.

Halifelik makamı ile ilgili tartışmalar, Cumhuriyet ilanının hemen eresinde halifenin istifa edeceğine dair bir haberin ardından başladı. Haber yalanlandı ama tartışma devam etti. İstanbul Baro Başkanı Fikri Bey, Halife Abdülmecid Efendi’ye hitaben bir mektup kaleme aldı ve *Tanin* gazetesine verdi. Bu kadar mühim bir kuvveti terk etmek intihar olur, diyordu.¹

Ankara’da mesele tartışılıyordu. Hilafetin Anadolu’da bir başka yere, örneğin Konya’ya gönderilmesi; İstanbul’da kalması ya da Türkiye’den ihracı üç ihtimal olarak ele alınıyordu.

İkdam gazetesi sahibi Ahmed Cevdet’in yorumu bambaşka idi: İstanbul, hilafet sayesinde Türkiye’nin elinde kaldığına göre, halifenin İstanbul’dan gitmesi halinde Doğu Trakya da kaybedilebilirdi.

Hint Müslümanları liderleri Ağa Han ile Emir Ali, İsmet Paşa’ya hilafetin güçlendirilmesini isteyen bir mektup yolladılar. Mektup üç büyük İstanbul gazetesinde yayımlandı ve kızılca kıyamet koptu. Yeniden İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Hüseyin Cahid, Ahmed Cevdet, Velid Ebüzziya ve yayını yapan gazetelerin sorumlu müdürleri gözaltına alındı. Savcı Vasıf [Çınar] Bey’di. Gazeteciler ve meşrutiyeti cumhuriyete tercih ettiğini yazan Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey vatana ihanetten idamla yargılandılar. Neyse

1 Bu bölümde yer alan gazete haberleri için bkz. Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1925*, Dokuz Eylül Yayınları, 2010, s. 134-187.

ki, gazeteciler beraat ettirildi; beş yıl kürek cezasına çarptırılan Lütü Fikri Bey'i de TBMM affetti. Herkes karara teşekkür ediyordu.

İstanbul gazetecilerine davet

22 Ocak'ta İsmet Paşa, İzmir'de dinlenen Mustafa Kemal'e bir telgraf gönderdi: Halife, bütçesinde artış istiyordu. Mustafa Kemal sinirlendi, telgrafı Latife'ye de okudu.

Mustafa Kemal, İstanbul'dan bir grup gazeteciye İzmir'e davet etti. Gönüllerini alacak, hilafet konusunda görüşlerini soracaktı. Gazeteciler 2 Şubat akşamı İzmir'e geldiler. Başyazar ve gazete sahiplerinden oluşan grupta, Ahmed Cevdet, Hüseyin Cahid, Ahmed Emin, Celal Nuri ve Necmeddin Sadak vardı. Davetli gelenlerden Velid Ebüziyya, ziyaretin Cumhurbaşkanlığı Mustafa Kemal'in isteği üzerine yapıldığını gazetesine yazdığı için görüşmeye kabul edilmedi.

4 Şubat günü üç saatlik görüşmenin ardından Latife'nin aile evinde sofraya oturuldu. Gazeteciler Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın çaldığı müzik eşliğinde Latife Hanım'ın da katıldığı güzel bir yemek yediler. Sofrada Şükrü [Saraçoğlu] ile Mahmud Esad beyler de vardı.

Mustafa Kemal gazetecilere, "İstanbul'da oturan halife hakkında ne düşünüyorsunuz? Saltanat kaldırıldıktan sonra halifelik'in korunmasında tehlike görmez misiniz?" diye sordu.

Herkes fikrini söyledi. Konya'ya gönderilsin diyen de oldu, İslam dünyasına karşı bir kuvvet olarak korunsun diyen de. Mustafa Kemal yanıtlardan tatmin olmamıştı. Halifelik'in kalkması gerektiğini anlattı.

Ahmed Emin, "Gazi memleket işlerini elbirliği ile yürütmek bakımından basınla kurulacak barışa ve dostluğa büyük değer veriyordu" diyor.²

Mustafa Kemal, harp oyunları için İzmir'e gelen İsmet, Kâzım ve Fevzi Paşalara da meseleyi açtı. Hilafete son vermek konusunda, ordunun onayını aldı. Halife ve hanedan Dolmabahçe Sarayı'nı ve ülkeyi terk etmeliydi.

Mustafa Kemal, 14 Şubat günü de İstanbul'dan gelen Darülfünun heyetini kabul etti; "Bir laiklik hareketini Türk milleti nasıl kabul eder?" konusunu önlerine koydu.

Bütçe görüşmeleri

Hilafet önce bütçesiyle eleştirilere hedef oldu. *İleri* gazetesi yazarı Celal Nuri, İzmir'den İstanbul'a dönüşünde "Hanedan sultanına hâlâ aylık verecek miyiz?" yazısıyla ilk atışı yaptı. İkinci atış *Akşam* gazetesi yazarı

2 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 2, Pera Turizm ve Ticaret, 1997, s. 916-918.

Yakub Kadri'den geldi: Cumhuriyet bütçesinden vatan haini Vahideddin'in kızlarına para ödeniyordu. Hem de sultan başlığı altında!

25 Şubat günü de Yusuf Akçura, Meclis'te hilafet bütçesini ağır bir dille eleştirdi. Kırk dokuz kadın ve yirmi iki erkeğe maaş ödeniyordu.

"Hilafete bir memuriyet diyelim, tahsisatı kabul edelim. Diğerlerinin vazifesi nedir?"

Meclis görüşmelerindeki eleştiriler hilafet ile sınırlı kalmadı. İzmir mebusu Şükrü Bey [Saraçoğlu], hilafet ile doğrudan bağlantılı bir başka meseleye dikkat çekti, Şeriyeye Vekâleti'nin kaldırılıp din ile siyasetin ayrılması gerektiğini savundu. Hatta Arapça alfabeden vazgeçilmesini önerdi. Şükrü Bey'e [Saraçoğlu] sinirlenenlerin sayısı kalabalıktı.

27 Şubat günlü oturumda Vasıf Bey sordu: "Halifenin selamlık merasimini görüyor musunuz?" Şeriyeye ve Evkaf Vekâleti lağvedilmeli, medreseler kaldırılmalıydı.

Ahmed Emin, "Eski hanedan halife namıyla saltanat sürdürükçe kimse cumhuriyetin bekasına emniyet etmeyecek" diye yazdı.

Halife Abdülmecid

On beş ay halifelik yaptıktan sonra hücumları üzerine çeken Abdülmecid elli altı yaşındaydı. Resim, piyano ve pek çok sanat dalıyla ilgili bir hanedan mensubuydu. Küçük yaşta askeriye'nin topçu sınıfında eğitim görmüş, binicilik, avcılık, güreş, eskrim, resim ve müzikle ilgilenmişti. İyi düzeyde Arapça, Farsça ve Fransızca, yayınları takip edecek derecede Almanca ve İngilizce bilirdi. Sanat ve edebiyat çevresiyle yakın ilişki içindeydi. Türk ressamı tarafından Avrupa'da açılan ilk sergiye, 1918 Viyana Sergisi'ne dört tablosuyla katılmıştı. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin fahri başkanlığını yapmış, Fransa'ya resim ve piyano eğitimine çok sayıda öğrenci göndermişti.

Bembeyaz dalgali sakalı ile son derece etkileyici bir görünüme sahipti. Aslında bu görkemli sakal takmaydı. Sultan Abdülmecid'in torunu Burhaneddin Cem, Abdülmecid göreve başladığı gün annesi Şadiye Hanım ile saraya ziyarete gitmişti: "İki buçuk yaşındaydım. Halife bahçedeydi. Güzel gösterişli beyaz sakalını hatırlıyorum. İki elimle sakalına yapışıp bütün gücümle çektim. Sakal takmaymış, annem çok utandı. Beni hızla uzaklaştırdığını hatırlıyorum" diye anlatmıştı.³

Arka plan

Celal Nuri, hilafetin kaldırılışının perde arkasını *İleri* gazetesinde yazmıştı. Mustafa Kemal, bu konudaki düşüncelerini daha İzmir'e gitmeden sevdiği birkaç mebus ve vekille paylaşmış; dönüşünde Celal Nuri, Yunus

3 Kerime Senyücel, *Hanedanın Sürgün Öyküsü*, Timaş, İstanbul, 2009, s. 52.

Nadi ve Vasıf Beylerden kanun tasarısını hazırlamalarını istemişti. Bu üç mebus Cuma geç saatlere kadar Çankaya'da çalışmışlar, başvekil de onlara katılmıştı. Celal Nuri'nin kaleme aldığı taslaklar fırka toplantısında görüşülmüş, maksat bir iken yine de hayli münakaşa olmuştu.⁴

1 Mart'ta Mustafa Kemal yeni yasama dönemini açarken hilafetin geleceğine ilişkin açıktan bir şey söylemedi. Meselenin "Fırka toplantısında görüşülüp tartışılacağını" açıklamakla yetindi.

Hilafetin kaldırılmasına artık kesin gözüyle bakıyordu.

Osmanlı tipik bir İslami devlet miydi?

Laik uygulamalar bu topraklara yabancı mıydı?

Anayasa Hukukçusu Bülent Tanör bu soruya şu cevabı veriyor:

Teokratik niteliğine karşın Osmanlı İmparatorluğu, genellikle sanılanın aksine, tipik bir İslami devlet değildi. İslam yasası, devleti düzenleyen tek kaynak olmak şöyle dursun; devlet düzeninin temelleri esas olarak kanun ve kanunnamelere dayanıyordu. Devletin siyasi örgütlenişinin temelini kuran bu metinler, "dinsel hukuktan bağımsız, laik kökenli bir bütün" oluşturmaktaydılar.⁵

Tanör'e göre, Osmanlı'da devlet otoritesi dinsel otoriteye hep üstündü. Şeyhülislam padişah tarafından atanır, azledilir, bazen idam edilirdi. 1876 Anayasası devlet dinini İslam olarak saptamış, hilafeti anayasallaştırmıştı. 1909 yılında da şeyhülislam vekiller heyetine alınmış, şeri mahkeme ve medreselerin başına getirilmişti. Yasalar fıkıh ve şeriat hükümlerine uygun olacaktı. Ancak aynı dönemde devlet yapısı dinselikten uzaklaştırılmış, kabineye giren şeyhülislam fetva bağımsızlığını yitirmiş, sonra da kabineden çıkartılmıştı.

"Osmanlı düzeni katıksız dinsel değildi, önemli dindışı payandalara sahipti" vurgusunu yapan Tanör, sultani (dünyasal) otoritenin, örfi hukuk, kanunnameler, dindışı halk kültürü vb Tanzimat ve Meşrutiyet'in getirdiği düşünce, kurum ve kuralla sekülerleşmeyi ileri boyutlara taşıdığını, din ve vicdan özgürlüğünün hukuken güvencede olduğunu vurguluyor.

Birinci Dünya Savaşı ertesinde milliyetçiliğin yükselmesiyle siyasetin ve siyasal aktörlerin yapısı yenilenip ulusal-laik nitelik kazanırken, dinsel önderler, laik ulusçuların önderliğini tanımaya başlamışlardı.

II. Abdülhamid'in eğitim hamlesinin laik pozitivist bir zihniyet ortamını beslediğine dikkat çeken Bülent Tanör, Türkiye'nin 1920'li yıllara bu birikimlerle girdiğini belirtiyor ve "Türk laikleşmesi ne Batılı güçlerin bir eseridir, ne de bunlar tarafından hazırlanmış bir tasarıdır" diyor.

4 Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1925*, Dokuz Eylül Yayınları, 2010, s. 181.

5 Bülent Tanör, *Kuruluş Kurtuluş* içinde "Laiklikleş(tir)me", Cumhuriyet Kitapları, 2002, s. 259-292; Bülent Tanör, "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi", *Saçak dergisi*, Sayı 18, Temmuz 1985.

Hilafet Kanunu Meclis'te

Hilafete ilişkin kanun teklifi Urfa milletvekili olan bir şeyhin öncülüğünde hazırlandı. Şeyh Safvet Efendi ve elli üç arkadaşı adına verilen önergede hilafet kisvesi altında Türk ulusuna felaket getiren hanedanın son kalıntılarının da kaldırılması isteniyordu.

Adliye Vekili Seyyid Bey, hilafet görevinin cumhurbaşkanına ya da Meclis'e verilmesinin uygun olacağını söyledi.

2 Mart günü, Meclis toplandı. Oturum çok kalabalıktı. Türkiye'nin laiklik uygulamasında yıllardan beri tartışılan adımlar o gün atılacaktı. Üç kanun teklifi art arda görüşüldü: Birincisi, Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ni kabine dışında bırakıyor; ikincisi eğitim ve öğretimdeki ikiliğe son vermeyi amaçlıyordu. Diyanet İşleri Reisliği kurulacak, medreseler kapatılacaktı. Türkiye kadar Dünya Müslümanlarını da ilgilendiren üçüncü adım ise hilafete son verilmesiydi. Hanedan mensupları sınır dışı edilecek bütün varlıkları millete geçecekti.

O gün Meclis'te hiçbir şey yeterince tartışılmadı. Hilafetin devamından yana olanlar ya orada değillerdi ya da sustular. Din-devlet ilişkisi üzerine eleştirel çalışmaları olan İsmail Kara, Meclis'te, ivedilikle görüşülen bu kanunların önemleriyle, muhtevalarıyla mütenasip bir ciddiyetle tartışılmadan kabul edildiklerini söylüyor.

Meclis'in tek bağımsız mebusu Gümüşhane milletvekili Zeki Bey, hilafetin kaldırılmasına muhalefet eden tek sestti. 3 Mart 1924 tarihli konuşması da tekti.

“Hür bir fikir söylenmeyecek mi? Ben milletin efradındanım, fırkanın değil. Umdelerden bahsetmeye selahiyetim vardır”... diye sözlerine başladıktan sonra halifenin Meclis tarafından seçilmesine dair kanunu hatırlatarak, mevcut kanunun ne zaman kaldırıldığını sordu. Sık sık sözü kesilen Zeki Bey'e “Jurnalcisin, Damat Ferid'in dostusun, in aşağı” diye laflar atıldı. Zeki Bey'in sözleri şöyleydi:

Biz düşündüklerimizi kendi arzu ettiklerimizi, doğrudan doğruya halka mı kabul ettireceğiz? Hâkimiyet bilakayduşart milletin midir, hâkimiyet bilakayduşart Meclis-i Milli'nin midir?

Bugünkü günde gördüğüm vaziyet şudur: Cumhuriyet devam ettiği halde saltanata doğru yürüyor.

İtiraz var mıydı?

İsmet Paşa anılarında, “Hilafetin kaldırılmasında daha çok mukavemet görmüşüzdür. Saltanatın kaldırılması daha kolay olmuştu. Çünkü hilafetin baki kalması, Meclis'teki saltanat taraftarlarını tatmin ediyordu. (...) hilafetin ilgası ondan sonra ihtilafların başlıca kaynağı olmuştur” diyecekti.

Hilafet tartışmaları sırasında, bazı mebusların Mustafa Kemal Paşa'ya halifelığı üzerine almasını teklif ettikleri, onun, "Ben samimiyim, mefkûre adamıyım. Maksadım bunlar değildir. Bilakis hilafeti lağvetmektir. Allah ile kul arasında vasıta olamaz" yanıtını verdiği *İleri* gazetesi tarafından aktarılmıştı.

Gazetelerde yer alan ortak bir habere göre, Halk Fırkası grubunda Mustafa Kemal, hanedana mensup kadınlarla damatların sınır dışı edilmemeleri için bir teklif vermiş, ancak kabul görmemişti.⁶

"Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi" başlıklı antolojinin sahibi olan Prof. İsmail Kara'ya göre, "Bu kanun, sadece hilafetin ilgasını değil, aynı zamanda yeni Türk devletinin dini kimlikten bütünüyle soyutlanmasını ve İslam dünyasıyla merkezi irtibat noktası olan makamdan mahrum bırakılmasını ifade ediyordu."⁷

Hâkimiyet-i Milliye, "Ey İstanbullular bilmiş olunuz ki, bazı gazetelerin zehirli makaleleri huzur ve asayışı ihlal eder... katilane dedikoduları emniyeti ortadan kaldırır, hangi hükümet olursa oraya bir İstiklal Mahkemesi göndermeye mecbur olur" uyarısı ve tehdidine yer vermişti.

Hilafetin kaldırılmasını izleyen birkaç hafta boyunca Mustafa Kemal'in pek ortalıkta görünmediği anlatısına yer veren Andrew Mango, yalnızca birkaç taşra hocası başkaldırdı, diye yazıyor.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu

Öğretimi birleştiren yasa ile birlikte bütün öğretim kurumları Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştı. Kanunun gerekçesinde şu ifade yer almıştı: "Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye, bir memlekette iki türlü insan yetiştirir."

İsmail Kara'nın, Tevhid-i Tedrisat Kanunu yorumu şöyle: "Uygulama, eğitimin birleştirilmesi şeklinde değil, geleneksel eğitim kurumlarının, medreselerin, ilmiye sınıfının yani farklı bir anlama ve yorumlama biçiminin ortadan kaldırılması, yok edilmesiyle neticelen(diril)miştir."⁸

Kara'ya göre kanunun yaptığı tevhid (birleştirmek) değil, iki yapıdan birini, medreseleri, din eğitimini ortadan kaldırmak, budamak, en iyimser ifade ile çok aşağıya çekmek, daraltmak ve seyreltmek olmuştu.

Kanun, medreseleri kapatmamış, Maarif Vekâleti'ne bağlamıştı. Maarif Vekili Vasıf [Çınar] da on altı bin asker kaçağına ocaklık ediyor endişesiyle dört yüz altmış beş medreseyi kapatmıştı.⁹

6 Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1925*, Dokuz Eylül Yayınları, 2010, s. 181.

7 İsmail Kara, "Tevhid-i Tedrisat'ın bedenimizle irtibatlı bir ruhu var mı?", *Derin Tarih*, Sayı 36, Mart 2015.

8 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergâh Yayınları, 2016, s. 211.

9 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergâh Yayınları, 2016, s. 211.

Görünürde on sekiz bin öğrencisi olan medreselerde derslere altı bin öğrenci devam etmekteydi. Dört yüz yetmiş dokuz medrese ya kapatılarak öğrencileri devlet okullarına nakledildi; ya da müfredatı değiştirilerek farklı okullara dönüştürüldü. İstanbul Medresesi imam hatip okulu, Süleymaniye Medresesi de İlahiyat Fakültesi olmuştu.¹⁰

Medreselerde hocalar yöresel dil kullanır, Kürtçeye ağırlık verirlerdi. Artık eğitimin dili yalnız Türkçe olacaktı. Bir kısım medrese yeralına indi ve onyıllarca varlığını sürdürdü.¹¹

Kaldırılan hilafetin ardından ilk Ramazan

Hilafetin kaldırılmasından yaklaşık bir ay sonra, 1 Nisan 1924 günü Ramazan başladı. Ülkenin dini geleneklerinin en yoğun şekilde yaşandığı Ramazan ayı geçmiş yıllardan farksız bir ortamda yaşandı. Mustafa Kemal 1924 Ramazanı için bir kutlama yayımlamadı.

Ramazan Bayramı nedeniyle 4 Mayıs tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de bir kutlama yer aldı. Hacı Bayram Camii önünde resmi törenle üst düzey bürokrasi ve askeri bando tarafından karşılanan Mustafa Kemal bayram namazını vekillerle birlikte kıldı. Ardından kendisiyle bayramlaşmak isteyenleri Çankaya'da kabul etti. Akşam Cumhurbaşkanlığı Orkestrası'nın verdiği bayram konserine Latife Hanım da katılmış, konserin ardından o da kadınlar için bir davet vermişti.

Fitre ve zekatların Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme) Cemiyeti'ne verilmesi istendi.¹²

1923 Ramazanı

Bir yıl önce Mustafa Kemal *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi aracılığıyla milletin, ordunun ve Müslüman milletlerin Ramazanını kutlamış şehitler için dua edilmesini istemişti. Bu onun son Ramazan mesajı oldu. İktidarda kaldığı on dört yıl boyunca Ramazanlarda başka mesaj yayımlamadı.

Geleneksel olarak Ramazanda Meclis bir ay tatil yapardı. Meclis ikinci Başkanı Ali Fuad Paşa Meclis'i 18 Nisan günü tatil etti. Bu, Meclis'in son Ramazan tatili oldu.

10 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 418.

11 Yasanın öngördüğü ilahiyat fakültesi ve imam hatip okulları açıldıysa da imam hatipler öğrenci yokluğu nedeniyle kapandı. 1929'da liselerden Arapça ve Farsça dersleri kaldırıldı. Bu da Arap kültüründen ve dinsel kaynaktan uzaklaştırma demektir. İlkokullardaki din dersleri kentlerde 1930, köylerde 1939 yılında son buldu.

12 Sevgi Adak Turhan, "Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938)", Sabancı Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2004, (Bu tez konusunda beni bilgilendirdiği için Ayşegül Altınay'a teşekkür ediyorum.)

Avustralya'da yayımlanan *Barrier Miner* gazetesi 25 Nisan 1923 günü Kemal Paşa'nın karısı başlığıyla şu haberi vermişti:

Londra'da yayınlanan *Daily Telgraf*'ın İstanbul muhabirine göre, “Ortodoks [Sünni] Müslümanlar, Mustafa Kemal Paşa'nın halifenin bugünkü iktidarı üzerindeki baskısından dolayı acı çekiyor. Kemal'in eşinin modernliği de halifeyi ezip geçiyor. Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım'a bir cami ziyareti sırasında, kadınlar bölümüne gitmesi tavsiye edildi. O da camideki kadınların hanımlar mahfilinde değil, caminin merkezinde cemaatin bulunduğu yerde durması gerektiğini söyledi.”¹³

13 Avustralya Ulusal Kütüphanesi'nin trove.nla.gov.au adresinde yayımladığı gazete arşivlerinden “Kemal Pasha's Wife” başlıklı haber.

50. BÖLÜM

Kişisel Özellikleri, Alışkanlıklarıyla Cumhurreisi

Mustafa Kemal'in yakın çevresinin aktardığı anılarda kişisel özellikleri de anlatılır. Huyu suyu, üslubu, kullandığı sözcükler ve alışkanlıklarına dair satırları bir araya gelince tanımadığımız bir Atatürk portresi ortaya çıkıyor.

Kullandığı sözcükler

Rumeli şivesi nedeniyle kimi sözcükleri farklı telaffuz ederdi. Rumeliler H harfi olan yerde H harfini okumazlardı. Mustafa Kemal de hamleye amle, Zehra'ya Zera derdi. Ş harfini, j diye söyler, “o” yerine “ü” ya da “u” harfini kullanır; böreğe, bürök, kulübeye koliba, tabancaya tapanca, kırbaça kirpaç, henüz'e henus, yoğurda yoğurt, sarhoşa sarfoş, çocuk'a çucuk; acemi'ye acamı derdi. Merhaba yerine marhaba demeyi tercih ederdi. Muhakkak sözcüğünü ise muhakkaka olarak kullanmayı seviyor, lugattaki yazımın da değiştirilmesini istiyordu.¹

Ağızındaki protez yüzünden takma dişleri arasından belli belirsiz bir ıslık sesi gelirdi.²

Heyt ve breh demeyi de âdet edinmişti. Heceleri de hakkını vererek, hatta fazlasıyla bastırarak telaffuz ederdi.

Rumelilerin meraklı olduğu “A Be!” nidasını da sık kullanırdı.

Şahsi işlerinde aksaklık olunca “berbad etmişizdir” demekten çekinmezdi.³

“Bak beri çucuk” kullandığı tabirlerden biriydi.⁴

Lafı değiştirmek istediği zaman kısaca “başka” derdi. “Yani” kelimesini, “sadede gel anlamında” sık sık kullanırdı.

Münasebetsiz bir durum yaratıldığında “hayvan” derdi.⁵

Anlamsız davranış ve sözler karşısında kullandığı en ağır sözcük genelde “ahmak”tı. Ebleh karşılığı “Ebenneka” bir de “akl-ı perişanı” demeyi severdi. Sık kullandığı öfke sözcüklerinden biri de “mendebur”du.

1 Münevver Ayaşlı, *Rumeli ve Muhteşem İstanbul*, Timaş, İstanbul, 2003, s. 53; Kılıç Ali'nin Anıları, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 589; Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 58, 62.

2 Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 74.

3 Falih Rifki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 543.

4 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 361.

5 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Kent Kitap, 2011, s. 230; Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 91.

Kızgınlığı ve kırgınlığı beş dakikada geçerdi. Küfürbaz olmadığı söylenirdi. Ağır laf olarak “eşekoğlu eşek”, daha doğrusu, Rumeli şivesiyle “eşekulu eşek” der, ardından “o bile senden daha iyi, hiç olmazsa yük taşır” diye eklerdi. Kızdığı zaman “Ya öyle mi efendim”, çok kızdığı zaman da “katalavis” (anlamıyor musun) diye bağırırdı.⁶

Alengirli durumlarda “Men dakka dukka”, keyifli anlarda da sağ elini dizine vurup Ta ta ta ta a... deme alışkanlığı vardı.

Sofraya davet çağırısını yaparken “fadda” (Arapça buyurun) diye seslenirdi.

Toplantılarda not alırken karalamalar ve çiziktirmelerine argo sözcükler eklediği görülürdü.⁷

Zaman zaman Fransızcadan sevdiği deyimleri cümlelerine yerleştirir, gizli kalmasını istediği konular için “Entre nous” yani “aramızda kalsın” parantezi açardı.⁸

Ruslarla kadeh kaldırırken, şerefe manasında “Prozit Tovarış” demeyi âdet edinmişti.⁹

Çok sık “mesele yok” dediği için, bütün Ankara, yerli yersiz, “mesele yok” demeye başlamıştı.¹⁰

Hafızası kuvvetliydi

Hatırat yazmayı seviyordu. Yaşadıkları bütün ayrıntısıyla aklında kalırdı. Ancak tarih, gün ve isimleri yeterince hatırlayamadığını düşünürdü. Bunu Karlsbad Hatıraları’nda, şöyle ifade etmişti: “... hayatımın her safhasını bütün teferruatıyla dimağımda mazbut bulundurabiliyorum, yalnız tarih, gün, isim hatırımda kalmıyor, bunları da ihtimal başka bir vasıta ile tanzim ederim.”¹¹

Enerjisi çok yüksekti

Falih Rıfki, onu “Paha biçilmez bir enerji kaynağı” olarak tarif etmiş,¹² konuk gazeteciler ondan “hayatiyet fışkırdığına” vurgu yapmışlardı.

Kimi zamanlar da bu harikulade enerji kaybolur, yerini depresif bir ruh hali alırdı.

Hasan Rıza, “Bütün soğukkanlılığına rağmen ara sıra sinir buhranları-

6 Mehmet Sadık Öke - Fatih Bayhan, *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, 2011, s. 280.

7 Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 77.

8 Kılıç Ali’nin Anıları, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 574.

9 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 5, s. 205.

10 Münnevver Ayaşlı, *Geçmiş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, Timaş, İstanbul, 2003, s. 152.

11 A. Afet İnan, *M. Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1999, s. 109.

12 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 502.

na kapılmaktan kendini alamadığını, daima neşeli görünmesine rağmen içinden çok muzdarip olduğunu” yazmıştı.¹³

Uykusuzdu

“Daima dinç ve uyanık tutmaya çalıştığı asap ve enerjisi onu uyutmazdı. Uykunun dostu değildi. Hastalıklar dışında sabah güneşini görmeden yatağına girmez ve uyumazdı. Ekseriyetle uykuda geçirdiği zamana acırdı” diyor Cevad Abbas ve Gazi’den şu sözleri aktarıyor:

“Hayat pek kısa. Çocukluk ve mektep hayatı bir kısmını alıyor. Geriye kalanı ise uyku yarıya indiriyor. Uykusuzluğu giderecek ve vücuda verdiği istirahat gıdasını verecek komprimeler icat edilse. Bir gün o da olacaktır. Nitekim tababet, kimya, uyutmak için pek güzel ilaçlar yapmışlardır.”¹⁴

Harb Okulu’nda iken yakın arkadaşlarından biri, “Sen, kalk borusunda bir türlü uyanamıyorsun, dahiliye zabiti karyolanı sarsmadıkça kalkamıyorsun. Sendeki derin uykunun sebebi nedir bunu söyler misin?” demişti. O da şu cevabı vermişti:

Yatağa girdikten sonra ben sizler gibi sakın uyuyamıyorum; sabahlara kadar gözüm açıktı; nihayet tam dalacağım zaman, kalk borusu çalınıyor, onu da bittabi iştiriyorum, sağ elinde sopa tutan bir adamın karyolanı sarsmasıyla uyanır gibi oluyorum, uyandırılıyorum. O zaman keyfim yerinde değildir, kafam ve vücudum yorgundur. Dershanede bulunduğumuz arkadaşlar benden daha çok zinde, benden daha çok şendirler.¹⁵

Mimikleri, tikleri, davranışları

Gözlerinden birini yumduğunda söze koyulmak üzere olduğunu hissederlerdi.

Latife, Mustafa Kemal’in, sigara dumanından halkalar yapmaya başladığında muhakkak önemli şeyler düşündüğünü söylerdi.

Dr. Adnan ve Halide Edib, Mustafa Kemal’in kötü haber alındığında, bir panik işareti olarak, yumruğunu diğer elinin avuç içine vurduğunu gözlemişti. Böyle zamanlarda ilkin sinirli ve umutsuz görünür, panik duygusunu başından savmak istercesine ansızın ayağa kalkar ve “hadi kendi işimize bakalım” derdi.

Ağızından bu ifade çıktıktan hemen sonra, ruh hali tamamen değişir, herhangi bir panik belirtisi göstermeden gerek kendisi gerek diğerleri üzerinde tam bir kontrol kurarak işine odaklanırdı.

13 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 68.

14 Atatürk Kütüphanesi, *Yakınlarından Hatıralar*, Sel Yayınları, 1955, s. 59.

15 A. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Kültür, 4. baskı, s. 44-45.

İşine odaklanmakta olağanüstü yetenekliydi.¹⁶

Falih Rıfki'nin kaleminden özetlersek, hanımların elini öpeceği zaman iki santim kala durur; nerede birkaç söğüt görse pikniğe giderdi.¹⁷ Bir gün barışmayacağı hasmı, bir gün bağışlamayacağı suç yoktu. “Ben onları affederim, çünkü kalbim vardır. Onlar beni affetmezler, çünkü kalpsizdirler” derdi.

Kehribar tespihi

Elinden kehribar tesbihini eksik etmezdi. 99'lu tespih, sohbetlerinde, gazetecilerle röportajlarında elinde olurdu. Kürsüde ise pozisyonunu değiştirir tespihini, iki eli arkasında çekerdi.

Yüzleştirdi

Emir eri Ali Metin “Öfkelenince kaşları mızrak gibi kalkıyor” derdi. Huylarından biri de insanları yüzleştirmektir. Halil Nuri Yurdakul'a göre, “Hele sevdiği saydığı bir kimse aleyhine bir şey söylensin, hemen onu çağırır ve “Bak, senin için neler söylüyorlarmış?” diyerek olayı kişinin yüzüne anlatırdı.”¹⁸

Utangaçtı

Falih Rıfki'ya göre, “Reddedilmekten, karşılık görmemekten çekinirdi. Utangaçtı. Büyük yaşlarına kadar içki bu utangaçlıktan kurtulmasına yardım etmiştir. Kadınlara yalvaranlara kızardı. Hayali genişti. Saatlerce kendi başına düşündüğü olurdu.”¹⁹

Aydınlığı severdi

Geceleri her yer aydınlansın isterdi. Tavandan sofrasının üzerine sarkan üç avizenin ve duvarlardaki apliklerin aydınlığında otururdu. Keskin bir ışık, bol bir hava gibi odasını bir baştan bir başa doldursun isterdi.²⁰

16 Dr. Fuat Göksel'den aktaran Vamık Volkan - Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, 1998, s. 225, *Immortal Atatürk*, The University of Chicago Press, 1986, s. 166.

17 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 526, 532.

18 Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s. 142.

19 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 22.

20 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 6, s. 115.

Sesi

Tariflere sığmayan değişik bir sesi vardı. Latife'ye göre sesi cazip, si-hirkâr ve gürdü. İnsanları kendinden geçirip onları en zor hedeflere sevk-etmeyi bilen sestî.²¹

Kimi tasvirlerle göre insanı hipnotize eden metalik tınılı, hafif ince bir sesle konuşurdu. Falih Rıfkı, "gönül tellerine dokunan büyülü bir sesi", Clarence Streit ise "çınlayan gür bir sesi" olduğunu yazmıştı. Ruşen Eşref, "sesi kalın ve donukça" idi diyor. İsmail Habib ise ruha giren mat ve bu-ğulu bir sestən söz ediyor: "O cümlelerini söyledikten sonra da gözleriyle sesini devam ettirirdi" diye ekliyor. Grace Ellison ise "İster Fransızca, ister Türkçe konuşsun, sözcüklerinin melodisi ile insanı büyülüyordu" diyor.²²

Hüsrev Gerede'nin tarifi ise şöyle: "Parlak bir hatipti. Tatlı, içe işleyen gür sesi ile dinleyicileri büyüler, güçlü mantığı ile karşısındakileri istediği yola sokardı. Önemli nutuklarını kendisi hazırlar, fakat içinden geldiği gibi eksiksiz söylerdi."²³

Kahve-sigara

Güne bol şekerli kahvesi ile başlardı. Gün içinde ve gece boyunca de-falarca kahve içerdi. Çok sigara içer, genelde peş peşe yakardı. Sigarasını yakmadan önce kapattığı tabakanın üzerine birkaç kere vururdu. Hanım-lardan izin almadan sigara yakmaz, yanlarında yemek masasında sigara içmezdi. Hanımlı davetler bu yüzden başlangıçta ona işkence gibi gelmişti.

Titizliği

Titizdi. Gömlekleri pantolonları sürekli ütülenirdi. Günde iki üç kere kıyafet değiştirirdi.

Leblebi

Sarı leblebi yerdî, teker teker.²⁴

Çocukluğunun Selanîği'nde her köşe başında leblebi satılırdı. Leb-lebileri sağ elinin ilk üç parmağı ile alıp ağzına atar ya da havaya atıp ağızıyla yakalardı.

Sofracısı Ergüven, "Beğendiği kadınların eline leblebi sıkıştırırdı. An-kara Belediye Başkanı Asaf Bey'in [İlbyay] hanımı Adalı Ayşe Hanım'ın avucuna sıkıştırırdı" diyor.

21 Latife Hanım'ın 26.03.1926 tarihli mektubu, Murat Bardakçı, "Sensizlik... Bu ne büyük bir mahrumiyet", *Habertürk*, 02.03.2009.

22 Grace Ellison, *Turkey Today*, Hutchinson and Co Publishers, Londra, 1928, s. 20.

23 Hüsrev Gerede'nin Anıları, haz. Sami Önal, Literatür, İstanbul, 2002, s. 254.

24 Yener Süsoy, "Ata'nın Hizmetinde 13 Yıl", *Milliyet*, 9.11.1986.

Sevdiği, sevmediği yiyecekler

Soğan, sarımsak kokusundan hiç hoşlanmazdı. Pastırma, sucuk gibi nesneleri sofrasına almaz, evinin semtine bile yaklaştırmazdı.²⁵ Kefal ızgara ve İzmir çipurasını severdi. Çırpma hamurdan, içinde beyaz peynir, tavuk olan börek, suluca ırmik helvası sofradan eksilmezdi. Az pişmiş sulu omlete ve İtalyan soslu makarnaya bayılırdı.²⁶

Karavanayı kaldırmıştı

Sofra düzeni Harp Okulu'na 1909 yılından sonra gelmişti. Usul karavanadan kaşıkla yemekti. Mustafa Kemal, Trablus'ta savaşırken sofrası düzeni için kolları sıvadı. Yayımladığı 22-23 Mayıs 1912 tarihli emirde subay lokantasındaki peçetelerin, çatal, kaşık ve diğer eşyanın daima temiz olmasını, yemeklerin çeşitliliğiyle beraber mevcudun da dikkate alınarak yeterli miktarda olmasını, elde bulunan unun, elenerek kepeği çıkarıldıktan sonra ekmeğe pişirilmesini, yemek sırasında garsonların kimseyi ayırt etmeden herkese aynı şekilde güzelce hizmet etmelerini istemişti.²⁷

Sofra

“Misafirperver ve ikramcı” idi. “Hal bilirdi.”

Devlet ve hükümet hizmetinde kullandıkları arasında güzeli çirkini, sevimlisi sevimlisi vardı. Fakat sohbet meclislerinde bulunmak için şu veya bu türlü bir “sevimlilik” şarttı. “Karşımda çirkine tahammül edemiyorum” derdi.

Sofra bir imtihan meclisi idi de! Hiç söylemeksizin, hissettirmeksizin, bir vazifede kullanacağı adamları içki âleminin pek elverişli olduğu türlü yönlerden yoklardı.

Sofrasında kimsenin yeri belli değildi. Yalnız Rahmetli Fevzi Çakmak'a İsmet İnönü'ye, ara sıra evine gelen ordu ve hükümet şahsiyetlerine yanında yer gösterirdi.

İş başından artan ömrü, sofrada geçmiştir. Bu bir içki ve cümbüş sofrası değildir. Dostları ile, hatta düşmanları ile sohbet ve tartışma meclisi idi. Atatürk hayallerini, tasarılarını ıstıraplarını, hatıralarını ta genç subaylığından son zamanlarına kadar sofrasında anlatmıştır. Selanik'te askeri dehasını tanıtan “tatbikat” oyunlarına sofrasından kalkıp gittiği gibi her devrim gününün başlangıcı da bir sofrası sabahı idi. Eğlence âlemi, aşır taştığı yer de yine sofrası meclisi olmuştur. Bu ne zaman zevk ve eğlence, ne zaman büyük taarruzu hazırlayan bir kumanda heyeti ve ne zaman en çe-

25 Ruşen Eşref Üneydin, *Bütün Eserleri*, Cilt 5, s. 207.

26 Yalçın Pekşen, “Atatürk'ün Özel Yaşamı”, *Cumhuriyet*, 10.11.1984.

27 Atatürk'ün *Not Defterleri* X, s. 76. Cemalettin Taşkiran, *Yüzyıllardır Harbiye*, Doğan Kitap, 2009, s. 81.

tin devlet işlerini karara bağlamak topluluğu idi, tahmin edemezdik. Fakat misafirlerinin çeşidine göre az çok hangisine hazırlanacağımızı bilirdik.²⁸

Sevdiği spor: Güreş

Güreşmeyi ve güreşenleri seyretmeyi çok severdi. Afet İnan onun bu merakını anlatmıştı:

“Atatürk güreşi çok severdi. Kendisi de arkadaşlarıyla ve bilhassa Nuri Conker’le güreşmeyi âdet edinmişti. Fakat asıl heyecan ve zevk duyduğu şey, nöbet bekleyen erleri salona çağırarak onlara güreş yaptırması idi. Bu güreşler bazen saatlerce sürer, Atatürk ya hakemlik yapar veya teşvik edici sözlerle dikkat dolu gözlerini bunlardan ayırmazdı. O erlerden galip hatta mağlup olanlara, mükâfatlarını kendi eliyle verir ve onları tebrik ederdi.”²⁹

Şen adamdı!

Afet İnan, “Atatürk şen adamdı; muhitine neşe, cesaret ve nefse itimat telkin ederdi” diyor. “Atatürk’ün bütün fotoğraflarını görenler, onun hâkim çehresinin ifadesinde daima bir sertlik, gür kaşlarının örttüğü gözlerinde derin bir bakış görürler; alnı düşünceli ve çatıktır. Gülen resmini görmek ender bir hadisedir. Halbuki bütün Atatürk’ü yakından tanıyanlar, bilirler ki, bu sert ifadesinin yanında, neşeli bir karakteri vardır. Atatürk bilhassa seyahatlerinde çok neşeli bir insan olurdu.

O bizzat ‘Neşeli olmayan insanlardan iki türlü şüphe edilir’ derdi. ‘Ya hastadır veyahut o insanın başkalarına bildirmek istemediği bir kuruntusu, bir derdi vardır’.”³⁰

Falih Rıfki Atay da Ankara’nın kasvetli havasını dağıtan kişi olarak tasvir ediyor ve bomboş bir şehir olan Ankara’nın onunla anlam kazandığını söylüyor.

Muziplikleri

1924-1927 yılları arasında cumhurbaşkanlığında umumi kâtip olarak görev yapan Tevfik Bıyıklıoğlu Gazi’nin muziplik tuzağına düşenlerdendi. Geç bir saatte Mustafa Kemal, onun Dolmabahçe Sarayı’nda odasına girmiş, tabancasını çekip “Davranma!” diye haykırmış. Birden uykudan uyanan Tevfik Bey [Bıyıklıoğlu] can havliyle “Burada değil yukarıda yatıyor” diye bağırılmış. Yanından gülerек çıkısa da Mustafa Kemal’in genel sekreterine karşı güveni sarsılmıştı.³¹

28 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 507, 510.

29 A. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Kültür, 4. baskı, s. 166.

30 Prof. Dr. Afet İnan, *Atatürk’ten Hatıralar*, TTK, Ankara, 1950, s. 63, 110.

31 Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 48; *Hüsrev Gerede’nin Anıları*, haz. Sami Önal, Literatür, İstanbul, 2002, s. 243.

Kendisini kızdıran Yunus Nadi'yi Yalova'da güverteden denize attırdığı anlatılırdı.³²

Mudanya kahramanı diye anılan Çolak İbrahim'in köşküne yaveri Rusuhi ve Vali Nevzat Tandoğan ile baskın yapmıştı. Herkesin uyuduğu anlaşılan köşke pencereden girilmiş, uykudakilerin kapıları açılmış, her birinin yanında birer kadın olduğu anlaşılmıştı.³³

Ne zaman mutlu olurdu? Tehlikeli, romantik ve maceracı ortamlarda mutlu olurdu.³⁴

Tuvalete sık gitmezdi

Sofradan hiç kalkmadan uzun saatler oturması Hüsrev Gerede'nin dikkatini çekmişti.

"Sabahlara dek kıvıldamadan, çevresindekilerin doğal gereksinimle ara sıra gittikleri tuvalete dahi uğramak gereğini duymadan oturduğu rakı, aynı zamanda yemek sofrasında iyi bir arkadaş, hoşsohbet bir yoldaşı. Bazen tuhaf açık saçık öyküler ve anılar anlatır, fakat kesinlikle bu sözlerinde esash bir görüş sezilirdi."³⁵

Eli sıkı idi

Kılıç Ali, "Atatürk'ün cömertliği yanında, her nedense bazen de hasisliği tutardı" diyor. Çok neşeli olduğu bir gün Salih Bozok ve Kılıç Ali'ye "Çocuklar, size bugün birer hediye vermek istiyorum. Gelin birlikte yukarı çıkalım" demişti.

Milli Mücadele'nin ilk yıllarıydı. İyi deriden bir kalpak sahibi olmak o zaman hem bir mesele hem de moda idi.

"Size birer kalpak vereceğim," deyip kalpak dolabını açtırdı. Dolapta on beş yirmi kadar kalpak vardı. Bunlardan her biri ayrı ayrı güzeldi. Bu yirmi kalpağı ayrı ayrı bana ve Salih Bozok'a giydirdi.

'Şöyle sağa dön, sola dön. Olmadı çıkar, ötekini giy' diye emirler veriyordu. Bütün kalpaklar ikimizin başında tecrübe edildikten sonra şöyle dedi:

'Bakınız çocuklar! Bunların hepsinin ayrı ayrı zevki ve güzelliği var. Affedersiniz size veremeyeceğim!' Salih'e burnu örülmüş bir çorap, bana da bir kravat verdi."³⁶

Bir akşam Ruşen Eşref, Falih Rıfkı ve Şükrü Kaya Atatürk'e hediye edilmiş saatlerden istemişlerdi.

32 Emine Uşaklıgil, *Benim Cumhuriyet'im*, Everest, 2011, s. 205.

33 Hüsrev Gerede'nin Anıları, haz. Sami Önal, Literatür, İstanbul, 2002, s. 243.

34 İrfan Orga, *Phoenix Ascendant, The rise of modern Turkey*, R. Hale, Londra, 1958, s. 148.

35 Hüsrev Gerede'nin Anıları, haz. Sami Önal, Literatür, İstanbul, 2002, s. 234.

36 Kılıç Ali'nin Anıları, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 598.

Pek ciddi: “Ha bu akşam başka!” demişti. Üç arkadaşınımsınız. Ne çıkar birer saatten. Fakat insaf ediniz kalabalık olduğumuz zamanlar herkese nasıl saat bulabilirim?

Bir süre sonra hatırlatmalar üzerine zile basıp Nesip Efendi’yi çağırırdı.

“Yukarıda camekânda saatler var ya, al getir” dedi.

Ancak Nesip Efendi bir türlü gelmedi.

“Ben sana söyleneni biliyorum. Beyler onlardan değil. Ne diyorsam yap...”

Ancak Nesip Efendi bu sefer de nispeten kötü olan saatlerle gelince, “Götür çabuk, daha iyileri” vardır, demiş, oyun sabaha kadar böyle sürmüştü.

Sonunda saat meselesi bir başka zamana bırakılmıştı.

Bilardo

Akşam sofrasına davet edilenleri beklerken bilardo oynardı. Ata binmeyi bıraktıktan sonra başlıca sporu akşamları oynadığı bilardo idi.³⁷

Kâğıt oyunları

Çok kurallı diye briçe bayılmaz, ama pokeri çok severdi. Sofya’da bir keresinde bütün maaşını kaybettiği için para işini denetimi altına alırdı. Gayet neşeli oynar, şakalar espriler yapar ama bu arada üç tane yediliye karşısındaki oyuncunun fullerini kaçirtır, sonra da kahkahalarla güler, gülerdi.³⁸ Oyundan sonra “Sonu Harman” der, herkes masadan tapi karkardı.³⁹ Genelde oyunu kazanır, kazandığı parayı hemen orada veya ertesi günü sahiplerine ve etraftaki hizmetkârlarına dağıtırdı.

Bahşiş vermeyi sevmez ama poker oynarken bahşiş dağıtırdı.

Cezaları

Kızdığında hemen bir karatahta getirtir, seçtiği bir kişiye, “Haydi bakalım hepsini bir imtihan et” derdi.

İçkisine çok müdahale ettiği için Hikmet Bayur’u Afganistan’a büyükelçi olarak göndermişti.

37 Falih Rifkî Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 484.

38 Mustafa Kemal Ulusu, *Atatürk’ün Yanı Başında*, Doğan Kitap, s. 209.

39 Yurdakul Yurdakul, *Atatürk’ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, s. 42.

Silah

Kütüphane memuru Nuri Ulusu'ya göre, silaha çok meraklı idi, çifte tabancayla gezerdi. “Tabancalarını hiç bırakmazdı. Hele seyahatlerde devamlı bu iki silahı üzerindeydi. Gece yemek sofralarında da silahları üzerindeydi. Sıcak yaz gecelerinde veya önemli davetlerde silahın birini yanındakilere verir, ancak davetin sonunda mutlaka geri alırdı. Dolmabahçe'nin, Çankaya'nın bahçesinde zaman zaman atış talimi yapardı.”⁴⁰

Yakın çevresine silah hediye etmeyi severdi.

Yanında çalışanlarla ilişkisi

Tıraşını genelde emir eri yapardı. Usturayı kaydırıp yanağını kanatlığında çok hiddetlenirdi.

Her zamankinden farklı bir komut vereceği zaman masasının üzerindeki kurbağalı zili çalardı. Hizmetçileri ve neferleri ile arkadaşça konuşurdu.⁴¹ Sofracı Ergüven, Almanya'dan gelmiş, mikrofonu da olan bir alüminyum plağa kendisini taklit ederek kayıt yaptığında, “Heyt! Seni partiye koyup propagandacı yapalım” demişti.⁴²

Kanyağın yanına portakal almaya para yetiştiremeyen Ali Metin'e (Ali Çavuş) “Mendebur, Mustafa Kemal ben değilim, sensin, ne istersen öyle yaparsın” diye bağırırmıştı.⁴³

Taklidini yapıyor diye berberini kovmuş ama arkasından ne yaptığını merak etmiş, sorup durmuştu.

Önemsediği isimler

Mütefekkir oldukları için Abdülhak Hamid ile Yusuf Akçura'dan ürkerdi.

Rus liderlerden Lenin'i sever, başında kral bıraktığı için Mussolini'yi küçümserdi. Roosevelt'e dostluk hissetmişti.⁴⁴

Kumandan olarak Muhammed Peygamber'e, Fatih'e ve Timur'a hayrandı. Napolyon'u kâh sever, kâh yererdi. Kartaca komutanı Anibal'in öldüğü yere bir anıt mezar yapmak istemiş ama bir türlü fırsat bulamamıştı.

40 Mustafa Kemal Ulusu, *Atatürk'ün Yanı Başında*, Doğan Kitap, s. 209.

41 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 549.

42 Yener Süsoy, “Ata'nın Hizmetinde 13 Yıl”, *Milliyet*, 9.11.1986.

43 Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, 2008, s. 104.

44 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 535, 520.

Çamaşır

Uykuya yatarken, keten gecelik entarisi giyerdi.

Arkadaşlarının dolabında ayak bileğinden bağlamalı don gördüğünde:

“Hiç giyilir mi bu? Ayıptır!” demiş ve kendi kilotlarından birini örnek diye yollamıştı.⁴⁵

Müzelerde sergilenen iç çamaşırları genelde ipek kreptendi.

Köpeğiyle gezerdi

Bir yere gittiğinde, önce bir araba sesi sonra da köpek havlaması duyulurdu. Bulgaristan günlerinde Alp isimli bir köpeği vardı. Ankara’da her yere birlikte gittiği ünlü köpeğinin adı Fox’tu. Latife Hanım’ın ona hediye ettiği üç küçük köpek yavrusu ile bir fotoğrafı dünya ve Türkiye basınında defalarca yayımlanmıştı. Bu köpeklerden birinin adı Coli’ydi.

Kitabı tek okuyuşta bitirmek isterdi

Enteresan bulduğu bir kitabı bitirene kadar elinden bırakmak istemezdi. Özel kalemi Hasan Rıza,

“Yorulmadınız mı paşam?” diye sorduğunda şöyle bir cevap almıştı:

“Hayır yalnız gözlerim yaşıyor fakat onun da çaresini buldum. Birkaç metre tül bent aldurdum, işte gördüğün gibi parça parça kestirdim, ara sıra bunlarla gözlerimi kuruluyorum.”⁴⁶

45 Falih Rıfkı Atay, *Atatürkçülük Nedir*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012, s. 42.

46 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 9.

51. BÖLÜM

Latife ile Şantiye Hayatı

Çankaya Köşkü ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Burası yaz için inşa edilmiş bir bağ eviydi. Kış geldiğinde soğuktan durulmuyor, konuklar sofraya sığmıyor, yatılı gelenler çadırda yatırılıyordu. Ev bir devlet başkanının ihtiyaçlarına göre yenilenecekti.

Mustafa Kemal, yaşadığı mekânları ihtiyaçlarına göre düzenlemekte ustaydı.

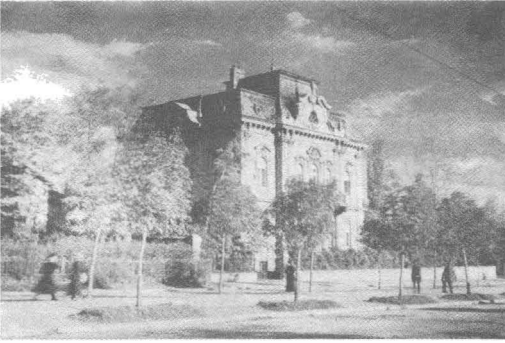
1918 yılında tedavi için gittiği Karlsbad'da kendisine ayrılan daireyi beğenmemiş; salon, yatak odası, uşak odası bir de hamamdan oluşan sessiz apartman dairesine yerleşmekte tereddüt etmişti. Apartman girişini perde ile böldürmüş, dairesine katarak ofis olarak düzenlemiş, binada görevli bütün hizmetçileri çalıştırarak yatak odası ve salonu yeniden döşetmiş, bir ay kalacağı ülkede yerleşik bir düzen kurmuştu. Satın aldığı dört adet irili ufaklı vazo ve birkaç buket kırmızı beyaz karanfil ile evini ve ofisini cazip hale getirmişti. Bu ayrıntıları Karlsbad'da tuttuğu not defterinden öğreniyoruz.

Mustafa Kemal, cehennem ateşi altında bile yaşama âdetlerini bozmazdı. Çanakkale'deki karargâhını Falih Rıfkı bir Âyan Meclisi üyesinden dinlemişti:

Adeta köşk gibi bir şeydi. Kendimizi bir an için İsviçre dağlarında sandık. Her şey öyle yerli yerinde idi ki top sesleri işitmek kendimizi gezmede zannedecektik. Karargâh kesilmiş odunlarla yapılmıştı. Sanki muharebe etmek için değil huzur içinde denizi seyretmek için gibi... Kameriye biçiminde bir zeminlikti. Ölüm karşısında bile hayat yaratıyordu. ... bize hazırlattığı yemek sofrasına davet etti. Liste şöyle idi: Düğün çorbası, patatesli et, bamya, fasulye, börek, pilav, tatlı.¹

Askeri ataşe olarak 1913 Ekim'inde gittiği Sofya'da bir süre otelde kalmış, ardından şehrin en merkezi yerinde, Ferdinand Bulvarı'nda, on yedi numaradaki bahçeli, iki katlı güzel ve çok zarif evi kiralamıştı. Evi ve kirayı arkadaşı Bulgar milletvekili Şakir Zümre ile paylaşıyordu. Ferdinand Bulvarı'ndaki ev, saraya ve Bulgar Meclisi Sobranya'ya çok yakındı. Harbiye Nezareti ile yazışarak, evi döşemek için ödenek çıkarttırmış, döner koltuktan şeker kiskacına, tuvalet takımından mutfak eşyasına gerekli her

1 Falih Rıfkı Atay, *Babamız Atatürk*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 45.

Sofya'da yaşadığı ev, 1913-1914.

şeyi almıştı. Zevkine göre düzenlediği bu güzel ev, daha sonra yıkıldı.²

Mustafa Kemal, yeni yaptırılan evleri inceler, özellikle banyo ve sıhhi tesisata dikkat ederdi. Herhangi bir yerde misafir ediliyorsa, beğenmediği eşya düzenini değiştirtirdi. Pek çok defa gecenin on bir, on

ikisinde gelip sabah ayrılacak olsa bile kalacağı odadaki karyola, masa ve iskemleleri hatta duvardaki resim ve tabloların yerini değiştirdiği görülürdü.³

Ädeti idi: Bir arkadaşının, bir yakınının evine gittiği zaman, evin her noktasını gezer, zevkine uygunsa, çok memnun olurdu. Simetriye meraklıydı. Duvara asılı şeylerde en küçük eğriliği görür, kalkıp düzeltirdi. Misafir gittiği, nazının geçtiği bir dost evi ise tenkitlerini esirgemezdi. Yemek dar ve sıkıntılı bir odada yenecekse, sofrayı salona taşımaya üşenmezdi.⁴

Köşk onarımına alınıyor

Ev düzenine bu denli meraklı olan Mustafa Kemal'in Çankaya'daki bağ evi için de projeleri vardı. 1923 yılı yazında inşaat için karar alındı. Öncelikle, evin arka cephesindeki kayalar temizlendi, ek bölüm için yer açıldı. Cumhuriyetin ilan edildiği günlerde bitişikteki üç odalı binaya geçildi. Ancak evi tamamen terk etmemişlerdi. Sonbahar yağmurları başlamış, dam akıyor, odalara leğenler yerleştiriliyordu.

Köşkün yenilenme projesini şair ve besteci Leyla Saz Hanım'ın oğlu, dönemin ünlü mimarı Vedat [Tek] Bey yürütecekti. Paris'te resim, heykel, mimari eğitimi görmüş, eserleriyle ün yapmış bir isimdi.

Evin içinde yaşayanlar varken onarım yapmak sinir bozucuydu. Üste-

2 Aylık kira iki yüz elli-üç yüz franktı. Harbiye Nezareti'ne 14.03.1914 tarihinde evin altı aylık kirasını ödemek için beş bin frank gönderilmesini istedi, kiraya verilen parayı her ay, yüz seksen yedi kuruş on para olmak üzere maaşından ödeyecekti. Evin döşenmesi için alınacak eşyanın da tasdikli bir deftere yazılıp demirbaş olarak kendisinden sonra gelecek kimseye devredeceğini bildirmişti. (Esra Sarıkoyuncu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askeri Ataşeliği'nin Türk-Bulgar İlişkilerine Yansıması (1913-1938)", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2005).

3 Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, s. 42.

4 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 575.

lik söz konusu kişi Mustafa Kemal'di. Mimar Vedad Bey onarım sırasında sıkıntılı günler geçirdi. 18 Kasım 1923 günü eşi Firdevs Hanım'a yazdığı mektupta "... artık bıktım, sıkılıyorum. Reis Paşa da evi niçin bırakmıyor?" diye yakınıyordu. Aralık ayı sonunda gönderdiği mektup daha iyimserdi. Onarımın bitmek üzere olduğunu yazmıştı. Beyaz banyo fayansları 30 Aralık'ta İstanbul'a ısmarlanmıştı. Ancak ince işler için parkeci bulunması çok zaman almıştı.

*Latife Hanım'ın çeyizinden...
(Rahmi M. Koç Müzesi)*

Vedad Bey'in, baş yardımcısı Latife idi. Yurtdışına dekorasyon dergileri ısmarlıyor, fikirler geliştiriyordu. Mustafa Kemal'in titizlikleri, her konuda ikisine birden danışmak gereği, beklenmedik sorunlara yol açabiliyordu. İlk aylarda Vedad Bey aile dostları olmuştu. İstanbul'a gidip geldikçe, Mustafa Kemal'in kravat, gömlek ve kumaş, Latife'nin de kıyafet siparişlerini getiriyordu. İhtiyaç duyulan bazı mobilyaları Vedad Bey çizmiş, zamanın ünlü mobilyacısı Psalti'ye ısmarlamıştı. XIV. Louis tarzı Fransız yatak odası, tuvalet masası ve dolapları çok güzel olmuş, ancak tamamlanmaları uzun zamana yayılmıştı. Yatağa çivilenen plakete göre, yatak odasının teslim tarih, 1924 Mayısı'ydı.⁵

Latife'ye çalışma odası

Binanın arka cephesine boydan boya altı buçuk metre eninde iki katlı yeni bir bölüm ilave edildi. Birinci katta büyük bir oturma ve yemek salonu, ikinci katta, kocaman bir yatak odası, kullanışlı bir banyo elde edilmişti. Evin dış görünümü de değişmiş, giriş kapısına süslü bir rüzgârlık eklenmiş, damın bir köşesinden de minik bir kule yükselmişti. Çankaya Köşkü büyütülürken ikinci kata kocaman bir çalışma odası ilave edildi. Latife Hanım için tasarlanan bu oda Mustafa Kemal'in çalışma odasından daha büyüktü.

Yemek salonunun duvarları yarıya kadar koyu ceviz rengi ahşap lambri ile kaplandı, panel lambriilerin üstü turkuaz ve altın renkli altıgen çinilerle süslendi. Duvardaki ocak da kabartma bitki motifli turkuaz çinileriyle çekici bir görünüme büründü; üzerindeki sivri kemerli, renkli vitray pencerelerle evin en gösterişli noktası haline geldi. Ortaya çıkan yeni mekânın

5 Çankaya'nın Hazineleri, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 232.

eski bağ eviyle pek benzerliği kalmamıştı. Taşıktaki fıskiye havuzun o sırada kaldırıldığı tahmin ediliyor. Ek inşaata ilişkin yazışmalarla faturalar ve belgeler hâlâ saklanıyor.

Mustafa Kemal'in Latife ile evliliğinin büyük bölümünü şantiye ortamında geçirdiği bu belgelerden anlaşılıyor.

Banyo

Yıkanmak, Mustafa Kemal'in en vazgeçemediği alışkanlığıydı. Çöl günlerinde susuz kalmayı göze alarak içme suyuyla yüzünü yıkadığı biliniyordu. Ruşen Eşref onun banyo merakını şöyle anlatmıştı:

Sen çadırında soyunup yataydın. Yatmadan önce ve her uyanışında yıkanacak bol sular yetiştirirlerdi. Tozundan toprağından, top tüfek ateşleri altında bile yuğunurdun. Anafartalar'da Çamlı Tekke'de aralıksız İngiliz bombardımanının karşısında kendine bir küçücük kulübe kurdurup içine bir banyo getirttiğini söyledin.⁶

İstasyon binasına taşındığında Alman mühendis Mösyö Jak'a bir kroki çizdirmiş, sonra da demiryolu ustalarının yardımıyla bir banyo yapılmıştı. Adi bir ocak üzerinde teneke bidonla su ısıtılır, ısınan su saç küvete doldurulurdu.

Bir geziye çıktığı zaman misafir edileceği evde Mustafa Kemal için çinko küvet ya da duş hazırlanırdı. Falih Rıfkı birlikte çıktıkları bir yolculukta Mustafa Kemal'in başına gelenleri şöyle anlatıyor:

"Hava sıcaktı. Öğle yemeği öncesinde duşa girmiş, musluğu açınca, başından aşağı kurtlar böcekler dökülmeye başlamıştı. Bir müteahhit bularak banyoyu mükemmel yaptırmışlar. İş su meselesine gelince, orası kolay demişler. Yangın tulumbasını kasabanın içinden akan suyun başına getirmişler. Depodan oraya su basmışlar... Sakarya Savaşı ile uğraştığı kadar 'şey' ile uğraşmıştır."⁷

Çankaya'daki bağ evini gezdiğinizde, yatak odasına açılan, geniş, ferah, güzel bir banyo çıkıyor karşınıza. İstanbul'dan getirilen beyaz fayanslar dört duvara çepeçevre, tavana kadar döşenmiş, kenarları alçak büyücek beyaz gömme banyo, yukarıdan sarkan duşu ile duvara gömülen şık bir kemerin altına yerleştirilmiş. Alafranga klozet, iki adet bide, dikdörtgen lavabo, üzeri çiçek desenli emaye sifon kutusu, her şey ince bir zevkle seçilmiş, ağızta su boruları estetik çizgilere dikkat edilerek döşenmiş. Sıcak su nereden geliyordu? Herhalde işe yarar bir çözüm üretilmişti.

6 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Ankara, Cilt 5, s. 111.

7 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 554.

Bahçe

Mustafa Kemal Çankaya'daki kaba inşaat biter bitmez ziraat memuru Mevlut Bey'i bahçesinde görevlendirdi. Çam fidanları hemen ısmarlandı. Büyük tel kafesler içinde güvercin yetiştiriliyordu. Fahreddin Paşa, yaver Muzaffer [Kılıç] ile bahçede gezerken ada tavşanları, iki küçük ayı yavrusu, iki ceylan, bir küçük maymun, tavus kuşları, tavuklar görmüştü.

Mustafa Kemal'in bahçe ve çiçek tutkusu, yıllar içinde Çankaya'da bir gül bahçesine dönüşecekti. Manevi kızı Sabiha [Gökçen] onun çiçeklere düşkünlüğünü anlatmıştı:

“Özellikle gül ve karanfile bayılırdı. Boynu bükük menekşeleri, küçük kır çiçeklerini, papatyaları, gelincikleri çok ama çok severdi. Kendisi asla bunları koparmaz, koparamazdı. İşin garibi, sofrasını ve odasını çieksiz görmeğe de tahammül edemezdi.”

Mustafa Kemal, Sabiha'ya öldüğümde çiçeklerime sen bak demişti.⁸

Mimar küsüp ayrılmıştı

Mimar Vedad Bey tahminlere göre 1924 yılının Martı'nda Mustafa Kemal'e de söylemeden Ankara'yı terk etti. Bir şantiye odasında yaşamaktan bıkmıştı. Belki bir tartışma, belki de koşullar canına tak demişti. Yalnız bağ evini değil, diğer projelerini de yarım bırakmış, İstanbul'a gitmişti. Bu yüzden, imzasını koyduğu ve emek verdiği işlerin pek çoğunun parasını alamadı. Kendisiyle resmi bir sözleşme de yapılmamıştı. Yıllar sonra hükümete gönderdiği tarihsiz bir mektupta kendisine ödenmeyen kalemleri sıralamıştı. Kalemlerden biri de Çankaya Köşkü'ydü. “Gazi'nin evinin mimarlığından on para almadım” diyordu.

Çankaya'daki bağ evi (1922).

Günümüzde Çankaya'daki bağ evi/müze-köşk.

8 Sabiha Gökçen, *Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti*, haz. Oktay Verel, Türk Hava Kurumu Yayınları, 1981, s. 57.

Latife İzmir'deki evlerinin bahçesinde kız kardeşiyle.

Vedad Bey devlet için pek çok proje üstlenmişti, bunların arasında Cumhuriyet Halk Fırkası toplantı merkezi ile Ankara Palas da vardı. Fırka Toplantı Merkezi ikinci meclis binası olarak 1924 Ekim ayında açılışını yaptı. Projeler için ödenek çıkartılmasında gecikmeler yaşandı. Ankara'da çalışıyor diye Vedad Bey'in İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi ve Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki hocalık maaşları da ödenmedi. Bağ evini bir başka mimar tamamladı. Kalarifer için yeni bir müteahhit bulunacak ancak sonuç hiçbir zaman tatmin edici olmayacaktı.

Terekedeki Çankaya

Bugün elimizde Çankaya Köşkü'nün koltuk desenlerinden, duvar resimlerine, mut-

fak eşyasından biblolarına değerli bir döküm var. 2006 yılında gözden geçirilerek kitap olarak yayımlanan tereke Atatürk'ten kalan birçok eşyayı tarif ve tasnif etmiş.⁹

Terekedeki notlara göre, Çankaya Köşkü giriş salonunda renkli çiçek desenli ipek kumaş kaplı bir kanepa ile kırmızı zemin üzerine yine renkli çiçekli bir halı seriliydi. Pencerelelerde elvan (renkli) çiçekli perdeler asılıydı. Maundan bir kutu içindeki cam muhafazalı duvar saatiyle Mustafa Kemal'in çok sevdiği Alemdağ manzaralı resim girişte asılıydı. Yine yerde, lacivert zemin üzerine ortası mihraplı ve kenarı sarı dalı ve çiçekli küçük bir halı seriliydi. Bir sigara sehpa ile bilardo masası bulunan salon, sekiz lambalı, etrafı sarı pirinç, ortası billur bir avize ile aydınlatılıyordu.

⁹ Atatürk'ün fotoğrafları ile giysileri dahil tüm malvarlığı 1938/95 dosya sayısı ile Ankara Sulh Hukuk Hâkimliği tarafından kayıt altına alınmıştı. 2006 yılında Cumhurbaşkanlığı kayıt altına alınan her şeyi yeniden gözden geçirdi ve Atatürk'ün Terekesi (Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, Aralık 2006) adıyla kitaplaştırdı.

Aşk var mıydı?

Mustafa Kemal'in cinsel yaşamı pek çok yazarın ve diplomatın merakını çekti. Özel hayatı diplomatik yazışmalara konu edildi, çapkın diye tanımlandı.

Atatürk'ün Türkçedeki en sevilen biyografi yazarlarından biri olan Şevket Süreyya, Mustafa Kemal'in aşk hayatına dair çok iddialı konuşuyor:

Mustafa Kemal Ankara'ya bir devlet reisi olarak yerleştiği zaman, kadın ve aşk bahsinde, ancak bakir bir erkekti ve henüz kırk üç yaşındaydı. Kadın demek mutlak aşk demek değildir. (...) Evlendi de (...) Ama bu aşk evlenişi değildi. Evet, bir yuva kurulur gibi göründü. Ama arada iki taraflı aşk yoktu.¹⁰

Şevket Süreyya'nın "bakir bir erkek" tanımı gerçekçi değildi.

Bozkurt yazarı Armstrong'a göre, Mustafa Kemal Latife'ye çalınca aşkıktı.

Geçici bir cinsel ilginin ötesinde onu çeken, bir eş ve yardımcı olacak kapasitede bir kız vardı karşısında. Ve bütün bunların yanı sıra yumuşacık ve mis kokulu, arzu uyandırıcı, güzel ve baştan çıkarıcıydı. Onu çıldırtmış, ayaklarını yerden kesmişti. Tutuşmuştu adeta. İlk kez âşık oluyordu.¹¹

Lord Kinross'un görüşü ise şöyle:

Evliliklerinin başından beri Mustafa Kemal, onun arkadaşlığında, başka hiçbir kadının henüz kendisine vermediği bir uyarıcılık bulmuştu. Aralarında Batı'da olduğu gibi, eşit koşullarda bir karı kocalık bağı vardı ki, bunu gazi de görüyordu.¹²

Döneme ait hatıralara göre evliliğin ilk aylarında Mustafa Kemal ile Latife'nin yüzünde mutluluktan güller açıyordu.

Latife Hanım biyografisini yazarken, okuduğum her şey Latife ile Mustafa Kemal arasındaki aşkın karşılıklı olduğuna işaret ediyor, büyülu bir ortamdan söz ediliyordu. Latife Hanım'ın aşkı bir ömür sürmüştü. Mustafa Kemal'in aşkı ise Latife'yi kendi hayatı ve emelleri önünde bir engel olarak görmeye başladığı an sönümüştü. Aralarında bir aşk olmadığı yolundaki en açık beyan Sabiha Gökçen'e ait. Ancak o da boşanmalarından sonra Çankaya'ya geldiği için büyülu ortama tanıklık etmemiştir.

10 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965, s. 486.

11 H. C. Armstrong, *Bozkurt*, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s. 142.

12 Lord Kinross, *Atatürk Bir Millet'in Doğuşu*, Altın Kitaplar, 1994, s. 456.

Latife kıskanıyor

Ülkeyi yönetenlerin asırlardan beri haremli vardı. Çok kadınla evlilik düzeni sürerken Mustafa Kemal, karısıyla eşit olmaya çabalayan tek eşli erkek konumundaydı. Latife'ye ihanet etmediği inancındaydı. Nuri Conker'e "Evlendikten sonra Latife'ye sadık kaldığını, onu hiç aldatmadığını söylemişti."¹³ Lord Kinross biyografisini yazarken Atatürk'ü yakından tanıyan pek çok isimle konuşmuştu. Dinlediklerinden yola çıkarak, "Kıskançlığı öyle bir hal alıyordu ki Latife Hanım, harem kadınları gibi bunu saklayamıyor, açığa vuruyordu. Gazi'nin iltifat ettiği kadınları, erkek arkadaşlarını, onların Gazi üzerindeki etkilerini, daha ötesi köpeğini ve köpeğiyle ilgilenmesini bile kıskanıyordu" diye yazmıştı.¹⁴

Ancak Mustafa Kemal de kıskanç bir erkekti. Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in kadının toplumsal dönüşümünde ısrar ederken erkek olarak geleneksel özelliklerini koruduğunu hatırlatıyor:

"Kadın anlayışında pek Garplı olduğu söylenemez. Hatta hanımların tırnaklarını boyamasını bile istemezdi. Son derece kıskançtı. Denebilir ki harem eğiliminde idi... Bu onun hissî mizacı ve alışkanlığıydı."¹⁵

Cumhuriyet kurulduktan sonra cumhurbaşkanlığı genel sekreterliğine getirilen Ercüment Ekrem'in [Talu] kızı Esin Çelikkhan, yayımlanmamış anılarında Latife'yi anlatmıştı:

"Latife Hanım kıskanç, hırçın, kaprisli. Belki haksız değil. Bir sürü hanımefendi, Atasına göz süzüp duruyor. Latife Hanım değil özel mektupları, resmî yazışmayı bile görmek istiyor. Babam, 'Olmaz efendim' diyor. Biraz da canı sıkılmış olacak ki Latife Hanım gönlünü almak için, 'Kızmayın Ercüment Bey şaka yaptım' diye yumuşatmak istiyor."

Espirili konuşmasıyla ünlü Ercüment Ekrem, "İyi ama Latife! Latife latif gerek!" deyince, görevi sona eriyor.¹⁶

Aile dostları Süreyya Ağaoğlu, Latife için "Âşık bir kadındı. Sevdığını kıskanır kadın" diyor.¹⁷

Belki de Latife'yi en çok rahatsız eden, Fikriye'nin varlığıydı.

13 Vamık Volkan - Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, 1998, s. 325.

14 Lord Kinross, *Atatürk Bir Millet'in Doğuşu*, Altın Kitaplar, 1994, s. 492.

15 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 412.

16 Anıları benimle paylaşan Murat Çelikkhan'a teşekkürler.

17 Selma Selçuker, "Kadın Gözü ile Atatürk, Süreyya Ağaoğlu ile Görüşme", *Güneş*, Süreyya Ağaoğlu Arşivi, Kadın Eserleri Kütüphanesi, kutu 1-5.

52. BÖLÜM

Latife ve Fikriye

Fikriye, Latife'ye de Mustafa Kemal'e de acı veren bir konu idi. Evliliklerinin beşinci haftasında 6 Mart 1923 günü Fikriye Münih'ten döndü.

Mustafa Kemal Fikriye'nin dönüşünü öğrenince, İstanbul temsilcisi Dr. Adnan'a şu telgrafi gönderdi:

Benden izin almadan neden ötürü İstanbul'a gelmiştir. Kesinlikle Ankara'ya gelmesine izin veremem. Kendisine gereği kadar para vermiştim. Orada otursun ve bana açıklama yapsın.¹

İzmit Mutasarrıfı Saadettin Bey'e de geldiği taktirde Fikriye Hanım'ı İzmit'te tutması için bir talimat gönderildi.

Fikriye'nin Dr. Adnan'ın yakın dostu Gelibolu Valisi Macid Bey'in evine yerleşmesi sağlandı. Fikriye, Macid Bey'lerle İstanbul Sultanahmet'te komşu idi. Macid Bey'in eşi Nimet ile kızları Handan, Kamuran ve Fûruzan onu çok severlerdi. Ankara'ya Milli Mücadele günlerinde Mustafa Kemal'in yanına ilk gidişinde de Fikriye'yi Macid Bey yolcu etmişti.

Fikriye, Macid Bey [Gören] ailesiyle Gelibolu'da on sekiz ay yaşadı. Çok mutsuzdu. Macid Bey'in kızı Handan, yıllar sonra gazeteci Şemsi Belli'ye o günleri anlatmıştı:

Fikriye ablamın büyük acısıyla evimiz yas yerine dönmüştü. Gündüz gece ağlıyordum. Ne kadar teselli etsek fayda vermiyordu. Bütün gayesi, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın yakınında olabilmektir. Onun yaşamına kesinlikle gölge olmak istemiyordu. Ama paşanın çok uzağında sürgün yaşamak da istemiyordu. Hatta bir aralık İsmet Paşa ile bile bağlantı kurmuş, Ankara'da Gazi Paşa'nın yakınında bir görevli gibi istihdam edilmesini rica etmiş, ama İsmet Paşa'dan beklediği yakınlığı bulamamıştı.²

Fikriye'yi tanıyanlar onun bir gün mutlaka Ankara'ya geleceğini biliyordu. "O deli kızın yapabilecekleri herkesin dilindeydi. Ama bu dedikoduların hiçbirisi Köşk'ün duvarlarından içeri sızılmıyordu."³ Handan Gören, Fikriye'nin Mustafa Kemal'e pek çok mektup yazdığına tanıklı. "Ben de annem de Fikriye ablanın sırdaşıydık. Gazi'ye uzun uzun mektuplar yazıyordu;

1 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 96.

2 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 98.

3 Nuyan Yiğit, *Atatürk'le 30 Yıl*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 2.

şir gibi içten, dokunaklı. Çok seviyordu Gazi Paşa'yı, ondan uzak kalmaya dayanamıyordu.”

Yaver Salih, “Gazi Paşa bu mektuplara karşılık yazılmamasını buyurduğu için, mektupları bir köşede biriktirdiğini” söyleyecekti.

Ankara'da olan biten her şeyi izleyen Fikriye aldığı bir haber üzerine yerinde duramaz olmuştu. “Gideceğim” diye diretiyordu. Macid Bey vazgeçirmek için çok uğraştı. “Deli misin, hayatını tehlikeye atıyorsun, çok tehlikeli” dedi ama söz geçiremedi. Fikriye evden ayrılınca, Mustafa Kemal Paşa'ya onun yola çıktığını haber verdi. Macid Bey'in torunu, Marmara Üniversitesi eski Rektörü Tunç Erem olayı şöyle anlatıyor: “Dedem Macid Bey, Fikriye'nin çantasında tabanca olduğunu Ankara'ya bildirmiş. Fikriye'nin Mustafa Kemal'e zarar vermesinden korkmuş.”⁴

Yani Fikriye'nin gelişi Çankaya'da bekleniyordu. Nasıl karşılanacağı da herhalde konuşulmuştu.

“Ben bu evin hanımıyım!”

Kılıç Ali 1951'de tefrika edilen anılarında olayı şöyle anlatmıştı:

Fikriye Hanım Ankara'ya sabahleyin gelmiş. Trenden çıkar çıkmaz doğruca köşke gitmiş. Kapıda polis ve muhafız nöbetçilere kendini tanıtmış. (...) Bekletmeksizin köşke girmesine müsaade etmişler, diğer taraftan yaver Muzaffer Bey'e haber vermişler. O esnada kendisinin orta köşkte ziyaretçilere tahsis edilen bekleme salonunda beklemesi usulden iken, kendisi doğruca köşke gidip kapının sağındaki yeşil salona girmiş. Fakat bu esnada tesadüfen Fikriye Hanım'ın geldiğini ve aşağı salona girdiğini gören Bekir Çavuş koşmuş, henüz uyanmış olan gaziyi kaldırmış, Fikriye Hanım'ın geldiğini ve salonda beklediğini haber vermiş. Bunun üzerine gazi seryaver Rusuhi Bey'i çağırtmış. Ona, Fikriye Hanım'la görüşmesini, bu suretle randevu istemeden gelmesi sebebinin ve bir isteği olup olmadığını öğrenmesini emretmiş. Rusuhi Bey, sonradan seryaver olarak geldiği için Fikriye Hanım'ı tanııyordu.

Onun için aşağı salona girince evvela kendisini takdim etmiş ve Fikriye Hanım'ı selamlayarak oturmuş, ne gibi bir arzuları olduğunu sormuş. Fikriye Hanım da gaziye ziyaret edeceğini ve bu maksatla Ankara'ya geldiğini söylemiş. Rusuhi Bey, “Arzularınızı kendileri uyanıp hazırlandıktan sonra arz edip görüşmenizi temin ederim” diyerek onu orta salona davet etmiş. Fikriye Hanım hiddetlenmiş ve derhal, “Ben buradan hiçbir tarafa gitmem. Ben bu evin hanımıyım!” diye sert bir cevap vermiş. Rusuhi Bey Fikriye'yi ikna edip orta salona geçmişler.⁵

Kılıç Ali'nin anlatımına göre, Fikriye girdiği tuvaletten çıkmayınca uyarıldı. Rusuhi, tuvaletin kapısını açmış, Fikriye'de tabanca olduğunu görünce

4 Tunç Erem ile görüşme, İstanbul, Mart 2015.

5 “Kılıç Ali Anlatıyor”, *Milliyet*, 29-30.11.1951.

de Gazi ile görüşemeyeceğini söylemişti. Kılıç Ali, Fikriye'nin beklettiği faytona binmeden Rusuhi Bey'i bir daha çağırttığını ama onun gelmediğini öne sürüyor.

Yakub Kadri'nin eşi Leman Karaosmanoğlu, Emin Çölaşan'ın sorularını yanıtlarken, "Paşa, Latife Hanım'dan rica etmiş, 'Ne olur, gidip bir bakıver kızcağız ölüyor' demiş, Latife Hanım gitmemiş" diye konuşmuştu.⁶

Latife'nin kız kardeşinin torunu Mehmed Sadık Öke, silah sesi duyulduğunda köşkte Galibe ile Fethi [Okyar] çiftinin kahvaltıda misafir bulunduklarını, kadınların silah sıkıldığında Gazi Paşa'ya suikast yapıyor zannıyla masanın altına girdiklerini anlatıyor.

Fikriye yaralı olarak hastaneye yetiştirilmişti. Numune Hastanesi Başhekim Dr. Ömer Vasfi [Aybar] Bey Fikriye'yi köşkün hanımı olduğu günlerden tanır, tüberkülozu ile ilgilenirdi. Mustafa Kemal, Ömer Vasfi ile Çanakkale günlerinde beraber olmuştu. Güvendiği bir doktordu.

Ömer Vasfi, "Ne yazık ki, tam bir hafta sonra yüksek ateş başladı. Muayene ettik. Tehlikeli bir zatüree... İki gün sonra öldü" demişti.⁷

Fikriye'nin Ankara'ya gelirken, yanında Mustafa Kemal'e hediye olarak aldığı sedef işlemeli bir tabanca olduğu söyleniyor.⁸

Vatan gazetesi, Hıfzı Topuz ile Fikriye'nin kuzeni Abbas Hayri Özdiğer'i 2011 yılında bir araya getirdi. Ölüm olayını tartıştılar..⁹

Fikriye halam intihar edecek karakterde bir kadın değil. Bunu Gelibolu'daki arkadaşı Handan Hanım, Şemsi Belli'ye verdiği mülakatta da söyler. Ankara'ya mücadele için geliyor, intihar için değil. ... Babam o sırada Kadıköy'deymiş. İki kişinin evi gözetlediğini görüyor. Kadıköy'e inerken gelip koluna giriyorlar: "Sizi Ankara'ya götürüceğiz. Gazi Paşa'nın emri" diyorlar. 1-2 Haziran 1924 olmalı. Ölümü 30 Mayıs'ta gazetede çıkmış. Babamı Ankara'ya getirip mahkemeye çıkartıyorlar. Halamın giydiği iç çamaşırları ve bir tabanca var. İç fanilasına baktığında kurşun deliğinin sol arka tarafta olduğunu görüyor.

Özdiğer halasının hep küçük bir tabanca ile gezdiğine ilişkin anlatıları doğruluyor. "Ancak, babamın mahkemede gördüğü o tabanca değil. O küçük bir tabanca; iki kurşunluk. Babamın gördüğü ise, dokuz mm'lik büyük bir tabanca" diyor.

Hâkime "Cesedini görmek isterim. Kabri nerede?" dediğinde, "O hususlar sizce araştırılmamalı. İlerde adınıza hayırlı neticeler doğurmayabilir, başınız sağolsun" cevabını alıyor ve hâkim mahkemeyi kapatıyor. Babam Memleket Hastanesi'ne (Numune Hastanesi) gidiyor ama içeri alınmıyor. Eski ortağı üç ay sonra hastanede çalışan birinden hastaların isimlerini alıyor. Bu hastalardan

6 Emin Çölaşan, "Atatürk'ü İki Kadın Deli Gibi Severdi", *Hürriyet*, 10.11.1985.

7 Şemsi Belli, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, s. 103.

8 Şemsi Belli, yazı dizisi, *Hürriyet*, 10-20.11.1994.

9 Buket Aşçı, "Halamın Mezarı Nerede?," *Sabah*, 19.11.2011. (Hıfzı Topuz - Abbas Hayri Özdiğer ile söyleşi.)

Polatlı'da sürülerini otlatırken tren kazası geçiren Çoban Hüseyin'i buluyor. Babama şöyle demiş: "O akşam bir avrat getirdiler. Sabaha kadar avaz avaz bağırды; 'Katiller, beni vurdular' diye..."

Özdinçer, hiçbir zaman Atatürk'ün dahli olduğunu düşünmediklerini vurguluyor.

Fikriye'nin ölümünü anlatan kitaplarda, Latife'nin yaverlere "kovun bu kadını" dediği, böylece ölümüne ya da intiharına neden olduğu iddiası Özdinçer'in anlatısıyla çürümüş oluyor. Latife Hanım'ı töhmet altında bırakan iddiaları reddeden Mehmed Sadık Öke, Fikriye'nin ölümünün intihar değil, kaza olduğunu söylüyor.

Yaver Muzaffer, Fikriye'nin ailesine, onun Etnografya Müzesi'nin önündeki Atatürk heykelinin civarında bir yerde gömülü olduğunu söylemişti.

Hıfzı Topuz'un Fikriye'nin kuzeni Abbas Hayri Özdinçer'den aldığı nüfus kâğıdında doğumu 1313 (yani 1897) olarak görünüyor. Fikriye nüfus kâğıdına göre öldüğünde henüz 27 yaşındaydı.

Fikriye'nin 1887 doğumlu olduğunu iddia edenlerin dayandığı herhangi bir belge yok.

İntihar etti!

1 Haziran 1924 tarihli *Vatan* gazetesinde intihar etti başlığıyla yayımlanan haber şöyle idi:

30 Mayıs sabahı İstanbul'dan Ankara'ya giden Zeynep Fikriye Hanım namında bir kadın tabanca ile intihar etmiştir. Müntehire, intihardan evvel polise Lazistan mebusu Fuad Bey'in yanına geldiğini ifade etmiş ve kaydı o surette yapılmıştır. Fikriye Hanım Ankara'ya gelince o gün Ankara'da bulunmayan Fuad Bey'in Çankaya'daki evine gitmiş, fakat adı geçen haneye uğramaksızın Reisicumhur dairesine giderek reisicumhur ve refikalarını görmek istediğini söylemiştir. Bunun mümkün olamayacağı kendisine bildirilince, (...) üzerinde bulundurduğu anlaşılan tabancayla arabada intihar etmiştir.

(...) Fikriye Hanım'ın reisicumhur hazretlerine uzak bir akrabalığı olup kimsesizliği ve hastalığı dolayısıyla yaklaşık ikibuçuk sene evvel Gazi Paşa'nın mazhar-ı himaye ve muavenetine nail olmuş ve hastalığın acil bir durum göstermesi üzerine bir ay tedavi için Almanya'ya bir sanatoryuma gönderilmiştir.

Fikriye Hanım, Avrupa'dan avdetinden beri diğer akrabaları nezdinde ikamet etmekte bulunuyordu.¹⁰

Fikriye'nin ölümü ile ilgili en iddialı yorum Hüsrev Gerede'ye ait. Gerede, bazı kişilere dayanarak şu görüşe yer veriyor: "Bazı kişiler ... kadının araba ile giderken intihar etmiş olmasını kabul etmiyorlar. Salih ya da

10 Fatih Bayhan, *Fikriye Hanım*, Pegasus, İstanbul, 2008, s. 305.

büyük olasılıkla yaver Rusuhi'nin öldürmüş olduğunu iddia ediyorlar. Doktor çağrılmaması, adli herhangi bir kovuşturma yapılmamış olması bu görüşleri haklı gösterebilir.”¹¹

Şevket Süreyya'nın yazdıkları da dikkat çekici: “Bazı yazarlar Fikriye'nin yanında bir tabanca bulunduğunu onun Atatürk'e karşı bir suikast niyeti ile yorumlarlar. Bu konuda hiçbir şey söylenemez. Ama bunda hakikaten başka türlü bir sır varsa, bu sır elbette ki Fikriye ile beraber ebediyen gömülmüştür.”¹²

Kütüphaneci Nuri Ulusu'nun anılarında da Fikriye'nin ölümünün Rusuhi Bey'den kaynaklandığına dair satırlar yer alıyor. Fikriye'nin ölümü Ankara'da onu yakından tanıyan çevre tarafından ürkütücü bir sessizlikle karşılanmıştı.

Bir anlatıya göre Fikriye'nin özel eşyaları, çantaları, yazıp da yollamadığı mektuplar, fotoğraflar ve değerli hatıraları Macid Bey tarafından Mustafa Kemal'e teslim edilmişti. Bir anlatıya göre de evde kimsenin olmadığı bir gün alınıp götürülmüştü.

İrfan Orga, Fikriye'nin ölümüne değişik bir yorum getiriyor:

Fikriye'nin maksadı belki yeniden ortaya çıkarak Mustafa Kemal'e biraz eziyet etmekti. Belki de gaddar ve şeytani bir merhamet uyandıracak ve sonunda silahını çekip intihar edecekti. Fikriye'nin ölümünün ardından Mustafa Kemal bir gecede başka birisi olmuştur. Zor ve yaklaşılmaz bir insana dönüşmüş, hiç zorlanmadan koruduğu cazibesini tamamen kaybetmişti. Gece gündüz yalnızdı. Gayet sinirli idi, dikkatini yitirmiş, yalnız yemek yiyor, yalnız içiyor. Yardımsız hareket edemiyor, onu yatağına yaşlı hizmetkâr Nesip Efendi yatırıyor. Yanına yaklaşamıyordu. Nesip Efendi onu ağlarken görmüştü. Makbule gelmiş ama onunla ilgilenen olmamıştı.¹³

Fikriye'nin iflas eden ciğerlerinin ölümünde rolü vardı. Fikriye'nin ardından Mustafa Kemal, Heybeliada'da bir sanatoryum kurulması için harekete geçti. Temiz havası nedeniyle Heybeliada Çam Limanı'nda, göçmen idaresinin kullandığı yıkık dökük binada karar kılındı. 15.08.1924 günü başlayan çalışmalar kısa sürede sonuçlandı ve sanatoryum Kasım ayında açıldı. Sekiz yataklı iki koğuştan biri kadınlara ayrılmıştı.

Geride kalan şiirler

Mustafa Kemal'e dair pek çok özel hayat bilgisini bizlere aktaran Salih Bozok kaynaklı kimi anılar yeni yeni su yüzüne çıkıyor. Bozok'un ailesi

11 Hüsrev Gerede'nin Anıları, haz. Sami Önal, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 272.

12 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 490.

13 İrfan Orga, *Phoenix Ascendant, The rise of modern Turkey*, R. Hale, Londra, 1958, s. 149-150.

Fikriye 1924 Mayıs'ında yaşamını yitirdi.

ile yakın dostluk kuran araştırmacı yazar Eriş Ülger, Salih Bozok'un anı defterlerinin ve Fikriye'nin intihar ettiği öne sürülen tabancanın kendisinde olduğunu söylüyor.

Mustafa Kemal, sözü edilen defterlere göre 25 Temmuz 1924 günü yaveri Salih ile Fikriye'nin mezarını ziyaret etmişti.

Sıcak havada terlemiş, yüzünü ve alnını sildiği ipek beyaz mendil sırlıslıklam olmuştu. Beş on adım arkasında duran Salih Bozok'a, "Çocuk, bu mendiller insanın terini silmiyor, senin mendilin var mı?" diye sormuştu. Mezarın başında Fikriye ile baş başa kalan Mustafa Kemal ayrılırken beyaz mendilini toprağa bıraktı. Bu, Fikriye'yi ilk ve son ziyaretiydi.¹⁴

Eriş Ülger'in kitabında yer verdiği ve gazetecilerle paylaştığı üç de şiir var. Fikriye'nin Mustafa Kemal için yazdığı söylenen 28 Ağustos 1922 tarihli şiirden bir bölüm şöyle:

*Benim gözümün nuru! Gönlümün Efendisi! Gecemin ışıǒı
Efendim! Ciğirim kanıyor, sanma ki dil yarasından
Aylardır öksüzüm, Fikriye derken can veren sesinden
Döktüm ayaklarına ne kaldıysa geriye Fikriye'den
Gel kurtar demeye kalmadı güç, çektiğim bu çileden.
Çok mu gördün kuluna, iki satır yazmayı?
İsterdi bu kırık gönöl seni bir fırçayla resmetmeyi.
Tek arzumdur ölürlen seni bir kerecik görmeyi.
Nasip eder mi Tanrı bilinmez, kollarında ölmeyi.¹⁵*

Mustafa Kemal Paşa'nın Fikriye için kaleme aldığı söylenen dizeler ise şöyle:

*İçsem de bir kadeh hayat iksirinden,
Zamansız ayrıldım, bilinsin Fikriye'den.
Bıkmadım ki doayım o narin ellerinden,
Ümmid-i aşkım saracak seni, cefakâr teninden.¹⁶*

14 Hûlya Karabağlı, "Fikriye Hanım Nasıl Öldü?", T24, 13.11.2014.

15 Eriş Ülger, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, 2015, s. 111.

16 Hûlya Karabağlı "Eriş Ülger söyleşisi", T24, 9.11.2014.

Yine Salih Bozok'un not defterine göre, bu şiiri Mustafa Kemal, Hamidiye Kruvazörü'nde 19 Eylül 1924 günü dikte ettirmiş; aşağıdaki şiir ise Mustafa Kemal tarafından Fikriye için 26 Ağustos 1926 günü yazılmıştı.

FİKRIYE!

*Varsın çeksin bu dimağ, unutmaz seni.
Kimse dolduramadı yürekteki yerini.
Bir kadeh gibi sunmuştun ölümsüz sevgini.
Çaresiz yürek nedendir, bilmedi kadrini.
Terk-i hayat ne der, bilemem amma,
Bir ümmid-i hayaldir buluşmak orada.
Dilerim sübut bulur, kanayan yarada.
Aşk-ı muhabbet biter mi cennet-i âlâda.¹⁷*

Fikriye isimli kitabında Eriş Ülger, Salih Bozok'un notlarından yola çıkarak Fikriye - Mustafa Kemal beraberliğini şöyle tarif ediyor:

Ne gazi hazretlerinden Fikriye'ye evlilik teklifi yapılmıştır, ne de Fikriye Hanım böyle bir evliliğe hazır ve istekli olmuştur. (...) Gazi ile evlenmeyi düşünmemiş olmasının altında reddedileceği korkusu da büyük rol oynamış olabilir. (...) Paşa hazretleri Fikriye'yi gerçekten sevdi ama Fikriye'nin istediği, beklediği gibi sevmedi.¹⁸

Muammer Bey ile Adeviye Hanım geliyor

Fikriye, hayattayken Latife ile Mustafa Kemal arasında büyük bir sorun neden olmadı, ancak ölümü evliliklerini sarstı. Mustafa Kemal Paşa, minik köpek yavrularıyla oynarken, "Bak Fikriye" dediği an Latife fenalık geçirdi.¹⁹ Geceyi eşinin yatağında geçirmede, yatak odasını ayırdı. Ertesi gün de odasından çıkmadı. Eşine küsmüştü. Yemeğini odasında yedi, gelen telefonlara cevap vermedi. Mustafa Kemal, sabaha doğru geldiğinde yine odasına çekilmişti.

Latife'nin "Sıra bana mı geldi? Hiç unutma Kemal, ben Fikriye değilim ve ben kendimi korumasını bilirim" dediği,²⁰ Mustafa Kemal'in, Latife'nin tartışmayı bu kadar büyütmesine sinirlendiği, öfkeyle "Latife!" diye bağır-dığı anlatılıyor. Bayılıp yere düşen Latife, gözünü açtığında "Çekil," diye bağır-mıştı, Mustafa Kemal'e, "seni görmek istemiyorum."

17 Kezban Aslan Yılmaz, Eriş Ülger ile görüşme, *Posta*, 16.11.2014.

18 Eriş Ülger, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, 2015, s. 105.

19 Ziya Oranlı, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları: Anlatan Ali Metin (Atatürk'ün Emir Çavuşu)*, Alkan Matbaası, Ankara, 1967, s. 146-147.

20 Eriş Ülger, *Latife Gazi Mustafa Kemal*, İnkilâp Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 114.

Annesiyle babasını Ankara'ya çağıran Latife, "Boşanmak istiyorum" dedi.

Büyük bir sessizliğin ardından Mustafa Kemal sormuştu: "Sebepten?"

"Sebepten bir değil pek çok... Hangisinden başlayacağımı düşünüyorum. Sizi, ileri fikirli bir insan olarak sevdim. Severek, sevinerek de evlendim sizinle. Bana karşı şefkatli idiniz. Her gittiğiniz yere beni de götürüyor, fikirlerinizi benden gizlemiyor, bir Batılı erkek gibi davranıyordunuz bana... Sonra sonra düşüncelerinizi benden gizlemeye başladınız. Çalışmalarınızdan beni uzaklaştırdınız. Çevrenizi saran birtakım arkadaşlarınızla sabahlara kadar içki içmeye, sohbetler yapmaya başladınız. Ben haremde bir cariye gibi, bu köşkün içinde tek başıma kaldım. Önceleri, candan bir yaver gibi hizmetinizde iken, sonra sonra bir cariye gibi hareme itilmem, elbette kadınlık gururumu incitti. Beni bu kadar hor görmeye hakkınız yoktu. Fakat buna rağmen sabrettim. Fikriye olayı, bardağı taşıran damla oldu. Hem benimle evlendiniz hem de bir başka kadını seviyorsunuz."

Latife susmuş, Mustafa Kemal konuşmaya başlamıştı:

"Seninle evlendiğimde Fikriye vardı. Evlenmekle, kimi üstün tuttuğumu göstermiş oluyorum. Bu kadın bugün ölmüştür. Ölümüne gerçekten üzüldüm. Bu üzüntümün içersinde bir dil sürçmesiyle, Latife diyecek yerde Fikriye demişsem hoş görülmeğe gerekir. Duygularını anlıyorum. Fakat, yine bir tek söz için evimizi üç gündür cehenneme çevirişinin bir anlamı yoktur. Seni işlerimden uzak tuttuğum noktasına gelince... Devlet işleri sizin işiniz değil, benim işim! Siz de benim yaverim değil, karımsınız. Elbette devlet işleri sizin uzağınızda yürütülecek. Yoksa siz, bir Kösem Sultan olamadığınızdan mı şikâyetçisiniz?"²¹

Latife, Kösem Sultan benzetmesinden hoşlanmamıştı.

"Ne münasebet! Ben Kösem Sultan değil fakat bir başkan eşi olmak isterim. Bu da hakkımdır.."

Bunun üzerine Mustafa Kemal, Latife'ye Meclis'e geldiği gün gazetelerde çıkan yorumları hatırlattı ve "Demek ki ben sizi Batı ölçülerinin de ilerisinde devlet hayatına karıştırmışım" diye cevap verdi.

Adeviye Hanım ile Muammer Bey, "Evlilikte olur bunlar" dediler.

21 İsmet Bozdağ, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 206-208.

53. BÖLÜM

Yeni Anayasa, Yeni Muhalefet

Yeni anayasa ile yeni muhalefet 1924 yılına damgasını vurdu. Yeni anayasanın taslak metni Meclis Genel Kurulu'nda 9 Mart'ta okundu, eleştiriler karşısında komisyon, kimi önerileri ustalıkla geri çekti. Tasarının en çok tartışılan maddesi, cumhurbaşkanına Meclis'i fesih hakkı veren maddeydi.

Taslağa göre, cumhurreisi Meclis'i erken seçime götürebilecek, yani meclisi feshedebilecekti. Yunus Nadi, tartışmalar başlamadan söz almak isteyen üyeleri görünce komisyonun maddeyi geri almak istediğini açıkladı. Mustafa Kemal'in nasıl ikna edildiğini Falih Rıfkı, anlatmıştı:

Herhangi bir krize karşı Atatürk, veto ve fesih haklarıyla silahlı olması gerektiği inancındaydı. Mecliste tartışmalar günlerce sürüp gitti. Veto ve fesih haklarına karşı çıkanlardan ikisi Şükrü Saraçoğlu ve Mahmud Esad Bozkurt'tu.

Bir akşam Atatürk, çağırınız onları buraya, dedi. Geldiler, sabaha kadar kendileriyle tartıştı. Ve sabahleyin veto ve fesih haklarından istemeyerek vazgeçti. Ama hiçbir kırılganlığı kalmadığı sonradan ikisini de bakan yapmasından kolayca anlaşılabilir. Ben ömrümde tartışmaya bu kadar katlanan bir devlet ve hükümet adamına rastlamadım.¹

Fesih yetkisi yüz otuz üyenin katıldığı oturumda yüz yirmi altı üyenin oyuyla reddedildi.

Yunus Nadi, Meclis'teki muhalefeti milli egemenliğe saldırı olarak yorumluyordu.

Mustafa Kemal'e fazla yetki kaptırmamak için herkes sözbirliği etmişti. Cumhurbaşkanı partisiyle ilişkisini devam ettirebilecek, fakat meclis görüşmelerine katılamayacak, oy kullanamayacaktı; gerektiğinde hükümete başkanlık edecek; Meclis'e sadece törensel günlerde başkanlık edebilecekti.

Hassas nokta: Kadınlar

Anayasa taslağı *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlandığında Amerikan temsilcilik görevlisi metni İngilizceye çevirtip Dışişleri Bakanlığı'na göndermişti. Temsilcinin yorumu şöyleydi: "Dışa karşı cumhuriyet, ruh ve uygulamada yumuşak bir diktatörlük, kabineyi de cumhurbaşkanı oluş-

1 Falih Rıfkı Atay, *Atatürkçülük Nedir?*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012, s. 8.

turacak. Halifenin yakın akrabaları seçilemeyecek. Kadınlara da oy hakkı tanınıyor.”²

Amiral Bristol’un belgelerinde “18 yaşını tamamlamış bütün Türkler oy kullanabilecek. Kadınlara bir engelleme yok” bilgisine önemle yer verilmişti.

Encümen kâtibi mebus Celal Nuri Bey kadın haklarından yana bir kişi olarak tanınırdı. Meclis’te tasarı görüşülürken başlangıçta her şey toz pembe ilerledi.

“18 yaşını dolduran her Türk seçme ve seçilme hakkına sahiptir” şeklinde formüle edilen 10. madde oylandı Meclis’ten geçti. Bu önemli değişikliğe erkekler itirazsız el kaldırmışlardı. Sıra 11. maddeye, yani seçilme hakkına gelmişti. Tasarıya göre, otuz yaşını doldurmuş her Türk, bu hakkı kullanabilecekti. Türk olduklarına göre madde kadınları da içeriyordu. Kadınlar da mı seçilecek, diye soruldu. Refik [Koraltan], Recep [Peker] ile Feridun Fikri [Düşünsel] kadınlardan yana konuştular. “Kadınlar Türk değil mi?” diye sordular.

Bunun üzerine iki öneri sunuldu. Kadın-erkek her Türk şeklindeki öneri alkışlarla reddedildi ve “her erkek Türk” önerisi kabul edildi. Kabul edilen 10. madde yeniden değiştirildi. Refik Bey çoğunluk olmadığını hatırlatınca, 10 dakika ara verildi ve yeniden başlayan oturumda kadınlara siyaseti yasaklayan anayasa maddeleri kabul edildi. Kadınlarla ilgili karar Mustafa Kemal ile elbette görüşülmüştü. Encümenin geri adım atmasındaki nedenlerin arka plan bilgisi ne yazık ki elimizde değil.³

20 Nisan günü oylanıp kabul edilen 1924 Anayasası, kuvvetler birliği ilkesine göre düzenlenmişti. Egemenliğin sahibi millettir. Bu gücünü, vekâlet verdiği temsilcileri aracılığıyla kullanacaktı.

Seçim Kanunu ve Anayasa on yıl sonra, 5 Aralık 1934’te değiştirildi ve kadınlar siyasi haklarına kavuştu.

Yurt gezisinden muhalefete sesleniş

Muhalef basın cumhurreisinin partiler karşısında tarafsız kalması gerektiğini yazıp duruyor, muhalefet güçleniyordu. Mustafa Kemal yeni bir yurt gezisine karar verdi. Büyük zaferin ikinci yıldönümünde Dumlupınar’a gidecek, sonra da Mudanya’dan Hamidiye Kruvazörü ile Karadeniz ve Doğu Anadolu’yu kapsayan bir yurt gezisine çıkacaktı. Muhaliflere halkın içinden seslenecekti. Kürtler arasında da bir nabız yoklaması yapmak istiyordu.

2 Box 61-64, Mark L. Bristol Papers, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C.

3 Zabıt Ceridesi, 16.3.1340 (1924) <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007013.pdf>

Yanında Latife de vardı. Mudanya'dan hareket ettikleri 13 Eylül günü Erzurum'da büyük bir deprem meydana geldi. Herkesin keyfi kaçmıştı.

Mustafa Kemal, Trabzon'da yaptığı konuşmada Halk Fırkası'nın genel başkanı olduğu için iftihar ettiğini anlattı. Onun için taraf olmak, cumhuriyet taraftarlığı, fikri ve içtimai inkılap taraftarlığıydı. Halk Fırkası'nın esas ilkesi de zaten buydu.

Milli Mücadele'yi başlatmak için geldiği Samsun'da büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Kayıkla karşılamaya gelen kadınlar da vardı. Hamidiye'nin motorlu kayığı ile sahile çıkılırken, teknenin pervanesi kuma gömüldü.

Beş sene evvel yani 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a ilk ayak bastığı noktada kurbanlar kesildi, gemilerden ve karadan toplar atıldı. Sokaklara, caddelere sığınmayanlar, damlara çıkmıştı.

Mustafa Kemal, muhalif bir parti kurulmasına taraftar olmadığını Samsun konuşmasında açıkladı. Yeter derecede mesafe alınmamıştı, düşünceler tam bir berraklıkla ortaya çıkmadan ayrılma fikri alelade particilik olurdu; memleket ve milletin huzur ve emniyet şartları buna izin vermezdi.⁴

1 Ekim günü Erzurum'daydı. Deprem bölgesine giderken, Latife'nin geri dönmesini istedi ama o diretti. İki yüz kişi hayatını kaybetmiş, yirmi beş bin kişi de evsiz kalmıştı. Doktor yoktu. Öfkelenen Mustafa Kemal, Başbakan İsmet Paşa'ya gönderdiği mektupta, İstanbul'daki sivil ve askeri doktorların deprem bölgesine tayinlerini istedi. Hizmetten kaçanların memuriyet ve meslekleriyle ilişkileri kesilecekti.⁵

Latife'yle anlaşmazlık

Latife-Mustafa Kemal evliliği Doğu Anadolu'ya çıktıkları yurt gezisinde yeniden kopma noktasına geldi. Sarıkamış'taki akşam yemeğinde Latife, eşinin masada bir başka kadına kur yaptığını fark edince herkesin ortasında kavgaya çıkarttı. Bunun üzerine yola ayrı ayrı devam etme kararı aldılar. Mustafa Kemal boşanmaya karar vermişti. Ancak İsmet Paşa'ya çektiği telgrafın ardından öfkesi sönecek, Latife'nin kendisine yazdığı özür mektubunu okuyunca boşanma kararını geri alacaktı. Kılıç Ali ve yaver Salih'in de yardımları sonunda karı koca Kayseri'de buluşup barışmışlardı.

Ankara'ya dönüş

18 Ekim günü bütün Ankara, Mustafa Kemal'i karşılamaya gelmişti. İsmet Paşa ile birlikte bindikleri otomobil, Ayranacı sırtlarında iken karşı-

⁴ Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1925*, Dokuz Eylül Yayınları, 2010, s. 190-193.

⁵ <http://www.medimagazin.com.tr/ana-sayfa/kategorisiz/tr-doktorlar-atayi-kizdir-mis-1-666-5030.html>

dan gelen Karabekir Paşa'yı gördüler. Arabalar durduruldu. İki eski dost ayak üstü konuştular.

Musul anlaşmazlığı nedeniyle patlayacak bir savaştan endişe duyan Karabekir, "Paşam netice feci olur" diye konuştu. Mustafa Kemal cevaben "TBMM'yi acele topladık, söz milletindir" demişti.

Karabekir Paşa ordunun durumunu beğenmiyor, komutan olarak yazdığı raporlara değer verilmediğini görüyordu. Ordu müfettişlikleri emir subaylığı seviyesine düşürülmüştü. Karabekir ve Ali Fuad Paşa birkaç gün ara ile Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa'ya istifalarını sundular. Mustafa Kemal'den şikâyetçiydiler. Ali Fuad, Fevzi Paşa'ya yakındı: "Benden şüphe ediyorlar ki yazışmalarımı kontrol ettiriyorlar, kimlerle ilişkide olduğumu araştırıyorlar." Bu şartlar altında vazifesine devam edemeyecekti.⁶

Mustafa Kemal 30 Ekim gecesi Ali Fuad'ı köşke davet etti. Ama haber kendisine ulaştırılmadı.⁷ Uzlaşmayı birileri engellemiştir. Mustafa Kemal ertesi gün meclisi sakın bir konuşmayla açtı; gerginliklere hiç değinmedi.⁸

Ancak milli mücadelenin önde gelen komutanlarının, ordunun desteğini kazanarak iktidarı ele geçirmeye çalıştıklarından kuşkulaniyordu. Ordunun üst kademelerinin kendisine bağlılığından emin olmalıydı. Kendisine bağlı komutanları Meclis'ten çekti. Mete Tunçay, "Mustafa Kemal Paşa bir 'Paşalar Komplosu'ndan kuşkulananarak ordu üstündeki denetimini pekiştirmişti" diyor.⁹

Tasfiye yaparsak azınlıkta kalacağız

Cumhuriyet Halk Fırkası Merkez İdare Heyeti Çankaya'da toplandı. Hizipçilerin fırkadan çıkartılması isteniyordu. Toplantıya başkanlık eden Mustafa Kemal sessizce hizipçi diye sayılan isimleri alt alta yazdı. Birden durdu ve yazdığı isimleri kaleminin ucuyla saymaya başladı:

"Arkadaşlar," dedi "bu listeye göre bir tasfiye yaptığımız takdirde öyle görüyorum ki ekalliyette kalacağız."

Herkes acaba şaka mı yapıyor diye yüzüne baktı. Hizipçileri çağırıp konuşmaya karar vermişti. Diyarbakır mebuslarından ikisini hemen davet etti. Onlar güven beyan ederken Mustafa Kemal önündeki mektupları açıyordu.

Mektuplardan birini yüksek sesle okudu. Ali Fuad Paşa, Halk Fırkası'ndan istifa ettiğini, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) adıyla bir

6 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a*, Temel Yayınları, 2002, s. 102-103.

7 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2003, s. 72; Ali Fuat Cebesoy, "Atatürk ile Milli Mücadele Arkadaşları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt 4, s. 225-233.

8 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2003, s. 74.

9 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 104.

fırka kuracaklarını haber veriyordu. Mustafa Kemal, mektubu okuduktan sonra “Arkadaşlar mesele kendiliğinden halloldu” dedi.¹⁰

Musul sorunu üzerine verilen önergeler mecliste bekliyordu. Ancak kopuşa götüren gerginlik, Lozan mübadilleri üzerinden yapılan yolsuzluklar nedeniyle patlak verdi. Mübadeleye dair soru önergeleri gensoruya dönüştürüldü. On dokuz kişi hükümete güvenoyu vermedi. Ardından, on bir muhalif mebus Halk Fırkası’ndan istifa etti.

Milli Mücadele’nin önemli isimleri muhalefette

Muhalefet 17 Kasım’da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adıyla partisini kurdu. Aynı günlerde Halk Fırkası’nın başına da bir cumhuriyet sözcüğü eklenmiş, Partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası olmuştu.

Muhalefet partisi önderliği, Milli Mücadele’nin en önemli isimlerinden Karabekir, Ali Fuad, Cafer Tayyar, Refet Paşalar, Rauf ve Adnan Beylerden oluşuyordu. Paşalar dışlandıklarını görünce ordudan ayrılmışlar mücadeleye mecliste devam etmeye karar vermişlerdi.

İstanbul basını muhalif partiye tam destek veriyordu. Kâzım Karabekir başkan, Adnan [Adıvar] ve Rauf Bey başkan yardımcıları, Ali Fuad genel sekreterdi.

Parti laik ve milliyetçiydi, iktidar partisinden farklı olarak kuvvetler ayırımından yanaydı. Mete Tunçay, yeni parti oluşumunun beyanname ve programını siyasal ve ekonomik açıdan liberal demokrasiyi savunan belgeler olarak nitelendiriyor.¹¹

“Sıkıyönetim ilan edilsin!”

Gazetelerin muhalif yayınına öfkelenen İsmet Paşa İstanbul’a sıkıyönetim gerekli, demeye başlamıştı. Mustafa Kemal TCF’nin kuruluşunu görünürde sükûnetle karşıladı. İsmet Paşa ve hükümet istifa etti.¹²

Yeni parti zor kullanarak engellenmemiş, sertlik yanlısı İsmet Paşa’nın yerine uzlaşma yanlısı Fethi Bey gelmiş, kriz dengelenmişti. Çok öfkeli olsa da Mustafa Kemal adımlarını dikkatle atmaktaydı.¹³

10 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 66-70.

11 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 105.

12 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 110; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozana’ya*, Temel Yayınları, 2002, Cilt 2, s. 127.

13 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2003, s. 87.

Times muhabiri

21 Kasım'da *The Times* muhabiri Maxwell Macartney, bambaşka bir Mustafa Kemal anlatacaktı:

"... Gazi tam anlamıyla çılgına dönmüştü; her şeyi ona borçlu oldukları halde, kendisine karşı nankör ve ülkelerine karşı vatan haini olarak nitelediği muhalefet üyelerinin isimlerini tek tek saydı. Yüzü kıpkırmızı kesilmişti."¹⁴ Çevirmenlik görevini üstlenen mebus söze birkaç kere karışmak ve sakin olun Gazi Paşa bu kadar ihtiyatsız olmayın demek zorunda kalmıştı. Muhabir, "Birçok ülkedeki askerler gibi Gazi de basın hayranı değildi" diye eklemeyi ihmal etmemişti.¹⁵

Sivri bölümleri çıkartılan röportaj önce *Hâkimiyet-i Milliye*'de, 18 Aralık 1924'te de *The Times*'ta yayımlandı.¹⁶

Yeni fırka

Rauf Orbay, yeni bir parti kurma fikrini telkin eden ve "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adını önerenlerin Halide ile Adnan çifti olduğunu anlatıyor. Orbay'a göre Halide Edib, Latin demokratik parlamenter tarzı yanı sıra Anglo Amerikan demokrasisinin kişi hürriyetlerine, liberalizme ve ferdi teşebbüse dayalı sistemini benimseyen bir parti kurulmasını bilhassa aktif politika içindeki dostlarına tavsiye etmişti.¹⁷

Halide, İngiliz ve Amerikan kaynaklarından parti programlarını incelemiş, Türkiye'nin özelliklerine ve insan yapısına uygun bulduğu ilkeleri seçmişti.

Parti programının ikinci maddesi, "Hürriyetperverlik, halkın hâkimiyeti fırkanın meslek-i esasıdır" şeklindeydi. Üçüncü madde ise fikir ve dini inançlara saygıyı öngörüyordu. Açıkça hilafeti destekleyen kişiler partiye kabul edilmemişti.

Programa son şeklinin verildiği toplantıda Halide Edib bir öngöründe bulundu:

Bir ve birden çok bahane bulacaklar, sebepler icad edecekler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatacaklardır. Olsun asıl hizmet bu yapıda bir siyasi hareket yolunu açabilmektir.¹⁸

¹⁴ Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2003, s. 91.

¹⁵ Nevin Yurdusev Ateş, "Atatürk'ün Terakkiperver Fırka Üzerine Düşünceleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 206, Şubat 2011.

¹⁶ Hakan Özoglu, *Cumhuriyet'in Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Kitap Yayınevi, 2011, s. 122.

¹⁷ Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, Kazancı Kitap, İstanbul, 1992, Cilt 5, s. 233.

¹⁸ Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, Kazancı Kitap, İstanbul, 1992, Cilt 5, s. 605.

O günün yasaları uyarınca fırka, tüzük ve programında kadınları tamamen dışlamıştı. Halide Edib kurulan muhalif fırkanın ne üyesiydi ne de kurucusu...

Ali Fuad Paşa, “Fırka, mevcudunun otuzdan fazla olmamasına karar verilmişti. Muhafazakâr mebus arkadaşları da fırkaya almış olsaydık mevcudumuz muhakkak sekseni bulacaktı. Halbuki bütün gayemiz, iktidarla muhalefetin yan yana çalışmasını temin etmektir. İktidara geçmek için fırka kurmamıştık” diyor.

Yeni fırkanın program ve tüzük için çabalaması anlamlıydı, zira Halk Fırkası'nın o güne kadar, Dokuz Umde dışında ayrıntılı bir programı yoktu.

54. BÖLÜM Şeyh Said

Muhallif parti Mustafa Kemal'in fena halde kafasını kurcalıyordu. 1925 yılının ilk gününde Latife ile birlikte Konya'dan Silifke'ye bir ay sürecektir bir geziye çıktı. Harbiye yıllarından beri yanında taşımayı âdet ettiği küçük not defterlerinden birine içini döktü.

Biz keyfi hareket etmeyiz, müstebit asla değiliz. Hayatımız, bütün faaliyetimiz memleket işlerinde keyfi ve müstebidane hareket edenlere karşı mücadele ile geçmiştir.

Bizim akıl, mantık, zekâ ile hareket etmek şiarımızdır. Bütün hayatımızı dolduran vakalar, bu hakikatin delilidirler. (...)

Milleti hakiki salah yolunda yürümekten men'e çalışmak isteyenlere şedit ve amansız olmak istidadındayız. Nizam-ı içtimaimizi, bilerek veya bilmeyerek ihlal edici kimselere müsaadekâr olamayız, bunlar doğrudur. Bizden, bu hususlarda sükûnet ve tarafsızlık talep edenleri tatmin edemiyorsak, bunun sebebi, memleket ve millet menfaatini her şeyin üstünde gördüğümüzdür.¹

Muhalefet partisi hesaplaşmaktan söz ediyordu.

Doğu Anadolu kıpır kıpırdı. İsyân hazırlıklarına dair endişeler rapor ediliyordu. Mustafa Kemal'e onun özel şifresiyle gönderilen haberler iç açıcı değildi.²

1924 sonbaharı gezisi sırasında Mustafa Kemal'e Azadi isimli bir örgüt kurulduğu, ayaklanma faaliyeti yürüttüğü rapor edilmişti.

Eylül 1924'te Suriye sınırında, Uludere yakınlarında, Beytüşşebap'ta bir ayaklanma bastırılmış, isyancılar Harp Divanı'na verilmişti. Ayaklanmayı, Kürdistan Bağımsızlık Komitesi –Azadi– isimli pek de gün ışığına çıkmamış bir Kürt örgütünün yönettiği söyleniyordu.³

İngiliz istihbaratının rapor ettiği bilgiye göre örgüte Kürt subaylar öncülük ediyordu. Diyarbakır'daki 7. Kolorduda Kürt subay oranı yüzde elliden aşağı değildi.⁴

1 15.12.1925 tarihli *Vakit* gazetesi bu satırları "Atatürk'ün Not defterinden, 5 Ocak 1925, Konya" notuyla yayımlamıştı. *Türk Basınında Mustafa Kemal Atatürk* Koçak Koleksiyon kitabından aktaran www.isteaturk.com sitesi.

2 Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1993, s. 216 (Hamdi imzasıyla Mustafa Kemal'e ihbarlarda bulunan kişinin onun özel şifresini kullanarak 1923 yılı Mayıs ayından itibaren bilgi gönderdiği mahkemede ortaya çıkacaktı. Hamdi imzası Genç eski mebusu Hamdi Bey'e aitti.)

3 Şeyh Said Olayı ve yargılanması için bkz. Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi*, 1925-1927, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 39-75.

4 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 350-372.

Azadi örgütünün başına geçen Birinci Meclis Bitlis milletvekili Yusuf Ziya ile eniştesi Cibranlı Halid, Nakşibendi Tarikatı'nın başı olarak Şeyh Said'i de Azadi örgütüne davet etmişlerdi. Yusuf Ziya ile Cibranlı Halid için tutuklama kararı çıkartılınca Şeyh Said de ifade vermeye çağrıldı. Yaşlı olduğu, iftiraya uğradığı beyanıyla dosyası kaymakam tarafından kapatıldı.

Tutuklanma tehdidi ile yüz yüze gelen Şeyh Said kendisi için daha emin bir bölgeye, Palu'ya geçti. Aşiretleri ziyaret ediyor, cumhuriyetin ve Mustafa Kemal'in dinsizliğinden, çıkarılan kanunlar ile İslamiyetin nikâh, ırz ve namusa dair hükümlerinin ortadan kalkacağından, ağaların ve hocaların sürgün ya da idam edileceğinden duyduğu endişeleri anlatıyordu. Ülkenin gidişatından memnun değildi.

Piran'da verdiği hutbede Şeyh Said "Türklerle bizi birbirimize bağlayan İslam'dı. Mustafa Kemal hilafeti kaldırarak bu bağı kesti" demişti. Kürtlere göre Ankara, Rus kanunu uygulamaktaydı. "Hilafet düşmanı, din düşmanı olan devlete karşı ayaklanma vacipti."⁵

Kürt çevreleri dindar bir cumhuriyet hayal etmişlerdi.

Danıştay'ın temeli olan yüksek yargı kurumu Şura-yı Devlet'in eski reislerinden Kürt Teali Cemiyeti başkanı Seyyid Abdülkadir de gidişattan memnun değildi.⁶

Altmış yaşındaydı

Şeyh Said, Palu'da dünyaya gelmişti. Dedesi Şeyh Ali Efendi Malatya, Elazığ, Erzurum, Diyarbakır, Bingöl, Muş illerinin Nakşibendi Tarikatı'nın postnişiydi. Annesi Gule Hanım, babası Şeyh Mahmud Fevzi idi. Palu, Elazığ, Diyarbakır, Hınıs'ta eğitim görmüş, Kürt klasik medreselerinde, dini ilimler, filoloji, sosyal, siyasi, ilimler, edebi, sanatlar; matematik, astronomi, mantık, felsefe ile ilgilenmiş; Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi öğrenmişti.⁷

Sadece dini meselelerde değil, sosyal, ekonomik ve siyasal tüm alanlarda halkın başvurduğu bir temsilciydi.

O sırada altmış yaşındaydı; sıhhati ve kuvveti yerindeydi. Kendisi Zaza idi. Eşlerinden biri Kırmanç olduğu için her iki taraftan da müritleri vardı. Beşi kız, on evlat sahibiydi. Ak sakalına kına yakmıştı, gözleri şehla bakardı. Kürt bölgesinin en varlıklı kişisiydi. Çevre ülkeleri gezmiş, görmüş bilgi sahibi olmuştu. Kendisine bağlı çok sayıda aşiret vardı. Emrinde

5 Mahmut Akyürekli, *Kürtlerle Türkler*, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 143; "Şeyh Said Olayı", *Derin Tarih*, Sayı 27, Haziran 2014, s. 66-73.

6 Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Bedii Zaman Saidi Nursi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2014, Cilt 2, s. 543, 548.

7 Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2003, s. 33.

yüz yirmi çoban çalışırdı.⁸ Vaazlarında medreselerin kapatılmasına karşı çıkıyor, şeriatı savunuyordu.

Şeyh Said, baba ocağı Palu'ya, oradan da kardeşi Şeyh Abdürrahim'in yaşadığı Piran'a (Diyarbakır'ın Dicle ilçesi) gitti. Piran'a geldiği duyulunca onu ziyaret etmek isteyenler büyük bir kalabalık oluşturdu. Gelenlerin içinde kaçak mahkûmlar da vardı. Jandarma mahkûmları götürmek istedi. Şeyh Said "Ben buradayken yapmayın" dedi ama dinletemedi. Taraflar da uzlaşmadı, 13 Şubat 1925 günü çatışma başladı.

Ankara

Olay birkaç gün gizlendi, hükümet Meclis'i bile bilgilendirilmedi. Sonunda haber yayıldı. Kürdistan'da isyan başlamıştı. Ankara'ya gelen haberlere göre Genç ili işgal edilmiş, Diyarbakır'da kumandanlık ve hükümet dairelerinin bulunduğu kale kapısının yakınlarına Mustafa Kemal'i hedef alan el yazısı iki ilan asılmıştı. Dönemi araştıran Mahmut Akyürekli, "Ortak yönleri dindarlık olan silahsız halk baltasını kapıp kalabalıklara katılmıştı" diyor ve şu yorumu yapıyor: "Bölgede yalnız Kürtler değil, Türkler de Ankara hükümetinin İslam'ın dışına çıktığı kanaatindeydi... Ayaklanmaya katılanlar Kürtlerden ibaret değildi."⁹

Kürtler arasında olay, "Şeyh Said memleketi kurtarmak için isyan başlatmış, Kürdistan'ı bağımsızlığa kavuşturmak istiyormuş" diye algılanmıştı.

Kürt çevreleri, isyanın Ankara tarafından kışkırtıldığını öne sürüyorlar.¹⁰

Şeyh Said'in torunlarından Abdülmelik Fırat'ın yorumu ise şöyle:

Çoğu kişi Şeyh Said hadisesini zanneder ki kalkmış, baş kaldırmış, sonra da mağlup olmuş. Hayır, daha bu fikri sahadayken yani ağaların, beylerin her yere mektup yazıp bir araya gelerek karar vermeye çalıştıkları bir safhada üstlerine saldırılmış. Yani bir araya gelmeyi konuşmalarına bile imkân verilmemiş. Bunu hem Ruslar, hem Fransızlar, hem de İngilizler, Kemalist rejime yardım ederek provoke etmişlerdir. Hem içten hem dıştan. Bu tarihi gerçekler ve vesikalar ortada. İnşallah bir gün bunları yazacağız, hem de belgeleriyle birlikte.¹¹

Uzun yıllar savaşıyor ve yorgun düşen Türk ordusunu güçlendirmek için 31 Mayıs'a kadar seferberlik ilan edildi.

8 Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 152-153.

9 Mahmut Akyürekli, "Şeyh Said Olayı", *Derin Tarih*, Sayı 27, Haziran 2014.

10 Tarık Ziya Ekinci, *Kürt Siyasal Hareketinin Sınıfsal Analizi*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2011, s. 38-44.

11 Mehmet Çetin, "Abdülmelik Fırat'la Söyleşi", *Dersim*, Sayı 11, Ocak 2000.

İsyan haberinden birkaç gün sonra 17 Şubat'ta Meclis'te köylü ile hükümetin arasını bozan aşar vergisi kaldırıldı.

Doğu illerine sıkıyönetim

Başvekil Fethi Bey, Doğu bölgelerinde sıkıyönetim ilanı ve Vatana İhanet Kanunu'na konulacak ek madde ile isyanın önünün alınacağı görüşündeydi. Muhalefet partisi TCF Fethi Bey'e destek verdi. Kâzım Karabekir, TBMM'de Türk ulusunun tek vücut olduğunu belirten bir konuşma yaptı. Doğu Anadolu için önerilen sıkıyönetim 23 Şubat'ta oybirliğiyle kabul edildi.¹²

Vatana İhanet Kanunu'na dinin siyasete alet edilmesini engellemek iddiasıyla bir hüküm eklendi. TCF bu kanuna muhalefet etmedi.

TCF önderleri Karabekir, Rauf Bey ve Dr. Adnan başvekâlete davet edildi. Fethi Bey, onlara Anadolu'daki teşkilatlarını dağıtmalarını tavsiye etti. TCF yöneticileri, "Fırka teşkil etmek elimizdedir. Ama bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir" dediler. Fethi Bey de fırkanın dağıtılmasının kendi fikri olmadığını anlattı. Çok müteessirdi.¹³

Gazi ve birkaç vekil isyan nedeniyle ülke çapında tedbir alınmasından yanaydılar.¹⁴

Rıza Nur, isyanı muhalefeti sindirmek için Allah gönderdi, diyor.¹⁵

Yabancı gözlemciler, Ankara hükümetinin, isyanı olduğundan büyük gösterme çabası içinde olduğunu iddia ediyorlardı. TCF lideri Kâzım Karabekir de çoğunluk fırkasının isyan çıkacağından haberdar olduğu görüşündeydi. Karabekir'e göre muhalif fırkayı dağıtmak için bir fırsat çıkar niyetiyle önlemek için hiçbir teşebbüste bulunmamışlardı.¹⁶

Halki (Heybeli) adasındaki dinlenmesine son veren İsmet Paşa, 21 Şubat günü Ankara'ya döndü, cumhurbaşkanı tarafından istasyonda karşılandı.

Olay, Türkiye'nin geleceğini tehlikeye düşürecek güçte bir ayaklanma mıydı? Mustafa Kemal ve İsmet Paşa böyle düşünüyorlardı. Fethi Bey ise böyle olmadığını düşünüyordu.

3 Mart 1925 tarihli İngiliz belgesi durumu şöyle özetlemişti:

12 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2003, s. 117.

13 Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998, s. 52-53.

14 Ahmet Süreyya Örgüven, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 48.

15 *Hayatım ve Hatıratım*, Cilt 4, s. 1324, aktaran Hakan Özoglu, *Cumhuriyet'in Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 133.

16 Hakan Özoglu, *Cumhuriyet'in Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Kitap Yayınevi, 2011, s. 115, 131.

Kriz dün Halk Partisi'nin on saat süren bir toplantıya çağıldığı 2 Mart'ta gerçekleşti. Hükûmete karşı muhalefetin başını Recep [Peker] çekti. Fethi Bey olaylara ılımlı yaklaşımdan yanaydı. Tartışmalar ancak özet olarak basında yer aldı, ancak oldukça elektrikliydi. Cumhurbaşkanı da bizatihi hazır bulundu ve Kılıç Ali'nin ricası üzerine milletvekillerinin sorularını cevaplamaya ve bir konuşma yapmaya razı oldu. Sonuçta maddelerinin açıklanmadığı bir önerge doksana karşı altmış oyla kabul edildi. Ancak Fethi Bey, bunu kendisine karşı bir güvensizlik oylaması olarak kabul etti. Buna uygun olarak istifasını sundu. İsmet Paşa başbakan oldu.¹⁷

Halide Edib, Fethi Bey'in bu müzakerede büyük bir kudretle medeni cesaret, fikir hürriyeti ve olgun bir devlet adamı zihniyeti gösterdiğini yazacaktı.¹⁸

Takrir-i Sükûn

İsmet Paşa başvekil olur olmaz huzur ve sükûnu sağlamak için hükûmete örgüt, parti, gazete kapatma yetkisi veren Takrir-i Sükûn Kanunu hazırlandı. Suçlananlar kurulacak İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanacak, idam kararları meclis onayından geçmeden infaz edilecekti. Avukat, tanık ve temyiz hakkı yoktu. Bu kanun hükûmete iki yıllık bir süre için ülkenin her yanında sınırsız yetki veriyordu.¹⁹

TCF milletvekillerine göre çıkartılan kanun anayasaya aykırıydı. Bu kanunla milletvekillerinin seslerinin dahi kubbe altından harice çıkamayacağı öngörüsünde bulunan TCF lideri Karabekir Paşa "20. asırda zan ve vehimle millet idare edilemez" diyordu.²⁰ Genç İsyani'nın cumhuriyeti tehdit edecek boyutta bir ayaklanma olmadığını düşünen Rauf Bey, "Huzur ve sükûnu tesis edelim derken huzur ve sükûnu ihlal etmeyelim" uyarısında bulundu. Kanun yirmi iki karşı oyla, 4 Mart 1925 günü Meclis'ten geçti.

İsyan

23 Şubat'ta isyanı bastırmaya giden ordu birlikleri ilk çatışmada Şeyh Said kuvvetleri karşısında Diyarbakır'a çekildi. Elazığ isyancıların eline geçti, hapishane boşaltıldı, hükûmet binası, adliye binası ve erzak deposu talan edildi. Devlet memurları ile zenginlerin evleri yağmalandı. Vali, jandarma eşliğinde şehirden kaçtı. Askeri malzeme deposu boşaltıldı. Ancak dört gün içinde şehir isyancılardan geri alındı. 2 Mart günü Şeyh Said

17 Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 163.

18 Halide Edib Adıvar, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can Yayınları, s. 303.

19 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2003, s. 121-122.

20 <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c015/b069/tbmm020150690146.pdf>

komutasındaki kuvvet (üç beş bin kişi olduğu söyleniyor) Diyarbakır'a saldırdı ve surlarla çevrili şehri kuşatma altına aldı.²¹ Şehirden ayaklanmaya beklenen destek gelmedi ve askeri birlikler ayaklanmayı bastırdı.

İsyancıların silahlı gücü neydi? Şeyh Said ayaklanması üzerine belgelere dayanan bir inceleme yapan Robert Olson, toplam on beş bin kişi civarında olduklarını yazıyor.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları isimli kitapta ise hemen her isyan yöresinde farklı çatışma noktalarında “üç yüz altı yüz arasında atlı asi”nin ayaklanmaya katıldığından söz ediliyor. Aynı kaynak, çatışmalar sürerken bölgeye kaydırılan asker sayısını toplam yirmi beş bin olarak veriyor.²² Martin von Bruinessen ise *Ağa, Şeyh, Devlet* isimli kitabında otuz beş bin kişilik bir askeri kuvvetten söz ediyor.

İsyan Mart sonunda gücünü kaybetmiş, Bingöl'ün merkezi hükümet kuvvetlerince geri alınmıştı. Daha fazla kayba neden olmak istemeyen Şeyh Said herkese eve dön talimatı verdi. İran'a gitmek kararındaydı. Ancak karlar eridiği için yükselen Murat Nehri'ni geçemedi. Şeyh Said'in bacanağı Binbaşı Kasım kaçış güzergâhını askere bildirmişti. Mahmut Ak-yürekli'ye göre, “Çarbühür denen mevkiye geldiklerinde, elindeki tüfeği alarak Abdurrahman Paşa Köprüsü üzerinde kendilerini bekleyen 35. Alaya mensup müfrezeye Şeyh Said'i teslim etti.” 14-15 Nisan 1925 gecesi yakalanan Şeyh Said'in üzerinde taşıdığı iki bin altının, askerler arasında paylaşıldığı mahkeme tutanaklarına geçmişti.

Doğu Dersim'in Alevi aşiretlerinden Hormek, Lolan ve Haydaran devlet güçlerine destek verdiler.²³ Şeyh Said İsyanı'nı inceleyen kitabında Robert Olson bu aşiretlerin isyanı, “Sünni bir devlete karşı başlatılmış bir Sünni isyan olarak” ele aldıklarını yazıyor.²⁴

Şark İstiklal Mahkemesi

Diyarbakır'a gönderilen Şark İstiklal Mahkemesi duruşmalara 14 Nisan günü başladı. Mahkeme salonu küçük ve kötü durumda olduğu için, sessiz sinema olarak da kullanılan boş bir Ermeni kilisesinde yargılandılar. Sanıklar İçkale'deki Saraykapısı Cezaevi'nde tutuluyordu.

Duruşmalar Türkçe ve Kürtçe yapıldı.²⁵

21 *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları*, Cilt 1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 187.

22 *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları*, Cilt 1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 196.

23 Tank Ziya Ekinci, s. 144; Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2003, s. 39.

24 Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 149.

25 Osman Sebri, *Hatıralarım*, Lis, Diyarbakır 2012, s. 57.

Şeyh Said idam edildi

Şeyh Said duruşmalar sırasında bağımsız bir Kürdistan amaçladıkları yolundaki iddiayı reddetti. Şark İstiklal Mahkemesi suç tanımını yaparken, “Güya dini ve şeri ve fakat herhalde müstakil bir Kürdistan hükümeti teşkil ve tesis eylemek emel ve maksadı ile cumhuriyet hükümeti aleyhine fiilen silahlı olarak kıyam ettikleri (ayaklandıkları)” sözlerine yer verdi. Gayeleri bölünmez bir bütün olan Türkiye Cumhuriyeti’nin Doğu illerini ayırıp vatani parçalamaktı.

Şeyh Said ve birlikte yargılanan kırk altı kişi 28-29 Haziran günü Diyarbakır’ın Dağkapı mevkiinde kurulan idam sehpalılarında, o gün için kurulan seyirci tribünlerinin önünde infaz edildiler. Hükümler meclis onayına sunulmadı.

Şeyh Said gömüldükten sonra mezardan çıkartıldı; bugün Diyarbakır Orduevi’nin bulunduğu civarda tam da bilinmeyen bir yere gömüldü. Bugün ona Fatıha okumak isteyenler orduevi yakınındaki ulu bir ağacın altında yattığını düşünürler.

Falih Rıfkı 29 Mayıs 1925 günü *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde “Acaba Şark İsyanı bizim ilk günlerde hükmettiğimiz gibi bir irtica hareketi değil de siyasi ve milli bir ihtilal mi idi?” sorusunu soruyordu.²⁶

Mahmut Akyürekli’nin yorumu ise şöyle:

Mustafa Kemal Paşa geçmişte güvendiği bu gücün dağıtılmaması halinde cumhuriyet için bir tehlikeye dönüşeceğini düşünüyordu. Kendisiyle Kafkas cephesinde birlikte savaşanlar şimdi isyanın liderliğini üstlenmiş görünüyorlardı. Nuh Bey, Şeyh Şerif, Cemil Çeto, Ramanlı Emin, Mutkili Hacı Musa, Cıbranlı Halid, Hasenalı Halid ve Kolağası Kerem içlerinden sadece birkaçıydı.²⁷

Başkaldırı bastırıldıktan sonra Şeyh Said ailesinin bütün malına hükümet tarafından el kondu. Toprakları istimlak edildi. Aileden hayatta kalanlar sürgüne gönderildi. Şeyh Said’in torunu Abdülmelik Fırat’ın yaşam öyküsünde o günler şöyle anlatılıyor:

Başkaldırı bölgesi, kutsal kitaplarda tasvir edilen kıyamet sahnelerini andırıyordu. Anneler çocuklarını kaptıkları gibi kendilerini dağa taş vurmış, kimisi kurtulduğunu zannederek sığındığı mağaralarda imha olmuş, kimisi azgın sulara kapılarak kaybolmuş, kimisi soğuktan donmuş, kimisi yabancı hayvanlara yem olmuştu. Yaşı on sekiz-yirmi’ye gelmiş erkeklerin geneli, başkaldırıya katılmış; başkaldırının bastırılmasından sonra ya yakalanıp idam edilmiş ya da ülke sınırlarının dışına kaçmıştı. Birçok köy şakilere destek verdiği gerekçesiyle boşaltılmıştı.²⁸

26 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, s. 136.

27 Mahmut Akyürekli, “Şeyh Said Olayı”, *Derin Tarih*, Sayı 27, Haziran 2014, s. 66-73.

28 Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2003, s. 45.

İlgili ülkelerin diplomatları Kürtlerin, Ermeniler gibi tehcir edildiğine dair raporlar tuttular. Kürtlerin en büyük kaybı isyandan sonra gerçekleşti; isyana katılmayan, hatta devlet güçlerine destek veren pek çok Kürt kaaat önderi ve aşiret mensubu topraklarından uzaklara sürüldü. Mustafa Kemal'i Diyarbakır günlerinden tanıyan Hazrolu Hatip Bey, sürgüne gönderilince ne yapıp edip bir randevu koparttı. Ankara'ya gitme müsaadesi çıkarttıktan sonra Mustafa Kemal'e gitti:

“Paşa Hazretleri biliyorsunuz, biz sizin yakın dostunuz olarak yanınızda yer aldık. Ve Şeyh Said taraftarlarına karşı çarpıştık. (...) bizi bu asilerle aynı kefeye koymanız bize ölümden beter geliyor” demişti.

“Hatip Bey, bir insan kendi ırkına hıyanette bulunursa başkasına daha iyisini yapar mı? Hadi git, oturduğun yerde otur” cevabını almıştı.²⁹

İsyanda İngilizlerin rolü var mıydı? Türk tarafı bu iddiayı sık sık öne sürdü. Ancak konu hep kanıttan yoksun kaldı. İngiltere Türkiye'yi Musul'dan vazgeçirmek için isyanı kullandı mı? *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi* isimli kitabında Jawaideh şu yorumu yapıyor: “Meselenin doğrusu ne olursa olsun, Türk Kürdistanı'ndaki nahoş olayların İngilizlere fayda sağladığına şüphe yoktur. Şeyh Said İsyanı ve bu isyanın bastırılması, Musul sorununun İngiltere lehine sonuçlanmasında hiç kuşkusuz etkili olmuştur.”³⁰

TCF bağlantısı

Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisinin sonu gelmişti. Önce isyan bölgelerindeki TCF şubeleri kapatıldı, ardından Ankara İstiklal Mahkemesi kimi TCF üyelerinin dini, politik isteklerine araç ettiklerine karar verdi. Bakanlar Kurulu da Takrir-i Sükün Kanunu'na dayanarak partiyi 3 Haziran 1925'te toptan kapattı. TCF'li mebuslar, Meclis'teki sandalyelerini korudular. Hükümet parti ve gazete kapatma yetkisine sahipti.

TCF'nin Siverek teşkilatını kuran Siverek Genel Sekreteri Dr. Fethi Efendi ile fırkanın ateşli bir taraftarı olan Şeyh Eyüp isyanla bağlantılı görülmüştü. Dr. Fethi isyan günlerinde Siverek'e gelmiş, Şeyh Eyüp'ün misafiri olmuş, örgütlenme faaliyetini buradan yürütmüştü. Şeyh Eyüp idam edildi. Dr. Fethi ise üç yıl kalebentlik cezası aldı.

TCF irticai ve gizli faaliyetle bir ilgisinin bulunmadığını ilan etse de Doğu illerinde çok sayıda üyesi tutuklandı. İkinci partiyi hazmedemeyen Türk siyasi hayatı Kürt isyanını bahane ederek parlamentonun gölgesi altında uzun yıllar sürecek bir baskı dönemine adım attı. Halide Edib,

29 Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2003, s. 53.

30 Wadie Jawaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 409.

“Şeklen demokratik kalan rejimde, diktatörlük ilan edilmişti” yorumunu yapıyor.³¹

Mustafa Kemal Paşa görkemli bir siyasi oyun oynadı. Kamu düzenini tehlikeye düşüreceğinden şüphelenilen herhangi birini tutuklama ve idam etmeye mutlak yetkisi olan ihtilalci mahkemeleri yeniden kuracak Takrir-i Sükûn Kanunu’nu teklif etti. ... Ordu akabinde Kürt bölgelerini yatıştırdı ve mahkemeler muhalefeti sindirip yaklaşık iki yıl süren bir terör devri başlattı. ... Halk Fırkası’nın zaferinde Mustafa Kemal Paşa’nın kişiliğinin ve siyasi kurnazlığının büyük bir rol oynadığını söylemeye hacet yok. Ancak en fazla dikkat çeken husus, beş yıl devam eden demokratik bir devletin bir biçim değişikliğine uğramaksızın ya da millet meclisi kapanmaksızın diktatöryal bir idareye doğru değişmesidir.³²

Halide Edib ile TCF yöneticisi konumundaki eşi Dr. Adnan, daha sonra da Rauf Bey Türkiye’den ayrıldılar ve on üç yıl Avrupa’da yaşamak zorunda kaldılar.

İsmet Paşa’nın damadı Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı* adlı kitabında ülkedeki siyasi ortamı şöyle yorumluyor:

İstedikleri devrimleri rahatça tamamlayacak bir ortamdı. Bu ortamda ancak mezar sessizliği hâkim olacaktı. Yapılanlar sadece övülecekti. 1925 Türkiye’sinde gazinin, İsmet Paşa’nın ve onların etrafında yer almış ‘silahendaz mebusların’ memlekete müsaade etmeye niyetli bulundukları hürriyet bundan ibaretti.³³

Dersim’de 1926 ayaklanması

Üst üste verilen idam kararları, halka yönelik bastırma hareketleri büyük korku uyandırdı. Gerginlik yeni ayaklanmalara yolaçtı. Nisan 1926’da Hakkari Çölemerik, Dersim ve Çemişgezek’de (Koçan) isyanlar patlak verdi. Bölgeye çok sayıda asker sevk edildi. Çemişgezek’te yakalananlar Elazığ’daki Şark İstiklal Mahkemesi’nde yargılandı, yüz seksen üç kişi idam edildi. Bastırma harekâtı sırasında hayatını kaybedenlerin sayısı binlerle ifade ediliyor. Devlet adına terör estiren isim olarak 41. Tümen Komutanı Mustafa Muğlalı’nın (d. 1882) adı öne çıktı.³⁴ Firariler teslim olsun diye evleri, köyleri yakıldı, mallarına el konuldu. Binlerce köy, mezra yaşanmaz hale gelince, yöre insanı Kayseri’ye göçertildi.³⁵

31 Halide Edib Adıvar, *Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can Yayınları, İstanbul, 2009, s. 204.

32 Halide Edib Adıvar, *Türkiye’de Diktatörlük ve Reformlar*, çev: Mehmet Özden, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 37, Kasım-Aralık 1995.

33 Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 43-51.

34 1943 yılında Van’ın Özalp ilçesinde 33 kaçakçıyı kurşuna dizdiği için yargılandı, suçlu bulundu, hapisine iken öldü.

35 Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi, 1925-1927*, Kitap Yayınevi, 2013, s. 92.

Mahmut Akyürekli'nin, mahkeme karar ilam defterinden yola çıkarak hazırladığı idam listesine göre Şark İstiklal Mahkemesi'nce 1925 Nisan-1927 Şubat ayları arasında beş milletvekili yargılandı; Yusuf Ziya ile Hasan Hayri idam edildi. İdama mahkûm edilenlerin toplam sayısı dört yüz otuz beş idi. Yüz beş kişinin davası öldükleri için düştü, on kişi de firar ederek kurtuldu.³⁶

1928 yılında çıkartılan bir af kanunu ile gıyabında idama mahkûm edilmiş Kürt önde gelenleri affedildi. Robert Olson'a göre Şeyh Said'in kardeşleri Şeyh Mehdi ve Şeyh İbrahim kanundan yararlanıp Mardin'de hükümet memuru olarak göreve başlamışlardı.³⁷

Türkiye ve gazeteler sustu

İşyanı bastırmak için çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu muhalefeti susturmak için kullanıldı.

6 Mart 1925 günü bir grup İstanbul gazetesi (*Tevhid-i Efkâr*, *İstiklal*, *Son Telgraf*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç*, *Sebilürreşad*) kapatıldı. 7 Mart günü Mustafa Kemal alınan tedbirleri destekleyen açıklamasını yaptı.

Tevhid-i Efkâr ile *Sebilürreşad* İslamcı kamuoyuna hitap eden yayınlardı. Bu gazetelerin kapatılması üzerine *Tanin* gazetesi sahibi Hüseyin Cahid, siyasi yazılarına nokta koyduğunu duyurdu. Bunun üzerine *Tanin* de kapatıldı. Hüseyin Cahid hapse atıldı ve ömür boyu sürgün cezasına çarptırıldı. *Resimli Hafta*'da çıkan bir yazı nedeniyle Cevad Şakir ile Zeke-riya [Sertel] Bey de üçer yıl kalebentlik cezasına çarptırıldılar.

Şeyh Said'in basının kışkırtıcı bir rol oynadığından söz eden ifadesi bahane edilerek önde gelen kalemler tutuklandı. Velid Ebüzziya, Eşref Edib, Fevzi Lütfü [Karaosmanoğlu], Subhi Nuri, İsmail Müştak, Ahmed Şükrü Elazığ'a gönderildiler. Beş ay sonra Ahmed Emin'in *Vatan* gazetesi de kapatıldı, o da Elazığ'a gönderildi. *Toksöz* gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali Bey de (Orhan Kemal'in babası) aynı kaderi paylaştı. Yazarlar Takrir-i Sükûn Kanunu öncesi yazdıklarıyla suçlandılar. İşyanı kışkırttıkları iddiasıyla idamla yargılandılar.

Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal'i eleştirenlerden hesap soruluyordu.

Yirmi beş yaşındaki Fevzi Lütfü, isyandan çok önce kaleme aldığı "O Göz" isimli makalesi nedeniyle yargılanıyordu:

Millet Meclisi'ne hâkim olan bir göz ve kuvvet var. Bu göz bir tarafa cüret, cesaret, hürriyet veriyor. Diğer tarafa ise hürmetle karışık korku. Sinmek, durmak ve beklemek hissi veriyor. ... Bu gözü kendilerine munis bulanlar Halk

36 Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi*, 1925-1927, Kitap Yayınevi, 2013, s. 133, 144-160.

37 Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 187.

Fırkası'nın malıdır. Bulmayanlar yahut kendilerine sert ve korkunç baktığını zannedenler ise Halk Fırkası'nın malı değildir. İki taraf bunu bilmeli ve bu taraf da artık cesur ve cüretkâr olmalıdır. Memleketin menfaati bunda!³⁸

Savcı "o göz"den maksadını sormuş, o da Gazi Paşa hazretlerini kastettiğini söylemişti. Şeyh Said İsyanı'ndan sonra kaleme aldığı makalede Fevzi Lütü, Şeyh Said'i şerefsiz, küstah, küflü vicdanlı olmakla, hıyanet ve düşman uşaklığı ile suçlamıştı. Makalesinde yer verdiği "İdareden memnun değilsek inkılaptan memnun olmamamız kabil midir?" sorusu, onu kurtaramamıştı.

Elazığ'a gönderilen gazeteciler, seksen yedi gün süren yargılamanın ardından Mustafa Kemal'den özür dilemeye davet edildiler. Onlar da özür dilemeyi kabul ettiler ve beraat ettiler. Ne var ki gazetecilik mesleğine de veda etmişlerdi.

Sol kesimden *Aydınlık* dergisi başyazarı Dr. Şefik Hüsnü ile Nâzım Hikmet gıyaplarında on beş yıl kürek cezasına çarptırıldılar. İkisi de ülkeyi terk etmişti. Yine *Aydınlık* dergisi yazarı ve daha sonra Atatürk'ün ünlü biyografisini kaleme alacak olan Şevket Süreyya yedi buçuk yıl kürek cezasına çarptırıldı.

Mustafa Kemal 1 Kasım 1925 günü Meclis'i açarken yaptığı konuşmada olan biteni anlatırken "Gerçek şu ki cumhuriyet devrinin kendi düşünce ve ahlak bilgileri ile süslenmiş basınını, yine ancak cumhuriyetin kendisi yetiştirir" demiş ve erdemden yoksun kişilere basın aracılığıyla haydutluk yapma imkânı tanınmayacağını söylemişti. Yazarların cezaları 29 Ekim 1926'da çıkan aflu ortadan kalktı, ancak uzun yıllar gazetecilik yapamadılar.

Türkiye, 1929 yılına kadar Takrir-i Sükûn Kanunu ile yönetildi.

Ayaklanmalar kesilmiyor

Milletler Cemiyeti'ne havale edilen Musul meselesi çözüm beklerken ayaklanmalar neredeyse süreklilik kazanmıştı. Şeyh Said ayaklanmasını bir yıl içinde küçüklü büyüklü altı ayaklanma izledi.

10 Haziran 1925 – Nehri, 7 Ağustos 1925 – Reşkotan ve Raman, 1926 – Serdar Reşid Ayaklanması (Rewanser - Doğu Kurdistan), 21 Ocak 1926 – Hazro ve 21 Ocak 1926 – Mala Haco Ayaklanması (Nusaybin).

Şark Islahat Planı

Şiddetin öne çıktığı isyan günlerinin ardından Şark Islahat Planı adı altında bir kararname hazırlandı. Türkiye'nin en uzun soluklu planı ola-

38 Fevzi Lütü, "Efendiler Cesur Olunuz", *Son Telgraf*, 13 Teşrinisani 1924, Aktaran Sadık Albayrak, *Meşihat, Şeriat Tarikat Kavgası*, Mizan Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 162.

rak hiç uygulamadan kalkmadı. 1925 yılının 24 Eylülü'nde hükümete sunulan çok gizli mahreçli kararnamenin altındaki birinci imza Mustafa Kemal'indi.

Öncelikle bölgenin nüfus yapısı değiştirilecek, Kürt nüfus seyreltilecek, Batı'ya kaydırılacak, Türklük propagandasına ağırlık verilecek, Kürtçe yasaklanacak, kadınlara Türkçe öğretilecek, çocuklar ailelerinden alınarak yatılı okullarda Türkçe eğitim görecekti. Devlet bölgeye görkemli hükümet konakları kurmaya karar verdi. Askeri karakollar artırılabilecek, istihbarat güçlendirilirken, kara ve demiryollarına önem verilecekti.

Şeyh Said İsyanı'nın milli bir ayaklanma olduğu varsayılmış, Kürtlere özerk yönetim öneren bir dönemden, devletin Kürt vatandaşını tehlikeli gördüğü günlere geçilmişti. Olay aynı zamanda bir irtica ayaklanması olarak değerlendirilmiş, laikliği benimsemeyen Müslüman vatandaşın kendi kültür ve inançlarının sembolleriyle siyaset sahnesinde rol alamayacağı, kamusal alanda görünmez kılınacağı uzun bir döneme adım atılmıştı.

55. BÖLÜM

Boşanma

Mustafa Kemal, evliliğinden huzursuzdu. Kendisini sık sık zor durumda bırakan Latife sabrını taşıyordu. 1925 Temmuzunda köşkte verilen bir davet sırasında birbirlerini herkesin gözü önünde hırpalamışlardı. Konuklar ayrılınca Mustafa Kemal kendisini bir kanepeye atmış, Kılıç Ali ile Salih'i yanına çağırıp "Bu evden kaçayım, yoksa gaz döküp yakacağım" demişti.

Özel kalemi Hasan Rıza'ya göre, "Ayrılmaya her iki tarafı da çok üzen bu hayata artık son vermeye kati karar verdiği anlaşılıyor fakat bunu derhal açıklamayı muvafık bulmuyordu."

Latife ile konuşmak istemeyen Mustafa Kemal bir mektup kaleme aldı.

Latife,

Sinirli ve mustarip bir haldesin. Ben de aynı suretle sinirli ve mustaribim.

Aramızdaki gerginliği ıslah için bir müddet birbirimizden ayrı bulunarak sükûnete gelmeyi zaruri görüyorum. Rahatsızlığınız esnasında tedavi için sizi beraber alıp İstanbul'a veya İzmir'e götürmesi için validenize yazdım.

Böyle bir fasıla ile sükûnet hasıl olmadıkça ıstırabımın izalesine imkân olmadığına kanaat ettim.

Kasada nezdinde bulunan parayı yanına al. Seyahatin ve tedavin esnasında masraf edersin. Miktar-ı hakikisini bilmediğim için gayri kafi görürsen bildir. Kasada bana lüzumlu evrakı bırak. Kasanın açılıp kapanmasını Tevfik Bey'e öğret. Evin hûsn-i muhafaza ve idaresi için dadına talimat ver. Huzur ve sükûnet temenni ederim.

Gazi M. Kemal¹

22 Temmuz 1925

Mektubun ertesi sabah hanımefendiye verilmesini tembih etti. Latife'ye seyahatinde yaver Yüzbaşı Muzaffer Kılıç'ın refakat etmesini emretti.²

Mustafa Kemal'in yazdığı şefkatli mektup boşanma mektubuna benzeriyordu.

Latife, İsmet Paşa'ya sordu: "Paşam temelli çıkıyorsam, ona göre çıkayım, paşa hazretlerinin hesapları, parası ve bütün evi bana teslim edilmiştir." İsmet Paşa kendisine, "Hayır 15 gün için gidermiş gibi gidin" demiş Latife bu sözler üzerine nişan yüzüğünü parmağından çıkartmamıştı.

1 Murat Bardakçı, "Mavi Gözlerinden Beni Hiçbir Kuvvet Ayıramaz", *Habertürk*, 01.03.2009. Mektup 2008 Kasım ayında bir müzayede şirketi tarafından satışa çıkartılmış, ailesi mahkeme kanalıyla durdurmuştu.

2 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 10.

Latife ile Mustafa Kemal'in ayrılık dedikodusu Avusturya maslahatgüzarının Dışişleri Bakanı'na gönderdiği mektupta şu cümlelerle yer bulmuştu:

... Başkanın konutunun bulunduğu Ankara yakınlarındaki Çankaya'da, İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve bazı önemli şahsiyetlerin yanı sıra, piyano virtüözü bir beyin de katıldığı bir akşam yemeği verildi. Yemekten sonra Mustafa Kemal, eşini piyanoda güzel bir şeyler çalmaya davet etti. Latife Hanım'ın yorgunluğunu öne sürmesi üzerine gazi, sözü geçen piyano virtüözüne çalmasını söyledi; bunun üzerine Latife Hanım'ın belki pek de yerinde olmayan bazı sözleri oldu. Parçanın çalınmasından sonra Mustafa Kemal, teşekkürlerinin ifadesi olarak piyanisti kışkırtıcı bir tarzda alnından öptü. O an Latife Hanım'ın sabrı taşarak bütün davetlilerin önünde gaziye sert biçimde çatmaya başladı. Ondan sonra olanlar, şaşırtıcı ve gazinin yapısını göstermek bakımından anlamlı: Tek söz söylemeden yerinden kalkarak eşine gürültülü bir şamar indirdi. Latife Hanım'ın kendini savunmak için kaldırdığı eli de tesadüfen paşanın yanağını sıyırdı. Başka olayların da vuku bulduğu söyleniyor.³

Evliliği yıkan olay İsmet ve Fevzi Paşaların da bulunduğu bir ortamda patlak vermişti.

Ne olmuştu?

Latife'nin ablası Vecihe'nin torunu Mehmet Öke o geceye dair aile anlatısını şöyle aktarıyor:

Latife Hanım'a "piyano çal" demiş. Önce şiir okutur sonra piyano çaldırır. Yorgunum deyince, Vedad piyanonun başına geçip çalmış. Vedad eseri bitirince, paşa gidip alnından öperek ona teşekkür eder. "Sen benim yerime Vedad'a çaldırıyorsun, niye çaldırıyorsun, çaldırma. Zaten buradakilerin hiçbiri dinlemiyor. Hatalı çaldı. Bak kimse anlamadı" diyor. Bunun üzerine Mustafa Kemal "Hanımefendi buradakilerin hepsi anlıyor ama siz anlamıyorsunuz" deyince Latife Hanım yelpazeyi hızla elinin içine vuruyor ve elini kesiyor. Buna çok sinirlenen Mustafa Kemal tokat atmak üzere elini kaldırmış. Latife teyzem de gayrı ihtiyari, elini yüzüne siper etmek için kaldırınca eli paşanın yanağına çarpıyor ve elindeki kan onun yanağına bulaşıyor. Yanağı da biraz çiziliyor, ama Latife Hanım'ın elindeki kan yüzüne bulaştığı için Mustafa Kemal'in yüzünde büyük bir yara var gibi gözüküyor.⁵

3 Türkiye'deki Avusturya maslahatgüzarından, Dışişleri Bakanı Dr. Heinrich Mataja'ya 20 Ağustos 1925 tarihinde gönderilen bilgi notu için bkz. "61. Yıldönümünde Atatürk'ün Boşanma Öyküsü", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1986, Sayı 32, çev. Tanıl Bora.

4 Latife'nin büyük amcası Halit Ziya Uşaklıgil'in oğlu Vedad, Çankaya'da misafir ediliyordu. Piyanyoyu virtüöz düzeyinde çalardı. Latife köşkten ayrılırken ona da köşkü terk etmesi gerektiğini söylemişti.

5 Mehmet Sadık Öke - Fatih Bayhan, *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, 2011, s. 355-356.

İsmet Paşa, Gazi'yi fikrinden caydıramamıştı. Haberi karısına verirken sesi üzüntüden titriyordu. Mustafa Kemal boşanacaktı.

Latife ile yüz yüze gelmek istemiyordu. İki vagonluk özel treniyle Sivas'a doğru yola çıktı. Yanında Nuri [Conker] ile yaverler Recep Zühtü ve Rusuhi ile özel kalemi Hasan Rıza vardı.

Tren, Yozgat istasyonunda durdu; telgraf hattı üzerinden özel kalemle bağlantı sağlandı. Köşkte neler olup bittiğine dair bilgi aldılar.⁶

Dedikoduyla çalkalanan başkentte herkes şaşkındı.

Sabah Latife, Kılıç Ali ve kendisine İzmir'e kadar refakat edecek olan yaver Muzaffer ile istasyondaydı. Başvekil İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, bazı hükümet üyeleri ve milletvekilleri Latife'yi uğurlamaya gelmişlerdi.

Boşanmaya neden olan olay her ne ise Çankaya Köşkü'nün kapıları arkasında kaldı. Vecihe İlmen, "Atatürk ile Latife Hanım, hususi hayatları üzerinde hiçbir şey anlatmayacaklarına dair birbirlerine söz vermişlerdir. Ben birçok şeyi bilmeme rağmen anlatmam imkânsızdır" demişti.⁷

Mustafa Kemal talaknameyi (boşanma evrakı) yazarken kâğıdın üzerine hokkadan mürekkep dökülmüş, yazdıkları kapkara olmuştu. Latife'nin dayısı Ragıp Paşa'nın kızı Talia Hanım'ın eşi mebus Ali Rıza Bey, o sırada köşkte idi. Boşanma evrakını alıp İzmir'e götürecekti. Derhal masaya temiz kâğıt konulmuş; ancak bu kez de kalemi hokkaya yeterince batırmadığı için bir türlü istediği sözcükleri kâğıda yazamamıştı. Odada bulunanlara bakan Mustafa Kemal, "Yazan bir kalemle başladı, yazmayan bir kalemle bitti" demişti.

Mustafa Kemal, İzmir'de Latife Hanım'ın evine karargâhı taşıdıkları günlerde, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'den İngiliz Donanma Komutanlığına hitaben sert bir nota yazılmasını istemişti. Yusuf Kemal Bey o sertlikte bir notayı uygun görmediği için işi ağırdan almıştı.

Latife'nin "Ben yazayım paşam" sözleri üzerine "İngilizce yazılacak, buyurun yazın" demiş, notanın anında yazıldığını görünce sormuştu:

"Hanımefendi, bu notayı hangi kalemle yazdınız?"

Latife elinde tuttuğu üzeri işlemeli altın kalemi göstermişti.

"Verin bana o kalemi," diyen Mustafa Kemal kalemi dudaklarına götürüp öpmüştü.

Sözü edilen kalem, bu kalemdi.

6 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 10.

7 Yalçın Pekşen, "Atatürk'ün Özel Yaşamı, Vecihe İlmen Anlatıyor", *Cumhuriyet*, 10.11.1984.

Latife boşanmak istemiyor

Boşanmaya gönlü olmayan Latife'yi Prag Büyükelçisi Vasıf Çınar'ın da yardımıyla Ali Rıza Bey ikna etti, imzasını aldı. Mustafa Kemal Latife'yi giyabında boşamak istemiyordu. Mehmed Sadık Öke şöyle diyor:

Anneannemin anlattığına göre paşa, talaknamenin yanında Latife Hanım'a özel bir mektup göndermişti. Bu mektupta çok içli bir dil kullanmış, birbirlerini sevmelerine rağmen bu evliliğe devam etmelerinin bazı özel sebeplerle mümkün olamadığını ve olamayacağını yazmıştı. Özel eşyalarını ve mücevherlerini alarak evini terk eden bir kadının aslında geri dönmeyi istemediğini, bunun anlık bir öfkenin ötesinde olduğunu; birbirlerini hâlâ sevmelerine rağmen ayrılarak daha mutlu olacaklarına inandığını anlatmıştı.

Latife teyzem talaknameyi kabul etmiştir. Eğer kabul etmemiş olsa idi paşa zor durumda kalırdı. Latife teyzemi tamamen giyabında boşamış olur, bu daha büyük bir skandala sebep olurdu. Latife Hanım, bunu paşaya yapamazdı. Latife teyzem, boşanmayı bir devlet görevi olarak görmüş, paşanın iyiliği, paşanın sağlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin devamı ve bekası için gerekli olduğuna inanmıştı.⁸

Latife'nin itirazı üzerine yapılan değişiklik

Cumhurreisliği makamından, Başbakanlık Özel Kalem'i'ne hitaben yazılmış 11 Ağustos 1925 tarihli mektup, önemli bir ayrıntıyı ortaya çıkarttı. Toplumsal Tarih Vakfı'ndaki Necmeddin Sahir Silan'ın arşivinden çıkan bir belgeye göre, Latife'nin itirazı üzerine Mustafa Kemal boşanma tebliğini değiştirmiş, "Birbirimizden ayrılmaya karar verdik" ifadesine yer vermişti.

Bir müzayede şirketi 2008 yılında boşanma mektuplarını açık artırmaya koyunca Latife Hanım'ın ailesi mahkeme kararıyla satışı durdurdu. Bu belgeler arasında "Sizi serbest bırakmayı muvafık bularak tasdik ettim" şeklindeki tek taraflı boşama iradesi beyan edilen metin, sonradan vazgeçilen taslak metin olmalıydı. Cumhurbaşkanı, karısına "boş düş" diyen geleneksel erkek konumuna düşmek istememişti.

Yine de boşanma bir skandal olarak yorumlandı. Latife'nin kız kardeşi Vecihe İlmen, boşanma olayını en veciz biçimiyle şöyle anlatacak: "Atatürk ayrılmaya arzusu gösterdi. Alaturka boşanma böyleydi. Yani alafranga evlendiler fakat alaturka ayrıldılar."

Yarım bırakılmış bir evrak müsveddesine göre Mustafa Kemal, piyanoyu, gümüş sofra takımlarını ve halıları İzmir'e göndermek istiyordu. Yüzükleri birbirlerine iade edeceklerdi; Latife'den kendisine doğum günü armağanı olarak verdiği hatıra defterlerini geri istiyordu; ancak yatak odası takımı ve bazı eşyalar kalacaktı. Mustafa Kemal, kitapların bir kısmını alı-

8 Mehmet Sadık Öke ile görüşme, Aralık 2008.

koymuştu, Latife Hanım dilerse istediği kitaplar kendisine gönderilecekti. Latife Hanım İzmir'e giderken kasadan aldığı para ise tahminen yirmi bin lira idi. Notta Mustafa Kemal, "Benden hiçbir fenalık beklemesinler" cümlesini yazdırdıktan sonra üstünü çizdirmişti. Mustafa Kemal'in, ayda beş yüz TL nafaka ödeme teklifini, Latife Hanım kabul etmedi.⁹

Nafaka istemeyen Latife duygularını şu sözlerle anlatmıştı:

Bana mühim bir para vereceklerinden bahsediyorlar. Birkaç ay hayatımı tanzim edinceye kadar beni yirmi iki yaşına kadar beslemiş ve bakmış olan babam bana elbette bir lokma ekmek bulur. Ondan sonra her zaman olduğu gibi mazbut bir hayat geçirmek üzere bana bir vazife, bir memuriyet teklif etmelerini daha doğru bulurdum.

Ben on dirhem gümüşe evlendim. Eğer reisicumhur hazretleri refikaları olan beni düşünüp herhangi bir para vermiş olsalardı, onu muhafaza etmek hakkım olurdu. Saltanatların yıkıldığı bir devirde, bir Çerkes halayığı gibi satılacak (...) ferağ edilecek (sahiplik hakkının devredilmesi) değilim. Başka hiçbir nokta-i nazarım yoktur.¹⁰

"Nasıl mı boşarım? Gayet basit..."

Mustafa Kemal'in, "Orduları idare ettim ama bir kadını idare edemedim" diye düşündüğü oluyordu. Dolmabahçe Sarayı'nda bir gün havadan sudan sohbet edilirken evliliğinden söz etmeye başladı. "İzdivaçta kadının her arzusunu yapmak çok güç" dedi. "Mesela siz kitap okumak istersiniz; o esnada kitap okumanızı istemez. Bizim izdivacımızda da bu kabil ihtilaflar çok olurdu."

Asıl tuhafı, Latife Hanım benim kendisinden ayrılabileceğime hiç ihtimal vermemiş. Bir gün bu ihtimali mevzubahis edince bana, "Nasıl olur? Dünyaca tanınan Mustafa Kemal, dünya önünde zevcesini nasıl boşar?" diye ayrılığın imkânsız olduğunu söylemek istemişti. Meğer, Latife Hanım formalitelerin vaziyetinden dolayı neredeyse imkânsız olacağını farz etmişti.

Kendisine, "Gayet basit" dedim. "Öyle bir vaziyet olmasını istemem. Fakat şayet mecbur kalırsak, zile basarım, kâtib-i umumî Tevfik Bey'i çağırırım. Anadolu Ajansı'na iki satır vererek, gazi Latife Hanım'dan ayrılmıştır, derim, iş olur biter." Latife Hanım bu cevaba karşı hayret içinde kalarak, "Bu kadar basit mi?" diye sordu. Ve ben de "Evet, bu kadar basittir" dedim.¹¹

9 ABE, Cilt 17, Kaynak Yayınları, 2005, s. 272-273.

10 Latife Hanım mektubu. Ali Güler Anıtkabir'de bulunduğu bu mektubu Mehmet Sadık Öke ile paylaşmıştı. Ben Mehmet Öke'den aldım.

11 Altan Deliorman, *Atatürk'ün Hayatındaki Kadınlar*, Bayrak Yayım, İstanbul, 2000, s. 215-216.

Boşanma nasıl karşılandı?

Rauf Bey, Ağaoğlu ailesi, Fahreddin [Altay], Asım [Gündüz], İsmet Paşalar ve Mevhibe Hanım, Mustafa Kemal'in Latife'den ayrılmasına üzül-müşlerdi. İsmet Paşa'nın kızı Özden Toker, "Babam üzüntüsünü gizlemek için kara gözlükler takmış" diyor.¹² Fahreddin [Altay] Paşa, 1925 yılından söz ederken, "Bu yılın en üzücü olayı Atatürk'ün Latife Hanım'dan ayrıl-masıdır" diye yazmıştı anılarına.¹³

O günlerde Mustafa Kemal Paşa'yla yolları ayrılan Rauf [Orbay] ise boşanmayı, Mustafa Kemal açısından büyük bir kadersizlik olarak ta-nımlamıştı.

Mustafa Kemal'in yakın çevresinden yaver Salih ile Kılıç Ali, boşan-madan memnun kalan iki isimdi. Yaver Salih, "Latife'nin bir noktaya geldiğinde pişman olabileceği şeylerin hepsini bir anda yapabildiğini, kezzap gibi beynini yakan öfkesini durdurmanın ve yatıştırmanın müm-kün olmadığını" söylüyor:

Mustafa Kemal, Çankaya'da topuk sesleri dinlemekten bıktığı için Ziraat Oku-lu'ndaki dairesine gidiyor, her zamankinden fazla içiyor, sinirli ve öfkeli bir kişilik bağlıyordu. Biz de kendisiyle birlikte olduğumuzdan bizim hayatımızın dengesi de kalmamıştı. Nerde akşam, orda sabah haline gelmişti. Ve bu yaşam biçimimiz, Mustafa Kemal Paşa'nın devlet işlerini aksatmasa bile, Mustafa Kemal Paşa'yı eritiyordu.¹⁴

Benzer görüşte olan Kılıç Ali de anılarında, ailede dirlik ve düzenlik kal-madığını, Latife'nin Mustafa Kemal'e eza cefa ettiğini yazacaktı.

Mustafa Kemal biyografisi kaleme alan erkek yazarlar, Latife'nin hır-çınlığı ve hükmedici tavırlarıyla kocasının sabrını taşırdığı ve boşanmayı hak ettiği noktasında birleşmişlerdi.

Mustafa Kemal'in yakın çevresi boşanmanın nedenini "Sofra" diye açıklamışlardı.

Mustafa Kemal'in Latife'den boşanması Türk basınında kısacık bir haberle duyuruldu. Dünya basını, Mustafa Kemal'in "ultramodern karı-sı"ndan boşanmasına geniş yer verdi. Bu haberlerin ortak noktası, muha-fazakârlığa karşı yürütülen mücadelede modernleşmenin sembolü olarak öne çıkan Latife'nin, Türkiye'deki kadın hareketinde oynadığı öncü rol nedeniyle kurban edilmesi idi.

12 Can Dündar, "Latife Hanım'ın Atatürk'süz Hayatı", *Milliyet*, 28.10.2003.

13 Taylan Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor*, Kamer, 2. baskı, İstanbul, 1998, s. 389-390.

14 İsmet Bozdağ, *Latife ve Fikriye*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s. 175-176.

Belge 1:**Mustafa Kemal'den Latife'ye**

Mustafa Kemal'den Latife'ye yazıldığı anlaşılan yarım bırakılmış bir notta şu noktalar yer alıyor:¹⁵

Arjenter (gümüş sofra takımı) ile halıları ve buna benzer kıymetli gibi görülen şeyleri, piyanoyu gönderiyorum.

Ayrılabilen eşya gönderildi. Bazı teferruat kalmış olabilir. Bunlardan ehemmiyet verdiği şeyler varsa size not ettirsin veya aklına geldikçe başkıtabela yazdırsın, gönderilir.

Sarı karyolar ve teferruatı, hasır sandalyeler ve sarı kanepeler ve sandalye ve bazı eski büfelerin genel kıymeti nakliye masrafına tekabül etmez. Kendileri tarafından ihtiyaçlarına göre yenilerinin tedariki daha kolaydır. Bununla beraber herhangi bir düşünce ile arzu ederlerse size söylesinler, gönderilir.

Kitapların bir kısmını alıyordum. Hangilerini istiyorlarsa gönderirim. Mutlaka hepsinin gönderilmesini arzu ediyorlarsa, dikkatle ayırır gönderirim.

Kendisine mühim bir para vereceğim. Bu parayı aşağıdaki şartlarla İş Bankası'na yatırmayı kendi hayatı için daha munasip düşünüyorum. Senede altı bin liradan fazla alamayacaktır. Yani ayda beş yüz lira. Bu parayı mazbut bir hayat için kafi görüyorum. Senede altı bin liradan fazla almak isterse veya paranın tamamını birden alıp başka surette kullanmak isterse, banka benim onayımı almaya mecbur olacaktır. Kendisi verilecek meblağın, şimdi bir defada verilmesini isterse, ona göre ... görüşünü söyledikten sonra muamelesini yaptıracağım.

Buradan giderken kasada mevcut olup benim mektubumla kendisine almasını bildirdiğim meblağı ilk hayatının tanzimi için kafi gelir zannedirim. Bu parayı yirmi bin liradır tahmin ediyorum. Hakiki miktarını söylerse daha iyi olur.

Benden hiçbir fenalık beklemesinler.¹⁶

Nişan yüzükleri, hatırat defteri

altın

15 ABE, Cilt 17, Kaynak Yayınları, s. 272.

16 Üstü çizili satır.

Belge 2:**Latife'den Mustafa Kemal'e**

1. Ben evden temelli olarak çıkmadım. Ne eşya ayırdım ne de almak maksadıyla eşyadan bahsettim. Yalnız bu çıkışın şeklini beğenmediğimden İsmet Paşa Hazretlerine "Paşam temelli çıkıyorsam, ona göre çıkayım, paşa hazretlerinin hesapları, parası ve bütün evi bana teslim edilmiştir" dedim. "Hayır 15 gün için gidermiş gibi gidin" buyurdular.

2. Ağızlığın, kol düğmesinin ve kravat iğnesinin beraber alındığından bahs olunuyor. Ben o kadar pejmürde bir halde idim ki kendime ait mücevheratımı bile Vasfiye yerleştirdi. Buraya geldikten sonra yalnız ağızlığının değil, reisicumhur hazretlerinin eskiden kullandığı bir saat kösteğinin de burada olduğunu gördüm. Hiçbir maksad-ı mahsumum (özel maksadım) olmadığına itimat buyursunlar. Mevzubahis olan hayat-ı izdivaciyenin vesikası olan zümrütü kol düğmesi elan paşa hazretlerinin nezdindedir.

Hatta müfarakatları (ayrılışları) günü kollarında idi. Bahsettikleri diğer kol düğmesi bayramda validemin kendilerine göndermiş olduğu kol düğmesidir. Ki o da Bekir'in bildiği gibi kırk olduğundan tamir edilmek üzere İstanbul'a gönderilmişti. Altından yapılmış ve Mustafa Kemal yazılı olan kol düğmesinin zenciri kopuk ve İstanbul'dadır. Henüz yapılmamış ise aynen ve tamir edilmeden muhafaza edilmesini yazdım. İstanbul'a gittiğimde bizzat müşahade buyurmaları için göndereceğim.

Kendilerini terk etmek için ilk adımı benim attığımı söylüyorlar. Ben eğer buna karar verseydim doğrudan doğruya kendilerine söylemeye hakkım olurdu. Hiçbir hanımı hiçbir vazife ile taviş etmedim. Ve nişan yüzüğümü parmağımdan çıkartmadım. Şimdi benimkini, evvela reisicumhur hazretleri iade ettikten sonra, sizinle kendilerininkini de iade ediyorum.

3. Ben her şeyden çok milletini seven bir Türk kızayım. Bu millete bu kadar hizmeti sebkat etmiş olan yüksek bir şahsiyetin ölümüyle öç alacak kadar alçak ruhlu değilim. Teessüf ederim ki dost diye arkadaş diye hiçbir hakları olmaksızın taa son dakikaya kadar beni anamla dahi yalnız bırakmayan iki hanımefendi kadınlığın fazilet ve uluvv-ı cenabını rencide edecek dedikodular yapmışlardır. Kendi şahısları hakkında şaiyata meydan verilmemek için bana karşı hükümet vasıtası kullanacaklarını söylüyorlar. Bütün dedikodular ve isnatlar kendi muhitlerinden ve kendi adamlarından çıkmakta olduğundan acaba bu zayıf Türk kızının hukukunu kim muhafaza edecektir? (...)”

17 Parantez içindeki satır tarafımdan çıkarıldı. (İ. Ç.)

4. Eğer temelli gittiğimi bilseydim, tekrar ediyorum, ona göre ayrılırdım. Hatıra defterleri reisicumhur hazretlerinin benim doğduğum gün (Rusuhi Bey ve Dr. Nusret Bey hazırdılar) bana hediye ettikleri defterlerdir. (Karlsbad anıları)

Ben reisicumhur hazretlerinin geçirmiş oldukları hayat-ı hususiye elbette neşrecek değilim. Benim kendileri ile tanıştığım ve yaşadığım müddetçe hasıl olan hissiyat ve intibaatımı sırf kendime ait bir hatıra olmak üzere zapt etmek benim hakkımdır. Çünkü tarihin sinesinde iki buçuk senelik hayat arkadaşlığı ettik. Napolyon'dan sonra kendisine bakan hizmetçisi bile kendinde hatıratını kaydetmek selahiyetini görmüştür. Ben hayatta bulunduğum müddetçe hatıratımın neşredilmeyeceğinden emin olsunlar.

5. Kimseye celb-i merhamet maksadıyla mektup yazmadım. Yalnız Salih Bey'e yazdım. Kendilerine yazdığım iki mektup aramızdaki hukukun münkati olmadığını zannettiğimdendir. Eğer reisicumhur hazretleri bu kararlarını ben daha Ankara'da iken bildirse idiler elbette benim haysiyet ve şerefimi daha fazla muhafaza etmiş olurlardı. Çünkü karı alınır ve bırakılır fakat hiçbir ailenin haysiyet ve şerefini rencide etmekte mana yoktur. Ahiren görülen muamele başka türlü değildir.

6. Hesaplar çıkarılmış ve sizin vasitanızla aynen iade edilmiştir. Hesapta hatırat defterleri ve evrak harcırah dosya defteri aynen teslim edildiğine dair ve hiçbir alıp vereceğimiz olmadığına dair ufak bir vesika isterim.

Bana mühim bir para vereceklerinden bahsediyorlar. Birkaç ay hayatımı tanzim edinceye kadar beni yirmi iki yaşına kadar beslemiş ve bakmış olan babam bana elbette bir lokma ekmek bulur. Ondan sonra her zaman olduğu gibi mazbut bir hayat geçirmek üzere bana bir vazife, bir memuriyet teklif etmelerini daha doğru bulurdum.

Ben on dirhem gümüşe evlendim. Eğer reisicumhur hazretleri refikaları olan beni düşünüp herhangi bir para vermiş olsalardı, onu muhafaza etmek hakkım olurdu. Saltanatların yıkıldığı bir devirde, bir Çerkes halayı gibi satılacak (...) ferağ edilecek değilim. Başka hiçbir nokta-yı nazarım yoktur.

7. Kitapların hepsini aynen iade buyursunlar. İçinde benim için de aile yadigarı olmak itibarıyla çok kıymetli eserler vardır.

Tabancaları iade ediyorum. Yalnız benimle evlenmeden evvel herkesin önünde hediye ettiği, kıymetli ve ebedi bir yadigar olan Trikopis'in tabancasını muhafaza ediyorum. Bir de altın sedef saplı olanı, kendileri de bilirler, bana İstanbul'da hediye edilmiştir.

Kalan eşyalar

Daha kalan çok eşya vardır fakat hepsini tatat etmeye imkân yoktur. Yalnız aşağıdaki eşyanın iadesini rica ederim.

1. Üç adet şal. Merhum büyük validemden hatıra kalmıştır.
2. Gümüş dondurma takımı. Geçen sene büyük validem doğduğum günün hediyesi olarak göndermişti.
3. Semaver takımı. Pederim tarafından bana hediye edilmiştir.
4. Kırk kişilik sofa örtüsü.
5. Dört adet gümüş sahan makapak- kapaklarıyla.
6. İki adet kuş tüyü yorgan ve yatak örtüsü.
7. Kulübedeki tül perdeler, diğer yerlerdeki dahi.
8. Kendi namıma markalı inovasyon elbise sandığı. Paşa hazretlerinin boş olduğu için müşarûn ileyhe (adı geçen kişiye) ait olan sandık ve meşin bavulu almıştım. Onları iade edeceğim. Orada kalan benimkini göndermelerini rica ederim. (Şifahi maruzat).

Hüviyet cüzdanım orada kalmıştır. Bana gelen züvvarın (ziyaretçilerin) imza defteri de vardır. Onun da tarihi bir hatıra olarak cüzdanla beraber gönderilmesini rica ederim. Tavan arasında iki bağlı sandık vardır. Galiba hanımefendiye ait kitap sandıklarıdır. İstanbul'a kitaplarımıyla birlikte gönderilmesini rica ederim.

Karyola takımı**Sarı takımlar****Masa****Küçük büfeler**

Ben bugüne kadar olduğu gibi şimdiden sonra da leh ve aleyhte hiçbir kelime sarf edecek değilim. Benim etrafımdakiler de aynen hareket edecektir. Aynı insaniyet ve nezaketi kendileri ve muhitleri için de beklemeyi bir vicdan borcu telakki ederim.

Not

L.H.

Aslı ATASE Başkanlığı'nda

Anıtkabirde bulundu¹⁸

Maslahatgüzar

18 Ali Güler Anıtkabir'de bulunduğu bu mektubu Mehmet Sadık Öke ile paylaşmıştı. Ben Mehmet Öke'den aldım.

56. BÖLÜM

Kılık Kıyafet, Şapka...

Mustafa Kemal savaş meydanında pırıl pırıl görünmeyi başaran bir komutandı. Karadeniz dalgalarıyla boğuşan Bandırma Vapuru'ndan sinek kaydı tıraş ve ütülü üniforma ile indiği anlatılırdı.

Savaş meydanından İzmir'e geldiğinde bir lahza damatlığa hazırlanan bir erkeğe dönüşebilmişti.

Üniformasına asker elbisesi der, nişanlarından sevdiklerini üst üste takmayı severdi. Karlsbad'da tuttuğu anı defterine hoşuna giden bir Bulgar nişanını, Avusturya nişanının üzerine taktığını yazmıştı.

Milli Mücadele günlerinde avcı kostümü diye tarif edilen nefti bir asker elbisesi giyer, üzerine rütbe takmazdı.

Meclis'ten başkumandalık yetkisi alana kadar paşa üniformasını üzerine giymemişti.¹

Rütbesiz madalyasız komutan

Ruşen Eşref'in anlatımına göre, Sivas Kongresi'ne giderken "çuvaldan" sivil spor ceketinin göğsünde tek bir madalya parlıyordu: Çifte Kılıçlı Altın İmtiyaz madalyası. Çok sevdiği bu madalyayı hiç göğsünden ayırmıyordu.

Madalyalarının elinden alınacağı söylendiğinde şöyle demişti: "Ben onların her birini bir harp meydanında hizmet mukabili kazanmıştım. Salonlarda, saraylarda değil... Fakat her ne ise... Varsın alsınlar. Ancak bunu vermem, bunu benden kimse alamaz."²

Milli Mücadele'nin ardından Bursa'da kabul ettiği *Le Petit Parisien* muhabiri onu şöyle tasvir etmişti:

Hâki üniformasını giymişti. Bu elbisede demokratik bir sadelik vardı: Ne sırmalı şerit, ne de apolet; yalnız merkezinde bir altın yıldız bulunan ve etrafı sırmalı defne dallarıyla işlenmiş yakasında taşıdığı dikdörtgen şeklindeki kırmızı çuha (mareşal rütbesi) onu askerlerinden ayırıyordu.³

İlk Atatürk biyografisi yazarlarından D. V. Mikusch "Spor giyimli general" deyimini kullanıyor. Kız kardeşi Makbule de ağabeyinin süslü üniformalar diktirdiğini hatırlıyor.

1 Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, 2008, s. 37.

2 Ruşen Eşref Üneydin, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 6, s. 102.

3 ABE, Cilt 14, Kaynak Yayınları, s. 52-56.

Mustafa Kemal ve Fethi (Okyar) Fransa'da Picardie manevralarında (1910).

Annem her ay kiralari alır, yirmi lirayı bana verir, "Bu paralarla sana çeyiz yapacağım!" derdi. Fakat daha kirayı aldıktan hemen birkaç gün sonra, ağabeyimden bir telgraf veya haber gelir, acele yirmi lira istediğini bildirirdi. Annem bunu bana sıkılarak söylerdi. Ben de "Hemen evleniyor değilim ya, parayı ona gönderelim!" derdim. Annem parayı yollar, hem o hem ben sevinirdik. Ağabeyim bu paralarla zırlı elbiseler, süslü üniformalar, sivil elbiseler yaptırırmış.⁴

Onu her gün bir başka kılıkla, özellikle de sivil kıyafetlerle gören bir komşusu, Zübeyde Hanım'a "Yoksa oğlunu askerden mi çıkardılar? Nedir bu elbiseler? Hep burada ve hep sivil giyiniyor" diye sormuştu. O da annesini "Ben erkân-ı harbim, istediğimi giyerim, sen hiç meraklanma!" diye yatıştırmıştı.⁵

1910 yılında Fransa'ya Picardie manevralarına giderken aldığı kıyafetle yıllarca dalga geçildi. Binbaşı Selahaddin Bey ile Paris'e de gideceklerdi. Birlikte bir hazır giyim mağazasından alışveriş ettiler:

Kendi zevkimize göre bir iki kat esvap aldık. Benimki geniş kırmızı satrançlı, bir nefti kostümdü. Arkadaşımkini yine buna yakın bir şeydi; ben ne olur ne olmaz diye bavulumun içine bir de şapka koydurdum. Binbaşı Selahaddin Bey, "İstemez ben fesle gideceğim. Fesin itibarı şimdi yükseldi" diyordu.

Mustafa Kemal ihtiyatı elden bırakmamıştı. Hududu geçer geçmez, şapkasını başına geçirdi. O zamana göre ilk Avrupa istasyonu Belgrad. Arkadaşı, tren durur durmaz hemen fesli başını pencereden uzatmış, anında "Tuh Turkos" diye hakarete uğramıştı.⁶

Devamını Şevket Süreyya'dan okuyalım:

Merdivenlerden tam spor kıyafetinde İskoçyalı bir centilmen iniyordu. İri fiyongalı açık sarı iskarpinler giymiş, golf çoraplarını dizlerine kadar çekmişti. Paçaları dizlerinin altında tokalanan kısa pantolonlu, kara nefti kumaştan beline kemer bağlamıştı. Ceketi de pantolonu ile takımdı. Başında gene kareli, aynı kumaştan bir spor kasket. Mustafa Kemal bu kıyafeti ile pek mağrur görünüyordu. Frenklerin kırlarda seyahatlerde giydikleri bu kıyafeti kim bilir hangi bonmarşeden tedarik etmişti.

Mağrurdu, gülümsüyordu, çünkü işte o da artık bir Avrupalıydı.⁷

4 Rıdvan Ege, "Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk", *Ulus*, 10.11.1962.

5 Rıdvan Ege, "Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk", *Ulus*, 10.11.1962.

6 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 81, 82.

7 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 240.

Paris sefaretinde ataşemiliter olarak görevli Ali Fethi, Mustafa Kemal ile Selahaddin Bey'i merdivenlerde yakaladı, onları derhal odalarına soktu ve bu kıyafetlerle gidemeyeceklerine ikna etti.

Mustafa Kemal, "Bu hoş fakat fiyaskolu özentisini daima, o zamanki çocuksu heyecanı ile anlatırdı" diyor Şevket Süreyya.

Diplomat Coşkun Kırca, "Atatürk Anadolu'ya geçtiğinde, o derme çatmalığın içinde üslubuna önem veriyor. Atatürk'ün üniforması vücuduna göre terzide dikilmiş, kup ve çizmeleri İngiliz. Bu lalettayın sırtına geçirilmiş bir üniforma olamaz"⁸ yorumunu yapıyor.

Ruşen Eşref, Mustafa Kemal'in, savaş günleri sona erince sivil kıyafeti tercih ettiğini anımsıyor.⁹ Ancak fotoğraflar özellikle yıldönümlerinde ve önemli kararlar öncesinde askeri kıyafetine büründüğünü gösteriyor.

Mustafa Kemal'in pelerini, kruvaze ya da kürk yakalı paltoları, elbiselerinin içine giydiği yelekleri, şapka ve kasketleriyle birlikte pek çok özel eşyası yaşadığı evlerde, müzelerde, Anıtkabir'de sergileniyor.

Batı salonlarına uygun

Batılı gazeteciler, Mustafa Kemal'i anlatırken mutlaka giyim kuşam bilgisi de ekliyorlar. Ara sıra kıyafetiyle uyumsuz çorap ya da ayakkabı giydiği, rugan ayakkabı ile spor çorap kullandığı konuk gazetecilerin dikkatinden kaçmazdı.¹⁰

İngiliz gazeteci Grace Ellison, Mustafa Kemal'i önce astragan kalpağıyla görmüş, ikinci gelişinde kalpağı çıkardığını fark etmişti. "İyi bir terzi elinden çıkmış mükemmel ütülü elbisesiyle, İngiliz ya da hiç değilse Kuzeyli olmadığı kimse tarafından anlaşılamadan, herhangi bir Londra salonundan kolayca geçer" hükmüne varmıştı.¹¹

Mustafa Kemal giyim kuşama ideolojik bir sorun olarak bakar, dış görünüşüyle örnek oluşturmaya özen gösterirdi. Toplumun kıyafetini değiştirmesi gerektiğini düşünüyordu.

Bugüne kalan

Ölümünün ardından terekesi hazırlanırken giyim eşyaları Ankara Hal-kevi binasına getirilmiş tek tek sayılmış ve listesi çıkarılmıştı. Bir kısım kıyafeti kız kardeşi Makbule Hanım'a teslim edilmiş, bir kısım kıyafeti ise müzelere dağıtılmıştı. 2006 tarihli tereke dökümünde müzeler ve

8 O Daima Şıktı, der. Nebil Özgentürk, Bir Yudum İnsan Yayınevi, 2010 içinde Coşkun Kırca anlatımı, s. 84-85.

9 Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri*, TDK, Cilt 6, s. 88.

10 G. Ward Price, *Extra-Special Correspondant*, Harrap, Londra, 1957, s. 140.

11 Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 187.

Anıtkabir'dekilerin dışında kalanlar için, "nerede olduğu bilinmiyor" notu düşülmüş.

Terekedeki bilgilere göre Atatürk, pantolon askısı ve çorap için diz jartiyeri kullanır, böbrek ağrıları nedeniyle yün kuşak takar, sıklıkla keten gecelik giyerdi. Robdöşambr, pijama, iç çamaşırı ve çorapta ipeği tercih ediyordu.

Gri rengi seviyor, pantolon ve ceketlerinde grinin değişik tonlarını, kumlu, çizgili, satrançlı olanları kullanıyordu. Tercih ettiği renklerden biri de yeşil ve gri-yeşildi. Özellikle spor kıyafetleri yeşilin tonlarındaydı. Lacivert, kahverengi, bej, beyaz takım, pantolon, yelek ve ceketler; beyaz ve renkli gömlekler giyerdi. Kısa pantolona, golf pantolonuna da meraklıydı. Frak ve smokinleri siyahtı. Terekesinde gri ve siyah pardesü, devetüyü palto, siyah ve gri pelerin, samur kürk, fötr, panama, silindir, melon, klark şapka, bere sayılıyor.

Fotoğraflarında gördüğümüz kıyafetler ne yazık ki sayı olarak epey eksilmiş görünüyor.

Yarım altın çerçeveli, beyaz bağa çerçeveli, monopli, penseli, numaralı ve numarasız gözlükleri ile güneş gözlükleri vardı. İncili frak düğmesi, pırlantalı kravat iğnesi, altın kol düğmesi, köstekli ve kösteksiz saat kullanırdı. Latife ile evlendiğinde Lozan'dan gelen alyansı Anıtkabir'de sergileniyor.

Kullandığı armalar ise şöyleydi: G.M.K., K.A., M.K.¹²

Atatürk formda kalmaya özen gösterir, kilo almak istemezdi. Kullandığı tartılar Müze Köşk'ün ve Florya Köşk'ünün banyolarında sergileniyor. Müze Köşk'teki tartı şöyle tarif edilmiş: "Kantar: açık yeşil boyalı ve boy ölçüsü var." Terekesine göre kondisyon cihazı, terleme cihazı ve Kemaleddin Paşa'nın hediyesi olan bir suni güneş makinesine sahipti.

Şapka ile Kastamonu'ya

Latife'den henüz boşanmıştı. Canı sıkındı. Gelen heyetleri kabul etmiyordu. Kastamonu'dan bir heyet geldiğini öğrenince görüşmek istedi. Heyetteki erkekler kalpaklı, kadınlar ise türbanlıydı. Parti genel sekreteri olan Saffet [Arıkan] Bey, o gün yanındaydı.

Çok neşeli idi: "Çocuğum Kastamonu'ya gidiyorum. Şapkayı orada giyeceğim" dedi.

Epeyce zamandan beri zihninin şapka meselesi ile meşgul olduğunu biliyordum. Birkaç arkadaşı Beyoğlu'nda şapka giydirerek gezdirmiş, yapacağı akisleri inceletmişti.

12 *Atatürk'ün Terekesi*, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, Aralık 2006.

“Niçin Kastamonu’yu seçtiğimi bilmezsin. Dur, anlatayım. Bütün vilayetler beni tanırlar. Ya üniforma ile yahut fesli, kalpaklı sivil elbise ile görmüşlerdir. Yalnız Kastamonu’ya gidemedim. İlk önce nasıl görürlerse öyle alışırlar, yadırgamazlar. Üstelik bu vilayet halkının hemen hepsi asker ocağından geçmişlerdir. İtaatlidirler, munistirler. Adları mutaassıp çıkmışsa da anlayışlıdır. Bunun için şapkayı orada giyeceğim.”¹³

Kamuoyu şapkaya Hristiyan sembolü olarak bakar, “şapkalı gavur” sözcüğünü de küfür gibi kullanırdı. Bu yüzden “güneş siperli başlık ya da serpuş” sözcükleri kullanılacaktı. Mustafa Kemal de bu şapkadır demeyecek, değişiklik yavaş yavaş gerçekleştirilecekti.

Şapka Hristiyan dünyasının başlığıydı. Ayrıca siperli olduğu için namaz kılarken zorluk çıkartıyordu.

Mustafa Kemal, Osmanlı giyim tarzını fazla Doğulu bulur, özellikle de pantolon ceket üzerine giyilen fesin medenileşmek için atılan adımları gölgelediğine inanırdı. Albümlerde 1916 yılında Doğu Anadolu günlerinde çekilmiş kalpaklı, Picardie manevralarında ve Karlsbad’da çekilmiş şapkalı fotoğraflarına rastlamak mümkün. Bulgaristan’da ataşemiliter olarak görev yaparken şapka meselesi bir sorun olarak önüne gelmişti. Arkadaşı Büyükelçi Fethi fes yerine şapka taktığı için eleştirilere uğruyordu. Kendisi de askeri elbise giymediğinde şapka takıyordu. Onun Bulgaristan’da çekilmiş şapkalı bir fotoğrafını Prof. Enis Kortan *Tuna’dan Sakarya’ya* adını verdiği kitabında kullanmıştı.

Altan Deliorman’ın anlatımına göre Mustafa Kemal, Sofya’dan Filibe’ye yaptığı bir gezi sırasında Jön Türklerden Edhem Ruhi Bey, “Tunaboyu çocuklarının halifeye sevgisi azalacak” sözleriyle şapka giyenleri eleştirdi. Mustafa Kemal de cevaben “Bir müddetten beri bir fes meselesi zuhur etti. Böyle bir münakaşaya girişmek abes, abes olduğu kadar da tehlikelidir. Fes veya şapka veya kalpak hangisi olursa olsun mesele bunda değildir. Hepimiz el ele vererek devletimizin menafii (çıkarları) için çalışmalıyız. Bu cihetle böyle münakaşalardan içtinap edilmesi (kaçınılması) kanaatin-deyim” demişti ama endişe edenleri ikna edememişti.¹⁴

Milli Mücadele yıllarında fes yerini kalpağa bırakmıştı. Kalpağın Osmanlı ordusundaki geçmişi 1910 yılına uzanıyordu. Mustafa Kemal, Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis’ye kalpak konusundaki düşüncesini anlatırken, “Yaz gelip de kalpaklarımız fazla sıcak gelince, güneşten kendimizi korumak için kenarı siperli şapkalar giyeceğiz. Giysinin ırkı açıklaması dönemi geçmiştir. Rahatlık için giyineceğiz” demişti.¹⁵

13 <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-57/ataturkun-kastamonu-ziyareti-ve-bu-ziyaretin-onemi>

14 Altan Deliorman, *Mustafa Kemal Balkanlarda*, Türkiye Yayınevi, Ankara, 1959, s. 20.

15 Grace Ellison, *Ankara’da Bir İngiliz Kadını*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 211.

Fesle gericilik arasında bir bağ olduğuna inanan Mustafa Kemal fesi kaldırma planları yaparken tam üç kez gördüğü rüya ile uyanmıştı. “Ne zaman böyle olsa İsmet kapımı çalıp memleketin bir yerlerinde bir irticai hareket olduğunu haber verir” diye anlatırdı.

Kastamonu valizine üniforma ve şapka

Yola çıkarken, valizine uzun süredir giymediği mareşal üniforması ile acemice dikilmiş birkaç panama şapkanın da konmasını istedi. Resmi makamları mareşal üniforması ile ziyaret edecekti.

Şapka gibi algılanmayan panama şapka güneşe karşı takılırdı.

Kastamonu'ya akşam saatlerinde ulaştı. Arabasından başı açık indi, sivildi, elinde bir şapka vardı. Büyük coşku ile karşılandı. Halkla buluşmak için yeniden sokağa çıktığında üzerinde yine sivil kıyafet, elinde de şapka vardı. Ünlü konuşmasını 27 Ağustos günü, İnebolu Türk Ocağı'nda kadınlı erkekli bir gruba yaptı. Siyah bir elbise giymişti, şapkası elindeydi.

(...) Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medeni olduğunu göstermek mecburiyetindedir. (...) Arkadaşlar Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. (...) Ayakta iskarpin veya fotin, bacadakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, caket ve bittabi bunların mütemmimi (tamamlayıcısı) olmak üzere başta siper-i şemsi (güneş siperli) serpuş (başlık). Bunu çok açık söylemek isterim: Bu serpuşun ismine şapka denir.

Daha sonra neden böyle konuştuğunu anlatmıştı:

Fena uyumuştum. Sinirli ve rahatsızdım. İnebolu'da halk toplantısına gittiğim vakit simsiyah bir kalabalık bulunca sinir gerginliğim büsbütün arttı.

“Nedir bu milleti bu geriliğe mahkûm etmek” diye düşünüyordum. Söze başlamadan önce su içmek istedim. Elim titredi, bardağı dudağımda güç tuttum. Bu da bende şiddetli bir aksülamel yaptı. Bildiğiniz nutku söyledim.¹⁶

Kadınlardan da ricası yüzlerini açmalarıydı. Yoksa onlara şunu giyin, bunu giyin demiyordu. Kadınların giyiminden kendilerini sorumlu gören erkeklere seslendi.

16 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 433-434.

(...) köylerde değil, bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok kesif ve itina ile kapamakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarz kendileri için mutlaka mucib-i azab ve ızdırap olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar bu biraz bizim hodbinliğimizin eseridir. (...) Onlar yüzlerini cihana gösterebilirler. Ve gözleriyle cihamı dikkatle görebilirler. Bunda korkulacak bir şey yoktur.

Ankara'ya dönüşte kendisini karşılayanları şapkasını çıkararak selamladı. Bu arada Yunus Nadi'nin başındaki fötr şapkayı beğendi, kendi panamasını ona verip, onun şapkasını başına taktı. Gözü hep Diyanet Reisi Rıfat Efendi'de idi. Kırılmasını istemiyordu. Neyse ki o da sarıklı fesini takmamıştı. Hocayı otomobiline aldı. Rıfat Efendi başı açık, kendisi şapkalı şehre girdiler.¹⁷

1 Eylül'de onu karşılamaya gelenler şapkalıydılar. 2 Eylül günü devlet memurlarına şapka zorunluluğu getiren 2431 numaralı hükümet kararnameyi çıkarıldı. Aynı gün bakanlar kurulu kararnamesi ile din adamı dışındaki kişilerin cübbe ve sarık giymeleri yasaklandı.

18 Ekim 1925 tarihli *New York Times* gazetesi Kastamonu'da milleti şapka giymeye davet eden konuşmasını "Artık Türkler de iyi giyimli adamlar safına katıldı" yorumuyla duyurdu. Fransız büyükelçi Albert Sarraut "kafaları felç eden kurşunun" bir göz kırpmasıyla ortadan kalktığını düşünmüştü:

Bir başlığın yerini bir diğerrinin alması yüzeysel düşünen gözlemcilerle önemsiz bir olay gibi gözükebilir. Ancak Türkiye'de fesin ortadan kaldırılmasıyla çağdaş uygarlığın liberal anlayışına karşı çıkan bir simge yok edilmiştir. Ben, şahsen, gerek İstanbul gerekse Ankara'da böylesine etkileyici bir olaya, tüm bir ulusun bu kölelik işaretini nasıl terk ettiğine tanıklık ettim.¹⁸

Alman elçisi Nadolny

Şapka inkılabı öncesinde şapka giymek ulusal hisleri incittiği gerekçeyle suç sayılırdı. Şapka Doğu ile Batı'yı birbirinden ayıran bir özellikti. Ankara'ya yerleşen ilk büyükelçilerden biri olan Nadolny 1925 yılı Ağustos ayı başında, yani Mustafa Kemal Kastamonu'ya gitmeden önce tuttuğu raporda şapka konusuna dikkat çekmişti:

Mustafa Kemal Paşa bizzat işin başında, muhafız kıtasıyla birlikte daha çok İtalyan ordusununkine benzeyen bir kasket giymiştir. Bunu Bahriye Vekili (Topçu) İhsan [Eryavuz] Bey izlemiş; donanmada da Alman serpuşu usulünde bir yol izlenmiştir. Resmi görevliler arasında üniforma taşıması zorunlu olanlar da şapka

17 <http://www.turkforum.net/506218-apka-devrimi-kastamonuda-ilan-edildi.html>

18 Albert Sarraut, *Mon Ambassade en Turquie*, Paris, 1953, s. 7-8. Aktaran Bige Yavuz, "Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaşlaştırılması İlişkin Fransız Değerlendirmesi", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/814/10334.pdf>

giymeye başlamışlardır. Sivil hayatta ve sokakta, gündelik hayatta şapka giyenlere rastlanmaya başlanmıştır. Hatta Hariciye Vekili de dahil olmak üzere tanınmış bazı Türklerin şapka giymeye başladıklarını görmek artık mümkündür.

Nadolny şapka inkılabını Avrupalılaştırma çabalarının çok özel ve sert vurgulu bir görünümü olarak değerlendirmişti. Nadolny'ye göre Türk devrimi, İslam dininin temelleri üzerinde duran Türk kültürü ve devlet görüşü ile tüm ilişkileri koparmayı kendisine görev edinmişti. Bu hedefini, sadece dış görünüşte dahi olsa, İslam-Doğu geleneklerini ortadan kaldırmak suretiyle vurgulamaya ve kendisinin Avrupa'ya olan aidiyetini açıklamaya çaba harcamaktaydı.¹⁹

Şapka için kanun arkadan geldi

Mustafa Kemal kanunu çıkartmadan şapkanın propagandasını yapmak için yollara dökülmüştü. Yeni rejim geleneklere ilk kez karşı çıkıyordu.

Şapka pek çok kişi için Müslümanlığa aykırıydı. Bazı il ve kasabalar şapkaya karşı çıktı. Sivas, Erzurum, Kayseri, Maraş, Rize, Giresun'da protestolar vardı. İstiklal Mahkemesi bölgedeydi. Sivas'ta bir duvara şapka aleyhinde bildiri astığı ileri sürülen Çil Mehmed isimli kişi idam edildi. Rize'de bazı köylerde ayaklanmalar çıktı, olaylar on gün sürdü, Hamidiye zırhlısı, Of kasabasındaki gösteri nedeniyle sahili iki gün boyunca topa tuttu. Üç bin kişinin ayaklandığı Erzurum'da sıkıyönetim ilan edildi. Terakkiperver Parti Erzurum mebusu Rüşdü Paşa'nın iki kardeşi de ayaklanmaya katılmıştı.²⁰

Cumhuriyet gazetesi haberi şöyle veriyordu: "Erzurum'da bir kısım halk valinin ikametgâhı önünde 'Biz gavur memur istemeyiz' sloganıyla toplandı. Akşama kadar yirmi yedi kişi tutuklandı. Camide halkı toplayarak irtica teşvik ettiği iddia edilen sekiz hoca elebaşı olarak idam edildi."²¹ Takrir-i Sükûn Kanunu'na karşı gelmek ve vatana ihanet suçlamasıyla yargılananlar hakkında yirmi kadar idam, çok sayıda kürek cezası verildi.

Ergün Aybars verilen cezaları şöyle yorumluyor: "Ağır cezalara mahkûm edilenler, şapka giymedikleri için değil, şapkayı bahane ederek gerici ayaklanma çıkarmak, dini politikaya alet edip vatana ihanet ettikleri için mahkûm oldular." Sadece şapkaya karşı koymakla suçlananlar, hafif cezalar almışlardı.²²

19 Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, THK Ankara, s. 16-17.

20 Kamuran Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler", *Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi*, 2007.

21 *Cumhuriyet*, 15.12.1925, aktaran Sadık Albayrak, *Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, Mizan Yayınevi, İstanbul, 1994, Cilt 3, s. 245.

22 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 353.

Şule Yüksel Şenler'in ailesi

Gönüllülüğü yaygınlaştırmak için devlet memurundan, muhtarına pek çok görevli harekete geçirilmişti. Bu muhtarlardan biri de 1968 kuşağının başörtü aktivisti Şule Yüksel Şenler'in dedesiydi.

Muhtar Mehmed Ali [Aycan] ve eşi İkbâl Hanım'a bundan böyle çarşaf giymemesini, bu doğrultuda talimat aldıklarını, kılık kıyafet konusunda topluma örnek teşkil etmeleri gerekliliğini anlattı. Çok yadırgamadı bu durumu annanne İkbâl Hanım. Değil mi ki devlet emriydi. Değil mi ki öncü olma, örnek olma misyonu kendilerine verilmişti. O halde ne gerekiyorsa fedakârca yapılacaktı. O da tıpkı bakan ve mebus eşleri gibi ilk elden çarşafını çıkarttıktan sonra uzun etekli döpiyes giydi.²³

Devlet memurları ile milletvekillerinin şapka giymeleri yasa ile zorunlu kılınmıştı. 4 Ekim 1925 tarihli gazetelere göre, bundan böyle kadın erkek bütün öğretmenler şapka giyecek, lise ve orta okullara kızlar da oğlanlar gibi bir örnek şapka ile geleceklerdi.²⁴ Kadınlar için başörtüsü yerine şapka takacaklar şeklinde bir hüküm yoktu. Ancak göz önünde olan kadınlar şapka giymeye başladılar. Devlet dairelerinde çarşaf yasaklandı. Kadınların kılık kıyafeti daha dolaylı yöntemlerle çoğu kez de belediyeler aracılığıyla biçimlendirildi.

Mete Tunçay, Mustafa Kemal'in halk ile karşı karşıya geldiğinde yaşananları şöyle yorumluyor:

Böyle bir ayaklanma da Lazlar arasında oluyor ve laflar çıkarıyorlar. Halkımız ayaklandı, dindar paşalarımız iktidarı aldılar, İsmet İnönü öldürüldü, Mustafa Kemal yaralı hastanede. Bu bana her zaman dokundu. Her şeyi kurguluyorsun, iktidarı basıyorsun, başvekili öldürüyorsun ama yine de Mustafa Kemal'i öldürmeye gönül razı olmuyor asinin. Mustafa Kemal gerçekten sevilen bir lider. Durup dururken tek parti diktatörlüğünü icat eden ve uygulayan bir insan değil. Bir dalganın üzerinde geliyor.²⁵

Cumhuriyet gazetesinden

Karadeniz Bölgesi'ndeki yargılamaları tamamlayan İstiklâl Mahkemesi, 21 Aralık 1925 günü vapurla Giresun'dan İstanbul'a geldi. Cumhuriyet gazetesi haberi şöyle veriyordu:

Büyük ve mukaddes inkılabımıza karşı koymak küstahlığını gösteren kuşbeyinli mürtecileri yıldırım süratiyle yakalayarak millet namına tecziye eden İstiklâl Mahkemesi'nin âdil hâkimlerini şehrimize getiren Karadeniz vapuru...

23 Haz. Demet Tezcan, *Bir Çığır Öyküsü Şule Yüksel Şenler*; Timaş, İstanbul, 2007, s. 17-18.

24 4 Ekim 1925, *Cumhuriyet*, Aktaran Sadık Albayrak, *Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, Mizan Yayınevi, Cilt 3, s. 228-229.

25 <http://www.hurriyet.com.tr/ak-parti-ve-erdogan-yorumu-16-yil-daha-40139789> Cansu Çambel'in Mete Tunçay ile 11.07.2016 tarihli röportajı.

Habere göre gelenler Ortaköy-Dolmabahçe önünde selamlanmış, hanların apartmanların üzerine çıkan halk tarafından alkış tufanına boğulmuştu. Askeri kıta, bando önde gelen devlet yetkilileri, esnaf, jandarma, polis rıhtımdaki karşılama hazır bulundu. “Yaşasın İstiklal Mahkemesi” bağışları üzerine üyeler halkı selamladı. Mahkeme heyeti, başlarında kasketleriyle rıhtıma çıkmış, bu sırada mızıkla İstiklal Marşı’nı çalmıştı. Şehremenati (Belediye), heyete Tokatlıyan Otel’de daire ayırmış, ziyafet günü ise henüz belirlenmemişti.²⁶

Şapka konusunda kıyafet inkılabından bir yıl önce bir kitapçık kalem alan İskilipli Atıf Hoca 4 Şubat 1926 günü idam edildi. Atıf Hoca ifadesinde kitabı Şapka Kararnamesi’nden sonra satmadığını anlattı ama idamdan kurtulamadı. Kitabı daha önce dava konusu edilmiş ancak muzır olmadığına karar verilmişti.²⁷

Rejim, kendisine kafa tutanı ezip geçiyordu.

25 Kasım tarihinde çıkan Kılık Kıyafet Kanunu’nu Tekke ve Zaviye yasağı izleyecekti.

Fes yasağı

Kırmızı feslerin şehirlere kattığı parlak renk bir anda ortadan kaybolmuş, caddeler gri ve siyah kafalı insanlardan geçilmez olmuştu. Baş açık gezmek bir saygısızlık ifadesi sayıldığından sokağa çıkan bir şapka bulup giyyordu. Acemi terziler elinden çıkmış bu şapkalar başlarda eğreti duruyordu.

Kılık Kıyafet Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle birlikte memur ailelerinin evlerinde telaş vardı. Liceli Tarık Ziya Ekinci o günlere dair anılarını şöyle anlatıyor:

Özellikle Cuma günleri caminin kapısında bekleyen jandarma, Kıyafet Kanunu’na uygun olmayan başlıkları alıp parçalıyor, bu şahıslar hakkında kovuşturma başlatıyordu. Babam devlet memuruydu. Eşinin çarşafı çıkması mümkün değildi. Mutlaka kanunun öngördüğü biçimde manto giymesi, yüzü açık bir başörtüsü kullanması gerekiyordu. Oysa Lice’de manto yoktu, başörtüsü bulmak da mümkün değildi. İlçenin ebeliğini yapan bir hanım aynı zamanda terzilik de yapıyordu. Bu hanımın çabalarıyla anneme bir manto dikildi. Ona uygun bir de başörtüsü bulundu.²⁸

Festen şapkaya geçiş bir devrim miydi? Takrir-i Sükûn Kanunu’nun çıkarılmasının ardından yurtdışına çıkan Halide Edib kıyafet zorlamasını

26 *Cumhuriyet*, 22.12.1925, aktaran Sadık Albayrak, *Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, Mizan Yayınevi, Cilt 3, s. 249-251.

27 Sadık Albayrak, *Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, Mizan Yayınevi, Cilt 3, s. 259-261.

28 Tarık Ziya Ekinci, *Lice’den Paris’e Anılarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 95.

çok abes bulmuş, köylülerin palyaço kılığına sokulduğunu söylemişti. *Manchester Guardian* gazetesi 1925 Kasımı'nda, reformlara ilişkin görüşünü sorduğunda, "Aptalca bir şey" diye tanımladı Şapka Kanunu'nu.²⁹

1929 yılında kaleme aldığı bir makalesinde şu yorumu yapmıştı:

Reformların ilki ve en gösterişlisi 1925'te yasalaşan "şapka kanunu" denilendir. Kanun onu izleyen diğerlerine kıyasla ayrıca en abes ve en sathi olanıdır.

... Türk'e muayyen bir başlık giyip "medenileşme"sini söylemek yahut asılarak idam edileceğini ya da hapsedileceğini söylemek, en azından saçmalaktır. ...

Türkiye'de vukubulan pek çok köklü dönüşüm Batılı gazetelerde ya fark edilmedi ya da tenkid edildi. Fakat Türkler, başlarına şapkaları taktıkları esnada, Batıda umumi bir avaz yükseldi: "Türkler en nihayet medenileştiler; şapka giydiler."³⁰

29 *Manchester Guardian* gazetesinden aktaran Orhan Koloğlu, "Halide Edib'in Gönüllü Sürgün Yılları", *Tarih ve Toplum*, Sayı 176, Ağustos 1998.

30 Halide Edib Adivar, "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 37 Kasım-Aralık, 1995.

57. BÖLÜM Afet'in Geldiği Günler

Mustafa Kemal 11 Ekim 1925 günü yakın arkadaşları Fahreddin (Altay) Paşa ile Meclis Başkanı Kâzım Paşa'yı (Özalp) yanına alarak Latife'nin şehrine, İzmir'e gitti. Onu karşılamaya gelen öğrenciler arasında yeni mezun, üç haftalık öğretmen Afet de vardı.

Bursa Kız Öğretmen Okulu'nu henüz bitirmişti. Rumeli'den gelmiş, sarı saçlı mavi gözlü, güzel bir genç kızdı. Annesini kaybetmişti. Sinop'ta orman müfettişi olan babası İzmir'e tayin edilince, İstanbul'daki Yüksek Öğretmen Okulu'na devam etmesine izin vermemişti. Hızırılanan uzun masadaki davetli öğretmenlerle birlikteydi.

Afet (İnan).

Atatürk gelecek! dediler. Bize Müdür dedi ki "Şapka giyip karşılamaya gideceksiniz!" Ben biraz çekindim; fakat bütün öğretmenlerle beraber gittik, karşıladık. Orduevi'nin karşısında, yüksekte bir bina idi... Ben Atatürk'ü karşıdan gördüm, fakat kaşları gayet sert falan, çocukluğumuzda hep iştirdik. Onun için böyle yakından gördüğüm zaman heyecanlandım bir bakıma. Fakat bir de baktım beni yanına oturttular... Atatürk bir ara bana sordu: "Nerelisin?" diye. İşte Makedonyalı annem oralı olduğu için... Birden ilgilendi, isim falan verince. "Haa!" dedi, "O aileden misin?" "Evet" dedim. "Anneannem Doyranlıdır, oradan." "Evet!" dedi, "Ben tanıyorum!" dedi. Bizim ailenin çiftlikleri varmış, oraya gitmiş, işte tanışmış... Onlardan bahsetti, sonradan daha çok bahsetti ama. İşitince aile ismini çok ilgilendi. "Ne yapıyorsun?" dedi. Dedim ki: "Yeni öğretmen oldum, fakat ben okumak istiyorum, babam gönderecek."

Akşamki müsamereye Afet babası İsmail Hakkı ile birlikte geldi. Mustafa Kemal, teklifini o sırada yaptı, Afet'i okutmak istiyordu. Afet de ona, "Ben yabancı dil öğrenmek istiyorum" dedi.

Kızım olmayı kabul etti

Mustafa Kemal Afet'i, Fahreddin Paşa'ya "Öğretmen Hanım" diye tanıttı: "Ailesi Selanik'te bizim aile ile akraba denecek kadar yakındır. Kendisi-ne burada tesadüf ettiğime sevindim. Annesi ölmüş, babası genç bir kızla

1 Utkan Kocatürk, Prof. Dr. Afet İnan ile Bir Konuşma, <http://atam.gov.tr/?p=389> Afet İnan'ın anlatımları (17.04.1976) tarihli konuşmadan alındı.

evlenmiş, bu da hayatını kazanmak için öğretmen olmuş. Okumaya çok meraklı fakat tahsilini ilerletmeye imkân bulamıyormuş. Kızım olmayı kabul etti. Ankara'ya gelecek. Hem öğretmenlik yapacak hem de tahsilini yükseltmek imkânı bulduracağım.”

Çevre illere yapılan geziye Afet de katıldı. 22 Ekim günü Ankara'ya birlikte döndüler.

Mustafa Kemal odasında ağlıyordu

Fahreddin [Altay] Paşa'nın, Çankaya'da misafir edildiği günlerde tuttuğu ayrıntılı hatırat, Mustafa Kemal'in günlük hayatına dair pek çok bilgi içeriyor. 22 Ekim 1925 günü başlayan anılar, Latife sonrası Çankaya'nın fotoğrafını çekmişti.

Bu senenin en önemli olayı, Atatürk'ün milletimizin başındaki fesi atarak şapka giydirmesi ve kıyafetini medeni alemin kıyafetine benzetmesi olmuştur. En üzücü olay da Latife Hanım'dan ayrılmasıdır. Bu ayrılışın onu çok üzdüğü fakat kimseye hissettirmemeye çalıştığı hissediliyordu. Odasında “Bağrı Yanık Bülbüle Döndüm” türküsünü çaldırarak ağladığı duyulmuştu... Atatürk'ün üzüntüsünü giderecek bir arkadaş bulmuş olmasına hepimiz çok sevinmiştik, bir sinir buhranı geçirmesinden korkuyorduk. Bu hanımın bunu önlemiş olması vatanımız için büyük bir hizmettir.²

Köşkte Fahreddin Paşa'nın “Daire Müdiresi” diye adlandırdığı elli beş yaşındaki Madam Baver uzunca boylu, kibar tavrılı bir kadındı. İsviçreli Madam Baver, eski diplomatlardan Reşad Nuri Darago'nun eşi, Elsie'nin annesiydi. Latife evden ayrılınca, Çankaya Köşkü'nü tertibe sokmak, köşkün personelini yönetmekle görevlendirilmişti.³

Manevi evlat olarak köşkte kalmaya başlayan kız çocukları bu ağır başlı kibar kadından Avrupa terbiyesi almaktaydılar. Kızlardan biri Bursa'dan gelen Sabiha'ydı [Gökçen].

Fahreddin Paşa ilk geceki sofraya muhabbetini şöyle anlatıyor:

Saat 20:30'da Atatürk tarafından yemeğe çağrıldım. Salonunda müzik çalıyordu. Atatürk, İsviçreli Madam ve manevi evlat edindiği dört küçük kız ile yeşil odada oturmuş neşeli neşeli konuşuyordu. Önünde bir rakı kadehi ile leblebi vardı.

O gece sofraya İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü de [Aras] davetliydi. Frak giyen Tevfik Rüştü, eşi ve kızıyla gelmişti; elinde körüklü bir gece şapkası vardı. Davete her zamanki gibi Mevhibe'siz katılan İsmet Paşa'nın sağına Afet oturmuştu. Yemekte çorba, külbastı, oğraten, patlıcan, krema ve kavun

2 Fahrettin Altay, *10 Yıl ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s. 389-422.

3 Münevver Ayaşlı, *Geçmiş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, Timaş, İstanbul, 2003, s. 141.

yenildi. Yemek sırasında şarap, sonunda şampanya içildi. Yemekten sonra Mustafa Kemal, Madam Bayer'le fokstrot yaptı, sonra da dans etmesini bilmeyen Fahreddin Paşa'ya, Madam Bayer'i dansa kaldırması için işaret etti. O da ömrünün ilk dansına kalktı. Madam Bayer ile Mustafa Kemal izleyenleri hayran bırakan bir vals yapmışlardı.

Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Rüştü'nün kızı Emel'in uzun saçlarını beğenmemiş, "Bunun modası geçti" diyerek berber Sabri'yi çağirtmiş ve Emel'in saçlarını kestirtmişti. Sonra Emel'e, "Bak şimdi daha güzel oldun, modayı ihmal etmemeli!" demişti.

Vakit gece yarısını bulunca ilk izin isteyen İsmet Paşa oldu.

Latife'nin evden ayrılmasıyla ortaya çıkan boşluk, dört manevi çocuk, Afet ve Madam Bayer ile doldurulmuştu.

Fahreddin Altay 23 Ekim 1925 günlü notlarında bakımsız kalmış birkaç at ve taydan söz ediyor, karşısına çıkan Sakarya'yı öpüp sevdiğini anlatıyor.

Yaver Salih'in eşi ve kızları yeni moda şapkalarıyla Avrupaî kıyafetler içindeydi. Fahreddin Paşa, Ankara'da gezinirken herkesi şapkali gördüğünü bu yüzden eski bildiklerini tanımakta zorlandığını yazmıştı.

Çankaya'da kurulan akşam sofralarında "misafirler hep fraklı, hanımlar hep tuvaletli"ydi.

23 Ekim Cumartesi

Atatürk'ün kızları çeşitli renkte ipekli elbiseleri ile etrafını bir çiçek halkası gibi sarmışlar. Bu akşam Madam Bayer de çok sıktı. Boyalı ve pudralı. Etekleri saçaklı siyah dekolte bir gece tuvaleti giymişti. Afet Hanım da siyah ipekli ve sırma işlemeli bir gece tuvaletini kendisine pek yakıştırmıştı.

O sırada Madam Bayer dansa kaldırdığı Fahreddin Paşa'ya Mustafa Kemal'in fazla şampanya içmesinden endişe ettiğini, "sıhhatinin bozulmasından korktuğunu" söylemişti. Mustafa Kemal tek başına güzel bir zeybek oynamış, yemeğin ardından holdeki orkestra, vals ve zeybek havası çalmış, herkes horon tepmişti.

Afet'in neşesiz oturduğunu gören Mustafa Kemal, Fahreddin Paşa'ya Fransızca "Bu kız çok iyidir ve daha iyi olacaktır. Onu mükemmel yetiştireceğim. Benim bu hallerim ona zor geliyor ama alışacaktır" demişti.

Çankaya'ya geldiği günlerde Sabiha (Gökçen).

Küçük kızlar uyumaya gitmiş, hep ayakta dolaşan Kemal Paşa da Afet'in yanına oturup onu teskin etmeye çalışmıştı:

Kızım Afet beni çok sever, hem de okumak meraklısıdır. Bazı hallerime üzülüyor, haklıdır. Ben de onu çok severim. Kabiliyetini gördüğüm için ona en yüksek tahsili yaptıracam, lisan öğrettireceğim. Geleceğin yüksek bir hanımefendisi olacaktır. Küçükler de benim birer pırlantamdır.

24 Ekim 1925

Kahvaltı olarak getirilen kaşar peyniri berbattı. Fahreddin Paşa "İdare adamları dikkatsiz" diye not düşmüştü.

İsmet Paşa, Mevhibe Hanım'ın rahatsızlığı nedeniyle sofraya gelmemişti. Misafirler yine fraklı ve tuvaletliydi. Şarap, dans ve alaturka oyunlarla konuklar neşelendirilmişti. O gece şampanya yoktu.

25 Ekim 1925

Köşkteki çocuklara "Ayşe isimli topaç gibi yetim bir kızcağız" katılmıştı.

Afet, Fahreddin Paşa'ya babasına yazdığı mektubu okudu. Kendisine İzmir'de bir ev alınacaktı. Artık tamamen Atatürk'ün kızıydı. Fahreddin Paşa'ya tayin emrini gösterdi. Ertesi gün Mustafa Kemal Okulu'nda işe başlaması emrediliyordu.

Kır saçlı zenci Nesip'e "Paşa hazretlerine evimizi gezdir, odalarımızı göster" dedi.

"... Atatürk'ün büyücek yatak odası, fevkalade süslü kıymetli eşya vardı. Yan yana iki karyola, odaya bitişik banyo odası her tarafı fayansla kaplı büyücek ve ferah..."

Küçük kızlara çatı arasındaki odalar verilmiş, Afet'e ise merdiveni çıkınca sağdaki oda ayrılmıştı. Madam Baver iki gündür ortalıkta yoktu. Mustafa Kemal, Tevfik Rüştü'ye "Benim eski karım toz alırdı bu ise azamet satıyor, yalnız emir vermek istiyor. Bir kolayını bularak bunu defediniz" demişti.

27 Ekim günü, Mustafa Kemal'i ziyarete gelen Dr. Rasim Ferid, belediye oy verirken kendisine fotoğraf imzalatıran bir artistin "Ne olur, beni cebine koy Gazi'ye götür" diye ısrarda bulunduğunu anlattı. Mustafa Kemal de bunu duyunca, "Al gel de misafirlerimiz eğlensinler" dedi. Makbule Hanım'ın eşi Mustafa Bey de oradaydı.

Fahreddin Paşa ertesi gece sofrada Mustafa Kemal'i iki kadın konuk arasında otururken buldu. Solunda oturan kadın bir gece önce adı geçen artist Refet Süreyya idi. Sofrada İnönü, Afet, Şükrü Kaya, Ruşen Eşref ve Rasim Ferid vardı. Gece boyunca içilmiş, ardından gösteri başlamıştı.

Fahreddin Paşa o gece Çankaya'daki eğlenceyi şöyle anlatmıştı:

Gazi konuşuyor, sanattan bahsediyor, herkes dinliyor. Bir ara kalktı müziğe vals çaldırdı. Refet Süreyya Hanım'ı dansa kaldırdı. ... Artist bayan bir paravanın arkasında soyundu çıplak denecek bir halde ortaya çıktı açık sarı ipekli bir mayo ve tül bir gömlekle serpanten danslar, Hindistan oyunları yaptı. Almanya'da dokuz sene bulunmuş bu marifetleri öğrenmiş. Otuz yaşlarında dolgunca etli. ... Yemek neşeli geçiyor, arada bir hep birlikte dansediliyor.

Mustafa Kemal, pembe ipek tuvaletli Afet ile dansetti. O gece çok neşeliydi, hep kendisi anlatıyor, bazen sazandelerle şarkı söylüyordu. Arada bir de “Misafirlerimin neşesi benim neşemdir” diyordu.

Bir ara eskiden yazdığı bir hatıra defterini getirtti. 1918'de Karlsbad'da Fransızca yazmış. Bundan birkaç sayfa Ruşen Eşref'e okuttu, Türkçeye çevirtti. Bir şatoda güzel bir dansözle nasıl görüştüğünü onunla çeşitli danslarını açık açık yazmış. Atatürk bir ara Refet Süreyya ile dansetmesini İnönü'ye teklif etti, o kendisine mahsus bir incelikle daveti geçıştirdi. Misafirlerden birisi kadının o incecik parçaları da üzerinden atması için emir vermesini rica etti. Atatürk “Olmaz öyle şey her şeyin bir hududu var” diye itiraz etti.

Refet Süreyya sıradan bir dansöz değildi. 1916 yılında yetenekli öğrencilerden bursla Almanya'ya gönderilenlerden biriydi. Berlin'deki Stern Musikschule'nin öğrenci listesinde adı piyano bölümünde yer alıyor. Öğrenimine 1 Eylül 1916'da başlamıştı.⁴

Savaş sırasında bursların kesilmesi ve her şeyin altüst olması nedeniyle okulu yarım kalmıştı.

Refet Süreyya seksen dokuz yaşında iken bir gazeteciye, Atatürk'ün sevgilisi olduğunu söyleyecekti. Bu kez adı evlilik nedeniyle Refet Süreyya Iris Worley'di. Kısa hikâyesi şöyleydi:

Berlin'de konservatuvarda okurken parasız kalan Türk talebeler İstanbul'a gelmiş onlara, Ankara'ya gidin denilmişti. Refet Süreyya da belediyenin önünde beklerken karşısına çıkan Rasim Ferid'e Gazi'ye gitmek istediğini söylemişti.

Berlin Konservatuarı'nda dokuz yıl dans eğitimi aldığını söyleyen Refet Süreyya bir yıla yakın bir süre Gazi'ye eşlik ettiğini anlatacaktı.⁵

Fresko'da 29 Ekim kutlaması

29 Ekim'de, cumhuriyetin yıldönümü kutlanırken Meclis'teki kabu- lün ardından uçuş gösterileri eşliğinde askeri bir geçit resmi düzenlendi.

4 Berlin, Stern Musikschule 1913/14 ve 1916/17 yıllıklarından alınmıştır.

5 Neyyire Özkan, “Gazi'yi Terkeden Meçhul Sevgili”, *Aktüel*, 2002, Sayı 545: [Takvim gazetesinin arxiv.takvim.com.tr/2007/09/29/pap101.html](http://arsiv.takvim.com.tr/2007/09/29/pap101.html)

Mustafa Kemal ve elçiler törende yerlerini almışlardı. O gece Çankaya'da bir aile sofrası kuruldu, sonra da hep birlikte Fresko Gazinosu'ndaki cumhuriyet balosuna gidildi. Mustafa Kemal baloyu, Fransız büyükelçi Albert Sarraut'nun güzel kızıyla açtı.

Fahreddin Altay'ın notları şöyle devam ediyor:

Kızın güzelliği herkesin dikkatini çekti. Pist dans edenlerle bir anda doldu. Atatürk kızlardan biri ile dansetmemi söyledi, danstan sonra artist Refet Süreyya çıplak hali ile numaralar yapmaya başladı. Bu Ankara için bir yenilikti... Genç subaylar Mustafa Kemal'i kucaklarcasına sarmışlar ve boşalan kadehler birbirini kovalamıştı. İşte o sırada olanlar oldu, Mustafa Kemal, Sarraut'nun güzel kızını öptü. O da vakit kaybetmeden kızını alıp baloyu terk etti...

Saat dörde doğru artık gidelim diyerek birlikte çıktık. Otomobilde beni yanına aldı, hareket edince başını göğsüme dayayarak daldı. (...) Atatürk'ü ilk defa olarak böyle biraz fazla kaçırmış görüyordum. Bu da subayların etkisi ile olmuştu. Tanyeri ağarmaya başlarken köşkün kapısında arabanın durmasıyla gözünü açtı. "Geldik mi?" diyerek indi. Hayırlı geceler temennisiyle içeri girdi. Odama geçtim, tatlı bir uyku güzel geceyi tarihe karıştırdı.

Özel kalemi Hasan Rıza, Gazi'nin, kendi kendine hesaplaşır bir tonda "Üptük, yoktur çaremiz" dediğini anlatmıştı. Kendisini suçluyor, hoşgörüyü beklediğini, Rumeli şivesiyle ifade ediyordu.⁶

Durumu İsmet Paşa kurtarmıştı. Büyükelçi Sarraut'yu bir saygısızlık değil, takdir maksatlı bir hareket olduğuna ikna etmişti.

Fahreddin Altay'ın Çankaya güncesi 1 Kasım 1925 Pazar günü son buluyor. İsmet Paşa gazeteciler, bakanlar ve Yahya Kemal gibi edebiyatçılardan oluşan sofrada Refet Süreyya'nın da bulunduğunu not etmiş.

Afet Lozan'a gidiyor

Afet'in babası ile anneannesine verilen sözler tutuldu. "Ankara'da beni bir okula tayin ettiler ama orada pek uzun boylu hocalık yapmadım. Çünkü Lozan'a gitmek üzere hazırlanıyordum. Başka bir arkadaş daha vardı, Sabriye isminde. Onu da gönderdi. Onunla biz ikimiz Lozan'a gittik. Hemen beş on gün sonra belki..." diye anlatıyor.⁷

Manevi çocuklar

Savaşın ardından annesi babası ölmüş çocukları evlat edinmek ya da evlatlık almak yaygındı. Mustafa Kemal'in manevi çocukları, okumak isteyen ilgiye muhtaç çocuklardı.

6 Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 47.

7 Utkan Kocatürk, Prof. Afet İnan ile bir konuşma.

Fahreddin Altay'ın 1925 yılının Ekim ayında Çankaya'da konuk iken tanıdığı Sabiha, Mustafa Kemal'in kızları arasına 1925 Eylülünde Bursa'dan katılmıştı. 1913 doğumluydu. Diğer iki kız Konyalı Rukiye ile Amasyalı Zehra idi.

Sabiha, Mudanya'dan Gülcemal vapuruna bindiğinde bitişik kamarada da on üç yaşındaki Rukiye ile Zehra vardı. Zehra, bir yıl kadar önce Amasya Yetimhanesi'ne yapılan ziyaret sırasında Mustafa Kemal ile Latife'nin dikkatini çekmiş, onu evlatlık almışlardı. Rukiye ise Konyalı bir askerin kızı idi. Okumak istiyordu.

Sabiha kızlarla ilk karşılaşmasının durgun geçtiğini hatırlıyor. İzmir Öğretmen Okulu'ndan yeni mezun olmuş Afet ablasına (d. 1908) hemen ısınmıştı.

Sabiha manevi evlat olarak ilk günlerini anlatırken, “İzmir’de bize ilk öğretilen şeyler, sofrada adabı, genel görgü kuralları, herkese karşı nazik ve iyi davranmak, daima temiz kıyafetle dolaşmak oldu. Üçümüze de sık sık yeni giysiler aldırıyordu, Gazi Paşa. Hatta bunları kendisi seçiyordu” diyor.

Köşkün bahçesine kurulan okul

Ankara’ya gelince Çankaya’nın bahçesinde koştular, oynadılar. Bir gün Gazi Paşa onları çağırdı. Çok mutluydu. Elini öptüler ve beklediler.

“Artık bahçede çokça oynayıp koşmak bitti. Yarın okula başlayacaksınız” dedi. “Defterleriniz, kitaplarınız, kalemleriniz, silgileriniz hazır.”

Üç kız Kılıç Ali, Salih Bozok, Fuad Bulca’nın çocuklarıyla okuyacaktı. Kızlar büyük oldukları için üçüncü sınıfa, oğlanlar da birinci sınıfa gideceklerdi. Köşkün bahçesindeki iki odalı bir bina iki sınıflı bir ilkokula dönüştürülmüştü. Tek bir öğretmenleri vardı.

Gazi Paşa onları sık sık imtihan ediyor, pek bir şey öğrenmediklerini fark ediyordu. Genç öğretmenleriyle bahçede oyun oynuyorlardı. Öğretmenleri değişti, dersler de sıkılaştı. Artık her türlü soruyu daha kolay cevaplayabiliyorlardı.⁸

İki yılın sonunda kızların İstanbul’a gitmelerine karar verildi. Sabiha ile Zehra Amerikan Kız Koleji’ne, Rukiye de Dame de Sion’a gidecekti. Kızlar yeni okullarında pek başarılı olamadılar. Sabiha, Ankara özlemi içinde hastalanmış, kaydı Üsküdar Amerikan Lisesi’ne alınmış, bir türlü iyileşmeyince Çankaya’ya geri dönmüştü.

Mustafa Kemal, “Okumaya karşı yeteneksiz ve isteksiz olan Sabiha’yı patakladığını” Hüsrev Gerede’ye anlatmıştı.⁹

8 Oktay Verel, *Sabiha Gökçen Atatürk’ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti*, Türk Hava Kurumu, Ankara, 1982, s. 33-35.

9 Hüsrev Gerede’nin Anıları, haz. Sami Önal, Literatür, İstanbul, 2002, s. 274.

Sabiha birkaç yılın ardından havacılığa merak salınca ülkenin ilk kadın askeri pilotu olarak Mustafa Kemal'in takdirini kazandı. Pilot olarak Balkan turuna çıktığı günlerde Selanik'e de gitmiş, Atatürk'ün evini görmüş, her köşesini ona anlatmıştı. "Demek her şey eskisi gibi" diyen Atatürk'ün gözleri dolmuş, "İnsanlar öldükleri vakit, geride böyle evler, böyle fotoğraflar bırakıyorlar. Senden sonra bir müddet onlar yaşamaya devam ediyorlar" demişti.

Londra'da okumaya gönderilen Zehra [Aylin] başarısız olduğu için kendisini trenden atmış, yaşamına son vermişti.

1927 yılında manevi kız olarak Çankaya'ya gelen Nebile [İrdelp] Çapa Kız Öğretmen Okulu'nda öğrenciydi. Ancak, okumaktan çok dansa ve şarkı söylemeye meraklıydı. O da güzel sesi ve danslarıyla akıllarda yer edecekti.

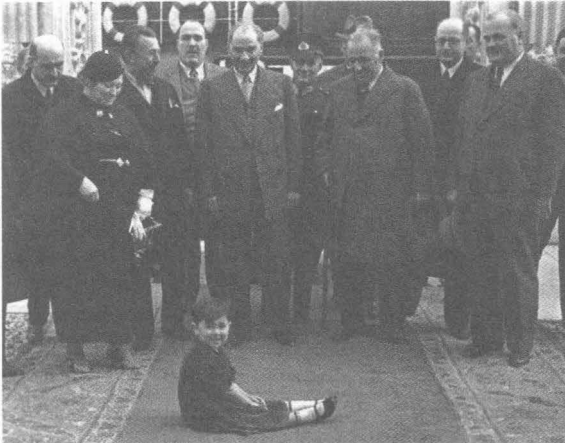
Afet, başarılı bir eğitim sürecinin ardından bir bilim kadını olarak Mustafa Kemal'in sofrasına oturdu, doktorasını tamamladı, profesör olarak tarih ve dil üzerine çalışmalarını ölene kadar sürdürdü.

Manevi evlat Ülkü, 1932 doğumluydu, küçücükken Çankaya'ya geldi. Annesi Vasfiye, Zübeyde Hanım'ın evlatlığı olduğu için Mustafa Kemal'in yakından tanıdığı bir kişiydi. Çankaya'ya gelince, ona "Atatürk'üm" diye hitap etmiş, ölene kadar da yanından ayrılmamıştı.

Mustafa Kemal Rukiye'yi, Nebile'yi evlendirdi, düğünlerini yaptı. Afet ile Sabiha o hayattayken evlenmediler.

Bir de Abdürrahim vardı. Küçücükken Akaretler'deki eve geldiğini hatırlayan Abdürrahim, Zübeyde Hanım'ın manevi evladıydı, İzmir'de vefatı sırasında yanındaydı. O da Çankaya'da büyüdü. Yüksek tahsilini Almanya'da yaptı. Makbule Hanım ölümünden kısa süre önce onu evlat

edinmek için mahkemeye başvurdu. Hukuki engel çıkınca, Abdürrahim'in [Tuncak] eşi Mual-la'yı evlat edindi.

Dolmabahçe'de kız kardeşi Makbule ve Ülkü ile...

58. BÖLÜM

Kadınları Önemsiyordu

Karizmatik yakışıklı ve etkileyiciydi. Kadınları yok saymadı, nutuklarında onlara da seslendi. “Saygıdeğer hanımlar” demeden söze başlamaz, yüzlerini güldüren vaatlerde bulunurdu. Karargâhında ünlü kadın yazar Halide Edib’e yer vermiş, Çankaya sofralarında kadın konuklar ağırlamıştı. Kadın davasının savunucusuydu. Toplum önünde eşi ile birlikte görünmek ısrarıyla, toplumdaki kadın-erkek algısını yeniden şekillendiriyordu.

Mustafa Kemal dostlarını ziyarete gittiğinde, “Nerede Hanımefendi?” diye sorardı. Bu soruyu yanlış anlayanlar az değildi.

Şevket Süreyya’nın aktardığı bir anekdot şöyle: Mustafa Kemal’in, en yakın arkadaşlarından Fuad’a [Bulca] bir gece ziyaretinde “Nerede hanımefendi?” diye sorması olay olmuştu. Fuad Bulca elini tabanca cebine atmıştı. Şevket Süreyya, “Senin hem de en yakın adamının evine misafir gidip de, hanımefendi nerede diye sorduğun zaman elini birden ve şiddetle cebine atan Bulca’nın o ruh hali...” diyor.¹

Anılarında da kadın meselesi var

Birinci Meşrutiyet ile birlikte kadın haklarında adımlar atılmış, ancak savaşların kana ve gözyaşına buladığı ortamda elde edilen haklar kalıcı yasalara dönüşmemişti. Perişan kadınlar Mustafa Kemal’in çocukluk günlerinin bir gerçeği idi. Kadın meselesinde kendisine yol gösteren kişinin annesi olduğunu söylerdi. Kadın ile erkek arasındaki eşitsizlik delikanlılık yıllarında kafasını kurcalamaya başladı. Savaş meydanlarında bile kadının serbestisi ve tesettür üzerine düşünür, hatıra defterlerine notlar alırdı. 22 Kasım 1916 günü Bitlis’te hatıra defterine şu satırları yazmıştı:

Erkân-ı Harp reisiyle tesettürün kaldırılması ve sosyal hayatımızın iyileştirilmesi hakkında sohbet,

1) Muktedir ve hayata vâkıf valide yetiştirmek, 2) Kadınlara serbestisini vermek, 3) Kadınlarla bir arada bulunmak erkeklerin ahlakı, fikirleri, duyguları üzerinde etkilidir.²

7-8 Temmuz 1919 günü Erzurum’da kongre çalışmalarına hazırlanırken Mazhar Müfid’den geleceğe dair planlarını not etmesini istemişti.

1 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 266.

2 Haz. Şükrü Tezer, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, s. 75-76; ABE, Cilt 2, Kaynak Yayınları, s. 66.

Tesettürün kaldırılması, yapmak istediği inkılaplar arasında üçüncü sıradaydı.³

Sosyal bir coup gerekiyor

Mustafa Kemal kadına dair düşüncelerini 1918 yazında Karlsbad'da tuttuğu anı defteriyle de paylaştı:

Benim elime büyük yetki ve kudret geçerse toplumsal yaşamımızda arzu edilen inkılabı bir anda bir "coup" ile tatbik edebileceğimi zannederim. Zira ben bazıları gibi halkın anlayışını, önde gelenlerin anlayışlarını yavaş yavaş benim anlayışım ölçüsünde düşünme ve tasarlamaya alıştırmak suretiyle, bu işin yapılabilirliğini kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben bu kadar yıllık bir yüksek öğrenim gördükten, medeni ve sosyal hayatı inceledikten ve özgürlük elde etmek için hayatı ve yılları harcadıktan sonra sıradanların seviyesine ineyim? Onları kendi seviyeme çıkarayım: Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar. Bununla birlikte bu konuda incelenmesi gereken bazı noktalar var, bunları iyice kararlaştırmadan işe başlamak hata olur.⁴

Mustafa Kemal'in ülke yönetiminde güç sahibi olduğu yıllarda kadınların aile hukukuna dair iki talebi vardı: Çok kadınla evliliğin yasaklanması; boşanma hakkının kendilerine de tanınması.

Siyasi haklar mücadelesine katılan kadınlardan Şükûfe Nihal dönemin popüler dergisi Sûs'e gerçek durumu yazmıştı:

Zevciyle herhangi bir sebeple yaşamakta devam imkânını görmeyen bir kadın ondan ayrılmak hakkına malik değildir. Halbuki, diğer tarafta on beş senelik zevcesinden usanan bir zevç, onu üç çocuğu ile sokak ortasında bırakmaya kendisinde hak görüyor ve bu cinayetiyle, Aile Kanunu kendisini katiyen mesul addetmiyor."⁵

1917'de çıkarılan ve bir yıl yürürlükte kalan Aile Hukuku Kararnamesi ciddi bir adımdı. Evlilik kurumunu kısa bir süre için daha adil bir hale getirmiş ama kısa süre sonra kaldırılmıştı. Bu kararname Aralık 1923'te yeniden Meclis'e getirildi. Ne var ki kadınlar artık daha fazla eşitlik istiyorlardı. Mustafa Kemal ile evliliği sürmekte olan Latife de aile hukukunu düzenleyen kanunların değişmesi için hararetli bir faaliyet yürütmekteydi.

1924 Ocağı'nda Nezihe Muhiddin başkanlığındaki bir grup kadın, İstanbul Türk Ocağı'nda bir toplantı düzenledi. Toplantıya üç yüz kadın ile

3 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, TTK, 1997, Cilt 1, s. 131.

4 A. Afet İnan, M. Kemal Atatürk'ün *Karlsbad Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, 1999, s. 81; ABE, Cilt 2, Kaynak Yayınları, içinde.

5 Şükûfe Nihal, "Fırkamızın Mefkuresi", Sûs, s. 3, 30.06.1923; Bütün Eserleri 5 içinde Haz. Yaprak Zihnioglu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

konuyu kendilerine dert edinen bir grup erkek katıldı. Nezihe Muhiddin, Sabiha Zekeriya, Rezzan Emin, Nakiye Hanım gibi isimlerden oluşturulan komisyona, toplantıya gelmediği halde Halide Edib'i de seçmişlerdi.

Gazetelerin toplantıya yaklaşımını beğenmeyen Halide Edib, kadınları şöyle savunmuştu:

Hanımlar, hiçbir efendinin telkin ve ilhamı ile değil, kendi istekleri ile toplandı. Toplantı sırf hanımların toplantısıydı. Yalnız gazeteciler ve bazı hukukçular davet edilmişti.

...

İşittiklerime göre, hanımların pek çoğu vekarlı ve sade bir dille aile facialarından bahsetmişler, şahsi olmaksızın, eldeki aile hukuku kararnamesinin yeterli olmadığını söylemişlerdir. Bu hanımların şeri ve hukuki birer ihtisas sahibi gibi konuşmalarını, erkek tenkitçiler niçin istiyorlar?⁶

Çok eşlilik savunması

Kadınların girişimini ezmek için açık seçik bir telaş baş göstermişti. Toplantının ardından dönemin sinir hastalıkları uzmanı Profesör Dr. Mazhar Osman, *Tanin* gazetesinde çok eşliliği savundu. Ona göre, çok eşlilik fuhuşun panzehiriydi, tek eşle yetinemeyen erkekler eve zührevi hastalık getirebilirdi; bu yüzden kaldırılması uygun değildi.⁷

İsveç, Fransız, İngiliz, Rus aile hukuku yasalarını gözden geçiren kadınlar, en çok beğendikleri İsveç Medeni Kanunu'nu tercümesiyle birlikte dilekçeye eklediler ve kadın komisyonu adına meclise sundular. Genç milletvekilleri arasında eski Aile Hukuku Kararnamesi'ni düzenlemek yerine doğrudan Batılı bir kanunu alıp uyarlamayı tercih eden bir grup vardı. Bu isimlerden Mahmud Esad'ın Adalet Vekili olması, yasanın Batı'dan alınması kararını pekiştirdi.⁸

Eski kararnamenin canlandırılmasından vazgeçilmiş, bir Medeni Kanun çıkartılmasına karar verilmişti. Kadının hakkını ve haysiyetini gözetmeyen evlenme ve boşanma kanunları değişecekti.

Türkiye'nin koşullarına uygun bulunan İsviçre Medeni Kanunu tercüme edildi, mevcut kanunlara uyumu açısından gerekli değişiklikler yapıldı. Tasarı 1926 Şubatı'nda TBMM'ye sunuldu.

Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte olduğu için, büyük tartışmalara yol açabilecek yasa teklifleri kolayca Meclis'ten geçiyordu.

6 Halide Edib, "Kadınlarımızın Maksadı Nedir" *Akşam*, 09.02.1924'ten aktaran Tezer Taşkiran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara, 1973, s. 112.

7 Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 403.

8 Halide Edib, *Turkey Faces West*, New Haven, 1930, s. 227.

En hazin sima: Türk kadını

Medeni Kanun üzerine ilk görüşme 11 Şubat 1926 günü yapıldı. Adliye Vekili Mahmud Esad Bey yapılan hazırlığı kısaca anlattı. Maddelerin tartışılmasının kanunu altüst edeceğini hatırlatarak bütün olarak oylanmasını istedi. Bu öneriye tek itiraz kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Sivas milletvekili Halis Turgut'tan geldi.⁹ Kanun gereği, maddelerin tek tek oylanması gereğini hatırlattı.

Tasarı meclis üyelerine dağıtıldı; bir hafta üzerinde inceleme yapmaları istendi. Görüşme 17 Şubat'ta yapılacaktı.

Tarihi oturumda Adalet Vekili Mahmud Esad sözlerine "Türk tarihinin en hazin siması" diye tanımladığı "Türk kadını" savunarak başladı. Bu kanun, ilhamını büyük dahiden alarak hazırlanmıştı. Ezelden beri hanım olan Türk annesi artık bir esir gibi kolundan tutularak yerden yere sürüklenemeyecekti.

New York Times muhabiri Rose Lee bu tarihi anı izleyen belki de tek kadındı. İzlenimlerini *New York Times* gazetesine yazmıştı:

Ben İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü sırasında mecliste idim. Öncesinde yasanın değişikliğe uğrayacağı konuşuluyordu ... Kanuna muhalefet edenler olduğu biliniyordu. ... Kanunun sınırlamalar getirilmeden kabul edilmesini bekleyenlerden biri de Mustafa Kemal Paşa idi. Oylamanın yapılacağı akşam üzeri meclisteki locasında idi. Sinek kaydı tıraşını olmuş, bütün nezaketiyle oturuyor, gözlerinde pusuya yatmış bir kişinin heyecanı parılıyordu. Milletvekillerinin hepsi sıralarına oturmuş, pek çoğu heyecan yatıştırıcı tespihlerini çekiyorlardı.

Adalet Bakanı Mahmud Esad ile Komisyon Başkanı Şükrü Kaya'nın konuşmalarından sonra İsviçre Medeni Kanunu oya sunuldu. Mustafa Kemal hiç konuşmadı. Dudakları çizgi gibi gerilmiş, gözleri alev alevdi. Oradaki varlığı bütün meclisi sert bir rüzgâr gibi kuşatmış, muhalefeti dümdüz etmişti.

Kanun üzerine konuşan vekiller, sosyal hayata ilişkin kanunların bugüne kadar kararname ya da irade biçiminde yazıldığını, hazırlanan kanunun Meclis'ten geçmesinin önemli olduğunu; bu kanunun "Türk ırkına yeni bir istikamet vereceğini" anlattılar. Yasa, 17 Şubat 1926 günü üç kişi söz aldıktan sonra, tek bir itiraz sesi yükselmeden şiddetli alkışlar ve oy birliği ile geçti.

Rose Lee yazısını şöyle nokt alıyor:

O öğleden sonra iki yüz adam, el kaldırmak gibi basit bir yöntemle çok eşliliğe son verdi; medeni nikâhı zorunlu kıldı, boşanmayı mahkemelerin sorumluluğuna bıraktı; kadınların statüsü güçlendirildi, miras iki cinsiyet açısından

9 Halis Turgut İzmir suikastına katıldığı iddiasıyla tutuklandı ve idam edildi.

eşitlendi. Türkiye’de toplumsal hayata bundan böyle teoloji yön vermeyecek. Bu, yasal yollardan gerçekleştirilmiş en radikal sosyal dönüşüm. Bundan sonra Türkiye’nin adı, dünyanın en barışçı devrimi ile birlikte anılacak.¹⁰

Bir düğün

Ankara’da kadınlı erkekli davetler, balolar düzenleniyor, vekiller ve eşleri dans etmeyi öğreniyorlardı. Cumhurbaşkanı gittiği yerlerde kadınları yüzlerini açmaya davet ediyordu. Mustafa Kemal koşulları zorluyordu. Peçe yasaklanmamış ama gözden düşmüştü.

Erkeklerle birlikte briç masasına oturan, lokantaya giden kadınlar ortaya çıkmıştı. Dönüm noktasındaki Ankara pek çok çelişkiyi içinde barındırmaktaydı.

Medeni Kanun’un ardından ilk düğün Ankara’da Türk Ocağı’nda yapıldı. Gelin Kâzım Paşa’nın [Orbay] kızı idi. Devamında da bir balo verildi. Düğün için Perşembe günü seçilmişti. Gece eğlencesi saat 11:00’de başladı. Önce milli marş çalındı. Gelin altın rengi ve beyazdan oluşan geleneksel bir kıyafetle geldi. Saçına gelin telleri iliştirilmişti. Oryantal parçalar çalınmış, bir miktar da dans edilmişti. Nikâhı imam kıymıştı, zira kanun 4 Ekim 1926’da yürürlüğe girecekti.¹¹

İlk medeni nikâhı Mustafa Kemal kıymış, dostu Midhat [Alam] ile Kılıç Ali’nin kız kardeşi Naime Hanım’ı evlendirmişti.

O günlerde yaşananlar üzerine odaklanan Rose Lee kadınların hak hukuk açısından ABD’den pek de bir farklılıkları kalmadığını yazmıştı.

Kemal, yurttaşları için Tanrı gibi. Şehrin her yerinde, her evde, ofiste, okulda, ve çarşıda onun fotoğrafları var. Herkes ondan söz ederken sesini alçaltıyor. Onun adını asla tek başına söylemiyorlar. Gazi diyorlar. Sosyal reformlarla sarsılan Yeni Türkiye’yi bir arada tutan o; kişiliği de bu harekete romantik bir parlaklık katıyor.¹²

Amerikalı gazeteci Rose Lee, Osmanlı kadınlarının geçmiş mücadelesinden habersiz olduğu için sihirli bir değnekle kadınların bir gecede özgür kılındığını sanmıştı. Gerçek daha farklıydı. Sosyal ve siyasi haklarını elde etmek için Meşrutiyet’ten itibaren mücadele eden kadınlar vardı.

Latife ile Halide

Eşitlik mücadelesinin sembol ismi Halide Edib tasarı yasalaştığında siyaseten dışlandığı için yurtdışındaydı. Reformlara ilişkin görüşünü soran

10 Rose Lee, “New Turkey Progresses At Huge Speed”, *New York Times*, 30.05.1926.

11 Rose Lee, “Turkey’s Forgotten Women are Astir”, *New York Times*, 20.06.1926.

12 Rose Lee, “The Social Swim in Angora”, *The Century Magazine*, 17.01.1927.

Manchester Guardian gazetesine şöyle demişti: “Meclis gerçekten temsilci olma niteliğini kaybettikten sonra ortaya çıkan bugünkü diktatörlüğün bir avantajı, kadın özgürlüğünde bir ileri adım daha atması; çok arzulanan, kadının Avrupalı olmasını gerçekleştirmiş olmasıdır.”¹³

Eski usul boşanan Latife, emek verdiği Medeni Kanun’un Meclis’ten geçmesinin hemen ardından eski eşine bir mektup yazdı. Yıllar sonra bir müzayede evinde ortaya çıkan mektubun tarihi 22 Mart 1926:

Büyük reisim kıymetli paşam,

Bilsen seni ne kadar özledim. Gözlerinden taştan mefkûre nurunun kudretine, sıcaklığına ne kadar susadım. Cazip ve sihirli sesine, insanların bütün benliğini geçiyip (kendinden geçirip), onların ruhunda en büyük milli heyecanı uyandıran, onları en müşkil hedeflere sevk etmeyi bilen, o gür sese...

Bilsen ne kadar müştak (düşkün) ve muhtacım.

Sensizlik. Bu ne büyük mahrumiyet. Bu ne büyük bir felaket. Bunu ben bütün mevcudiyetimle yaşamaktayım.

Paşam. Yanımdaki boşluk, en kuvvetli en seciyeli insanların başını döndürecek kadar derin ve mühlik (tehlikeli) bir uçurumdur. Buna emin ol! Ben bu boşlukta tevahhüş (korkuyorum) ediyorum. Ona bakıyorum. Ruhum aç, halim perişan, uzaktan olsun yine sana bakıyorum.

Güzel paşam. Nasılsın? Sıhhatin nasıl? Kendine bakıyor musun? Sana bakılıyor mu? Ah seni bir defacık görebilsem müsterih olabileceğim. Bir gün takdir ettiğin, hürmet ettiğin ve onun için bir defacık olsun gözyaşı döktüğün ve hiç olmazsa bir saniyecik sevdiğin bir Türk kızı, İzmir’in zafer tarlasından kopardığın ve kokladığın bir “gül”ceğiz vardır. O yalnız senindir. İstirham ederim! Onun güler yüzünü söndürdün. Onu evsiz, barksız, hamisiz bıraktın...

Edikodu âlemi denen bir girdaba attın.

Hiç olmazsa hatırasına hürmet ettir. Başka devirlerden yadigar kalan kimşelerin çocuklarını himaye ederken onu, hakir ve zelil yaşatma!.. Çünkü... Her ne olsa, o daima senindir! İnsanların arzularını kendilerinden evvel anlayan ve ifade eden fevkalbeşer bir kuvvet ve kudrete maliksin!

Elemim ve ıstırabım derindir. Bana müsaade et... Çıkayım, bütün cihana şu hakikati söyleyeyim: “Benim mini mini kalbim bir mabettir. Orada ışık yanar. Ona Mustafa Kemal aşkı derler. Ben yalnız onunla ve onun için yaşayan bir mahlukum. Benim yolum yalnız onun göstereceği yoldur” diye bağırayım!

“Latif”ten¹⁴

Tartışmalı bir mektup

Medeni Kanun Meclis’ten çıkarken, bir Amerikan gazetesinde Latife Hanım’a atfen bir mektup yayımlandı. Söz konusu mektupta, Latife Hanım boşanmasının iptali için dava açacağını yazmıştı. Gerekçesi de boşanırken

13 *Manchester Guardian* gazetesinden aktaran Orhan Koloğlu, “Halide Edib’in Gönüllü Sürgün Yılları”, *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1998, Sayı 176.

14 Murat Bardakçı, “Sensizlik... Bu ne büyük bir mahrumiyet”, *Habertürk*, 02.03.2009. Mektubun postaya verilip verilmediği bilinmiyor.

birbirlerine verdikleri sözün çiğnenmesiydi. Beyinsiz olduğu, ülke yöneten bir kişinin eşi olmaya layık olmadığı, resmi faaliyetlerine karışarak onu sürekli mahcup ettiği dedikoduları yayılıyordu. Duruşmaya peçe takarak gitmek niyetindeydi. Kılık kıyafet yüzünden idama mahkûm olanlarla dayanışmak istediğini söylüyordu. Peçesine müdahale edilip edilmeyeceğini görecekti böylece eski eşini sınavdan geçirme hayalini gerçekleştirecekti.¹⁵ Devleti yöneten kişi, insanlara ne giyip ne giymeyeceğini söyleyemezdi, o da bunu göstermek istiyordu.

Latife Hanım'ın bir dostuna yazdığı mektup nasıl olmuş da Boston'da yayımlanan bir gazetede 21 Şubat 1926 günü tam sayfa yer almıştı, buna izin vermiş miydi bilmiyoruz. Dostu ile ilgili elimizde bir ipucu var: Dost kapatılmış bir gazetenin sahibiydi.

Mektupta reformlara ilişkin görüşlerini de yazmıştı:

Çeşitli vesilelerle kendisine, bir ülkenin kanunlarının orada yaşayan milletin tecrübelerinin toplamı olduğunu, bazı şartlar altında reformların yukarıdan dayatılabileceğini, fakat insanların geleneklerini hedef alan bu tür değişikliklerin zorla hayata geçirilemeyeceğini anlattım. Bu konudaki fikrim, kadınların çarşaf giyip giymemesi, dinî törenlere bir erkeğin nezaretinde veya tek başlarına katılmaları veya belli kıyafetleri giymelerinin yasak olması ve benzeri konuların –kamu ahlâkını tehdit etmediği müddetçe– yukarıdan dayatılan kurallarla şekillendirilecek konular olmadığı ve olmaması gerektiği idi.

Mektubun devamında, Mustafa Kemal'in zaman zaman bu gibi itirazlarını haklı bulup “daha âkil ve insanî kararlar” almaya söz verdiğini söylüyordu.

Latife mektubunda, Mustafa Kemal'i siyaseten etkileme çabasında olan bir kadından “Şeytani etkileri ve üstün yetenekleri olan bir kadından” söz etmişti. Gazi'nin, tam bir şovenizm timsali olan bu Dışi Mussolini'nin söylediklerini ciddiye aldığı günden itibaren çok değiştiğini öne sürüyordu:

Tekke ve zaviyelerin kapatılması, bazı kılık ve kıyafetlerin yasaklanması, bazıları giymenin zorunlu kılınması gibi pek çok karar böyle alındı.

“Dışi Mussolini”den kimi kastettiğini tahmin edecek yeterli bilgiye sahip değiliz. Bir kıskançlık ürünü müydü? Bunu da bilmiyoruz.

Mektup Latife Hanım tarafından mı yazıldı, başkaları tarafından mı sorusu da ortada duruyor. Mustafa Kemal'e hakaret içeren satırlarını, arkasından sarfedilen, “beyinsiz” gibi sıfatlara duyduğu öfkeye bağlamak mümkün. Medeni Kanun çıkınca, mahkeme önünde boşanma şansını yakalayamadığı için çok ama çok canı sıkılmış olmalı.

15 21.02.1926 *Boston Advertiser*'dan, mektubu aktaran Rıfat N. Bali, *New Documents on Atatürk*, The ISIS Press, İstanbul, s. 23-26.

Mustafa Kemal'e hayran kadınlar

İstanbul'daki Amerikan Koleji'nin Müdürü Mary Mills Patrick, *New York Times* gazetesine gönderdiği bir yazıda Mustafa Kemal'i anlatmıştı:

Türkiye Cumhuriyeti'nin Reisi Mustafa Kemal, esaslı bir kadın hakları savunucusudur. Kadınla erkeğin gerçek eşitliği için elinden gelen her şeyi yapıyor. Bu eşitliğin toplumsal etkisini her zaman vurguluyor. Cumhurreisi Mustafa Kemal, kadınlar tam anlamıyla temsil edilmediğinde, mevcut ortam nedeniyle hep bir şeylerin eksik kaldığını düşünür.

Geçen kış Ankara'nın en çarpıcı olayı verdiği büyük balo idi. Bazı erkekler eşleriyle baloya gitmek istemiyorlardı. O da erkek davetlilerin, yanında bir kadınla gelmelerini şart koşmuştu. Bulundukları mevkilere bakılmadan eşsiz gelen erkekler baloya kabul edilmediler.¹⁶

1921 doğumlu akademisyen ve kadın hakları savunucusu Nermin Abadan Unat "Atatürk bu topluma güven vermişti" diyor.

Macaristan'da bir kızın üniversiteye gitmesinin o dönem lafı bile edilmiyor. Halbuki Türkiye'de daha okuyacaksın, daha yükseleceksin diye bakılıyor. Üniversiteye giden kız doktor olacak, avukat olacak, mühendis olacak diye bakılırdı. İşte bu vizyonu bize Atatürk kazandırmıştı. Atatürk sevgisini bugünkü kuşaklara anlatmak zor, bunu bir türlü kavramıyorlar. Bize kimlik edinme şansı verdi. Ben küçük bir kız olarak bu büyük adamdan güç aldım. Atatürk bu toplumun kızlarının önüne idealler koydu.¹⁷

Mustafa Kemal'i yakından tanıyan 1915 doğumlu akademisyen Mina Urgan da yüreğinden geçenleri "Eğitim görmüş, seksenini geçmiş bir kadının bu memlekette Kemalizme inanmaması tamamiyle anormal olurdu. (...) Onun yaptığı devrimleri kendi gözleriyle gören bir kadının Mustafa Kemal'den yana olmamasının yolu yoktur"¹⁸ sözleriyle anlatıyor.

Yüzü Batı'ya dönük olan kadınlar imparatorlukta laik damarın öne çıkışını sevinçle karşıladılar. İslami geleneklere bağlı olan kesim ise şaşkıncıydı. Mustafa Kemal'in konuşmalarını dinlemeye gidiyorlar, erkekler tarafından özgürlüklerine set çekilmemesini talep eden Mustafa Kemal'e istekle kulak veriyorlar ancak "umacı"ya benzetilmek onları hüznendiriyordu. Mustafa Kemal'in attığı adımları müdahaleci bulan kadınların sayısı az değildi. Celal Bey'in [Bayar] eşi Reşide Hanım, tesettür karşıtı saflara geçmemiş, başını açmamıştı. Mahmud Esad Bey'in eşi Füheda Hanım hasır peçesiyle gezmeye devam etmişti. Mevhibe [İnönü] başını 1927 yılında açmıştı.

16 "Kemal Studied in Prison", *New York Times*, 02.05.1926.

17 *Hayatını Seçen Kadın - Nermin Abadan Unat*, Söyleşi: Sedef Kabaş, Doğan Kitap, 2010, s. 65.

18 Mina Urgan, *Bir Dinazorun Anıları*, YKY, s. 158.

Atatürk'le evlenir miydiniz?

Gazeteci Selma Selçuker Atatürk'ün ölümünden 50 yıl sonra 1988 Kasımı'nda *Hürriyet* gazetesi için Atatürk'ü tanımış ünlü kadınlarla bir dizi söyleşi yapmıştı. Aldığı cevaplarda neredeyse aşk vardı.

Tiyatro oyuncusu Bedia Muvahhit, “Bekâr olsaydınız onunla evlenir miydiniz?” sorusunu heyecanla karşılamıştı: “Onunla kim evlenmek istemez? Efendim, bir defa son derece yakışıklı ve güzel bir adamdı. Son derece heybetli dururdu.”

“Sizinle evlenmek isteseydi” sorusuna ilk radyo sanatçılarından Fahriye Caner, “Tabii tabii. Aksini düşünmek ne mümkün? Bambaşka bir insan, heybetli, gururlu, yakışıklı. Zaten bütün genç kızların, kadınların rüyasını süsleyen bir erkek. O... tam bir kahraman. Keşke... Ne kadar mutlu olurum” cevabını vermişti.

Klasik Türk müziği yorumcusu Mualla Gökçay ise, “Şahane bir adamdı, ona âşık olmayan mı vardı” demişti.

Kılıç Ali'nin eşi sanatçı Füreya da Mustafa Kemal'i şöyle tasvir etmişti: “Efendim, yakışıklılık bile onda başka şeydi. Mesela uzun boylu değildi, ama duruşu ile uzun boylu gibi görünürdü, heybetli idi. Bakışlarıyla son derece etkiliydi... Her şeyden önce insandı, her insanın iyi yaşamasını isterdi. Arkadaşlarının durumlarıyla yakından ilgilenirdi. Evlerine gider, eşyalarının durumuyla bile ilgilenirdi.”

Leman Karaosmanoğlu ise Emin Çölaşan'a verdiği bir röportajda, “Kadın gözüyle baktığınız zaman yakışıklı bir erkek miydi?” sorusuna kahkaha atarak “Kadın gözüyle bakar mıyım ben ona? Ben Yakub'un karısıyım” diye karşılık vermişti.

Ben resimlerini görmüştüm kolejde okurken. Zaten herkes hayrandı. O bıyıklı hali çok daha güzeldi. Allah onu hoş yaratmış. Bulunmaz bir şeydi. Fotoğraflara bakmayın orada sert durur. (...) Kadın gözüyle bakmaya lüzum yok. Cihan gözüyle bakın. Dünyanın en yakışıklı insanlarından biri. Sonra mahcup bir insandır. Hele güpegündüz konuştuğunuz zaman açılmaz.¹⁹

Öncü kadınlar

Eşitlik için mücadele eden öncü kadınlar cumhuriyetin ve Mustafa Kemal'in, kendilerine kadın mücadelesine ihtiyaç bırakmayacak kadar müşfik davranacağını düşünmüşlerdi. “İtiraf etmeliyiz ki cumhuriyetin feyzinden en çok istifade edecek biz kadınlar olacağız” diyordu Nezihe Muhiddin.²⁰

19 Emin Çölaşan, “Atatürk İki Kadını Deli Gibi Sevdii”, *Hürriyet*, 11.11.1985.

20 Nezihe Muhiddin, “Cumhuriyetin Türk Kadınlığı Üzerinde Feyzi”, 23.07.1925, *Kadın Yolu*, Sayı 2, s. 225-227

1925 Ekimi'nde Gazi'yi görmeye Mudanya'ya giden İstanbulluların arasındaydı. Yolcularını pür neşe taşıyan vapur "Marmara'nın nazlı ve ipekli sularından geçerek İzmit'in şirin körfezine" göz kamaştırıcı bir buluşmaya götürmüştü. Kadınlar Birliği'nin kurucusu, kadınlara oy hakkının önde gelen savunucusu Nezihe Muhiddin, Gazi'de parlayan "ölümsüz samimiyeti" dergisi *Kadın Yolu*'na yazmıştı.

Nefesler saniyeler içine sığmıyor, gözler semavi mahluku yükseklerde arar gibi mavi göklere takılıyor. (...) Vecd içindeyiz. Bütün kudretleriyle dikilen gözler, gaziye mütehasşirlerine (özleyenlerine) kavuşturan kıymetli trenin vakur aydınlığı mıknaştırıyor.

(...)

Paşa da mesut. Kendisini sevenleri necip ve cömert bir kalple seviyor. (...) Paşa kadınlığa layık olduğu ehemmiyeti vererek Türk nüfusunu iki misli kuvvetlendirmek harikasını gösterdi.²¹

Siyasi haklarda rötâr

Medeni haklar konusunda cömert davranan rejim, siyasi haklar alanında ihtiyatlıydı. Kadınları cesaretlendiren adımlar, cesur girişimler eksik değildi. Örneğin, 1925 yılı ortasında pek çok yayın organı sessizliğe bürünürken kadınların siyasi haklarını savunan *Kadın Yolu* dergisi yayın hayatına başlamıştı.

Türk Kadınlar Birliği'nin başkanı Nezihe Muhiddin öncülüğündeki dergi, Türk kadınının millet içindeki yerinin açıklığa kavuşmasını talep ediyor, vergisini ödeyen kadınların yasa koyucuları seçmek hakkından mahrum bırakılmasının sebebini soruyordu. Kahvelerde miskin miskin esrar içenlere bu hak tanınırken tahsili mükemmel Türk kadınlarından bu hak esirgenebilir miydi? "Çünkü intihap meselesi bir vazife-i medeniye" idi; Nezihe Muhiddin Türk kadınının bütün hukukunun yakında tanınacağına dair öngöründe bulunuyordu.

Söylemi cesur ve iddialıydı:

İstibdat, meşrutiyet zayıfın hakkını tanımayan idarelerdi. (...) Cumhuriyet prensip itibariyle vatandaşlıkta kadın-erkek farkı tanımıyor. Tatbikatta bu prensibe muhalefet görülürse, meyas olmayalım ve acele etmeyelim, devamımız esas itibariyle kazanılmıştır. (...) Maksudımız manasız ve müfrit bir sufrajetlik değildir. Türk kadınının tam bir vatandaş mertebesine çıktığını görmektedir.²²

21 Nezihe Muhiddin, "Gazimize Kavuşurken," 15.10.1925, *Kadın Yolu*, Sayı 9, s. 253-255.

22 Nezihe Muhiddin, "Cumhuriyetin Türk Kadınlığı Üzerinde Feyzi", 23.07.1925, *Kadın Yolu*, Sayı 2, s. 225-227; Nezihe Muhiddin, *Bütün Eserleri*, Cilt 4, haz. Yaprak Zihnioğlu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Bir sonraki sayıda da Nezihe Muhiddin, Türk Kadınlar Birliği'ni daha gürbüz, daha vaatkâr görmek istediklerini yazmış, kadınların arzu ve ihtiyaçlarını daha rahat ifade edebilecek noktaya gelmelerinden dem vurmıştı.

Siyasi hak talebiyle ortaya çıkan kadınların ilham kaynağı Mustafa Kemal idi. 1924 Anayasası seçme ve seçilme hakkı tanımayınca, Türk Kadınlar Birliği, kadınların yerel yönetimlerde temsiline ağırlık verdi. Dernek buna yönlendirildi.

Dönemin kadınlara bakışını irdeleyen Serpil Sancar Üşür, bu gerçeğin fazla hayal kırıklığı yaratmadığına dikkat çekiyor ve dönemin egemen söylemini “Kadınları siyasal olanın dışında ayrı bir yerde konumlandırılan bir modernlik anlayışı” olarak özetliyor. Haklarının sınırlandırıldığı ortamda “Sessiz ama katılımcı ve edepli kadın”ın erkeklerle birlikte siyaset yapabilmesinin meşru kılındığına işaret ediyor.²³

Kadınlar da hak temelinde erkeklerle eşitlenmeyi; devlet kademelerinde karar mevkilerinde bulunmayı bir gelecek projesi olarak ele almışlardı.

Rol model Çalığışu

Tek cinsiyetli ve erkek denetimindeki kurumlarda, ordu siyasal partiler, bakanlıklar ve parlamentoda kadına yer bulunamamıştı. Döneme analizleriyle ışık tutan kitabında Serpil Sancar Üşür, Türk modernleşmesinin kamusalılığı tek cinsiyetli kurumlara dayanır, diyor.

Edebiyatın yarattığı rol model Çalığışu idi.

“Hem Batılı tarzda eğitim görmüş, hem Anadolu'nun saf ve temiz kızı olabilmiş ve aynı zamanda kurucu erkeklerin dünyası olan kamusal alanda aseksüel olmayı bilen kadınlar...”²⁴

Öncü kadınlar durumun farkındaydılar. Nezihe Muhiddin yaşanan değişimi şu sözlerle dile getirmişti:

İki cinsin, erkekle kadının birbirine benzermesi bizim istediğimiz neticeyi vermez. Asıl benzemektir ki içtimai muvazene ve kudretin tecellisine (bellirmesine) esas teşkil eder.

Yeni kadın erkek gibi giyinmek, erkek gibi düşünmek, erkek gibi yaşamak temayülünü göstermeye başladı. Ben bu cereyanı muzır (zararlı) görüyorum. Hatta bizim içtimai ihtiyaçlarımızın hususiyetini düşünerek endişeye kapılıyorum. (...) Mesela kadının izci teşkilatından evvel hastabakıcı teşkilatı daha faideli olur kanaatindeyim.²⁵

23 Serpil Sancar Üşür, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İletişim, 2012, s. 186.

24 Serpil Sancar Üşür, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İletişim, 2012, s. 134.

25 Nezihe Muhiddin, *Türk Kadını*, Bütün Eserleri 4 içinde, s. 306-307.

“Haklarını erkenden verdik”

Kadınların hak mücadelesi bir süre sonra kadınlara bahşedilmiş haklara dönüştü, Osmanlı kadınlarının başlattığı mücadele unutuldu. Memleketin erkekleri kadınlara, hak etmedikleri halde hak bahsettiklerinden söz etmeye başladılar. Devlete borçlandırılan kadınlar yaratılmıştı. Mücadelenin önündeki kadınlar bile “Kendilerine verilen haklardan” söz eder olmuşlardı. Gazeteler kadınların geri kalmışlığını tartışıp duruyordu.

59. BÖLÜM

İzmir Suikast Girişimi

Reisicumhur Batı Anadolu'da inkılaplar için bir nabız yoklama gezisindeydi. Özel treni Balıkesir'den İzmir'e hareket etmek üzereyken İzmir Valisi Kâzım [Dirik] Paşa'dan beklenmedik bir telgraf geldi. Kendisini hedef alan bir suikast girişiminin ortaya çıkartıldığını haber veriyor, "Melun teşebbüs" nedeniyle geziyi bir gün ertelemesini istiyordu.

Nasıl ortaya çıktı?

Suikastı ihbar etmeye karar veren "paşazade kılıklı" bir kaçakçı, Giritli Şevkiydi. Düzenledikleri suikasta saatler kalmışken tuhaf şeyler olduğunu fark etmiş, ne yapacağına karar veremeden Konak yönünde yürüyordu. Birden ensesinde bir el hissetti. Emniyet Amiri Mehmed Ali Bey'di arkasındaki. Yakından tanışır, senli benli konuşurlardı. Sokakta dalgın yürüdüğünü fark edince, yetişip ensesine yapışmıştı.

"Bu ne dalgınlık?"

Bir an duraklayan ipek gömlekli Şevki, "Ben de sana geliyordum" dedi. "Her şeyi anlatacağım, daha vakit var."

Sözünü ettiği, Gazi Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmak amacıyla hazırlanan suikasttı.

Milli Mücadele'nin tanınmış isimlerinden dostu Sarı Efe'nin saat 12:00'de kalkan Mahmud Şevket Paşa vapuru ile İstanbul'a hareket ettiğini öğrenince altüst olmuştu. Sarı Efe'nin Atatürk'ün himayesinde olduğunu biliyor, suikastı haber verip kaçtı diye soğuk terler döküyordu.

Emniyet Amiri Mehmed Ali Bey, koluna girip, "Anlat Şevki hepsini biliyorum ama bir kere de senden dinleyeyim" dediğinde her şeyi anlatmaya hazırды. Gidip oturdukları kahvede Şevki itiraflarını sıralayınca birlikte Vali Kâzım [Dirik] Paşa'ya gitmişlerdi. Emniyet amirinin de hazır olduğu makamda suikast teşebbüsü olduğu gibi ortaya çıkmıştı.

Kâzım Paşa Gazi'ye haber vermiş, yolculuğu tehirtirmiş, Ziya Hurşid ile arkadaşlarının bulunduğu oteller basılmış, tabanca ve bombalar ele geçirilmişti.

Şevki'nin ağzından Mustafa Kemal'e hitaben yazılan ihbar mektubu şöyleydi:

Gazi Paşa Hazretlerine

Bendeniz Yunan harbinde, Sarı Efe Edip Bey'in arkadaşı idim. Dün akşam

bir haber gönderdi. Bir yere gittim. Orada tanıdığım Hilmi isminde bir zabıt ile hiç tanımadığım ve sonradan anladığım sabık Lazistan mebusu Ziya Bey isminde biri vardı. Size suikast edebilecekleri ve onlara muavenet etmeğimi teklif ettiler. Hemen orada işlerini bitirmek şiddetle fikrimden geçti ise de, daha evvel halaskârimıza haber vermek daha iyi olacağını hissettim ve muavenet edeceğimi söyledim. Buranın zabıtasından emin olamadığım için doğrudan doğruya zatâlinize haber veriyorum. Planlarını anlatmak için yazım az olduğundan, emir buyuracağınız zata şifahi anlatmaya hazır olduğumu arz ile hürmet eylerim. 15 Haziran 1926 Giritli Şevki.¹

Karşıyaka Belediye Başkanı, Fahreddin Altay'ın kardeşi Fikri Bey'di; İstiklal Savaşı'nın ünlü çetecilerinden Sarı Efe ile aynı ofis odasını paylaşırdı. Onun "Mustafa Kemal'in ricasıyla İzmir Liman İşletmeleri'ne müfettiş olarak alındığına" tanıktı. Giritli Şevki'nin itiraflarını Emniyet Amiri Mehmed Ali Bey'den dinlemişti.

Gazi geliyor

Suikastçılar çok iyi bir nokta seçmişlerdi. Mustafa Kemal'in otomobili o noktadan yavaşlayarak geçecek, tam o sırada bomba atılacak sonra da kalabalık arasına sokulan katil tarafından vurulacaktı. İzmir emniyetinin süratli ve isabetli çalışması sonucu yakalanan zanlılar ilk sorgularının ardından tutuklanmışlardı.

Suikastçıların yakalandıklarını Balıkesir'de öğrenen Mustafa Kemal 15 Haziran akşam 21:00 sularında İzmir'e hareket etti. Gezilerine genelde yakın dostlarından birkaç kişi, bir, iki gazeteci ve özel kalemni de alır giderdi. Bu gezide kendisine birkaç yaver ve yüksek rütbeli subay eşlik ediyordu. Manevi kızları Zehra, Rukiye ve Sabiha'yı da birlikte götürmüştü. Bir istasyonda çok uzun durmuşlar, Gazi Paşa onlara başka bir odaya geçmelerini söylemişti. Uzun beklemenin sonunda canları sıkılmıştı. Balıkesir'de heyete Maarif Vekili Mustafa Necati katılmıştı.

İzmir Valisi Kâzım Paşa, olan biteni bütün ayrıntısıyla paylaşmak amacıyla Reisicumhuru İzmir il sınırında karşıladı ve yüz yüze bilgilendirdi. Birlikte Menemen'e geldiler. Kendisini karşılayan heyete güler yüzle davranan Gazi, iltifatlarını eksik etmiyordu. Vagondaki fısıldaşmalar dikkat çekiciydi. Mustafa Kemal heyette bulunan Moskova sefiri Zekai [Apaydın] Bey'e sordu.

"Nasıl? Ne dersiniz Zekai Bey siz bu işe?"

"Hangi işe paşam?"

"Suikast işte... Bize suikast yapmak istemişler ya!"

1 Ahmet Hilmi Balcı, "İzmir İstiklal Mahkemesi ve İzmir Basını", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2007, s. 273.

Karşılama gelenlerin hepsi taş kesildi.

“Hem de bu akşam... Tam saat altıda. Yani trenden iner inmez. İzmir’e ayak basar basmaz.”

Vagondakiler saatlerine baktı. Beş buçuğu geçiyordu.

“Paşam, İzmir’e biraz geç gitsek” diyebildiler.

“Evet saat altıya yaklaşıyor... Fakat cinayet ve hıyanetin saat-ı altısı daha evvel çaldı.”²

“Son derece asabi idi”

Tren önce Karşıyaka istasyonunda durdu. Durumdan haberi olan Karşıyaka Belediye Başkanı Fikri [Altay] Bey Gazi’nin son derece asabi olduğunu gözlemişti.³ Suikast girişiminden habersiz İzmirililer Gazi’yi, kırmızı beyaz renklerle süslenmiş Basmahane İstasyonu’nda siyah kıyafetleri ve şapkaları ile bekliyorlardı. Toplar atılıyor, vapurlar düdük çalıyor, uçaklar uçuyordu. Akşam için de mükellef bir ziyafet hazırlanmıştı.

Gazi, Naim Palas’a yerleşir yerleşmez canına kastedenlerle görüşmek istedi, Ziya Hurşid’i otel odasında sorguya çekti.

“Ziya Hurşid Bey, uzun bir zamandan beri teşrik-i mesai etmiş (birlikte çalışmış) değil miydik? Bir gaye uğruna çalışmadık mı?”

“Evet paşam.”

“O halde nedir bu suikast? Hem de şebekenin elebaşısı, ruhu imişsiniz. Öyle mi?”

“Öyle doğrudur. Suikast yapmaya geldim. Ama kuvvede kaldı. Fiile çıkmadı.”

“Sizden bunu beklemezdim.”⁴

Gazeteci Ahmed Cemaleddin, iki kişi arasında merdivenlerden aşağı inen kelepçeli genç adamı görmüş, ama bir anlam verememişti. Merdivenlerden inen, suikastın elebaşısı, eski milletvekili Ziya Hurşid’di.

Ziyafet sofrasına gecenin onunda oturuldu. Gazinin suikast haberine başlangıçta inanmadığı sofranın önemli sohbet konusuydu. Gazeteci Cemaleddin [Saraçoğlu], her kafadan bir ses yükseldiğini, milletvekillerinin dokunulmazlıkları konusunun tartışmaya açıldığını söylüyor. Görüş ifade edenler arasında teşebbüs aşamasındaki suçun, dokunulmazlıkları etkilememesi gerektiğini düşünenler vardı.

2 Milliyet, 21.06.1926; ABE, Cilt 18, Kaynak Yayınları, s. 218; Kemal Arı, “İzmir’deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa’nın İzmir Gezisi ve Onun Suikasti Nasıl Karşıladığına İlişkin Bir Anı”, web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/pdf/cilt1sayil1/kemalari1111.pdf

3 Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, *Mütareke Yıllarında İstanbul*, Kitabevi, İstanbul, 2009. (Yazarın 1956 yılında *Resimli Yeni Asır* dergisine yazdığı makalelerin derlenmiş hali.)

4 Osman Selim Kocahanoglu, *Atatürk’e Kurulan Pusu*, Temel Yayınları, 2005, İstanbul, s. 50.

İhbarcı Giritli Şevki

Günün adamına dönüşen Giritli Şevki ile bir röportaj yapılmıştı.

“Sarı Efe Edib Bey öl dese ölmeyi cana minnet bilirim. Fakat Gazi’ye silah çekmek işine bir türlü vicdanım razı olmadı. Vali Paşa da, diğer paşalar da işe dahillerdir. Kime haber verebilirdim? Nihayet namusuna inandığım komiser Mehmed Ali Bey’e işi açmaya karar verdim...”

Röportajı yapan Cemaleddin Saraçoğlu, “Sarı Efe, Şevki’nin herhangi bir boşboğazlığını önlemiş olmak için bu teşebbüste başta İsmet Paşa gelmek şartıyla, bütün hükümet erkânının, hatta İzmir valisi Kâzım Paşa’nın bile parmağı bulunduğu söylemiş. Maksat malum: Şevki’yi yıldırıp herhangi bir ifşanın önüne geçmek” diye özetliyor görüşmeyi.⁵

“Benim naçiz vücudum...”

Mustafa Kemal, ikinci gün Ziya Hurşid ile bir görüşme daha yaptı. Bunu Ziya Hurşid istemişti. Danzig’de Gemi inşaatı ve telsiz öğrenimi görmüş, Lazistan mebusu olarak 1. Meclis’te görev alması için yaşı büyütülmüş genç bir vekildi. Gazi, babası Hurşid Efendi’yi çok iyi tanırdı. Ağabeyi Faik de Terakkiperver Parti’den milletvekiliydi. Mustafa Kemal, suikast girişiminden tutuklanan Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ile de görüşmüş, Gürcü Yusuf’a, “Bana bomba atabilecek miydin?” diye sormuştu. O da, “Seni gördükten sonra atamazdım” demişti.

Şevket Süreyya, Mustafa Kemal’in, silahını verip, “İşte benim Mustafa Kemal, hadi öldür beni” dediğini, kiralık katilin ağlayarak ayaklarına kapandığını yazıyor.⁶

Suikast girişimi 18 Haziran günü Reiscumhur tarafından Anadolu Ajansı’na açıklandı. “Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır” sözü de bu açıklamanın içinde yer aldı.

Ziya Hurşid’in, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Karadeniz örgütlenmesinden sorumlu olması; suikastı Mebus Şükrü ve eski Ankara Valisi Abdülkadir ile birlikte planladığını itiraf etmesi felaketin rengini değiştirmişti. Şükrü Bey, Terakkiperver Fırka kurucusu ve İzmir mebusuydu; Abdülkadir Bey ise İttihatçıların ünlü fedailerindendi. Ziya Hurşid’in ifadesi parlamentodaki Terakkiperverli mebusları töhmet altına sokmuştu. Yalnız Terakkiperver Fırka değil, İttihat ve Terakki de büyük bir suçlama ile yüz yüzeydi.

Suikast girişiminin en az on aylık bir geçmişi vardı. Teşebbüs, Terakkiperver Fırka içinde duyulduğu gibi hükümetin de kulağına gitmişti. Mutlaka

5 Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, *Mütareke Yıllarında İstanbul*, Kitabevi, s. 298-299.

6 Blz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 295.

Emniyet Genel Müdürü'nün konuyu takibe alması istenmişti. Ancak Ziya Hürşid'in tam da Gazi'nin geleceği hafta İzmir'e gelmesi, polisin ilgisini çekmemişti. Suikast girişimi sadece bir gün önce, o da tesadüfen bir ihbar sonucu ortaya çıkmıştı. Bu da şu soruyu haklı kılıyor: Güvenlik güçleri bilinçli ya da bilinçsiz olarak suikast takibinden vaz mı geçmişlerdi?

Gazi-İsmet paşa telgrafları...⁷

Mustafa Kemal suikast teşebbüsünü haber alır almaz İsmet Paşa ile telgrafaşmaya başladı. Reisicumhur'dan, Ankara'daki Başvekil'e gönderilen ilk telgrafın tarihi 16 Haziran. Bu telgrafta Mustafa Kemal, 16 Haziran saat 16:00'da kendisini öldürmek için girişilen başarısız suikast teşebbüsünü haber veriyordu.

Başvekilden Reisicumhura

17.6.1926

Büyük bir kaza atlatmış olduğumuza ve millet ve memleketin en büyük felaketinden korunmuş kaldığına şüphe yoktur. Ancak bu kadar mühim bir tertipten yalnız bir gün evvel ve o da dahilinden ihbar ile haberdar oluşumuz hayret verici ve dikkat çekicidir. Bu noktayı kaydedelim. Geçen sonbaharda hakikaten esaslı bir suikast tasarlanmış olduğu bu seferde anlaşılmaktadır.

Hadise bütün tertibiyle elimizde görünüyor. Azamet ve debdebe ile kamuoyu karşısında açıklanmasında bizim için büyük fayda ve yeni bir kuvvet doğuracağından şüphe edilemez. Bu kadar haklı ve kuvvetli olduğumuz bir zamanda meselenin sahneye koyulmasını itina ile hazırlayacak ve takip edeceğiz.

18.6.1926

Reisicumhurdan Başvekile...

Karşımızda iktidar mevkiini hedeflemiş Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası unvanı altında gizli çalışan bir komite vardır. Eski muhalif İkinci Grup mensupları, söz konusu komiteye dahil bulunuyorlar. Bu fırkanın heyet-i merkeziye üyeleri, genel teşebbüsleri sevk ve idare etmekte ve genel kararlar almaktadır. (...) Hatta tertibatın icraati dahi silah kullanacak adamlarla yakın temaslara gelmek suretiyle bazı üyeler tarafından takip olunmuştur.

Rauf Bey'in burada bulunmamak için Avrupa'ya gitmesi; Kâzım Karabekir Paşa'nın Ziya Hürşid ile Ankara'da gizli teması, Arif Bey'in evinde

7 ABE, Cilt 18, Kaynak Yayınları, s. 227-237.

silah kullanacaklar dahi hazır olduğu halde toplantı ve müzakere; Adnan Bey'in Londra'da uzun müddet ikameti tercih etmesi, vaziyetin değerlendirilmesi için esaslı noktalaradır.

Bu gördüğüm vaziyet, İstiklal Mahkemesi'nin incelemeleri sayesinde aydınlanacaktır ümidindeyim. Buna göre, Terakkiperver Fırka'nın bütün reislerini ve bir kısım mensuplarını tamamen tutuklamak ve cezalandırmak lazım gelecektir.

19.6.1926

Reisicumhurdan Başvekile

Terakkiperver reislerinin ve mensuplarının büyük kısmınca suikast teşebbüsünün malum olduğunu kabul etmelidir. Cafer Tayyar Paşa, ayın sekizinde Ankara'ya geldi ve Meclis kütüphanesinde Kâzım Karabekir, Refet Paşalar ve Arif Bey'le yalnız gizli olarak görüştü ve derhal aynı günde İstanbul'a döndü. Hükmetmek caizdir ki, bu görüşme, vakadan kendilerini haberdar etmek içindir. Ziya Hurşid grubunun İstanbul'dan İzmir'e hareketi, Cafer Tayyar Paşa'nın İstanbul'a dönüşünden sonradır. Terakkiperverli mebuslar, sekiz tarihinden hemen sonra tamamen grup grup İstanbul'a intikal ettiler. Buraca alınan bazı malumata göre, suikastta muvaffakiyeti müteakip muhalefetin İstanbul'da vaziyete hâkim olarak ona göre kabine ve hükümet şeklini tespit ve tayin edeceklerdi zannı doğuyor.

19.6.1926

Başvekiliden Reisicumhura

(...) tutuklamaları ilk anda bu kadar genişletmek, suikast havadisinin bir anda yeniden etrafınıza topladığı bütün muhabbet ve samimiyet bakışlarını endişelendirerek dağıtmaya sebep olur. (...) mahkûmiyetleri manen kati bir hadise haline gelmeden Kâzım Karabekir Paşa'nın, Fuad Paşa'nın ve benzerlerinin tutuklanmaları herkesin yüreğinde sırasıyla hayret, gazap ve mukavemet doğurur. Dolayısıyla genel tutuklamalara girişmenin vakitsiz olduğu naçizane fikrindeyim. (...)

Aziz paşam, suikastın şekli, büyük zaferlerle ve yüksek faziletle mümtaz olan şahsiyetinizin ne kadar kuvvetli olduğunu gösteren yeni bir dildir. (...) Özetle genel tutuklamalardan vazgeçilmesini ve verilmiş olan emrin geri alınmasını istirham ederim.

Mustafa Kemal ile İsmet Paşa arasındaki telgraf yazışmaları, suikastın kıl payı önlendiğini ortaya çıkarıyor.

İlk ifadelerle birlikte Mustafa Kemal, suikastın arkasındaki kuvvetin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bağlantılı olduğunu düşünmüştü.

Ancak İsmet Paşa, Terakkiperverli paşaların tutuklanmasına direniyor, “toplanan muhabbetin dağılacağını” söylüyordu.

Mustafa Kemal aynı gün verdiği cevapta “Kâzım Karabekir Paşa, Fuad Paşa ve emsalinin şimdiden kamuoyunda suçlu görüldüklerini” tutuklamaların yapılması gerektiğini bildirdi. “Ağır neticeler bu zevatın tutuklanmasında değil, bilakis serbest bırakılmalarındaydı.” Masum oldukları halde tutuklandıklarının ortaya çıkmasının da o kadar ehemmiyetli olmadığını düşünüyordu. Onların da alınan tedbirleri haklı görmeleri gerekirdi. İsmet Paşa’ya “Vaziyet çok ciddidir, hemen İzmir’e gel” diyordu.

Atatürk’ün İhtilal Hukuku isimli kitabında Taha Akyol, reisicumhurun 18 ve 19 Haziran telgrafları ile İstiklal Mahkemesi’nin “siyasal yargılama” faaliyetine yön verdiğini söylüyor.⁸

İsmet Paşa ikna oluyor

İsmet Paşa, Vekiller Heyeti ile yaptığı toplantıda onlara, “Bu meseleyi anlamıyorum, inanmıyorum” demiş, Ankara’da İstiklal Mahkemesi’nin talebiyle tutuklanan Karabekir’i de tahliye ettirmişti. Gazi, sonunda onu ikna etmiş, Karabekir, Ali Fuad, Cafer Tayyar, Mersinli Cemal ve Karabekir ile Doğu Cephesi’nde savaşan Şükrü Paşa ve Terakkiperverli mebuslardan yerinde bulunanlar tutuklanmıştı. İstiklal Mahkemesi üyelerinden Kılıç Ali Başbakan İsmet Paşa için tutuklama emri çıkarttıklarını, soruşturmanın başlatılıp durumun TBMM’ye bildirilmesini kararlaştırdıklarını yazıyor. Buna yetkileri olduğunu belirtiyor.⁹

İsmet Paşa ise anılarında, bu sözün aslı astarı olmadığını yazıyor.

İsmet Paşa 20 Haziran günü İzmir’deydi.

“Atatürk’le konuştuk. İşin esasını anlayayım dedim. ... İlk yaptığım iş hemen hapishaneye gidip Ziya Hurşid’in kardeşi Faik [Günday] Bey ile görüşmek oldu. Faik Bey mebusu. Temas ettiğim sakın, aklı başında bir adamdı. O da Terakkiperver Fırka’ya geçmişti.”

“Mani olamadın mı?” diye sordu. Cevap tek cümleydi. “Çok uğraştım, adam edemedim.”

İsmet Paşa, Faik [Günday] Bey’le görüştüktan sonra suikastın gerçekliğine tamamen ikna olmuştu.

Yine de Milli Mücadele komutanları ile ilgili olarak Mustafa Kemal ile bir görüşme yaptı:

“Terakkiperver Fırka’nın başında bulunanların bu işle doğrudan ilgileri bulunduğuna, tertipçi olduklarına inanmıyorum. Bunların görecekları

8 Taha Akyol, *Atatürk’ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, 2012, s. 490.

9 Kılıç Ali’nin Anıları, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 424.

muamelenin adalet üzerinde olmasını ve bir gayret mahsulü olmamasını kesin olarak isterim, dedim. Atatürk'le bunda mutabık kaldık.”¹⁰

İsmet Paşa, 23 Haziran tarihinde İzmir'de gazetecilere bir açıklama yaptı. Savcının aldığı tedbirleri zaruri buluyordu:

Kendileriyle meclis kürsüsünde fikir mücadelesinde bulunmaktan zevk duyduğum mebus arkadaşların hiç olmazsa kısm-ı küllisinin suikast ile mevki-i iktidarı elde etmek fikrinden uzak olduklarının tahakkuk etmesini temenni ederken, kalbim elem ve heyecandan raşeler (titreyişler) içinde kalmaktadır. ... Evvela hükümeti elde etmek için Büyük Millet Meclisi'nde mebusların ekseriyet-i ârâsına (oy çokluğuna) istinat etmekten başka çare olmadığı bir daha tahakkuk ediyor.”¹¹

Tutuklu komutanlar İzmir'de

Mustafa Kemal neredeyse her sene birkaç suikast girişimi ile yüz yüze gelir, bu girişimler sessizce önlenir, failer suikasttan uluorta söz edilmeden cezalarını çekerlerdi. Ancak İzmir'deki girişimi çok önemsemişti.

Karabekir Paşa Ankara'dan trenle Refet, Cafer Tayyar, Ali Fuad Paşalar. 26 Haziran Cumartesi sabahı Gülcemal vapuru ile İstanbul'dan getirildiler. Rıhtımda bekleyen büyük kalabalık nedeniyle güneş batmadan karaya çıkarılmadılar.

Ali Fuad Paşa İzmir'e götürülüşünü anılarında yazmış, Karabekir'in kızı Hayat ise Uğur Mumcu'ya babasının emniyette penceresi çivili bir odada tahtakuruları arasında yatırıldığını anlatmıştı.

Duruşma 26 Haziran Pazartesi, bugün Milli Kütüphane olarak kullanılan Elhamra Sineması'nda başladı. Tutuklular iki sıra olarak öndeki iskemlelere oturtulmuş, arkalarına da bir ip gerilmişti. Dinleyicilere ayrılan sıralarda yargılanan erkeklerin şapkalı eşleri oturmaktaydı.

13 Temmuz'a kadar süren duruşmalar izleyicilere açıktı. Sinema sahnesini İstiklal Mahkemesi Heyeti işgal etmişti. Heyetin başkanı Afyonkarahisar milletvekili Kel Ali [Ali Çetinkaya] idi. Üyeler Gaziantep milletvekili Kılıç Ali, Aydın milletvekili Reşid Galib, savcı ise Denizli milletvekili Necib Ali idi.

Avukatsız, temyizsiz ama aleni

Terakkiperver Fırkalı paşalar mebus oldukları için dokunulmazlıkları vardı ancak sanıkların tamamının suçüstü yakalandığı varsayılmış, mebuslar dokunulmazlıklarından yararlandırılmamışlardı. Haklarındaki suçlama ağırdı. İktidara gelemeyen Terakkiperverlilerin suikast yoluna başvurduğu iddia edilmekteydi.

10 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s. 474.

11 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Milliyet Yayınları, 1998.

Paşalar 3 Temmuz günü ifade verdiler.

Lacivert elbisesiyle ön sıranın ortasına oturan Karabekir, suikast girişiminin arkasında bir komplo olduğunu söyledi; yakalananlardan Sarı Efe Edib'in hükümetin ajanı olduğunu ima etti. Londra'da bulunan Halide Edib de aynı günlerde arkadaşı Billings'e yazdığı mektupta aynı iddiayı tekrarlıyor, "Gazi tarafından oldukça hantalca düzenlenmiş bir düzmece" ifadesine yer veriyordu.¹²

Mahkeme reisi, "Bu memleketin firkalara tahammülü yoktur" dediğinde Karabekir Paşa, "Bendeniz aksi kanaattayım. Memleket müdriktir" cevabını vermiş,¹³ Mahkeme Heyeti Karabekir ile konuşurken "Zatıalileri" ifadesini sık sık kullanmıştı. Heyet Karabekir'e çok saygılı davranmış, bu nedenle eleştiriye hedef olmuştu. Çeşme'de verilen baloya gelerek Gazi ile görüşmüşler, asabiyet göstermesi üzerine, pencereden atlayarak uzaklaşmışlardı. Kılıç Ali bu gerçeği anılarında da yazacaktı.¹⁴

Duruşmalar gazetelerde ayrıntılı biçimde yer aldı. Ancak, paşaların ifade verdikleri günün ertesinde, yani 4 Temmuz günü yerel *Ahenk* gazetesi, dizilen sayfanın devrildiğini, kurşun harflerin dağıldığını söyleyerek okurlarından özür diledi; eksik haberleri daha sonra yayımlayacaklardı.¹⁵

İstiklal Mahkemesi 5 Temmuz tebliği ile gazetelerin mahkeme tutanaklarını eksik ya da yanlış yayımladığını, bu durumun karışıklığa neden olduğunu bildirdi. Artık tutanak değil sadece resmi tebliğler yayımlanacaktı.¹⁶

Mahkeme bir ihtilal yapılanmasıydı. Hâkim ya da savcılar hukukçu değildi. Sanıkların avukat tutmalarına izin yoktu.

Dansçı Refet Süreyya da suçlanıyor...

Mustafa Kemal İzmir günlerinde, halkla sinema seyretti, Avcılar Kulübü'nü ziyaret etti, Çeşme'deki ılıcalardan yararlandı; tatil havasında dolaştığı izlenimini veriyor gerginliğini belli etmiyordu. Karar duruşmasından önce 11 Temmuz'da İsmet Paşa ile birlikte Ankara'ya döndü.

12 Nicole A.N.M. Van Os, "Halide Edib'in Bilinmeyen Mektupları", *Tarih ve Toplum*, s. 234, Haziran 2003.

13 *Ahenk*, 5 Temmuz 1926 tarihli nüsha 71. sayfadan aktaran, Ahmet Hilmi Balcı, "İzmir İstiklal Mahkemesi ve İzmir Basını", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2007, s. 183; Balcı, Uğur Mumcu'nun *Kâzım Karabekir ve İstiklal Mahkemesi* kitabında "Bendeniz aksi kanaattayım. Memleket demokrasiye layıktır. Millet anlayışlıdır" biçiminde aktardığına dikkat çekiyor.

14 Kılıç Ali, Gazi'ye görünmeden çıkmak için pencereden atladıklarını yazıyor. (*Kılıç Ali'nin Anıları*, der. Hulusi Turgut, İş Kültür, 2005, s. 472).

15 Ahmet Hilmi Balcı, "İzmir İstiklal Mahkemesi ve İzmir Basını", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2007, s. 151.

16 Gülten Savaşal Savran, "1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri", Dokuz Eylül Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 54.

O günlerde Mustafa Kemal'e eşlik ettiğini anlatan dansçı Refet Süreyya, kendisine zanlı gibi davranıldığını söylemişti. Mustafa Kemal el çantasını açıp bakmış, o da çok alınmıştı...

"Benmişim öldürecek olan! Başladım ağlamaya, dehşet ağlamaya. Gönder beni Avrupa'ya, burada durmak istemiyorum" dedim.

"Gece saat dörtte yatmışız, sabahleyin telefon geliyor; 'Süreyya Hanım mahkemeye'. 'Ne mahkemesi, ne diye?' Kalktım, giyindim. Arabasıyla beni zaptiye vekâletine götürdüler. İki kişi demiş ki, 'O yabancısıdır, Almanya'dan geldi, belki gaziyi öldürür'. Öyle şey söylenir mi? Böyle olunca, 'istemem ben' dedim, 'kalmam burada'. Ağlıyorum. ... 'Beni illaki göndersin', dedim. ... 'Sen beni öldürsün', dediği an bana çok ağır geldi."¹⁷

Mustafa Kemal, Refet Süreyya'ya haksızlık ettiğini fark etmiş, arkasından Bekir Çavuş'u yollamıştı. Ancak, o "yok" dedirtmişti.

"Gençlik işte, Fransız vapuruna bindim, Paris'e gittim. Sefarethaneye haber yollamış, 'Süreyya dönsün' diye. 'Dönmem, üniversiteye gideceğim' dedim."¹⁸

Karar duruşması

13 Temmuz günü karar duruşması yapıldı. Kılıç Ali'nin anlatımına göre, "... Mahkemede görevli subay ve jandarmalar, her zaman olduğu gibi paşalar salona girerken selama durmuşlardı."

Karabekir'in damatlarından Faruk Özerengin de "Mahkeme üyeleri, zanlı paşaların idam hükümlerini imzaladıkları takdirde, onları öldürerek bir ayaklanma başlatmak üzere silahlı birçok muvazzaf subayın mahkemede hazır bulunduğunu öne sürmüş, bu gibi korkuların etkisiyle paşaların canı bağışlandı" yorumunu yapmıştı.¹⁹

Bir iddiaya göre de Sarı Efe hükümet için çalışır gözükürken İttihatçı grubun şeflerinden Kara Kemal için de çalışmaktaydı. Terakkipvercilerin ajan olduğundan kuşkulandıkları Sarı Efe, suikasta iştirak etme amacı ile değil hükümeti haberdar etmek niyetiyle hareket ettiğini söyledi; amacı faillerin hepsini birden yakalatmak iken Ziya Hurşid, suikasta iştirak eden arkadaşlarını kendisinden gizlemişti.²⁰

17 Neyyire Özkan, "Gazi'yi Terkeden Meçhul Sevgili", *Aktüel* dergisi, Sayı 545, 2002.

18 "Gazi'yi terkeden meçhul sevgili", arsiv.takvim.com.tr/2007/09/29/pap101.html

Avrupa'da iki yıl felsefe okuduktan sonra üniversiteyi bırakmış, Paris'te, Chatelet'de, Hamburg'da, Beyrut'ta dans etmiş. Yirmi yıl evli kalacağı George Worley ile tanışmış. Büyük bir petrol şirketinin Irak'taki 'müdür-i umumi' olan Worley'in ölümünden sonra birkaç yılını İngiltere'de geçiren Refet Süreyya Iris Worley, yaşamının son yıllarını İstanbul'da geçirdi.

19 1987 yılında yayımlanan *Teklif* dergisi, Sayı 6'dan aktaran Hakan Özoglu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

20 *Ahenk*, 12.07.1926, aktaran, Ahmet Mehmetefendioğlu - Cemal Necip Gürel, "Yeni Bir Belgenin Işığında İzmir Suikastı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 222, Haziran 2012.

İzmir yargılamaları, altısı mebus on beş kişi için idam kararıyla kapandı. Sanık paşalar savunma yapmadılar. İttihatçıların yargılanmasına Ankara'da devam edildi.

Erik Jan Zürcher ölüm cezasına çarptırılan altı TCF mebusu için şu yorumu yapmıştı: "TCF'nin bir örgüt olarak komploya bulaştığı anlaşıldıysa da, TCF mebuslarının da bu olaya karışıp karışmadığı oldukça kuşkuludur."²¹

Faik Günday'ın yorumu

Faik Bey daha sonra kaleme aldığı hatıralarında İsmet Paşa'ya söylediklerini tekrarlayacak, "Bu suikasttan Rauf, Kâzım Karabekir, Ali Fuad ve Refet Paşalar ile Dr. Adnan'ın haberdar oldukları muhakkaktır" diye yazacaktı.

Faik Günday'a göre, İstanbul'da "Büyük Meclis" adıyla oluşturulan bir kurul vardı. Onun tahminine göre Cavid ve onun İttihatçı arkadaşlarından oluşan kurul, lider ve paşaların yarısının, bir saldırı gelmeden Avrupa'ya gitmelerini kararlaştırmıştı. Rauf ve Adnan bu nedenle gitmişlerdi. "Bu çok kötü ve caniyane teşebbüs ve teşekküllerde Rauf'un parmağı olduğuna kuvvetle inanıyorum" diyordu.²²

İzmir'deki idamlar

13 Temmuz gece yarısı başlayan idamlar sabaha karşı 03:00'te tamamlandı.

İdam edilenler arasında Mustafa Kemal'in ikizi kadar benzeri olan çok yakın arkadaşı Ayıcı Arif de vardı. Son dakikaya kadar affedileceğine dair inancını kaybetmemişti. İdamına karar verilen Şükrü Paşa dışında bütün paşalar beraat etmişti.

New York Times muhabiri, İzmir'deki idamları dünyaya şöyle duyurdu:

Sokakta kafalarını dükkânlarından uzatan birkaç Türk ve Rum dışında kimse-cikler yoktu. Birden sokak taşlarında kalabalık bir grubun ayak sesleri yankılandı. İdam mahkûmları ile muhafızları geliyordu. İdam sehpalarnın önüne gelen kalabalık minik gruplara ayrıldı. İlmekler mahkûmların boyuna göre ayarlandığı an onlar da boşlukta sallanmaya başlıyorlardı.

Şükrü Paşa'nın ağırlığı fazla gelince ip koptu, yeni bir ilmek sarkıtılıp yeniden asıldı. Cellata direnen tek kişi Laz İsmail'di. Halis Turgut Bey, "Allahım kurtar beni" diye bağırıyordu. İsmail Canbulat ile Halis Turgut, on yıl sürgün cezasına itiraz ettikleri için idamlarına karar verilmişti. Sehpalara asılmış bedenler öğlen saatine kadar kaldırılmadı.²³

21 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2003, s. 132-133.

22 Der. Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan, Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, 2011, s. 460-461.

23 "Chukri Bey Hanged Twice", *New York Times*, 16.07.1926.

Altısı parlamenter olan on üç erkek şafak vakti idam edilmişti. Eski İçişleri Bakanı Canbulat Bey sehpa, onu ölüme gönderenlerin yeni Türkiye'ye bela getireceklerini söylemişti.

İdam edilenler Kadifekale yakınındaki Kokluca Mezarlığı'na gömüldüler.

Tarafımızdan tertip edilmiş diyorlar

Gazi, Özel Kalem Müdürü Hasan Rıza'ya [Soyak], Çankaya'daki keskin viraja geldiklerinde, şöyle demişti: "Bak beri çocuk! Ha işte otomobil böyle yavaşlayacak ve beni vuracaklardı." Burası cinayet için Ankara'da ilk planlanan noktaydı. Mustafa Kemal'in sözleri şöyleydi:

Ben hakikat bütün çıplaklığı ile meydana çıktıktan sonra bu çirkin ve namertçe teşebbüste, uzaktan yakından ilgili olanların lehlerinde bir müdahalede bulunmak niyetindeydim. Suç her şeyden önce şahsıma yöneldiği için ... bazılarını tamamen kurtarmasam bile cezalarını hafifletmeye çalışacaktım. Fakat ne çare ki başta Rauf Bey ve İzmir mebusu Şükrü Bey olmak üzere bazı sanıklar, hadisenin muhaliflerimizi, yani kendilerini bertaraf etmek için tarafımızdan tertip edildiği, silah kullanmak görevi üzerlerinde olanların... bizim adamlarımız olduğu gibi bir takım ima ve hatta açık iddialarda bulundular. Aynı günlerde dışarda da, o yolda kaynağı belli olmayan, bazı yayınlara rastlanıyordu. Anlaşıyordu ki memlekette ve cihanda böyle bir hava yaratılmak isteniyordu. Bu durum karşısında, tarafımızdan yapılacak bir müdahale... iddiaları teyit eder mahiyette olacaktı; ister istemez bu niyetimden vazgeçtim, işi tabii akışına bıraktım, yalnız komutanları vermedim.²⁴

Terakiperver liderlerinin meseleyi örtbas ederek melun unsurlara teşebbüslerini devam etme fırsatı verdiklerini yazan Hasan Rıza, Mustafa Kemal'in ruh halini de anlatmıştı:

Atatürk, Ankara ve İzmir'deki suikast tertip ve teşebbüslerinin tafsilatını öğrendiği zaman, en çok Ali Fuad Paşa ve Rauf bey gibi dürüst ve mert tanıdığı arkadaşlarının bu hususta gösterdikleri büyük kayıtsızlığa üzülmüştü. "Bu arkadaşların öğrendiklerini, herkesten evvel şahsen ve hususi surette bana haber vermeleri, beni ikaz etmeleri arkadaşlık, mertlik hatta sadece insanlık icabı idi sanırım" diyordu.²⁵

Hasan Rıza, Sabit Bey [Sağiroğlu] "hükümeti meseleden haberdar etmiştir" notunu düşmüştü.

24 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 360.

25 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 350-351.

Ölüm tehdidi altında yaşamak

İnönü hatıralarında Atatürk'ün hep ölüm tehdidi altında bir hayat sürdüğünü anlatıyor.

İşte bütün bu yollardan ve tehlikelerden geçen her insan gibi Atatürk de emniyet meselesine ehemmiyet vermiştir. Kendisinin, devletin başından ayrılıp hususi bir hayata geçmesi mevzubahis değildir. Tabii olarak devlet korumasından hiçbir zaman uzak kalmamıştır. Bu emniyet şartları mevcut iken kendisi herkesten fazla emniyet mülahazaları içinde dikkatli ve tertiplidir. Etrafında ne kadar muhafızlar ve koruma tertipleri bulunsa da her ihtimale karşı kendini müdafaa etmek için daima hazırlıklıdır.²⁶

Mustafa Kemal, İzmir'den döndüğünde Hasan Rıza'ya duygularını şöyle ifade etmişti:

Bak beri çocuk! Bu iş nihayet bir an meselesidir; olacağı varsa olur. Bununla tedbirde kusur edelim demek istemiyorum; elbette ki vazifeliler, makul her tedbiri almalıdırlar. ... fakat zinhar telaş ve evhama kapılmamalıdır; (...) şunu bilesiniz ki evhama kapıldığımız gün sıfır olmuşuzdur.²⁷

Ankara'daki idamlar

Eski İttihatçıların yargılanması Ankara'da eski meclis binasında 10 Ağustos günü başladı. İstiklal Mahkemeleri üzerine ilk ayrıntılı araştırmayı yapan Ergün Aybars, "Sıra uzun süredir iktidarı ele geçirmek teşebbüsünde olduğu bilinen İttihat ve Terakki'nin Türk politik hayatından temizlenmesine gelmişti" diyor.²⁸ Hazırlanan iddianameye göre İttihat ve Terakki, Halk Partisi'ni parçalayarak iktidarı ele geçirmeye çalışıyordu. Eski Maliye Bakanı Cavid Bey ile Dr. Nazım İzmir'den getirilmiş, yurtdışında olan Dr. Adnan ve Rauf Bey ise giyaplarında yargılanmışlardı. İzmir mahkemesinde giyabında idama mahkûm edilen eski İttihatçı bakanlardan Kara Kemal, Ankara duruşmaları başlamadan, yakalanacağı sırada intihar etmişti.

New York Times'a göre Cavid Bey ipe gitmek üzere iken tarihin en muhteşem konuşmalarından birini yapmış, "Yaptıklarımı kanıtlayabilirim ama yapmadıklarım için sizi ikna etmemin yolu yok ki" demişti.

Hükümler sabah saat 3:00'te Cebeci'deki Umumi Hapishane önünde infaz edildi.

28 Ağustos tarihli *New York Times* gazetesi, önde gelen dört Türk'ün Ankara'da idam edildiklerini dünyaya duyurdu.

26 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s. 481.

27 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, 2005.

28 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 385.

Kılıç Ali'nin oğlu Altemur Kılıç, Andrew Mango'ya Atatürk'ün Cavid Bey'in idamı nedeniyle üzgün olduğunu söylemişti.²⁹

Münevver Ayaşlı'nın anlatımına göre idam gecesi infaz edilenleri görmek isteyen hanımları ve beyleri Kılıç Ali, şen şatur, idamların infaz edildiği yere götürmüştü. İdam edilenler arasında yer alan Dr. Nazım ile akraba olduğu için Tevfik Rüştü o gece Gazi tarafından verilen davete gitmemişti.³⁰

Amerikalı kadın gazeteci Rose Lee, Ankara'da tanıklık ettiği idam sehpalarını anlatmıştı.

TBMM'ye ve istasyona gidecek arabaların döndüğü noktanın hemen arkasındaki kederli çimenlikte zaman zaman sabahın erken saatlerinde cumhuriyet düşmanlarının işini görmek için darağacı kurulurdu. Ankara Pastanesi'ne kahvaltı etmek ya da çay ve gül reçeli yemek için oturduğunuzda hüküm giymiş erkek bedenlerinin feci biçimde uzadığını, beyaz gömleklerinin içinde gevşekçe sallandığını görürdünüz.³¹

Muhalefet yok edilmişti

Yarım kalmış bir suikast girişimi, Türkiye'nin siyasi hayatını ipotek altına almış, önemli muhalif simalar, idam sehpalarında sahneden silinmişlerdi.

Ergun Aybars, "Bu önemli politik dava ile birlikte, Türk İnkılabı'nın gerçekleştirilmesi sırasında Atatürk'e muhalif olanlar çeşitli şekilde politik ortamdan çekildiler" yorumunu yapıyor.

İsmet Paşa hatıralarında, Atatürk açısından İzmir Suikastı'nı şöyle değerlendiriyor:

Yeni devlet kurulurken baş döndürücü bir takım reformlar yapılıyor. Bunlardan endişeye kapılıp muhalefete geçenlerin her birinin, reformların önemini ve tatbik şeklini düşünenecek seviyede bulunduğu farz olunamaz. (...) Müsterek eserlerin tehlikeye maruz kaldığı kanaatiyle mustarip olanların çıkacağı tabiidir. Bunların hepsi birleşip tehlikeden nasıl kurtulunur diye düşüneceklerdir. Bunun çaresi Atatürk'ten kurtulmaktır. O halde bu meseleyi halletmek lazımdır demeleri, olayların ve başlamış olan akımın tabii bir sonucudur. Böyle olabilir.

Atatürk'ün yalnız başına, hiç kimseyi dinlemeyen bir kudret sahibi olarak neler yapacağından duyulan korku ve onu kontrol altında bulundurmak düşüncesi (...) Zahiren kapıldıkları saf endişe budur.³²

29 Andrew Mango, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, 2004, s. 521, 709.

30 Münevver Ayaşlı, *Rumeli ve Muhteşem İstanbul*, Timaş, İstanbul, 2003, s. 91.

31 Rose Lee, "The Social Swim in Ankara", *The Century Magazine*, 17.01.1927.

32 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s. 486.

İsmet Paşa suikast davasına dahil edilenler için de şu yorumu yapmıştı:

Davaya dahil edilenlerden herbiri, bir ucundan haberli, münasebetli ve ilişkili gibi bir hal var. Kimi İtihat ve Terakki'den dolayı, kimi Terakkiperver Fırka içinde olarak böyle. Ama muhakemeleri yapılırken bir ipucu yakalandığı zaman, bunun tertiple münasebeti ne kadar geniştir, belli değil. Ayrıca tahkik etmek vazife oluyor. Terakkiperver Fırka'nın doğrudan doğruya tertipçi olmadığı anlaşılıyor. Ama (...) bir ucundan Terakkiperver Fırka'ya dayanıyor.³³

Rauf Orbay'la ilgili kanaatini de ifade etmişti:

"Rauf Bey'in suikast hadisesini sezmiş olabileceğini kabul edebilirim. Ama kendisinin böyle bir tertip içinde bulunduğunu hiçbir zaman kabul etmemişimdir."³⁴

Falih Rıfka

Falih Rıfka, 14 Temmuz tarihli *Hâkimiyeti Milliye*'de İttihatçılar bağlamında sorunun özünde bir "liderlik meselesi yani Mustafa Kemal sorunu" olduğunu dile getirmişti. Mustafa Kemal'i yıkmak için suikast, tek çare olarak düşünülmüştü.

Yine Falih Rıfka'ya göre, siyasi suikastların üç temel sorumlusu "Kara Kemal, Cavid ve Rauf"tu. "Kara Kemal ve taifesi Ankara'ya karşı İstanbul'un aşağı tabakalarını, Cavit ve takımı İstanbul'un güzidelere sınıfı ile matbuat ve müessesatı, Rauf zümresi ise bizzat kendi fırkamızın bir kısmını seferber etmeye çalışmıştı."³⁵

Yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında ise Falih Rıfka farklı bir görüş savunacak, tutuklu bulunan liderlerin hiçbirisinin suikastçı olamayacağını, suikastla herhangi bir şekilde ilgilerinin olmadığını dile getirecekti.³⁶

İzmir Suikastı duruşmalarının doksan yıl boyunca kapalı tutulan dosyalarının 2010 yılında alınan bir kararla tasnif ve transkripsiyonu yapılıyor. İlk beş cilt yayımlandı.

Hilderbrand bilmecesi

İzmir günlerinde Mustafa Kemal ile yapılmış bir söyleşi 1 Ağustos 1926 günü Emile Hilderbrand imzasıyla *Los Angeles Examiner* Quote³⁷

33 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s. 486.

34 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s. 476.

35 Falih Rıfka Atay, *Hâkimiyeti Milliye*, 14, 19, 24 Ağustos 1926.

36 Funda Selçuk Şirin, "Falih Rıfka Atay", Doktora Tezi, 2009 Ankara Üniversitesi, s. 237-245.

37 1974 yılında Amerika'da gerillalar tarafından kaçırılan Patricia Hearst'un babası William Randolph Hearst'e ait olan gazete.

gazetesinde yayımlandı. Görüşme tarihi ise idamlardan önceydi, 22 Haziran'dı.

Mustafa Kemal yargılananların, bir zamanlar milyonlarca Hristiyan azınlığı acımasızca süren, katleden İttihatçı kalıntıları olduğunu vurgulamaktaydı. Mustafa Kemal'in Hristiyan tebayı acımasızca katleden Türklerden söz etmesi devlet tezlerine ters düşüyordu. Bu nedenle röportajın gerçekliği pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmedi, Hilderbrand diye bir gazeteci bulunmadığı, haberin sahte olduğu iddiası ortaya atıldı.³⁸

38 Taner Akçam, "Mustafa Kemal ve 2015", *Taraf*, 2-12 Aralık 2013; *Los Angeles Examiner*'da yayımlanan sözlerin orijinali şöyleydi: "The second element, I am now about to deal with ruthlessly, is the group of men who in the pre-republic days were known to the world as the Committee of the Union of the Young Turks. These left-overs from the former Young Turk Party, who should have been made to account for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven en masse, from their homes and massacred, have been restive under the republican rule."

60. BÖLÜM Çiftlik

Mustafa Kemal Selanik'te çocukluk yıllarını geçirdiği çiftliği hiç unutmamış, Ankara'da bir çiftlik kurmaya karar vermişti. 1925 yılının Mayıs ya da Haziran ayıydı. Latife Hanım ile henüz boşanmamışlardı. Traktörden indi, yer yer çamur sıçramış gri golf pantolonu ve getriyle bağ evinin yeni yapılan rüzgârlıklı kapısından içeri girdi. Henüz bir çamur deryası olan çiftliğinden dönüyordu.

Ailecek görüştükleri Ağaoğlu ailesi, kızları Tezer ile Süreyya, Çankaya'ya akşam yemeğine davetliydi. Mustafa Kemal, "Üstümü değiştirmesem" diye izin istedi Sitare Hanım'dan. Sonra da Ağaoğlu Ahmed'e döndü, "Ahmed Bey, çamlar büyümüş, orman olmuş; bak Etlik, Keçiören de pırl pırl!" dedi.

Orman olmuş diye anlattığı, çiftliğe henüz ektirdiği fidanlardı. Daha kırk günlük bile değillerdi. Ona ısırl ısırl görünen de ölgün lambalarla zar zor aydınlanan Etlik ve Keçiören'di. Elektrik sadece birkaç mahalleye verilebiliyordu. Birkaç yıl sonra ilk kadın avukat unvanını alacak olan Süreyya Ağaoğlu bu sahneyi anlatırken, "Atatürk geleceği yaşayarak mutluluk duyardı" diyor.¹

Cumhuriyet döneminin ilk ders kitaplarında, Orman Çiftliği de ders olarak okutulmaktaydı:

Orta Anadolu yaylasının en kısır ve çorak sahalarından birinde, Ankara'ya yakın, yarı bataklık ve sazlık, yarı kırıç ve dağlık bir çiftlik aldı. Bu, içinde ağaç izi bulmak mümkün olmayacak kadar çıplak araziye "Orman Çiftliği" adı verilmişti.

... Ot ve ağaç bitmez denilen bu yerlere, tabiatı yenmek hedefini güden bir meydan muharebesi açmağa gelmişti.

Çarpışma çetin ve zahmetli oldu.

1925 Mayıs ayının son Pazartesi günü, bir çadır kuruldu, iki traktör hareketle geçti. Sürüsüne otlu yer arayan çobanların yorgun düştüğü bir gündü.

İki traktörü işleten makiniste, binlerce bataryalarla yüzbinlerce kişilik orduları yürütmüş bir adam kumanda ediyordu. Küçük yeni ordusu ve tek çadırdan ibaret karargâhı ile (...) tabiatı yenmek hedefini güden bir meydan muharebesi açmaya gelmişti.

Fakat bir yıl içinde bataklıklar kurudu, sazlıklar kalktı. Bozkır yerini, altın başakların zafer bayrakları gibi dalgalandığı geniş tarlalara bırakıp çekildi.²

1 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İshak Basımevi, 1975, s. 39.

2 *Tarih IV*, s. 292.

Elli bin dönümü tapusuyla, elli bin dönümü de kullanım hakkıyla ekilip biçilen arazinin parası Mustafa Kemal'in İş Bankası'ndaki iki numaralı hesabından ödenmişti. Kayıtlara göre tapu işleri 1925 Mayıs'ında tamamlandı ve aynı gün araziye üç çadır kuruldu. Biri çiftlik yönetimi içindi, ikincisi levazım işleri, üçüncüsü de Mustafa Kemal içindi. Büyük tarlada hemen hafriyat başlatıldı.

Ankara için bir sıtma yuvası olan arazide kartallarla akbabalar uçuşurdu. İçinden ince bir şerit olarak geçen demiryolu medeniyete dair tek ipucuydu. Bataklık, çorak ve fena bir topraktı. Mustafa Kemal'e bu özellikleri cazip geliyordu. "Bunu biz ıslah etmezsek, kim gelip ıslah edecek?" derdi.

Bir gün hayal ediyor, ertesi gün harekete geçilmesi için talimat veriyordu. Asla ağaç bitmez denilen yerde bir vaha kurmak istiyor ve işlerin çok hızlı yürümesini bekliyordu.

Sulama işinde büyük sıkıntı olacağı belliydi. Yapılan ilk sondajlarda su çıkmamıştı. Nafia Vekili de Mustafa Kemal'in anne tarafından akrabası Selanikli Süleyman Sırrı Bey idi. Güvendiği ikinci isim, çocukluk arkadaşı su mühendisi Asaf'tı [İlbay]. İmar Vekâleti İmar Umum Müdürlüğü'nde görevlendirdiği Asaf, sonraki yıllarda Ankara Belediye Başkanlığı'nı üstlenecekti.

Büyük bir havuz yapılacak

Çiftliğin esaslı bir plan üzerine kurulabilmesi için öncelikle bölgenin haritası çizildi. Planı askeri harita şubesi hazırladı. Asaf [İlbay] ovanın birkaç metre derinliğinde toprak altında geniş su cereyanları olduğunu tahmin ediyordu. Büyük bir havuz inşa edilecek, basit bir pompalama yöntemi ve küçük bir elektrik santrali ile bahçe ve ağaçlar sulanacaktı. Mustafa Kemal havuzun seyirlik bir alan olarak yapılmasını istemiş, minyatür bir Marmara Denizi sipariş etmişti.

İlk traktör homurtusundan bir yıl sonra Mustafa Kemal'in çiftlik sev-dası, *New York Times*'ta bir röportaja konu edildi.³

Türkiye'deki reformları kadın gözüyle incelemek için gelen gazeteci Rose Lee tam on gün beklemiş, sonunda "Siyasi konulara girmekle kaydıyla" bir randevu kopartmıştı.

Rose Lee karşısında kırk beş yaşında, mıknaşsvari çekiciliğiyle ünlü sıra dışı lideri bulunca, ona önce reformları sordu. Mustafa Kemal Paşa, soruları çok dikkatli yanıtlıyordu. Gazetecilerden belli ki ağız yanmıştı.

Kadınların oy hakkı olacak mıydı? "Bir süre daha bekleyecekler" dedi. "Latin Alfabeti benimsenecek miydi?" Gülümseyerek "Belki" diye cevap verdi.

3 "Kemal Teaches The Turk How to Farm", *New York Times*, 11.04.1926.

Rose Lee bunun üzerine, çiftliğini görmek istedi.

Mustafa Kemal, nezaketle “Birlikte gidelim mi?” diye sordu. Randevu günü, Rose Lee’yi özel treni ile Ankara istasyonundan aldı. İnşaatı henüz tamamlanan çiftlik tren istasyonuna geldiler. Onlar kahvelerini yudum-larken, işçiler elektrikli ampullerle istasyonun adını yazıyorlardı: Gazi.

Kahve ikramının ardından Mustafa Kemal, kolay hareket edebilmek için paltosunu çıkartıp, istasyonda bıraktı.

Tarlaları, mutfakları gezdiler, çökelek-ekmek yediler. Amerika’dan gelmiş bir traktör ve tohum atma makinesi arazide homurdana homurdana gidip geliyordu. Gazi on bin hektarlık araziye sekiz ay içinde yüz bin fidan diktirmişti.

Mustafa Kemal’in başında şapkası vardı, arazi boyunca dizilmiş nöbetçilere selam vermek için şapkasını her çıkarttığına açık sarı saçları rüzgârdan dağılıyordu. Nöbetçi askerler fes ya da kalpak değil önü siperli tepesi yüksek kasketler giymişlerdi.

“Aslanı andıran bir yürüyüşü vardı”

Altlarındaki motorlu araç çamura saplanıp kalınca aracı bıraktılar, yeşillendirilen, ekilen biçilen arazide yürümeye başladılar.

Uzaktan karlı dağlar gözüküyordu. Rose Lee, “Gazi’nin aslanı andıran bir yürüyüşü vardı; omuzlarını neredeyse hiç oynatmıyor, çok yumuşak adımlarla hızlı hızlı tırmanıyordu, ölümden ve hiçbir şeyden korkmayan gözleriyle uzaklara bakıyordu” diye yazacaktı. Yan yana yürüdükleri için bir de tahminde bulunmuş, “Boyu taş çatlasa 1.75 cm olabilir” demişti.

Milli Mücadele yıllarından beri İstanbul’a ayak basmayan Mustafa Kemal Marmara Denizi’ni çiftliğe taşımıştı. Betonunu henüz dökülmüş bu büyük delik, su ile dolduğunda mavi rengine kavuşacak dev bir havuz olacak, çimento sütunlar da yakında adalara dönüşecekti. Marmara, kıyılarıyla, adalarıyla kopyalanmıştı. Rose Lee’ye göre Mustafa Kemal bu gölde yüzdüğünde, attığı kulaçlarla büyük mesafeler katedecekti.

Türkiye Cumhurreisi ile Amerikalı gazeteci Rose Lee o gün, çocuklar gibi oyun oynadılar.

Mustafa Kemal, yüzünde sınımsız bir gülümseme ile sordu:

“Hangi sahile gitmek isterdiniz?”

“Mudanya lütfen” diye cevap verdi Rose Lee.

Marmara’nın Asya kıyısını birlikte dolaştılar. Antik liman Mudanya’ya gelince durdular. Barış anlaşması orada imzalanmıştı. Mustafa Kemal için kıyıları anlam yüklüydü.

Dar kanala geldiklerinde Rose Lee’ye, “İşte burası da Çanakkale” dedi.

“Kendi toprağınız” diye yanıtladı o da.

Çiftlik arazisine Van Gölü ile Karadeniz havuzları da yapılacaktı. Yerleri belirlenmişti.

Güneş batıyordu. Mustafa Kemal gazeteciye: “Bugün Türkiye’de her şey inşa halinde. Yollar, demiryolları, evler ve kafalar...” demişti.

Rose Lee, makalesine cumhurbaşkanının yakında Marmara’da yüzeceğini de yazmıştı.

Havuz doluyor

Orman Çiftliği’nde, havuz inşaatının tamamlandığı gün Mustafa Kemal pompanın başında bekliyordu.

Motor ağır ağır işlemeye başladı. Su gürül gürül akıyordu. Birkaç gün sonra berrak bir su ile dolan havuz hiç vakit kaybetmeden misafirlere açılacaktı. Davetlilerin Marmara havuzunda kayıklarla gezindiklerini zevkle seyreden Mustafa Kemal, emeği geçenlere iltifat yağdırıyordu.⁴

İşler kolay yürümüyordu. Maliyetler yüksekti. Çiftlik ziyanda idi. Mustafa Kemal hayli tutumlu olduğundan para kaybetmeyi sevmezdi. Falih Rıfkı, küçük bir havuz içine yerleştirilen renkli ampüllerin suları maviye ve kırmızıya dönüştürmesini seyreden Mustafa Kemal’in ortaya çıkan renkli su yelpazesine bakıp şöyle dediğini anımsıyor:

A be Mustafa Kemal, sen çiftçi misin? Hayır. Baban çiftçi mi idi? Hayır. Ziraat okudun mu? O da hayır. İşte böyle bilmediği işe girişip parasını kaybedenlere sular bile güler.⁵

Çiftliğin ağaçları

1926 yılı sonunda çiftlikteki hareketlilik bir kitapçıkta toplandı. Bu bilgilere göre çiftlik arazisine öncelikle yüz elli bin orman ağacı dikilmişti. Meyve bahçesi olarak ayrılan topraklara Türkiye’nin dört bir yanından fideler getirtilmişti. Giresun’dan fındık, Eskişehir’den kayısı, İstanbul’dan, dut, ayva, şeftali, ahududu, ağaç çileği, Konya Ereğli’den beyaz ve pembe vişneler... Kestane de ihmal edilmemişti. En makbul meyve ağaçlarından beş bin adet fide dikildi. Sebze bahçelerine de önem veriliyordu. Fasulye, bamya, bezelye yanı sıra beş bin fide enginar ve bin pençe de kuşkonmaz bahçesi ekildi. Sekiz bin koyun alınmış, inekhanenin karşısına günde üç bin litre süt işleyebilen bir süthane ile buzhane kurulmuştu.⁶

4 Asaf İlbaş, *Çocukluk Arkadaşım Atatürk*, Kaynak Yayınları, 2014, s. 70-74.

5 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 541.

6 İzzet Öztoprak, *Atatürk Orman Çiftliği Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 63-71.

Kurulan çocukluğunun çiftliği idi

Selanik Langaza'daki çiftlik, Ankara İstanbul demiryolunun beşinci kilometresindeki çorak ve büyük bir arazi üzerinde yeniden kurulmuştu.

Langaza'daki çiftlik onun için annesi Zübeyde, dayısı Hüseyin, kız kardeşleri Makbule ile Naciye'ydi. Bakıp büyüttüğü hayvanları, kuşlarıydı, onun hayat okuluydu. Tüfek kullanmayı, tambura yapmayı, toprağı ekmeyi, ağaçları, bitkileri hep orada öğrenmişti.

Mustafa Kemal çocukluğunun çiftliğini başkent Ankara'ya taşımıştı. Her gidişinde bir törene katılır gibi titizlenecek, hep beyaz kıyafet ve kasket ya da şapka giyecek, hayalindeki ütopyalara tek tek uzanıp dokunacağı günleri çiftlikten kucaklayacaktı.

Hacı Dutu

Çocuk Mustafa, ara verdiği okul hayatına geri dönmek için Langaza'daki çiftlikten ayrılırken, Hacı adını taktığı kargasına allahaismarladık diyememişti. Hacı'ya yaralıyken baktıkları kulübe boştu. Her zaman gelip konduğu kiraz ağacının dalında da değildi. Etrafta savrulan simsiyah tüyler kötü sonun habercisiydi. Hacı'nın parçalanmış bedeni birkaç adım ilerde, yerde hareketsiz duruyordu. Köpeklerden biri saldırıp sevgili kargası Hacı'yı öldürmüştü.

Yaralı bulup, bakıp büyüttüğü, yeniden uçmayı öğrettiği Hacı'yı, kardeşi Makbule ile birlikte buldukları yere gömdüler. Mustafa, dayısından Hacı'nın mezarına bir dut ağacı dikmesini istedi. Oraya dikilen ağacın adı Hacı Dutu olarak kaldı.⁷

Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal, Ankara'daki çiftliğe iki bin adet dut ağacı diktirmeyi ihmal etmemişti. Belki de bu ağaçlar Hacı'nın anısına dikilmişti.

Çankaya'nın yeni kapısı...

Orman Çiftliği'nin yeni tamamlanan istasyonu şipşirin bir mimarlık harikasıydı. Küçük iki katlı binanın dışı ahşap oymalar, çinilerle süslenmiş, iç süslemeler için de aynalardan yararlanılmıştı. Uçsuz bucaksız çiftlik adeta görkemli bir kapıya sahip olmuştu. Mustafa Kemal, çiftliği gezmeye görmeye gelen misafirlerini önce Gazi istasyonunda ağırlayacaktı.

İstasyonun açılışı danslı bir eğlence ile kutlandı. Şehre beş altı kilometre uzakta olan istasyona, davetliler birkaç tren vagonu ile taşınmış, Gazi misafirlerini, kompartmanları dolaşarak selamlamıştı. Kadın konukların sayısı çok azdı, sadece Yakub Kadri'nin Falih Rıfkı'nın ve Ruşen Eşref'in

7 Yeni İstanbul, Sayı 95, 96.

hanımları gelmişti. Duruma çare olarak Fresko Bar'da çalışan kadınlar getirilmişti. Eğlencenin ayrıntılarını Şevket Süreyya, Leman Karaosmanoğlu'ndan dinlemişti. Fresko barından getirilen birkaç artisti görünce, "İnkılabın üç kurbanı biz miyiz?" diye sinirlenen konuk kadınlar, salonu terk etmek istemişlerdi. Bunun üzerine, misafir artistler oradan hemen uzaklaştırılmıştı.

Ortalık sakinleşince dans faslı açılmıştı. Gazi önce Şefika Falih Rıfkı'yı dansa kaldırdı. Sonra Leman Yakub Kadri ile Saliha Ruşen Eşref'i. Fakat yerler öylesine acemice yağlanıp sabunlanmıştı ki, Gazi ile damı daha ilk tura girerken, ayakları kayarak üst üste yığıldılar. Onların üstüne de Yakub ile kolundaki Saliha Hanım devrilmişti.

Şevket Süreyya, Mustafa Kemal'in durumu son derece hoşgörüyü karşıladığını yazıyor:

Gazi işi latifeye almaktan başka ne yapabilirdi ki? Hatta o, Yakub Kadri'nin de kendi üstlerine yıkılışını, Yakub'un sahneyi hafifletmek için isteyerek yaptığı bir latife gibi alır. Memnun olur.⁸

Mustafa Kemal, çiftliğe gelip giderken karşısına çıkan minik söğüt ormanına hayran kalmış, oraya bir kulübe (koliba) yapılmasını istemişti. Yalnız ağaçların kesilmesini istemiyordu. Söğütlerin taşınmalarına razı gelmiş, bunun için bizzat çalışmıştı. Tek odalı kulübe hemen tamamlandı, önüne de bir çardak yapıldı. Söğütler yeni yerlerinde yeşermeye devam ettiler. Koliba'nın meçhul bir komşusu vardı. Şevket Süreyya! Gazi'nin yokluğunda ondan habersiz onun çardağını kullanırdı. Araba homurtusu ve köpek havlaması duyduğunda toplanır, ilerdeki kendi kulübesine geçerdi.

"Bir gün gene kafile göründü. Ben gene kendi kulübeme çekildim. Bir müddet geçti. Güneş vahanın batı çevresini teşkil eden alçak sırtlar üzerine iniyordu. Tam o sıralarda birinin, vahanın son yeşillik sınırlarından çıkarak, üzerinde güneşin son ışıkları kaynaşan batı sırtına doğru ilerlemeye başladığını gördüm oydu, yalnızdı. Arkasından onu takibeden köpeği, etrafında geniş kıvrımlar yaparak dolaşıyor, bazan ona yaklaşıyor bazan ondan uzaklaşıyordu. Yavaş adımlarla güneşin nerede ise ateş tekerleğini toprağa değdirecek gibi görüldüğü çıplak sırta doğru yürüyordu..."⁹

Şevket Süreyya güneşin önündeki Atatürk silüetine dalmış onu düşünüyordu. *Tek Adam* isimli biyografisini yazmaya belki de o çardağın altında başlamıştı.

8 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 266.

9 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, Ankara, 1953, s. 485-487.

61. BÖLÜM

1927, İstanbul'a Kavuşma

1927 yılı Mustafa Kemal için, İstanbul'u ziyaret ve *Nutuk* ile anlam kazanacaktı. İstiklal Mahkemeleri kaldırılmış, Takrir-i Sükûn Kanunu uzatılmış, kendisi de milletvekilliği seçimlerinde aday olacağı gerekçesiyle askerlikten emekli olmuştu.

Nutuk üzerine çalışıyordu.

Sigarasını içiyor, kahvesini yudumluyor, düzinelerce belge karıştırıyor, ayırıyordu. Manevi kızlarından Sabiha [Gökçen], Mustafa Kemal'in *Nutuk*'u hazırlarken pek çok gün yirmi dört saat ara vermeden çalıştığına tanıktı.¹

Çankaya'da eski köşkün kütüphanesinde büyük beyaz ayı postunun üzerine uzanıp belgelerini gözden geçirir, yakın geçmişi hafızasında canlandırır, dikte ederdi. Kâğıtlarda altı, yedi satır biriktiğinde, sayfalar temize çekilmek üzere kâtiplere gönderilirdi.

Nutuk'un yazılışına tanıklık edenlerden biri de "Meclis ve devlet reisliği sıfatı günlük tartışmalara engel olduğu için meşhur 'Nutku'nu yazmıştır" diyen gazeteci Falih Rıfkı'ydı.

Nutuk Atatürk'teki çalışma gücünün insan takatini bazan ne kadar aştığını gösterir. Yüzbinlerce vesikayı eski köşkün üst katındaki küçük çalışma odasında kendisi ayırmış, Nutku çoğunca ayak üstü dolaşarak dikte etmiştir.

Uzun saatler süren diktelerden sonra yazarlar sekiz on saatlik bir uykuya gittikleri zaman Atatürk bir banyo alır, giyinir, akşam davetlilerine o gün yazdıklarını okutmak üzere sofraya inerdi. Okuma ve o günkü yazılar üzerine konuşmalar da saatler sürerdi. Bu defa dinleme ve konuşmalardan yorulanlar uzun bir rahatlama için evlerine dönerler, Atatürk çok defa kısa bir uykudan sonra bir gün önceki çalışmalarına koyulurdu. Bu kadar sıkı çalışma haftalarca sürmüştür. Cümleler, kelimeler ve noktalar üzerinde titizce durduğunu unutmayınız.²

Nutuk'un yazılması sırasında çok sayıda kâtip çalışmıştı. Biri yorulduğunda diğeri çağrılıyor, bir üçüncüsünün gece boyunca çalışması gerekebiliyordu. Mustafa Kemal ise uyumadığı geceler, sadece duş yapıyor, kurulanıp tekrar çalışma odasına kapanıyordu.

1 Norman Itzkowitz - Vamık D. Volkan, *Atatürk Atatürk*, Alfa Yayınları, 2011, s. 459.

2 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969, s. 550.

Bu yoğunluk sırasında Mustafa Kemal'in Almanya'ya sipariş edilen özel Vagon Salonu gelmişti. Konaklama mekânları konforlu olmadığı için yurt gezileri sıkıntılı geçiyordu. İlk kez, 18 Mayıs günü gördüğü özel vagonuna bayılmıştı. Artık, dilediği yere gidip dilediği şehirde sorunsuz konaklayabilecekti. İçinde salon, yatak odası, banyo, yemek odası bulunan özel vagon konforlu bir oteldi. Bölmeler zarif bir şekilde dekore edilmiş, bir gömme banyo bile konulmuştu. Yatak odasında kuş tüyü yorganından, duvardaki nü kadın tablosuna kadar düşünülmüş, vagonun arkası da halkın selamlanmasına uygun olarak balkon şeklinde açık bir platform biçiminde planlanmıştı.

Yeniden göğüs ağrısı

22-23 Mayıs 1927 gecesi Mustafa Kemal uyurken şiddetli bir göğüs ağrısıyla uyandı. Terledi, bulantısı da vardı. Üç gün sonra köşkteki kuleli salonda çalışırken bağırdığı duyuldu. "Bu ağrıyla buradan çekin" diyordu. Göğsüne ve sol koluna şiddetli bir ağrı girmişti.

İlk tedaviyi Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam ile Müsteşarı Dr. Asım Arar yaptılar. İstanbul'dan Dr. Neşet Ömer Bey çağrıldı. Neşet Ömer, "Fazla yorgunluktan doğan asabi bir hal" olduğunda ısrar etti. Mustafa Kemal'in bir kalp krizi geçirmediğini düşünüyordu. Neşet Ömer, üç sene yedi ay önce de Mustafa Kemal'i yatağa düşüren ağrının kalp krizi olmadığı düşüncesindeydi.

Refik Saydam'ın teklifi ve cumhurbaşkanının izniyle Almanya'dan iki uzman ile ilişkiye geçildi. Berlin Tıp Fakültesi'nden altmış dokuz yaşındaki Prof. Dr. Friedrich Kraus ile Münih Tıp Fakültesi'nden altmış iki yaşındaki Dr. Ernest von Romberg davet edildi. Kraus, tıp tahsilini Almanya'da yapan Asım Arar'ın hocasıydı. Doktorların ikisi de dahiliye uzmanıydı. Kardiyoloji o yıllarda henüz ayrı bir dal değildi. Doktorlar yol paraları dışında kendilerine onar bin lira ödenmesini istediler. Alman doktorları ağırlayacak iyi bir otel yoktu. Hava da çok sıcaktı. İstasyondaki orta halli otelde ayrılan iki odada kaldılar. Yemeklerini ev davetlerinde ve Taşhan'daki Karpış lokantasında yediler. Tercümanlıklarını Asım Arar üstlenmişti.

Dr. Asım Arar, bu iki uzman ile birlikte Gazi'ye konsültasyon yaptılar. Tutulan raporda şu ifadeye yer verilmişti.

Hasta iki hafta evvel merkezi kalp bölgesinde olan ve sol kola doğru yayılan şiddetli bir ağrıdan şikâyet etmiştir. Bu ağrı hafif olarak iki defa daha tekrarlamıştır. İlk nöbetten üç sene yedi ay sonra bir defa ve dördüncü gün üç saat fasıla ile iki defa daha tekrerr etmiştir. Bu krizlerde ağrılar ilkinden daha hafif fakat süreklidir.³

3 Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, Selek Yayınları, İstanbul, 1958, s. 12-13.

Tansiyonu normaldi. Ancak kalp ritmini bozan erken atımları vardı. Kalp ve aort hacmi normaldi. Diğer muayeneleri tamamen normaldi.

Profesörler cumhurbaşkanının angina pectoris (kalp ağrısı) geçirdiğine karar verdiler. Çok sigara içmesine bağladılar.

Kardiyolog Mehmet Baltalı bu teşhis için şöyle diyor:

Göğüs ağrısının kalpten kaynaklanıp kaynaklanmadığını tesbit edecek tanı metotları, EKG, kan tetkikleri henüz yoktu. Kaldı ki sonraki yıllarda bu ağrıların tekrarlanmaması da kalp krizi olasılığını azaltıyor. 1923-1927 yıllarında Mustafa Kemal'in kalp bağlantılı sanılan rahatsızlıklarına kesin teşhis koyacak imkânlardan yoksunduk.⁴

Mustafa Kemal, ölümüne kadar da kalp hastalığı bulguları ile bir daha yüz yüze gelmedi. Yani nefes darlığı, göğüs ağrıları gibi kendisini sınırlayacak sorunlar yaşamadı.

Dr. Asım Arar 1953 senesinde yazdığı bir yazıda şöyle diyor:

Nihayet profesörler gazinin çok sigara içmekten mütevellit bir anjin geçirmiş olduğuna karar verdiler. (...) Şimdi olsaydı biz buna hafif geçen bir enfarktüs derdik. O zaman yani aşağı yukarı yirmi sekiz sene evvel bu mevzu o kadar canlı surette etüd edilmemiş olduğu cihetle, bu çeşit krizlere Tabagique yani tütünden mütevellit anjin ismini veriyorduk.⁵

Profesörler reisicumhurdan her şeyden evvel tütün ve alkolü asgariye indirmesini ve kendisini yormamasını ısrarla istediler. 6 Haziran günü Ankara'dan ayrılmadan önce reisicumhuru bir kez daha ziyaret ettiler. Arar, Gazi'nin, tavsiye edilen tedbirlere riayet edeceğini vaat ettiğini ancak söz ve bakışlarında bir istihza olduğunu görmüştü. Hasan Rıza [Soyak] onun haklı çıktığını söylüyor.

Doktorların raporu kendisine verildiğinde İstanbul'daydı. Raporu teslim aldığıında, "Aman efendim, aman. Ben o bunakların raporuyla mı hareket edeceğim" demişti.

Dr. Arar 1938 yılında "Esasen Atatürk'ün kalp ve deveran sisteminde tütünün ve alkolün çok miktarda kullanılmış olmasına ve geçirmiş olduğu arızaya rağmen en ufak bir zaaf eseri yoktu. Son günlerinde bile kalp vazifesini muntazaman yapmış, koma devresinde en ufak bir aksaklık göstermemiştir" diyecekti.

Ancak Alman doktorların Gazi'yi muayene etmelerinin ardından

4 Mehmet Baltalı ile Görüşme, 2016.

5 Asım Arar, *Dünya* gazetesi, 10.11.1953, aktaran Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, 2005, s. 688-689.

diplomatik çevrelerde, sağlık durumunun pek de iç açıcı olmadığına dair yagın bir dedikodu dolaşmaya başlamıştı.⁶

İstanbul'a yolculuk

Mustafa Kemal'in İstanbul'a gitme planları Vekiller Heyeti tarafından güvenlik gerekçesiyle sürekli erteleniyordu. Geçirdiği göğüs ağrısına da bir çare olarak düşünüldüğünden sonunda gitmesine onay verildi.

Dönemin Nafia Vekili Behiç Erkin, kavuşma (muvasalat) merasiminin parlak olması için İzmit'ten İstanbul'a deniz yoluyla gitmesinin uygun görüldüğünü yazıyor.⁷

Büyük tören

Gazi'nin İstanbul'a geleceği öğrenilince üst düzeyde güvenlik için İstanbul adeta ayağa kalkmıştı. Dolmabahçe ve Beylerbeyi sarayları konaklamaya hazır edildi. Şehrin önemli noktalarına yazı ve afişler asılırken, resmi karşılama programına üç gün üç gece şenlik eklendi. "1 Temmuz hatırası" adıyla özel sigaralar paketleni.⁸

Ankara treni 30 Haziran günü saat 17:15'te istasyondan ayrıldı. İzmit'te trenden inildi ve kısa bir dinlenmenin ardından, limanda bekleyen Ertuğrul yatına geçildi. Nafia Vekili Behiç Erkin, ile sağlık vekili Refik [Saydam], Salih [Bozok], Nuri [Conker], Kılıç Ali, Recep Zühdü, başyaveri Rusuhi, umumi kâtibi Tevfik Bey, manevi kızlar Sabiha, Rukiye ve Zehra da kendisine eşlik ediyordu.

1 Temmuz Cuma sabahı, irili ufaklı otuz iki vapur saat 10:00 sularında Gazi'yi karşılamak üzere Marmara'ya açıldı. Yirmiyi aşkın vapur da Adalar'a doğru yola çıktı. Burgaz vapuru İstanbul'u temsil eden sekiz yüz yolcusuyla resmi karşılama vapuru olarak düzenlenmişti. Gazi, İzmit'ten Ertuğrul yatıyla 12:30'da hareket etti. Ertuğrul yatı, 1903 yılında II. Abdülhamid tarafından İngiltere'ye ısmarlanmış, şahane mobilyası ve porselenleriyle çok sözü edilmişti. Seksen dokuz metre uzunluğundaki üç direkli yat 1924 yılında cumhurbaşkanlığı teknesi olarak bakımdan geçirilmişti.

Burgaz vapuru çok güzel süslenen Büyükada iskelesine 12:00'de yaklaştı. Bir motor Gazi'ye hoş geldin diyecek temsil heyetini iskeleden aldı. Tam o esnada, Marmara'da Hamidiye kruvazörü, Berk-i Satvet, Peyk-i Şevket zırhlıları ile üç torpidodan oluşan filo gözüktü. Burgaz vapuru Büyükada iskelesinden hareket etmiş, Ertuğrul yatına yaklaşıyordu. Gazi,

6 Funda Selçuk Şirin, "İngiliz Raporlarında Atatürk'ün İlk İstanbul Ziyareti (1927)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, Sayı 35, s. 245-263.

7 Behiç Erkin, *Hatırat*, Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 281.

8 Zübeyir Bütüner, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/jsser/>, 2 (1), 2016.

vapurdan kendisine yapılan teza-hürata mendilini sallayarak karşılık veriyordu.

Gazi, Ertuğrul yatının güvertesinde çevresini alanların ortasında sakın gözüküyordu. Gösterişsiz, aşırılığa varmayan hareketlerle gösterilere karşılık veriyordu.

Hamdullah Subhi yanına geldi ve, “Paşam,” dedi, “halkın bu görülmemiş heyecanı, cuş ü huruşu karşısında kalbiniz kim bilir nasıl çarpıyor. Sizin şahsınıza karşı bu sevgi, bu bağlılık gösterileri tarihte herkese nasip olmamıştır.”

Gazi, Hamdullah Subhi'yi hafif bir tebessüm saklayan sakın bir çehre ile dinliyordu. Henüz gençti ve çok güzel bir insandı. Şanının zirve noktalarındaydı. Hamdullah Subhi'nin yüzüne bir müddet düşünerek baktı. Sonra, “Ver elini Hamdullah Bey” dedi. Hamdullah Subhi'nin elini tuttu. Kalbinin üzerine götürdü ve sordu:

“Nasıl çok kuvvetli çarpıyor mu?”

Hamdullah Subhi hiç ses çıkarmadı. Bir müddet elini Gazi'nin kalbi üstünde tuttu. Gözleri Gazi'nin gözlerindeydi. “Evet kalbin çarpışı normaldi. Ve hiçbir aşırı heyecan belirtisi yoktu.”⁹

Üç manevi kız Sabiha, Rukiye ve Zehra Gazi'nin birkaç adım önünde, geminin burnunda ayakta durmuşlar, karşılamaya gelenlere el sallıyorlardı. Karşılama kurulundaki temsilciler motordan Ertuğrul yatına çıkarak tek tek Gazi'ye hoş geldin demişlerdi. Yaklaşan Maltepe ve Kınalıada vapurlarından sevgi gösterisi yapılıyor, Ertuğrul yatı önde, filo arkasında yol alıyordu. Milletvekillerini taşıyan Kocaeli vapuru ile Burgaz, onları izliyordu. Heybeliada açıklarına gelindiğinde Ertuğrul yoluna devam etti, öteki gemiler bir süre beklediler. Sonra da hiç durmadan sallanan bayrakların arasından geçerek Selimiye Kışlası'ndan yapılan top atışları arasında Dolmabahçe'ye doğru yol almaya başladılar.¹⁰

Özel treniyle İstanbul'a gelirken

9 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 302.

10 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Atatürk'ün İstanbul'daki Günleri*, Alfa, İstanbul, 2012, s. 81-89.

Makbule ağabeyini Dolmabahçe Sarayı merdivenlerinde karşılıyor.

İstanbul'dan sekiz sene, bir ay yirmi altı gün önce ayrılmıştı. 18:07'de Gazi saraydaydı. Merdivenlere kadar yere halı serilmiş, üzerine çiçekler atılmıştı. Bando İstiklal Marşı'nı çalıyordu.

Arkasında karşılayıcıları ile rıhtımdan, Dolmabahçe sarayının merdivenlerini çıkarken, birden adımlarını yavaşlattı durakladı. Dönüp arkasına baktı.

İstanbul'un iki kıyısı ile denizin yüzü hâlâ bağrışan, haykıran insan sesleri ile uğulduyordu. İstanbul'a bir süre baktı, sonra birden sert adımlarla saraya yöneldi.¹¹

Merdivenlerden siyahlar giymiş bir kadının hızlı adımlarla inışı, muhabbetle, ellerini öpüşü bu anı fotoğraflayan ve filme çekenlerce mü-kemmel bir kare olarak dünyaya servis edildi. Siyahlı kadın, kız kardeşi Makbule'den başkası değildi.

Yol göstericiler Mustafa Kemal'i merasim salonuna götürdüler. Koridorları ıslık ıslık. Büyük avizeler yakılmıştı. İstiklal Harbi'nin o binbir mihnet çekmiş insanları yol halılarını hışırdatarak bir etrafın haşmetine bir de birbirlerine bakarak onun ardından yürüyorlardı.¹²

Sarayın elektrik tesisatı henüz bitmediği için Mustafa Kemal, kendisini karşılamaya gelenleri loş muayede salonunda kabul etti. Bir de konuşma yaptı:

(...) Bu şehir uğursuz hadiselerle mustarip bulunduğu zamanlar, bütün vatan-daşların kalplerinde kanayan yaralar açılmıştı. Kalbi yaralı olanlardan biri de bendim. (...) Sekiz sene evvel mustarip ağlayan İstanbul'dan kalbim sızlayarak çıktım. Uğurlayım yoktu. Sekiz sene sonra kalbim müsterih olarak, gülen ve daha güzelleşen İstanbul'a geldim. Bütün İstanbulluların ruhuma heyecan veren sıcak muhabbetkâr kucakıyla karşılandım. (...) Vatanın imarı, milletin refahı, daha çok gayret ve mesai talep etmektedir. Hissiyatı ve vicdani anlayış-ları ilim ve fenle geliştirerek ve terbiye ederek toplumumuzun gerçek huzur ve mutluluğuna çalışmak yüce bir görüştür. Bu görüşü size, saygıdeğer İstanbul halkına sekiz sene evveline kadar, içinde yedi evliya kuvvetinde bir heyula tasavvur ettirilmek istenilen bu sarayın içinde söylüyorum. Yalnız, artık bu saray, Allahın gölgelerinin değil, gölge olmayan, gerçek olan ulusun saraydır ve ben burada ulusun bir bireyi, bir konuğu olarak bulunmakla mutluym.

11 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 303.

12 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, s. 302.

KAYNAKÇA DİZİN

Kaynakça

Arşiv

Berlin, Stern Musikschule 1913/14 ve 1916/17 yıllıkları.

BOA. ŞD 927-73-1311 Ş 28-Tekaüd 4/57.

BOA. Tarih: 23/Ca/1313 (Hicri), Dosya No: 927, Gömlek No: 73, Fon Kodu: ŞD.

BOA. İ.DH. 1295/101780.

BOA. MEMKT 40/114.

BOA. MEMKT. 9/96.

Mark L. Bristol Papers, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, DC, Box 61-64.

Selçuker, Selma, "Kadın Gözü ile Atatürk, Süreyya Ağaoğlu ile Görüşme," Süreyya Ağaoğlu Arşivi, Kadın Eserleri Kütüphanesi, kutu 1-5.

Kitaplar

Adivar, Halide Edib, *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2001.

Adivar, Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, The Century Co., New York-Londra, 1928.

Adivar, Halide Edib, *Turkey Faces West*, New Haven, 1930.

Adivar, Halide Edib, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can Yayınları, İstanbul, 2009.

Adivar, Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, İstanbul, 2008.

Ağaoğlu, Süreyya, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İshak Basımevi, İstanbul, 1975.

Akay, Oğuz, *Paşam*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010.

Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, Ankara, 1999.

Akgün, Seçil Karal, *Selanik'teki Ev*, İş Kültür, İstanbul, 2005.

Akgündüz, Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Bedii Zaman Saidi Nursi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2014.

Akyol, Taha, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Akyürekli, Mahmut, *Koçkırı Kırımı, 1920-1921*, Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul, 2016.

Akyürekli, Mahmut, *Kürtlerle Türkler*, Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul, 2016.

Akyürekli, Mahmut, *Şark İstiklal Mahkemesi, 1925-1927*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Albayrak, Sadık, *Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, Cilt 3, Mizan Yayınevi, İstanbul, 1994.

Alpaslan, Teoman, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2007.

Alpkaya, Faruk, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

Anastasiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Andonyan, Aram, *Balkan Harbi Tarihi*, İstanbul, 1913.

Aralov, S. I., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1997.

Arar, Asım, *Son Günlerinde Atatürk*, Selek Yayınları, İstanbul, 1958.

Araz, Nezihe, *Bir Zamanlar O da Çocuktuk: Adı Mustafa*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul, 1961.

Armstrong, H. C., *Bozkurt*, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

Armstrong, H. C., *Grey Wolf, Mustafa Kemal*, Methuen, 1947.

Atatürk, Genelkurmay Harp Tarih Encümeni Başkanlığı, İstanbul, 1939.

- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, AAM, Ankara, 2004.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Subay ve Kumandan ile Konuşmalar*, ABE, Cilt 1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri (ABE), Cilt 1-18, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998-2007.
- Atatürk'ün Not Defterleri, 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, ATTB IV, Ankara, 1999.
- Atatürk'ün Terekesi, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, Aralık 2006.
- Atay, Fahri Rifki, *Atatürk Nedir?*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012.
- Atay, Fahri Rifki, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Atay, Fahri Rifki, *Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919*, İş Kültür, İstanbul, 1965.
- Atay, Fahri Rifki, *Babanız Atatürk*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2009.
- Atay, Fahri Rifki, *Batış Yılları*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2011.
- Atay, Fahri Rifki, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969.
- Atay, Fahri Rifki, *Mütareke Defteri*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ayaşlı, Münevver, *Geçmiş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, Timaş, İstanbul, 2003.
- Ayaşlı, Münevver, *Rumeli ve Muhteşem İstanbul*, Timaş, İstanbul, 2003.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, Ankara, 1953.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969; 1981.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Ayvazoglu, Beşir, *Edebiyatın Çanakale ile İmtihani*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ayvazoglu, Beşir, *Yahya Kemal: Eve Dönen Adam*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Baer, David, *Selanikli Dönmeler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2011.
- Bali, Rifat N., *A Scapegoat for all Seasons: The Dönmeler or Crypto Jews of Turkey*, çev. Paul Bessemer, Isis, İstanbul, 2008.
- Bali, Rifat N., *New Documents on Atatürk. Atatürk as Viewed Through the Eyes of American Diplomats*, Isis, İstanbul, 2007.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Atatürk'ün İstanbul'daki Günleri*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bardakçı, Murat, *İttihatçı'nın Sandığı*, İş Kültür, İstanbul, 2014.
- Bardakçı, Murat, *Neslişah*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.
- Bardakçı, Murat, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Bardakçı, Murat, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım*, Milli Mücadele, Cilt 8, Baha Matbaası, İstanbul, 1972.
- Bayhan, Fatih, *Fikriye Hanım*, Pegasus, İstanbul, 2008.
- Bayrak, Mehmet, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1993.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, AAM, Ankara, 1997.
- Bedirxan, Emir Celadet Ali, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992.
- Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1943.
- Belli, Şemsi, *Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2005.
- Belli, Şemsi, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.

- Beyatlı, Yahya Kemal, *Eğil Dağlar, İstiklâl Harbi Yazıları*, YKY, İstanbul, 2005.
- Beyoğlu, Süleyman (der.), *İki Devir Bir İnsan, Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Bilgehan, Gülsün, *Mevhibe*, Cilt 1, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.
- Borak, Sadi (der.), *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- Borak, Sadi, *Ata ve İstanbul*, Tüning, İstanbul, 1983.
- Borak, Sadi, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kırmızı Beyaz, İstanbul, 2004.
- Bozdağ, İsmet, *Atatürk ve Eşi Latife Hanım*, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975.
- Bozdağ, İsmet, *Gazi ve Latife*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Bozdağ, İsmet, *Latife ve Fikriye*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, Cilt 2, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.
- Bozok, Salih - Bozok, Cemil S., *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985.
- Bruinessen, Martin van, *Ağa Şeyh Devlet*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.
- Cavid Bey (Maliye Nazırı), *Felaket Günleri*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Bilinmeyen Hatıralar*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2010.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1997.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cengiz, Halil Erdoğan (haz.), *Enver Paşa'nın Anıları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Cilasun, Emrah, *Baki İlk Selam Çerkes Ethem*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.
- Çakmak, Adnan, *Mareşal Fevzi Çakmak Açıklıyor*, Derin Tarih Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Çalışlar, İpek, *Biyografisine Sığmayan Kadın*, Halide Edib, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.
- Çalışlar, İpek, *Latife Hanım*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.
- Çankaya'nın Hazineleri*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, 2014.
- Çerkez Ethem Meydan Okuyor*, Kendi Kaleminden Resmi Tarihi Tersyüz Eden Hatıraları, Derin Tarih Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Çiçekler, Mustafa - Andu, Fatih (der.), *Hanımlara Mahsus Gazete, (1895-1908)*, Kadın Eserleri Kütüphanesi, İstanbul, 2009.
- Davaz, Aslı, *Eşitsiz Kız Kardeşlik*, İş Kültür, İstanbul, 2014.
- Deliorman, Altan, *Atatürk'ün Hayatındaki Kadınlar*, Bayrak Yayın, İstanbul, 2000.
- Deliorman, Altan, *Mustafa Kemal Balkanlar'da*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959.
- Demet Tezcan (haz.), *Bir Çığır Öyküsü Şule Yüksel Şenler*, Timaş, İstanbul, 2007.
- Demirci, Sevtap, *Belgelerle Lozan*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Demirel, Ahmet, *İlk Meclis'in Vekilleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Demirel, Ahmet, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Derin, Haldun, *Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Dersimi, Nuri, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.
- Dersimi, Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep, 1952.
- Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ekinci, Tank Ziya, *Kürt Siyasal Hareketinin Sınıfsal Analizi*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ekinci, Tank Ziya, *Lice'den Paris'e Anılarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ellison, Grace, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- Ellison, Grace, *Turkey Today*, Hutchinson and Co Publishers, Londra, 1928.
- Erdoğan, Eşref, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999.

- Erkin, Behiç, *Hatırat*, TTK, Ankara, 2010.
- Ersoy, Uğur, *Bir Efsane Bir Demet İnsan*, Evrim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Esenbel, Selçuk, *Hilal ve Güneş*, Suna ve İnan Kırar Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Gawrych, George W., *Genç Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.
- Gençosman, Kemal Zeki - Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Atatürk Ansiklopedisi T. C. Siyasi Tarihi*, Cilt 1, May Yayınları, İstanbul, 1972.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, Cilt 1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gentizon, Paul, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, çev. Fethi Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Georges-Gaulis, Berthe, *Çankaya Akşamları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001.
- Georges-Gaulis, Berthe, *Kurtuluş Savaşında Türk Milliyetçiliği*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999.
- Georges-Gaulis, Berthe, *La Nouvelle Turquie*, Armand Colin, Paris, 1924.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, İş Kültür, İstanbul, 2011.
- Gökçen, Sabiha, *Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti*, haz. Oktay Verel, Türk Hava Kurumu Yayınları, İstanbul, 1981.
- Göldaş, İsmail, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.
- Göldaş, İsmail, *Lozan, Avesta*, İstanbul, 2000.
- Görgülü, İsmet (haz.), *Atatürk'ün Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *Sultan Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Granda, Cemal, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Kent Kitap, İstanbul, 2011.
- Güler, Ali, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*, AAM, Ankara, 2001.
- Gülmez, Nurettin, *Anadolu'da Yedigün*, AAM, Ankara, 2010.
- Gündüz, Asım, *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.
- Gürer, Turgut (der.), *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, Yapım-C, İstanbul, 2006.
- Gürsoy, Yaşar Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hakan, Sinan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Hanioglu, Şükrü, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2011.
- Harris, George S. - Criss, Nur Bilge (ed.), *Studies in Atatürk's Turkey*, Brill, Leiden, 2009.
- Hüseyin, Kadriye, *Mukaddes Ankara'dan Mektuplar*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999.
- İlbay, Asaf, *Çocukluk Arkadaşım Atatürk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- İnan, A. Afet, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999; TTK, Ankara, 1983.
- İnan, A. Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Kültür, İstanbul, 2015.
- İnan, Afet (Prof. Dr.), *Atatürk'ten Hatıralar*, TTK, Ankara, 1950.
- İnan, Ali Mithat, *Atatürk'ün Not Defterleri*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 1998.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014.
- İzrail, Nesim Ovadya, *24 Nisan 1915, İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kabaş, Sedat, *Hayatını Seçen Kadın, Hocaların Hocası Nermin Abadan Unat*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.
- Kadri Cemil Paşa, (Zinar Silopi) *Doza Kürdistan*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991.
- Kal, Nazmi *Atatürk'te Yaşadıklarını Anlattılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt 1-2, TTK, Ankara, 1997.
- Kaplan, Mehmet, *Devrin Yazgarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Kara, İsmail, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.
- Karabekir, Kâzım, *Günlükler*, Cilt 1-2, YKY, İstanbul, 2009.
- Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 1-2, YKY, İstanbul, 2008.
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, YKY, İstanbul, 2009.
- Karabekir, Kâzım, *Paşaların Kavgası, İnkılap Hareketlerimiz*, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Kaya, Ferzende, *Mezopotamya Sürgünü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kinross, Patrick (Lord), *Atatürk, Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.
- Kinross, Patrick, *Atatürk, The Rebirth of A Nation*, Phoenix, Londra, 1996.
- Klein, Janet, *Hamidiye Alayları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, Temel Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AAM, Ankara, 2005.
- Kocatürk, Utkan, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AAM, Ankara, 1999.
- Koçak, Cemil, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri*, TTK, Ankara, 1991.
- Korle, Sara, *Geçmiş Zaman Olur ki*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987.
- Kreiser, Klaus, *Atatürk*, çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kutay, Cemal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, Cilt 5, Kazancı Kitap, İstanbul, 1993.
- Külçe, Süleyman, *Mareşal Fevzi Çakmak, Askeri Hususi Hayatı I*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1953.
- Lowry, Heath W., Clarence K. Streit's *The Unknown Turks*, Bahçeşehir University Press, İstanbul, 2011.
- Lüle, Zeynel, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- Mango, Andrew, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Mazower, Mark, *Selanik Hayaletler Şehri*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.
- Mesut, Ahmet, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mikusch, D. V., *Gazi Mustafa Kemal*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.
- Murad, Kenize, *Saraydan Sürgüne*, Isis, İstanbul, 1990.
- Mütercimler, Erol, *Fikrimizin Rehberi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2008.
- Nadi, Yunus, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978.
- Nezihe Muhiddin, *Bütün Eserleri*, Cilt 4, haz. Yaprak Zihnioğlu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, Cilt 2, 1992.
- Okyar, Fethi, *İki Gözüm Galibem*, İş Kültür, İstanbul, 2014.
- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliği'nin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.
- Oranlı, Ziya, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları: Anlatan Ali Metin, Emir Çavuşu*, Alkan Matbaası, Ankara, 1967.
- Orbay, Rauf *Cehennem Değirmeni*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- Orga, İrfan ve Margaret *Atatürk*, Michael Joseph, Londra, 1962.
- Orga, İrfan, *Phoenix Ascendant, The rise of modern Turkey*, R. Hale, Londra, 1958.

- Osmanlı'da Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, İzmir 1923*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1971.
- Öke, Mehmet Sadık - Bayhan, Fatih, *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2011.
- Önal, Sami (haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Literatür, İstanbul, 2002.
- Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, İş Kültür, İstanbul, 1988.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Öz, Mehmet Ali, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'ün Soy Kütüğü*, Dilek Ofset, Sivas, Eylül 2014.
- Özalp, Kazım - Özalp, Teoman, *Atatürk'ten Anılar*, İş Kültür, İstanbul, 1992.
- Özel, Sabahattin - Hacıbrahimoglu, Işık Çakan (der.), *Türk Devrim Mülakatları*, İş Kültür, İstanbul, 2011.
- Özel, Sabahattin, *Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Gerçekler, Yeni Düşünceler*, İş Kültür, İstanbul, 2004.
- Özgentürk, Nebil (der.), *O Daima Şıktı, Bir Yüdü İnsan* Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Özoğlu, Hakan, *Cumhuriyet'in Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Öztin, Tahsin, *Mustafa Kemal'den Atatürk'e*, Hür Yayınları, İstanbul, 1981.
- Öztoprak, İzzet, *Atatürk Orman Çiftliği Tarihi*, AAM, Ankara, 2006.
- Özverim, Melda, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütü*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.
- Patrick, Mary Mills, *Son Sultanların İstanbul'unda*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.
- Perinçek, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Preslan, John, *Deedes Bey*, Macmillan, Londra, 1942.
- Price, Clair, *The Rebirth of Turkey*, Thomas Seltzer, New York, 1923.
- Price, G. Ward, *Extra-Special Correspondant*, Harrap, Londra, 1957.
- Rezzemaza, Afife, *Saraydan Sürgüne*, Timaş, İstanbul, 2013.
- Sandalcı, Mert, *Fevziye Mektepleri*, Fevziye Mektepleri Vakfı, İstanbul, 2005.
- Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin, *Mütareke Yıllarında İstanbul*, Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I-IV, TTK, Ankara, 1993-1996.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Kadınları*, Remzi Kitabevi, Ankara, 2006.
- Sarıhan, Zeki, *Mehmet Akif*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Satan, Ali (der.), *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, 1921*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2012.
- Satan, Ali (der.), *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, 1922*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Sebri, Osman, *Hatıralarım*, Lis, Diyarbakır, 2012.
- Senyücel, Kerime, *Hanedanın Sürgün Öyküsü*, Timaş, İstanbul, 2009.
- Serafimova, Liliana, *Mustafa Kemal ve Miti Kovaçeva*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
- Sertel, Yıldız, *Annem*, YKY, İstanbul, 1994.
- Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Sevük, İsmail Habib, *Atatürk İçin*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.
- Sforza, Carlo, *Makers of Modern Europe*, Bobbs-Merill, Indianapolis, 1930, 1957, ABD.
- Sheridan, Clare, *Nuda Veritas*, Londra, 1927.
- Simavi, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınları, İstanbul, 2004.
- Sonyel, Salahi, *Atatürk-The Founder of Modern Turkey*, AAM, Ankara, 1980.
- Sorgun, Taylan, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor*, Kamer, İstanbul, 1998.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul, 2005.
- Soydan, Mahmut, *Ankaralı'nın Defteri*, İş Kültür, İstanbul, 2007.
- Sönmez, Cemil, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, AAM, Ankara, 1998.
- Sperco, Willy, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

- Şapolyo, Enver Behnan, *Atatürk ve Seymen Alayı*, Ankara Kulübü Yayınları, Ankara, 1971.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Atatürk'ün Hayatı*, Zafer Gazetesi Yayınları, Ankara, 1954.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944.
- Şehsuvaroglu, Bedii, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hür Yayın, İstanbul, 1981.
- Şener, Cemal, *Topal Osman Olayı*, Etik Yayınları, İstanbul, 2004.
- Şimşir, Bilal, *Atatürk ile Yazışmalar*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.
- Şimşir, Bilal, *Dış Basında Laik Cumhuriyet'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- Tanman, Saffet, *İlgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne*, YKY, İstanbul, 2008.
- Tanör, Bülent, *Kuruluş, Kurtuluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2002.
- Tanör, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, YKY, İstanbul, 1998.
- Tarih IV*, TC TTT Cemiyeti, İstanbul, 1934.
- Taşkıran, Cemalettin, *Yüzyıllardır Harbiye*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
- Taşkıran, Tezer, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.
- Tekçe, İsmail Hakkı - Pulur, Hasan, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı*, Gürer Yayınları, İstanbul, 2009.
- Terzioğlu, Sait Arif, *İnsancıl Atatürk*, Ak Kitabevi, İstanbul, 1964.
- Tevetoğlu, Fethi, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Atatürk ve Çevresi Yayınları, Ankara, 1971.
- Tezer, Şükrü (haz.), *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK, Ankara, 2008.
- Toker, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Popülizm*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.
- Topuz, Hıfzı, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Topuz, Hıfzı, *Gazi ve Fikriye*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- Tunçay, Mete, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte, İstanbul, 2012.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.
- Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009; Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967.
- Turan, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.
- Turgut, Hulusi (der.), *Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Kültür, İstanbul, 2005.
- Türker, Hasan, *Türk Devrimi ve Basın 1922-1925*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2000.
- Türkmen, Zekeriya, *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ulus, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Yanı Başında*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- Urgan, Mîna, *Bir Dinazorun Anıları*, YKY, İstanbul, 1994.
- Uşaklıgil, Emine, *Benim Cumhuriyet'im*, Everest, İstanbul, 2011.
- Ülger, Eriş, *Fikriye*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015.
- Ülger, Eriş, *Latife Gazi Mustafa Kemal*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Ünaydın, Ruşen Eşref Bütün Eserleri, TDK, Ankara, 2002.
- Üşür, Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Veinstein, Gilles (der.), *Selânik 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Volkan, Vamık - Itzkowitz, Norman, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, 1998.
- Volkan, Vamık - Itzkowitz, Norman, *The Immortal Atatürk, A Psychobiography*, The University of Chicago Press, 1986.
- Wadie Jawaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Yakınlarından Hatıralar, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 1-2, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1997.

Yılmaz, Önay, *Bandırma Yolcuları*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2008.

Yiğit, Nuyan, *Atatürk'le 30 Yıl*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

Yurdakul, Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005.

Zihnioglu, Yaprak, *Kadınsız İnkılap*, Metis, İstanbul, 2003.

Zorlu, İlğaz, *Evet Ben Selanikliyim*, Belge Yayınları, İstanbul, 1998.

Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Makaleler ve Gazete Yazıları

"Anlatan Ali Fuat Cebesoy, Atatürk ile Millî Mücadele Arkadaşları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt 4, Sayı 47, Vatan Gazetecilik, İstanbul, 1963.

"Ata'nın Notları Günışığında", *Hürriyet*, 11.12.2003.

"Battle of the Sakaria," *The Times*, 14.10.1921.

"Büyük Kardeşim Atatürk", *Yeni İstanbul*, (29.10.1952-22.03.1953)

"Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt 3, Vatan Gazetecilik, İstanbul, 1962.

"Responsibility at Smyrna," *New York Times*, 30.09.1922.

"Sultan searching out authors of killings," *New York Times*, 07.12.1918.

"... Fikriye'nin Saklı Yılları", Hıfzı Topuz'la söyleşi, *Cumhuriyet*, 10.10.2001.

"Angora Nationalists Against Enver," *The Times*, 06.02.1921.

"Bayan Kemal Türkiye Cumhurbaşkanıyla Romantik Evliliğini Anlatıyor," *The Current Opinion*, Ocak 1924.

"Beauties of Turkish Harems Now Dance With Foreigners", *The Washington Post*, 02.12.1923.

"Chaos Run Riot in Constantinople," *New York Times*, 08.12.1918.

"Chukri Bey Hanged Twice," *New York Times*, 16.07.1926.

"Edward Çuhacı'dan Soner Yalçın'a mektup," *AGOS*, Sayı 577, 20.04.2007.

"Enver Pasha slain by soviet Force," *New York Times*, 18.08.1922.

"Ermeni Terbiye-i Milliyesi," *Minber*, 9 Teşrinisani (Kasım) 1918.

"Hayalatla Uğraşmayalım Paşam," *Yakın Tarihimiz*, Sayı 44, Cilt 4, İstanbul, 1962.

"Kaçkırdılar Sanıyorduk Meğer Sıkı Tutuyorlarmış," *Tevhid-i Efkâr*, 01.11.1923.

"Kemal Studied in Prison," *New York Times*, 02.05.1926.

"Kemal Teaches The Turk How to Farm," *New York Times*, 11.04.1926.

"Kılıç Ali Anlatıyor," *Milliyet*, 29-30.11.1951.

"Miss Mills Blames Turks for the Fire," *New York Times*, 27.09.1922.

"Smyrna Fire Loss," *New York Times*, 20.09.1922.

"Sultan Says Turks Must Be Left Free," *New York Times*, 12.12.1919.

"Sultan Shows Great Strain," *New York Times*, 22.03.1922.

"Şeyh Said Gerçeği, Resmi Tarihin Kara Deligi," *Derin Tarih*, Sayı 27, Haziran 2014.

"Turkish Heir Weds Sultan's Daughter," *New York Times*, 12.12.1919.

Acar, Derya Genç, "Makbule Atadan, Bir Basın Taraması," *AAM dergisi*, Sayı 63, Cilt 21, Kasım 2005.

Akçam, Taner, "Mustafa Kemal ve 2015," *Taraf*, 2-12 Aralık 2013.

- Akgün, Seçil Karal, "The General Harbord Comission and The American Mandate", *Studies in Atatürk's Turkey*, George Harris - Bilge Criss (ed.), Brill, Leiden, 2009.
- Akın, Veyisi, "Selanik Atatürk Evi ve Müze Haline Getirilmesi," *AAM dergisi*, Sayı 48, Kasım 2000.
- Akyol, Mete - Tunçak, Abdürrahim, yazı dizisi, *Milliyet*, 24.04.1981-06.06.1981.
- Akyürekli, Mahmut, "Şeyh Said Olayı", *Derin Tarih*, Sayı 27, Haziran 2014.
- Alkan, Mehmet Ö., "Atatürk Ne Zaman Doğdu?," *Toplumsal Tarih*, Sayı 203, 10.11.2010.
- Altuğ, Kurtul, "Celâl Bayar anlatıyor," *Tercüman*, 10.09.1986.
- Armağan, Mustafa, "Bilinmeyen Erzurum Kongresi, Tutanaklar Nutuk'ta Nasıl Makaslandı?," *Derin Tarih*, Sayı 41, Ağustos 2015.
- Aşçı, Buket, "Halamın Mezarı Nerede?," *Sabah*, 19.11.2011.
- Atay, Faliş Rıfki, *Hâkimiyeti Milliye*, 14, 19, 24 Ağustos 1926.
- Ateş, Nevin Yurdusev, "Atatürk'ün Terakkiperver Fırka Üzerine Düşünceleri," *Toplumsal Tarih*, Sayı 206, Şubat 2011.
- Avagyan, Arsen, "Kurtuluş Savaşında Ankara-Sovyet İlişkileri," *Toplumsal Tarih*, Sayı 159-160, Mart-Nisan 2007.
- Avagyan, Arsen, "Mustafa Kemal'e Karşı Enver Kartı," *Toplumsal Tarih*, Sayı 159-160, Mart-Nisan 2007.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet, "Atatürk ve Latife Hanım", *AAM dergisi*, Cilt 7, Sayı 21, 1991.
- Bardakçı, Murat, "Çankaya Köşkünün Arazisini Devlete Satan CHP", *Habertürk*, 30.01.2017.
- Bardakçı, Murat, "Suriye'yi Kaybedişimizin Öyküsünü Mustafa Kemal Paşa'dan Dinleyin", *Habertürk*, 28.07.2013.
- Bardakçı, Murat, "Annesinin Kaleminden Atatürk'ün Akrabaları", *Habertürk*, 24.05.2009.
- Bardakçı, Murat, "Mavi Gözlerinden Beni Hiçbir Kuvvet Ayıramaz," *Habertürk*, 01.03.2009.
- Bardakçı, Murat, "Sensizlik... Bu ne büyük bir mahrumiyet," *Habertürk*, 02.03.2009.
- Belli, Şemsi, *Hürriyet*, 10-20.11.1994; "Fikriye Zorla Evlendiriliyor," 11.11.1994.
- Beysanoğlu, Şevket, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", *AAM dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Ankara, 1986.
- Bilgehan, Gülsün, "Çankaya'nın Hanımefendileri," *Milliyet*, 11-12.10.1982.
- Bora, Tanıl (çev.), "61. Yıldönümünde Atatürk'ün Boşanma Öyküsü," *Tarih ve Toplum*, Sayı 32, Ağustos 1986.
- Borak, Sadi, "31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine...", *AAM dergisi*, Cilt 8, Sayı 23, 1992.
- C.P., "Angora from the Anatolia Restaurant," *New York Times*, 14.01.1923.
- Cunliffe-Owen, Frederick, "Widow of Kemal May Rule Turkey", *New York Times*, 23.12.1923.
- Çalışlar, İzzettin, "31 Mart ve Mustafa Kemal," *Ulus*, 13.04.1940.
- Çavuş, Dilek, "Mustafa Kemal'in Basınla ve Minber Gazetesiyle İlişkisi," *AAM dergisi*, Sayı 71, Cilt 24, Temmuz 2008.
- Çetiner, Yılmaz, "Son Padişah Vahdettin," *Milliyet*, 25.07.2000-28.07.2000.
- Çolaşan, Emin, "Atatürk İki Kadını Deli Gibi Sevdii," *Hürriyet*, 10-11.11.1985.
- Dağıstan, Prof. Dr. Adil, "Milli Mücadelede Mustafa Suphi Olayı," *AAM dergisi*, Sayı 34, Cilt 12, Mart 1996.
- Demirel, Ahmet, "80. Yıldönümünde Birinci Meclis", *Toplumsal Tarih*, Sayı 76, Nisan 2000.
- Demirtaş, Zülfü, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlk Öğretimin Düzenlenmesi," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, 2007.
- Dündar, Can, "Latife Hanım'ın Atatürk'süz Hayatı," *Milliyet*, 28.10.2003.
- Dündar, Can, "Osmanlı Ordusuyla Kaz Sürüsüne Karşı Konulamaz," *Milliyet*, 01.11.2008.
- Ege, Rıdvan, "Rahmetli Makbule Atadan Anlatmıştı: Ağabeyim Atatürk," *Ulus*, 10.11.1962.
- Finley, John H., "Saw a New Born Turkey in Angora," *New York Times*, 26.08.1925.

- Fisher, Edgar J., "From Bad to Worse in Constantinople," *New York Times*, 11.01.1920.
- Gibbs, Sir Philip, "Power of Kemal Rivals Sultan's," *The New York Times*, 27.05.1920.
- Gök, Hayrullah - Uyar, Mesut, "Mustafa Kemal'in Harp Okulu Öğrencilik Dönemine Katkı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 78, 2000.
- Halide Edib, "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", çev. Mehmet Özden, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 37, Kasım-Aralık 1995.
- Halkin, Hillel, "Atatürk's Turkey Overturned", *The New York Sun*, 24.06.2007.
- Halkin, Hillel, "When Mustafa Kemal Atatürk recited Shema Yisrael," *Forward*, 28.02.1994.
- Hüseyin, Prenses Kadriye, "Angora Just a Quiet Town," *New York Times*, 18.03.1921.
- İnan, Afet "Mukaddes Tabanca", *Belleten*, Cilt 1, Sayı 3-4, İlkteşrin 1937.
- Kara, İsmail, "Tevhid-i Tedrisatın bedenimizle irtibatlı bir ruhu var mı?," *Derin Tarih*, Sayı 36, Mart 2015.
- Kılıç, Ecevit, "Köşkü Bastık Latife Hanım Yalnızdı," *Yeni Aktüel*, Sayı 60, Ağustos 2006.
- Kızıldoğan, Hüsrev Sami, "Vatan ve Hürriyet Eşittir İttihat ve Terakki," *Belleten*, Cilt 1, Sayı 3-4, 1937.
- Koğlu, Orhan, "Halide Edib'in Gönüllü Sürgün Yılları," *Tarih ve Toplum*, Sayı 176, Ağustos 1998.
- Landau, Jacob M., "Atatürk'ün Türkiye'deki Reformları...", Atatürk Devrimleri 1. Uluslararası Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü, 1973.
- Lee, Rose, "New Turkey Progresses At Huge Speed," *New York Times*, 30.05.1926.
- Lee, Rose, "The Social Swim in Angora," *The Century Magazine*, 17.01.1927.
- Lee, Rose, "Turkey's Forgotten Women are Astir," *New York Times*, 20.06.1926.
- Marcosson, Isaac, "Kemal Pasha," *The Saturday Evening Post*, 20.10.1923.
- Mehmet Çetin, "Abdülmelik Fırat'la Söyleşi," *Dersim*, Sayı 11, Ocak 2000.
- Mehmetefendioglu, Ahmet - Gürel, Cemal Necip, "Yeni Bir Belgenin Işığında İzmir Suikastı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 222, Haziran 2012.
- Mert, Özcan, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)," *AAM dergisi*, Sayı 20, Mart 1991.
- Nezihe Muhiddin, "Cumhuriyetin Türk Kadınlığı Üzerinde Feyzi," *Kadın Yolu*, Sayı 2, 23.07.1925.
- Nezihe Muhiddin, "Gazimize Kavuşurken," *Kadın Yolu*, Sayı 9, 15.10.1925.
- Os, Nicole A.N.M. Van, "Halide Edib'in Bilinmeyen Mektupları," *Tarih ve Toplum*, Haziran 2003.
- Özbudun, Prof. Dr. Ergun, "Türkiye'nin Kurtuluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk'le Görüşmesi," *AAM dergisi*, Kasım 1984.
- Özcan, Perihan, "Mustafa Kemal de İttihatçı Milliyetçiliğine Tosladı," Halil Berktaş ile söyleşi, *Yeni Aktüel*, Sayı 131, 26.09.2005.
- Özkan, Neyyire, "Gazi'yi Terkeden Meçhul Sevgili," *Aktüel*, Sayı 545, 2002.
- Pasiner, Galip, "Atatürk'ün 1908 inkılabında da büyük hizmeti vardır," *Akşam*, 16 Teşrinisani 1938.
- Pekşen, Yalçın, "Atatürk'ün Özel Yaşamı, Vecihe İlmen Anlatıyor," *Cumhuriyet*, 10.11.1984.
- Phoitades, Theodore, "Fear of Mustafa Kemal," *New York Times*, 06.06.1920.
- Saylan, Gürkan Fırat, "İstanbul'un Resmen İşgali," *Öneri*, Cilt 11, Ocak 2014.
- Süsoy, Yener, "Ata'nın Hizmetinde 13 Yıl," *Milliyet*, 09.11.1986.
- Şirin, Funda Selçuk, "İngiliz raporlarında Atatürk'ün İlk İstanbul Ziyareti (1927)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, 2014.
- Şukufe Nihal, "Fırkamızın Mefkuresi," *Süs*, 30.06.1923.
- Tanör, Bülent, "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi," *Saçak*, Sayı 18, Temmuz 1985.
- Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, "Kurtuluş Savaş'ında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşması", *Belleten*, Cilt 44, Nisan 1980.
- Tevetoğlu, Fethi, "Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi," *AAM dergisi*, Sayı 10.

- Ünaydın, Ruşen Eşref, "Mustafa Kemal Paşa'yı Nasıl Tanıdım?," *Türk Dili*, Cilt 5, 01.11.1955.
- Warren, G. W., "Tea With Mrs Kemal," 03.11.1923, *Boston Daily Globe* (1923-1927), ProQuest Historical Newspapers: Boston Globe (1872-1979)
- Williams, Harold, "Gloom Enshrouds Turkish Capital," *New York Times*, 27.05.1919.
- Williams, Paul, *Chicago Daily Tribune*, 04.05.1920.
- Yalman, Ahmet Emin, "Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat", *Vakit*, 10.01.1922.
- Yanık, Figen, "Anneannem Atatürk'ün Üvey Kız Kardeşi Ruhiye Hanım'dı", *Sabah*, 17.10.2004.
- Yavuz, Nuri, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008.
- Yılmaz, Kezban Aslan, "Atatürk'ün El Yazısıyla Yazdığı Şiirler Bende", *Posta*, 16.11.2014.
- Zürcher, Erik Jan "Atatürk as a Young Turk," *Lecture*, 27.02.2009.

Tezler

- Akal, Emel, "Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2001.
- Balcı, Ahmet Hilmi, "İzmir İstiklal Mahkemesi ve İzmir Basını", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2007.
- Erdöl, Neşe, "Mondros'tan Samsun'a İstanbul'un Ekonomik, Sosyal, Kültürel Durumu ve Mustafa Kemal Paşa," İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, 2003.
- Gür, Ebru, "Lozan Konferansının Türk Basınına Yansımaları," Fırat Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gürel, Makbule, "Mütareke Döneminde Minber Gazetesi", Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.
- Müjdecı, Mustafa, "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Cumhuriyet Fikri, Oluşumu, Gelişimi (1920-1924)", Gazi Üniversitesi Doktora Tezi, 2008.
- Özdemir, Kamuran, "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler," Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Sarkoyuncu, Esra, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askeri Ataşeliği'nin Türk-Bulgar İlişkilerine Yansımaları (1913-1938)", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2005.
- Savran, Gülten Savaşal, "1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri," 9 Eylül Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.
- Şirin, Funda Selçuk, "Faliş Rıfkı Atay", Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2009.
- Turhan, Sevgi Adak, "Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938)", Sabancı Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Üçüncü, Uğur, "Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz," Afyonkarahisar Üniversitesi Doktora Tezi, 2010.

İnternet Kaynakları

- (<http://alatrakya.blogspot.com/2009/09/rusen-esref-unaydn-anafartalar-kahraman.html>)
- (<http://arsiv.takvim.com.tr/2007/09/29/pap101.html>)
- (<http://arsiv.takvim.com.tr/2007/09/29/pap101.html>), "Gaziye Terkeden Meçhul Sevgili".
- (<http://cdn.istanbul.edu.tr/statics/aturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-05-ozel.pdf>), Özel, Sabahattin, "Atatürk'ün Büyük Taarruz Öncesinde Adapazarı-İzmit Gezisi".
- (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/804/10246.pdf>), Ankan, Zeki, "Yeni Gün'ün Müsabakası'nda Mustafa Kemal Paşa".
- (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/814/10334.pdf>), Yavuz, Bige, "Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmesi".
- (<http://dergipark.gov.tr>), Sürmeli, Serpil, "Ankara'da Bir Amerikalı Gazeteci".
- (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ijsser>), Bütüner, Zübeyir.

- (<http://dersisoyalsbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/533/513>), Güven, Cemal.
- (<http://haber.star.com.tr/yazar/istanbul-yonetiminin-adami-fevzi-cakmak-nutukta-nasil-milli-kahraman-oldu/yazi-689008>), Koçak, Cemil.
- (<http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/399116/31-mart-vak-asi-nin-bir-yorumu>), Birinci, Prof. Ali, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu".
- (<http://t24.com.tr/haber/aturk-un-fikriye-hanima-yazdigi-siir-ummid-i-askim-saracak-seni-cefakar-teninden,217033>), 9.11.2012, Karabağı, Hülya, "Atatürk'ün Fikriye Hanım'a Yazdığı Şiir".
- (<http://t24.com.tr/haber/fikriye-hanim-nasil-oldu-aturk-ile-latife-hanim-neden-ayrildi,217201>), 13.11.2012, Karabağı, Hülya, "Fikriye Hanım Nasıl Öldü; Atatürk ile Latife Hanım Neden Ayrıldı?"
- (<http://tbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/canakkale1915.pdf>), Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Savaşları Sırasında Basında Mustafa Kemal".
- (<http://web.deu.edu.tr/aturkilkeleri/pdf/cilt1sayi1/kemalaril111.pdf>), Arı, Kemal, "Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşıladığına İlişkin Bir Anı".
- (<http://www.atam.gov.tr/?p=389>), Kocatürk, Utkan, "Prof. Dr. Afet İnan ile Bir Konuşma".
- (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-03/milli-mucadele-baslangicinda-basin-ve-mustafa-kemal-pasani-basinda-iliskileri>), Özkaya, Yücel, "Milli Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri".
- (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-10/mustafa-kemalin-ilk-savasi>) Şıvgın, Hale.
- (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-20/aturk-un-ilk-ogretmeni-semi-efendi-1852-1917>)
- (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-21/aturk-un-guvendigi-bir-kisi-dr-rasim-ferit-talay>), Tevetoglu, Fethi, "Atatürk'ün Güvendiği Bir Kişi".
- (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-36/kastamonuda-gelip-gecen-iki-fransiz-gazeteci-madame-berthe-gaulis-ve-jean-chiliquelin>)
- (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-42/british-policy-on-the-fate-of-constantinople-and-the-allied-occupation-of-the-city-on-march-16-1920>), Özden, Neşe, "İngiltere'nin İstanbul Politikası ve İstanbul'un 16 Mart 1920'de İtilaf Devletlerince İşgali".
- (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-57/aturk-un-kastamonu-ziyareti-ve-bu-ziyaretin-onemi>)
- (http://www.ctad.hacettepe.edu.tr/ctad_19.pdf), Güçlü, Muhammet.
- (<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ak-parti-ve-erdogan-yorumu-16-yil-daha-40139789>) (<http://www.medimagazin.com.tr/ana-sayfa/kategorisiz/tr-doktorlar-atay-kizdirmis-1-666-5030.html>)
- (<http://www.isteaturk.com>), E-Nutuk, s. 339.
- (<http://www.izzettincopur.com>), Çopur, İzzettin, "31 Mart Ayaklanması".
- (<http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/ContemporaryTurkishStudies/Zurcher.pdf>), Zürcher, Erik Jan, "Atatürk as a Young Turk" konferansı, Şubat 2009.
- (http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/aturk_konusma/1d1yy1.htm)
- (<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c028/tbmm01028017.pdf>)
- (<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007013.pdf>), 16.3.1340 (1924), TBMM Zabıt Ceridesi.
- (<http://www.turkforum.net/506218-apka-devrimi-kastamonuda-ilan-edildi.html>)
- (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015074653216;view=1up;seq=21>), Harbord, James G., "Mustapha Kemal Pasha and His Party", *The World's Work*, Volume XL, May-October 1920, Doubleday Page and Company, New York 1920.
- (<https://trove.nla.gov.au> (Avustralya Ulusal Kütüphanesi gazete arşivi)), "Kemal Pasha's Wife".
- (<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa21.htm>), Teşkilatı Esasiye Kanunu.
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001136.pdf>), 22.1.1337 (1921), Cilt 7, 136'ncı in'ikat, 2, 3 ve 4'üncü Celseler, Zabıt Ceridesi. [Gizli Celse].

- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT02/b019/gcz010020190028.pdf>) On Dokuzuncu İn'ikad, 11 Nisan 1337 Pazartesi. [Gizli Celse].
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT02/gcz01002022.pdf>), 18.04.1337 (1921), Cilt 2. [Gizli Celse].
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT02/gcz01002133.pdf>), 24.12.1337 (1921), Cilt 2, s. 525-527, TBMM Gizli Zabıt Ceridesi. [Gizli Celse].
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT02/gcz01002019.pdf>), 11.4.1337 (1921), Cilt 2, Zabıt Ceridesi. [Gizli Celse].
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT04/gcz01004006.pdf>), 06.03.1339 (1923), Cilt 4, TBMM Gizli Celse Zabıtları. [Gizli Celse].
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c001/tbmm01001005.pdf>), Cilt 2, s. 90-92, 27.04.1920, TBMM Zabıt Ceridesi.
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c014/tbmm01014120.pdf>)
- (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c015/b069/tbmm020150690146.pdf>)j253
- (<https://www.youtube.com/watch?v=XeueyftIPBM>), Atatürk Evi, Abbas Hayri Özdiñer'in Halası Fikriye Hanım'a Ait Eşyaların TCDD'ye Bağışı.

Görüşmeler

- Kardiyolog Mehmet Baltalı ile görüşme, Temmuz 2015, Ağustos 2016.
- Mehmet Sadık Öke ile görüşme, Şubat 2006, Aralık 2008.
- Muammer Erboy'la görüşme, Temmuz 2005.
- Müfit Özdeş ile görüşme, Ekim 2016.
- Tunç Erem ile görüşme, Mart 2015.

TV Programları

- Dündar, Can, "Yüzyılın Aşkları - Latife Hanım", CNN Türk, 10.11.2004.
- Berkay, Halil, Serbestiyet Programı, Kanal 24, 12.02.2017.

Dizin

- 1921 Anayasası 267
31 Mart Vakası 124, 126
Abdullah Sıddık Efendi 370
Abdurrahman (Zübeyde Hanım'ın yeğeni) 283
Abdurrahman Paşa 65
Abdülhak Hamid 425
Abdülhalik [Renda] 299, 349, 358, 360
Abdülhamid II 32, 34, 52, 89, 93, 94, 100, 101, 103, 105-110, 115, 116, 121, 126, 180, 185, 294, 411
Abdülkadir 506
Abdülkadir Geylani 67
Abdülkadir Kemali 459
Abdülmecid (Sultan) 19, 410
Abdülmecid (Veliaht, Halife) 180, 181, 280, 284, 333, 408, 410,
Abdürrahim [Tuncak] 165, 167, 170, 187, 255, 256, 283, 284, 346, 490
Abide-i Hürriyet anıtı 126
Abilov, İbrahim 297, 301, 307, 347
Adalar 390, 528
Adalet ve Kalkınma Partisi 59
Adana 158, 299, 370
Adapazarı 306
Adeviye Hanım 44, 358, 373, 442
Adli reform 94
Adnan [Adıvar, Dr.] 229, 235, 273, 287, 308, 335, 350, 435, 447, 448, 508
Afet [İnan] 114, 129, 483, 484, 486, 489, 490, 585
Afganistan 297, 298, 366, 424
Afife 283
Afrika 163, 164
Afyonkarahisar 223, 299, 310, 313, 314, 370
Afyonkarahisar Cephesi 317
Aga Han 408
Ağaç Cemiyeti 242
Ağaoğlu Ahmed 295, 394, 395, 401, 519
Ağaoğlu ailesi 467, 519
Ağaoğlu, Süreyya 383, 434, 519
Ahmed (Astarçılar kethüdası) 33
Ahmed (İran Şahı Muhammed Ali'nin oğlu) 180
Ahmed (Mustafa Kemal'in ağabeyi) 15, 27, 28, 30, 31, 44, 45, 283
Ahmed Ağa (Doğanlı) 121
Ahmed Cevdet 408, 409
Ahmed Efendi (Kızıl Hafız) 20, 22, 49, 50
Ahmed Emin [Yalman] 37, 51, 89, 166, 305, 350, 381, 400, 409, 459
Ahmed Hulki 175
Ahmed İbrahim Ağa 18
Ahmed İzzet Paşa 157, 158, 166
Ahmed Muhtar Bey 239
Ahmed Naki [Yücekök] 90
Ahmed Rasim 204, 335
Ahmed Refik Paşa (saray eczacıbaşı) 110
Ahmed Rıza 115, 116
Ahmed Subaşı Mahallesi 35, 39, 41-43, 283
Ahmed Şükrü 459
Ahmed Tefik (yüzbaşı) 114
Ahmed Tefik Paşa [Okday] 168, 169, 180, 332
Aile Hukuku Kararnamesi 492, 493
Akaretler 140, 141, 151, 164, 167-169, 187, 255, 490
Akbiyık (Sultanahmet) 168, 170
Akhisar 363
Akşehir 299, 311
Alaaddin Haydar 246, 255
Alagöz Tepesi 274
Alaşehir 316, 317
Alatini Ailesi 95
Alatini Köşkü 95, 162
Aleksan Efendi 176
Alev (Mustafa Kemal'in köpeği) 75
Ali Ağa (Silvanlı) 206
Ali Batı 269
Ali Canib [Yöntem] 147
Ali Çavuş (emir eri) 200, 238, 254, 273, 276, 346, 419, 425
Ali Enver (Fikriye'nin ağabeyi) 88, 168
Ali Fuad [Cebesoy] 51, 55, 56, 104-106, 108-110, 112, 113, 120, 121, 123-125, 161, 165, 183, 190, 197, 201, 204, 214, 219, 221, 232, 235, 245, 246, 291-293, 302, 375, 389, 400, 446, 447, 449
Ali Galib (Sivas Valisi) 212
Ali İhsan [Sabais] 106, 125, 196
Ali Kemal 333
Ali Metin (bkz. Ali Çavuş)
Ali Paşa 61
Ali Rıza Bey 464
Ali Rıza Efendi 15- 17, 19-31, 33-35, 37, 38, 40, 44, 45, 47- 52, 54, 55, 61- 67, 80, 85, 87, 98, 104, 122, 283

- Ali Rıza Paşa 216, 217, 223, 226, 227
 Ali Rıza Paşa Hükümeti 217
 Ali Şevket [Öndersev] 188
 Ali Şükrü (Trabzon mebusu) 234, 239, 375
 Alişan Bey (Koçgirili) 266
 Alişer (şair) 267
 Aliye Fehmi 383
 Alliance Israelite Universelle 96
 Almanya 118, 139, 152, 154-156, 171, 176, 178, 181, 225, 487
 Alp (Mustafa Kemal'in köpeği) 426
 Amasya 197, 216, 217, 218, 220
 Amasya Protokolü 216, 222
 Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 215, 239, 244, 259, 365, 389, 394
 Amerikan Kız Koleji 171, 489
 Amerikan Tahkik Heyeti 214
 Anadolu 125, 182-186, 188-190, 196-198, 201, 203, 216-218, 220, 223, 230, 233, 234, 236, 246, 248, 251, 284, 298, 331, 444
 Anadolu Ajansı 257, 394, 466
 Anadolu Sahne Topluluğu 259
 Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 214, 220, 226
 Anafartalar 128, 145, 165
 Anastassiadou, Meropi 39, 66, 94
 Anibal 425
 Ankara 164, 181, 183, 222, 224, 226, 228-230, 232-235, 237, 240, 241, 243, 246, 248, 253, 256, 258, 271, 275, 280, 285, 292, 521
 Ankara Anlaşması 285, 309
 Ankara Hükümeti 266, 298
 Ankara İstiklal Mahkemesi 457
 Ankara Matbuat Cemiyeti 289
 Ankara Palası 432
 Antep 270
 Anzavur Çeteleri 235
 Arabistan 48
 Aralov, S. I. 295, 301, 336, 372
 Araz, Nezihe 260
 Anburnu 143-145
 Anburnu Muharebeleri 144
 Arif (Aynıcı) 106, 188, 237, 507, 513
 Armstrong, H. C. 37, 39, 87, 184, 190, 338, 433
 Arnavutlar 57
 Arnavutluk 127
 Artvin 230
 Asaf [İlbay] 78, 122, 123, 167, 260, 420, 520
 Asdik Ağa 130
 Ashton, M. D. 388
 Asım [Arar, Dr.] 526, 527
 Asım [Gündüz] 106, 108-110, 345, 467
 Asım [Us] 325
 Associated Press Haber Ajansı 288
 Atuf Bey 242
 Atina 120, 162, 289
 Augusta Victoria 155
 Avrupa 41, 57, 95, 96, 105, 162, 180, 354, 513
 Aya Dimitrios 57
 Aya İrini Kilisesi 142
 Aya Sofya 57
 Ayasofya Camii (Selanik) 162
 Ayasofya Camii 280
 Ayastefanos Antlaşması 34
 Ayaş 228
 Ayaşlı, Münevver 56, 516
 Ayavasil Gölü 18
 Aydemir, Şevket Süreyya 23, 27, 64, 65, 113, 118, 127, 178, 189, 231, 433, 439, 460, 473, 474, 491, 506, 524
 Aynaroz 38
 Ayrancı 445
 Ayşe (Zübeyde Hanım'ın annesi) 18, 20- 22, 24, 30, 31, 35, 42, 68, 74, 77, 78, 87, 283
 Ayşe (Zübeyde Hanım'ın evlatlığı) 167, 263, 283, 284, 374
 Ayşe (Zübeyde Hanım'ın kayınvalidesi) 20, 283
 Ayşe [Cebesoy] 105
 Ayşe [İlbay] 420
 Ayşe Molla 43, 283
 Ayşe Saide Hanım 264
 Ayvalık 324
 Azadi 450, 451
 Azerbaycan 297
 Azerbaycan Elçiliği 347
 Aziziye 298
 Babıâli 106, 233
 Babıâli Baskını 128
 Baer, David 56
 Baha Bey (Binbaşı) 305
 Bahaeddin Bey 372
 Bahaeddin Şakir (Dr.) 150
 Bahriye Mektebi 376
 Bahriye Nezareti 224
 Balıkesir 348, 503
 Balkan Savaşı 135, 141, 162, 163
 Balkanlar 17, 33, 89
 Baltalı, Mehmet 403, 527
 Balzac, Honoré de 146
 Bandırma Vapuru 188, 189, 191, 472

- Bar Kreuznach 155
 Başkomutanlık Kanunu 272
 Başkumandan Meydan Muharebesi 315
 Batu Cephesi 274, 285, 309
 Batı Trakya 331, 350
 Batum 247, 292
 Baver (Madam) 484, 485
 Bedia Muvahhit 499
 Behiç [Erkin] 311, 528
 Behire Hanım 372
 Bekir Sami [Kunduh] 204, 218
 Belçika 156
 Belentepe 312
 Belgrad 95, 473
 Belkahve 317
 Belkis Hanım 169, 180
 Ben-Avi, Itamar 58-60
 Ben-Yehuda, Eliezer 58, 59
 Bérard, Victor 348
 Berk-i Satvet 528
 Berktaş, Halil 117, 197, 232
 Berlin 125, 155, 225, 291, 292
 Bernhardt, Sarah 290
 Berzencî ayaklanması 269
 Bessemer, Paul 60
 Beşiktaş 168, 172, 202, 255, 283, 349
 Beşinci Ordu 110-113, 152
 Beyaz Köşk 328
 Beyaz Kule 120
 Beyazıd Bey 70
 Beylerbeyi Sarayı 528
 Beyoğlu 105, 108, 136, 165, 168, 233, 285, 475
 Beyrut 19, 59, 89
 Beytüşşebap 450
 Bilecik 252
 Bingazi 89, 261
 Bingöl 451
 Birinci Dünya Savaşı 37, 102, 128, 143, 205, 220, 242, 265, 267, 332, 411
 Birinci Meclis 506
 Birinci Meşrutiyet 120, 491
 Bitlis 128, 206, 207, 211, 212, 265, 266
 Bizans 57, 163
 Boğaz/Boğaziçi 104, 105, 172
 Boğazlar 150, 390
 Boğdan 33
 Bolayır 143, 344
 Bolşevik İhtilali 201, 296
 bolşevik/bolşevikler 191, 231, 244-246, 292
 bolşevizm 248
 Boston 497
 Bouillon, Henri Franklin 285
 Bristol, Mark Lambert (Amiral) 394, 395, 444
 Brotte (Madam) 354
 Browne, Louis Edgar 214
 Bruinessen, Martin von 455
 Bryant, Louise 295, 373
 Buhara 295
 Bulgaristan 162, 231
 Bulgarlar 57
 Bulgurluzade ailesi 260
 Burdur 234
 Burhaneddin Cem 410
 Bursa 97, 136, 217, 253, 261, 271, 324, 335, 348, 484
 Bursa Kız Öğretmen Okulu 483
 Buyes (Dr.) 152
 Büchner, Ludwig 118
 Büyük Ermenistan 270
 Büyük Felaket 172
 Büyük İskender 328
 Büyük Karaburun 26
 Büyük Taarruz 301, 306, 307, 310, 316, 331
 Büyükkada 105, 528
 Byron 369
 Cafer Tayyar [Eğilmez] 106, 447, 508
 Çağaloğlu 151
 Canik Sancağı 212
 Cavid Bey 292, 304, 515
 Cebeci 241, 347, 515
 Celadet Ali Bedirhan 208, 211
 Celâl [Bayar] 178, 234, 268, 300, 498
 Celal Nuri [İleri] 321, 322, 401, 402, 409, 444
 Celaleddin Arif Bey 228
 Cemal 116, 122
 Cemal Bey (Sivas Valisi) 268
 Cemal Bey [Bolayır] 282-284
 Cemal Bey 154
 Cemal Paşa (Büyük) 59, 116, 117, 122, 125, 157, 208, 225, 293, 303
 Cemal Paşa (Harbiye Nazırı) 217, 222
 Cemal Paşa (Mersinli) 157, 216, 509
 Cemaleddin [Saraçoğlu] 505, 506
 Cemil (Salih Bozok'un oğlu) 256, 307
 Cemil [Filmer] 362
 Cemil [Uybadın] 114
 Cemil Çeto 206, 209, 269, 456
 Cemilpaşazadeler 208
 Cenevre 115
 Cengiz Han 353, 363, 463
 Cenova 135
 Cesaret Tepesi 145, 163
 Cevad Abbas [Gürer] 146, 178, 187, 188, 194, 195, 199, 202, 376

- Cevad Paşa [Çobanlı] 157, 186, 195
 Cevad Şakir [Kabağaç] 459
 Christianus, Hildegard [Hilda] 147
 Churchill, Sir Winston 223, 328
 Cin (Mustafa Kemal'in köpeği) 75
 Coli (Mustafa Kemal'in köpeği) 426
 Collège des Frères de la Salle 99
 Conkbayırı 143, 146
 Conkbayırı Savaşları 145
 Constantinople 194
 Corinne Lütü 135-137, 147, 148, 206
 Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası 409, 414
 Cumhuriyet 36, 116, 239, 241, 269
 Cumhuriyet Halk Fırkası 390, 395, 396, 431, 432, 445-447, 449
 Cunliffe-Owen, Frederick 405
 Curzon (Lord) 223, 298, 351
 Çal Tepesi 274, 275
 Çamlı Tekke 430
 Çanakkale 128, 136, 139-141, 143, 144, 148, 150, 163, 164, 182, 207, 214, 262, 521
 Çanakkale Boğazı 147, 148, 171
 Çanakkale Savaşı 141, 146, 150, 344
 Çankaya 119, 241, 260, 261, 264, 307, 364, 374, 484, 490
 Çankaya Köşkü 240, 254, 260-262, 373, 397, 464, 484
 Çankırı 272, 309
 Çatalca 125
 Çayağzı 23, 26-31, 35, 38
 Çaykovski 372
 Çelebi Cemaleddin Efendi 220
 Çemişgezek 458
 Çengelköy 177
 Çeşme 511
 Çoban Hüseyin 438
 Çolak İbrahim 423
 Çorum 258
 Çölemerik 458
 Çuhacı, Edward J., 261
 Dahiliye Nezareti 192, 204, 220
 Daily Mail 324
 Damar (Ankoğlu) 245, 249, 390
 Damat Ferid Paşa hükümeti 216
 Dame de Sion 489
 Dante 276
 Danzig 506
 Darülfünun 409
 Darüşşafaka Cemiyeti 282
 Daudet, Alphonse 210
 Dedeğaç 95, 164
 Deedes, Wyndham 190
 Deniz Harp Okulu 106
 Derne 128, 133, 134, 161, 162
 Dersim 211, 265-268, 455, 458
 Dersim aşiretleri 265
 Dicle Nehri 209
 Dikmen 221, 374
 Dimitriadis, Vasilis 16, 39, 40
 Direklerarası 224
 Divân-ı Harb-i Örfi 183, 235
 Dişab Ağa 266
 Diyanet İşleri Başkanlığı 412
 Diyarbakır 192, 206-212, 261, 263-266, 383, 450, 451, 456
 Doğu Anadolu 183, 200, 205, 210, 211, 220, 269, 450, 453
 Doğu Cephesi 136, 266, 274
 Doğu Trakya 329, 408
 Dolmabahçe Sarayı 331, 408, 409, 528, 530
 Donanma Cemiyeti 376
 Doyran 102
 Dönme Cemaati 56
 Dördüncü Ordu 105
 Duatpe 276
 Dumlupınar 315, 317
 Dünya Savaşı (Birinci) 167, 192
 Düyunu Umumiye Binası 240
 Düzce 245, 251, 377
 Ebubekir Efendi (Kâtip) 16
 Ebubekir Hazım [Tepeyran] 268
 Edhem (Çerkez) 245, 250
 Edhem [Tel] 312
 Edhem Ruhi 476
 Edirne 124, 128, 182, 206
 Edirne Sarayı 57
 Eflak 33
 Ege Adaları 89
 Ege Denizi 26
 Egnatia 120
 Ekrem 373
 Ekrem Bey (Cemilpaşazade) 211
 Elazığ 105, 211, 265, 266, 451, 454, 459
 Ellison, Grace 290, 337, 345, 420, 474
 Elmadag 374
 Emel 485
 Emetullah (Zübeyde Hanım'ın büyükannesi) 18, 283
 Emin [Erkul] 302
 Emine (Mustafa Kemal'in halası) 51, 77, 87, 282
 Emine (Zübeyde Hanım'ın anneannesi) 18, 283
 Emine 81, 337

- Emine Melahat (Fikriye'nin ablası) 168, 170
 Emine Nâzikeda 181
 Emine Semiye 96
 Emir Ali 408
 Endülüs 57, 133
 Enver Bey (Fikriye'nin ağabeyi) 253, 256
 Enver Paşa 52, 59, 97, 106, 116, 118, 121, 122, 124-128, 142-146, 149, 150, 156, 157, 173, 177-179, 208, 213, 217, 225, 229, 244, 291, 303
 Ercümen Ekrem [Talû] 434
 Ereğli 158, 253, 254, 522
 Ergüven (sofracı) 420, 425
 Erio, Paul 366
 Ermeni tehciri 172, 209, 223, 242
 Ermeniler 173, 215, 222, 232, 233, 242
 Ermenistan 211
 Ersü, Reşat 135, 136
 Ertuğrul yatı 528
 Erzincan Boğazı 204
 Erzurum 128, 198, 201, 203, 204, 206, 211, 212, 215, 220, 223, 248, 296, 363, 445, 451
 Erzurum Kongresi 198, 200, 201, 203, 211, 213, 222
 Erzurum Kongresi Temsil Heyeti 201
 Esad Bey 348
 Esad Paşa 117, 143, 224
 Eskişehir 252, 271, 285, 317, 522
 Eskişehir bozgunu 262
 Essen 155
 Eşref Edib 459
 Etnografya Müzesi 438
 Evrenos Midhat Bey 254
 Fahreddin [Altay] 106, 300, 431, 467, 483, 484, 488
 Faik [Günday] 506, 509, 513
 Faik Bey 209
 Falih Rıfkı [Atay] 63, 88, 102, 119, 129, 189, 190, 242, 252, 320, 322, 325, 350, 384, 420, 422, 443, 456, 517
 Fansa, Salih 168
 Fansa, Selma 168, 178, 180, 203
 Farrère, Claude 305, 306
 Fatih Sultan Mehmed 408, 425
 Fatma (Zübeyde Hanım'ın evlatlığı) 346
 Fatma (Mustafa Kemal'in ablası) 24, 25, 27, 30, 45, 46
 Fatma (Zübeyde Hanım'ın teyzesi) 283
 Fatma Aliye 96
 Fatma Hanım 341, 342
 Fatma Molla 42
 Fazıl Bey 299
 Ferdinand (Bulgaristan Kralı) 147
 Ferid [Tek] 263, 264, 314, 402
 Ferid Paşa (Damat) 186, 190, 200, 214, 216, 235, 293, 330
 Fethi [Okyar] 97, 106, 117, 120, 125, 126, 128, 150, 156, 157, 165, 172, 174, 178, 182, 183, 187, 213, 263, 272, 275, 303, 344, 364, 396, 397, 437, 474
 Fethi Efendi (Dr.) 457
 Fevzi Efendi (Nakşi Şeyhi) 204
 Fevzi Lûfû [Karaosmanoğlu] 459, 460
 Fevzi Paşa [Çakmak] 125, 182, 185, 219, 223, 224, 232-234, 245, 250, 251, 271, 275, 324, 326, 327, 329, 333, 348, 360, 362, 396, 446, 463, 464
 Feyzullah Ağa (Zübeyde Hanım'ın babası) 18, 19, 22, 283
 Fındıklı 166
 Fırat Nehri 390
 Fikri [Altay] 504, 505
 Fikriye 168-170, 183, 253, 254, 262, 275, 297, 302, 325, 435, 441, 442
 Filibe 476
 Finley, John H. 389
 Firdevs Hanım 429
 Fizan 115
 Floransa 95
 Florya Köşkü 475
 Fox (Mustafa Kemal'in köpeği) 426
 Fransa 93, 96, 166, 215, 298, 332, 473
 Fransız Devrimi 93
 Fransız Yüksek Komiserliği 223
 Fransızlar 222
 Frenk mahallesi 120
 Fresko Gazinosu 488, 524
 Frunze, Mihail Vasilyeviç 296
 Fuad (Tayyareci) 377
 Fuad [Bulca] 88, 97, 106, 133-135, 145, 253, 306, 397, 438, 489, 491
 Fuad Bey (Babanzade) 180
 Fuchs (Prof.) 162, 163
 Fuzuli 130
 Füheda [Bozkurt] 498
 Füreya 499
 Galib [Pasinler] 53, 55, 121, 122
 Galib Paşa (Selanik Valisi) 61, 67
 Galibe Hanım 272, 406, 437
 Garp Cephesi 311
 Garzan 206, 209
 Gawrych, George W. 273, 274
 Gazi İstasyonu 523

- Gaziantep 270
 Gediz 251, 316
 Gelibolu 164, 435, 437
 Genç 452
 Genç İsyanı 454
 Gençlik Parkı 238
 Gentizon, Paul 383
 Georges-Gaulis, Berthe 241, 280, 285, 326, 368, 476
 Giresun 262, 479, 522
 Giresun Birliği 377
 Girit 102, 103
 Gökusu 179
 Göztepe 321, 322
 Gule Hanım 451
 Gülcemal vapuru 489
 Gülsüm Hanım 84, 85
 Gürcü Yusuf 506
 Habeşistan 48

 Hacı (Mustafa'nın kargası) 523
 Hacı Bayram Veli 230
 Hacı Bektaş Türbesi 220
 Hacı Derviş (Sivaslı) 205
 Hacı Dutu 76
 Hacı Mehmed Bey 111
 Hacı Mehmed Efendi Vakfı 40
 Hacı Musa (Mutki aşiretinden) 206, 207, 456
 Hacıbayram Camii 221, 230, 240, 414
 Hacıbektaş 220
 Hadımköy 125
 Hafız Hüseyin 239
 Hafız Mehmed 51, 52, 55
 Hafız Mehmed Efendi Mektebi 52
 Hafıye Yenge 88
 Hâkimiyet-i Milliye 189, 221, 228, 234, 291, 297, 304, 307, 312, 333, 393, 401, 413, 414, 443, 448
 Hâkimiyeti milliye 197, 332
 Hakkari 458
 Hakkı Baha [Pars] 114, 115
 Hakkı Behiç 231
 Hakkı Bey (reji memuru) 102
 Hakkı Hami 375
 Hakov, Cengiz 231
 Halep 157, 168, 184
 Halid (Cibranlı) 451, 456
 Halid Paşa 397
 Halid Ziya [Uşaklıgil] 362, 373
 Halide Edib [Adıvar] 194, 214, 224, 229, 231, 235, 241, 244, 255, 269, 274, 313, 324, 325, 335, 350, 449, 493
 Halil Bedirhan 212

 Halil Efendi 20
 Halil Paşa [Kut] 106, 213, 244
 Haliloğlu Rasim (Rasim Aydın) 378
 Halis Turgut 494, 513
 Halk Şuralar Fırkası 292
 Halkalı 125
 Halkıdiki Yarımadası 38
 Halkın, Hillel 58-60
 Hamdi [Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı] 341
 Hamdullah Subhi [Tanrıöver] 240, 258, 263, 264, 271, 281, 373, 529
 Hamidiye Kruvazörü 441, 444, 445, 479
 Hamidiye Sanayi Mektebi 94
 Hamilton, Sir Ian Standish Monteith (General) 163
 Hamit Naci 109
 Handan 170, 435, 437
 Hanioglu, Şükrü 116, 118, 399
 Hanlarönü kahvehaneleri 97
 Harbiye Nezareti 183, 184, 187, 192, 195, 213, 224, 228, 233, 234, 427
 Harbiye/Harp Okulu, 51, 55, 104, 106-109, 135, 139, 141, 146, 165, 168, 169, 237
 Harbord, James 214, 215
 Hareket Ordusu 125-127, 141
 Harp Akademisi 105, 108, 109, 112, 116, 139
 Harput 211
 Haruko (Japon İmparatoriçesi) 405
 Hasan Bey (Dr.) 114
 Hasan Hayri (Dersimli) 208, 266, 269, 459
 Hasan Mazhar 242
 Hasan Rıza [Soyak] 393, 426, 462, 464, 488, 514, 527
 Hasan Usta 45
 Hasip Bey 80
 Hatı Molla (ebe) 35
 Hatib Bey 206
 Hatice (Mustafa Kemal'in halası) 20, 21, 23, 25, 77, 78, 283
 Hatice Hanım (Fuat Bulca'nın annesi) 88
 Hatice Hanım (öğretmen) 78
 Hatice Sultan 179, 180
 Hatip Bey (Hazrolu) 207, 457
 Havza 192, 194, 197
 Hayati Bey 237, 275, 301
 Haydar (Efe) 239
 Haydar Rüştü 398
 Haydaran 455
 Haydarpaşa 161
 Hayfa 89, 113
 Haymana 274
 Hayri Efendi (Ürgüplü) 182

- Hazro 206, 207, 460
 Heybeliada 439, 529
 Heyet-i Nasiha 268
 Heyet-i Temsiliye 204, 214, 216, 220, 221, 226
 Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu] 389
 Hınıs 451
 Hicaz 88, 89, 180
 Hilafet 191, 258, 413
 Hilafet Ordusu 235
 Hilal-i Ahmer 224
 Hilderbrand, Emile 517
 Hilmi Bey (İttihatçı) 294, 295
 Himaye-i Etfal Cemiyeti 414
 Hindistan 189, 309, 366
 Hoca Abdullah Efendi (Sinop Mebusu) 230
 Hoca Mahir (Selanik Muallim Mektebi Müdürü) 115
 Hollanda 156
 Holomontas Dağları 38
 Horhor Suyu Mahallesi 22, 27, 30
 Hortacı Camii (Rotondo) 57, 63, 67
 Hoyland (İngiliz haberalma subayı) 184
 Hrisostomos 320, 322
 Hulusi Bey (Dr.) 299
 Hurst, L. H. 191, 192
 Hurşid Efendi 506
 Hürriyet Meydanı 122
 Hüseyin (Zübeyde Hanım'ın ağabeyi) 18, 20, 21, 28, 30, 31, 62, 63, 65, 69-74, 77, 78, 85, 86, 90.
 Hüseyin Avni [Okday] 236
 Hüseyin Avni [Ulaş] 332, 375, 381
 Hüseyin Cahid [Yalçın] 147, 183, 213, 400-402, 408, 409, 459
 Hüseyin Hüsnü Paşa 124, 125
 Hüseyin Kâmil Paşa (Mısır Hidivi) 263
 Hüsnü Bey (Üzeyirbeyzade) 122
 Hüsrev (Topçu zabiti) 115
 Hüsrev [Gerede] 188, 191, 199, 216, 420, 438, 489
 Hüsrev Paşa 298
 Ilıca 198
 Irak 89
 Islahat Fermanı 17
 Islahhane Caddesi 41
 Islahhane Mahallesi 42, 38
 Isparta 238, 261
 İbrahim (emir eri) 313
 İbrahim Bey 178
 İbrahim Edhem Efendi 65, 66
 İbrahim Tali [Öngören] 188, 192, 195
 İhsan (Neyzen) 139
 İhsan [Eryavuz] 478
 İkbal Hanım 480
 İkinci Grup 332, 375
 İkinci Ordu 124-126, 211
 İlahiyat Fakültesi 414
 İleri 321
 Ilmen, Vecihe 326, 399
 İlniçna, Sofya 295, 297
 İnebolu 252, 309
 İnebolu Türk Ocağı 477
 İngiliz Gizli Servisi 190, 280
 İngiliz mandası 211
 İngiliz Yüksek Komiserliği 190
 İngilizler 224, 232, 233
 İngiltere 166, 215, 223, 332, 390
 İnönü muharebeleri 262, 317
 İnönü Savaşı (Birinci) 241, 251, 252, 306
 İnönü Savaşı (ikinci) 252
 İplikçizade Köşkü 318
 İran 120, 297, 366, 455
 İskenderiye 59, 89, 133
 İskenderun 350
 İskilipli Atıf Hoca 481
 İslamî Eğitim Cemiyeti 282
 İsmail Canbulat 115, 124, 182, 183, 513, 514
 İsmail Fazıl Paşa 105, 204
 İsmail Habib 369, 371, 420
 İsmail Hakkı (Afet'in babası) 483
 İsmail Hakkı (refakat subayı) 377
 İsmail Hakkı [Durusu] 189
 İsmail Hakkı [Pars] 165
 İsmail Hakkı [Tekçe] 377
 İsmail Müştak 350, 459
 İsmet [Eker] 398
 İsmet [İnönü] 125, 126, 166, 228, 245, 250, 251, 264, 272-274, 298, 299, 324, 329, 364, 390, 397, 462-464, 467, 484, 486
 İsrafil 58, 60
 İstanbul 19, 33, 54, 59, 86, 88, 90, 94-96 104-106, 115, 122, 124-127, 133, 143, 147, 152, 154, 156-158, 161-165, 167, 170-172, 183, 188, 190, 194, 196, 199, 202, 203, 209, 211, 216-218, 221-224, 228, 232, 233, 235, 253, 255, 261, 305, 332, 503, 522, 528-530
 İstanbul Hükümeti 217, 252, 333
 İstanbul'un işgali 222, 223, 228
 İstiklal Mahkemeleri 272, 402, 408, 413, 479, 508
 İsviçre 156
 İş Bankası 282, 468, 520

İtalya 59, 127, 136, 332
 İtilaf Devletleri 185, 191, 201, 222, 223, 228, 232, 235, 324, 329
 İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 115
 İttihat ve Terakki 115-117, 119, 122, 124, 127, 128, 139, 208, 217, 229, 151, 292
 İttihatçılar 59, 116, 123, 199, 213, 225, 226, 291, 513
 İzmir 19, 33, 185, 186, 195, 251, 275, 289, 292, 316, 324, 348, 358, 359, 361, 472, 503
 İzmir İktisat Kongresi 363
 İzmir Suikastı 516
 İzmit 234, 305, 306, 348, 351
 İzmit Kasrı 350
 İzzeddin [Çalışlar] 119, 124, 164, 207
 Jak Paşa (Dr.) 18, 62
 Jawaideh, Wadie 457
 Jön Türk/Jön Türkler 32, 93, 115, 117-119, 476
 Jülide (Fikriye'nin kız kardeşi) 88, 168, 170, 253
 Kadınlar Halk Fırkası 382
 Kadifekale 317, 514
 Kadri Cemil Paşa 208, 270
 Kadriye (Prenses) 263, 264
 Kafkas Cephesi 265
 Kafkas cumhuriyetleri 298
 Kahire 89, 115, 162
 Kalaba (Keçiören) 273, 279
 Kalyopi Hanım 338, 341
 Kamanev, Lev Boriseviç 328
 Kâmil Bey [İrdelp] 202, 284
 Kâmil Bey 206
 Kâmil Paşa 180
 Kâmil Rıza Bey 259
 Kampf, Arthur 155
 Kamran Bedirhan Bey 211
 Kanun-i Esasî 121, 122, 273, 286
 Kapancılar 56, 58
 Kaptan Niko 29
 Kaptan Orestes 31
 Kaptan Vasilaki 29, 30
 Kara Fatma 383
 Kara Hüseyin 29
 Kara Kemal 512, 515
 Kara Vasıf 213, 214, 224
 Karaburun 18
 Karadağ 162
 Karadeniz 188, 189, 251, 444, 522
 Karadeniz Boğazı 189, 480

Karadeniz Bölgesi 480
 Karahisar 348
 Karakaşlar 56, 58
 Karakol Teşkilatı 182, 193, 213
 Karaköy 105, 188
 Karaoğlu 399
 Karaosmanoğlu, Leman 437, 499, 524
 Karlsbad 152, 153, 155, 156, 177, 178
 Karpiç Lokantası 526
 Kars 246, 247, 269, 306, 345, 358
 Kasapyan, Agop 260
 Kasapyan, Roz 261
 Kasım (Binbaşı) 455
 Kasım (Cemilpaşazade) 206
 Kastamonu 234, 475
 Katerin 61
 Kaymak Hafız 79
 Kayseri 220, 258, 271, 445, 458, 479
 Kâzım [Orbay] 495
 Kâzım [Özalp] 297, 397
 Kâzım [Dirik] 188, 192, 194, 503
 Kâzım [İnanç] 145, 185
 Kâzım Karabekir 106, 117, 125, 126, 183, 190, 197-200, 212, 214, 215, 231, 245, 248, 252, 266, 269, 270, 281, 291, 353, 360, 400, 446, 447, 507
 Kâzım Nami [Duru] 117
 Kemal Bey (Boğazlıyan Kaymakamı) 183
 Kemaleddin Sami Paşa 397, 475
 Kemal Yeri 145
 Kenan Bey (foto muhabiri) 218
 Kerkük 333
 Kılıç Ali 262, 335, 364, 375, 436, 445, 462, 464, 467, 489, 511
 Kılıç, Altınur 516
 Kılıçzade Hakkı 350
 Kılık Kıyafet Kanunu 481
 Kırım 194
 Kırşehir 238
 Kız Kulesi 188
 Kızıl Ordu 295, 301
 Kızılcadere 314
 Kilikya 222
 Kilitbahir 143
 Kinross, Patrick 106, 110, 324, 433
 Koca Kasım Paşa Mahallesi 38, 39, 41, 104
 Kocacık Köyü 20
 Kocatepe 312
 Koçak, Cemil 40, 212, 333
 Koçgiri Ayaklanması 265, 266, 268
 Kohen Efendi (kunduracı) 241
 komünizm 245, 246, 248, 259
 Konstantin 273

- Konya 158, 183, 230, 234, 285, 298, 311, 370, 450
 Kordon Boyu 320
 Kostaki Kalfa 15
 Kovaçeva, Ana 343
 Kovaçeva, Dimitrina 343, 344
 Kovaçeva, Stilyan 343, 344
 Kösem Sultan 442
 Kraus, Friedrich (Dr.) 526
 Kremlin 291
 Kudüs 60, 89, 113
 Kule Kahveler 45, 114
 Kulekapı Mahallesi 337
 Kuleli 90
 Kulp 207
 Kuneytira 132
 Kuva-yı Milliye 206, 216, 221-223, 227, 235, 239, 270
 Kuva-yı Seyyare 245, 251
 Kuyulu Kahve 241
 Kuzey Afrika 89, 161, 127
 Kürdistan 206, 216, 217, 265, 351, 452
 Kürdistan Bağımsızlık Komitesi 450
 Kürt aşiretleri 220
 Kürt bölgesi 192
 Kürt meselesi 213
 Kürt özerk yönetimi 266
 Kürt Teali Cemiyeti (Diyarbakır) 206
 Kürt Teali Cemiyeti (KTC) 211, 212, 220, 266
 Kütahya 238, 250, 261, 271, 317, 370
- Ladino 56
 Lahey 152, 153
 Lalotlar (Cömertler) 87
 Landau, Prof. Jacob M. 60
 Langaza (Langadas) 17, 19, 21, 37, 65, 68, 69, 162
 Latife 319, 320, 325, 349, 363, 365, 435, 441, 442, 462-469, 475, 484, 496
 Latife Bekir Hanım 382
 Lavedan 146
 Laz İsmail 506, 513
 Lazistan 333
 Lee, Rose 494, 495, 516, 520
 Lenin, Vladimir ilîç 244, 246, 248, 295, 303, 328, 387, 425
 Levan Usta 176
 Leyla Saz Hanım 428
 Libya 89
 Lice 207, 481
 Londra 223, 252, 301, 508
 Londra Konferansı 223, 252
 Loti, Pierre 50
- Lozan 331, 322, 333, 348, 358, 390, 475
 Lozan Barış Antlaşması 375, 396
 Lozan Konferansı 353
 Lue, Larry 364
 Lûtfi Fikri 408
 Lûtfi Simavi 154
- M. M. Grubu 309
 Maarif Vekâleti 240, 258, 281, 413
 Macaristan 163, 498
 Macartney, Maxwell 448
 Macid Bey [Gören] 170, 253, 435, 439
 Maçka Kışlası 178
 Madagaskar İslam ahalisi 314
 Mahmud [Soydan] 164, 289, 285, 335, 365
 Mahmud Esad [Bozkurt] 330, 409, 493, 494, 498
 Mahmud Şevket Paşa 124, 125, 127, 128
 Makbule [Atadan] 20, 22-24, 28, 31, 33-35, 43, 45, 48, 50, 52, 61, 62, 64, 68-71, 73-75, 77, 78, 81-83, 85, 90-92, 98, 102, 103, 110, 111, 164, 167, 169, 170, 187, 202, 246, 253, 254, 283, 284, 305, 472, 474, 486, 530
 Makedonya 20, 50, 110, 113, 115, 153, 162, 163
 Maksbrun 153
 Mala Haco Ayaklanması 460
 Malatya 211, 212, 383, 451
 Mallı (Malıköy) istasyonu 273
 Malta 136, 183, 196, 202, 224, 272, 302
 Maltepe 529
 Manastır 90-93, 95, 97, 100-102, 111, 115-117, 121, 122, 164, 338
 Manastır Askeri İdadisi 87, 89, 90, 97, 100, 106, 337
 Manda 212, 213, 215
 Mango, Andrew 60, 157, 376, 395, 413, 516
 Manisa 234
 Maraş 222, 223, 479
 Marcossion, Isaac F. 385, 386
 Mardin 459
 Marmara Denizi 105, 161, 521, 528
 Matbuat Cemiyeti 198
 Matbuat Umum Müdürlüğü 240
 Maupassant, Guy de 146
 Maydos 128, 144, 145, 148
 Mazhar Müfid [Kansu] 198, 202, 213, 220, 221, 260, 491
 Mazhar Osman (Dr.) 493
 Mazlum (Ahmed Rasim'in oğlu) 204
 Mazower, Mark 162
 Meclis (TBMM) 172, 181, 195, 217, 221, 222,

- 229-231, 234, 239, 250, 251, 264, 265,
267, 268, 271, 366, 395, 399, 409
- Meclis-i Mebusan 34, 127, 166, 217, 220, 224,
228-230, 232, 282
- Medeni Kanun 383, 493, 496, 497
- Mediha Sultan 186, 330
- Medine 89
- Medivani 249
- Mehmed Akif [Ersoy] 234
- Mehmed Ali [Aycan] 480
- Mehmed Ali [Çebesoy] 106
- Mehmed Ali [Okar] 24
- Mehmed Ali Bey (Evrenoszade) 61
- Mehmed Ali Bey 503
- Mehmed Asım [Us] 97
- Mehmed Bey (Hazrolu) 206
- Mehmed Çavuş 148
- Mehmed Efendi (Bulgurluzade) 238
- Mehmed Efendi 80
- Mehmed Emin [Yurdakul] 210, 235, 399
- Mehmed Hayri Bey 169, 180
- Mehmed Nuri Şemseddin Nakşibendi 67
- Mehmed Reşad (Sultan) 151, 154, 155, 162,
178, 280, 331
- Mehmed Şevki [Alhan] 180
- Mehmed Tevfik Bey 97
- Mehmet Baltalı 403, 427
- Mekke 89
- Mekteb-i Sultani 176, 181, 204
- Melekset Efendi 176
- Memduh Hayri Bey 88, 168, 169
- Mercan Yokuşu 109, 110
- Meriç Nehri 390
- Mersin 370
- Meşrutiyet İnkılabı 116, 123, 124, 411
- Mevhibe [İnönü] 383, 400, 467, 484, 486, 498
- Mevhibe Sultan 185
- Mevlut Bey [Baysal] 431
- Mısır 89, 114, 170, 266
- Midhat [Alam] 495
- Midhat Bey 253
- Midhat Paşa 15, 32, 43
- Midhat Paşa Sanayi Mektebi 15, 39, 94, 239,
283
- Midilli 32, 324
- Mikusch, Dagobert von 344, 472
- Milletler Cemiyeti 390, 460
- Milli Aşireti 269
- Milli Mücadele 124, 197, 199, 201, 220, 232,
235, 241, 245, 246, 269, 273, 275, 285,
314, 330, 393
- Milli Müdafaa Vekâleti 260
- Mills, Minnie 323
- Milne, George 192
- Misak-ı Milli 222
- Mişon Ventura Efendi 220
- Miti (bkz. Kovaçeva, Dimitrina)
- Moiz, Alatini 95, 96
- Mondros Mütarekesi 157, 269
- Montesquieu 287
- Moore, Lawrence 289
- Mora 87, 168
- Moskova 225, 244, 246, 247, 291, 298, 302
- Mougin (Albay) 366
- Mualla (Abdülrahim Tuncak'ın eşi) 490
- Mualla [Gökçay] 499
- Muammer Bey (Uşşakizade) 319, 345, 358,
363, 373, 374, 441, 442
- Mudanya 324, 329, 444, 489, 521
- Mudanya Konferansı 329
- Mudanya Mütarekesi 331
- Muğlalı, Mustafa 458
- Muhafız Bölüğü 376, 400
- Muhafız Taburu 241
- Muhafızgücü 241
- Muhammed (Hz.) 333, 425
- Muhammed Ali (İran Şahı) 180
- Muhammed Hayri Paşa 263
- Muhiddin [Sadak] 373
- Muhsin Bey (başhekim) 98
- Muhsin Bey (Evrenoszade) 81, 253
- Muhye köyü 374
- Murad (Sultan) 56, 180
- Murat Nehri 455
- Mussolini 387, 425
- Mustafa [Cantekin] 113
- Mustafa Bey (Antalya mebusu) 300
- Mustafa Bey (matematik hocası) 90
- Mustafa Fehmi Efendi 256
- Mustafa Mecdi [Boysan] (Mustafa Kemal'in
eniştesi) 167, 169, 253, 305
- Mustafa Necati 390, 504
- Mustafa Necib 115
- Mustafa Paşa [Kürt, Nemrut] 235
- Mustafa Subhi 245-248
- Musul 89, 157, 265, 350, 390
- Musul meselesi 460
- Muş 128, 206-208, 265, 451
- Mutki 206, 207
- Mutki aşireti 207
- Muzaffer [Kılıç] 202, 256, 315, 321, 431, 436,
438, 462, 464
- Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri 214, 232
- Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyeti 222
- Müdafaa-i Milliye 182
- Müfid [Özdeş] 106, 107, 109, 112-114

- Müfide Ferid [Tek] 264, 383
 Müjgan 337
 Münici (Latife'nin kardeşi) 373
 Münibe Sultan 178
 Münih 96, 155, 335, 364, 435
 Münir Bey (Erzurum Valisi) 218
 Mürteza 83, 84
- Nablus 156
 Naci [Eldeniz] 186, 236
 Naci Bey 253
 Naciye (Mustafa Kemal'in kız kardeşi) 63-65, 69, 70, 77, 82, 85, 91, 283
 Naciye Sultan 177, 179
 Nadire 338
 Nadolny, Rudolf 478, 479
 Naime Hanım 495
 Nakiye Hanım 493
 Nakiyüddün Efendi 90
 Namık İsmail 258
 Namık Kemal 32, 90, 108, 109, 129, 210
 Napolyon 131, 328, 425
 Natsarenus (Sovyet temsilcisi) 292
 Nazım (Dr.) 292, 304, 515
 Nazım (Kanuni) 139
 Nâzım Hikmet 259, 460
 Nazım Paşa 128
 Nebile (Mustafa Kemal'in manevi kızı) 490
 Necmeddin [Sadak] 409
 Necmeddin Sahir [Sılan] 275, 465
 Nesip Efendi 439, 486
 Neşet Ömer [İrdelp] 202, 402, 403, 526
 Nevzad Hanım 331
 New York 171, 389
 New York Times 289
 Nezihe Muhiddin 382, 383, 492, 493, 499, 501
 Nif 316, 317
 Nigar Hanım 96, 202
 Nimet (Macid Bey'in eşi) 170, 435
 Nişantaşı 104, 172
 Niyazi (Resneli) 121, 124
 Niyazi [Ramazanoğlu] 390
 Niyazi Salih Baba 220
 Noel (İngiliz binbaşı) 212
 Nuh Bey (Mutki aşiretinden) 207, 456
 Nureddin Bey 341
 Nureddin Paşa (Sakallı) 268, 314, 320, 322
 Nuri [Conker] 97, 102, 106, 135, 146, 152, 162, 206, 209, 275, 364, 422, 464
 Nuri Bey (Tüccar) 17
 Nuri Dersimi (Baytar Nuri) 265, 266, 268
 Nuri Efendi 17, 65, 66
 Nusret Bey (Dr.) 470
- Nypels (Hollandalı gazeteci) 259
- Odesa 194
 Of 479
 Oğuz Han 353
 Olson, Robert 455, 459
 Olympos 15, 18, 26, 27, 31, 41, 69, 81
 Orga, İrfan (Dr.) 335, 368, 439
 Orga, Margarete 169
 Orman Çiftliği (Atatürk Orman Çiftliği) 519, 522, 523
 Osman Ağa (Topal) 262, 268, 376
 Osman Çavuş 72
 Osman Paşa (Gazi) 34
 Osmanlı Bankası 94, 208, 283, 373
 Osmanlı Devleti/İmparatorluğu 33, 57, 89, 120, 157, 200, 215, 222, 223, 231, 235, 242
 Osmanlı feministleri 96
 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 116
 Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkası 165
 Osmanlı Kadınlar Cemiyeti 135
 Osmanlı ordusu 101, 132, 162, 182, 208, 265
 Osmanlı Ressamlar Cemiyeti 410
 Osmanlı-Rus Savaşı 33
 Osmanlı-Karadağ Savaşı 105
 Otello Kâmil 259
 Ottawa 261
- Öke, Mehmed Sadık 326, 327, 349, 378, 437
 Ömer (Mustafa Kemal'in ağabeyi) 15, 28, 31, 44, 45, 283
 Ömer Çavuş 72
 Ömer Faruk Efendi 180, 181, 284, 331
 Ömer Fevzi ibni Hüseyin 360
 Ömer Hilmi Efendi 280
 Ömer Lütfü 135
 Ömer Naci 97, 101, 102, 115, 164, 165
 Ömer Vasfı [Aybar] 437
 Özdiğer, Abbas Hayri 256, 437
- Pakize [Bozok-Yener] 341, 346
 Papasköprüsü 26
 Paris 95, 108, 115, 116, 125, 135, 156, 200, 319
 Paris Konferansı 185, 270
 Paruşev, Paraşkev 343, 344
 Paşa Kâzım 369
 Patrick, Marry Mills 171, 498
 Pembe Ev 16, 17, 39-41, 43, 46, 65, 66, 86
 Pera Palas Oteli 165, 166
 Petrov, Mimi 344
 Petrov, Raco 344
 Photiades, Theodore 246

- Picardie manevraları 473
 Pineios Deresi 26
 Piran (Diyarbakır'ın Dicle ilçesi) 451, 452
 Pire 114
 Pirlepe 91
 Plastiras 317
 Plevne 34
 Polatlı 273, 438
 Pontus Rumları 376
 Poselli, Vitaliano 94
 Potsdam 181
 Pozantı 158
 Prens Sabahattin 115
 Price, Clair 258, 289
 Price, G. Ward 166, 173, 324, 364, 365
 Psaltı 429

 Rabia (Zübeyde Hanım'ın manevi kızı) 283
 Radosi Hacı Mehmed Vakfı 42
 Ragıp Bey 16, 43, 85-89, 99-103, 167, 168, 180, 283
 Ragıp Paşa 327, 464
 Rapla Çiftliği 68
 Rasim Ferid [Talay, Dr.] 139, 140, 152, 155, 156, 161, 165, 166, 168, 178, 187, 188, 486
 Rauf (Orbay) 125, 157, 166, 178, 180, 182, 183, 188, 193, 197-200, 204, 205, 213, 214, 218-221, 224, 302, 321, 333, 351, 364, 375, 385, 396, 400, 447, 448, 467, 507
 Rauf Hayri Bey 180, 194
 Rawlinson, Alfred (İngiliz albay) 200, 302
 Recep [Peker] 377, 444, 454
 Recep Zühdü [Soyak] 237, 464, 528
 Reed, John 373
 Refet [Bele] 125, 183, 188, 197, 274, 329, 400, 447, 508
 Refet Süreyya 486, 487, 512
 Refik [Koraltan] 444
 Refik [Saydam] 188, 192, 199, 204, 237, 273, 526
 Refik Halid [Karay] 174, 243
 Reji İdaresi 88, 100
 Rembrandt 141
 Resne 121
 Reşad (Kemani) 139
 Reşid (Çerkes, Dr.) 209
 Reşid Bey (Edhem'in ağabeyi) 250
 Reşid Paşa 204
 Reşide [Bayar] 498
 Rezzan Emin [Yalman] 493
 Rifat Bey 377
 Rifat Efendi [Börekçi] 221, 478
 Rıza Nur 271, 272, 279, 332, 333, 364, 377, 398
 Rıza Tevfik 77
 Ritz 239
 Rize 296, 479
 Robeck, Sir John de (İngiliz Yüksek Komiseri) 222
 Robert Kolej 289
 Roletto (İtalyan İşgal Kuvvetleri Komutanı) 185
 Roma 136
 Romberg, Ernest von (Dr.) 526
 Roosevelt 425
 Rousseau, J. J. 96, 286, 287
 Rukiye (Atatürk'ün manevi kızı) 489, 490, 504, 528
 Rukiye (Latife'nin kız kardeşi) 360, 373
 Rukiye Hanım 363
 Rum Patrikhanesi 220
 Rum/Rumlar 57, 173, 232, 233
 Rumeli 18, 48, 106, 116, 124, 125, 127, 164, 218, 483
 Rusuhi [Savaşçı] 423, 436, 439, 464, 470
 Rusya 32, 33, 57, 239, 245, 247, 248, 296
 Ruşen Eşref [Ünaydın] 139-144, 146, 151, 164, 167, 185, 218, 238, 240, 262, 264, 275, 281, 315, 364, 397, 398, 472, 474, 486
 Rüstem Bey 341
 Rüşdü Paşa 479
 Ryan, Andrew 223

 Saadetdin Bey (İzmit mutasarrıfı) 435
 Sabahat Hanım [Filmer] 362
 Sabetay Sevi 57
 Sabetaycı Cemaat 56
 Sabiha [Gökçen] 431, 433, 484, 489, 490, 504, 528
 Sabiha Sultan 156, 176-181, 236, 331
 Sabiha Zekeriya [Sertel] 493
 Sabit [Sagıroğlu] 395, 396, 514
 Sabri (berber) 485
 Sabri Paşa 44
 Sadık Bey (Silvanlı) 206-208
 Saffet [Arkan] 180, 292, 475
 Safvet Efendi (Şeyh) 412
 Said Halim Paşa 172
 Saka, Hasan 333
 Sakarya (Mustafa Kemal'in atı) 345-347, 485
 Sakarya 271, 274, 306
 Sakarya Meydan Muharebesi 262, 275, 280, 281, 291, 298

- Sakız 32
 Salacak 105
 Salih [Bozok] 97, 133-135, 145, 196, 211, 275
 307, 312, 320, 321, 327, 337, 346, 354
 402, 438, 440, 462, 467, 445, 446
 Salih Paşa 216, 217, 223
 Saliha Hanım [Ünaydın] 262, 264, 524
 Salihli 316
 saltanatın kaldırılması 333
 Samanpazarı 234, 399
 Sami Bey 186
 Samsun 182, 184, 190-192, 194, 201, 202,
 241, 445
 Sanatkâran Gücü 241
 Sanders, Liman von 144-146, 149, 150-152,
 156
 Saraybosna 89
 Sarı Efe Edip 503, 506
 Sarıkamış 265, 269, 445
 Sarıyer 96
 Sarraut, Albert 478, 488
 Sason 207
 Satılmış Onbaşı 264
 Schlicklin, Jean 314
 Seçim Kanunu 381
 Selahaddin [Adil] 106, 262, 298
 Selahaddin Bey [Köseoğlu] 286
 Selahaddin Bey 473, 474
 Selanik 15, 17-20, 22, 23, 26, 29, 31-34, 36,
 38, 39, 41-44, 46, 48-50, 53, 55-58, 61,
 62, 65, 67, 68, 73-75, 77-79, 81, 84, 87-
 90, 92, 94-97, 99, 101-104, 106, 108, 110,
 112, 113, 116, 119-122, 124, 127, 128,
 130, 161-164, 167, 187, 201, 202, 255,
 308
 Selanik Askeri Rüştiyesi 80, 81, 83, 87, 89, 90
 Selanik Bankası 94, 96
 Selanik Hukuk Mektebi 94
 Selanik Mülkiye Rüştiyesi 79, 80
 Selçuker, Selma 499
 Selimiye Kışlası 529
 Selma Sultan 176, 180, 194
 Seniha Cemal Hanım 116
 Serafimova, Liliana 344
 Serdar Reşid Ayaklanması 460
 Serez 20
 Sevr Antlaşması 235, 265, 266
 Seyid Bey (Adalet Bakanı) 393, 395, 412
 Seyid Rıza 268
 Sforza (Kont, İtalyan Yüksek Komiseri) 183,
 196
 Sheridan, Clare 328
 Sırbistan 162
 Sırt 206, 209, 211
 Sırtlar 451
 Sırtlar 206-210
 Sırtlar 273
 Sırtlar 141, 483
 Sırtlar 106
 Sırtlar [Agaoglu] 519
 Sivas 197, 200, 201, 203, 204, 206, 212, 214,
 216-220, 222, 246, 265, 271, 296, 479
 Sivas Kongresi 202, 204, 211-213, 216-218,
 222, 244
 Siverek 457
 Sivrihisar 301
 Slovenya 40
 Smith (Mrs.) 405, 406
 Sofya 134-138, 142, 143, 147, 148, 175, 230,
 231, 235, 476
 Sovyetler Birliği 244, 267, 292, 328, 383
 Splendid Palas 120, 147
 Stomio 26, 31
 Strasburg 155
 Streit, Clarence 257, 258, 420
 Subhi Nuri [İleri] 350, 459
 Sudan 48
 Sultanahmet 168, 425
 Sultanahmet mitingi 194
 Suriye 89, 156-158, 165, 333, 450
 Suriye raporu 217
 Susıgırlık 251
 Süleyman Sırrı Bey 520
 Süleymaniye 333
 Süleymaniye Medresesi 414
 Süreyya (Ragıp Bey'in oğlu) 88, 102
 Süreyya Bey [Yigit] 398
 Şadiye Hanım 410
 Şakir Çavuş 255
 Şakir Paşa 184, 185
 Şakir Zümre 427
 Şam 89, 110, 112, 113, 131, 156
 Şapka Kanunu 482
 Şapka Kararnamesi 481
 Şark İstiklal Mahkemesi 455, 458
 Şark Vilayetleri 212
 Şarlo 362
 Şefik Hüsnü (Dr.) 460
 Şefika Hanım [Atay] 524
 Şehnaz Hanım 83
 Şehzadebaşı 224, 233
 Şemsi Efendi 52-56, 79
 Şemsi Efendi Mektebi 52, 53, 55, 56, 65
 Şenler, Şule Yüksel 480
 Şerif Bey (Sinop mebusu) 230

- Şeriyeye ve Evkaf Vekâleti 410, 412
 Şevket Turgut Paşa 124
 Şevki (Emir Eri) 153
 Şevki (Giritli) 503
 Şevki Paşa 337
 Şeyh Abdürrahim 452
 Şeyh Ali Efendi 451
 Şeyh Eyüp 457
 Şeyh İbrahim 459
 Şeyh Mahmud Fevzi 451
 Şeyh Said 450, 451
 Şeyh Said İsyanı 213, 455, 457, 460, 461
 Şeyh Şerif 456
 Şişli 168, 183, 184, 187, 189, 255, 331
 Şura-yı Devlet 451
 Şükrü [Kaya] 390, 423, 486, 494
 Şükrü [Saraçoğlu] 409, 410
 Şükrü Bey 506
 Şükrü Efendi 66
 Şükrü Naili Paşa 406, 407
 Şükrü Paşa 509, 513
 Taceddin Dergâhı 234
 Tacikistan 303
 Tahsin Bey (Antalya mebusu) 300
 Tahsin Paşa 161, 162
 Tahrir-i Sükûn Kanunu 454, 459
 Talat Bey (Küçük) 140, 151
 Talat Paşa 115-117, 122, 125, 128, 150, 156, 157, 172, 173, 178, 225, 226, 242, 291.
 Talia Hanım 464
 Tandoğan, Nevzat 423
 Tanör, Bülent 198, 267, 411
 Tanzimat 19, 41, 411
 Tarsus 370
 Taşkılla 126
 Tatavla 331
 Tekirdağ 128, 143, 183
 Tekke ve Zaviye yasağı 481
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) 446-448, 453, 479, 494
 Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 116
 Tevfik [Bıyıklıoğlu] 422, 462, 466, 528
 Tevfik Bey (Edhem'in ağabeyi) 250
 Tevfik Fikret 93
 Tevfik Rüşdü [Aras] 150, 183, 245, 346, 484, 516
 Tevhid-i Tedrisat Kanunu 413
 Tiflis 303
 Timur (Emir) 354, 425
 Tokathıyan Oteli 139, 481
 Tolstoy, Lev 85
 Tooth Paşa (Sultan'ın dışçısı) 190
 Torino 96
 Toroslar 158
 Trablusgarp 49, 60, 89, 115, 128, 141, 158, 161, 162
 Trabzon 212, 247, 248, 296, 380
 Trakya 198, 324, 329
 Trieste 163
 Trikopis, Nikolaos 316, 317, 326
 Troçki, Lev Davidoviç 328
 Tsagezi 26
 Tuna Boyları 33, 34
 Tunalı Hilmi 381, 385
 Tunçay, Mete 246, 247, 251, 287, 291, 363, 388, 399, 446, 447, 480
 Turakina 353, 363
 Turan Gücü 241
 Türk Kadınlar Birliği 382, 501
 Türk Komünist Fırkası 248
 Türk Ocağı 384, 495
 Türkistan 304
 Türkiye 43, 58-60, 136, 147, 190, 215, 225, 226, 228, 232, 246, 259, 267, 294, 383, 390
 Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 245
 Türkiye Komünist Fırkası 245, 247
 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması 249
 Ukrayna 296-298
 Uludere 450
 Ulukışla 158
 Ulus 229
 Ulviye Sultan 236
 Upmal (Sovyet Misyonu Sekreteri) 246, 248
 Urgan, Mina 498
 Uşak 271, 275, 316, 317
 Uşakizade ailesi 319, 358
 Uşakizade Köşkü 320
 Uzakdoğu Yardım Teşkilatı 246
 Üçüncü Ordu 42, 97, 115-117, 119, 143
 Üftade (halayık) 35
 Ülkü [Adatepe] 283, 490
 Ümmügül (sütnine) 35
 Ürdün 89
 Üsküdar 233
 Üsküp 116, 122
 Vahideddin 139, 154-156, 173, 176-178, 180-182, 186, 191, 201, 221, 223, 224, 236, 330, 333
 Vaka-i Hayriye 127
 Van 211, 266, 363
 Van Gölü 207, 522

- Vardar 41
 Vasfiye (Zübeyde Hanım'ın evlatlığı) 283, 469, 490
 Vasfiye Hanım (Fikriye'nin Annesi) 88, 164, 168, 170
 Vasif [Çınar] 390, 408, 410, 413, 465
 Vasilaki 29, 30
 Vatan ve Hürriyet Cemiyeti 113, 114, 117
 Vatana İhanet Kanunu 453
 Vecihe (Latife'nin ablası) 360, 363, 373, 378, 463, 464
 Vedad [Tek] 428, 429, 431, 432
 Vedad [Uşaklıgil] 373
 Veli Bey [Saltıkgil] 333
 Veli Çavuş 374
 Velid Ebüzziya 198, 350, 400, 408, 409, 459
 Verne, Jules 96
 Viand, Julian 50
 Vidin 20
 Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 198
 Viyana 95, 152, 162, 163, 180, 181, 261
 Viyana Sergisi 410
 Voltaire 96

 Warren, G. W. 405, 406
 Washington, George 258, 365
 Weinberg, Jean (fotoğrafçı) 39, 312
 Weizman, Ezer 58
 White Star Cycling Kulübü 96
 Wilhelm II 147, 155
 Williams, Harold 194
 Williams, Paul 244
 Wilson İlkeleri 198, 232
 Wilson, Woodrow (ABD başkanı) 244, 265
 Worley, Iris 487

 Yafa 58, 59, 113, 114
 Yahudiler 32, 48, 49, 57-60, 95, 242, 249, 323
 Yahya Efendi Dergâhı 67, 283, 349
 Yahya Kemal [Beyatlı] 174, 235, 306, 390
 Yakın Doğu Yardım Kuruluşu (Neareast Relief) 322
 Yakub Kadri [Karaosmanoğlu] 262, 281, 322, 325, 350, 524
 Yakub Şevki Paşa [Subaşı] 196, 298, 309
 Yakubiler 58
 Yemen 89
 Yeniköy 298
 Yenişehir 87, 88, 101, 168
 Yeşil Ordu 245
 Yeşilköy 125, 127
 Yıldırım Ordular Grubu 156
 Yıldız Sarayı 100, 110, 180, 185, 224, 333
 Yonyo Gazinosu 120
 Yozgat 245, 258, 464
 Yozgat İsyanı 250
 Yunan/ Yunanistan 26, 27, 38, 39, 43, 61, 87, 102, 162, 164, 185, 223, 232, 235, 251, 252, 271, 298, 315
 Yunus Nadi [Abaloğlu] 165, 217, 234, 267, 271, 381, 395, 399, 401, 402, 443.
 Yusuf [Akçura] 274, 410, 425
 Yusuf Hikmet [Bayur] 124, 127
 Yusuf Kemal [Tengirşenk] 296, 301, 321, 393, 464
 Yusuf Ziya 451, 459
 Yümnî Paşa 236

 Zafer Tepe 276
 Zehra (Mustafa Kemal'in evlatlığı) 489, 490, 504, 529
 Zekai [Apaydın] 504
 Zekeriya [Sertel] 289, 402, 459
 Zekeriya [Türkmen, Dr.] 125, 129, 187
 Zeki Bey 412
 Zibefçe 121
 Ziraat Mektebi 221, 229, 237, 238, 277
 Ziya Gökalp 183, 348, 394, 395
 Ziya Hurşid 333, 503-505
 Ziya Paşa 32
 Zola, Emile 371
 Zuckerkandl (Prof.) 152
 Zübeyde Hanım 15-37, 40-52, 61-75, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 86-88, 91, 92, 95, 98, 102-104, 114, 164-170, 178, 187, 201-203, 254, 255, 282, 305, 473, 490
 Zühtü Efendi 340
 Zülfü [Tigrel] 333, 351
 Zürcher, Erik Jan 513
 Zwi, Şimon 56

